T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Doktora Tezi

KÜRT MİRLİKLERİNDE EDEBİ PATRONAJ (1514-1846)

Yakup AYKAÇ
15940302

Danışman
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Diyarbakır 2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Doktora Tezi

KÜRT MİRLİKLERİNDE EDEBİ PATRONAJ (1514-1846)

Yakup AYKAÇ
15940302

Danışman
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj (1514-1846)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/09/2020

Yakup AYKAÇ

ÖN SÖZ

"Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj (1514-1846)" adı altındaki bu çalışmada ortaçağ devlet anlayışının bir özelliği olarak patrimonyal düzen içerisinde onun doğal bir parçası olarak hamilik ve himaye kavramları odağında iktidarın edebiyatla olan ilişkisinin ne anlama geldiğini, ne şekilde işlediğini, iktidar ile edip ve şairler bakımından ne türden sonuçlar doğurduğu anlaşılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kürtler'in kurmuş oldukları iktidar kurumlarında siyasi bir geleneğin yanında kültürel anlamda patronaj sisteminin nasıl devam ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Söz konusu bu durumun açımlanmasında "iktidar" kavramı merkeze alınmış ve bu doğrultuda yorumlar geliştirilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı hâkimiyeti dönemine denk düşen zaman diliminde, Kürt mirliklerinde oluşmuş olan edebi patronaj çalışmamızın temel eksenini oluşturmuştur. Bu nedenle Kürt mirliklerinde gelişen edebiyat, mekansal ve tarihsel boyutuyla paralel bir şekilde ele alınarak tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Giriş bölümünde çalışmanın odak noktası olan iktidar ve iktidarla bağlantılı olan kavramlar üzerinde durulmuştur. İktidar ile ilgili olarak iktidar kurumu olan devlet, patrimonyal yönetim düzeni, patronaj ilişkisi, himaye kurumu ve bunların neticesinde iktidara ithafen telif edilen eserler kavramsal yönleriyle açıklanmıştır.

Birinci bölümde, bir iktidar kurumu olarak Kürt mirliklerin hangi tarihsel aşamalardan geçerek geliştiklerini ve nasıl oluştuklarını anlayabilmek ve tanımak için; Kürtler'in tarih sahnesine, iktidar olarak çıktıkları hanedanlık, devlet ve mirlik formları tarihte yer aldıkları dönemler göz önünde bulundurularak aktarılmaya çalışılmıştır. Ardından Kürt mirliklerinin ortaya çıktıkları ve sırasıyla; İran Moğolları/İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde Kürt mirliklerinin içerisinde bulunduğu durum ve bu hükümdarlıklarla olan ilişkileri genel siyasi tarih bağlamında ele alınmıştır. Giriş

bölümünün bir diğer başlığında ise, bir iktidar kurumu olarak Kürt mirliklerinin genel yapıları üzerinde durulmuş, bu başlık içerisinde Kürt mirliklerinin sahip oldukları statüler, Kürt mirliklerinin merkez ve taşra teşkilatı, çeşitli kurumları üzerinde incelemeler yapılmıştır. Bu bölümle iktidar kurumu olarak Kürt mirliklerinin tarihsel boyutuyla tam olarak anlaşılması amaçlanmıştır.

İkinci bölümde, çalışmamızın üçüncü bölümünü oluşturan Kürt mirliklerinde edebi patronaj konusuna hazırlık olması ve konunun daha iyi anlaşılması amacıyla bir önceki dönemde, çeşitli iktidar kurumları olarak tarih sahnesinde yer edinmiş olan; Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Hasanveyhî, Fadleveyhî gibi Kürt hanedanlıklarında ve sonrasında devlet niteliğinde ve tam bağımsız bir şekilde kurulmuş olan Eyyûbîler'de, iktidar etrafında gelişen ve Kürt hükümdarların saraylarında bulunan şairlerin söz konusu iktidarlara ithafen kaleme aldıkları methiyelerden örnekler verilmiştir. Mezkûr hanedanlıkların saraylarında görülen hükümdar ile şair arasındaki patronaj ilişkisi örnekleriyle beraber açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak bu şiirlerin ve methiye geleneğinin tam ve doğru anlaşılması için öncesinde ilk İslam dönemlerinden itibaren, genel olarak İslam sonrasında Arap toplumu ve onların mevaliyle ilişkileri, ortaya çıkan Şu'ûbî hareketi ve etkileri, sonucunda İslam saraylarını etkisi altına alan ve edebiyat geleneğinin doğmasını sağlayan İrani geleneğe değinilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise, tezin ana eksenini oluşturan Kürt mirliklerinde edebi patronaj konusu ele alınmıştır. Önceki bölümlerde Kürt mirliklerini tarihsel ve edebi geçmişiyle iktidar ekseninde incelemiş olmamız son bölümünün hazırlık aşamasını oluşturmuştur. Bu bağlamda Osmanlı hâkimiyeti ve toprak sahası sınırları içerisinde bulunan Azizan, Bitlis, Zirkan, Bazîd, Şenbû, Behdinan ve Baban gibi Kürt mirliklerinde bulunan şairler ve ortaya koydukları Kürtçe edebi eserler, patronaj çerçevesinde ele alınmış ve analiz edilmiştir.

Uzun ve zorlu bir süreç sonunda hazırlamış olduğumuz bu doktora çalışmasının hazırlanması tek kişinin emeği olmaktan ziyade, birçok kişinin görüş ve katkılarıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, öncelikle ilk dönemden beri danışmanlığımı yapan ve öncesinde tezimi titizlikle okuyup, değerlendirme zahmetinde bulunan değerli hocam Doç. Dr. Hayreddin Kızıl'a teşekkür ederim.

Dicle'de yaptığımız doktora süresinde bizlere her zaman yardımda bulunan, yol gösteren ve aynı zamanda tez jürimizde yer alarak tezimize değerli katkılar sağlayan hocalarım; Dr. Hacı Önen ve Dr. Osman Aslanoğlu'na teşekkür ediyorum. Aynı şekilde jürimize katılmayı nazik bir şekilde kabul eden ve kendilerinde çok şeyler öğrendiğim değerli saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Abdurrahman Adak, Doç. Dr. M. Zahir Ertekin ve Doç. Dr. Nesim Sönmez'e yaptıkları değerli katkılarından dolayı kendilerine ayrıca teşekkür ediyorum.

Çalışmamızın kuramsal çerçevesini özellikle okuyarak felsefe okumalarıyla değerli katkılarda bulunan İsmail Aydoğdu'ya, bazı şiirlerin çevirilerinden dolayı Doç. Dr. Ahmet Abdulhadioğlu'na ve Mela Birhanê Tarînî'ye teşekkür ederim. Tez çalışması boyunca ulaşamadığım çeşitli makale ve kitapları temin etme konusunda yardımlarını esirgemeyen Ziya Avcı, Kenan Subaşı, Derya Güngörmez, Pınar Şen, Jêjir Binavî, Karwan Ahmed Hamad, Xalid Sofi Ramadan, Tahir Agor'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte her türlü manevi desteklerinden ötürü değerli hocalarım Seyfettin Aykaç, Zafer Açar, Zikrullah Aykaç ve Mehmet Yıldırımçakar'a gönülden bir teşekkür borçluyum.

Tez çalışmamda sürekli kendisiyle danıştığım ve her türlü konuda yardım ve desteklerini hiç eksik etmeyen değerli hocam Dr. Veysel Başçı'ya çok teşekkür ederim. Uzun bir yoldan sonra ortaya çıkan bu çalışmanın belirlenmesinde, geliştirilmesinde ve yazılmasında, her zaman yanımda olan kıymetli hocam Dr. Yusuf Baluken'e teşekkür ederim.

Elbette, dualarını üzerimden eksik etmeyen sevgili anne-babama ve eşim Elif'e minnettarım, teşekkürler.

Yakup AYKAÇ

Diyarbakır-2020

ÖZET

Ortaçağ devlet anlayışının en belirgin özelliği, patrimonyal yönetim anlayışına sahip olmasıdır. Söz konusu devlet düzeninde her şeyin merkezinde hükümdar vardır. İktidar ve gücü temsil eden hükümdarın sahip olduğu bu önemli konum, her alanda etkisini göstermiştir. Nitekim bu alanların en önemlilerinden biri de ilmi ve edebi sahadır. Bu çalışmada ortaçağ Şark-İslam dünyasında hükümdar ve şairler arasındaki ilişki, Kürt mirlikleri özelinde işlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı iktidar ve otorite sahibi Kürt *mir*lerinin muktedir oldukları sahada şairlerle olan ilişkilerini edebi patronaj çerçevesinde ele almaktır. Bu doğrultuda, öncelikle iktidar kurumu olan Kürt mirliklerinin genel olarak siyasi tarihlerinin yanı sıra idari yapıları da ele alınmıştır. Kürt mirliklerinde edebi patronaja hazırlık olması amacıyla, mirlikler öncesi Kürt hanedanlıkları ve devleti gibi iktidar kurumlarında hükümdar ve şairler arasındaki edebi ilişki örneklerle işlenmeye çalışılmıştır. Benzer şekilde edebi patronaj ilişkisi 1514-1846 yılları arasında Osmanlı hâkimiyet sahası içinde kalan Kürt mirliklerinde örneklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bütün bu çalışmalar; araştırma konusuna ve sistematiğine uygun olarak, tanımlayıcı ve tarihsel karşılaştırma yöntemleri, literatür tarama ve örneklem metodolojisi kullanılarak sonuca gidilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda her Kürt mirliğinde patronaj ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Kürt mirlikleri, Klasik Kürt Edebiyatı, edebi patronaj, mir, himaye, şair, methiye.

KURTE

Taybetmendiya herî berbiçav a dewletên serdema navîn, têgihîştina patrîmonyal a rêveberiyê ye. Di vê nîzama dewletê de, hikumdar li navenda her tiştî ye. Vê pozîsyona girîng a hikumdar ku desthilat û hêzê temsîl dike, bandora xwe li her qadê nîşan daye. Bi rastî, di nav van qadan de yek ji van ya herî girîng jî qada ilmî û edebî ye. Di vê xebatê de, hewl hatiye dayîn ku têkiliya di navbera hikumdar û helbestvanan de li cîhana serdema navîn a Rojhilat-Îslamê di çarçoveya mîrektiyên kurdan de bê nirxandin.

Armanca vê xebatê nîşankirina têkiliyên mîrên kurd ên xwedan îqtîdar yên bi helbestvanan re ye di çarçoveya patronaja edebî de. Berî her tiştî, di vî warî de, dîroka siyasî û herweha saziyên îdarî yên mîrektiyên kurdan hatiye nîqaşkirin. Seba ku ji patronaja edebî a mîrektiyên kurdan re girîzgahek çêbibe û ev mijar bêtir bikemile, têkiliya edebî ya hikumdarên xanedan û dewletên kurdan ên berî mîrektiyan digel helbestvanên wê serdemê hatiye pêşkêşkirin. Bi heman rengî, têkiliya patronaja edebî li mîrektiyên kurdan ên ku di bin hikumdariya Osmanî de mane di navbera salên 1514-1846an de hatine lêkolînkirin û nimûne ji bo wan hatine dayîn. Ev lêkolîn bi giştî; li gorî mijar û pergala vê xebatê, bi rêbazên teswîrî, berawirdkariya dîrokî, lêgerînên lîteraturî û metodolojiya nimûnedayînê gihîştiye encamê. Di encamê de jî di mîrektiyên kurdan de têkiliyên îqtîdar û helbestvanan bi tesbît û nimûneyan hatine destnîşankirin.

Bêjeyên Sereke

Mîrektiyên kurdan, edebiyata kurdî ya klasîk, patronaja edebî, mîr, hîmaye, helbestvan, medhiye.

ABSTRACT

The most distinctive feature of the medieval state understanding is that it has a patrimonial state understanding. In this state order, the ruler is at the center of everything. This important position of the ruler representing power and power has shown its effect in every field. Indeed, one of the most important of these fields is the scientific and literary field. In this study, the relationship between the ruler and the poets in the medieval Orient-Islamic world was tried to be based on the Kurdish emirates.

The aim of the study is to discuss the relations with the poets and the poets within the framework of literary patronage. In this direction, primarily the political structures of the Kurdish emirates, which are the ruling institutions, as well as their administrative structures were also discussed. In order to prepare for the literary patronage in the Kurdish emirates, the literary relationship between the rulers and poets in the ruling institutions such as the dynasties and the state was studied with examples. Similarly, the relationship of literary patronage has been tried to be demonstrated with examples in Kurdish persuasions that remained within the Ottoman domination area between 1514-1846. All these studies were tried to be reached by using descriptive and historical comparison methods, literature review and sampling methodology in accordance with the research subject and systematic. At the end of the study, a patronage relationship was tried to be determined in every Kurdish emirates.

Keywords

Kurdish principality, Classical Kurdish Literature, literary patronage, Kurdish emirates, patronage, poet, panegyric, rhapsodise.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **IV**
KURTE ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
İÇİNDEKİLER ..... **VII**
KISALTMALAR ..... **XIII**
GİRİŞ **1**
1. KONU VE AMAÇ **1**
2. ÖNEM **2**
3. YÖNTEM **3**
4. SINIRLAR **4**
5. PROBLEMLER **5**
6. KAVRAMLAR **7**

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİDAR KURUMUNUN YANSIMASI OLARAK KÜRT MİRLİKLERİNİN TARİHSEL KÖKENLERİ

1.1. İSLAM DÖNEMİ KÜRTLER'İN GENEL SİYASİ TARİHİ **64**
1.1.1. Hanedanlıklar (Tevâif-i Mülûk) Dönemi (X-XII. Yüzyıl) 64
1.1.1.1. Şeddadîler (340-595/951-1198) 68
1.1.1.2. Mervanîler (373-478/ 983-1085) 71
1.1.1.3. Revvadîler (337-463 / 948-1085) 74
1.1.1.4. Fadleveyhîler (448-718/1056-1355) 78
1.1.1.5. Hasanveyhîler (330-406 / 941-1015) 80
1.1.1.6. Annazîler (381-511/991-1117) 85
1.1.2. Bağımsız Devlet Dönemi (XII-XIII. Yüzyıl) 89

1.1.2.1. Eyyûbî Devleti (1169-1260) 89
1.1.3. Yarı Bağımsız Mirlikler Dönemi (XIII-XV. Yüzyıl)..... 95
1.1.3.1. İran Moğolları (İlhanlılar) Dönemi (1256-1353) 97
1.1.3.2. Timurlular İstilası Dönemi (1386-1404)..... 105
1.1.3.3. Karakoyunlular Dönemi (1351-1469)..... 113
1.1.4. Fetret Dönemi (XV. yy.'ın Son Çeyreği – XVI. yy.'ın İlk Çeyreği) 122
1.1.4.1. Akkoyunlular Dönemi (1386-1501)..... 122
1.1.4.2. Safevîler İstilası Dönemi (1501-1514)..... 136
1.2. OSMANLI DÖNEMİ KÜRT MİRLİKLERİNDE GENEL İDARİ YAPI… 150
1.2.1. Kürt Mirliklerinin Statüleri 151
1.2.1.1. Şerefhan Bidlîsî'nin Yaptığı Değerlendirmeye Göre..... 151
1.2.1.1.1. Bağımsız Olanlar 152
1.2.1.1.2. Kendi Adına Sikke Kestirip Hutbe Okutanlar 152
1.2.1.1.3. Sikke Kestirmeyen ve Hutbe Okutmayan Mirlikler 153
1.2.1.2. Osmanlı Kanunnâmelerine Göre Kürt Mirliklerinin Statüleri 153
1.2.1.2.1. Klasik Osmanlı Sancakları..... 154
1.2.1.2.2. Ekrad Sancaklar (Yurtluk-Ocaklıklar)..... 154
1.2.1.2.3. Hükümet Sancaklar..... 155
1.2.2. Kürt Mirliklerinin İdari Yapısı..... 157
1.2.2.1. Hükümdar..... 157
1.2.2.1.1. Hâkimiyet Alametleri..... 158
1.2.2.1.1.1. Elkâb ve Unvân 159
1.2.2.1.1.2. Menşûr/Berat 160
1.2.2.1.1.3. Sikke ve Hutbe 161
1.2.2.1.1.4. Sancak 162
1.2.2.1.1.5. Bando ve Musiki 162
1.2.2.1.2. Hâkimiyeti Pekiştirme Aygıtları 163
1.2.2.1.2.1. Tarih ve Tarih Yazıcılığı 163
1.2.2.1.2.1.1. Mirlik Tarihleri 164
1.2.2.1.2.1.2. Şecereler..... 167
1.2.2.2. Merkezi ve Taşra Teşkilatı..... 167

1.2.2.3. Kurumlar 172
1.2.2.3.1. Eğitim Kurumları 172
1.2.2.3.1.1. Mescit ve Camiler 172
1.2.2.3.1.2. Medreseler 173
1.2.2.3.2. Vakıflar 174
1.2.2.3.2.1. Mescit ve Camiler 176
1.2.2.3.2.2. Medreseler 176
1.2.2.3.2.3. Zaviye ve Tekkeler 177
1.2.2.3.2.4. Mezarlık Vakıfları 179
1.2.2.3.2.5. Kütüphaneler 179

İKİNCİ BÖLÜM
KÜRT MİRLİKLERİNDE EDEBİ PATRONAJ GELENEĞİNİN TARİHSEL ARKAPLANI

2.1. TARİHSEL ARKA PLAN 184
2.1.2. İslamiyet Sonrası Arap Toplumu ve Mevali İlişkisi 184
2.1.3. Şu'ûbiyye Hareketi ve Etkileri 191
2.1.4. Edebiyat Geleneğinin Kaynağı olarak İranî Gelenek 193
2.2. KÜRT HANEDANLIKLARINDA PATRONAJ GELENEĞİ 206
2.2.1. Şeddadîler Dönemi 208
2.2.1.1. Unsuru`l-Meâlî Keykâvus 210
2.2.1.2. Katrân-ı Tebrîzî 211
2.2.1.3. Esedî-i Tûsî 219
2.2.2. Mervanîler Dönemi 221
2.2.2.1. İbnu'l-Mağribî 227
2.2.2.2. Menazî 228
2.2.2.3. el-Hafâcî 229
2.2.2.4. Tihamî 229
2.2.2.5. Ebu'r-Rıza el-Fazıl b. Mansûr ez-Zarif 232
2.2.2.6. İbnu's-Sevdadî 233
2.2.2.7. İbnu'l-Ğedaîrî 233
2.2.2.8. Hasan el-Beşnevî 233
2.2.2.9. İbn Esed el-Fârikî 236

2.2.2.10. Ğassanî 237
2.2.2.11. Muhammed b. Ahmed el-Amidî 238
2.2.2.12. Ali b. Tistanî 238
2.2.3. Revvadîler Dönemi 238
2.2.3.1. Katrân-ı Tebrîzî 240
2.2.3.2. Hâkânî-i Şirvânî 242
2.2.4. Hasanveyhîler Dönemi 243
2.2.4.1. Mihyar ed-Deylemî 245
2.2.5. Fadleveyhîler Dönemi 250
2.2.5.1. Melik Said Muzaffereddîn Muhammed b. Mubariz 251
2.2.5.2. Kemaluddîn İsmail 252
2.2.5.3. Esiruddîn-i Evmanî 255
2.3. BAĞIMSIZ DEVLET DÖNEMİNDE PATRONAJ GELENEĞİ 256
2.3.1. Eyyûbîler Dönemi 257
2.3.1.1. Eyyûbîler'de Devlet Teşkilatı 258
2.3.1.2. Eyyûbîler'de İktisadî Durum 260
2.3.1.3. Eyyûbîler'de İmar Faaliyetleri 261
2.3.1.4. Eyyûbîler'de Eğitim ve Öğretim Kurumları 262
2.3.1.5. Eyyûbîler'de İlmi Hayat 263
2.3.1.6. Eyyûbîler'de Dil ve Edebiyat 264
2.3.1.7. Taşra Eyaletlerinde İşret Kültürü 272
2.3.1.7.1. Hama Eyyûbîleri 272
2.3.1.7.2. Hasankeyf Eyyûbîleri 276
2.3.1.8. Eyyûbî Saraylarında Patronaj Bağlamında Üç Şair 281
2.3.1.8.1. Melik Böri 282
2.3.1.8.2. İbn-i Senaulmülk 283
2.3.1.8.3. İbnu'n-Nebîh el-Misrî 284

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRT MİRLİKLERİNDE EDEBİ PATRONAJ

3.1. İRAN EDEBİYATININ KLASİK KÜRT EDEBİYATINA ETKİSİ.... 288
3.2. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE KÜRT MİRLİKLERİNİN GENEL DURUMU 297

3.3. EDEBİ PATRONAJ GELENEĞİNİN KÜRT MİRLİKLERİNE YANSIMASI 305
3.3.1. Azizan Mirliği (XIII. yüzyıl-1846) 309
3.3.1.1. Mela Ehmedê Cizîrî 318
3.3.1.2. Feqiyê Teyran 334
3.3.1.3. Basilyos Şemûn (II.) 337
3.3.2. Hakkari Şenbû Mirliği (XIII. yüzyıl-1849) 339
3.3.2.1. Mîr Îmameddînê Hekkarî (Sebûrî) 344
3.3.2.2. Mîr Evdila Xan (Arif) 351
3.3.2.3. Mîr Mustefa Beg (Pertew) 351
3.3.3. Behdinan Mirliği (XIII. yüzyıl-1844) 353
3.3.3.1. Mela Mehmûd (Hemîdî) 360
3.3.3.2. Ehmed Begê Katib 365
3.3.3.3. Mîr Muhemed Teyyar Paşa (Xerîbî) 367
3.3.3.4. Mîr İsmail Paşa 369
3.3.3.5. Bekir Begê Erizî 369
3.3.4. Bitlis Mirliği (XIII. yüzyıl-1850) 370
3.3.4.1. Şukriyê Bedlîsî 381
3.3.4.2. Harisê Bedlîsî (Sewadî) 383
3.3.5. Zirkan Mirliği (XIV. yüzyıl-1846) 386
3.3.5.1. Mîr Ya'qûbê Zirkî 388
3.3.6. Hizan Mirliği (XIII. yüzyıl-1846) 389
3.3.6.1. Suleymanê Hîzanî (Selîm) 392
3.3.7. Müküs Mirliği (XIII. yüzyıl-1847) 396
3.3.7.1. Mela Evdilhemîd (Weda'î) 399
3.3.8. Bazîd Mirliği (XIV. yüzyıl-1846) 404
3.3.8.1. Ehmedê Xanî 409
3.3.8.1.1. Mem û Zîn ve Patronaj 414
3.3.8.2. Xewsî 421
3.3.9. Baban Mirliği (XIII. yüzyıl-1851) 424
3.3.9.1. Mela Xidirî Şaweysî (Nalî) 434
3.3.9.2. Evdirehman Beg (Salim) 441

3.3.9.3. Mistefa Beg (Kurdî) 448
3.3.9.4. Şêx Riza Talebanî 450
3.3.10. Erdelan Mirliği (XIII. yüzyıl-1867) 456
3.3.10.1. Xosro Begê Münşî 465
3.3.10.2. Evdillahê Münşî (Racî) 467
3.3.10.3. Mîrza Şefî' Kolyayî 470
3.3.10.4. Mîr Xosro Han 470
3.3.10.5. Mestûre Kurdistanî 471
SONUÇ 476
KAYNAKÇA 486

KISALTMALAR

b.	bin (oğlu)
bas.	basım, baskı
bkz.	bakınız
bnt.	binti (kızı)
bty.	basım tarihi yok
byy.	basım yeri yok
c.	cilt
çev.	çeviri/çeviren
çoğ.	çoğulu
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi (İSAM)
ed.	editör
EI	The Encyclopaedia of Islam (New Edition / 2. Edition)
EIr.	Encyclopaedia Iranica (Online Edition)
haz.	hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi (MEB)
İÜİFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
krş.	karşılaştırınız
nr.	numara
TDK	Türk Dil Kurumu
thk.	tahkik
trc.	tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
TYEKB	Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
vb.	ve benzeri

GİRİŞ

1. KONU VE AMAÇ

"Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj" başlıklı bu çalışmanın konusunu, 1514-1846 yılları arasında Osmanlı sınırları içerisinde kalan Kürt mirliklerinde ortaya konan edebi eserleri patronaj bağlamında değerlendirmek oluşturmaktadır.

Bu çalışmamızın amacı, Kürt mirliklerinde edebi patronajın olduğunu tespit etmeye çalışmak ve bunu örnekleriyle birlikte ortaya koymaktır. Aynı şekilde söz konusu dönem ve coğrafyada ortaya konan edebi eserleri, iktidar eksenli bir yaklaşımla yeniden değerlendirmektir.

Günümüze kadar Kürt mirlikleri üzerinde yapılan araştırmalar genel olarak hâkimiyet, istila ve savaşlar üzerinden tarihsel bir olgu olarak incelenmiştir. Bu çalışmada ise, Kürt mirliklerinin genel olarak kültür ve sanat bağlamında, özel olarak da edebiyat sahasında iktidar ile olan ilişkisi incelenip araştırılarak, Kürt mirlikleri üzerine yapılan çalışmaların edebi anlamda eksik bırakılmış yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, patronajın başat öğesi olan iktidar kavramı üzerinde durulmuş ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, çalışmamızın konusunu oluşturan iktidar kavramının, Kürt coğrafyasındaki muadili olan Kürt mirlikleri, iktidar sahibi olarak ele alınmıştır. Kürt mirliklerinin siyasi olarak Abbasiler'in X. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde yer almalarıyla birlikte süreç içerisinde nasıl değişim içerisinde bulunduklarına değinilmiştir. Çalışmamızın kapsamı dahilinde olan Kürt mirlikleri tarihsel süreç içerisinde siyasi kökenlerinin yanında idari bir kurum olarak da resmedilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla iktidar öğesini teşkil eden mirlik kavramını açıklamak, somut bir şekilde belirtmek çalışmamızın temel konusu olan patronaj ilişkisinin anlaşılması için önem taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmamızın ilk bölümünde iktidar sahibi ve otorite kurmuş bir yapı olarak; Kürt mirliklerini betimlerken, diğer bölümlerde ise

genel olarak himaye ve patronaj kavramınının, saraydaki ve gündelik hayattaki yansımaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Özetle, ortaçağda diğer İslam ve Avrupa devletlerinde varolan hamilik sistemini, Kürt mirliklerinde de geçmişten beri iktidarın bir yansıması olarak mevcut olduğunu belirtmeye çalıştık. Bu bağlamda Kürt mir ve yönetici sınıfına ithaf edilen eserleri, ortaya konmuş olan edebi ürünleri, Max Weber'in patrimonyal devlet anlayışı odağında olmak üzere; Friedric Nietzsche, Bertrand Russell ve Michel Foucault'in çeşitli iktidar teorileri çerçevesinde ele alıp, Kürt mirliklerinde mirler ile şairler arasındaki edebi ilişkileri patronaj çerçevesinde resmetmeye çalıştık.

Yapılan araştırmalar çerçevesinde ve bu tarihsel bağlamda; birçok araştırmacı tarafından ele alınan "Kürt Edebiyat Tarihi" kaynaklarının; yazım ve yorumlanma biçimleri "iktidarın gözüyle" yeniden revize edilerek, yeni bir bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. ÖNEM

"Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj" başlıklı bu çalışma birçok yönden önemlidir. Patronaj ilişkisinin merkezinde iktidar olduğu düşünülerek, bu çalışmayla Kürtler'in İslamiyet sonrası kurmuş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik gibi iktidar formları tarihsel süreç göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir. Tarihsel dönemler göz önünde bulundurularak, Kürt iktidarların hâkim oldukları coğrafya ve bölgeler belirtilmiş ve statülerine dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda iktidarın ürettiği kurumlar tespit edilmiş, özelde ise iktidarın edebiyatı besleyen saray ve eğitim kurumları irdelenmiştir. Saray muhitinde, sarayın finanse olarak desteklediği medrese gibi eğitim kurumlarından çıkan alim, edip ve şair simalarının üzerinde durulmuştur.

Çalışmada iktidar ekseninde gelişen edebi muhit ile edip ve şairler belirlenmiş olup, bunların birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İktidarın desteklediği edip ve şairlerin ortaya koydukları eserlerin nitelik açısından zenginliği gözler önüne serilmiştir. Aynı şekilde iktidarın sahip olduğu

gücün edebi üretimle doğrudan ilişkili olduğu ve bu nisbette edebi örneklerin ortaya çıkmasına ne kadar katkıda bulunduğu, bu çalışma vesilesiyle anlaşılmıştır.

3. YÖNTEM

Her bilim dalının yapacağı çalışmalar için uygulayacağı yaklaşım ve yöntemler ile bunlara bağlı olarak kullanacağı teknikler farklılık gösterebilmektedir. XIX. ve XX. yüzyıllarda pozitivist bilim anlayışının da etkisi ile yöntem kullanımında görülen dar çerçeveli yaklaşımların aksine, günümüzde özellikle sosyal bilimler alanında "yöntemsel çoğulculuğun" tercih edildiği bilinmektedir. Doğası gereği karmaşık ve çok boyutlu olan toplumsal, kültürel alanlarla ilgili çalışmalarda farklı yöntem ve tekniklerin birlikte kullanılması, yapılan çalışmalarda daha sağlıklı değerlendirmelerin yapılmasını olanaklı kılmaktadır. Bu sebepten ötürü "Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj" başlıklı çalışmamızın geliştirilmesinde birçok yöntem ve metottan yararlanılmıştır.

Çalışmamız, tanımlayıcı (descriptive) araştırma yöntemi ile Kürt mirliklerinde mevcut olan mirleri, şairleri ve bunların ortaya koydukları edebi örneklerini tespit ederek, iddia edilen savın bir görüntüsünü ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bu çalışmamızda yararlandığımız tanımlayıcı araştırma yöntemine binaen, örneklem metodundan da istifade edilmiştir. Örneklem metoduyla ortaya konulan tezin desteklenmesi için iktidar (hükümdar/mir) ve edebiyat (şair) arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından patronaj sistemine uygun mir, şair ve edebi ürünler seçilmiştir. Çalışma için gerekli olan tarih ve edebiyat alanında kılıç ve kalem sahibi olarak şair mirler ile edip ve şairler literatür tarama yöntemiyle tespit edilmiştir. Böylelikle Kürt mirliklerinde önceden bilinen mir ve şairlerin ortaya koydukları edebi ürünler, patronaj dâhilinde iktidarı merkeze alan bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda başvurulan bir diğer yöntem ise, tarihsel karşılaştırma yöntemidir. Tarihsel metod ile Kürt mirlikleri merkeze alınarak tarihsel olaylar, zaman ve mekan kavramlarının perspektifinde değerlendirilmiştir. Çalışmamızın ana konusu olan Kürt iktidar formlarında patronajın iyi anlaşılabilmesi için ve bilhassa edebiyatla ilişkili olarak, birinci bölümde değindiğimiz iktidar kavramı,

Abbasiler'den itibaren ele alınmıştır. Bu bağlamda mevzubahis iktidar yapıları arasındaki tarihsel kıyaslamalara başvurularak, mekân-coğrafya eksenli bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmamızın son bölümünde ise iktidar etrafında patrimonyal düzende ortaya çıkan ürünler tarihsel birer olgu olarak aynı zaman dilimi içerisinde ele alınmıştır. Bununla birlikte bu edebi ürünler her Kürt mirliğinin özelinde ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Çalışmamızla ilgili bütün kaynaklara ise literatür taraması sonucunda ulaşılmıştır.

4. SINIRLAR

Çalışmanın amacına ulaşması için dil, tarih ve coğrafya yönünden sınırlandırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Birinci bölümde, Kürt mirliklerinin ilk iktidar formu olan Kürt hanedanlıklarına değinilirken, çalışmamızın genel çerçevesinin anlaşılması için Kürtlerin hâkimiyet kurdukları bütün bölgeler üzerinde durulmuştur. Bu nedenle ilk dönem Kürt hanedanlıklarından olan Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Fadleveyhî, Hasanveyhî ve Annazîler'e değinilmiştir. Bu hanedanlıkların ortadan kalkmasının ardından ise Kürtler'in büyük çoğunluğunu tek çatı altında toplandıkları Eyyûbîler ele alınmıştır. Eyyûbîler sonrasında Kürt emir, komutan ve bürokratların hâkim oldukları bölgelerde kurmuş oldukları yerel iktidarlıklar mirlik olarak belirtilmiştir. Çalışmamızın temel konusunu teşkil eden söz konusu bu mirlikler çok sayıda olmaları ve geniş bir coğrafyada yer almış olmaları nedeniyle bu çalışmaya, coğrafik olarak sadece Osmanlı sınırları içerisinde kalan Kürt mirlikleri dahil edilmiştir. Bu sebepten dolayı İran coğrafyasında hakimiyet kurmuş Safevî ve sonrasında Kacarlar'ın hâkimiyet sahasında kalan Mukrî, Dunbulî, Kelhor, Pilingan, Derteng, Mahideşt, Bane, Zengîne, Pazukî gibi Kürt mirlikleri ile mezkûr mirliklerde ortaya konmuş olan edebi ürünler, çalışmamıza dâhil edilmemiştir.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan edebi patronaj ele alınırken, Kürt mirlikleri öncesinde var olan ve devam eden bir patronaj geleneğinin olduğunu göstermek için; ikinci bölümde, mirlikler öncesi Kürt hanedanlıkların saraylarında çeşitli şekillerde Kürt hükümdarlara eserler ithaf eden, methiyeler dizen şairler ele alınmıştır. Bu dönemde söz konusu saraylarda, edebiyat ve yazı dili Arapça ve Farsça olduğundan dolayı dil konusuna bakılmaksızın işret kültürü ve öğeleri ile edebi patronaj bağlamında örneklerle gösterilmiştir. Bunu yapmamızdaki amaç, Kürt

mirliklerinin siyasi olarak selefleri olan söz konusu hanedanlıklarda sanat ve saltanat ilişkisinin var olduğunu ve iktidar eksenli bir patronaj geleneği olduğunu anlatmaktır.

Çalışmamızın esasını oluşturan üçüncü bölümünde ise, patronaj bağlamında sadece Kürtçe sunulan kaside, methiye ve mersiye örnekleri ele alınmıştır. Esasen, tarihsel olarak Kürtçe (Kurmanci ve Sorani) eserlerin çıktığı dönemin Osmanlı dönemine denk gelmesinden dolayı, Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyetini kabul ettikleri 1514 yılında yapılan Çaldıran savaşı, başlangıç olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı devletinin reform hareketlerinin hızlanmasının paralelinde merkezileşmeye gitmesiyle birlikte, 1846 yılında çıkarılan *Vilayet Kanunnamesi*'nce mirliklerin lağv edilmeye başlandığı tarih olduğundan bu da tezin üst zaman sınırı olarak belirlenmiştir.

Bu çalışma kabaca, XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarına kadar olan zaman dilimi aralığında, Osmanlı devleti sınırları içerisinde kalan Kürt mirliklerinde, patronaj bağlamında ortaya konan edebi eserleri kapsamaktadır.

5. PROBLEMLER

Tarih, siyaset, kültür ve edebiyat alanında birden fazla bilim alanı ile ilgili çalışmalarda kimi problemlerle karşılaşmak olağandır. Bu çalışmamızda da karşılaşılan bazı problemler tarih ve edebiyat olmak üzere iki başlık altında toplandı. Bunları ayrı ayrı belirtecek olursak, tarih alanında karşılaştığımız problemlerin başında Kürt tarihi alanında yapılmış çalışmaların yetersiz ve yüzeysel olmasının yanı sıra sistematik bir düzene sahip olmamalarıdır.

Kürt mirlikleri ile ilgili yaptığımız değerlendirmeler ve kategorize etmelerde Kürt tarihi alanında yazılmış olan birçok kitap ve makaleden istifade edilmiştir. İlk olarak, 1597'de Bitlis miri Şeref Han-ı Bedlîsî'nin yazmış olduğu *Şerefname* eserinin, mirlikler dönemi Kürt tarihi ekseninde birinci el kaynak olmasının yanı sıra, Kürtler'i coğrafik olarak iktidar temelli kategorize ettiği için, çalışmada esas başvurulan eser olmuştur. Bu anlamda karşılaştığımız ilk ve en büyük problemlerden biri, Kürt mirlikleri Kürt tarihinin önemli bir boyutunu oluşturmasına rağmen,

mirliklerin Kürt odaklı olmaktan ziyade, Osmanlı ve İran merkezli yazılan tarih anlayışı içerisinde değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Kürt mirliklerine "romantik, yüceltici" veya tam aksine "küçümseyici" bir bakış açısına sahip eserlerin daha çok Kürt mirliklerinin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tarihini ele aldıklarından dolayı genel çerçeveyi ortaya koymakta yetersiz kalmışlardır. Ayrıca ortaçağ Kürt tarihi üzerine yazılan kitapların daha çok siyasi tarih odaklı olmasından dolayı, Kürtler'in sosyal ve idari yapısı, çeşitliliği ve tarihi çoğunlukla göz ardı edilmiştir.

Kürt mirliklerine ait siciller, kendi tuttukları defter, çeşitli kayıt ve yazışmaların günümüzde olmaması dolayısıyla birinci el kaynaklara dayanma konusunda sorun teşkil etmiştir. Bu kapsamda Kürt mirlerinin saraylarında hamilik bağlamında, şairlere yapılan lütuf ve ikramların kayıtlarının olmaması, inam defterlerinin olmaması veya günümüze ulaşmış örneklerinin bulunmaması, mirlik özel kayıtlarının yokluğu gibi etkenler tez çalışmasının zorluk ve problemlerini oluşturmuştur. Örneğin Kürt tarihi alanında, Muhammed Emin Zekî Beg'in eseri olan *Xulaseyekî Tarîxî Kurd û Kurdistan* (Kürt ve Kürdistan Tarihi), Kürt mirliklerini sistematik bir şekilde gruplandırmamanın yanı sıra kimi bölümlerde Kürtler'in kurmuş oldukları hanedanlık ve mirlik gibi iktidar formlarını da aynı grupta ele almıştır. Bu alanda E. İ. Vasilyeva'nın editörlüğünde yazılmış bir başka eser olan *Kürt Tarihi* adlı kitap, Kürtler'in tarihi yüzyıllara göre bölüm bölüm ele alırken, daha çok dönemin büyük güçleri olan İran ve Osmanlılar'ın gözünden bir okuma yapmıştır. Dolayısıyla mirlikler açısından ve mirliklerin gözüyle Kürtler'in tarihe bakışı ele alınmamıştır. Aynı şekilde diğer bütün Kürt tarihi kitaplarında Kürtler'in İslamiyet sonrasında kurmuş oldukları iktidar formları olan hanedanlıklar, devlet ve mirlikler sistematik, kronolojik ve coğrafik olarak incelenmediğinden dolayı bu konular muğlak kalmıştır. Bunlara binaen, özellikle son elli yılda ele alınan Kürt tarihi kitapları, söz konusu iktidar formlarını tek boyutlu olarak yalnızca siyasi çerçeveden değerlendirmeye çalışmış, mezkûr iktidarların statüleri, idari yapıları, merkezi, taşra teşkilatları ve çeşitli kurumları tartışılmamış, bir bütün olarak incelenmemiştir.

Çalışmamızın edebiyat alanında, karşılaşılan problemlerin başında Kürt mirliklerinde veya Kürt şairler hakkında yazılmış şair tezkirelerinin günümüzde

bulunmamasıdır. Kürt edebiyatının tarihi hakkında yazılmış olan kitapların daha çok şairlerin kısaca bilinen hayatlarına ve ortaya koymuş oldukları eserleri üzerinde yoğunlaşmaları, hayatları hakkındaki veri eksikliğinden dolayı şairlerin içinde bulundukları sosyal ve siyasi ortamı değerlendir(e)memeleri de araştırmanın zorluklarındandı. Nitekim bu bağlamda, Kürt edebiyatı tarihi alanında yazılmış olan 'Eladîn Seccadî ve Me'rûf Xeznedar'ın *Mêjûy Edebî Kurdî* adlı eserleri, Sedîq Sefîzade Borekeyî'nin *Mêjûy Wêjeyî Kurdî*, Kanatê Kurdo'nun *Tarîxa Edebyeta Kurdî* ve Feqî Huseyn Sağnıç'ın *Dîroka Wêjeya Kurdî* eserleri genel olarak edip ve şairlerin biyografik yaşamlarına ve bibliyografik olarak eserlerini ele almaları, onları ve ortaya koydukları eserleri siyasi, sosyal ve kültürel ortam ile birlikte tarihsel bir perspektifle değerlendirmemişlerdir.

Baba Merdûxê Rûhanî'nin *Tarixê Meşahirê Kurd* ve Ebdulkerim Muhammed Muderrîs'in *'Ulemauna fî Xidmeti'l-'Ilmî we'd-Dîn* adlı bibliyografik nitelikteki eserlerin dışında İslamiyetin ilk dönemlerinden itibaren Arapça, Farsça ve diğer dillerde yazan Kürt şair ve müelliflerin üzerinde yeterince araştırma yapılmaması, sistematik bir şekilde kategorize edilmemesi de bir diğer zorluğu oluşturmaktaydı. Bütün bunların neticesinde şairlerin hayatları hakkında yeterli kaynak olmaması, onların dönemin hükümdarları ve mirleriyle olan özel ilişkilerine değinen bilgilerin yetersizliği, karşılaştığımız başat problemler olarak gösterilebilir.

6. KAVRAMLAR

6.1. İktidar Kavramı

Bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden en temel kavram "iktidar"dır. Kavramın içeriği ve anlamladırılma biçimleri, tarih boyunca bu kavramı irdeleyen düşünürlerin ilgi odağında olduğunu ve yine aynı şekilde bütün müşküllüklerine rağmen anlaşılmaya ve tanımlanmaya çalışıldığı söylenebilir. Latince karşılığı "potestas" ve İngilizce karşılığı "power" olan iktidar kavramı; bir işi yapma gücü, erk, kudret; bir işi başarabilme yetkisi ve yeteneği şeklinde tanımlanmıştır[1]. Bir şeyi yapma yeteneği ve gücü olarak tanımlanan iktidar kavramının bir şeyi insanlara yapma veya yaptırtma salahiyeti; hükmetmek, hükûmet, hükmetme yetkisini elinde

[1] **Türkçe Sözlük**, "İktidar", c. I, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 1063.

bulundurma gibi diğer birtakım anlamlara gelmektedir[2]. Başkalarını kontrol etme imkânı, insanlara yapmayacakları bir eylemi yaptırma gücü ve kabiliyeti olarak da tanımlanmıştır[3]. Cevizci ise iktidar kavramını genel olarak bir şeyler yapabilme kudreti, etkide ve eylemde bulunma imkânı veren hukuki, siyasi ya da ahlaki güç olarak tarif etmiştir[4].

İktidarı bir erdem olarak ele alan Niccolò Machiavelli (ö. 1527), iktidarın insana mündemiç olduğunu söylemiş, sonrasında ise Michel Foucault (ö. 1984) ona bir erdemlik atfetmese de iki kişinin olduğu her yerde iktidarın olduğunu ileri sürmüştür. Buna istinaden, tarihte iktidar ve güç kavramının arzulanma biçimi, insanlığın tarihselliği ile eş değer olarak gösterilebilir. Nitekim söz konusu bu istek insanlık tarihiyle beraber gelişerek, farklı biçimlere bürünmüş olsa da günümüzde hala devam etmektedir. Friedrich Nietzsche (ö. 1900) ise iktidarı insanoğlunu insan yapan en temel güdü ve yaşama arzusunun göstergesi olarak ele almıştır. Ona göre güç ve iktidar kavramları büyük bir arzuyla elde edilmeye uğraşılan bir olgu olarak insanın kendi edimlerinin merkezindedir. Bundan dolayı iktidar ve güç her şeyden önce bir istençtir[5]. Bütün bunlara binaen denilebilir ki; Nietzsche'nin iktidar algısı doğrultusunda, insanın yapmış olduğu bütün değerlendirmeler, yine insanın bizzat kendisi için istemesine hizmet eden sonuçlardır. Bu değerlendirmenin özü ise gerçekte bir iktidar arzusu yani güç istemidir[6].

İnsan yaşamının her anında ve her ilişkisinde hiyerarşik, çok katmanlı, çift yönlü bir düzen olarak nüfuz eden iktidar ve güç, bir aygıt olarak kompleks bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle özne ve nesne arasındaki ilişkilerde farklı boyutlarda bir iktidar ilişkisi vardır diyebiliriz. Özne çoğu zaman sistemler aracılığı ile nesne konumuna dönüşebiliyor iken; nesne de özne konumuna geçebiliyor. Bundan dolayı özne-nesne ilişkisi sürekli değişkenlik göstermektedir. Bu da bize toplumda, toplumsal ilişkilerin olduğu bir yerde sayısız iktidar ilişkilerinin varlığını gösterir. İktidar mevzusu hakkında çalışmaları olan Foucault'a

[2] Peter Hodgson Collin, **Dictionary of Politics and Goverment**, Bloomsbury, London 2004, s. 185.
[3] Faruk Sözmezoğlu, **Ansiklopedik Politika Sözlüğü**, İletişim, İstanbul 1980, s. 83-84.
[4] Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma, İstanbul 1999, s. 454.
[5] Friedrich Nietzsche, **Güç İstenci**, Sedat Umran (Çev.), Birey Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 354-369.
[6] Tuba Adiloğlu, "**Nietzsche'de Gücü İsteme Kavramı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004, s. 47-70.

göre her insani ilişki bir sosyal ilişki, her sosyal ilişki ise bir iktidar ilişkisidir. Yani iktidar sadece yönetici sınıf, devlet aygıtı, kast sistemi gibi şeylerden ibaret değil, aksine insanların günlük yaşamlarında ve davranışlarında, bedenlerine varıncaya kadar birçok yerde mevcut olan mikroskobik ölçüde bir yığın dizidir. Buradan hareketle iktidar ve güç olgusunun her zaman ve her yerde olduğuna dikkat çeker[7]. Tüm toplumsal ilişkilerde iktidar kavramını işleyen Foucault, iktidarı bir grubun ötekiler üzerinde ya da bir bireyin ötekiler üzerindeki egemenliği olarak ele alınmaması gerektiğini, yine bu kavramın ona sahip olup elinde bulunduranlar ile ona sahip olmayıp ona maruz kalanlar arasında paylaşılan bir olgu olmadığını önemle belirttikten sonra, iktidarın dolaşımda olan bir olgu olarak çözümlenmesi gerektiğini vurgular. Yani, iktidar bir meta, mal ve zenginlik gibi sahiplenilemeyeceğini, yerinin tespit edilemeyeceğini, birilerinin elinde sabit olmadığını belirten Foucault, iktidarın ağ biçiminde işleyen bir sistem olduğunu ve bu ağ üzerinde insanların yalnızca dolaşmakla kalamadıklarını, sürekli olarak bu iktidara katlanmak ve aynı zamanda iktidarı uygulamak durumunda olduklarını ifade eder[8]. Bu bağlamda iktidarın herhangi bir merkezden yoksun, her yerde ve her zaman mevcut olan iktidar ilişkilerini her daim ilişkide olan noktalar arasındaki bağıntıdan türüyor olmasından kaynaklanır[9].

İktidar üzerine çalışmalar yapmış olan Bertrand Russell (ö. 1970) da iktidar veya iktidarı ele geçirme arzusunu insanoğlunun sınır tanımayan isteklerinin en başında gelenlerinden biri olduğunu belirtmiştir. İnsanlar, hayvanların aksine sürekli olarak genişlemek ve güçlü olmak isteğindedir. Russell insanların mal, mülk ve servettense iktidarın peşinde koştuklarını belirterek zenginliğin iktidarı elde etmek için kullanıldığını ifade eder. Makul bir rahatlık elde edildiğinde hem bireylerin hem toplumların para ve puldan öte iktidar peşinde koştuklarının, hükümranlık sağlamak için servet sahibi olmak yada iktidarlarını artırmak amacıyla servetlerini artırmak istediklerinin, her iki durumun da neticede iktisadi çıkarlardan ziyade iktidari çıkarlarla ilgili olduğunu belirtir. Başka bir ifadeyle servetin iktidar kazanmak için

[7] Michel Foucault, **İktidarın Gözü**, Işık Ergüden (Çev.), Ayrıntı, İstanbul 2012, s. 47-60.
[8] Michel Foucault, **Toplumu Savunmak Gerek**, Şehsuvar Aktaş (Çev.), YKY, İstanbul 2002, s. 43.
[9] Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, Işık Ergüden ve Osman Akınhay (Çev.), Ayrıntı, İstanbul 2014, s. 221-247.

elde edilmek istenen araçlardan sadece biri olduğunun altını çizer[10]. Russell'e göre iktidarı ele geçirme dürtüsü, açık olarak liderlerde yani iktidar sahiplerinde ve kapalı olarak liderleri izleyenlerde yani halk kitlesinde olmak üzere iki şekildedir. İnsanlar kendi istekleriyle bir önderin ardından takıldıkları zaman, bunu, önderin kumanda ettiği grup yoluyla iktidarı elde etmek amacıyla yaparlar. Çünkü başka şekilde ele geçiremediği arzu ve isteklerini gerçekleştirebilme olanağına sadece tarafgirliğini yaptığı veya etrafında dolandığı iktidar yani güç sahibi verebilecektir[11].

Toplumsal yaşamın bir parçası olan, her mekânda sürekli olarak görülen iktidar ve güç ilişkileri iki taraflı işleyen saat düzenindeki çark şeklindedir. Bu çarkın bir tarafı hükmeden yani iktidara sahip olan, gücü elinde bulunduran, iradesini gerçekleştiren, özne makamında olan kişi, sınıf, grup, parti veya statüdür. Çarkın öbür tarafı ise hükmedilen yani iktidarın gücünden etkilenen, onun gücünü kabul eden, iktidar ve güç sahibinin emir ve isteklerine razı olan birey, madun, tebaa, sınıf, grup, parti veya statüdür. Toplumsal hayatın bir parçası olan bu paylaşım iktidarın yani güç sahibinin paylaşımıdır. Sistemin her iki tarafının bu paylaşımdan birtakım beklentileri vardır. Bu tür iktidar ve güç ilişkileri toplumda insan doğasının bir gereği olarak vardır. Az evvel sıraladığımız her sistem birtakım zihinsel ve bedensel güçler kullanarak diğerlerinin üzerinde hakimiyet sağlama, yani erk kurma çabası içerisindedir. İnsanoğlu, yaşamı boyunca sürekli arzu, heveslerinin peşinde koşar. Böylece, bireyin daimi olarak ardından koştuğu bu arzu, heves ve istekler işin temelinde güç, erk ve iktidar isteğinin bizzatihi kendisidir. Yine aynı şekilde zenginlik, onur, saygınlık, bilgi vb. isteklere sahip olma istenci güç ve kudrete sahip olmanın farklı bir yansımasıdır[12]. Toplumsal yaşamın içerinde oluşan ilişkiler içerisinde kimi bireyler güç ve iktidarı elde ederken, kimileri ise iktidara yakın olarak, iktidarın etrafında dolaşarak kendi kişisel duygularını tatmin eder[13]. Burada, iktidar ve güç sahibi olmayan zayıf unsur iktidara yamanarak, bir biçimde iktidar(lık) duygusunu teneffüs eder. Bu noktada iktidar sahibinin, gücünü kendisine tâbi olanın ona duyduğu gereksinimden alması bu karşılıklı iktidari ilişkide önemli bir yer tutar.

[10] Bertrand Russell, **İktidar**, Mete Ergin (Çev.), Altın Kitaplar, byy, 1976, s. 11-17.
[11] Russell, **İktidar**, s. 21.
[12] M. Ali Ağaoğulları, Cemal Bâli Akal ve Levent Köker, **Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, İmge, Ankara 1994, s. 190-195.
[13] Foucault, **Toplumu Savunmak Gerek**, s. 101.

Nitekim iktidarı var eden ona tabi olanlardır. İktidarın sahip olduğu kudret, bu kudret karşısında çekinenler ile bu kudret karşısında düşünce ve davranışlarını iktidarın istekleri doğrultusunda şekillendirenlerle bir anlam ve varlık kazanır. Detaylı bir şekilde irdelemek gerekirse, etkin güç konumundaki muktedirler edilgen güç konumundaki tabilerini etkiledikleri gibi, tabi olanlar da birtakım davranışlarıyla muktedirleri etkilemektedirler[14]. Bundan ötürü her iki güç de birbirlerini korumak ve kollamak durumundadırlar. Güce hâkim olma ve gücü elinde bulundurma durumu sadece iktidar kavramıyla değil, iktidar ilişkileri başlığıyla ele alındığında daha uygun olur[15]. Nitekim bu iktidar ilişkileri içerisinde somut olarak göze ilk çarpan gücü elinde bulunduran bir kurum olarak devlet ve onun tabiiyetinde olan tebaa ilişkisidir. Bu bağlamda konuyu ele almak gerekirse siyasal iktidar olarak "devlet"[16] kavramını tartışmak yerinde olacaktır.

6.2. Siyasal İktidar Olarak Devlet Kavramı

Genel bir tanımlama yapmak gerekirse, insan topluluğuna ait belirli sınırlar içerisinde teşkilatlanmış siyasi hâkimiyet şekli olan "devlet" kavramı geçmişten günümüze kadar birçok düşünürün temel mevzularından biri olarak bilinmektedir. Bu tarihsel süreç içerisinde düşünürlerin; kavram üzerindeki yapılanmaları, pratik hayatta karşılaştıkları çeşitli durumlar, toplumların sosyal ve politik yapılarını göz önünde bulundurarak tanımlamaya çalıştıkları söylenebilir. Erken dönemlerden

[14] Foucault, **İktidarın Gözü**, s. 150-166.
[15] Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi, İstanbul 2007, s. 54-55.
[16] Burada iki önemli kavram açıklanmaya ihtiyaç duymaktadır ki bunlar siyasal iktidar ve devlet kavramlarıdır. Çalışmamızda da iktidar kavramı denildiğinde genel olarak siyasi iktidar kavramı kast edilecektir. Siyasi iktidar, bir siyasi birimi oluşturan toplumun ülkenin tamamı üzerinde geçerli olan iktidarı manasındadır. Siyasi iktidar kavramı kendisini diğer iktidar türlerinden farklı kılan özelliklere sahiptir. Bunlardan ilki siyasi iktidar diğer iktidarlara nazaran en kapsayıcı olan iktidar türüdür. Aynı şekilde iktidar hiyerarşisinde de en üst basamakta yine siyasi iktidar bulunur. Yine kendisinde olan ve diğer iktidar türlerinde olmayan en önemli özelliklerden biri ise siyasi iktidarın meşru bir şekilde zor ve şiddeti kullanma tekeline sahiptir. Bkz. Sözmezoğlu, **Ansiklopedik Politika Sözlüğü**, s. 84; Ayrıca devlet sözcüğünden kastımız günümüz devletler değil, aksine toplumu yöneten kurallar ve yasalar yaratma otoritesine sahip ayrı kurumlar grubu ve teşkilatıdır. Devletin varlığı için zorunlu olan unsurlar insan topluluğu, toprak parçası (ülke), ve bu topraklar üzerinde kurulan egemenliktir. Bkz. Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 224-225; Sözmezoğlu, **Ansiklopedik Politika Sözlüğü**, s. 51-52. Bu sebeple küçüklüğüne ve büyüklüğüne bakmaksızın Avrupa'daki feodal şehir devletleri, prenslikler, Kürdistan'da kurulan Kürt mirlikleri, daha büyük çaptaki hanedanlıklar ya da imparatorluklar bir otoriteye sahip olduklarından ve kendi içlerinde işleyen kuralları ve düzenleri olduğundan birer devlet teşkil etmektedirler. Dolayısıyla çalışmamızda kullandığımız "devlet" kavramı çalışma konumuzla ilgili olan Kürtler'in tarih boyunca kurmuş oldukları tüm iktidarlık kurumlarını, yani sırasıyla kurmuş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik formlarını kapsamaktadır.

itibaren güç, kudret, zafer, hâkimiyetin dönüşümlü bir şekilde el değiştirmesi gibi anlamlarda kullanılan ve siyasi bir terim olan yer edinen *devlet* kelimesine zamanla anlam genişlemesiyle yeni birtakım manalar da eklenmiştir[17].

Devlet kavramı, Platon (ö. MÖ. 348) için filozofların hükümdar olmasıyla insan ruhunun ideal bir şekil ve yapı şeklinde tecessüm ederken bir diğer filozof Aristotales (ö. MÖ. 322) için ise siyasi bir varlık olarak bireyin dahil olduğu organik bir birliktir. Ortaçağ düşünürlerinden Thomas Hobbes (ö. 1679) devleti insanın ontolojik mevcudiyetini emniyet içerisinde koruyan siyasi bir güç olarak tanımlarken, Rousseau toplumun ortak iradesini temsil eden bir birlik olarak algılamış, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (ö. 1831) ise Tanrı'nın bu dünyadaki bir yansıması olarak yorumlamıştır. Bu kavrama kısaca bir göz atıldığında bile birçok düşünür ve siyasetbilimci tarafından farklı tanım ve görüşler geliştirilmiştir. Genel olarak yapılan tanımlamalar iki genel başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki, Platon'un *İdeal Devlet*'indeki yaklaşımıyla başlayan, devlet olarak tanımlanan şeyin özü itibariyle mutlak bir değer olarak algılanması ve soyut bir kurum olarak görülmesidir. Bu görüş/tanımlama daha da genişletilerek Hegel'de zirve noktasına ulaşmıştır. İkincisi ise, pragmatist felsefik düşüncenin devlet fikrine yaklaşım şekliyle paralellik taşıyan görüştür. Buna göre devlet olarak tanımlanan teşkilatın, toplumun çeşitli sosyal ve siyasal işlevlerini düzene koymaya çalışan siyasi bir üst kurum olarak görülmesidir[18].

Bu minvalde ortaçağ siyaset kuramcılarından biri olan Hobbes, *Leviathan* adlı eserinde; iktidar ve devlet gibi konuları da ele almıştır. Nitekim bu kavramları açıklamaya çalışırken; insanoğlunda süreklilik halinde olan bir güç arzusunun mevcut olduğunu ifade etmiştir. Bunun nedenini ise insanoğlunun daha iyi ve güzel yaşamak için sahip olduğu imkânları güvence altına alamayacağı endişesi olarak belirtmiştir. Ona göre bireylerin mal, mülk, zenginlik, şeref, sahip olduğu güç gibi

[17] Devlet anlayışı ve idaresi ile görev ve sorumlulukları, hükümdar ve tebaası arasındaki ilişkiler açısından tavsiye ve nasihat niteliğinde birçok kitap İslam coğrafyasında kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları Ebu'l-Hasan el-Maverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Vezir Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*, Ebû Mansur es-Seâlibî'nin *Adabu'l-Mulûk*, Şeyh Sadi Şirazî'nin ile İmam Gazalî'nin *Nasihatü'l-Mülûk* ve Ebu'n-Necib Şeyzeri'nin Selahaddin Eyyûbî'ye ithaf ettiği *Nehcu's-Sulûk fî Siyaseti'l-Mulûk* adlı eserleri bu konuda yazılmış önemli eserlerdir.

[18] Devlet kavramı ve tarihsel süreç içerisindeki gelişimi hakkında bkz. Ahmet Davutoğlu, "Devlet", **DİA**, İstanbul 1994, c. IX, s. 234-240.

konularda birbirleriyle olan rekabeti onları aralarında yarışmaya, düşmanlığa, dolayısıyla savaşa götürür. Bunun asıl nedeni; rakibin isteklerine ulaşmanın yolu olarak elbette onu hükümranlık altına alıp kendine tabi kılmak, ona bir şekilde itaat ettirmek, onu ortadan kaldırıp yok etmek veyahut yerinden ve yurdundan sürmektir[19]. Bütün bu düşünceler ve davranışlar insanoğlunun birbiriyle rekabet içerisinde olmasına ve mücadele etmesine neden olmaktadır. Bundan ötürü insanlar korku altında ve kendilerini emniyetten uzak hissettikleri vakit çalışıp üretmezler, çünkü geleceklerini göremezler. Bu muğlak durum içinde işçi işini yapmayacağı gibi, sanatçı da sanatını icra etmez. Bunun nedeni; elbette ki çevrede hâkim olan hayat tehlikesi, ölüm korkusu ve güvensizlik ortamıdır[20]. Bu güvensiz ortamda yer alan ve bu durumdan kurtulmak isteyen insanlar, kendi emekleri ile üretttikleri eserleri korumak ve istifade etmek amacıyla, kendi üstlerinde bir erk kurma ihtiyacı içerisine girmiştir. Bundan dolayı insanlar sahip oldukları güç ve benzeri unsurları tek bir kişiye veya tek bir gruba devretmelidirler. Daha açık bir ifadeyle toplulukların emniyet içinde bir yaşam sürdürebilme imkânını sağlayacak bir erk veya gücü elinde bulunduran iktidara güvenlik, asayiş, düzen gibi işlerde işi üstlenmesini kabul etmesi, onu amil olarak tanımasıdır. Bu itibarla emniyet içinde olma arzusundan, rahatlığa kavuşma isteğinden dolayı kendilerine ortak bir güç tayin ederler ki bu da "devlet" olarak isimlendirilen kurumdur[21]. Bir topluluktaki herkesin kendini yönetme hakkını bir kişiye veya gruba devretmesi, bu yönde hep birlikte bir sözleşme yapmalarıyla aynı kişi veya grup üzerinde birleşmeleriyle tek bir kişilik haline gelen bu topluluk devlet olarak isimlendirilir. Hobbes'un "ölümlü bir Tanrı"ya benzettiği devlet, siyasal iktidar veya egemenin, orada bulunan tüm bireylerin barış ve huzur içinde yaşamasını sağlamakla birlikte kişiliklerini de üstlenmiş olur. Hobbes ölümlü Tanrı kavramıyla devleti, siyasal iktidar ve egemen güç şeklinde tanımlarken, onun dışında kalanları ise ona tabi olan tebaa olarak belirtir. Elbette hâkim olan güç ve iktidar, kendi tebaasının imkânlarından ve gücünden faydalanma, onları kullanma yeteneği ile donatılmıştır[22]. Burada siyasal iktidarın yani egemen sınıfın varoluşu tebaanın,

[19] Thomas Hobbes, **Leviathan**, Semih Lim (Çev.), YKY, 6. Baskı, İstanbul 1992, s. 76-82.
[20] Hobbes, **Leviathan**, s. 92-96.
[21] Hobbes, **Leviathan**, s. 154-163.
[22] Hobbes, **Leviathan**, s. 127-130.

yani yönetilen sınıfın kurulan *otorite*ye[23] şartsız bir şekilde itaatiyle mümkündür. Çünkü siyasal iktidar olarak devlet, zor kullanma gücünü ve kuvvet tekelini elinde bulundurmasının yanında yönettiği insanların rızasıyla ancak tam olarak hâkimiyet sağlar ve iktidar sahibi olur[24].

Ortaçağ Batı dünyasının önemli düşünürlerinden Hobbes "toplumsal sözleşme[25]" terimini Ortaçağ İslam tarihinin önemli mütefekkirlerinden İbn-i Haldun (ö. 1406) bu mevzuda ortaya koyduğu "asabiye[26]" terimine yakın olarak kullanmıştır. İbn-i Haldun'a göre insanoğlu yaradılışının bir gereği olarak sosyal hayatta her zaman karşılaşılan haksızlıkları, zulümleri, hukuksal tecavüzleri ortadan kaldıracak bir otoriteye ihtiyaç duyar. O halde bahsedilen otoritenin veya hâkim gücün toplumdaki bireylerin ortak kararı ve rızasıyla yani asabiyetle hakimiyet kurması mecburidir. Çünkü topluluklardaki huzur ve asayiş, mal ve mülk güvenliği ancak asabiyetle olur. Genel olarak toplumsal bir sözleşmeyle meydana gelen siyasal iktidar mevcut toplumda egemen olduğundan dolayı gücü kullanma yetkisi onun tekelindedir. Bundan dolayı egemen güç yani iktidar yönettiği tebaadan birini herhangi bir ödül, makam, görev ile onurlandırabileceği gibi farklı şekillerde cezalandırma yetkisine de sahiptir[27].

Tarih boyunca farklı cezalandırma yetkisine sahip siyasal iktidar olarak otoritesini kurmuş yapıları aristokrasi, oligarşi gibi farklı tanımlar ve modeller içinde

---

[23] Üzerinde uzlaşmanın olmadığı kavramlardan biri olan "otorite", kimi yazarlara göre "iktidar"la eş anlamdayken kimilerine göre ise "meşru iktidar" demektir. Bir iktidarın verdiği kararların, emir ve yasakların tartışılmaksızın geçerli sayılması, onlara uyulması halinde bir otoritenin varlığından bahsedilebilir. Böyle bir durumda verilen emir ve yasaklara muhatap olan kişiler bu kararları alan yönetici sınıfın yetkilerini kabul ediyor demektir. Otorite, şiddete ve zora başvurmaksızın bir iradenin yürütülmesi yeteneğidir. Bkz. Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, s. 56-57.

[24] Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, s. 51-58.

[25] Devlet kavramının toplumun ortak kabulüyle ortaya çıktığın belirten bu kavram için bkz. Ağaoğulları vd., **Kral Devlet...**, s. 203-214; Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi ya da Politik Hukuk İlkeleri**, Vedat Günyol (Çev.), Adam, İstanbul 1987.

[26] Eserinde "asabiye" ifadesini geniş bir anlamda kullanan İbn-i Haldun'un bu kavramı üzerine birçok farklı yorum yapılmıştır. Kimi araştırmacılara göre "grup duygusu", kimilerine göre "toplumsal dayanışma bilinci veya duygusu", "milli duygu, vatanperverlik" gibi anlamlarda kullanılmıştır. Asabiyeti nesep/soy ve sebep üzerinden iki başlık altında ele alan İbn Haldun, ilkini kan bağından ileri gelen dayanışma duygusu olarak ele alırken, diğerini akrabalık bağı gerektirmeden birtakım ortak unsurların varlığıyla meydana gelen ortak bir bilinç ve şuur olarak belirtmiştir. Nitekim toplulukların devlet haline gelebilmelerinin yegâne şartı asabiyet ile mümkündür. Toplumlar ancak asabiyetin kuvvet ve kudretiyle kurulabilir diyerek bunun önemini belirtmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Arslan, **İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Vadi, Ankara 2002, s. 107-122.

[27] Hobbes, **Leviathan**, s. 131-138.

sınıflandıran düşünürlerin diğer devlet yönetimi türleri olmakla birlikte çalışmamızda konumuzu açıklamakta daha açıklayıcı ve işlevsel olan gücün tek bir kişide olduğu, Kürt emirliklerinin de yönetim biçimi olan, monarşi sistemine değineceğiz.

Monark devlet yönetim anlayışında güç yalnızca tek birine verilmiştir. Kürt mirliklerinde egemen ve söz sahibi olan hükümdar, "mir" yani mirlik/beyliğin hâkimi olan "bey"dir. *Devletin Altı Kitabı* isimli eserinde evrende tek bir Tanrı, gökte tek bir güneş olduğu gibi devlette de tek bir hâkimin olması gerektiğini belirten Jean Bodin (ö. 1596), hükümdarın görevinin ise en bilge ve yetenekli kişileri etrafında toplayarak devlet işlerini düzgün bir şekilde yürümesini sağlamak olduğunu belirtir. Devlet egemenliğinin sürekli, mutlak, bölünmez ve devredilemez olması için egemenliğin tek bir kişide olması gerektiğini savunur[28]. Bodin ayrıca sınıflandırmada daha da detaya inerek monarşiyi üç alt başlığa ayırır. Bunlardan birincisi, hükümdarın doğa yasalarını yok sayıp özgür insanları birer köle olarak ve tebaanın sahip olduğu malları da kendi malıymışçasına kullandığı despotça monarşidir. İkincisi, tebaanın hükümdarın kanun ve kurallarına boyun eğdiği ve hükümdarın doğa yasalarına uyarak tebaanın özgürlüklerine ve sahip olduğu mülkiyete saygı duyan meşru monarşidir. Üçüncüsü ise hükümdarın silahlarla ve doğru savaş hakkıyla malların ve insanların senyörü/emiri olup tebaasını aile babasının kölelerini yönettiği gibi yöneten senyörce monarşidir[29]. Ortaçağ'da genel olarak Kürt mirliklerini zikredilen üç sınıftan meşru monarşi içerisinde sınıflandırabileceğimiz gibi, kimi zaman Kürt mirlerinin yönetimde senyörce monarşiye dahil olduğu ve beyliklerinin başında "baba" pozisyonunda bir rol benimsedikleri kabul edilebilir bir önermedir. Bu çerçevede "patrimonyalizm" düşüncesinin üzerinde durmak yerinde olacaktır.

6.3. Patrimonyal Düzen ve Patrimonyalizm

Marx'ın sınıf temelli toplum çözümlemelerinin yerine statü kavramını geliştiren sosyolog Max Weber (ö. 1920), Karl Marx'tan (ö. 1883) etkilenerek

[28] Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, s. 59-63; Ağaoğulları vd., **Kral Devlet...**, s. 19-29.
[29] Ağaoğulları vd., **Kral Devlet...**, s. 41-46.

kapitalizm ve kapitalizmin gelişim aşamalarına eğilmiş, özellikle *Garb*[30] toplumununun kapitalizmle verdiği sınavı tanımlarken rasyonelleşme[31] argümanı üzerinden hareket etmiştir. Weber sosyolojinin temelini oluşturan bu kavram Garb toplumları için sekülerleşme, modernleşme, iktisadı olarak gelişme ve kentleşmeyle birdir. Weber bir yandan Garb toplumlarını ve kapitalizm ekseninden geçirdikleri evreleri Hristiyanlık (Protestanlık) ekseninde incelerken öbür yandan İslam'ı benimsemiş olan Şark toplumlarının ise neden/niçin kapitalizme geç(e)medikleri üzerinden bir soruyla işe başlar ve iddialarını pekiştirmek için otorite kavramı üzerinden hareket eder.

Weber verilen bir emre uymayı, itaat etmeyi sağlayan veya bir fikri ya da bir eylemi kabul etmeye zorlayan gücü iktidar olarak tanımlar. Yasal bir zemine oturmuş iktidarı ise otorite olarak belirtir[32]. Genel olarak otoriteye itaati ve bağlılığı gelenekler, maddi çıkarlar, ideolojiler, ilkeler, kanunlar, dini değerler gibi saiklere bağlayan Weber, aynı şekilde bunların hiçbirinin mevcut bir otoriteye olan bağlılık ve itaati tek başına sağlayamayacağını da dile getirir. Bundan dolayı itaatin sebebi ne olursa olsun esas olanın yönetilen tebaanın muktedir olanın meşruluğuna güvenmesi ve sağlam bir şekilde inanmasıdır. Meşruiyet ise iktidara sahip olana saygı duyulmasına neden olan bir inanış türüdür. Bu bağlamda yönetilen topluluk, emir ve yasaklarına uyduğu siyasi iktidarın en iyisi olduğu kanaatine sahiptir. Yine meşruiyet sayesinde muktedirin istek ve emirlerine karşı toplumun çoğu peşinen riayet eder.

[30] Weber'in bahsettiği "Doğu" yani *İslam* dünyası, "Batı" yani *Hristiyan* dünyası için bu çalışmamızda Doğu yerine yön kavramıyla birlikte İslam dünyasını da akla getiren "Şark" sözgünü, aynı şekilde Batı yerine, Avrupa'yı Hristiyan alemiyle birlikte düşündürten "Garb" sözcüğü tercih edilmiştir.

[31] Akla ve düşünce yasalarına uygun olan; aklın varlığı veya faaliyetiyle belirlenen şey, akılcı bir biçimde fonksiyon gösterme gibi anlamlara gelen "rasyonel" kavramına binaen genel bir tanım olarak rasyonellik, insanların bireysel çıkarlarını mümkün olan en üst seviyeye çıkarmak amacıyla akılcı ve mantıklı bir şekilde eylemde bulunmaları yoluyla amaç ve hedeflerine en kolay ve en ucuz yoldan ulaşma durumudur. Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 724-725. Bu kavramı formel rasyonellik, moral rasyonellik, pratik rasyonellik ve metodik rasyonellik başlıkları altında daha da detaylandıran Weber, Batı toplumlarının rasyonelleşme sürecine binaen kapitalizmde başarılı olduklarını öne sürer. Garb'ı anlamak için öne sürdüğünü rasyonelleşme argümanının bir nevi karşıtı olarak Garb dışındaki topluluklar için "patrimonyalizm" teorisini ortaya koymuştur.

[32] Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Emir Aktan (Çev.), Alter, Ankara 2011, s. 321-322.

Dolayısıyla meşruiyet, iktidarın sağlıklı ve sürekli bir şekilde işlerini yürütmesi için temel arz etmektedir[33].

İdeal olarak üç farklı meşru otorite tipinden bahseden Weber bunları geleneksel otorite, yasal-rasyonel otorite ve karizmatik otorite olarak isimlendirmiştir. Yasal-rasyonel otorite tipinde, tam bir bürokrasi vardır. Bürokratik yapının özellikleri olan yazılı belgeler, kanunlar, kurallar, kurallara bağlı yetkiler, meslekte yükselme ve kariyer gibi birtakım özellikleri kendinde barındırır. Öbür taraftan gelişmiş ve düzenli bir şekilde işleyen bir para ekonomisi ve istikrarlı bir vergi sistemi vardır. Bürokratik yapılar duygusallık ve kişisel zevklerden uzaktır, rasyoneldir ve resmi şekilsel ilişkiler son derece önemlidir. Weber bu otorite tipini daha çok Garb'daki siyasi partiler, özel ticari şirketler ve kiliseler için geçerli olduğunu vurgular[34]. Aynı şekilde Weber ikinci otorite tipinde ise yasal-rasyonel otoritenin işleyiş mantığı olarak tam karşısında yer alan karizmatik otoriteyi almıştır. Bu otorite tipinde lider konumundaki kişide var olan "karizma" vasfı, Tanrı tarafından kendisine verilmiştir. Hakeza tarihin herhangi bir döneminde insanların üstesinden gelemediği, derin bir buhran içinde oldukları bir anda ihtiyaç halindeki kitleyi etkisi altına alıp kendi peşinden sürükleyen karizmatik liderleri işaret eder. Bu otorite tipinde karizmatik liderler olağanüstü özelliklere sahiptirler. Buna bir örnek vermek gerekirsek peygamberler, tarih sahnesinde yer almış önemli krallar, hükümdarlar, büyük eşkiyalar, düşünsel hareketlerin liderleri, siyasi kahramanlar verilebilir ki Kürt ve İslam tarihinde karizmatik profile sahip liderlerden biri Selahaddîn-i Eyyûbî'dir. Weber'e göre; karizmatik kişiler aynı zamanda devrimci tiplerdir ve kendilerine verilen güç sayesinde büyük halk kitleleri onları lider olarak benimser. Karizmatik liderler tüm rutin kurumsal işleyişleri alt üst ederler fakat zamanla karizmatik otorite tipi de bürokratikleşme yönünde ilerler[35].

Weber, meşru otorite tipinin üçüncü ayağında ise, tez çalışmamızın da temelini oluşturan, geleneksel otorite tipine ayırır. Bu otorite tipi eskiden beri sürüp

[33] Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. I, Latif Boyacı (Çev.), Yarın, İstanbul 2012, s. 383.
[34] Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Taha Parla (Çev.), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 192-219.
[35] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 53-56; Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. I, s. 362-366; Elif Dölek, "**Max Weber ve Michel Foucault'da İktidar: Karşılaştırmalı Bir Analiz**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 54-58.

gelen birtakım kuralların kutsal, dini, kadim geleneklere dayalı olduğu tezine inanarak belirli bir topluluk üzerinde yönetim hakkını kendi elinde tutar. Aynı şekilde yönetilen topluluk da otorite sahibinin bu hakka sahip olduğuna inanır. Geleneksel otorite tipinde otorite sahibi olan iktidar daha çok "efendi" olarak bilinir. Geleneksel otoritenin gelişmiş versiyonlarında efendinin kendine has adamları vardır. Efendi, has adamlarını yönetim de hizmetli olarak kullanır. Bu hizmetliler devletin memurları değil, efendinin kendi kişisel hizmetçileridirler. Yönetim kadrosunda yapılan idari atamalar tamamen efendinin keyfiliğine bağlıdır, keza bu hizmetlilerin azil, terfi, tayin gibi durumları da yine efendinin isteğine göredir. Efendi bu hizmetlileri aile içinden ve aile dışından olmak üzere iki şekilde seçebilir. Bu sistemde tayin edilen bir hizmetli makama değil, yerine getirilmesi gereken bir görevin ifası için atanır. Bu şekilde efendi ve çalışan hizmetliler arasında bir bağ kurulmuş olur. Alt derecedeki bir makamın üstüne itaati kural ve kaidelerden ziyade geleneklere göre tebaasını idare eden efendinin kendisinedir[36].

Yukarıda tasvir edilmeye çalışılan resim içerisinde otoritenin çift taraflı bir etki sahası görülmektedir. Bu etki sahasının ilki geleneklerle sınırlandırılmış etki sahası, diğeri ise keyfiliğe dayanan etki sahasıdır. İlkinde gelenekler otoriteyi kısıtlar, etkiler ve bağlı kılar. Benzer şekilde otorite de geleneklere bağlı kaldığı oranda yönetilen halk tarafından meşruiyeti ahlaklı ve adaletli bulunur. İkinci etki sahasında ise otorite geleneklere bağlı zincirleri kırar ve daha çok kendi kişisel görüş ve inanışına göre davranmaya başlar[37]. Weber'e göre geleneksel otorite tiplemesi meşruiyetini ailesel soy ve nesep, toplumsal adet ve gelenekler, din ve inanış, ülke ve millet gibi faktörlere dayandırır. Geçmişte birçok örneği bulunan iktidarların otoritelerini bu dinamikler üzerinden meşru bir zemine oturttukları görülmüştür. Meşruluğunu geleneklere yaslayan bu otorite tipinde de zamanla çeşitli dönüşümler yaşanır. Bu dönüşümler kısaca aşağıda açıklayacağımız şekilde sırasıyla gerontokrasi, patrikaryalizm ve patrimonyalizmdir.

Weber, Şark-İslam coğrafyasındaki yönetim biçimlerini ele alırken buralardaki yönetim biçimlerini geleneksel otorite tiplemesi içerisinde değerlendirir.

[36] Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 341-344.
[37] Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. I, s. 346-347.

Geleneksel otorite, mezkûr üç başlık altında kimi zaman geçişler yaparak kendine uygun olan otorite tipini bulmaya çalışır. Geleneksel otoritenin ilk basamağı ve aynı zamanda ilkel aşaması olan gerontokrasi sade bir şekilde tarif edilecek olursa yaşlıların yönetimidir. Bu otorite biçimde önder olacak kişi topluluğun en yaşlı üyesidir. Çünkü gerontokratik otorite biçiminde norm geleneklerdir ve gelenekleri de en iyi bilen toplumun en yaşlısı kabul edildiğinden onun otorite kurması toplumca kendiliğinde kabul edilir. Toplumda önder olan yaşlı kişinin bilgisi sorgulanmaz, otoritesinin kaynağı ona doğuştan verilmiş bir hak olarak görülür. Geleneklerin ön planda olduğu bu otorite biçimde lider olan kişi de aynı şekilde geleneklere sıkı bir şekilde bağlı kalır. Geleneklere sıkıca bağlı olan otorite sahibi keyfi bir yönetim sergileyemez, geleneklerin dışına çıktığında toplumun sert tepkisine neden olur. Gerontokratik yapılarda liderin kendisine bağlı memur ve asker sınıfı gibi kişisel yönetim kadrosu yoktur. Yönetim genellikle bütün topluluk üyeleri tarafından yerine getirilir. Keza bu otoritede lidere itaat daha çok rızaya dayanır ve ona mutlak bir bağlılık mevzubahis değildir fakat kurulu olan düzene itaat etmek ahlaki davranış ve toplumsal bir ödev şeklinde algılanır[38].

Geleneksel otoritenin gerontokrasiden sonra, bir ileri safhasını patriyarkal otorite oluşturur. Patriyarkalizmde otoritenin kaynağı gerontokratik yapı gibi geleneklerdir ancak patriyarkal sistemde otoriteye akrabalık, hısımlık ve kişisel ekonomik gücü eşlik eder. Daha öz bir anlatımla aile ve aile reisliği arasındaki ilişkiden vücut bulur ve bunun bir yansıması olarak benzer düzeni topluma uygular. Aile içindeki baba otoritesi fiziksel gücüne ve kadına nazaran fazla bilgisinden kaynaklandığını belirten Weber buna paralel olarak da kadının doğada erkeğe kıyasla daha zayıf ve korumasız olarak betimler. Bütün bunları aile çatısı altında birleştiren Weber, erkeğin yani baba rolündeki bireyin kadın için güven yeri olduğunu ifade eder. Benzer bir anlatımla çocukların durumu için de geçerli olduğunu ve çocukların babanın hayatta hem rehberlik etmesine hem de korumasına gereksinim duyduklarını belirtir. Keza hanedeki hizmetçiler de baba rolündeki bireye maddi yönden ihtiyaç duyarlar. Böylelikle evin üyeleri baba pozisyonundaki bireyi kendiliğinden otorite olarak kabul ederler. Bunlara binaen babanın gücüne, hayat tecrübesine ve bilgisine

[38] Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. I, s. 350-351; Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 348.

itimat edilir, kendisine saygı duyulur, isteklerine uyulur[39]. Weber bu analojiden hareketle ev halkını bir topluluğa ve baba konumundaki lider insanı da patriyarkal şef olarak tanımlar. Patriyarkal sistemde de gerontokrasi gibi memur ve asker sınıfı gibi yönetim kadrosu yoktur. Her iki geleneksel otorite sisteminde egemenlik topluluk üyelerince doğal olarak içselleştirilmiştir. Topluluk üyeleri geleneklere çok önem verir, bundan dolayı gelenekleri uygulayan şefe değer verilir ve saygı duyulur. Şefin emir ve istekleri tebaanın ona olan kişisel bağlılığına göre uygulanır. Bu otorite tipinde, iktidara itaatın kaynağı sadece gelenekler değildir. Bunun yanında şefin savaşta gösterdiği bir kahramanlık, edebi alandaki bir hüneri, çok iyi bir belağat ve hitabete sahip olması, liderlik gibi ekstra vasıflarının olması onun karizmatik bir kişilik sergilemesinde büyük önem taşır. Bu nedenle patriyarkal otoritenin hâkim olduğu toplumlarda iktidar sahibi şef karizmatik otoritenin kısmi özelliklerini kendisinde barındırır[40]. Patriyarkalizmde şef iktidarında mutlak bir şekilde hak sahibi değildir, otoritesi bunun aksine geleneksel veya kutsal sayılan normlarla daraltılmıştır. Şefin keyfi davranışları tebaanın değer yargılarıyla çatışmasıyla son bulur. Buradan hareketle patriyarkal otorite gerontokratik yapı gibi bütünüyle gelenekçi bir yapıya bürünmez fakat bir sonraki aşamada değineceğimiz patrimonyal otorite kadar da keyfi tavırlar sergilemez. Patriyarkal otoritenin daha geniş bir sahaya yayılmasıyla ve ileri bir örgütlenmeye taşınması durumunda ise patrimonyal otoriter sisteme geçiş yapılmış olur.

Geleneksel otoritenin üçüncü alt basamağını oluşturan patrimonyalizmde ise ilk iki sisteme nazaran daha karmaşık bir yapı mevcuttur. Patriyarkal sistemin işleyişinde otoritenin daha geniş alanlara yayılması, geniş topraklara sahip olmasıyla patrimonyalizm ortaya çıkar. Patrimonyal sistemde iktidar olan kişi bu durumda yönetme işini tek başına yapamayacağı için birtakım sorunlar çıkar ve böylelikle otoritesini paylaşmak durumunda kalır. Bu sistemde "efendi"nin bir memur sınıfı ve özellikle de askeri gücü vardır. Mevcut bir kurulu düzen olduğundan efendiye bağlı olan tebaa "kul" ve devlet de onun mülkü olarak kabul edilir. Patrimonyal sistemde otorite, hükümdar ailesinin kullandığı bürokratik ilişkilere ve kişisel güce dayanır. Bu güç bir dereceye kadar keyfidir ve hükümdarın direkt denetimi altındadır.

[39] Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. II, Latif Boyacı (Çev.), Yarın, İstanbul 2012, s. 371-374.
[40] Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. II, s. 351.

Bununla birlikte patrimonyal yönetici yönetilenlerle rızaya dayalı bir ilişki içerisindedir. Bu aynı zamanda kendi askeri gücünün dışında mevcuttur ve yönetici güçlerinin geleneksel olduğu kadar geçerli olduğu inancı da kökleşmiştir. Otoritenin temelde geleneksel olduğu, ancak güç sahibinin şahsi özerkliği yoluyla otorite uyguladığı duruma patrimonyal otorite denir. Keyfi uygulamanın geleneksel sınırlara tabi olmadığı patrimonyal otorite, "saltanat" olarak adlandırılır. Patrimonyalizm önceki sistemlerde iktidarın egemenliği üstün bir grup hakkı olarak görülürken bu sistemde ise bir mal gibi sahiplendiği şahsi hakkına dönüşür. İlke olarak bu hakkını ekonomik kaynak gibi değerlendirebilir ve miras yoluyla paylaştırabilir. Patrimonyal gücün ana dış desteği köleler, tebaalar ile egemen güç sahibi ve yürütme memurları arasındaki çıkar dayanışmasını en üst düzeye çıkarmak üzere başvurulan askeri birlikleri ve ordulardır. Bu araçları elinde bulunduran güç sahibi, keyfince kullandığı gücünün sınırlarını genişletebilmekte, ataerkil ve gerontokratik yapının geleneksel sınırlarını aşarak, kendisini bağış ve imtiyazlarda bulunabilecek bir konuma getirebilmektedir. Böylelikle patrimonyal otorite ile saltanat sistemi ilkel ataerkillikten, şahsi bir yönetici memur sınıfın mevcudiyetiyle ayrılır. Ayrıca patrimonyal sistem, gerontokrasi ve patriyarkal otorite sistemlerinin küçük topluluklar ve cemaatlerde görülmesinin aksine daha büyük yapılarda ortaya çıkmasıyla da onlardan ayrılır[41].

Babadan kalma, babadan miras kalan, baba mülkü anlamlarına gelen *patrimonyalizm*[42] babanın aile; ailenin en yaşlı üyesinin akrabalar, aşiret reisinin bütün aşiret üyeleri; efendinin hizmetkâr ve köleler, saray ağasının saray eşrafının; hükümdarın kendi tebaası üzerindeki hâkim kıldığı otorite demektir. Patriyarkal ve bunun bir diğer çeşidi olan geleneksel patrimonyal otoritenin en belirgin özelliklerinden biri; karşı konulamaz normlarının, mevcut bir norm sisteminin olması ve bu düzenin kutsal sayılmasıdır. Bu normlar dışına çıkılması durumunda kötü bir sonuç ve felaket senaryosu ile karşılaşılır. Elbette bu sistem kişisel ilişkiler çerçevesinde karar alan hükümdarın sınırlandırılmamış keyfiliğini ve lütuflarını da beraberinde getirir. Evin reisi olan babanın kurmuş olduğu otorite sisteminin, sahip

[41] Max Weber, **Bürokrasi ve Otorite**, H. Bahadır Akın (Çev.), Adam, Ankara 2005, s. 61-66; Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. I, s. 352; Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. II, s. 375-377.
[42] https://www.nisanyansozluk.com/?k=patrimonyal (Ulaşım tarihi: 09.09.2019).

olduğu nüfusun, alan olarak daha geniş bir yapıya uyarlanmasıyla, patrimonyal devlet geleneğinde benzer düzene hükümdar sahiptir. Kurmuş olduğu otorite itibariyle baba profili çizen hükümdarın sahip olduğu iktidar babadan miras olarak kendisine geçer. Dolayısıyla söz konusu düzende devlet onun kendi şahsi malı gibi ve bu iktidarda bulunma durumu da ona doğuştan verilen bir hak olarak kabul edilir. Bunlara ek olarak muktedirin başarı fonksiyonu ise yönetim istidadı ve karizmatik kişiliğiyle orantılı bir grafik çizer. Elbette bunların yanında yönettiği kitlenin birtakım güç dengelerini dengede tutmasını bilmesi ve tebaayla olan ilişkisi, onlara yardım etmesi ve sorunlarıyla ilgilenmesi de önemli bir noktadır[43].

Patrimonyal sistemde egemen, otoritesini korumak ve etkili bir şekilde kullanabilmek için birtakım aygıtlara ihtiyaç duyar. Bunlardan bazıları ticaret odaları, meslek loncaları gibi toprağı işleyen, bir şeyler üreten, ülkede ekonominin dönmesini sağlayan, dolayısıyla vergilerle ve yaptıkları hizmetlerle düzenin işlemesine yardımcı olan birliklerdir. Bu birlikler patrimonyal egemene karşı sorumlu olmakla birlikte, benzer şekilde patrimonyal egemen de kendine tabi olan, otoritesini kabul eden bu kişileri ayırım yapmaksızın korumak ve kollamak durumundadır[44]. Bununla birlikte patrimonyal iktidarın sırtını dayadığı sömürgelerden, kölelerden ya da reayayla olan ilişkilerde kendi menfaat ve çıkarlarını korumak için oluşturulmuş paralı askerler ve ordudan oluşan görevliler güruhundan müteşekkildir. Burada açıkça görülmektedir ki patronajın iki yönlüdür. Daha açık bir ifadeyle, hem yöneten hem de yönetilen açısından karşılıklı bir şekilde işleyen bir mekanizmaya sahiptir. Bunu bilen hükümdarlar idaresini üstlendikleri halkı koruyup kollamalı, onları düşmana karşı korumalı, halkın problemlerini çözmeye çalışmalıdır[45]. Zira patrimonyal devlet geleneğinde yönetenler ile

[43] Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. I, s. 354; Weber, **Ekonomi ve Toplum**, c. II, s. 385-387; Bryan S. Turner, **Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım**, Yasin Aktay (Çev.), 2. Baskı, Vadi, Ankara 1997, s. 141-168.

[44] Seyfettin Aslan, "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm", **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c. XVII, s. 1-2, Nisan 2003, s. 246.

[45] İslam dünyasında yazılan siyasetname kitaplarının neredeyse tamamında hükümdarın halkına göz kulak olması, onların rahatı ve huzuru için çabalaması, reayasının güvenliğini sağlaması ve sair konusularda önemli uyarılar ve nasihatler vardır. Örneğin bkz. İmam-ı Gazâlî, **Mülkün Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, Osman Şekerci (Çev.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016, s. 163-164; Ebû Mansur es-Seâlibî, **Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)**, Sait Aykut (Çev.), İnsan, İstanbul 1997, s. 33-35; Sa'dî-yi Şirâzî, **Hükümdarlara Öğütler / Nasihatü'l-Mülûk**, Turgay Şafak (Çev.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016, s. 40-45.

yönetilenler birbirleriyle çekişme ve mücadele içine girmemesi gerektiğini, aksine güçlerini birbirlerine borçlu olan bir baba[46] ve oğul gibi olduklarını bilmelidirler.

Weber'in koruma, hamilik, himaye etme, iltimas gibi anlamlar altında kullandığı "patronage" kavramı ekseninde ortaya koyduğu ve aynı şekilde baba metaforu üzerinden tanımlanmaya çalıştığı patrimonyal devlet sistemi, klasik ve genel anlamda devlet, hanedanlık ve mirlik olarak örgütlenmiş ve düzen kurmuş olan tüm bölgesel siyasi iktidar formları için kullanmıştır. Bu tür bölgelerinde hâkimiyet kurmuş olan siyasi iktidarlara patrimonyal devlet denme sebebi, iktidar sahibinin egemen olduğu topraklarda yaşayan tebaaya ve tebaanın sahip olduklarına sahip olmasıdır. Yine Weber'e göre ortaçağ tarihinde Şark'taki ve Garb'daki mevcut devlet yönetim biçimleri patrimonyal bir yapıda olup mal-mülk ve tebaa, hakimiyet gücü kesin ve mutlak bir şekilde hükümdar ve hükümdar ailesine ait sayılmaktadır[47]. Ortaçağ dünya düzeninin önemli özelliklerinden biri olan patrimonyal devlet düzeninde kuvvetler ayrılığı yoktur. Bütün güçler hükümdarda toplanır ve hükümdarın mutlak egemenliğine dayanır. Hükümdar savaşa karar veren, gerektiğinde barışı sağlayan, ülkesini korumak için tebaasını ardından sürükleyen, kutsal bir kişiliğe sahip olan, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi[48] ve vekilidir[49]. X. yüzyılın önemli saray ediplerinden olan Seâlibî (ö. 1038) *Âdâbu'l-Mulûk* adlı

[46] Geniş İslam topraklarında ilk dönemlerden itibaren yönetici olarak hükümdar, sürüsüne sahip çıkıp onları koruyup kollayan bir çoban metaforuyla ifade edilmiştir. Nitekim İbn-i Haldun da eserinde hükümdar ile tebaası arasındaki ilişkiyi baba-çocuk ilişkisine benzetmişlerdir. Bu metafor üzerinden gidilerek reayanın dünya ve ahiretteki selameti ve saadeti hükümdarın elindedir. Buna karşılık olarak reaya da çocuğun babaya karşı olan mutlak itaati ve saygıyı hükümdara göstermek zorundadır. Bkz. Mehmet Öz, "Reâyâ", **DİA**, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 490-493.

[47] Halil İnalcık, **Şâir ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme**, Doğu Batı, Ankara 2011, s. 7-8.

[48] Bu deyimin aslı Arapça olan "Zillullah" sözcüğüdür. Ortaçağda İslam topraklarında devlet kademesindeki bürokratlar iktidara itaat konusunda Allah'ın kelamı olması münasebetiyle en itibar edilen kaynak olan Kur'an-ı Kerim'den ayetler getirerek iktidara itaat etmenin gerekliliğini vurgulamışlardır. Kur'an-ı Kerim'de hükmetmek ve hükümdarlara dair konularda birçok ayet-i kerime geçmektedir. Ortaçağ İslam dünyasında yazılan siyasetname tarzı kitaplarda hükümdarların iktidarlarını yüceltmek, kutsallaştırmak ve otoritelerini pekiştirmek için bu ayetlerden sıkça iktibas edilmiştir ki bunlardan bazıları Nisa 58-59, Ali İmran 26 ve 28, Maide 20, En'am 165 ayetleridir. Ayrıca İslam coğrafyasında ortaçağ döneminde siyasetname ile nasihatname türünde eserler kaleme alan İmam Gazalî, İbn-i Teymiyye, Ebû'l-Hasan el-Mâverdî gibi müellifler hükümdar veya sultanın yeryüzündeki gölgesi olmalarını "es-sultanu zillullhahi fi'l-erd" hadisine dayandırmışlardır. Mezkûr müellifler, sözkonusu bu hadise sahih gözüyle bakmalarına rağmen hadis alanında güvenilir kaynakların başında gelen Buharî ve Müslim'in kaynaklarında yer almaz ancak farklı versiyonlarıyla Beyhakî, Sehavî, Heysemî, el-Muttakî, Suyutî gibi pekçok eserde zikredilmiştir. Ebu'l-Fazl Şemseddin, **eş-Şezre fi'l-Ehâdisi'l-Muştehire**, c. I, s. 333'ten aktaran Mehmet Şakir Yılmaz, **Sultanların Aynası / Mirâtu'l-Mülûk**, Büyüyen Ay, İstanbul 2016, s. 94.

[49] Russell, **İktidar**, s. 93; es-Seâlibî, **Hükümdarlık Sanatı**, s. 34.

kitabının "Hükümdarların Ehemmiyeti" başlıklı bölümde[50] iktidar ve tebaanın birbirlerine karşı sorumluluklarını belirtirken ortaya koymuş olduğu çerçeve Weber'in hükümdarın merkezde olduğu patrimonyal devlet anlayışının İslam coğrafyasındaki karşılığıdır.

Patrimonyal iktidar sisteminde, ülke yönetiminin odak noktası hükümdardır. Ülke ve topraklar hükümdarın malıdır ve devlet kademesi ve bürokrasi hükümdarın kişisel tercihine göre belirlenir. Bütün makam ve mevkiler, berat ve menşurlar iktidarın yani hükümdarın izniyle olur. Dolayısıyla bu sistem bütün devlet adamlarını, asker ve komutanları, alimleri, hekimleri, bilgeleri, şairleri, sanatçıları iktidara yani makam ve mevki sahibi olan patrona bağımlı kılar. Çünkü iktidarın kararları kendisine tabi olan bu kişilerin statüsünü belirler. Dolayısıyla iktidar sahibine yani hükümdara itaat şarttır[51].

Kısaca, ortaçağ tarihine genel olarak baktığımızda hükümdarın devlet merkezinde yer aldığı, patrimonyal iktidar düzenlerin kurulu olduğu bir dönemi görüyoruz. Patrimonyalizm denilen bu sistem içerisinde, iktidar ve güç sahibi yöneten ile yönetilen yani reaya, iktidarın kulları kendi menfaatleri için birbirlerine muhtaçtırlar. Birçok boyutu olan bu çift yönlü ilişkinin benzer şekilde yansımaları iktidar ve sanat(çı) arasında da meydana gelmiştir. Ortaçağ düzeninin oluşturduğu bu durum nihayet iktidarın ve gücün sanatını, bir başka deyişle devletin sanatını, buna bağlı olarak da sanatın iktidarını, gücünü ve itibarını ortaya çıkarmıştır. Yine benzer şekilde ortaçağ patrimonyal devlet anlayışı kendine özgü bir dünya görüşüyle sanatı yüceltmiş, devletleştirmiştir. Çünkü bu anlayış içerisinde sanat da aynı şekilde

[50] es-Seâlibî, **Hükümdarlık Sanatı**, s. 33-45.

[51] es-Sealibi *Âdâbu'l-Mulûk* adlı eserinde hükümdarlık makamının gerekliliği, toplumsal düzenin sağlanması açısından ehemmiyeti, tebaanın hükümdarlık makamına itaat etmesi ve bu konudaki ödevleri hakkında bilgi verirken şöyle der: "*Yüce Allah, hükümdarların işlerini görkemli kıldı, kıymetlerini yükseltti, yeryüzünde onlara saltanat ve otorite vererek imkanlar tanıdı, onlara izzet, heybet, esenlikler ve ayrıcalıklar ihsan etti. Çünkü halkın huzuru, din ve dünya ferahlığı ister avamdan isterse seçkinden olsun, daima hükümdar sayesinde sağlanır. Hükümdara saygı; gösterene mükafat, terk edene sıkıntı getiren bir yükümlülük olmuştur. Allah'ın görkemli kıldığına hürmet etmek, otoriteyi yüklenene boyun eğmek, güce sahip olup onu güzelce kullanana teslim olmak, olgunluğun herkese ayan olan alametlerinden, itaatin şartlarından ve gerektirdiklerindendir. Yönetilenlerin yönetene olan ihtiyacı; bedenin başa olan ihtiyacı gibidir* (s. 33) ... *Kim Allah'ın yeryüzündeki gölgesine hürmet eder, itaat eder, boyun eğer ve onun dostu olursa gününü sevinç ve şükranla geçirir, yarınını umutla bekler, müreffeh bir hayat sürer. Kim ki onun sözüne itaat etmezse alnında zillet yazılır, bedbaht ve huzursuz olur, ateşin alevinden önce kılıcın kızıl denizine düşer, İki cihanda hüsrana uğramanın dayanılmaz azabını tadar*." (s. 34-35).

iktidarın yüceltilmesinde kullanılan "devletin ideolojik aygıtlarının[52]" farklı görüngelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Böylelikle siyasal güç sanatla diyalog halinde olarak iktidarını daha da yüceltmek ihtiyacı hissetmiştir ki burada "himaye" kavramı konuyla ilgili olarak ön plana çıkmaktadır.

6.4. Himaye Kurumu

Himaye patrimonyal yönetim anlayışıyla idare edilen devletlerin başat özelliklerindendir. Daha önce de belirttiğimizi gibi patrimonyal devlet düzenlerinde iktidar sahibi tebaaya, aynı şekilde tebaa da iktidar sahibine bağlı bir ilişki yaşar. Patrimonyal iktidar anlayışının doğal ve sıradan bir işleyişi olan bu düzende otorite sahibine, yani güç ve iktidarı elinde bulundurana yakın olmak büyük önem taşır. Nihayetinde güç ve iktidara yani hükümdara yakın olan yakınlık derecesine göre çok pay alır. Bu sistem hiyerarşik bir şekilde devam eder ve hükümdar başta olmak üzere hükümdara yakın olana yakın olmak dahi kurulu olan bu düzende birçok nimetten nasiplenmeye vesile olur[53]. Zayıf olanın güçlü olana sığındığı hükümdar (güç) merkezli bu düzen içerisinde patrimonyal devlet sisteminin her tabakasında bahsedilen hiyararşi kendini gösterir. Bu patrimonyal sistemin işleyişi içerisinde siyasi iktidarın bulunduğu mekânlar yani devlet merkezi olarak bilinen saraylar bu anlamda kültürel ve sanatsal faaliyetleri içerisinde barındıran, ortaya çıkmasını

[52] Althusser bu kavramla eğitim, sendikalar, basın, medya, hukuk gibi unsurları her ne kadar devletin denetimi dışında görünse de normalde bunların da iktidarın yani devletin değerlerini aktarma, iktidarı pekiştirme ve meşru kılma, düzeni koruma gibi işlevlerinin olduğunu belirtmiştir. Althusser'e göre iktidarın/devletin biri baskıcı diğeri de ideolojik olmak üzere iki tür aygıtı vardır. Baskıcı devlet aygıtı şiddet kullanarak hayata geçirilirken, ideolojik olanlar ise daha farklı yollardan işlevlerini gösterirler. Bu bağlamda ortaçağ patrimonyal devlet düzeni içerisinde sanatın, daha özel anlamda edebiyatın, dönemin iktidarları için birer ideolojik aygıt oldukları söylenebilir. Bkz. Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Yusuf Alp-Mahmut Işık (Çev.), İletişim, İstanbul 2002, s. 32-46.
Benzer şekilde Kürt mirliklerinin katı bir Şiî kimliğe ve siyasete sahip Safevîler'in hâkimiyetinden kurtulduktan sonra İdris-i Bedlîsî'nin Kürt mirliklerinde hızlı etkin bir şekilde *ehli sünnet ve'l-cemaat* düsturuyla Sünnî medreseleri açması, dönemin Kürt mirliklerinde hâkim olan mirleri de bu yönde teşvik etmesi medreselerin ilk dönemde ideolojik bir aygıt olarak Kürt coğrafyasındaki örneğini teşkil etmektedir diyebiliriz.
[53] Walter G. Andrews, **Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı**, Tansel Güney (Çev.), İletişim, İstanbul 2017, s. 113-128.

sağlayan önemli mekanların başında gelir[54]. Nitekim klasik (divan) edebiyat tarihçilerinden Tanpınar'da bu konuda şöyle der[55]:

> "*Saray, aydınlığın ve feyzin kaynağı muhteşem bir merkeze, hükümdara, onun cazibesine ve iradesine bağlıdır. Her şey onun etrafında döner. Ona doğru koşar. Ona yakınlığı nisbetinde feyizli ve mesuttur. Çünkü bir sarayda olan her şey hükümdarın iradesi itibariyla keyfî, az çok ilahî veya Allahlaştırılmış özü itibarıyla da isabetli yani hayrın kendisidir. Hükümdar, gölgesi telakki edildiği manevi alemi, Allah'ı -Müslüman şarkta olduğu kadar Hıristiyan garpta da- nasıl yeryüzünde temsil ediyorsa hayatı da öyle düzenler. Bütün tabiat ve eşya, müesseseler onun temsil ettiği bir hiyerarşiye göre tanzim edilmişti. Aşk, zihnî hayat, hayvanlar ve bitkiler âlemi, kozmik nizam, varlık hatta adem (çünkü ölümün ve ahiretin karşılığı olarak bir "sarây" ve "serây-ı adem" vardır), bütün mefhumlar, vücudumuzun kendisi, hepsi saraydır. Hepsinin hükümdarı vardır. Bütün Orta Çağ ve Rönesans edebiyatlarında ve hayal sistemlerinde görülen bu saltanatların bir kısmı her kültürde birbirinin aynıdır*."

Bu itibarla patrimonyal düzenin hâkim olduğu devlet sistemlerinde en başta hükümdar olmak suretiyle, zincirin diğer halkaları olan vezir ve diğer bürokratlar saray (ve diğer varyantları olan köşk, konak ve divanlar) halk nezdinde şeref ve itibarın, şan ve şöhretin, zenginlik ve servetin, meziyet ve becerinin membaı ve mikyası olarak görülmüştür. Mezkûr yönetim anlayışında merkez ve merkeze bağlı yerler sanata, ilme ve bilgiye giden tüm yolları kendilerine bağlamış, adeta bir çekim merkezi gibi hüner sahibi insanları çeşitli inamlarla iltifatlarda bulunup ödüllendirerek, lütuflarda bulunarak bu merkezlerde himaye etmişlerdir. Bu bağlamda İbn-i Haldûn devlet kavramını ele alırken onun en büyük nişanelerinden biri olarak dağıttığı bağışlara ve ihsanlara işaret etmiş ve aynı şekilde bunları devletin gücünün birer göstergeleri olarak belirtmiştir[56]. Seâlibî de benzer şekilde, hükümdarların verdikleri hediyeler, maddi ve manevi lütuf ve ihsanlarıyla yetkin eserlerin ortaya çıkması için imkanlar sağladıklarını, hükümdarların hüner sahibi insanları saraylarına çekmelerinden dolayı diğer ülkelerin alim ve sanatkârları onların huzurlarına çıkıp ortaya koydukları güzel işleriyle kendilerine hizmetkar olduklarını belirtir[57].

---

[54] Sanat, ilim ve edebiyat için önemli bir muhit olan sarayların önemi için bkz. Halûk İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996, s. 15-134.
[55] Ahmet Hamdi Tanpınar, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh, İstanbul 2014, s. 27.
[56] İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. I, Halil Kendir (Çev.), Yeni Şafak, Ankara 2004, s. 251-253.
[57] es-Seâlibî, **Hükümdarlık Sanatı**, s. 38-39, 122-123, 147.

İlk etapta güçlüden güçsüze doğru tek yönlü görünen patrimonyal ilişki çerçevesinde işleyen bu iktidar ve sanat ilişkisi aslında çift yönlü işleyen her iki tarafında çıkarını sağlayan devinimsel bir çarktır. Zira güç ve iktidar sahibi olan hükümdar (patron) sanat sahibine maddi ve manevi yardım, şan ve şöhret ile koruyup kollamayı bahşederken sanatkâr ise hamisi olan hükümdarına karşı büyük bir sadakatle bağlanır, ithaf ettiği eserleriyle ismini yaşatarak ona ebedilik sunar ve adının geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlayarak reklamını yapar. Buradan da görüldüğü gibi iktidar ve sanat arasında vazgeçilmez bağ onları birbirlerine muhtaç kılar[58].

Patrimonyal iktidar anlayışının olağan bir kolu olan himâye sistemi siyasal iktidarı kuvvetlendiren bir etkiye sahip olmanın yanında sosyal bir etkiye sahip olduğundan iktidarın meşruiyetini güçlendirir ve devletin otoritesini pekiştirir. Bunların yanında sanata ve sanatçıya destek olduğundan, rekabet ortamı hazırladığından yeni ve özgün eserlerin ortaya çıkması için teşvikte bulunduğundan himâye sisteminin ayrıca estetik bir yönü de vardır. Nitekim bütün bunlar hüner sahibi insanların ve sanatlarının saygı görmesine, dolayısıyla estetik bakımdan sanatın ilerlemesine ve gelişmesine önemli katkıda bulunur[59]. Bu ilişkinin öneminden dolayı, iktidarın genel anlamda sanat özel anlamda edebiyat ile olan ilişkisi üzerinde durmak mevzunun ehemmiyeti bakımından faydalı olur.

Yukarıda belirttiğimiz üzere iktidar, sanat ve edebiyatla olan ilişkisiyle, ortaçağ devlet anlayışındaki iktidarın meşrutiyetini daha sağlam bir zemine oturturmak ve otoriteyi hâkim kılıp korumak için kullanılan egemenliği pekiştirici bir aygıttır. Bunun neticesi olarak aynı zamanda devletin de gücünü göstermek için hüner ve zanaat ehli insanlar ve çeşitli sanatlar maddi ve manevi anlamda

[58] Bu konuda tez çalışması bulunan Saller, patrimonyal çerçevede patron ve kul arasındaki ilişki ele alınırken üç temel faktörün mevcut olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki karşılıklı bir mal veya hizmet değişiminin olmasıdır. İkincisi bu karşılıklı ilişki sonucunda elde edilen karşılık ya da gelirin ticari işlemlerden ayrılması için bir müddet devam etmesidir. Üçüncü ve son olarak da mevcut ilişki içerisinde bulunan iki tarafın farklı statülerde olmasıdır. Richard P. Saller, **Personal Patronage Under the Early Empire**, Cambridge University Press, London -New York 2002, s. 1-2; Halil İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab, Nedîmler Şâîrler Mutrîbler**, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2016, s. 345-348.

[59] Hilâl Kazan, "**Arşiv Belgeleri Çerçevesinde XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı Himâyesi**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 47-55.

desteklenmiştir. Himaye etmek, iktidar olmanın önemli koşullarından biri olarak görülmüştür. İktidar ve güç sahibi olan bir hükümdar himaye ettiği sanatçı, edip ve alim oranında güçlü ve iktidar sahibi olabilmiştir. Bunun gereği olarak iktidar sahipleri hüner sahibi insanların ürettikleri sanat eserlerini çeşitli inamlarla ödüllendirerek koruma altına alırmışlardır[60]. Böylelikle hükümdarlar, bu gibi davranışlarda bulunarak sahip oldukları servetlerini de iktidara dönüştürmüş olurlardı[61].

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise, sanatın ve sanatçının desteklenmesi, çeşitli şekillerde korunup kollanması patrimonyal düzeni çıkarmamıştır. Bilakis patron ve kul arasındaki öne çıkan patronaj ilişki neticesinde haiz olan durumdan dolayı hüner ehli vasıflı insanlar patrimonyal çarkın tam da merkezinde yer alırdı. Patrimonyal iktidarın dönen çarkında hüner sahibi insanlara sahip olduğu meziyeti nisbetinde makam, statü veya önemli payeler otorite sahibi tarafından bahşedilirdi. Bahsettiğimiz patrimonyal sistemde dönen çarkın ana mili ve temel ekseni hükümdar olduğundan dolayı bütün çark onun etrafında dönerdi. Yani zanaat sahibi ve hüner ehli insanlar sahip oldukları yeteneklerini ve sanatlarını insanlar arasında seçkin bir yere sahip olan ve gücü elinde bulunduran hükümdara beğendirmeye çalışırlardı. Zira patron tarafından beğenilmeyen bir sanatın derece-i kıymeti ile rağbet ve ehemmiyeti olmazdı[62]. Bu mevzuda İbn-i Haldun şöyle der:

> "*Sanatların ortaya çıkıp çoğalması ve en güzel şekilde icra edilmeleri ancak devletin onlara rağbet etmesiyle olur. Çünkü sanatları talep eden ve onların revaç bulmasını sağlayan esas olarak devlettir. Devletin talep etmeyip, şehirdeki diğer insanların talep ettiği sanatlar olsa da bunların etkisi devletinki gibi olmaz. Çünkü devlet en büyük pazar olup her şey onda rağbet görüp revaç bulur. Devlette az olan da çok olan da aynı ölçüdedir. Bu nedenle onda revaç bulan bir şey daha çok ve zaruridir. Bir sanatı talep eden sıradan insanların bu talebi ise, genel bir talep olmadığı gibi o sanatın revaç bulmasını da sağlamaz.*"

Bu itibarla otorite sahibi olan siyasal iktidarın yani hükümdarın estetik anlayışı ve sanat zevki himâye sisteminde önemli bir faktördü[63]. Nitekim sanatçı

---

[60] Şeyh Sadi-yi Şirazî de hükümdarlara yönelik yazdığı eserinde bu konuya değinmiş hükümdarların hüner sahiplerine karşı iyi davranmaları konusunda nasihat vermiştir. Böylece hüner sahibi olmayanlar bunu görünce hünere rağbet eder, edep ve faziletin yayılmasına vesile olur ve ülke güzelleşir ve bayındır hale gelir. Sa'dî-yi Şirâzî, **Hükümdarlara Öğütler**…, s. 54.
[61] Peter Burke, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2005, s. 70-75.
[62] İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. II, Halil Kendir (Çev.), Yeni Şafak, Ankara 2004, s. 559.
[63] Terry Eagleton, **Edebiyat Kuramına Giriş**, Tuncay Birkan (Çev.), Ayrıntı, İstanbul 2014, s. 54.

yaranmak istediği ve gölgesinde huzur aradığı patronun (hükümdar) zevki doğrultusunda eser vermeye çalışacaktı. Dolayısıyla sanatçı tarafından sunulan eserin muteber ve makbul olabilmesi için temel şart, haminin iltifatına mazhar olmaktı[64]. Söz konusu dönemlerde patrimonyal devlet düzeninde hüner sahibi insanların hâmisi, alimlerin velinimeti, sanatkârların ümidgâhı hükümdarın dergâhı yani sarayı idi. Hükümdarın lütuf ve inayetini elde edenler halk arasında zengin bir sınıfa yükselir ve şerefli bir makamda otururdu. Merkezinde hükümdar, saray ve devlet yönetimi olan patrimonyal sistemde iktidar, sanata ve özel anlamda ise edebiyata, etkin bir şekilde tesir ederdi. Bu nedenden ötürü hem sanat sahibi hem de şair için en yüksek derece hami tarafından beğenilmek, kabul edilmek ve ona musahip veyahut nedim olmaktı. Bunun da en somut ve bariz yolu elbette "ithaf eser telifi"ydi.

6.5. İthaf Eser Telifi

Hükümdar ile kalem erbabı arasındaki patrimonyal ilişkinin somutlaştığı alan patrona ithaf olarak telif edilen eserdi. Patrimonyal devlet anlayışında hüner sahibi olmak, hüner sahibini saraya taşırken, hüner sahibinin hünerini doğrudan patron için icra etmesi, onun ayrıca özel bir himaye görmesini sağlardı. Bu sebeple özellikle matbaanın olmadığı dönemlerde hükümdara ithaf edilen eser hükümdarın da onayını aldığı takdirde kötü de olsa muteber sıfatını alır ve sahibine de aynı şekilde mevki, makam, para, itibar, şan ve şöhret şeklinde yansırdı. En önemlisi bu yolla hükümdarın himayesinin kazanmaya çalışan kalem erbapları, gayelerine ulaşıp hükümdarın onlara tahsis ettiği ücrete dayanarak sadece eser üretmeye konsantre olur, diğer işlerle veya geçinme derdiyle meşgul olmazlardı. Bütün bunlar şairi veya yazarı daha güzel ve değerli eserler üretmeye de teşvik ederdi. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki, hükümdarın gönlünü kazanıp gölgesinde himaye olunmanın yolu kazanmanın püf noktalarından biri, hükümdarın edebi zevkini dikkate almak ve ona göre eser üretmekti. Ayrıca kalem erbabının eserinin ithaf veya sebeb-i telif kısmında hamisinin adını zikretmesi eser ithaf etmenin can alıcı noktasını oluşturmaktaydı. Hatta hükümdar ve diğer birçok devlet adamı şair ve yazarları bu yönde teşvik eder, isimlerinin unutulmaması için kendilerine ithaf

[64] İnalcık, **Şâir ve Patron**, s. 13.

edilmiş olan eser yazmaları için emir ve görevlendirmelerde de bulunurlardı[65]. Elbette bu ithafa karşılık hükümdar da muthifini aynı güzellikte ödüllendirirdi. Nitekim bu konuda benzer ifadeleri XIII. yüzyıllarda Erzincan ve civarında hüküm sürmüş Fahreddin Behram Şah şairlerin ödüllendirilmesi konusunda şöyle der[66]:

> "*Eğer şiir başarılı olursa, hazineler ve defineler bağışlarım. Çünkü bu manzum kitapla benim adım bu fani dünyada ölümsüz olarak kalacak. Bu fani dünyada ve geçici âlemde unutulmadan kalmak ve ismin ebedi olarak anılması, çok büyük bir itibar ve ulaşılması zor bir başarıdır…*"

Yukarıda üzerinde durduğumuz ödüllendirmelerden nispetle, hükümdar ve şair arasındaki patrimonyal ilişkiyi basit bir maddi ilişki çerçevesinde ele alıp değerlendirmek eksik ve doğruluktan uzak olacaktır. Bunun aksine ortaçağın hükümdar merkezli patrimonyal devlet düzeninin dinamiklerinden biri olan bu ilişki, kendisinde iktidar, otorite, sanat anlayışı gibi birçok yönü barındırmaktadır. Patrimonyal devlet düzeninde, hükümdarın gözünde geniş ve zengin bir coğrafyaya hâkim olmaktansa, en güzel ve özgün eserlerin ithaf olunduğu hami olmak, ülkesinde güçlü ve yüksek bir sanata hâkim olmak, ülkesinde ve sarayında en büyük alim, edip ve münşilere sahip olmak daha efdaldi[67]. Nitekim ithaf edilen özellikle kaside ve methiyelerin, iktidarla ilişkisi özellikle iki boyutluydu. Bunlardan ilki şiir memduhunun methini/reklamını yaparak iktidarını kahimleştirirken, ikincisi ise memduhuna ab-ı hayat içirip adını fani dünyada baki kılıyordu. Dolayısıyla şiirle ilgilenme ve hatta şiir yazma bilhassa ortaçağ hükümdarları arasında da revaç bulmuş ve önplana çıkmıştı[68].

Genel olarak ilk dönemden itibaren hâkim oldukları topraklarda iktidarlarını tesis eden Kürt hanedanlık ve mirliklerinde hükümdara veya sarayda bulunan bürokratlara himayenin kazanılması amacıyla eserler ithaf edilmiştir. Genel olarak Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Hasanveyhî ve Fadleveyhî gibi Kürt hanedanlıklarına bakıldığında, ilk dönem Kürt iktidarlarında patronaj çerçevesinde bölgelerin

---

[65] Abbasi döneminde halife ve valiler adına eserler yazma ve onlara ithaf etme hakkında bkz. Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, İletişim, İstanbul 2015, s. 125-132.

[66] el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi İbn Bibi, **el-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)**, c. I, Mürsel Öztürk (Çev.), Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 92.

[67] Nuran Tezcan, **Divan Edebiyatına Yeniden Bakış**, YKY, İstanbul 2016, s. 320-368.

[68] Genel bir değerlendirme olarak ortaçağ Arap ve Fars dünyasında methiye çerçevesinde patron (hükümdar) ve kul (şair) arasında etkileşim için bkz. Jocelyn Sharlet, **Patronage and Poetry in the Islamic World**, I.B. Tauris, London-New York 2011, s. 169-186.

hükümdarlarına kaside türünde şiirler ithaf edilmiş. Bu bağlamda en çok kaside sunan meddah şairlerin başında Şeddadî ve Revvadîler'in sarayında himaye görmüş olan Kstrân-ı Tebrîzî'yi örnek gösterebiliriz. Kasidenin yanı sıra uzun manzume örnekleri de dönemin hükümdarlarına ithafen kaleme alınmıştır. Bunun için Şeddadî hanedanlığı sarayında bir dönem musahip olarak bulunan Esedî-i Tûsî'nin hamisine ithafen kaleme aldığı *Kavs û Rumh* (Yay ile Mızrak) manzumesi örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde şiir türü eserlerin yanı sıra nesir türünde tıp, astronomi, müzik, matematik, biyoloji gibi alanlarda birçok eser hükümdarlar için kaleme alınmıştır. Örneğin İbnu Buhtişu'nun Mervanî hükümdarı Nasruddevle'ye ithafen kaleme aldığı *Kitabu Tabâyîi'l-Hayavân ve Havassuha ve Menâfîî A'zâiha* adlı minyatürlü eseridir. Yine kendi döneminde bütün İslam coğrafyasının en gözde bürokratlarından kabul edilen Mervanî hanedanlığının veziri İbn'l-Mağribî'nin Mervanî hükümdarına ithafen kaleme aldığı *Kitâb fî Siyâse* adlı siyasetname alanındaki eserdir.

Kürtlerin kurmuş oldukları siyasi iktidarlıklarda hanedanlıklardan sonra siyasi olarak Eyyûbî devleti olarak devam etmiştir. Eyyûbîler'in tam bir devlet ve geniş topraklara sahip olmalarından çok fazla alim, edip ve diğer hüner sahibi insan Eyyûbî sultan ve meliklerinin saraylarında himaye edilmişlerdir. Nitekim Eyyûbîler'de görülen ilme, edebiyata ve sanata önem vermenin neticesinde çokça eser dönemin hükümdar ve diğer saray bürokratlarına ithafen kaleme alınmış ve üst düzey bir saltanat-sanat ilişkisi ortaya çıkmıştır. Örnek olması bağlamında kısaca bu dönemde İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) yazmış olduğu *er-Rihle* adındaki seyahatname, devrin önemli ediplerinden olan Vehranî'nin yazmış olduğu *el-Menamat* adındaki rüyalar kitabı, Usame b. Münkız'ın (ö. 584/1088) *Kitabu'l-İ'tibar* adlı hatıraları, Abdullatif el-Bağdadî'nin (ö. 629/1231) Mısır coğrafyası, iktisadi ve sosyal durumu hakkında önemli bilgiler veren *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* gibi edebi ürünler Eyyûbî saraylarında çoğu Eyyûbî sultan ve meliklerine ithafen yazılmıştı ve aynı zamanda devrin en güzel nesir örneklerini oluşturuyorlardı. Benzer şekilde methiye ve kaside türü şiirlerde çokça eser bu dönemde patronaj çerçevesinde dönemin hükümdarlarına ithafen kaleme alınmıştır. Örneğin, bu dönemde Usame b. Münkız, Kadı el-Fadıl, İbnu's-Saatî, Senaulmülk, Şerefeddin b. Uneyn, Baheddin Zuheyr, İbn Matruh, Şehabeddin el-Tel'afrî, Yahya el-Cezar, Umare el-Yemenî, Kadı'l-Mu'temen ibn

Kâsîveyh, Muhammed b. Muhriz el-Vahrânî, İbn Cübeyr, Fityan b. Muhammed b. Muhtar ve İbn Şis el-Kûsî gibi şairler Eyyûbî saraylarında himaye görmüş ve hamilerine kasideler ithaf etmişlerdir.

Kürtler'in ortaçağ döneminde kurmuş oldukları son iktidar türü olan mirlikler döneminde de patrimonyal bir sistem oluşmuş ve bundan kaynaklı iktidar odaklı eserler ortaya konulmuştur. Kürt mirliklerinde 1514'te gerçekleşen Çaldıran savaşının ardından tedricen başlayan Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Kürtçe dilinde de edebi ürünler görülmeye başlanmıştır. Aynı şekilde Kürt mirlerinin iktidarlıkları çevresinde de patronaj ilişkisi tekelinde edipler ve şairler Kürtçenin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe eserler kaleme almış ve hamilerine ithaf etmişlerdir. Kürt mirliklerinde patronaj bağlamında sunulan eserleri genel olarak sıralayacak olursak methiye, mersiye, muşaare, kaside, mesnevi ile nesir türünde çeşitli çeviri ve telif eserler şeklinde sıralayabiliriz. Bu bağlamda Mela Mehmûd, Nalî ve Şêx Riza Talebanî gibi şairler hamilerine methiyeler ithaf etmişlerdir. Ehmedê Xanî ve Weda'î gibi vefalı şairler himaye gördükleri hamilerinin ardından duygularını mersiyelerle dile getirmişlerdir. Salim ve Mistefa Beg gibi şairler mirliklerini yücelten kasideler kaleme almışlardır. Feqiyê Teyran hamisinin isteği üzerine bir manzume örneği telif etmesi etmiştir. Melayê Cizirî ve Mîr Îmameddînê Hekkarî'nin muşaare örneği ise mir ve şair arasındaki edebi ilişkiyi gösteren örneklerdendir. Selîmê Hizanî ve Harisê Bedlîsî ise hamileriyle olan ilişkilerini kendilerine ithafen kaleme aldıkları mesnevileriyle ölümsüz kılmışlardır.

6.6. Şairlerin Saraylara İntisap Edişlerinin Sebepleri

Sanayi devrimi öncesi dünyada kitap, üstad, kalem, kırtasiye vb. materyaller günümüzdeki gibi ucuz ve ulaşıbilir değildi. Aynı şekilde eğitimle meşgul olmak ve ilim elde etmek kolay bir meslek değildi. Bazen bunun için fersahlar yol gitmek gerekebiliyordu. Bunun için de yoldaki tehlikeler ve türlü musibetler göze alınmalıydı. Mektep veya medresede bir üstatdan ders alabilmenin de garantisi yoktu. Alınan kişilerde zorlu sınavlardan geçirilerek kabul ediliyordu. Kısacası ortaçağda eğitim lüks bir aktivite sayılıyordu. Toplumun belli sınıflarını tekelinde olan eğitim hakkı avamın kolayca ulaşabileceği bir şey değildi. Bir hüner yolunda talip edip, sanatçı, alim veya herhangi bir ilim merkezinde kabul edildiğinde bu sefer

kağıt kalem, kırtasiyelik gibi malzemelerin bulundurulması sorun olabiliyordu. Nitekim bu gibi ilmi merkezlerin kontrolü ve finansal destekleri bölgenin idarecileri yani, iktidar sahipleri tarafından karşılandığından dolayı iktidar sahipleri bir nevi güç gösterisinde bulundukları bu ilmi ve sanatsal merkezleriyle kendilerini daha da büyük gösterebiliyorlardı. Dolayısıyla iktidar ve güç sahiplerinin mekânları olan saraylar ve yönetim merkezleri hüner ehli insanlar için intisap etmesi kaçınılmaz oluyordu. Elbette bu şartları yaratan birkaç sebep vardı[69]. İranlı edebiyat uzmanı Azadpûr, bu sebepleri genel olarak sanatçılar özelde ise şairler için maddi sebepler, manevi sebepler, hami bulma isteği, makam sevgisi ve eserinin korunma isteği şeklinde sıralamıştır.

Maddi sebepler, hüner ehli insanların karşılaştıkları problemlerin en başında gelmekteydi. Modern öncesi dönemlerde şairlerin ekseriyeti geçim ve maişet derdi ile karşı karşıyaydı ve kolayca iş bulamıyorlardı. Gündelik hayatın maddi anlamda üstesinden gelmek pek öyle kolay değildi. Şairler belli bir dönem ders halkasına ve medreselerde ilim tahsiline iştirak etse de bir müddet sonra buralarda ayrılmak zorunda kalıyorladı. Gençlik dönemlerine rastlayan bu süreçte pek çok şair umutsuzluğa düşebiliyordu. Modern dönemde şairlik bir meslek değil, aksine bir zevk meselesiydi. Ancak ortaçağ dünyasında şairler iş ve gelir kapısı olsun diye bu mesleği yaparlardı ya da farklı meslek gruplarında olup bu işi bürokraside sürdürmenin yollarına bakarlardı. Genel olarak edebiyat ehli için faaliyet alanları oldukça kısıtlıydı. Nitekim klasik İran edebiyatının öncülerinden filozof, tarihçi ve şair Ebul Hasan Şehîd-i Belhî[70] (ö. 315/927) bir dörtlüğünde sanatçının/şairin geçim derdini şu sözlerle ifade etmiştir[71]:

اگـــر غـــم را چـــو آتـــش دود بـــودی　　جهـــان تاریـــک بـــودی جاویدانـــه

در ایـــن گیتـــی سراســـر گـــر بگـــردی　　خردمنـــد نیـــابی شـــادمانه

Gam ateşin dumanı gibi olsa eğer / Dünya daima karanlıklar içinde kalır

Bu dünyayı baştanbaşa dolaşsan bile / Mutlu, rahat bir sanatçı bulman muhaldir

[69] Nadir Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, İntişaratê Mu'in, Tahran 1374, s. 140.
[70] Nuri Şimşekler, "Şehîd-i Belhî", **DİA**, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 436.
[71] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 141.

Bu mevzuda aynı şikâyeti Evheduddin Enverî[72] (ö. 585/1189), Ferruhî-yi Sistanî[73] (ö. 429/1037), Mes'ûd Sa'd-ı Selman[74] (ö. 515/1121), Hakanî-i Şirvanî[75] (ö. 595/1199), Sadi-yi Şirazî (ö. 691/1292), Hafiz-ı Şirazî (ö. 792/1390) ve gibi şairlerin de şiirlerinde görmek mümkündür. Dolayısıyla temin-i meşiyyet şairin saraya intisap edişinin en önemli sebeplerinin başında geldiği söylenebilir. Bunun yanında huzurlu bir ortam aramak şair için kaçınılmaz bir durumdu. İstikrar ve huzurun olmadığı yerde şiir ve sanat düşünülmesi gereken en son iştir. Örneğin, Moğol saldırıları sırasında şairlerin İran sahasından Anadoluya göç etmesi (Mevlana Celaddedin örneğinde olduğu gibi) bunun en bariz göstergesidir. Dolayısıyla huzurlu ve istikrarlı bir coğrafyada, güçlü bir sarayın/iktidarın gölgesinde kendisine yer açmak şairin şiirini ve hünerini geliştirmesi için kaçınılmaz bir gereklilikti[76].

Manevi sebepler, hüner ehli insanlar için himaye arama konusunda önemli sebeplerin arasında gelmekteydi. Maddi sebeplerin yanında sanatçıların ve ediplerin ihtiyaç duyduğu kaçınılmaz olanaklardan biri de hiç kuşkusuz maneviyat ve manevi destekler. Zira her sanatçı ortaya koyduğu sanatın ya da her şair söylediği şiirin başkaları tarafından özellikle de fazilet ve hüner sahibi kişiler tarafından övünülmesini ve beğenilmesini bekler. Aynı şekilde kendisi gibi diğer sanatçıların bilgi, birikim ve istidadında da yararlanmayı arzu eder. Bu bakış açısıyla eskiye dönersek kitle iletişim araçlarının olmadığını, edep ehlinin, şair ve yazarların eserlerini sergileyebilecekleri imkânlar bulamadıklarını görürürüz. Dolayısıyla sanatçının eserini sergileyebileceği kanallar bulunmamaktaydı veya çok sınırlıydı. Aynı şekilde sanat avam tabakasının o dönem için değer verdiği bir iş olarak görülmüyordu. Dolayısıyla şairi bir sonraki eserini üretmeye etmeye teşvik edecek ruhsal motivasyon unsurlarını içermiyordu. Bu anlamda şaire ve sanatçıya bu motivasyonu veren genellikle saray ortamlarıydı. Şair bu ortamlarda şiirini okuduğu zaman tebrik ve teşekkür alabiliyordu. Ancak şair ve sanatçı zihnin ürettiği eser bu

[72] İran edebiyatının en büyük kaside şairi olarak bilinen Enverî hakkında bkz. Abdülkadir Karahan, "Evhadüddin Enverî", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 267-268.
[73] İslam devri İran edebiyatının ilk dönem kaside şairlerinden olan Ferûhî hakkında bkz. Tahsin Yazıcı, "Feruhî-yi Sîstânî", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 410-411.
[74] Rıza Kurtuluş, "Mes'ûd Sa'd-i Selmân", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 352-353.
[75] Tahsin Yazıcı, "Hakanî-i Şirvânî", **DİA**, c. XV, İstanbul 1997, s. 168-170.
[76] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 144; Ayrıca Arûzî'nin Çehâr Makâle'de şairin saraya ve iktidar ihtiyaç duyması yönünde birçok hikâye mevcuttur. Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, **Çehâr Makâle**, Esin Eren Soysal (Çev.), Demavend, İstanbul 2016, s. 41-74.

devlet merkezlerinde (saraylar ve yöneticilerin konaklarında) alıcı bulabiliyordu. Nitekim bazen şair okuduğu bir kaside için gördüğü takdire binaen deve yüklü değerli eşyalar alabiliyordu[77].

Hamilik bulma isteği ise şairlerin saraylara intisap etmesinin bir diğer sebepleri arasında yer almaktaydı. Eskiden beri şairler hassas bir ruha sahip idiler. Yüzyıllar geçse de bu hassas ruha sahip şair kendisini daima yalnız ve kimsesiz hissetmiştir. Toplum içerisinde yaşamayı, sıradan bir insan olmayı bir türlü içselleştirememiştir. Kendisini büyük gördüğünden yaptığıyla yetinmemiştir. Yarattığı eseri tanıtacak münasip bir topluma ve imkana da sahip değildir. Öte taraftan şairlerin belli güç merkezlerinden makam ve ödül alması diğer şairi kıskandıran bir durum olmuştur. Şairi kıskanan sadace şair değil, toplum kendisi de vardır. En fazla kıskançlık hissi uyandıran şairler genellikle sivri dilli olup karşı tarafın öfkesini üzerine çeken ya da şairin tabiriyle fitne çıkarmaya sebep olan şairlerdir. Böyle bir ahlaka sahip şair mecburen kendisini toplum nezdinde korumasız görüyordu. Gerek kendi nefsini gerekse de şiirini korumak için bir hami arayışına girerdi ve o haminin gölgesi altında hayatını idame etmeyi dilerdi. Hafız ve Firdevsi gibi en büyük İran şairleri dahi böyle yapmıştır. Birinci maksada ermişken ikincisi büyük epope eserini kaleme aldıktan sonra hamisi Gazneli Mahmud'la problem yaşamış ve onun himayesini yitirmiştir[78]. Nitekim Firdevsi, küçük bir köyde ömrünün sonuna kadar gözden ırak, savunmasız bir şekilde ömrünü tamamlamıştır[79].

Makam sevgisi ve talebi şairleri sultanların saraylarına çeken bir diğer nedenden birisiydi. Kimi şairler yüzü suyu hürmetini ayaklar altına alarak da olsa sultana yaranmanın kul olduğunu ibraz ederek bunu karşılığında sarayda kalıcı bir yer edinme hissiyatı taşıyordu. Bunu da daha çok saraydaki meddahlar yapıyordu. Bu tür şairler genelde toplumun en alt tabakasından olan taşra şairleriydi. Taşradan olmayı kendisine hakaret sayan bu şairler, küçük de olsa kendilerine sarayda bir yer açma arzusundaydılar. Sarayda taşradaki yalnızlığından kurtulan meddah ya da medhiye şairi bir süre sonra ülkenin ileri gelenleri ve faziletli kişileriyle oturup kalkmaya başlıyordu. Onlardan fikri yönde etkilenen şair kendisini ruhen yenilenmiş

[77] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 149-150.
[78] Mehmet Kanar, "Firdevsî", **DİA**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 125-127.
[79] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 150.

hissediyordu. Öldüğü zaman unutulup gideceğinden korkan bu kişiler, iki elle hayata asılıp şöhret kazanmanın yollarını arıyorlardı. Şöhret peşinde koşan bu tür şairler özellik *Tevâif-i Mülûk* dediğimiz mahalli hanedanların çok fazla olduğu X-XII. yüzyıllarda bir hanedanlığın sarayından diğer hanedanlığın sarayına gidişi kendisi için zorlu bir yolun başlangıcı olarak değerlendiriyor, dolayısıyla olduğu yerde kalıp yükselmeyi kafasından geçiriyordu[80]. Örneğin 529/1334-35 yılında yaşamış olan birçok hükümdarın sarayında himaye görmüş olan İran şairi Sûzenî-yi Semerkandî[81] (ö. 569/1173) yaşadığı bütün zorlukların makam sevgisinden ve kanaatsizliğinden kaynaklandığını aşağıdaki şu şiir ile özetlemiştir.

کبـــر پلنـــگ در ســـرما وعجـــب مـــدار کـز کبـر پایمـال شـود پوسـت بـر پلنـگ

Soğukta kalmış kaplanın gururuna şaşırma / O postu ile bütün kibri ayaklar altına almasını bilir.

Bir başka şiirinde ise benzer şekilde şöyle demektedir:

شـــاعر مفلـــق مـــنم خـــوان معـــانی مراســـت ریـــزه خورخـــوان مـــن رودکـــی وعنصـــوری

Güzel şiir söyleyen şair, mana sofrasının hanı benim / Ben, Rudeki ve Unsurî sultanın sofrasından geri kalanları yiyenleriz[82].

Eserin korunma arzusu, hüner ehli insanları, şairleri mal ve makam sahibi kişilere yönlendiren bir diğer sebepten biriydi. Sanatçıların ortaya koydukları eserlerinin zamanın, kıskançlığın, düşmanlığın yahut yıkıcı ve viran edici saiklerin garazına uğramasından kurtarma isteğiydi. Şair ölümünden sonra eserinin bir savaş sırasında yahut kendisini kıskanan biri tarafından ya da benzeri sebeplerden ötürü kaybolmasını istemediğinden kendisini saraya ait görme ve sarayla ilişkilendirme çabasındaydı. Zira eski zamanlarda çap ve baskı tarzı materyallerin olmayışından, kâğıdın az bulunur olmasından ve nüshaların artırılmasının zorluğundan sebep, günümüze birçok şair veya müellifin eseri ulaşmamıştır. Bu eserlerin elimize ulaşmamasının temel birkaç nedeni vardır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralayabiliriz: Müstensihlerin az bulunur olması; umumi, şahsi veya saray kütüphanelerinin savaş sırasında yağmalanıp yakılması; çeşitli sebeplerle (hırsızlık,

[80] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 157.
[81] Nimet Yıldırım, "Sûzenî", **DİA**, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 3-4.
[82] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 158.

yanma, yıpranma) eserlerin kütüphanelerden kaybolması; eski zamanlarda kitabın korunmasının bilinmemesi (rutubet, kurtlanma vs. sebeplerden). Bu minvalde de kütüphanelerin önemi büyüktü diyebiliriz. Çünkü ortaçağda kütüphaneler hep iktidar sahiplerinin kontrolünde olmuş, onlar tarafından finanse edilip kurulmuş ve geliştirilmiştir. Dolayısıyla bir hanedanlıkta genel olarak en büyük kütüphane devlet merkezinde veya sarayında yer alırdı. Bu sebepten dolayı şairler saraya intisap etmekle hem bu kütüphanelerden yararlanabiliyorlardı hem de eserlerinin birer örneğini buralarda muhafaza ederek diğer alim ve edipler tarafından bilinmesini sağlıyordu[83].

6.7. Şark'ta Himaye

Himaye kurumunun temelini oluşturan patrimonyal devlet yönetim anlayışının görüldüğü bütün Şark-İslam devletlerinde hükümdarın "hami" olma vasfı kendisini her alanda göstermiştir. Daha öncede değindiğimiz gibi Şark toplumlarının başat özelliklerinden biri, devletin kudretli olmasının göstergeleri arasında sanat alanındaki gelişmişliğin bir ölçüt olarak görülmesidir. Zira hükümdarların namını ve şanını yüceltmek için en gerekli unsurlar arasında alimler, sanatkarlar ve edipler yer almaktadır. Bundan dolayı Şark toplumlarındaki patrimonyal yönetimlerde güç ve kudret kimin elindeyse dönemin en iyi sanatkârları, hattatları, nakkaşları, edipleri, şairleri o hükümdarın himayesinde bulunurlardı. Şark devletlerinde sanatkar, alim ve edibe verilen önemin bir diğer göstergesi de savaşların ardından ele geçirilen bölgenin hükümdarının hüner sahibi insanlarının ganimet olarak götürülmesiydi. Nitekim hüner sahibi insanlar savaş sonrası galibiyetin en önemli ganimetleri arasında hesap edilirlerdi. Bu da bizlere hükümdarların hüneri ve hüner sahibini koruması ve hamilik etmesi savaşlarda dahi devam ettiğini göstermektedir.

6.7.1. Arap Edebiyatında Himaye

Araplar'ın Cahiliye devri olarak adlandırılan İslamiyet öncesi döneminden kalan en önemli sanat eseri, eski Arapça şiirlerdir. Yazının toplum içerisinde yaygın olmadığı bu dönemde bir geleneğe oturmuş nazım sanatına dayalı, beşeri duyguları konu edinen işlek bir şiir dili oluşmuştu. Şairler İslam öncesi Arap toplumlarında

[83] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 159-160.

büyük itibar görüyor ve şiirleri birçok kişi tarafından ezberleniyordu. Çünkü bu devirde büyük şairler kendi kabileleri için birer övünç kaynağıydı. Aynı şekilde Arap kabileleri arasında gerçekleşen siyasi müzakelerelerde şairlerin önemli bir yeri vardı[84]. Kısacası İslam öncesi Arap toplumunda şairin ve şiirinin önemli bir konumu vardı. Bunun bir başka göstergesi ise, o dönemde de *muallakat* denen ve yarışmalar neticesinde belirlenen en güzel şiirlerin kutsal bir mekan olan Kabe'nin duvarlarına asılmasıydı. Benzer şekilde bu dönemde Mekke'de kurulan panayırlarda düzenlenen şiir müsabakalarında devrin en büyük şairlerinin hakemlik yapması, şaire ve şiire verilen ehemmiyetin farklı bir göstergesiydi. İmrulkays b. Hucr, Tarafe b. Abd, Hâris b. Hillize, Züheyr b. Ebû Sülmâ, Antere, Lebîd b. Rebîa ve Nâbiğa ez-Zübyanî gibi şairler bu dönemde bilinen muallakat şairlerinden bazılarıdır[85]. Nitekim, edebi patronaj bağlamında değerlendirecek olursak, birçok şair kabilesini terk ederek VI. yüzyıl öncesinde hükümdarlık kurmuş olan Hîra, Ğassani ve Lahmi hükümdarlarının himayesine girmiş ve dönemin hükümdarlarının gezgin meddahları olmuşlardır[86].

İslam'ın gelmesiyle başlayan yeni dönemde şair ve şiirlere karşı reddedici bir tavır takınılmamıştır. Örneğin Hz. Peygamber şiiri bir cihad silahı olarak görmüş ve "Mümin kılıcı ve diliyle cihad eder" şeklinde buyurmuştur. Yine, "Şüphe yok ki bazı şiirler hikmet ifadeleridir" gibi sözleriyle şiirin güzel ve faydalı olanlarını tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber'in şairi olarak bilinen sahabi Hassan b. Sabit de Arap edebiyatında İslam'ın ilk dönem himaye görmüş patronaj şairleri arasında değerlendirilebilir. Nitekim kendi döneminin diğer önemli şairleri olan Nâbiga, A'şâ ve Hutay gibi Hassan b. Sabit de kaleme aldığı şiirleriyle para kazanmaktaydı. Nitekim kaynaklar onun bir yıl Yesrib'de, ertesi yıl Ğassanî saraylarında kaldığını, himaye gördüğünü ve melikler için ithaf ettiği kasideler karşılığında çok miktarda bahşiş aldığını zikretmektedir. Bu ziyaretlerinin birinde Ğassanî hükümdarı Amr b. Haris'in huzurunda söylediği *Lâmiyye kasidesi* bu türün en güzel örneklerinden biridir. Rivayete göre Hassan, kasidesini okuduğu zaman hükümdarın yanında şiirini takdim etmek üzere gelen şair Nâbiga da vardı, fakat hükümdar Hassan'ın şiirini Nâbiga'nınkinden daha çok beğenmişti. Böylece Ğassanî saraylarında büyük itibar

[84] Nihad M. Çetin, **Eski Arap Şiiri**, Kapı, İstanbul 2019, s. 1-8; Abdurrahman Adak, **Teşeyên Nezmê**, Nûbihar, İstanbul 2019, s. 113-114.
[85] Süleyman Tülücü, "Muallakât", **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 310-312.
[86] Çetin, **Eski Arap Şiiri**, 8-18.

kazanan şaire Ğassanîler'in önemli yardımları olmuş, hatta Müslümanlığı kabulünden sonra da bu yardımlar devam etmiştir[87].

Bu bağlamda dönemin ünlü şairlerinden olan Lebîd'in " **ألا كل شيء ما خلا الله باطل**" [*İyi biliniz ki Allah'tan başka her şey batıldır*] mısrası için "şairin söylediği en doğru söz", bir diğer şair Tarafe'nin " **ستبدي لك الأيام ما كنت جاهلا ... ويأتيك بالأخبار من لم تزود**" [*Günler sana cahili olduğun şeyleri gösterecek / Azık vermediğin (görevlendirmediğin) kimse sana haberleri getirecek*] dizesi hakkında ise "Bu nübüvvet sözlerindendir" ifadeleriyle takdir etmiştir[88].

Sahabenin döneminde de şiire yaklaşım genelikle müsbet olmuştur. Örneğin, Arapların en önemli bilgi kaynağının şiirin teşkil ettiğini söyleyen Hz. Ömer, Züheyr b. Ebû Sülma'nın şiirlerinin garip kelimelerden arınmış, yalın bir usluba sahip olduğundan ve övülen kişide bulunan niteliklerle övdüğü için gerçekçi bir çizgide söylendiğini ifade ederek onu Arap şiirinin en büyük şairi saymıştır. Hulefa-yi Raşidîn döneminde eski Arap şiiri yöntem, dil ve uslup özellikleriyle devam etmiş fakat tema ve konularda köklü değişiklikler olmuştur[89].

Emevîler döneminde Şam merkezli devlet merkezinin etrafında İslam öncesi Arap kültürünce olan şiir sanatı içeriği değişirek kısmen geri dönmüştür. Bu dönemde sonradan kazanılacak olan saray kültürünün getirmiş olacağı saray işret gecelerinin ön formu olan *müsamereler* Emevî hükümdar ve valilerinin düzenleniyordu[90]. Bu dönemin şairleri arasında himaye görmüş ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuş Emevî hükümdarlarının şairi olarak Ahtal et-Tağlibî[91] (ö. 92/710-11) ön plana çıkmıştır. Emevî halifesi Yezîd (680-683) ve dönemin Emevî valilerinden "Zalim" lakaplı Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî için methiyeler kaleme alan bu şair Hassan b. Sabit'in izinden giderek sürekli olarak velinimeti ve hamisi için methiyeler dizmiş ve kamuoyu oluşturma çabası içerisine girmiştir. Yine bu dönemin

[87] Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", **DİA**, c. XVI, İstanbul 1997, s. 399-402.
[88] Hz. Peygamber ve eski Arap şiiri ile ilgili örnekler için bkz. İsmail Durmuş, "Eski Arap Şiiri", **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, Kuramer, İstanbul 2019, s. 261.
[89] Durmuş, "Eski Arap Şiiri", s. 262.
[90] Geceleyin yapılan eğlenceli sohbetleri olarak bilinen müsamere için bkz. Nebi Bozkurt, "Müsamere", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 75-76.
[91] Emevî devrinin Hıristiyan Arap şairlerinden olan Ahtal için bkz. Azmi Yüksel, "Ahtal", **DİA**, c. II, İstanbul 1989, s. 183-184.

büyük şairleri olan Cerîr[92] (ö. 114/732) ve Ferezdak[93] (ö. 114/732) arasında da edebi yönde hicvi atışmalar olmuş, her iki şair de dönemin Emevî valileri ve idarecileri tarafından himaye görmüşlerdir. Emevîler döneminde şiir sanatı tamamıyla saraya bağlı değildi. Çünkü bu dönemde devletleşen Araplar'da henüz Sasani, Roma, Mısır ve Yunan gibi kadim devletlerin saray kültürü toplum tarafından da içselleştirilmemişti. Bu dönemde şairler sarayın dışında çeşitli büyük Arap kabilelerinin ve çeşitli fikirsel grupların etrafında da itibar görüyorlardı ki aslında bu da iktidarın farklı ve daha lokal bir haliydi. Örneğin şair Katrî b. el-Fucâ'e, saltanata karşı olup halifenin müslümanlar tarafından seçilmesi gerektiği fikrini savunan Haricî Ezrakîler'in komutanıydı. Benzer şekilde Emevî saltanatına karşı olan şair Kumeyt b. Zeyd de Sa'd b. Salebe kabilesi tarafından himaye edilmekteydi. Nitekim himaye gören mezkûr şair de Haşimîler'in menakıbı ve methi hakkında çokça şiirler kaleme almıştı. Emevîler'in yeni fetihlerle diğer milletlerin kültürleriyle tanışmasının neticesinde Arap şiiri millî rengini kaybetmeye başladı ve zamanla yeni unsurlar Arap şiirinin içerisine girmeye başladı. Bu dönemde eski Arap şiirlerini toplayıp nakleden şair Hammâd b. Sabûr er-Raviye (ö. 158/774 [?]) Emevî hükümdarları tarafından takdir edildi ve himaye gördü. Ancak Emevîler devrinin bitmesiyle başlayan Abbasîler devrinde ise Abbasî halifeleri tarafından hiçbir kıymet görmedi ve himaye edilmedi[94].

Abbasîler'in yeni kurmuş oldukları ve çok-milletli bir yapıya sahip olan devletinde şehirleşmenin, kültürleşmenin ve büyümenin etkisiyle Arap şiiri ve şairlerinde bazı farklılıklar ortaya çıktı. Özellikle Pehlevi, Süryani ve Yunan eserlerinin Arapçaya tercüme yoluyla aktarılmasıyla birlikte dilde görülen bozulma kendini şiirde de gösterdi. Câhiliyye dönemini taklit etmeye çalışan şairler, Abbasî devleti döneminde şiiri bir geçim kaynağı olarak görmeye başladılar. Bazı şairler, halifeler ve diğer ileri gelen devlet adamlarının himayesinde saraylarda maaşlı olarak

[92] Emevî hükümdar ve idarecileri tarafından himaye edilmiş şairlerden biri olan Cerîr için bkz. Zülfikar Tüccar, "Cerîr b. Atiyye", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 412-412.
[93] Emevîler devrinde himaye gören büyük hiciv şairinden biri olan Ferezdak için bkz. Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 373-375.
[94] Carl Brockelmann, "Emeviler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı", **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 3, 2014, s. 249-255; Mustafa İsmet Uzun, "Câize", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 28-29.

çalıştılar. İslam öncesi Arap toplumu döneminde kahramanlıklarıyla övünen şairler, bu dönemde himayesini gördükleri hamilerinin kahramanlıklarını meth ettiler[95].

Abbasî döneminde İranlı bürokratların etkisiyle gelişen devlet bürokrasisi, saray kültürü ve daha pek çok yenilik kendisini birçok alanda gösterdi. Bunların başında birçok ilim dalındaki gelişmelerle birlikte tercüme faaliyetleri oldu. Hamiliğin ve tercümanların himaye edildiği ilk dönem tercüme faaliyetlerine önem veren ilk halife devletin kurucusu Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) olmuştu[96]. Daha sonra yönetime geçen el-Mehdî gibi halifeler de bu alandaki faaliyetleri devam ettirerek astronomi, tıp, mantık, hesaplama gibi dönemin neredeyse tüm bilim dallarında yapılan çalışmaları Arapçaya tercüme ettirmişlerdi. Tercüme, edebiyat, din, felsefe gibi diğer alanlardaki çalışmalarda bu dönemde etkin olan Antakya, İskenderiye, Harran, Ruha, Nusaybin, Gundişapur, Beytu'l-Hikme gibi okullar büyük rol oynamıştır[97].

Abbasîler'in kuruluşundan 854 yılına kadar olan süreçte Necd ve Hicaz gibi bölgelerin kırsal kesimlerindeki Arapçaya vakıf olan Arap şairler; halifelerin, vezirlerin ve devlet adamlarının huzurlarına gelip onların tören, divan ve eğlence meclislerine katılmışlardır. Fakat Abbâsî döneminde saraya gelen şairler Emevî döneminde olduğu gibi işleri bitince tekrar ait oldukları topraklara gönderilmemiş, içlerinden halife veya otorite sahibi bürokratların beğenisini kazananlar Bağdat'ta himaye edilmiş, kendilerine çeşitli hediyeler verilip iyi yaşam koşulları sağlanmıştır. Bu şairlerden bazıları maaşa bağlanarak devlet memuru ve devlet sanatçısı konumuna getirilmiştir. Bu şairlerden bazılarının parasal servetleri oldukça artmıştır. Örneğin Selma el-Hâsi'nin (ö.167/784) öldükten sonra yaşadığı döneme göre çok fazla bir meblağa denk gelen elli bin dinar ve yüz bin dirhem bıraktığı rivâyet edilmiştir. Yine bu dönemde, şairler bazen halifelerin ziyafet sofralarının ve sohbet meclislerinin vazgeçilmez kişileri olmuşlardır. Öyle ki bazıları halifelere, komutanlardan veya diğer devlet adamlarından daha yakın olmuşlardır. Bunun neticesinde Abbasîler'de bir tür şairler tabakası ortaya çıkmıştır. Bu şairler,

[95] Hüseyin Polat, "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 14, cilt 5, yıl 2018, s. 636.
[96] Nahide Bozkurt, "Mansûr", **DİA**, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 5-6.
[97] Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", **DİA**, c. XL, İstanbul 2011, s. 498-504.

dönemlerinin yüksek devlet adamlarına layık olmak için kendilerini methiyeler ve övücü sözler söylemekle görevli hissediyorlardı[98]. Söz konusu dönemde birçok şair Abbasîler'in sarayında veya vezir, vali, komutan ve diğer bürokratların hamiliğine sığınmışlardır. Örneğin bu şairlerden birisi Beşşâr b. Burd (ö.172/789)'dır. Kendisi Emevîler'in son zamanlarıyla Abbasîler'in ilk zamanlarında yaşamıştır. Âkil kabilesinde büyüdüğü için kendisini Âkilî saymış, şiirlerinde onları methetmiştir. Ancak karşılık görmediği zaman bu kavmi hicvetmekten de çekinmemiştir. Beşşâr, şiirlerini ödül almak için söylediği için herhangi bir karşılık görmediği kişileri de hicvetmekten kaçınmamıştır. Halkı daima hicveden Beşşâr'ın kendisi hicvedilmekten kaçınmış, hatta kendisini hicvetmemesi için Ebû el-Şamkamak'a (ö.200/815) yılda 200 dinar maaş bağlamıştır. Halîfelere methiyeler yazarak onların ilgisini çekmiştir. Özellikle Halife Mehdî'ye bağlılık göstermiştir[99].

Abbasîler'in en ünlü Arap şairlerinden birisi olan Ebu'l-Atahiye (ö.217/833) Halife Mehdi tarafından sarayda himaye gören bir diğer şairdir. Abbasîler'in ilk dönem şairlerininin en ünlülerinden olan Ebû Nuvas (ö.203/819) Halife Harun Reşid'den sonra Muhammed el-Emin döneminde (809-813) onun nedimi olmuş ve bu sırada belki de ömrünün en parlak dönemini yaşamıştır. Halife Mütevekkil (ö. 861) tarafından himaye edilen saray şairlerinden biri de Buhturî (ö.284/897)'dir[100]. Büveyhîler'in hâkimiyet döneminde Seyfuddevle döneminin önde gelen saray şairi ise Mutenebbî (ö.354/965) olmuştur. Kendisi gördüğü himayeden ötürü dokuz yıl saray refah içerisinde yaşamıştır[101]. Saray şairlerinden olan Alî b. el-Cehm (ö. 249/863) ise Halife el-Mütevekkil'in saltanata geçmesiyle himaye bulmuş, hayatının akışı değişmiş, halifenin nedimi olarak kendisine en yakın şair konumuna geçmiştir. Methiye, mersiye, hiciv, gazel, fahriye, tasvir gibi birçok türde şiir yazmıştır. Halife Mütevekkil döneminde saray şairi olarak davet edilen ve kendisine şairliğinden dolayı maaş bağlanan şairlerden biri Mervân b. Ebi'l-Cenûb Ebu's-Samt (ö. X. yüzyıl)'dir. Aynı şekilde Halife Me'mûn döneminde Ali b. Yahya en-Necm (ö. IX yüzyıl) kendisine saray şairliği unvanı verilen ve maaş bağlanılan meddah

[98] Polat, "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", s. 638.
[99] Cemal Tahur, "Beşâr b. Bürd", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 8-9.
[100] Daha çok el-Hamase adlı eseriyle tanınan bu şair için bkz. Zülfikar Tüccar, "Buhtürî", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 381-383.
[101] İsmail Durmuş, "Mütenebbî", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 195-200.

şairlerdendir. Saraya intisap ettikten sonra edebiyat, şiir, astronomi ve tıp gibi vasıflarından dolayı halifenin nedimliğine kadar yükselen bu şair hamisi tarafından en iyi şekilde himaye edilmiştir. Abbasîler döneminin bir diğer saray şairi olarak nam salan Ebû Bekr es-Sûlî (ö.335 /946) Halife Mütevekkil döneminde himaye görmüş, sarayın başkatibi olmuştur. Satranç oyunundaki hâkimiyetiyle bilinen bu şairin özel kütüphanesi de dikkatleri üzerine çeken bir diğer özelliği olmuştur[102].

6.7.2. İran Edebiyatında Himaye

Yazılı ya da sözlü İran edebiyatının geçmişi çok eskilere dayansa da İran edebiyatının sistematik hale getirilmesi, iktidar ve şair ilişkininin temellenişi Sasani devleti ile olmuştur denilebilir. Zira Sasani devletinin (226-651) İran kültür ve edebiyatı tarihindeki yeri, bu devletin Kadisiye, Celûla, Nehavend ve Pave gibi savaşlarda Araplar eliyle yenilgiye uğratılıp, 651 yılında da tamamen ortadan kaldırılmasından çok daha fazla bir anlam ifade ettiği muhakkaktır. Bir imparatorluk momenti olarak Sasani devleti, İran tarihinde kültür, millet, edebiyat, din ve inanç kavramlarının temellendirilerek; hanedanlıklar evresinden din esaslı devlet-millet ortak paydasındaki müşterek kültürel, sanatsal ve edebi kurumsallaşma evresine yükselmiş olmanın da adıdır. Bir kültür ve sanat devleti olarak Sasaniler, kendinden önceki feodal düzene dayalı hanedan devletlerin inanç ve sosyo-politik mirasını rafine etmiştir. Rafine edilmiş bu yapısal gelenek, kendinden sonraki dönemde yepyeni bir anlayış ve kültürle ortaya çıkmış sistemler üzerinde bile ciddi izler bırakmıştır. Öyle ki, Sasani devletini geri dönülmez şekilde tarih sahnesinden silen güçler dahi, çok geçmeden bu devletin idari yapısındaki geleneklerini, saray teşkilatı gibi kimi sosyo-kültürel öğelerini ve konumuz olan sanat-salatanat ilişkisini benimsemek hatta kendi yönetimlerinde bu gelenekleri yeniden yapılandırmak durumunda kalmıştır. Sasani devleti, şah ve şahzadelerden oluşan hanedan ailesi dışında; Zerdüşt din adamları (Muğan/Mûbedan), ordu mensupları (Ertişdaran), bürokrat ve yönetim sınıfı (Debiran), feodal toprak sahipleri (Asteryuşan/Dihkanan), aristokrat sanatkarlardan (Hûtohşan) oluşan beşli sınıf sistemli elitist bir devlet

[102] Kenan Demirayak, **Abbasi Edebiyatı Tarihi**, Aktif, İstanbul 1998, s. 47-57; Polat, "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", s. 638-644.

modeline sahipti. Söz konusu sınıfların birinden diğerine geçmek ise mümkün değildi. Bu beşli katman da kendi içerisinde ayrı bir hiyerarşiden oluşuyordu[103].

Sasaniler dönemine dil ve edebiyat açısından baktığımızda; devlet ve din gücünün etkinliği, özellikle Avesta'nın yazımı ve tefsirlerinin tedvin süreci olarak da adlandırılmış, ilmi ve hikemi geçiş süreciyle birlikte bu dönemden geriye pek çok yazılı eserin kalmadığı görülecektir. Söz konusu döneme ait yazılı eserler arasında, tarih, coğrafya, dini şiirler ve Avesta özelindeki tefsir ve yorum kitaplarıyla birlikte *pendname/enderznameler* (nasihatnameler) belirli oranda göze çarpmaktadır. Bazıları manzum, bazıları mensur olan bu pendnamelerin sayısı az da olsa, İslam sonrası dönemde Pehleviceden yapılan tercümeler vesilesi sayıları artırılmıştır. Bu tür şiir ve nesirler de Sasani mirasına mal edilmiş; didaktik edebiyat türü olarak değerlendirilmiştir. Pendname yahut enderznameler, muhteva açısından ahlak, din ve hikmet konuları üzerinde durur. Bu enderznameler, dini önderlerin takipçilerine, şah ve vezir gibi idarecilerin kendi çocuklarına, bilge ve alimlerin ilim ehline ve halk tabakasına, babalarında evlatlarına hitaben ortaya koydukları sözlü veya yazılı tavsiye ve nasihatlerden oluşur. Şahları, din adamlarını ve bilge insanları (Bozorgmihr-i Behtegan örneğinde olduğu gibi), kısacası daha çok saray ahalisini merkeze koyarak öğüt veren bu eserler, kısa cümleler biçiminde aktarıla gelmiştir. Genelde ahlak içerikli olup özelde ise siyaset ve devlet işlerinde, günlük ve dini yaşamda doğru bir gidiş için nasihat ve öğütleri kapsayan bu edebi türe tarih süresince; *pendnâmeg* veya *enderznâmeg* dışında *uhûd, vesâya, tovkiât, ayinnâme, tacnâme, mevâiz/hikem,* gibi farklı isimler de verilmiş ve aynı metinler, İslam dönemi sonrasında da devam etmiştir[104].

Sasani devletinin, şah ve şah ailesi dışında; din adamları, yüksek rütbeli ordu mensupları, feodaller ve debiran adı verilen bürokratik kültür insanları ile sanatkâr sınıflardan oluşan beşli ve çok katmanlı elitist devlet anlayışı, bu devletin ilk dönem yapılandırılmasında dini-içtimai bir kisveye büründürülmüştür. Bu durum halk kitleleri tarafından da benimsenmiştir. Ancak giderek katı kurallara dayandırılan bu sınıfsal yapı, zamanla içeride çeşitli muhalefetleri de beraberinde getirmiştir.

[103] Arthur Emanuel Christensen, **İran Der Zaman-ı Sasaniyan**, Reşid Yasemi (Çev.), İntişarat-ı Sedayi Muasır, Tahran 1385, s. 68-98.
[104] Abdulhuseyin Zerrinkûb, **Ez Gozeşte-i Edebi-yi İran**, Sûhen, Tahran 1385, s. 52-53.

Sasanilerin, saray çevrelerine has geliştirdiği elitist devlet modeli zamanla, özellikle kültürel anlamda başarılı olmuşsa da sosyal ve siyasal anlamda kendisini yıkıma götüren etmenlere dönüşerek devletin eski görkemini kaybetmesine ve 651 yılında tamamen ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır.

651 yılından sonra Arapların İran sahasında peş peşe aldıkları fetihlerle egemenlik dönemi başlamış ve Sasani devletinin hâkim olduğu topraklar zamanla İslam ordularının kontrolüne girmiştir. İranlı tarihçi yazar Zerrinkûb'un *iki yüzyıllık sessizlik* adını verdiği dönemde Arap otoritelerinin yeni Müslüman olmuş toplumlara; kalplerin İslam'a ısındırılması düsturuyla, pek de ağır olmayan vergiler getirmesi; kitleler arasında İslam'ın hızla yayılmasını sağlamış etkenlerden sadece birisi olmuştur. Ancak bu dönemde saray kültürü tamamen hakim olmadığından saray ve sanat bağlamında kayda değer gelişmeler yaşamamıştır. Ancak Emevîler'in 750 yılında iktidarı Abbasîler'e kaptırmasıyla birlik yeni bir sürece girilmiştir. Abbasîler'deki İranlı bürokratların etkisiyle gelişen saray kültür ve yaşamı beraberinde güçlü bir sanat ve şiir himayesi anlayışını da getirmiştir[105].

Abbasîler'in merkezi otoritesinin IX. yüzyıldan itibaren zayıflamaya başlamasıyla birlikte İran sahasında Tahirî, Saffarî ve Samanîler olmak üzere ilk Fars hükümdarlıkları kurulmuştur. Bu hanedanlıklar da arkaik planda kendilerini kadim İran padişahlarının devamı olarak görmüş, İran'ın kadim gelenek ve kültürlerini yeniden ihya etmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu vesile ile kendilerini tanıtacak, diğer hükümdarlıklara duyuracak olan şairlere ihtiyaç duyduklarından, saraylarında şairleri himaye etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda, himaye gören şairlerin Tahirî ve Saffarîler'in sarayında yazmış ya da söylemiş olduğu bilhassa kaside ve medhiyeler, Samanîler döneminde Samanîler'e ait saray ve iktidar merkezlerinde tekâmül bulmuştur[106].

Şair ve saray ilişkisinin başat göstergesi olan ve özellikle Arap şiirinin etkisiyle İran sahasına nüfuz etmiş medhiye aynı dönemlerde İran edebiyatında da kendsine yer bulmuştur. İran edebiyat tarihine göre Muhammed b. Vasif-i Sistani'nin 251/865-866 yılında Yakup Leys-i Saffarî'yi medhiyesiyle saray ve şiir ilişkisi bu

[105] Abdulhuseyin Zerrinkûb, **Du Karn-ı Sükût**, Sûhen, Tahran 1384, s. 81-109.
[106] Zebîhullâh-i Safâ, **İran Edebiyat Tarihi**, c. I, Hasan Almaz (Çev.), Nusha, Ankara 2005, s. 3-12.

sahada resmen başlamıştır. Bu dönemde saraya vaslolan şair bir tür saray görevlisi olarak kabul edilmiştir. Yazdığı veya söylediği şiirleri padişah, vezir ve devlet erkanı huzurunda okumakla vazifelendirmiştir. Fars dilinin gelişimini de amaçlayan ve saray hiyerarşisi içerisinde belli bir tabakayı teşkil etmiş bu şairlere saray şairi adı verilmiş, okudukları veya yazdıkları şiirlere karşılık kendilerine ödenen ücrete ise "sille" denmiştir. Saray dışından şah veya sultanlara gönderilen kaside yahut methiyerle karşılık verilen ücrete ise "selati" denmiştir.[107]

Medhiye ile birlikte İran sahasında gelişen ve yine hamilik çercevesinde ele alınması gereken bir diğer edebi tür ise mersiyedir. Sarayda yaşanan ölümlere yahut şairin hamisinin savaşlardaki yenilgilerine veya benzeri sebeplerden kaynaklı hadiselere binaen söylenen mersiyeler de aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Bu mersiyelerin en eskilerinden biride Ferruh-i Sistanî'ye ait Sultan Mahmud Gaznevi'nin ölüme dair söylenmiş mersiye(si)dir[108].

İran sahasında Tahirî, Saffarî ve Samanî başlayan himaye olgusu ve methiye geleneği Gazneliler döneminde (963-1186) güçlenerek devam etmiştir. Sultanların adlarının ebedi kalabilmesini için şairlerin şiirlerinin bunda önemli bir konuma sahip olduğu anlayışı bu dönemde de devam etmiş ve bundan ötürü Gazneli saraylarında şairler himaye edilmiştir. Aynı şekilde şairler de kendileri için ikbal, izzet ve şerefin dergahının anahtarının hükümdarın elinde olunduğu düşüncesi devam etmiştir. Nitekim Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'un sarayında dört yüz şairin bulunduğu yolundaki rivayetler, bu dönemdeki iktidar eksenli edebi himayeyi göstermesi açısından önemlidir. Patronaj bağlamında İran edebiyatında himaye görmüş meddah şairlerin başında kasideyi şekil ve muhteva açısından geliştiren Rûdekî (ö. 329/940-41) gelmektedir[109]. Aynı şekilde Lebibî-i Horasanî, Zeynebî-i Alevî, Behramî-i Serahsî, Ferruhi-i Sistanî, Menûçehrî gibi şairler takip etmiştir. Firdevsî, Dakikî, Unsurî, Ebul Mueyyed Belhî ve Mesûd-i Mervezî gibi şairler de kadim İran

[107] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 40.
[108] Vezinpûr, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, s. 44.
[109] Molla Camî eseri *Baharistan*'da patronaj bağlamında himaye görmüş üç şair hakkında şöyle der: "Şairlerden üç kişi, üç devlet zamanında hiç kimsenin görmediği saadet elde ederek itibar bulmuşlardır. Samanoğulları döneminde Rûdekî, Gazneliler devrinde Unsurî ve Selçuklular zamanında Muizzî.". Bkz. Molla Câmî, **Bahâristan**, M. Nuri Gençosman (Çev.), MEB, İstanbul 1990, s. 224.

geleneklerini ve tarihini ele alan, İranî düşünceyle milli duyguları ve kahramanlıkları işleyen şiirler yazmış ve bu saraylarda himaye görmüşlerdir[110].

617/1220-21 yılında başlayan ve 656/1258 yılında Bağdat'ın düşmesiyle birlikte İran'da yaklaşık yarım yüzyıllık bir Moğol dönemi olmuştur. Bu dönemde büyük hükümdarlıklar ortadan kalkmış yerine daha yerel ve küçük hanedanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte himaye kurumu da zayıflamış ve bunun paralelinde kasidecilik ve methiye geleneği de gerilemiştir. Özellikle şiirin merkezi sayılan Horasan bölgesinde var olan şiir ve edebiyat geleneği bu süreçten büyük yara almıştır. Şairlerin İran sahasından kaçışı da aynı döneme denk gelir. Bu dönemde Fars şiiri daha çok Anadolu ve Hindistan'da gelişmiştir. Aynı dönemde şairler ikinci dereceden saraylarda himaye görmek için çabalamış ve Salgurlar, Kertler, Celayirler gibi küçük atabeylik ve hanedanlıklarda itibar görmüşlerdir[111]. 1256 yılında Moğolların devamı olan İlhanlılar'ın iktidara gelişiyle birlikte bu durumda hızla değişmeye başlamıştır. Moğollar döneminden kısa bir süre önce ve İlhanlılar döneminin ilk zamanlarında saray şiirinden ziyade tasavvuf şiiri gelişme göstermiş, bu paralel de gazel de zirve dönemini yaşamıştır. Mezkûr dönemde epope yahut kahramanlık şiirinin zayıflamasının nedeni ise *İranlılık* duygusuna sahip hanedan saraylarının olmayışıdır[112]. Ancak bu dönem gazelleri de sufiyane ve ilahi aşk eksenli gazellerdir. Bu dönemin en önemli şairlerinden birisi kuşkusuz Ferîduddin Attar (ö. 618/1221)'dır[113]. İlhanlılar'ın Tebriz merkezli saltanatı süresinde şiirden ziyade nesir ve bilim daha fazla gelişme göstermiştir. Bu dönemin en büyük bilim simalarının başında Nasiruddin-i Tûsî (ö. 672/1274) gelir ki ölene kadar İlhanlı sarayında ağırlanmıştır[114]. Aynı dönemde sarayların himayesinde saray tarihçiliği ve saray nesri de ön plana çıkmıştır. İlhanlılar kendi tarihlerini saraylarda sipariş usulü

[110] Sharlet, **Patronage and Poetry in the Islamic World**, s. 45-56; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 480-484.
[111] Mehmet Vanlıoğlu, "Kaside / Fars Edebiyatı", **DİA**, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 564.
[112] Safâ, **İran Edebiyat Tarihi**, c. II, s. 13-37.
[113] M. Nafiz Şanlıoğlu, "Ferîdüddin Attâr", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 95-98.
[114] Agil Şirinov, "Nasîrüddin Tûsî", **DİA**, c. XLI, İstanbul 2012, s. 437-442.

yazdırmışlardır ki bu eserlerin başında da Ata Melik-i Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa* adlı eseri vardır[115].

Timurlular dönemi, özellikle Herat'ın merkez konumda olduğu sırada patronaj geleneğinin en görkemli yılları sayılır. Nitekim kendisi de bir şair olan ve sanatçı yönünle tarihe iz bırakmış hükümdar Hüseyin Baykara (ö. 1506) ile himayesi altındaki veziri Ali Şîr Nevaî (ö. 906/1501)'nin şairleri, müzisyenleri, ressamları yani genel anlamıyla sanatçıları himayesinde bulundurması, bu geleneği pek çok anlamda güçlendirmiştir. Hüseyin Baykara, Horasan ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüş, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şairler, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim adamını himaye etmiş, Herat'ı bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Onun himaye ettiği alimlerin başında çocukluk arkadaşı, daha sonra divan beyi nişancısı ve nedimi olan Ali Şîr Nevaî ile ünlü mutasavvıf, alim, şair Molla Abdurrahman-ı Camî ve Hüseyin Vaiz-i Kaşifî gibi isimler gelmektedir. Bunlar bazı eserlerini Hüseyin Baykara'ya ithaf ettikleri gibi devlet siyasetinde de önemli rol oynamışlardır. Hüseyin Baykara'nın himaye ettiği ve sarayında bulundurduğu kişiler arasında şairlerden Ehlî-i Şîrazî, Hatifî, Asafî, Mîr Hüseyn-i Muammayî, Seyfî-i Buharî, Ahî, Yûsuf Bediî, Hüseyin Kamî, Muhammed Salih, Hamidî, Hilalî-i Çağatayî ve Benaî; ressamlardan Bihzad ve Şah Muzaffer; tarihçi Handmîr ve Mîrhand; hattatlardan Mîr Ali Herevî ile Sultan Ali Meşhedî; mûsikişinaslardan Kul Muhammed, Hoca Abdullah Murvârîd, Şeyhî Nayî, Hüseyin Ûdî; bestekarlardan Mîr Azû ve Ğulam Şadî zikredilebilir[116]. Ayrıca şair Nevaî'ye büyük bir saygı duyan Hüseyin Baykara bir fermanla herkesin şaire hürmet etmesini emretmiştir[117].

Safevîler dönemine gelindiğinde ülkede kuruluşundan itibaren, Şiîliğin etnosentrik anlamda devletin resmi mezhebi haline getirilmesi faaliyetleri, şair ve sanata verilen değeri ciddi anlamda törpülemiştir. Safevî saraylarında tezhip, duvar resimleri, minyatür gibi sanat dallarına önem verilirken şaire ve şiire gereken önem

[115] İlhanlı sarayı başkatiplerinden Ata Melik-i Cüveynî'nin (ö. 681/1283) Moğollar, Harizmşahlar ve İsmailîler'e dair eseri hakkında bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", **DİA**, c. XL, İstanbul 2011, s. 77-79.
[116] Sanatçıları himaye etme yönüyle tanınan Timurlu hükümdarı için bkz. Hamid Algar ve Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", **DİA**, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 530-532.
[117] Günay Kut, "Alî Şîr Nevâî", **DİA**, c. II, İstanbul 1989, s. 449-453.

verilmemiştir. Bu dönemde saraylarda şair yoktur demek yanlıştır ancak saraya tevessül eden şairler genel anlamda Ehl-i Beyt'i metheden ya da Şiîlik propagandası yapan şairlerden ibarettir. Bu sebepledir ki İran edebiyatı tarihi uzmanı Edward Brown'un da dediği gibi iki yüz elli yılık Safevî devrinde İran'da adından söz ettirecek ünü dünyaya yayılacak bir şair çıkmamıştır[118]. Şairlerin sarayda az olmasının ya da olanların da salt mezhepsel yaklaşımlara sahip şairlerin olmasının bir sebebi de Safevî sarayında Şiî ulemanın ciddi nüfuzu sebebiyledir. Saraydaki Allame Kerhî ve Allame Meclisî gibi katı Şiî fıkıhçılarının olması ve bu kişilerin de tasavvufa ve tasavvuf şiirine ciddi manada karşı olması lirik, epope vb. şiirlerin saray tarafından himaye edilmesinin önündeki en büyük engel olmuştur. Bu süreçte Şeyh Bahaî, Muhteşem-i Kaşanî gibi şairler saray tarafından himaye edilmişse de burada onların Şiî kimliğinin de büyük payı olmuştur. Safevîler'in çeşitli dünya görüşüne sahip şairleri himaye etmemesi bu dönemdeki birçok şairin Hindistan'a göç etmesine sebep olmuştur. Başta Saib-i Tebrizî olmak üzere Zülalî-i Hansarî, Örfî-i Şirazî, Kelim-i Kaşanî, Talib-i Amulî, Şevket-i Buharî ve Mirza Celal Esîr gibi şairlerin Hindistan'da Babürlüler tarafından himaye edilmesi İran edebiyat tarihinde *Sebk-i Hindî* akımını doğurmuştur[119]. Dolayısıyla bu sebkin doğmasının başat sebebi aslında Safevîler ve Babürlüler'in şairleri himaye etme(me)sidir[120].

Safevîler'in yıkılışından sonraki dönem İran tarihçisi Axworthy'un dediği gibi İran kavimlerinin yeniden tarih sahnesine çıktığı ve güç savaşlarının verildiği bir yüzyıl olmuştur[121]. Bu iktidar savaşları Afşarlar, Afganlar, Zendler ve Kacarlar gibi çeşitli boy ve kabileler arasında cereyan etmiştir. Bu dönemde İran coğrafyasında saraylar ve iktidar merkezleri de yoğun bir şekilde hem el değiştirmiş hem de kısa süreli istikrarsız dönemler geçirmiştir. Bundan sebep, şairlerin himaye edildiği yahut sanatın uzun olarak korunduğu ortamlar bölgesel ya da kısa süreli zaman dilimleriyle sınırlı kalmıştır. Örneğin, Nadir Şah Afşar hâkim olduğu Horasan bölgesinde güneyde Kerim Han-ı Zend'in hakim olduğu Şiraz'da, Kacarlar'ın hakim olduğu

[118] Edward G. Brown, **A Literary History of Persia-Modern Times (1500-1924)**, c. IV, Cambridge University Press, London 1959, s. 161-224.
[119] Divan şiirinde sanat ve anlam derinliğine dayanan üslûp akımı olan *Sebk-i Hindi* akımı için bkz. Ali Fuat Bilkan, "Sebk-i Hindî", **DİA**, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 253-255.
[120] Hüseyin-i Guderzi, "Mukiyeti Zeban ve Edebiyatı Farisi Der İran-i Asr-ı Safevi ve Revabıt-ı An Ba Zeban Resmi ve Millî", **Faslname-yi Mutalaat-ı Millî**, sal 12, şomare 3, 1390, s. 68-73.
[121] Michael Axworthy, **İran: Aklın İmparatorluğu**, Özlem Gitmez (Çev.), Say, İstanbul 2016, s. 211.

Tebriz'de ve zaman zaman güç odaklarının el değiştirdiği İsfahan ve Kaşan gibi şehirlerde edebi mektepler kurulmuştur. Her hükümdar, vezir, vali ya da ordu komutanı tarafından şairler himaye edilmiş, kendilerine ithaf edilen eserler maddi bir şekilde karşılığını bulmuştur. Yine bu dönemde de hanednalıklar arasında siyasi rekabetin yanında kültürel rekabet etmiş, şairler bir hanedanlıktan öbürüne daha güçlü ve daha iyi himaye koşullarından sebep geçebilmişleridir. Örneğin kendisi de Dunbuli Kürtleri'nden olan Feth Ali Han-ı Seba (ö.1787) önce Kerim Han ve Feth Ali Han-ı Zend'in sarayında (Şiraz) ardından Kacarlar sarayına (Tebriz) iltica etmiş saray şairlerindendi. Bununla birlikte Kerim Han-ı Zend Şiraz'da ikameti esnasında sarayında yüzlerce şair ağırlamıştır. Şaire ve sanatçıya değer veren bu şah rakip hanedanlıkların sarayındaki kimi şair ve edipleri (Abdurrezzak Dumbuli ve ailesi örneğinde olduğu gibi[122]) ayrıca sarayında rehin olarak tutmuştur[123].

Kacarlar'ın bugünkü İran coğrafyasına bütünüyle hâkim oldukları XIX. yüzyılın başlarında dönem itibariyle patronaj geleneği 1800'lü yılların son dilimine kadar devam etmiştir. Feth Ali Şah (1797-1834) ve Nasıruddin Şah (1848-1896) gibi güçlü Kacar şahları kendileri de şair olduklarından, şiir ve edebiyatı ciddi şekilde himaye etmişlerdir[124]. Bu şahların emriyle, saraylarda *Ravzatu's-Sefa* ve *Mecmu'u'l-Fuseha* gibi önemli edebiyat tezkireleri yazılmıştır[125]. Şahların şiir ve şairlere olan desteği ulemayı da bu işe rağbet ettirmiş aynı dönemde ulemadan da pek çok şair yetişmiştir. Meddahlık ve medhiye şiirlerinin zirve yaptığı bu dönemde şairler eserlerini şahlara ithaf etmiş, karşılığında maişetlerini temin etmişlerdir[126]. İran'da XIX. yüzyılın sonlarında klasik anlamda ortaçağa ait olan himaye geleneği matbaanında gelişi ve yayılmasıyla birlikte modern anlamda bitmiştir.

[122] Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", **Kadim Akademi**, c. 3, sayı 2, yıl 2019, s. 63-114.
[123] İran'da 1751-1794 yılları arasında hüküm süren Kürt hanedanlığı için bkz. Rıza Kurtuluş, "Zendler", **DİA**, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 256-258.
[124] Suad Pîra ve Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsırüddin Şah", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 405-406; Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 451-452.
[125] Efsâne Monferid, "Farsça Tezkire Yazıcılığı", **AKRA**, c. 7, ss. 19, yıl 2019, s. 167-173.
[126] Rıza Kurtuluş, "Kaçarlar", **DİA**, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 53-54.

6.7.3. Türk Edebiyatında Himaye

Türkler İslam coğrafyasında görülüp Müslüman olduk sonra, özellikle İran coğrafyasında, kurmuş oldukları Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi hükümdarlıklarda hamilik geleneğini, bütün İslam topluluklarında olduğu gibi, iktidar kurumunun birçok sahasında gösterdiler. X. yüzyıldan itibaren tamamen İslamı kabul eden Karahanlılar döneminde (840-1212) diğer İslam devletlerinde olan sanat ve saltanat arasındaki patrimonyal ilişki, İran coğrafyasının ve kültürünün etkisiyle, kendisini edebiyat alanında da göstermiştir. Bu bağlamda bilinen ilk örneklerden biri Şu'ûbi düşünceyle ele alınan Kaşgarlı Mahmud'un yazmış olduğu *Divanu Luğati't-Türk* adlı ilk Arapça-Türkçe sözlükte "Terken Katun Övgüsü" adlı methiyedir[127]. Yine Karahanlı döneminde İrani geleneğin ve saray yaşantısının önemli göstergelerinden olan ve Türk edebiyatında siyasetname tarzında ilk eser Tabgaç Buğra Han'a ithafen yazılmış olan Kutadgu Bilig adlı eserdir. Balasagunlu Yûsuf (ö. 1077) tarafından kaleme alınan bu eserin karşılığında kendisine "has-hacip" (baş-mabeynci) makamı verilmiştir. Yine aynı dönemde yazılan Edib Ahmed tarafından yazılan din ve ahlak içerikli *Atabetü'l-Hakayık* adlı eser dönemin hükümdarlarından Dad İspehsalar Bey'e ithafen kaleme alınmıştır[128].

Gazneliler döneminde, hanedanlık kapsamında edebiyat çerçevesinde patronaj ilişkisi devam etmiştir. Yazılan bu eserler ise Farsça dilinde kaleme alınmıştır. Büyük Selçuklular döneminde de edebiyatın dili Farsça olarak devam etmiştir. Bu dönemde en önemli siyaset adamı olarak Nizamulmülk ön plana çıkmıştır. Kendisi patronaj dairesi içerisinde dönemin Selçuklu hükümdarı Melik Şah'a ünlü eseri *Siyasetname*'yi ithaf ederken aynı zamanda birçok şaire de hamilik etmiş, methiyelerinde övülmüştür[129]. Mu'izzî ve Enverî iktidar tarafından himaye gören önemli şairlerin başında gelmektedir. Genel olarak patrimonyal karakterli

[127] Bu dönemin kısa siyasi tarihi ve edebi örnekleri için bkz. Talât Tekin, "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri",**Türk Dili Dergisi**, sayı 409, Ocak 1986, TTK, Ankara, s. 81-157.
[128] Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekî, **Atabetü'l-Hakayık**, Yaşar Çağbayır (Haz.), Ötüken, İstanbul 2013, s. 16-17.
[129] Nizamulmülk döneminde İran'daki şairler ve şiirler hakkında bkz. Ali Temizel, "Nizâmülmülk Döneminde Şair ve Şiir", **Bilge Vezir Nizamülmülk**, Editöryal, Türkiye Yazarlar Birliği, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya 2019, s. 450-465; Ayrıca dönemin ünlü şairlerinden Mu'izzî'nin Nizamulmülk'e ithafen yazmış olduğu methiyeler için bkz. Gökhan Gökmen, "Emîrüşşü'arâ Mu'izzî Dîvânı'nda Nizâmülmülk Methiyeleri", **Bilge Vezir Nizamülmülk**, s. 421-442.

Şark'taki devlet yönetimlerinde olduğu gibi Selçuklular'da da bu olgu kendisini göstermiş ve kendisinden sonra ortaya çıkacak olan birçok atabeyliğinde de bu gelenek devam etmiştir.

Moğollar'ın İran ve topraklarında hâkim olmalarından sonra büyük devletlerin yerine küçük beyliklerin ortaya çıkması durumu Türkler'de kendini gösterdi. Türkmen beyliklerinin kurulmasıyla beraber, tarih sayfalarında "Anadolu beylikleri dönemi" adı altında yeni ve uzun bir siyasi-kültürel süreç başlamış oldu. Türkçenin devlet ve klasik edebiyat dili olması bu sürece bağlıdır[130]. Bu süreçte kurulan beyliklerin başında Konya merkezli Karamanoğulları, Eşrefoğulları, Germiyanlılar, Çobanoğulları, Menteşeoğulları, Aydınoğulları ve Osmanoğulları'dır. Bu dönemde beylerin saray ve konakların İran yüksek kültürünü temsil eden musahib şairler Farsçadan Türkçeye çeviri ve uyarlamalar yaparak hamilerine eserler sundular. Bu dönemde birkaç kez çevrilen eserlerin başında Şeddadi Kürt hanedanlığı sarayında musahip-şair olarak himaye gören Keykâvus'un *Kabusname* adlı eseridir. Bu eserin çevirilerinden ilki Germiyanlı şair Şeyhoğlu tarafından yapılmıştır. Germiyanoğulları'nın sarayında himaye gören dönemin bir diğer şairi ise Şeyhoğlu Mustafa'dır ki kendisi hamisi Germiyan beylerinden Süleyman Şah (ö. 789/1387) için *Hurşid ve Ferahşad*'ı kaleme almıştır. Böylece Germiyanlı şairler himaye gördükleri Germiyanlı beylerin saraylarında hamilerine ithafen kaleme aldıkları çeviri ve uyarlama eserlerle klasik Türk edebiyatına öncülük etmiş oldular[131].

XIII. yüzyılın son çeyreğinde küçük bir uç beyliği olan Osmanoğulları (Osmanlılar) XIV. yüzyıl başlarında yaptıkları savaşlarla ve Bizans'a karşı aldıkları galibiyetlerle sınırlarını genişletmeye başladılar. Bir taraftan Rumeli taraflarında ilerleme kaydedilirken öbür taraftan Anadolu'nun iç taraflarındaki Türkmen beyliklerine karşı siyasi ve askeri mücadeleler kaydediliyordu. I. Murad (1362-1389) döneminde Anadolu'nun batısında önemli değişiklikler oldu. Osmanoğulları zengin ve kültürce ilerlemiş Karaman, Germiyan, Aydın, Saruhan, Menteşe ve

[130] İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab**, s. 87-88.
[131] Anadolu'da Türk edebiyatının oluşumunda patronaj ilişkisinin önemi için Tezcan'ın "Câmî-i Rûmî Olarak Lâmiî Çelebi: Anadolu'da Türk Edebiyatının Oluşumunda Hamiliğin Rolü" makalesi için bkz. Tezcan, **Divan Edebiyatına Yeniden Bakış**, s. 154-179.

Hamidoğulları'nı kendisine bağlamayı başardı ve büyük bir devlet olma yolunda ilerledi.[132]. Germiyanoğulları ve diğer Türkmen beyliklerinin saraylarında himaye edilen şairler, beyliklerinin Osmanoğulları'nın hâkimiyetine geçmesinin ardından yeni hamilerine eserler ithaf ederek patrimonyal düzen içerisinde yer almışlardır. Nitekim bu dönemin hem önceki hamilerinden hem de sonraki Osmanlı hükümdarlarından Yıldırım Bayezid'ten (1389-1402) himaye görmüş bazı şairlerden birkaçı Ahmed-i Daî (ö. 824/1421), Ahmedî (ö. 815/1412-13), Abdulvasi Çelebi (ö. 817/1414'den sonra) ve Şükrullah Çelebi (ö. 868/1464'den sonra)'dir[133].

Yıldırım Bayezid'in 1402'de Ankara savaşında Timur'a yenilmesi ve esir düşmesinin ardından ülkede fetret devri başladı. Çelebi Mehmed devrinde (1413-1421) çevre beyliklerin ülke topraklarına katılmaya devam etmiş ve buradaki ulema ve üdeba da himaye edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde de Germiyanoğulları'nın şairlerinden olan Ahmedî, Farsçadan uyarlama *Cemşid ü Hurşid* mesnevisini Ahmed-i Daî ise *Çengname* ve *Ferahname* adlı eserlerini Çelebi Mehmed'e ithaf etmişlerdir[134]. Osmanlıların ilk şiir yazan padişahı olan Sultan II. Murad devrinde (1421-1451) şair ve şiirlere daha fazla önem verildi. Alim ve şairlerin toplandığı meclisler tertip edilmeye başlandı. Yine bu dönemde bazı saray şairlerine bağlanan salyaneler/yıllık ücretler Kanuni Sultan Süleyman'ın devrinde veziri İbrahim Paşa'nın ölümüne kadar devam etti. Bu dönemde Germiyanlı şairlerden Şeyhî, Farsçadan çeviri *Hüsrev ü Şîrîn* mevnevisini padişaha ithaf etti. Bu dönemde II. Murad tarafından himaye görmüş diğer şairler ise Şemsî, Mehmed Za'ifî, Edirneli Atayî ve Seyfî'dir.

II. Murad'ın yerine geçen oğlu II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) şehzadeliği döneminde aldığı iyi eğitimden ve kendisinin sanata ve edebiyata olan ilgisinden dolayı kendi devrinde (1451-1481) alimlere ve ediplere büyük önem vermiştir. Kendi döneminde otuz dokuz şaire maaş ve ulufe bağlamıştır. Bu dönemde sarayın kapısını şairlere açan ve kendisi de *Avnî* mahlasıyla şiirler yazan II. Mehmed

[132] Kadir Güler ve Kerim Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize (Şâir-Patron-Hâmî İlişkisi) Üzerine Değerlendirmeler-I", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 18, Ağustos 2017, s. 267-268.
[133] Bu dönemin şairleri hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, MEB, İstanbul 1983, s. 455-461.
[134] Güler ve Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize…", s. 279.

özellikle İran'dan her alanda birçok sanatçı, alim ve şair getirmek için çok çaba sarf etmiştir. Nitekim bunlardan biri de Molla Cami'dir ki II. Mehmed'in kendisine yıllık olarak yolladığı bin flori altının karşılığında bile İstanbul'a gelmemiştir. Bu dönemde II. Mehmed'in himayesini kazanıp ithaf ettikleri kasideler karşısında caize veya makam elde eden şairlerden bazıları da Kemal-i Zerd, Nişanî mahlaslı Karamanî Mehmed Paşa, Bursa müftüsü Ahmed Paşa, Sinan Paşa, Tokatlı Molla Lütfi, Cezerizade Mahmud Vefayî'dir[135].

II. Mehmed devrinden itibaren Osmanlı'nın coğrafik ve ekonomik olarak büyümesi, büyük devlet formuna geçmesiyle birlikte devlet idari sistemi de daha girift bir hale geldi. Diğer Osmanlı padişahları döneminde de Osmanlı sarayında patronaj sistemi, hamilik ve himaye kurumu giderek zenginleşti ve çeşitlendi. Nitekim ilk dönemlerde himaye muhitleri devlet merkezi olan saraylar iken sonradan Osmanlı şehzadelerinin merkezden uzak olan Amasya, Konya, Manisa, Kütahya, Edirne ve Trabzon gibi yerlerdeki şehzade sarayları ile devletin üst düzey bürokratları, paşa ve beylerin konakları şairler için birer himaye merkezi olmuştur[136].

II. Bayezid döneminde (1481-1512) de devam eden hamilik geleneği artarak devam etmiştir. II. Bayezid de babası gibi Molla Cami'ye yıllık bin flori altın ve Mevlana Devvanî'ye ise her yıl caize göndermeyi ihmal etmemiştir. Sarayında birçok sarayı himaye eden bu padişah döneminde ise yaklaşık otuz kadar şaire salyane bağlanmıştır. Hamiliğinden dolayı kendisine diğer padişahlardan daha çok kaside ithaf edilmiştir. Bu dönemde Hatemî mahlaslı devrin ünlü alimlerinden Müeyyedzade Abdurrahman Efendi (ö. 1516) ve *Tevarih-i Ali Osman*'ın müellifi Kemalpaşazade telif ettikleri eserler karşılığında otuz bin akçe caize almışlardır. Bu dönemde II. Bayezid'in cülûsu için kaleme aldığı kasidesiyle onun himayesine girmiş, bunun karşılığında Karaman sancağına divan katibi olarak atanmıştır. Bu dönemde padişaha şiirler ithaf eden Kasım Paşa, Sadrazam Davud Paşa, Mustafa Paşa, Mesih Paşa ve Hadım Ali Paşa gibi şairler bu eserlerinin karşılığında daha yüksek makamlarına atanmışlardır. Bu dönemde sarayda himaye gören şair-

[135] Güler ve Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize…", s. 280-282.
[136] Osmanlı döneminde şairlerin himaye gördükleri yerler ve oluşan edeni muhitler için bkz. Halûk İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, MEB, İstanbul 1996; Tûba Işınsu İsen-Durmuş, "**II. Selim Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Edebî Hâmîlîk Geleneği**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 29-72.

katiplerden biri de *Fazlî* mahlaslı İdris-i Bedlîsî'nin oğlu Ebul Fazl-ı Bedlîsî'dir. Bu dönemde saray tarafından himaye gören diğer şairlerden bazıları ise Basîrî, İshakoğlu Kara Seydi, Behiştî Sinan Çelebi, Kıvamî ve Safî gibi şairlerdir. Aynı şekilde Sa'ili, Ma'ili, Ruhî, Keşfî ve Katibî gibi şairler saraydan düzenli olarak hilat almışlardır[137]. II. Bayezid döneminde sarayda şairlere ve ediplere verilen caize ve diğer hediyelerin yazıldığı inamat defterleri de tutulmaya başlanmıştır[138].

Yavuz Sultan Selim devrinde (1512-1520) Osmanlı sarayında oluşan hamilik geleneği sınırların genişlemesi ve ülkenin gücünün armasına paralel olarak artmıştır. Nitekim bu dönemde Çaldıran savaşında alınan galibiyetin neticesinde Tebriz'den ganimet olarak binlerce kitap ve birkaç yüz sanatkâr ve şair İstanbul'a getirilmiş ve kendi sanatlarını oluşturmaları için uygun ortamlar kendilerine sağlanmıştır. Nitekim bu sanatkârlar arasında ressam olarak tanınan Abdulğani, Derviş Beg ve Şah Mehmed ile devrin ünlü nakkaşları arasında yer alan Mansur Beg, Şeyh Kamil, Abduhalık, Alaaddin Mehmed gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Kendisiyle savaşlara şair ve edipleri de götüren Yavuz, özellikle himayesindeki Kemalpaşazade, Revanî, Sücûdî, Halimî, Güvahî, Nihalî ve Fehmî gibi şairlere yaptığı seferleri anlatan *Selimname*'ler yazdırmıştır. *Selimî* mahlasıyla özellikle Farsça şiirde kendisini yetiştirmiş olan Yavus Sultan Selim, bir şair hükümdar olarak şairlere özel ilgi göstermiştir[139]. Yüksek bir edebi zevke sahip olan Yavuz döneminde, Halimî şairliğinden ötürü musahipliğe kadar yükselmiştir. Hayalî de şairliğinden dolayı bir dönem Yavuz'un musahipliğini yapmış sonrasında İstanbul'un baş-defterdarlığına getirilmiştir. Benzer şekilde Şükri-yi Bedlîsî de Yavuz'a ithafen yazmış olduğu *Selimname* ve çeşitli kasidelerinden ötürü çokça ihsana nail olmuştur. Bu dönemde Güvahî, Kazzaz Ali, Dihmurg, Şah Muhammed Kazvini, Sa'di Çelebi, Lami'î, Ahi Çelebi, Zeynel Paşa, Fehmî, Hafız-ı Acem, Şah Kasım gibi birçok şair de saraydan himaye görmüş ve padişaha ithaf ettikleri methiye ve kaside türü eserlerinden dolayı birtakım lütuf ve ihsanlara mazhar olmuşlardır[140].

---

[137] Güler ve Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize…", s. 282-285.
[138] "II. Bâyezîd Devrine Ait Bir İn'âmat Defteri" adlı makale için bkz. İsmail E. Erünsal, **The Archival Sources of Turkish Literary History**, Harvard Universty, 2008, s. 51-100.
[139] Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, 564-566.
[140] Güler ve Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize…", s. 285-288.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Osmanlı devleti her alanda en parlak devrini yaşamıştır. Kendisi de şair ve hattat olan ve şiirlerinde *Muhibbî* mahlasının tercih eden Kanuni ilme, edebiyat ve sanata büyük önem vermiş, sarayında her alandan sanatkara yer açmıştır[141]. İlim ve sanat erbabı insanlar, özellikle şairler bu dönemde tam bir refaha kavuşmuşlardır. Bu dönemde ilk defa saltanatta sanatkarların korunması devlet politikası haline gelmiştir. Bu dönemde Şemsî mahlaslı Ahmed Paşa (ö. 1580) padişaha ithaf ettiği kasideler sayesinde musahipliğe kadar yükselmiştir. Nişanî mahlaslı Celalzade Mustafa Çelebi (ö. 1567) Kanuniye sunduğu methiyesi neticesinde sadrazamın sır katipliğine yükseltilmiştir[142]. Klasik Türk edebiyatının en büyük şairlerinden sayılan Bakî (ö. 1600), Kanuni'ye 1555'te ilk kasidesinin ithaf etmiş ve bunun karşılığında medreseye müderrisliğine yükseltilmiştir. Yine dönemin alim-şairlerinden olan Fevrî (ö. 1570), Nahçıvan seferinde Kanuni'ye eşlik etmiş, yoldayken kendisine sunmuş olduğu bir kasidesine karşılık yüz altın caize almıştır. Kanuni döneminin himaye görmüş en büyük şairlerinden biri de Fuzûlî (ö. 1556)'dir. Kanuni döneminde gördüğü himaye sayesinde biraz rahata kavuşan Fuzûlî sonradan Bağdat'a gitmiş ve buranın beylerbeyi Ayas Paşa'dan himaye görmüştür[143]. Bu dönemde saray tarafından himaye gören diğer şairlerden bazıları ise bunlardır: Edirneli Mehmed Nazmî, Sami mahlaslı Hüsam Çelebi, Şah Kasım, Müeyyizade Abdi Çelebi, Cenabî Paşa, Fiğanî, Sehabî, Nişancı Mustafa Çelebi, Taşlıcalı Yahya Bey, Arif Hüseyin Çelebi, Edibî, Ferrûhî, Özrî, Yakînî, Kara Memî, Nakkaşî, Münşî, Necmî, Hamrî ve Edayî[144].

Patrimonyal devlet anlayışı ve hükümdar merkezli bir devlet anlayışına sahip olan Osmanlı devletinde ilk dönem Osmanlı padişahlarından itibaren devletin artan gücüne paralel olarak sanat-saltanat arasındaki ilişki güçlenerek daha da artmıştır. Kanuni döneminden sonra ülkede görülmeye başlayan ekonomik problemlere binaen

---

[141] Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, 567-579.

[142] Güler ve Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize…", s. 288-293.

[143] Fuzûlî ve patronaj konusunda yapılan değerlendirmeler için bkz. İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab**, s. 399-417.

[144] Kanuni dönemine ait inamat defterlerinin önceki dönemlere nazaran daha sistematik ve düzenli olduğu görülmüştür. Bunun nedeni ise devletin her alanda ilerlemesi ve bürokrasisinin oturmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca "Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmat Defteri" adlı makale için bkz. İsmail E. Erünsal, **The Archival Sources of Turkish Literary History**, Harvard Universty, 2008, s. 51-100, 101-124; Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, 572-603.

ediplerin himaye edilmesi azalmış, şairlere bağlanan salyaneler kesilmişse de himaye sistemi devam etmiştir. Kanuni'den sonraki tahta oturan Sultan II. Selim (1566-1574), Sultan III. Murad (1574-1595), Sultan III. Mehmed (1595-1603) ve diğer padişahlar döneminde, padişahların kişiliklerine ve edebiyata karşı olan ilgilerine bağlı olarak, Osmanlı sarayında birçok şair, edip ve sanatçı himaye görmüşlerdir[145]. Ayrıca, genel olarak Osmanlı sarayına ve padişahlarına ithaf edilerek gönderilen şiirlerin ne şekilde hamilere takdim edildiği hakkında bilgiler ve kayıtlar mevcut olmamasına rağmen konu ile ilgili birtakım devlet kayıtları günümüze ulaşmıştır. Osmanlı'da saraydan çıkan para, hediye ve sair değerli eşyalar *Atiyye, Caizat, Hediyye, Rûznamçe* ve *İcmal* gibi defterlerde kayıt altına alınmıştır. Sanatkar, şair, ulema gibi hüner ehli insanlara gönderilen/verilen makam, hediye ve paralar ise *İnamat* ve *Ehl-i Hıref* defterlerinde kayda geçilmiştir. Örneğin belli bir düzene göre tutulan inamat defterleri, şiirin sunulduğu tarih, şairin mesleği ve görevi, inam ve ihsanın veriliş sebebi ve karşılığında sununlan hediye para ise "nakdiyye", elbise ise "câme" şeklinde belirtilmiştir[146].

6.8. Garb'ta Himaye

Şark-İslam dünyasında olduğu gibi Garb-Hıristiyan dünyasında da patrimonyal ilişki ortaçağ Avrupa derebeylik ve imparatorluklarında kendisini hem ilmi hem de edebi sahada göstermiştir. Özellikle bilim tarihinde hamiliğin önemli bir yer tuttuğu Avrupa'da kralların ilim adamlarını desteklerini ve himaye ettikleri dönemlerde önemli ilerlemeler katedilmiştir. Örneğin Rus çarı Büyük Petro, dönemin bilim adamlarının çalışmalarını yapmaları için S. Petersburg Akademisi'ni kurmuştur. Prusya kralı II. Friedrick, benzer şekilde Berlin İlimler Akademisi'ni bilimsel çalışmalar konusunda desteklemiş, dönemin ünlü matematikçileri olan Lagrange, Mauprtius, Bernolli ve d'Alembert'i burada toplamıştır. Astronomi alanında Brahe'nin çalışmalarını yapması için Hiven adasında bilimsel bir gözlem evi ve enstitü inşa etmiştir. Fransa kralı XV. Louis, dönemin önemli biyologlarından Buffon'u araştırma yapması konusunda desteklemiş ve kendisini kontluk makamı vermiştir. Benzer şekilde İngiltere, Almanya ve İsveç'te de bilim akademileri

[145] Bkz. Güler ve Yaşar, "Dîvân Şiirinde Câize…", s. 293-295.
[146] İsen-Durmuş, "**II. Selim Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Edebî Hâmîlîk Geleneği**", s. 75-76.

kurulmuştur. Örneğin İtalya'nın Floransa kenstinde kurulmuş olan *Accademia del Cimento* Toskana şehir devletinin dükü Ferdinand de Medicine tarafından kurulmuş ve buradaki bilim insanları bölgenin önemli ve zengin ailelerinden olan Medicine ailesi tarafındandesteklenmiştir. Medicine ailesinin hamilik ettiği bu akademide Viviani, Borelli ve Toricelli gibi Galileo'nun önemli öğrencileri himaye görmüşlerdir[147].

XVI. yüzyıl düşünürlerinden olan Niccolo Machiavelli, hamisi Lorenzo della Medici'ye ithaf ettiği siyasetname türündeki meşhur eseri *Hükümdar*'da kralların hüner sahibi başarılı sanatçıları himaye etmelidirler, minvalinde nasihat içerikli bilgiler verirken kültürel patronajın hükümdarların adlarının kalıcı olmasında ve namlarının diğer ülkelere kadar ulaşmasındaki ehemmiyetini vurgulamıştır[148]. Nitekim Şark'ta olduğu gibi Garb dünyasında da iktidar eksenli sanatın ve edebiyatın himaye edilmesi düşüncesi saltanat-sanat arasındaki patrimonyal ilişkisinin oluşmasını güçlendirmiştir. Bu konuda İtalya'nın şehir devletlerinden olan Quattrocento'nun dükleri adlarının ve şöhretlerinin baki kalmasının dönemin şair ve yazarlarına bağlı olduğunu düşündüklerinden maaş ve devlet yönetiminde makamlar karşılığında dönemin ediplerinden kendilerine ithaf edilen şiir, methiye, mersiye, mektup ve destan türünde edebi ürünler telif ettirmişlerdir. Buna ziyade olarak, Bizans ve bilhassa İtalya'da ediplerin en büyük hedefi saraya girebilmek ve saray şairi vasfını almak olmuştur. Çünkü söz konusu makam şair için hem saygınlığı hem de ekonomik olarak refahı vadetmekteydi[149]. Avrupa ortaçağ sanat dünyasının en yetkin sanatçıları olarak kabul edilen Raphael, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Titian, Bach, Mozart, Shakespeare, Holbein gibi sanatkarlar da aynı şekilde ya doğrudan kralın sarayında veyahut dönemin güçlü ve otorite sahibi prens ve düklerin himayelerinde sanatlarını icra etmişlerdir. Bu çerçeveden bakıldığında, örneğin dönemin İtalya şehir devletlerinden olan Floransa'da sanatın hamiliğini yapan aristokrat aileler üstlenmiş, kimi zamanlar da ise kendileri de söz konusu sanatsal

[147] Mustafa Yıldırım, "17. Yzyılda Avrupa'da Kurulan Bilim Akademileri ve Bilimsel Gelişmelerideki Rolleri", **ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 10, sayı 2019 Özel, s. 96-113.
[148] Nichollo Machiavelli, **Hükümdar**, Selahattin Bağdatlı (Çev.), Sosyal, İstanbul 1992, s. 106.
[149] Franz Babinger, **Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı**, Dost Körpe (Çev.), Oğlak Bilimsel Kitaplar, 5. baskı, İstanbul 2003, s. 397.

faaliyetlere aktif olarak katılmışlardır[150]. Bu yönüyle ortaçağ İtalyası'nın şehir devletleri ile Kürtler'in kurmuş oldukları şehir devletlerine benzer yapı teşkil eden mirlikler arasındaki benzerlik dikkatleri çekmektedir. Nitekim Rönesans Avrupası'nda Medici, Corbinelli, Strozzi, Guiseler, Alessandri ve Davanzati gibi aristokrat aileler kendi hakimiyet bölgelerinde sanatın ve edebiyatın hamiliğini üstlenirlerken[151] bu duruma kısmen benzerlik gösteren Kürt mirliklerinde ise mir ve miraneteler de çeşitli kurumlarla ilmi faaliyetleri desteklemiş, kimi dönemlerde yazmış oldukları edebi ürünlerle de söz konusu sanatsal faaliyetlere katılmışlardır[152].

Avrupa'da XV. yüzyılın ortalarından itibaren ilmi ve edebi hamiliği üstlenen kişi veya aristokrat ailelere "mesen" adı verilmiştir. Mesenler, çoğu zaman ortaya konulacak olan eserin içeriğine ve uslubuna dahi müdahale edebilen bir konuma sahiptiler. Örneğin ortaçağ Avrupası'nda önemli bir mesen ve aynı zamanda büyük bir kitap koleksiyoneri olan Macar kralı Matthias dönemin İtalyan araştırmacılarını sarayına davet etmiştir. İtalyan hümanist ve şairlerinden olan Antonio Bonfini'den saray tarihçisi olmasını istemiş ve kendisini Macar tarihini yazdırtmıştır. Fransa kralı I. François, mimariye ve heykele olan ilgisinden dolayı Michelangelo, Leonardo ve Erasmus'u kendi sarayına davet etmiştir. Fransız V. Charles, Granada şatosuna rakip olarak kendi gücünü ve sanata önem verdiğini göstermek amacıyla ünlü Fontainebleau şatosunu yaptırdı. Böylece bu durum, iki hükümdar arasında politik rekabete ek olarak himaye konusunu da dâhil ettiklerinin bir göstergesi oldu. Bu türden sanat-saltanat çerçevesinde iktidar ve sanatçı arasında patrimonyal ilişkiyi gösterecek tarz da pek çok örnek vardır. Örneğin, İngiltere'de dönemin en büyük sanat hamilerinden kabul edilen Kardinal Thomas Wolsey'i, Kardinal Farnese'yi, Kardinal Granvelle'yi, kendisine yüzün üzerinde kitap ithaf edilen Leicester kontu Robert Dudley'i, iyi edip ve şairlerin yetişmesi için "şair okulu" kuran İmparator Maxilian'ı; tiyatro, müzik ve resim alanlarına hamilik eden I. Charles'ı, Ferrara dükü

[150] Peter Burge, **Avrupa'da Rönesans Merkezler Çeperler**, Uygar Abacı (Çev.), Literatür, İstanbul 2016, s. 78-81.
[151] İnalcık, **Şair ve Patron**, s. 10-11.
[152] Avrupa'da patronaj konusunda daima İtalya'nın önplana çıkmasının sebebi burada Roma döneminden itibaren oluşan kültür birikimi ve geleneğidir. Bu sebepte tarih içerisinde İtalya'da siyasi bütünlüğün sağlanamadığı ve lokal şehir devletleri ile çeşitli düklerin iktidarlıklarını tesis ettikleri dönemlerde dahi İtalya'da hamilik geleneği sözkonusu yerel hükümdarlar ve seçkin zengin burjuva aileleri tarafından sürdürülmüştür. Bu konuda bkz. Marios Costambeys, **Power and Patronage in Early Medieval Italy**, Cambridge Universty Press, New York 2007.

Ercole d'Este'i, sanata hamilik eden Rus çarı III. İvan'ı, şair Konrad'ın hamisi III. Frederick'i, Prag'ı önemli bir sanat ve edebiyat merkezi haline getiren ve Habsburg saraylarını Lomnicky, Sambucus, Savery, Vries, Spranger ve Arcimboldo gibi dönemin önemli sanatkârlarını himaye ederek dolduran II. Rudolf ve II. Philip'i; Portekiz kralı I. Manoel'i; Polonyalı Kochanoesky, Szymonovic ve Klonowic gibi şairlerin hamiliğini üstlenen Polonya başkatibi Jan Zamojski'yi; İspanya'da dönemin önemli sanatkarlarından olan Sansovino ve Vasari'ye hamilik eden Hurtado de Mendoza'yı ve daha birçok sanat ve edebiyat hamisini ortaçağ Avrupası'nda bu listeye eklemek mümkündür[153].

Genel olarak Şark İslam ve Garb Hıristiyan dünyasında patronaj geleneğini ele almaya çalıştığımız bu bölümde Şark'ta gelişen patronajın örnekleriyle edebiyata nasıl aksettiğini göstermeye çalıştık.

Kürt mirliklerinde varolan edebi patronaj geleneğini diğer Şark toplumlarıyla kıyas edecek olursak eğer; Kürt mirliklerinin sahip olduğu sosyo-kültürel tarih-coğrafya ve iktidar formu olarak ancak Kürt mirlikleriyle aynı dönemde kurulmuş olan Anadolu Türkmen beylikleriyle aynı düzlemde karşılaştırabiliriz. Bu perspektiften ele alırsak, Anadolu beyliklerinden Germiyanoğulları ile Karamanoğulları beyliklerinin himaye konusunda birkaç eserle önplana çıktıklarını görmüştük. Aynı dönemlerin başında henüz Osmanoğulları (Osmanlılar) beyliği kurulma aşamasındayken, Hasankeyf merkezli Melikan mirliğinde büyük bir kütüphane, çok sayıda medresenin olması; şair hükümdarların yönetimde bulunması ve hükümdarların sarayında alim, edip, şair, müzisyen, katip ve daha pek çok hüner sahibi insanın olduğu görülmüştür. Yine Bitlis, Hakkari Şenbû, Baban ve Erdelan mirliklerinde benzer gelişmelerin olması göz önüne alındığında İlhanlılar döneminin sonundan Akkoyunlular'ın Kürt coğrafyasında hâkimiyet göstermeye başladığı döneme kadar olan zaman diliminde Kürt mirliklerinde varolan patronaj geleneğinin daha güçlü olduğu görülmüştür. Fakat bu dönemde Anadolu beyliklerinde yeni yeni gelişmekte olan patronaj kendi dillerine yani Farsçadan tercüme edilen Türkçe edebi

[153] Ortaçağ Avrupası'nda iktidar-sanat arasındaki patronaj ilişkiye örnek için bkz. Burge, **Avrupa'da Rönesans Merkezler Çeperler**, s. 60-161; Ayrıca genel olarak XVII-XIX. yüzyıllar arasında İngiltere'de edebi patronaj hakkında detaylı bilgi için bkz. Dustin Griffin, **Literary Patronage in England, 1650-1800**, Cambridge University Press, New York 2006.

eserler şeklinde gösterirken Kürt mirliklerinde görülen patronaj daha çok ilmi alanda kalmış ve ortaya konan ürünlerin dilleri ise kendisini Arapça ve Farsça olarak göstermiştir. Bunda etkili olan saiklerden birini şu şekilde gösterebiliriz ki; Anadolu Türkmen beyliklerinden önce bölgede hâkim olan Anadolu Selçukluları yine aynı coğrafyada hâkimdi. Anadolu Selçukluları'nın ortadan kalkmasından sonra bölgede Farsça bilenlerin azalması, sınır bölgelere sürekli olarak uç beyliklerin yerleştirilmesi ve bu uç beyliklerin sadece Türkçe bilen göçebe obalardan oluşmasından ötürü dil Türkçeye dönmüştü. Bundan kaynaklı olarak, Germiyanoğulları beyliği başta olmak üzere burada kurulan uç beyliklere Farsça edebi edebi eserler o dönemin Türkçesine tercüme edilmeye başlanmasıyla birlikte, edebiyatın dili kendisini Türkçe olarak yeni bir zeminde bulmaya başladı. Dolayısıyla Osmanoğulları'nın zamanla genişleyip diğer uç Türkmen beylik ve obalarını kendi içerisine katmasıyla bu gelenek Osmanlılar'a geçmiş oldu. Nitekim Osmanlılar'ın sınırlarını genişletip büyük bir devlet olma yolunda ilerlemesine paralel olarak Türkçe edebi ürünler kaleme alan edip ve şairler daha fazla himaye bulmaya başladı ve gelişerek devam etti.

Kürt mirlklerinin selefi olan Eyyûbîler'de ise hem coğrafyanın Kürt mirliklerinde uzak bir konumda olması hem de Eyyûbîler'in iktidarlığı döneminde devlet dilinin yanı sıra ilmi ve edebi ürünlerin Arapça olmasından dolayı bu durumun Kürtçe ilmi ve edebi ürünlerin ortaya konmasını geciktirmiş olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Eyyûbîler'in devamı niteliğinde olan Melikan Kürt mirliğinde güçlü bir patronaj görülmesine rağmen Eyyûbîler'de varolan gelenekten dolayı şair hükümdarların yazdıkları şiirler dahi çoğunlukla Arapça olmuştur. Diğer Kürt mirliklerinin daha çok dili Farsça olan İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler'in hâkimiyeti altında bulunmalarından dolayı Farsça ileri derecede etkili olmuştur. Ayrıca Kürt mirliklerinin Fetret döneminde Safevîler'in şiddetli bir şekilde Şiî politikası yürütmüş ve Kürt halkına ciddi baskılar yapmışlardı. Osmanlılar'ın hâkimiyetiyle başlayan süreçte Kürt mirliklerinde bunun izlerinin silinmesi için yoğun bir şekilde *ehli sünnet ve'l-cemaat* düsturu üzerine dini faaliyet yürütülmüş ve bu yönde eserlerin verilmesi teşfik edilmişti. Dolayısıyla bu şartlar, edebi patronajdan çok dini patronajın gelişmesine olanak sağlamıştı. Bu saiklerden ötürü, Kürt mirliklerinde Kürtçe edebi ürünlerin himaye edilmesi yaklaşık olarak iki yüz yıl kadar geç başlamıştır denilebilir.

Kürtçe eserlerin Kürt mirliklerinde ortaya çıktığı dönemde Kürt mirliklerinin Osmanlının hâkimiyeti altında bulunduğundan ve söz konusu iki iktidarlık kurumundan ilkinin mirlik/beylik seviyesinde, ikincisinin ise imparatorluk seviyesinde bulunmasından ötürü kıyas yapılması adil olmadığı gibi doğru olmayan sonuçlar ve istatistikler ortaya koyacaktır. Bu nedenle Kürt mirliklerinin dönemin büyük güçleri olan Osmanlı ve Safevîler ile klasmanlarının farklı oluşundan dolayı sahip oldukları güç, siyaset, ekonomi, zenginlik ve patronaj gibi konularda kıyaslanması doğru olmayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİDAR KURUMUNUN YANSIMASI OLARAK KÜRT MİRLİKLERİNİN TARİHSEL KÖKENLERİ

Çalışmamızın bu bölümü iki temel alt başlıktan oluşmaktadır. Bu alt başlıklardan ilki Kürt mirliklerinin öncesi ve ilk dönemlerinin genel siyasi tarihidir. Bu bölümü ele alırken, tarih sahnesinde Kürtler'i odak noktasına koyarak bu minvalde Kürt mirliklerinin tarihini planlı ve kronolojik bir şekilde sistematize etmeye çalıştık. Bu alt başlık altında Kürt mirliklerinin İslam tarihi içerisinde ilk defa iktidar kurumu olarak ortaya çıktıkları *tevâif-i mülûk* olarak adlandırılan Kürt hanedanlıkların genel siyasi tarihine değindik. Söz konusu hanedanlıkların ortadan kalkmasından sonra tekrardan çoğunluğunun Eyyûbîler çatısı altında toplanmasına ve buradaki siyasi tarihi genel bir şekilde tanımlamaya çalıştık. Eyyûbîler'in de tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte bu kez Kürtler, çoğunlukta oldukları topraklarında mirlik gibi daha küçük boyutta iktidar formu olarak ortaya çıktılar. Nitekim Kürt mirliklerinin hâkim oldukları topraklarda sırasıyla Moğol, Karakoyun, Timur, Akkoyun, Safevî ve Osmanlılar'ın da tarih sahnesinde görülmelerini ve mevzubahis mirliklerle olan ilişkilerini belirtmeye çalıştık.

Bu bölümün ikinci alt başlığında ise Kürt mirliklerinin tarihsel süreçten geçerken kurumsal bir iktidar yapı olarak nasıl şekillendiklerini ve kendi içlerinde nasıl bir sistem kurduklarını daha iyi anlamak için Kürt mirliklerinin genel idari yapısını ele aldık. Bu bağlamda, Kürt mirliklerinin statülerini değerlendirdik. Daha sonra, mirlikleri yöneten hükümdarı ve hükümdarın sahip olduğu birtakım hükümdarlık alametlerine ve hâkimiyeti pekiştirme aygıtlarına değindik. Aynı şekilde hükümdarın kendi iktidarını meşru kılmak için başvurduğu hâkimiyeti pekiştirme unsurları olarak, ülkelerinde tesis ettikleri eğitim kurumları, vakıflar ve diğer birtakım imar faaliyetlerini ayrı ayrı belirterek bu bölümü sonlandırdık.

1.1. İSLAM DÖNEMİ KÜRTLER'İN GENEL SİYASİ TARİHİ

Bu alt başlık altında öncelikle Kürt mirlikleri ortaya çıkmadan önce Kürt coğrafyasında meydana gelen gelişmeleri siyasi perspektiften ele aldık. Öncelikli olarak iki önemli dönem burada dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Kürt coğrafyasında, Abbasîler'in IX. yüzyılın sonlarına doğru zayıflamalarıyla birlikte Kürtler'in birer aile etrafından/liderliğinde örgütlenmeleri neticesinde ortaya çıkan hanedanlık adı altında kurumsallaşan siyasi yapılardır[154]. Çalışmamızın bu alt başlığı olan hanedanlıklar kısmında, Kürtler'in kurmuş olduğu Mervanîler, Şeddadîler, Revvadîler, Fadleveyhîler, Hasanveyhîler ve Annazîler hâkim oldukları coğrafya ve kısa hanedanlık tarihleri üzerinde durduk. Kürt tarihinde bir diğer önemli dönem ise Eyyûbîler dönemidir. Bu devirde Kürt hanedanlıklarının sahip oldukları siyasi ve idari tecrübe ile hâkim oldukları coğrafya ilk kez tek bir elden yönetildi. Eyyûbîler'in Moğol istilalarıyla ortadan kalkması neticesinde tekrardan Kürtler'de dağılan siyasi birlik, bu kez aşiret temelli siyasi organizasyonlar etrafında teşekkül etmeye başladı. Nitekim düzenli ve kompleks aşiret örgütlenmesi olarak zuhur eden bu yapılar sonradan Kürt mirlikleri olarak tarih sahnesinde yer aldılar.

1.1.1. Hanedanlıklar (Tevâif-i Mülûk) Dönemi (X-XII. Yüzyıl)

İslam dünyasında Hz. Peygamber'in vefatı ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden (632-661) sonra Dımaşk'ta kurulan Emevîler hükümranlığında yapılan fetihlerle sınırlar kuzey, doğu ve batı yönlerinde genişleyerek Derbend, Maveraünnehir ve İspanya'ya kadar ilerledi[155]. Abbasîler, 132/750 yılında Emevî iktidarına son vererek yeni bir dönem başlattılar. İslam dünyasının liderliğini ele geçiren Abbasîler zamanında ilmi, siyasi ve kültürel alanlarda önemli derecede gelişmeler yaşandı. Bu sebepten ötürü ortaçağ İslâm medeniyetinin altın çağı olarak kabul edildi.

---

[154] İslam tarihinde bu döneme hanedanlıklar (tevâif-i mülûk) dönemi denilmiştir. Bu tanımlama "Mülûkü't-tavâif" şeklinde de kullanılmaktadır. Arapça taife (bölük, fırka) ve melik (hükümdar) kelimelerinin çoğul şekillerinden oluşmuştur. Genel olarak büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasi yapıları ve küçük devletleri (düvelü't-tevâif) tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-tavâif", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXI, 2006, s. 553.

[155] Emevîler hakkında genel bilgi için bkz. Bahriye Üçok, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fak. Yay., Ankara 1968, s. 27-72; Hüseyin G. Yurdaydın, **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, s. 19-33; İsmail Yiğit, "Emevîler", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 87-104.

Bununla birlikte Abbasîler devri, sahip olunan geniş coğrafyanın yavaş yavaş bölünmeye başladığı ve birçok Müslüman hanedanlıkların ortaya çıktığı bir dönem oldu. Bunlardan ilki Emevî ailesinden olan Abdurrahman b. Muaviye'nin 139/756 senesinde Endülüs'e giderek orayı ele geçirmesiyle başladı[156]. Abbasîler'in en parlak dönemi olan Harun Reşid'in (786-809) halifeliği zamanında Fas'ta İdrisîler (172/788-789)[157] ve Tunus'ta Ağlebîler'in (184/800) ayrılmasıyla bu durum sürdü[158]. Bir diğer yandan Harun Reşid'in 193/809'da ölmesinden sonra Arap asıllı karısından olan Emin (193-198/808-813) ile İran asıllı karısından olan Me'mûn (198-218/813-833) arasında yaşanan mücadeleler ve çeşitli olaylar, neticede Abbasîler'in siyasi, askeri ve toplumsal alanlarda çözülmesine yol açacak etkenlerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştı[159]. 201/816 senesinde Babek el-Hürremî'nin öncülük ettiği isyanının başlaması[160], 203/818'de Yemen'de İbrahim ez-Ziyadî'nin[161] ve 207/822'de Horasan'da Tahir b. Hüseyin'in[162] bağımsızlıklarını elde etmeleri Abbasîler'in dağılma sürecine girdiklerini açık bir şekilde göstermekteydi[163].

Abbasîler hilafeti oluşan yeni güçler karşısında tekrardan devlet otoritesini dengelemek için iki tür askeri güç oluşturdu. Bunlardan ilki Maveraünnehir, Ermenistan ve Kuzey Afrikalı yerel liderlerin başkanlığındaki *şakiriyye* denen tam teşekküllü askeri birliklerdi. Diğer askeri güç ise *mürtezika* veya *gılman* denilen çoğu Türk asıllı köleler satın alınarak oluşturulan askeri alaylardı. Böylelikle Me'mûn devrindeki İran nüfuzu yerini Mu'tasım döneminde (833-842) dışardan getirilen kölemen/gılman Türkler'e bırakmıştı. Bu dönemde söz konusu köle birliklerden

---

[156] Mehmet Özdemir, "Endülüs Emevîleri", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 211-225; E. Levi-Proçental, "Emevîler", **İA**, Eskişehir 1997, c. IV, s. 249.
[157] Muhammed Razûk, "İdrîsîler", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 495-497.
[158] G. Demombyes, "Ağlebiler", **İA**, Eskişehir 1997, c. I, s. 149; Abdülkerim Özaydın, "Ağlebiler", **DİA**, İstanbul 1988, c. I, s. 475-478.
[159] Harun Reşid'in halife olan her iki oğlu ve dönemleri için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 112-114; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", **DİA**, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 101-104; Emin ve Me'mûn arasında yaşanan mücadeleler için bkz. Üçok, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, s. 94-96.
[160] Hakkı Dursun Yıldız, "Babek", **DİA**, İstanbul 1991, c. IV, s. 376-377; Üçok, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, s. 99.
[161] Mustafa L. Bilge, "Ziyâdîler", **DİA**, İstanbul 2013, c. XLIV, s. 489-490.
[162] Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 399-400; Hasan Kurt, "Tâhirîler", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 403-404; Üçok, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, s. 98.
[163] Abbâsîler'in İmparatorluğu'nun çöküş dönemi hakkında genel bilgi için bkz. Ira M. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, Yasin Aktay (Çev.), İletişim, İstanbul 2005, s. 191-203; Üçok, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, s. 105-121.

oluşturulan ordu ile şehir halkı ve eski ordu arasında kanlı çatışmalar çıkınca mevcut köle ordusu için 221/836'da Bağdat'ın yakınlarında bulunan Samerra şehri inşa edildi ve halifelik merkezi buraya nakledildi[164]. 278/892'ye kadar halifelik merkezi bu şehirde kaldı ve bu süre zarfında kölemen Türkler'in sayısı ve etkisi artarak hissedilmeye başladı. Nitekim Samerra şehrindeki bu yeni planlamadan itibaren oluşan askeri güç, devlet idaresinde her istediklerini yapmaya başlamışlardı. Halife Mütevekkil (232-247/847-861) oluşan bu baskı ortamından kaçmak için devletin başkentini Bağdat'tan Dımaşk'a nakletme girişimlerinde bulundu fakat bunda başarılı olamadı[165].

Abbasîler'in siyasi otoritelerini kaybetmeye, idari olarak zayıflamaya başlamasıyla birlikte sahip oldukları geniş coğrafyadaki yerel yöneticiler olan ümeralar veya valiler bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Dolayısıyla geniş İslam coğrafyasında *tevâif-i mülûk* olarak adlandırılan birçok bağımsız hanedanlık ve devletler ortaya çıktı. Söz gelimi 254/868 yılında Ahmet b. Tolun'un Mısır'da[166], Yakûb b. el-Leys es-Saffâr'ın Sicistan ve Horasan bölgelerinde[167], 261/874-875'te Nasr b. Ahmed'in Maveraünnehr'de[168], 276/889'da Muhammed b. Ebu`s-Sâc Azerbaycan ve Ermîniyye'de[169] bağımsızlarını elde etmeleri bunun neticesiydi. Neredeyse bir asrı bulan Abbasîler'in merkezî idaresinde oluşan iktidarsızlık ve güç kaybı, hilafet topraklarında görülen karışıklıklara doğru ve kalıcı siyasi çözümler uygulanmayınca uzak eyaletlerde başlayan çözülmeler giderek arttı. Böylece Abbasîler'in dağılması süreci, nihayetinde Bağdat sınırlarına kadar dayanmış oldu.

---

[164] H. Viollet, "Sâmerrâ", **İA**, Eskişehir 1997, c. X, s. 144; Üçok, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, s. 101-102.

[165] Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 192-193; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil Alellah Ca'fer b. Muhammed", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 212-214.

[166] Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", **DİA**, İstanbul 1989, c. II, s. 141-143; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLI, s. 233-236.

[167] Erdoğan Merçil, "Saffâr Ya'kûb b. Leys", **DİA**, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 463-464; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", **DİA**, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 464-465.

[168] Ahmet Güner, "Nasr b. Ahmed", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 412-413; Aydın Usta, "Samânîler", **DİA**, İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 64-68.

[169] Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", **DİA**, İstanbul 2005, c. XXX, s. 524-526; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü's-Sâc", **DİA**, İstanbul 1994, c. X, s. 339; Ali İpek, "Sâcoğulları", **DİA**, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 364-366; Nevzat Keleş, "Sâcoğulları'ndan Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör Deysem b. İbrahim el-Kürdî", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14, Iğdır 2018, s. 118-145.

Halife Muktedir devrinde (908-922) ise Abbasî hilafeti faklı problemlerle karşılaşmaya başladı. Örneğin 296/909 yılında Ubeydullah el-Mehdî Rakka'da Şiî Fatimî devletini kurup halifeliğini duyurdu[170]. 316/929 yılında Endülüs'te III. Abdurrahman'ın kendisini halife ilan etti[171]. Bu dönemde ortaya çıkan bu durumlar Abbasî halifeleri'nin İslam toplumu üzerindeki dini ve siyasi liderliklerinin büyük ölçüde zayıflattı. Halifelik otoritesinin yok olduğu bir dönemde Halife Râdî (934-940) Basra valisi olan Ebû Bekr Muhammed b. Raik'i (324/936) büyük yetkilerle donatarak *Emîru'l-Umerâ*[172] olarak görevlendirdi. Böylece Abbasîler'de halifenin bütün siyasi yetkilerini devrettiği yeni bir siyasi ve idari kurum ortaya çıkmış oldu.

Abbasîler'de sürmekte olan siyasi ve idari problemlerin giderek büyüdüğü bir sırada Fars, Kerman ve Cibal bölgeleriyle güney ve batı İran'ın neredeyse tamamına hâkim bulunan Büveyhîler[173] tarafından 334/945'te Bağdat işgal edildi. Büveyhîler halifeye vezir dışında bir katibin atanmasıyla halifenin otoritesi tamamen ortadan kalkmış oldu. Uzun bir karışıklık döneminden sonra başkent Bağdat'ta düzen ve intizam belli bir süreliğine ancak Büveyhîler sayesinde sağlandı. Şiî Büveyhîler, Bağdat'ı işgal ederek halifeliğe büyük bir darbe vurmalarına rağmen onu kaldırmak yerine politik birtakım sebeplerden ötürü kendi kontrolleri altında devam etmesini tercih ettiler. Bu dönemde halife tarafından Büveyhî emîrine *Emîru'l-Umerâ* unvanı verildi. Bunun yanı sıra hutbelerde adı halifenin adıyla birlikte zikredildi ve Bağdat'da darp edilen paralarda onun da adına da yer verildi. Bu tevcihattan kısa süre sonra Muizuddevle, Halife Mustekfî-Billâh'ın gözlerine mil çektirerek yerine Mutî'-Lillâh'ı halifeliğe getirmişti. Bundan böyle kalan otoritelerini de kaybeden Abbâsî halifeleri, kendilerine bağlanan aylık maaş ve tahsis edilen az miktardaki arazilerden ihtiyaçlarını temin eder hale gelmişlerdi. Büveyhîler bu politikalarının gereği olarak Mutî'-Lillâh'ı halife ilan ederek, iki asır boyunca iktidarda kalan meşru hükümeti devirmiş oldular[174].

---

[170] Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLII, s. 23-25; E. Graefe, "Fatimîler", **İA**, Eskişehir 1997, c. IV, s. 521-522.
[171] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", **DİA**, İstanbul 1988, c. I, s. 152-155.
[172] Hakkı Dursun Yıldız, "Emîru'l-Umerâ", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 158-159; Ahmet Ağırakça, "İbn Râik", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 242.
[173] Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", **DİA**, İstanbul 1992, c. VI, s. 496-500.
[174] Abdülkerim Özaydın, "Mustekfî-Billâh", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 139-140; Ahmet Güner, "Mutî'-Lillâh", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 401-402.

İslam aleminin büyük coğrafyası altında yaşayan Kürtler de benzer siyasi ve sosyal süreçten geçtiler. Nihayet IV/X. yüzyılda geniş topraklara yayılmış olan Kürtler bulundukları yerlerde hâkimiyet kurma çabaları içerisine girerek buralarda iktidarlıklarını kurdular. Örneğin Cibal bölgesinde Berzikan aşiretinin lideri Hüseyin el-Berzikanî el-Kurdî (ö. 348/959) Büveyhîler'in etkin olduğu bir dönemde Dînever ve Şehrezol'a hâkim olarak Hasanveyhî hanedanlığını (330-406/941-1015) kurdu. Aynı şekilde Muhammed b. Hüseyin, Musafirîler'in emirinin Büveyhîler'e yenilmesinden istifade ederek 338-341/949-952 yıllarında Tebriz'in bazı bölgelerini ve sonradan Azerbaycan bölgesini ele geçirerek Revvadî hanedanlığını (337-463/948-1085) tarih sahnesine çıkardı. Muhammed b. Şeddad'ın 340/951'de Dvin'e hâkim olmasıyla Arran ve Kur Nehri arasındaki bölgenin tamamı ile Doğu Ermenistan'da hâkimiyet sağlayarak Şeddadî hanedanlığını (340-595/951-1198) ilan etti. Humeydiye aşiretinden "Baz" lakaplı Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Dostek 373/983 yılında Erciş'in ele geçirilmesiyle başlayan hâkimiyeti doğuda Selmas şehrinden batıda Urfa'ya kadar uzanan bu coğrafya geniş bir coğrafyada Hamdanîler, Büveyhîlerin, Bizanslılar ve Ukaylîler ile mücadele ederek Mervanî hanedanlığının (373-478/983-1085) temellerini attı. Şebankare konfederasyonuna bağlı Raman kolundan Fadlaveyh b. Ali b. el-Hasan b. Eyyub olan bu hanedanlık Fars, Kerman ve Fars körfezinde hâkimiyet kurarak Fadleveyhî hanedanlığını kurdu[175].

Abbasîler'in son dönemlerine doğru ortaya çıkmış olan ve Kürt mirliklerinin de ilk formu olan Kürt hanedanlıklarının siyasi tarihlerine kısaca değinmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Bu bağlamda, sırasıyla Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Fadleveyhî, Hasanveyhî ve Annazîler'in kısaca siyasi tarihleri ele almaya çalıştık.

1.1.1.1. Şeddadîler (340-595/951-1198)

İslam kaynaklarında *Beni Şeddad*, *Al-i Şeddad* ve *Şeddadiyan*, Ermeni kaynaklarında ise *Şatatik* şeklinde isimlendirilen bu Kürt hanedanlığı Muhammed b. Şeddad'ın 340/951'de Dvin'e yerleşmesiyle tarih sahnesine çıkmıştır. Adını Muhammed'in babası Şeddad'dan almıştır. X. yüzyılın ortasından XII. yüzyılın sonuna kadar Gence, Dvin ve Ani merkez olmak üzere hüküm süren Şeddadîler,

[175] Kamran 'Ezîz 'Ebdula, **Hokarekanî Serheldan û Rûxanî Mîrnişîne Kurdiyekan le Serdemî Ebbasiyan da**, Ekadîmyay Kurdî, Hewlêr 2012, s. 46-62.

Arrân ve Kur Nehri arasındaki bölgenin tamamı ile Doğu Ermenistan'da hâkimiyet kurmuş ve kendi dönemlerindeki en önemli hanedanlıklardan biri haline gelmiştir[176].

Musafirîler'den sonra Arran ve Ermenistan'da oluşan siyasi boşluğu iyi değerlendiren Şeddadîler 360/970-971'de Gence'yi ele geçirmeleriyle, yayılmacı bir politika izleyen Fadlûn (I. Fadl)'ın kırk yedi yıllık saltanatı devresinde müstakil bir devlet haline gelmiştir[177]. Bu dönemde Şeddadîler, çoğu zaman Gürcü ve Ermeni derebeyliklerinin yanı sıra Ruslarla da savaşmışlardır[178]. Şeddadîler ayrıca Arran'ın güneyini teşkil eden Kapan-Sivnik Ermeni derebeyliğine de otoritesini kabul ettirmişlerdir. Batıda Bizans'ın Ermeni derebeyliklerini lağv ettiği ve doğuda Selçuklu yayılmasının başladığı bir dönemde, Ebu'l-Esvar Şavur (441-459/1049-1067)'un emirliği döneminde Şeddadîler bulundukları coğrafyada hâkimiyet tesis etmiş ve altın çağlarını yaşamışlardır[179].

Şeddadîler, 446/1054-1055 yılından itibaren Selçuklular'a tâbi olarak ve onlarla olumlu ilişkiler geliştirerek hâkimiyet alanlarını batıda Ani'ye (457/1065), kuzey batıda da Tiflîs'e kadar (460/1068) genişletmişlerdir. Fakat bu dönemde Arran'da hızla artan Türkmen nüfusu ve Sultan Melikşah'ın merkezî yönetimden yana bölgede yeni bir politika izlemesi, 480/1088 yılında Arrân'daki Şeddadî

[176] Nevzat Keleş, **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 83; Şeddadîler siyasi tarihi üzerinde detaylıca duran bu kitap öncesinde doktora tezi olarak sunulmuştur, bkz. Nevzat Keleş, **Şeddâdîler Devleti Tarihi (951-1199)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014; Vladimir Minorsky, **Studies in Caucasian History, I. New Light on the Shaddādids of Ganja, II. The Shaddādids of Ani, III. Prehistory of Saladin**, Taylor's Foreign Press, London 1953, s. 33-37. Ayrıca bu eserin sadece Şeddâdîler ile ilgili olan bölümünün Kürtçe çevirisi için bkz. Vladimir Minorsky, **Şedadî di Lêkolînên ser Dîroka Kafkasyayê de**, Emîn Narozî (Çev.), Avesta, İstanbul 2010, s. 49-54; Ahmed Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, Tahran 1392, s. 296-300; Clifford Edmund Bosworth, **The New Islamic Dynasties A Chronological And Genealogical Manual**, Edinburg University Press, (Digital Print), Edinburg 2012, s. 259; C. E. Bosworth, 'Shaddādids', **EI**, Leiden 1997, IX, s. 169; Gülay Öğün Bezer, "Şeddadîler", **DİA**, İstanbul 2010, c. 38, s. 409; Andrew Peacock, "Shaddadids", **EIr**, 2017, (ulaşım tarihi 2 Mayıs 2018).

[177] Fadlun b. Muhammed'in emirliği dönemi için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 112-131; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 40-46; Minorsky, **Şedadî**, s. 57-63.

[178] Şeddâdîler'in kuruluşu sırasında bu coğrafyadaki siyasi durum için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 57-83.

[179] Ebu'l-Esvar Şavur'un tahta oturması, kendi adına hutbe okutup sikke kestirmesi ve kendi döneminde yaptığı seferler için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 160-182; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 50-64; Minorsky, **Şedadî**, s. 68-83.

hâkimiyetinin sonunu getirmiştir[180]. Dvin[181] ve Ani'de[182] varlıklarını sürdürmeye devam eden Şeddadîler, Gence Şeddadîleri'nin aksine yayılmacı bir politika gütmekten ziyade daha çok egemen oldukları toprakları korumak için mücadele etmişlerdir. Ani Şeddadîleri, bu şekilde 1199 yılına kadar tarih sahnesinde kalmış ve daha çok kültürel etkinlikleriyle ün salmışlardır[183].

Muhammed b. Şeddad'ın Dvin'e yerleşmesinden itibaren hesaplandığında yaklaşık 248 yıl; el-Leşkerî'nin Gence'de tahta oturmasından itibaren ise, 228 yıl gibi oldukça uzun bir süre hâkimiyet icra etmişlerdir. Hükmettikleri her yerde hâkimiyetlerinin nişanesi olarak kendi adlarına sikke kestiren Şeddadî hükümdarları, bu yönüyle ülkelerindeki ticaretin canlanmasına da büyük katkı sağlamışlardır[184].

Gence, Dvin ve Ani merkezli Şeddadîler dönemi her açıdan zengin bir birikim oluşturmuştur. Şeddadîler hükümdarları, şecerelerini kadim İran şahlarına kadar götürerek soyluluklarını dile getirmiş ve iktidarlarını bununla yüceltmişlerdir. Şeddadîler'in İranî sahada olmasından dolayı bu hanedanlığın sarayında hâkim olan edebiyat dili Farsça olmuştur. Zengin bir İranî kültüre hâkim olan ve saraylarında bunu açık bir şekilde yaşatan Şeddadî hükümdarları zengin bir kültürel birikim oluşturmuşlardır. Gence'de bir kütüphanenin var olduğu bilgisi burada ilmi bir canlılığı işaret etmektedir. Cömertlikleri, ulema ve üdebaya önem veren Şeddadî emirlerinin sarayları hüner ehli insanların uğrak yerleri olmuştur. Dönemin bilinen üç önemli edipten Keykâvûs b. İskender (ö. 475/1082'den sonra)[185] ve Esedî-i Tûsî (ö. 465/1073)[186] uzun bir dönem bu saraylarda kalmışlardır. Bir diğer önemli şair ise

---

[180] Keleş, **Şeddâdîler**, s. 206-208; Gence Şeddadîleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 296-347; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 33-79; Minorsky, **Şedadî**, s. 49-98; Bosworth, "Shaddādids", s. 170.

[181] Dvin Şeddadîleri için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 211-237.

[182] Ani Şeddadîleri için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 237-319; M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, c. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 304-307; Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 348-362; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 79-106; Minorsky, **Şedadî**, s. 99-127; Peacock, "Shaddadids", (ulaşım tarihi 02.05.2018).

[183] Bosworth, "Shaddādids", s. 170; Bezer, "Şeddâdîler", s. 410; Peacock, "Shaddadids", (ulaşım tarihi 02.05.2018).

[184] Şeddadîler hükümdarlarının kestirdikleri sikkeler hakkında birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan birkaçı için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 364-365; Alexander Akopyan, "Şeddâdî Emîri Aşot bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", Nevzat Keleş (Çev.), **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2013 Bahar, sayı 24, ISSN: 1302-6879, s. 109-112; Diğer sikke örnekleri için bkz. https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1092 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

[185] Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", **DİA**, İstanbul 2002, c. 25, s. 357.

[186] Orhan Bilgin, "Esedî-i Tûsî", **DİA**, İstanbul 1995, c. 11, s. 370.

Şeddadî hanedanlığında saray şairi olarak görev yapmış olan Katrân-ı Tebrîzî'dir (ö. 482/1089'dan sonra)[187]. Bunların yanında birçok Müslüman ve Ermeni alim de Şeddadîler'in hâkim oldukları dönemde yetişmiştir. Genel olarak bulundukları yerlerde imar faaliyetlerine büyük önem veren Şeddadîler'in, bugün dahi mevcudiyetini muhafaza etmekte olan Daştadem Kalesi, Tel Hasli Kalesi ve Hudaferin Köprüsü; Emir Ebu'l-Esvar'ın Gence'nin etrafına surlar inşa edip demir kapılarla takviyesi ve Şemkûr'da savunma kuleleri bunların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra Ani Şeddadîler'i çağı da kültürel faaliyetler anlamında şehrin tarihi açısından doruk noktasıdır. Nitekim Emîr Menûçehr'in kitabesi bulunan Ani surlarının bir kısmı, Menûçehr Camii, Ebu'l-Muammeran Cami başta olmak üzere Şeddadîler dönemine ait kervansaray, han, hamam, dükkân gibi ticari yapıların yanında saray ve çeşitli sivil mimari yapıları bunu ortaya koymaktadır.

1.1.1.2. Mervanîler (373-478/ 983-1085)

Abbasîler'in son döneminde iktidarını tesis eden bir diğer Kürt hanedanlığı Mervanîler'dir. *Benî Mervan*, *Al-i Mervan* ve *el-Mervaniyye Mulûku Diyarbekir* gibi isimlerle isimlendirilen bu hanedanlık 373/983 ile 478/1085 yılları arasında Mezopotamya'nın kuzeyinde hüküm süren bir Kürt hanedanlığıdır. Humeydiye aşiretinin Çeharbuhti kolundan olan Baz lakaplı Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Dostek tarafından Erciş'in alınmasıyla tarih sahnesinde yerini almaya başlayan Mervanîler'in sınırları, güneyde Musul'un hemen kuzeyinden başlayıp Ahlat hududuna, doğuda Azerbaycan'ın Selmas şehrine, batıda Urfa'ya kadar uzanan bu coğrafya geniş bir alanı kapsadı[188].

---

[187] Adnan Karaismailoğlu, "Katrân-ı Tebrîzî", **DİA**, İstanbul 2002, c. 25, s. 59.

[188] İbnu'l-Ezrak el-Fariqî, **Târîhu Meyyâfârikîn**, Karim Farouk el-Kholy & Yusuf Baluken (Thk.), Nûbihar, İstanbul 2014, s. 449. Bu eserin Mervânîler ile ilgili olan kısmının Türkçe'ye çevirisi için krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, M. Emin Bozarslan (Çev.), Koral, İstanbul 1990, s. 69; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 224; Ebû Elî Ehmed ibn Yaqûbê Miskeweyhî, **Tecarib ul-Umem Kurd di Tarîxa Miskeweyhî de**, Emîn Narozî (Çev.), Avesta, Stenbol 2018, s. 198-199; Yusuf Baluken, "**Mervânîler Devrinde Dinî Gruplar Arasındaki Münasebetler**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010, s. 11; Carole Hillenbrand, "Marwānids", **EI**, Ledien 1991, VI, s. 626; Abdürrahim Tufantoz, "Mervânîler", **DİA**, 2004, c. 29, s. 230; Bosworth, **The New Islamic Dynasties A Chronological And Genealogical Manual**, s. 165; Arafat Yaz ve Sıddık Ünalan, "Mervânî Devleti'nin Kuruluşu", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Aralık-2019, c. 11, s. 3 (25), s. 1200-1212.

Mervanî'lerin kurucusu Baz ilk zamanlar bölgede hâkim olan Hamdanîler ve Büveyhîler'in yanı sıra Bizanslılar ve Ukaylîler ile de mücadelelerde bulunmuştu[189]. Büveyhîler'in zayıfladığı bu dönemde sınırlarını Musul'dan Erciş'e kadar genişleten Baz, 372/983 yılında Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin ölümünden sonra kendisini hükümdar olarak ilan etti ve adına sikke bastırdı[190]. 380/990 yılında savaşta Baz'ın öldürülmesinden sonra yerine kız kardeşinin oğlu Ebû Ali Hasan b. Mervan geçti. Hasankeyf'te bulunan Baz'ın eşiyle evlenen Ebû Ali başkenti buradan Meyyâfârikîn'e taşıdı. Bundan sonra Mervanî hükümdarları bu soy üzerinden devam etti[191].

Bizans İmparatoru II. Basil'in *Doğunun Majestesi*[192] unvanını verdiği Halife Mumehhiduddevle (ö. 401/1010-1011) döneminde Mervanî hâkimiyeti kendi sınırları içerisinde tam olarak oluşmuştu. Bu süreçte halkın durumu istikrara kavuşmuş, hükümdar devletinin imar işleriyle ilgilenmişti[193]. Nasruddevle (ö. 423/1061) döneminde ise Mervanî Hükümdarlığı her alanda altın çağını yaşadı. Fatımî ve Abbasî halifelerinin yanı sıra Bizans İmparatoru tarafından da büyük saygı duyulan Nasruddevle yaklaşık olarak elli yıllık hükümdarlığı döneminde ülkesinin imar faaliyetlerine önem verdi. Kendi adıyla anılacak olan, bugün Batman il sınırları içerisinde bulunan, Nasriyye şehrini kurdu. Şehirlere şebeke suyu taşıttı ve

[189] Mervânîlerin hükümdarlığının kuruluşunu ve yıkılışını hazırlayan dış koşullar, bu dönemde mezkûr bölgedeki iktidar ve siyasi ilişkiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Thomas Ripper, **Diyarbekir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Bahar Şahin Fırat (Çev.), Avesta 2012, s. 39-139; İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn**, s. 453; krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 77; Tufantoz, "Mervânîler", s. 230-231.

[190] Baz'ın yükselişi, çevresinde gerçekleşen seferler ve yaptıkları savaşlar için bkz. Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 139-171; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 223-227; Baluken, "**Mervânîler Devrinde Dinî Gruplar...**", s. 13; Miskeweyhî, **Tecarib ul-Umem**, s. 200-201, 206-207; Baz dönemine ait Musul'da kestirilmiş olan sikke örneği için bkz. Nicolos M. Lowick, "Oriental Hoards", **Coin Hoards**, London 1980, c. V, s. 81.

[191] Ephrem Isa Yousif, "Di Waqaînameya Metropolît Elyasê Nisêbînî de Mirektîya Merwanîyan", Mustafa Aslan (Çev.), **The Journal of Mesopotamian Studies**, c. 4/1, Winter 2019, s. 175-185; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Meyyâfarikîn (Silvan) Tarihi Üzerine Notlar", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 20, yıl 2009, s. 221-249.

[192] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 176; İliya en-Nasîbînî, **Târih**, s. 201. akt. Baluken, **Mervânîler Devrinde Dinî Gruplar...**, s. 21.

[193] Miskeweyhî, **Tecarib ul-Umem**, s. 217; İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn**, s. 466; krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 99.

kanalizasyon sisteminin yanında birçok imar faaliyetine imza attı. Bu dönemde bütün bu gelişmelerin paralelinde bilim ve medeniyet de en üst noktaya ulaştı[194].

Bulundukları bölgede yayılmacı bir politika izlemeyen Mervanî hanedanlığı komşu devletler olan Fatımîler, Abbasîler ve Bizanslılar'la dostane ilişkiler kurdular. Trabzon limanından Karadeniz üzerinden Ruslar ve İskandinavya ile ticari ilişkilere giriştiler[195]. Mervanî hükümdarları kendi adlarına Meyyâfârikîn, Amid, Cizre, Duneyser, Nusaybin, Ahlat ve Erzen'de birçok sikke kestirdiler[196]. Kendi toprakları üzerinde yaşayan Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan dini grupların yanı sıra Kürt, Arap, Süryani, Ermeni, Rum ve Deylem gibi etnik grupların bulunması bu ülkeye renk katmıştı. Ülke yönetiminde farklı dini ve etnik gruptan insanın bulunması Mervanîler'in uygulamış olduğu çoğulcu anlayışın, adalet ve hukukun en büyük göstergesi olmuştu[197]. Ülke siyaseti olarak sosyal yönetim modeli benimsemiş, bunun sonucu olarak da vakıflar ve sivil mimariye önem vermişlerdi[198]. Bu dönemde maddi refah seviyesi beraberinde ilmi ve edebi gelişmeyi de kendiyle getirmişti. Bu dönemde önemli eğitim merkezleri oluşturulmuş, son dönemlere dorğu Cizre'de ünlü Nizâmülmülk medresesi açılmıştı[199].

Mervanî hanedanlığının sonunu Selçuklu yayılmacılığı getirdi. Mervanî topraklarına yapılan en önemli akınlar Nasruddevle döneminde gerçekleşen Selçuklu

---

[194] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 364-365; Yusuf Baluken, "Mervanîler Devrinde Cizre", **Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 60; Hillenbrand, "Marwānids", s. 626; Tufantoz, "Mervânîler", s. 231.

[195] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 456.

[196] İslam hanedanlıkları arasında en eski para örneklerinden biri de Mervânî hükümdarlarının darp ettirdiği sikkelerdir. Heidemann'ın makalesinde mevcut olan Mervânî hanedanlık sikkelerinin nerede ve kimin adına kestirildiği, üzerindeki bilgiler, sikkelerin ağırlıkları ve metal cinsleri detaylı bilgiler mevcuttur, bkz. Stefan Heidemann "A New Ruler Of The Marwanid Emirate In 401/1010 - And Further Considerations On The Legitimizing Power Of Regicide", **Aram**, 9-10 (1997-1998), s. 599-617; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 451-457; Lowick, "Oriental Hoards", s. 81; Cizre'de kesilen sikke örnekleri için bkz. Baluken, "Mervanîler Devrinde Cizre", s. 59; İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan iki adet Mervânî sikkesi için bkz. İsmail Galib, **Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye Katalogu**, Kostantiniyye, 1312, II, 368.

[197] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 462-467.

[198] Mervânîler'in Diyarbakır ve çevresinde yaptıkları mimarî eserler için bkz. Şevket Beysanlıoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar**, c. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 179-236.

[199] Yusuf Baluken, "Şafiîliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervânîler'in Rolü", **Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu**, Kent Işıkları, İstanbul 2012, s. 72-73; Baluken, "Mervanîler Devrinde Cizre", s. 63; Mervânîler döneminde ekonomik durum, tarım, ticaret, ülkedeki refah seviyesi ve hukuk güvencesi, köprü ve su kanalları gibi vakıf malları hakkında detaylı bilgiler için bkz. Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 409-499.

akınlarıdır. Bu dönemde Selçuklular'ın akınları artmış, bölge topraklarına tecavüzleri hız kazanmıştı. Girdikleri şehirleri yağmalayıp talan eden Selçuklular'ı, Mervanî hükümdarı Nasruddevle'nin 435/1043 yılında onlarla ilk barış anlaşmasını yapması ilk etapta bu saldırıları durdurdu. Fakat bu dönemden itibaren Mervanîler'in bulunduğu coğrafyanın yeni ve belirleyici siyasi aktörü Selçuklular oldu. Mervanîler de doğal olarak tüm siyasetlerini onlara endeksli oluşturmaya başladı[200]. Siyasi anlamda Nasruddevle'nin Selçuklular'la ittifak yönünde uyguladığı politika kendisinden sonra Nizameddîn Nasr tarafından da takip edildi ve bunun sonucu olarak da Mervanîler, Malazgirt Savaşına Selçuklular'ın yanında savaşa katıldılar. Nasıruddevle Mansûr dönemiyle birlikte oluşan siyasi durumdan dolayı, Selçuklular'ın sürekli akınları sonucu Mervanîler çöküşe geçti. 478/1085-1086 yılında Mervanî hanedanlığının tümü Selçuklu ordusu tarafından ele geçirildi[201]. Son hükümdar Nasıruddevle Mansûr'un (ö. 489/1096) vefatıyla birlikte de Mervanîler tarihe karıştı[202].

İlim, edebiyat, kültür ve mimari açıdan zengin bir miras bırakan Mervanîler, hâkim oldukları bölgenin halifelik merkezine yakın olmasından dolayı sarayın edebiyat dili Arapça olmuştur. Nesep olarak da hükümdarlık şecerelerini Abbasîler'e dayandıran Mervanîler, ülkelerinde çok çeşitli alanlarda zengin yatırımlar yapmışlardır. Yüksek saray kültürünün bütün öğeleriyle yer aldığı Mervanî saraylarında birçok alim, şair ve tüm İslam aleminde ses getiren vezirler bulunmuş ve yetişmiştir.

1.1.1.3. Revvadîler (337-463 / 948-1085)

Abbasîler'in son döneminde ortaya çıkan bir diğer Kürt hanedanlığı[203] ise Revvadîler'dir. İslam kaynaklarda *Beni Revvad* veya *Revvadîyan* olarak geçen bu

[200] İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn**, s. 497; krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 153; Baluken, **Mervânîler Devrinde Dinî Gruplar Arasındaki Münasebetler**, s. 26-27.
[201] İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn**, s. 521; krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 193; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 382-385; Hillenbrand, "Marwānids", s. 627.
[202] İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn**, s. 535; krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 217.
[203] Ortaçağ tarihçisi olan İbn-i Esir, Revvadîler'in en soylu Kürtler olduğu belirtmiş, yine bir diğer tarihçi olan İbn-i Hallikan (ö. 681/1282) ise Revvadîler'in, Hezbanî Kürtleri'nin büyük bir kolu olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen Minorsky ve Kesrevî, Revvadîler'in Yemen kökenli Arap Ezd/Ezdî aşiretinden olduklarını sonradan Tebriz'de yoğun Kürt nüfusundan ve Kürtler'le yaptıkları evliliklerden dolayı Kürtleştiklerini iddia etmişlerdir. Buna bir diğer delil olarak zamanla Muhammed

hanedenalık X. ile XI. yüzyılları arasında bağımsız bir devlet olarak varlığı sürdürmüştür. Azerbaycan coğrafyasında hüküm süren Musafirîler'in hâkimiyetinin zayıflamasından sonra X. yüzyılın başlarında burada hâkimiyetlerini ilan eden Revvadîler, Tebriz'i kendilerine başkent yapmışlardır[204].

Revvadîler'in kurucusu olarak bilinen Muhammed b. Hüseyin, Musafirîler'in emirinin Büveyhîler'e yenilmesinden istifade ederek 338-341/949-952 yıllarında Tebriz'in bazı bölgelerini ele geçirdi. Muhammed b. Hüseyin'in oğlu Ebu'l-Heyca[205] 345/956'da Tebriz'e hâkim oldu. Hâkimiyetinin ardından şehri surlarla çevirten Ebu'l-Heyca, burayı kendisine başkent yaptı. Tebriz'e hâkim olan Revvadîler bu tarihten sonra peyderpey Azerbaycan coğrafyasına hâkim olmaya başladılar ki sahip oldukları diğer önemli şehirlerinden bazıları Azerbaycan, Merağa, Erdebil, Urmiye, Hoy, Selmas, Serav, Merend, Bacırvan ve Seyser'dir[206].

X. yüzyılda Ermeni derebeyliklerin girdiği siyasi çıkmazlar, Bizans imparatoru II. Basil'in buralara müdahaleleri ile birlikte buralarda oluşan siyasi ve askeri otorite boşluğundan istifade eden Revvadîler zaman zaman Ermeniler, Gürcüler ve Bizanslılar'la mücadeleler içerisinde bulunmuşlardır[207]. Özellikle Emir Memlân (ö. 391/1001) döneminde Dvin, Vaspurakan gibi yerlere iki sefer düzenlenmiş, Ermenilerle birlikte hareket eden Gürcü ordularına karşı da galibiyet elde edilmiş, 975 yılının ardından Andzevacik (Zozan/Zevezan), Urumiye gölünün

---

isminin Memlan; Ahmed isminin ise Ahmedîl olarak değişmesini göstermişlerdir. Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 167, 186; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 168. Yine Kars tarihini yazmış olduğu kitabında Şeddadîler'in Ani koluna değinen Kırzıoğlu Revvadîler'in Kürt olduklarını şöyle belirtiyor: "*Ravvâdîler'i Yemen Araplarının "Ezd" kolundan gösteren kayıtlar yanlıştır; bunun "Aravaz" sülalesi adının Aravazd'a benzeyen aslının sonundaki "azd" hecesinin İslamlığın tesiriyle Peygamberimizin mensup bulunduğu necip kavim Araplara nispet olunmak için "Ezd/Azd" kabilesine yakıştırılıyor. Merzban, Leşkerî, Nûşirvan, Şâbur/Şâvur, Menûçehr, Şahenşah gibi İranî isim ve unvanların Araplıkla hiçbir alakası yoktur*". Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, s. 305.

[204] Bosworth, **The New Islamic Dynasties**, s. 257; Cengiz Tomar, "Revvâdîler", **DİA**, 2008, c. 35. s. 36; Andrew Peacock, "Rawwadids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017, (ulaşım tarihi 12.05.2018); C. E. Bosworth, "Rawwādids", **EI**, Ledien 1995, VIII, s. 469.

[205] Revvadî emirlerinin şeceresi için bkz. Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 281; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 167.

[206] Fevziye Yunus Fettah, "Selçuklu Döneminde Kürtler", **Kürtler**, Adnan Demircan – Mehmet Akbaş (Ed.), c. I, Nida, İstanbul 2015, s. 135; Peacock, "Rawwadids", (ulaşım tarihi 12.05.2018); Tomar, "Revvâdîler", s. 36; Bosworth, "Rawwādids", s. 469.

[207] Blaum, makalesinde Revvadîler'in özellikle bu üç komşusuyla olan siyasi ilişkileri ve askerî mücadeleleri üzerinde ve Oğuzlar'ın Azerbaycan topraklarına yaptıkları akınlar üzerinde detaylıca durmuştur. Paul A. Blaum, "Life in a Rough Neighborhood: Byzantium, Islam and the Rawwadid Kurds", **The International Journal of Kurdish Studies**, 2006, Vol. 20, ½. s. 1-46.

yakınlarında bulunan Hoy ve Selmas da Revvadîler'in kontrolü altına girmişti[208]. Ebû Mansûr Vehsudan döneminde bölgede ilk Oğuz akınları başlamıştır ki bu olay sadece Revvadî tarihi değil aynı zamanda bütün İran coğrafyası için çok önemli bir olaydır[209]. 420/1029 yılında bölgeye iki bin çadırlık Oğuz Türkleri gelmiştir.

Göçebe olan Oğuzlar, Ermeniler'e karşı yaptıkları saldırıların ardından Hezbanî Kürtlerine saldırmaları sonucu Revvadî hükümdarı Vehsudan ve Hezbanî Kürtleri'nin hükümdarı Ebu'l-Heyca b. Rebîbuddevle birleşerek Oğuzlar'ın üzerine yürüdüler. Bir kısmını öldürüp bir kısmını ise Rey, İsfahan ve Hemedan'a sürdüler, Urmiye'ye yerleşmiş olan Oğuzlar ise Musul'a göç ettiler[210]. Yine bu dönemde Oğuzlar'ın akınları ve bölgeyi istila etmeleri Vehsudan'ın Şeddadî hükümdarı Ebû'l-Hasan Leşkerî ile ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur[211]. Bu dönemden itibaren Oğuzlar ile Kürtler arasında husumet başlamıştır. Tuğrul Bey 452/1060 yılında Tebriz'i almak için sefer düzenlemiş, burayı uzun süre muhasara altına almasına rağmen şehri ele geçirememiştir. Revvadî hükümdarı olan Vehsudan'ın oğlu Ebû Nasr Memlan, Oğuzlar'ı Bağdat Halifesine şikâyet etmiş, buna rağmen Oğuzlar buraları talan etmeye devam etmişlerdir. 454/1062 yılında Revvadîler'i kendi itaati altına alan Oğuzlar 463/1071'de Ebû Nasr Memlan'ın Tebriz'deki hâkimiyetine son verdiler[212]. Revvadîler'in Tebriz'deki hakimiyetlerinin bitmesinden sonra Vehsudan'ın torunu Ahmedîl b. İbrahim (ö. 510/1116) bir süre Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Merağa emirliğini yapmış ise de kendisinden sonra gulamları, Ahmedîlîler hanedanlığını bir diğer adıyla Merağa atabeyliği[213] kurdular[214].

---

[208] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 187-192; Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According the Narrative Sources and Coins", **An Offprint from The Numismatic Chronicle**, 2009, s. 248-262; Peacock, "Rawwadids", (ulaşım tarihi 12.05.2018); Tomar, Revvâdîler', s. 36;

[209] Hasan Caf, "Revâdiyân Fermânrevâyân-ı Azerbaycân", **Berresmîhâ-yi Târîhî**, 70, 1356, s. 207.

[210] Keleş, **Şeddâdîler**, s. 137; Tomar, "Revvâdîler", s. 36; Peacock, "Rawwadids", (ulaşım tarihi 12.05.2018).

[211] Şeddadî ve Revvadî ilişkileri için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 139-141.

[212] Caf, "Revâdiyân Fermânrevâyân-ı Azerbaycân", s. 209.

[213] Merağa ve Tebriz'de hükümdarlıklarını 1108-1227 yılları arasında sürdüren Ahmedîlîler hanedanlığı hakkında Kesrevî bu hanedanlığa ayrı bir başlık altında detaylı bilgi verdikten sonra emirlerin şeceresini de vermiştir. bkz. Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 255-272; Caf, "Revâdiyân Fermânrevâyân-ı Azerbaycân", s. 210-211; Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîlîler", **DİA**, 1989, c. 2, s. 168-169; K. A. Luther, "Atābakān-e Marāğa", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017, (ulaşım tarihi 12.05.2018); Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdîstanê**, s. 319-324; Ayrıca bu hanedanlığın

XI. yüzyılda Azerbaycan coğrafyasında hükümdarlık süren Revvadîler sivil mimariye önem vermişlerdir. İlk etapta Tebriz'in ele geçirilmesiyle şehrin etrafı surlarla çevrilmiş; burada saray, birçok han, hamam, pazar, köprü gibi sivil mimari örnekleri inşa edilmiştir. Muhammed b. Revvad döneminde Merend şehri bayındır hale getirilmiş, her taraf bağ ve bahçelerle donatılmış, biri Urumiye gölüne nazır diğeri ise yeri şu an belli olmayan iki saray yaptırmıştır[215]. Tebriz'de 434/1043 yılında meydana gelen şiddetli bir deprem Revvadîler'in başkentine büyük zarar vermiştir. Yine bu depremde binlerce insan bu büyük depremde hayatını kaybetmiştir. Tebriz ve çevresini yerle bir eden bu depremden Revvadî hanedanlığı da hem maddi hem de manevi olarak fazlasıyla zarar görmüştür[216].

İlim, edebiyat, kültür ve mimari bakımından zengin bir miras bırakan Revvadîler hâkim oldukları bölgenin İran sahası olmasından dolayı Revvadî sarayının edebiyat dili Farsça olmuştur. Nesep olarak da hükümdarlık şecerelerini Sasaniler'e dayandıran Revvadîler, ülkelerinde çok çeşitli alanlarda zengin yatırımlar yapmışlardır. Ülkelerindeki ticaretin gelişmesine büyük önem veren Revvadîler bu yönüyle Tebriz ve Merend'i kendi dönemlerinin en önemli şehirleri arasına koymayı başarmışlardır. Ayrıca Revvadî hükümdarları hâkim oldukları Tebriz, Merağa, Erdebil, Urmiye, Barda'a gibi birçok şehirde hakimiyetlerinin nişanesi olarak kendi adlarına sikke kestirmişlerdir[217]. Revvadî sarayı maddi refahın bir diğer yansıma olarak birçok ilmi ve edebi faaliyetlere sahiplik etmiştir. Yüksek saray kültürünün bütün öğelerinin bir arada olduğu Revvadî saraylarında birçok alim, şair ve tüm İslam aleminde ses getiren vezirler bulunmuş veya bu saraylarda yetişmiştir.

---

başşehri ve İslam Ortaçağının önemli şehirlerinden biri olan Merağa şehri için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga", **DİA**, 2004, c. 29, s. 162-163.

[214] Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 168-169; Bosworth, "Rawwādids", s. 470; Peacock, "Rawwadids", (ulaşım tarihi 12.05.2018); Tomar, "Revvâdîler", s. 37.

[215] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 172-173.

[216] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 229; Ayrıca Tebriz şehrinin siyasi ve sosyal tarihi için bkz. Sheila S. Blair, "Tabriz", **EI**, Ledien 2000, X, s. 41-51.

[217] Vardanyan X. yüzyıla ait on bir adet Revvadî sikkeleri hakkında yaptığı detaylı çalışmada bu sikkelerin kimler adına ve nerede kestirildiğini, sikkelerin hangi madenden yapıldığı, kaç gram olduğu gibi detaylı bilgiler için bkz. Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According the Narrative Sources and Coins", s. 253-258; Stephan Album, "Notes on the Coinage of Muhammed Ibn al-Husayn al-Rawwadi", **Revue Numismatique**, 6e série - Tome 14, Année 1972, s. 99-104;
https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8688 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

1.1.1.4. Fadleveyhîler (448-718/1056-1355)

Abbasîler'in son döneminde iktidarını tesis eden bir diğer Kürt hanedanlığı Fadleveyhîler'dir. *Beni Fadleveyh* ya da *Beni Fazleveyh* olarak tanınan bu hanedanlık 448/1056 tarihleri ile 718/1318-1319 tarihleri arasında Fars bölgesinde hüküm süren Kürt hanedanlığıdır. Kurucusu Kürt Şebankare[218] konfedere-aşiretine bağlı Raman kolundan Fadlaveyh b. Ali b. el-Hasan b. Eyyub (ö. 464/1071) olan bu hanedanlık Fars, Kerman ve Fars Körfezi'nde hükmetmiştir. Başşehri İg olan bu hanedanlığın önemli şehirleri Zerkan, İstenabad, Burk, Tarum, Heyra, Neyrîz, Rûnîz, Lar, Derabgird'dir[219].

Fadlavi, Büveyhî veziri Sahib-i 'Adil Mumehiduddevle Hibatullah'ın hizmetinde, sipehsaları olarak görev yapmıştır. 447/1055 yılında Büveyhiler'de merkezi yönetimde değişikliğin olmasını fırsat bilen Fadlaveyh bulunduğu yerde hakimiyeti ele geçirmiştir. Bulunduğu coğrafyanın Selçuklu yönetimi altına girmesiyle bir müddet sonra Alparslan'la arası bozulan Fadlaveyh'in, Nizamulmülk

---

[218] İbnu'l-Belhî, *Fârsnâme* (1105-1106) adlı eserinde Şebankare iki başlık altında incelemiştir. "*Bunlardan ilki Kurd-i Pars (Pars Kürtleri) diğeri ise Şebankareler'dir. Pars Kürtleri'nin beş "zom"dan oluşurdu ki her zom yaklaşık bin çadırdan müştemildi. Bunlar sırasıyla Cîloye, Zeyvan, Valcan (yada Valgan), Karyan, Bazıncan'dır. Pars bölgesinin en güçlü ve en donanımlı askerleri olmalarına rağmen İslam'ın geldiği dönemdeki savaşlarda dağılıp perişan olmuşlardır, sonrasında ise Kurd-e Pars'dan kimseler kalmamıştır. Bir diğer anakol ise Şebankare'dir. Şebankare konfederasyonu beş kola ayrılmıştır. Bunlar; İsmâ'îlî, Râmânî, Kerzuvî, Mes'ûdî ve Şekânî'dirler.*" İbnu'l-Belhî, **Fârsnâme**, Guy le Strange & Reynold Nicholson (Thk.), İntişarat-ı Esatir, Tahran 1384, s. 164-168; Kürt olan Şebankareler çobanlık, odun taşıyıcılığı, işçilik gibi mesleklerle geçinmiş, gözüpek cesur savaşçı özelikleriyle ön plana çıkmışlardır. Soylarını Sasani kralı Erdeşir ve efsanevî hükümdar Menuçehr'e bağlayan Şebankareler'in tarihi Büveyhiler'in düşüşe geçtiği dönemde başlamıştır. Şebankareler'in en soylu kolu olan İsma'îlîler Gaznelî Mesud b. Mahmud'un (1030-1041) generallerinden Taş Ferraş tarafından İsfahan'dan çıkarılmış ve güneye sürülmüşlerdir. Şebankareler'in en güçlü kolunu Ramanîler oluşturmuştur. Bir diğer kol olan Kerzuvîler, Büveyhîler'in çöküş döneminde Kazerûn şehrini ele geçirerek hakimiyetlerini burada ilan etmişlerdir. Yine aynı dönemde Mes'ûdîler Firuzabad ve Şapurhura'nın bir kısmına hâkim olmuşlardır. Kerzuvî lideri Ebû Sa'd ve Mes'ûdî lideri Emîrûya daha sonradan Ramanîler'den Emir Fadlun'un hizmetine girmişlerdir. Bkz. İbnu'l-Belhî, **Fârsnâme**, s. 164-167; V. F. Büchner ve C. E. Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, Leiden 1997, IX, s. 157; Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350**, Cemal Köprülü (Çev.), TTK, Ankara 2011, s. 163-165.

[219] Adı geçen bu şehirler hakkında genel bilgiler Müstevfî'nin kitabında "Şebankare" bölümünde verilmiştir. Bkz. Hamdullah Müstefvî, **Nüzhetu'l-Kulûb**, Mîrhaşim Müheddis (Thk.), İntişarat-ı Sefir Erdihal, Tahran 1396, s. 167-169; İbnu'l-Belhî, **Fârsnâme**, s. 166; Bertold Spuler, "Fadlawayh", **EI**, Leiden 1991, II, s. 736-737; Büchner ve Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, s. 156.

tarafından hakimiyetine son verilmiş, esir edildikten sonra 464/1071 tarihinde öldürülmüştür[220].

Şebankare konfederasyonu hakimiyeti altında bu topraklar zaman zaman bu büyük konfederasyonun kolları arasında el değiştirmiştir. İlk zamanlar muktedir olan Fadlaveyh Şebankare'nin Raman koluna bağlıyken iktidar sonradan İsma'îlî koluna geçmiştir. Oğuz akınlarından sonra 455/1063'te Selçuklu hakimiyetine giren bu bölge[221] sırasıyla Selçuklu atabeklerinden Salğurlu; Muzafferîler ile İlhanlılar'ın egemenliği altına girmiştir. İlk olarak Fadlaveyhî adıyla tarih sahnesinde yer alan bu hanedanlık, sonradan Şebankareler, daha sonrasında ise Loristan-ı Buzurg (1155-1424)[222] olarak devam etmiştir.

Şebankareler özellikle Kerman ve Fars illerinde Selçuklu akınları tarafından sürekli saldırıya maruz kalmışlardır. Alparslan'ın kardeşi buraya komutanlarından Berkyaruk'u vali olarak atamıştır. Yine bu dönemde Selçuklu atabeklerinden Çavlı (ö. 510/1116) ile Şebankareler arasında mücadeleler başlamıştır. Bu olaylardan sonra Muhammed b. Malik Şah döneminde sessizliğini koruyan Şebankareler, oğlu Mahmud b. Muhammed döneminde (1118-1131) vezir Nasir b. Ali Derguzînî tarafından sürekli rahatsız edilince Şebankareler büyük bir isyan hareketi başlattılar. Bu olaylardan sonra Salğur atabekinin hizmetinde bulunan Kürt Muhammed Ebû Tahir, Şebankareler'i yenerek Loristan-ı Buzurg hanedanlığının ilk bağımsız hükümdarı olarak tarihe geçti[223]. Şebankareler'in en önemli devri Kutbettin Mubâriz ve kardeşi Nizameddin Mahmud dönemidir. 507/1200-1201 yıllarında Oğuz akınları bölgede yoğunlaşmıştır. 658/1260 tarihinde Moğol hükümdarı Hülâgû, Şebankare emiri Muzaffer Muhammed'i öldürüp, başkent İg'i harap etti. 694/1295 yılına gelindiğinde Şebankare toprakları, İlhanlı Baydu Han ve Ğazan Han tarafından ikiye bölündü. 712/1312'de ise İlhanlı Olcayto'ya karşı ayaklanan Şebankareîler'in isyanı,

[220] Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr-i Zerkûb Şîrazî, **Şîraznâme**, Behmen Kerîmî (Thk.), Matba'a Roşnaî, Tahran (h. 734) 1310, s. 39; Spuler, "Fadlawayh", **EI**, s. 736; Büchner ve Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, s. 157.
[221] Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, **Mecma'u'l-Ensâb**, Mir Haşim Muheddis (Thk.), Çaphane-i Sipehr, Tahran 1363, s. 152.
[222] Loristan-ı Buzurg, Şerefname'de Kürdistan toprakları üzerinde saltanat bayrağı dalgalanmış olan bağımsız devletler arasında sayılmıştır bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. 1, s. 76-84; Ayrıca Büyük Loristan hakkında geniş bilgi için bkz. B. Spuler, "Atābakān-e Lorestān", **Encyclopædia Iranica**, 2011, (ulaşım tarihi 28.05.2018); Bertold Spuler, **İran Moğolları**, s. 180-183.
[223] Büchner ve Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, s. 157.

daha sonradan Muzafferîler'in hükümdarı olan, Şerafeddin Muzaffer tarafından bastırıldı. Bu baskından sonra gücünü yitiren Şebankareler, 755/1354-1355 yıllarında son emirleri olan Malik Erdeşir'in bu kez Muzafferilere itaatı altına girmeyince bir kez daha bastırıldı ve buralar, Muzafferîler'i hanedanlığının eline geçmiş oldu[224].

Verimli bir coğrafyada hâkimiyet kuran bu hanedanlığın Zerkan ve Burk şehirleri verimli topraklara sahip olduğundan dönemin önemli tarım şehirlerindendir. Fadleveyh hükümdarları kendi adlarına hâkim oldukları şehirlerde birçok sikke kestirmişlerdir[225]. Benzer şekilde İg, İstebanan, Burk ve Derabcird şehirleri ise muhkem kale ve surlarla donatılmıştır. Çağının müreffeh devletlerinden olan Fadleveyhî hanedanlığından *Tarih-i Güzide* adlı eserde değirmenleri, çarşı ve pazarlarıyla, İrem bahçelerini anımsatan güzel ve ekili bağlarıyla şehirleri bayındır olan verimli ve zengin bir ülke olarak söz edimiştir[226].

1.1.1.5. Hasanveyhîler (330-406 / 941-1015)

Abbasîlerin zayıflamasıyla birlikte İran coğrafyasında hâkimiyet gösteren Büveyhîler'in (932-1062) bölgede siyasi bir güç oldukları dönemde *Cibal* ya da *Kuhistan*[227] olarak adlandırılan bölgede kurulmuş olan Kürt emirliğidir. Berzikan/Berzinî aşiretinin lideri Hüseyin Berzikanî el-Kurdî (ö. 348/959) önce Dînever'e sonrasında ise Şehrezol'a hâkim olmasıyla birlikte tarih sahnesinde görülmeye başladı. Hüseyin Berzikanî ilk dönemler bölgede siyasi bir güç olan Büveyhîler, Abbasiler ve çevresindeki Kürt aşiretlerle mücadele ederek Dînever ve Şehrezol'a hâkim oldu ve Dînever'i[228] emirliğinin başkenti yaptı. Sonradan Hemedan, Nihavend ve Sameğân gibi şehirlerin de kontrolünü elinde bulunduran İşanî Kürt aşiretinin liderleri Vindad ve Ğanım'ın kız kardeşiyle evlenerek buraları da egemenliği altına alan Hüseyin Berzikanî'nin yayılmacı politikalarına müdahale

[224] Büchner ve Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, s. 158.
[225] Şebankareîler'in sikkeleri için bkz. https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11288 (ulaşım tarihi 01.06.2018); Loristan-ı Buzurg dönemi sikkeleri için bkz. https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=6884 (ulaşım tarihi 01.06.2018).
[226] Büchner ve Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, s. 157.
[227] Cibal bölgesinin önemli şehirleri şunlardır: Dînever, Hemedan, Nihavend, Hûlvan (Hevraman), Şehrezor, Karmisin (Kermanşah), Sameğan, Esedabad, Saburhast, Espehan (İsfahan), Kûm, Kaşan, Rey, Kazvîn, Ebher, Zencan, Suhreverd, Burûcerd ve Hûnec. Bkz. G. le Strange, "Cibâl", **İA**, İstanbul 1988, c. III, s. 158; Çetin, **Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler**, s. 54-55.
[228] L. Lockhar, "Dīnawar", **EI**, Leiden 1991, c. II, s. 299-300.

etmek isteyen Abbasiler iki defa ordu yollayarak Hüseyin Berzikanî'yi durdurmaya çalışmalarına rağmen her iki savaşta da mağlup oldular. Hüseyin Berzikanî izlediği politika ve savaş yeteneğinden dolayı ölünceye kadar hâkim olduğu hiçbir bölgeyi kaybetmedi. 348/959 yılında ölen Hüseyin Berzikanî'nin yerine emirliğin askeri kanadından sorumlu olan Hasanveyh b. Hüseyin Berzikanî geçti[229].

Hasanveyh Berzikanî el-Kurdî (ö. 369/979) önce babasının, ardından dayıları Vindâd ve Ğanım'ın (ö. 350/961) ölümlerinden sonra emirliğin tartışmasız tek yöneticisi olarak kaldı. İyi bir yönetici olan Hasanveyh kabiliyetli ve zeki biri olarak tanınmış, Allah yolunda malını harcamaktan çekinmeyen, eli açık, dürüst bir kişi olarak nam salmıştı. Emirliğin başında bulunduğu süreç içerisinde önemli kale ve şehirleri alarak, ülkesinin sınırlarını genişletti ve emirliği tam bir sistem üzerine oturttu. Hasanveyh, ülkesinin başına geçtiği ilk zamanlar Büveyhîler'in Samanîler'le olan mücadelesinde Büveyhî hükümdarı Rüknuddevle'ye önemli yardımlarda bulundu ve bundan dolayı aralarında iyi bir ittifak kuruldu. Hasanveyh'in askeri başarılarını kıskanan Büveyhî hükümdarı Rüknuddevle döneminde Hasanveyh'e karşı üstünlük sağlanamayınca iki hükümdar arasında barış sağlandı. Bu barış ortamı Rüknuddevle'nin ölmesi ve Büveyhîler'in üç kola bölünmesiyle birlikte yeni hükümdarlarla aynı minval üzere yürümedi. Büveyhî hükümdarı Muizuddevle (334-356/945967) de babası gibi Hasanveyhîler'le olan mücadelesinde yenilince onlarla barış yapmak zorunda kaldı. Emir Hasanveyh izlediği başarılı siyaset sayesinde bu çekişmelerden karlı çıkmayı başardı[230]. Emir Hasanveyh, hükümdarlığı süresince ülkesinin bir sistem üzerine oturtup, Abbasîler ve Büveyhîler'le başarılı bir denge politikası izleyip, her alanda geliştirdiğinden dolayı emirliğinin adı tarih kitaplarında Hasanveyhî Kürt Emirliği olarak yer almıştır[231].

---

[229] K. V. Zettersteen, "Hasanveyh", **İA**, İstanbul 1988, c. V/I, s. 337; Bosworth, **The New Islamic Dynasties**, s. 269; Bitlisi, **Şerefname**, s. 72-73; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 343; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 27-35; Nizam Ali Dehnevî, "Hukûmet-e Benî Hesneviye ez Zuhûr ta Suqût (Kamerî 330-406/Miladî 941-1015)", **Pijûheşhâ-ye Tarîhî**, sal 5, dovre-ye cedîd, sal 6, şomare 2, (piyapî 22), Tabistan 1393, s. 105-123.

[230] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 210-217; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 344-345; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 35-40; Jürgen Paul, "Ḥasanwayh b. al-Ḥusayn al-Kurdī (350–369/961–979) From Freehold Castles to Vassality?", Deborah G. Tor (Ed.), **The Abbasid and Carolingian Emprires, Comparative Studies in Civilizational Formation**, Brill, Leiden 2017, s. 52-70.

[231] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 217-220; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 40-54.

Hasanveyh'in 369/979 senesinde ölümüyle birlikte geriye kalan yedi erkek çocukları arasında taht kavgaları başladı ve Hasanveyhîler'de bir kargaşa ortamı ortaya çıktı. Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin desteğini alan Emir, hükümdarlık koltuğuna oturdu[232]. Bedir b. Hasanveyh 369/979 yılında Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin minnettarlığı altında tahta oturunca ona karşı bağlılıkta kusur etmedi. Fakat Büveyhî hükümdarları arasındaki mücadeleler ortamın boş bulunmasına sebebiyet verince Bedir b. Hasanveyh ülkesinin sınırlarını genişleterek Esedabad, Burûcerd, Ahvaz, Dînever ve Saburhast'taki bütün kale ve askeri yerleri kontrolü altına almayı başardı. Bu süreçte ülkesinin sınırlarını da garanti altına alan Bedir b. Hasanveyh döneminde, Hasanveyhî hanedanlığı altın çağını yaşadı[233].

Bedir b. Hasanveyh, babası gibi ülkesinin gelişimi için iktisat, tarım ve ticaret anlamında her türlü yatırımı yapmıştı. Özellikle yollar üzerinde hanlar ve pazar yerleri kurdurtarak canlı bir ticaret hayatı olmasını sağlayan Emir Bedir bu dönemde ülkeden elma, armut, narenciye, incir, üzüm, peynir, tuz, safran, kumaş ve ayakkabı gibi ürünler ihraç edilen malların başında gelmişti. Ülkesine müreffeh bir hayat yaşatmayı başarabilen Bedir b. Hasanveyh kendi adına birçok gümüş ve altın sikke kestirmiştir[234]. Emir Bedir ülkesinin sınırları içerisindeki karayollarını onarılması için büyük paralar sarf etmiş, bugün bile hala ayakta kalan kendi döneminin en uzun köprülerini inşa ettirmiş, özellikle hacılar tarafından ülkesi boyunca boydan boya uzanan yolların güvenliğine son derece önem vermiştir. Bedir b. Hasanveyh bütün bunların yanında ülkesini imar faaliyetleriyle de kalkındırmaya çalışmış ve şehirleşmeye büyük önem vermiştir. Kendi döneminde yaklaşık olarak üç bin cami ve mescit ve bunların hemen yanına da uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlar inşa etmiştir. İslam tarihinde ilk ciddi eğitim müesseseleri olan bu mescit ve camiler Hasanveyhî Kürt Hanedanlığı emiri Bedir b. Hasanveyh tarafından hemen bitişiğinde

[232] Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 54-57.
[233] Miskeweyhî, **Tecarib ul-Umem**, s. 182-184; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 220-221; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 346; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 58-64
[234] Bedir b. Hasanveyh dönemi sikke örnekleri için bkz. Abdullah Ghouchani, "Kalemrû-ye hukûmet-e Ebû'l-Necm Bedir b. Hesneviye be İstinad-e Sikkeha", **Iranian Journal of Arcaeology and History**, vol. 8, no. 2, Spring-Summer 1994, serial no. 16, 1995, s. 46-65; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 74-76, 172-175; https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=5067 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlarla birlikte inşa edilmiştir[235]. Hayırseverliği hakkında tarih kitaplarında birçok anekdot bulunan Bedir b. Hasanveyh ülkesindeki fakir ve dullara düzenli olarak ödenmek üzere sadakalar tahsis etmiş, Mekke ve Medine'de muhacir ve ensar'ın çocuklarına ödenmek üzere yıllık yüz bin dinar; ülkesinde cenaze tekfin ve defin işlemleri için yirmi bin dirhem ayırmıştır. Yine ülke sınırları içerisinde Hemedan'dan Bağdat'a kadar olan yol boyunca hacıların ve hayvanlarının ihtiyaçları karşılanacak şekilde bütçeden ödenek ayrılmıştır. Bütün bu hizmetlerden dolayı Abbasî halifesi Kâdir-Billah (381-422/991-1031) Bedir b. Hasanveyh'e hilat ve sancak göndererek kendisini *Nasiru`d-dîn ve`d-devle* unvanıyla onurlandırılmıştır[236]. Alim ve bilginlere büyük önem veren Bedir b. Hasanveyh onlar için bir himaye yeri olarak görülmüştü.

el-Emiru`l-Cebel olarak da tanınan Bedir b. Hasanveyh'in ile oğlu Hilâl arasında 400/1009 yılından itibaren bazı anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bu tarihten itibaren yükseliş devri kapanan ve gerilemeye başlayan Hasanveyhî hanedanlığında baba ve oğul arasında taht mücadeleleri başladı. Büveyhîler'in Rey'de bulunan veziri Ebû Ali el-Hatir'in Bedir b. Hasanveyh'e olan düşmanlığından dolayı oğlu Hilâl'i kışkırtmasıyla ve anne tarafı olan Şazıncan aşiretinin desteğini de arkasına alarak Şehrezor'u ele geçirdi. Bundan kaynaklı olarak, Bedir b. Hasanveyh bir orduyla Şehrezor'a geldi. Karşılaşan iki ordudan Emir Bedir'in askerlerinden çoğu karşı tarafa geçmesiyle Emir Bedir'in ordusu yenildi ve kendisi de oğluna esir düştü. Oğluyla anlaşıp ülkeyi kendisine bırakacağını söyleyerek bir hileye başvuran Bedir b. Hasanveyh kendisinden ibadete kapanması için bir kale ve ihtiyaçlarının giderilmesini istedi. Bedir b. Hasanveyh kendisine tahsis edilen kaleyi güçlendirdikten sonra kendisine düşman olan eski rakiplerinden Şazıncan aşiretinin lideri İbn Annaz, Esedabad'da bulunan Ebû İsa b. Şâzî ve Cevzekan Kürt aşiretiyle anlaşma sağlayarak oğlu Hilâl'i ortadan kaldırması karşılığında kendilerine el koydukları bütün malları vereceği teklifini sundu. Bunlarla da yetinmeyen Emir Bedir, Bağdat'ta bulunan Büveyhî hükümdarı Bahauddevle'den oğlu Hilâl'i ortadan

[235] Sonradan Nizamulmülk tarafından açılacak olan *Nizamiye Medreseleri*'ne de örnek olan ve bu medreselerde yetişen Ebu İshak Şirazî (ö. 476/1083) gibi birçok fıkıh âlimi Hasanveyhîler'in bu mescitlerinden yetişmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, s. 29, 30, 46.

[236] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 249; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 346-354; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 64-88.

kaldırması için büyük bir ordu göndermesini istedi. Bahaudevle'nin gönderdiği ordu Hilâl'i esir aldı, Şehrezor'da hapsetti ve bütün servetine el koydu. Emir Bedir bu yardımdan dolayı ikta olarak Şehrezor'u Büveyhîler'e verdi[237]. Fakat Şehrezor bu olaydan bir yıl sonra 404/1013 senesinde Bedir b. Hasanveyh'in torunu Bedir b. Hilâl tarafından tekrardan Büveyhîler'den geri alındı. Bedir b. Hilâl babası gibi dedesine karşı mücadele içerisinde bulundu. Bütün bunlar Hasanveyhî Emirliğinde otorite boşluğunun oluşmasına sebebiyet vermekle birlikte emirliğin güç kaybetmesine neden oldu. Hasanveyhîler'in içine düştüğü bu durumdan yararlanmak isteyen Büveyhîler ise bir taraftan Hasanveyhî hanedanlığı içinde büyük güç sahibi olan Annazî Kürtleri'ni kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Hasanveyhî hanedanlığında iç kargaşalar bitmek bilmezken Emir Hilâl'in esir edilmesiyle tekrardan emirliğinin başına geçen Bedir b. Hasanveyh kendisine karşı gelenleri cezalandırmak ve kaybettiği yerleri geri almak için savaş hazırlıkları içerisine girdi. 405/1014 yılında Kosced kalesini muhasara ederken, bastıran kış şartları ve ordusunun uzayan muhasarayı kaldırmak istemesi üzerine geri döndüler. Önceden iktidarı ve otoritesi bir kez sarsılmış olan Bedir b. Hasanveyh, ordusunda bulunan Cevzekan aşiretinden bir grup askerin suikastına uğradı ve öldürüldü[238].

Bedir b. Hasanveyh'in öldürülmesinin ardından Büveyhî hükümdarlarından Şemsuddevle'nin orduları tarafından Hasanveyhî toprakları istila edildi ve emirliğin bütün zenginliklerine el konuldu. Büveyhîler'e karşı direnmeye çalışan Tahir b. Hilâl ise bu büyük ordu karşısında direnemedi ve esir düştü ve Hemedan'da zindana atıldı. Bu kez diğer bir Büveyhî hükümdarı olan Sultanuddevle esir almış olduğu Hilâl b. Bedir'i tekrardan hapisten çıkartarak, ona hilat giydirdi ve kızıyla evlendirdi. Ona ordu kurup Şemsuddevle'nin ordularıyla savaşması için yeterince para, malzeme ve silah verdi. Fakat tüm bunlara rağmen Hilâl'in ordusu Büveyhîler'den Şemsuddevle'nin karşısında tutunamadı ve savaşta esir düştükten sonra öldürüldü[239].

Şemsuddevle tarafından esir alınan Tahir b. Hilâl, babasının öldürülmesinden sonra kendisi Şemsuddevle'ye itaatini bildirip bağlılık sözü verince 406/1015 yılında

[237] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 258-261; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 350-351; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 89-94.
[238] Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 95-96, 130-132.
[239] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 263-267; Bitlisi, **Şerefname**, s. 73-74; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 130-145.

serbest bıraktırdı ve kendisinin Şehrezor ile Dînever bölgelerini yönetmesine izin verildi. Şemsuddevle, Tahir'i kendisine iyice bağlamak için askeri ve ekonomik olarak destek verdi. Çünkü artık güçten düşmüş olan Hasanveyhî hanedanlığı, Büveyhî hükümdarları için iktidarlarının savaş alanı haline gelmişti. Şemsuddevle, Tahir'i destekleyerek diğer bir Büveyhî hükümdarları Sultanuddevle'nin etkisi kırmak, bu bölgede yeni bir güç olarak çıkan Annazî Kürt Emirliğini'ni kontrol altına almak istiyordu. Tekrardan otoritesini sağlamaya çalışan Tahir b. Hilâl eskiden beri düşmanlıkları olan rakip Şazıncan ve Annazîler'i iki defa mağlup etmesine rağmen onlarla barış anlaşmasını kabul etti. Barış anlaşması için 406/1015-1016 yılında gittiği Nehrevan'da düşmanları tarafından anlaşma bozularak öldürüldü. Böylece Hasanveyhî emirliği tamamen ortadan kalkmış oldu ve bu emirliğin toprakları başka bir Kürt hanedanlığı kuracak olan Annazîler'in hükümranlığı altına girmiş oldu[240].

İlim, edebiyat, kültür ve mimari açısından zengin bir miras bırakan Hasanveyhîler hâkim oldukları bölgenin hem İranî saha hem halifelik merkezine yakın olmasından dolayı sarayın edebiyat dili olarak Farsça ve Arapça olmuştur. Hasanveyhî hükümdarları ülkelerinde ticaretin gelişmesine büyük önem vermiş, bu minvalde birçok köprü, yol, kervansaray ve çeşitli imar faaliyetleri yaptırmışlardır. İslam medeniyeti tarihi açısından büyük öneme sahip olan medreselerin ilk şekilleri olan mescitlerin yanında talebelerin kalacakları yerlerin inşa edilmesi ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi bu hanedanlık döneminde oturtulmuş, daha sonrasında ise Nizamulmülk medreselerine temel teşkil etmiştir. Yüksek saray kültürünün bütün öğeleriyle yer aldığı Hasanveyhî saraylarında birçok alim ve edip bulunmuş ve yetişmiştir.

1.1.1.6. Annazîler (381-511/991-1117)

Benî 'Anaz, Benî 'Ayar, Benû 'Anan, Benû Henaz gibi isimlerle yer alan ilk Kürt hanedanlıklarından biri olan Annâzîler, Cibal olarak isimlendirilen bölgenin batısında Şazıncan Kürt aşiretinden Ebu'l-Feth Muhammed b. Annâz (ö. 401/1010-1011) öncülüğünde hâkim oldukları Hulvan ve çevresinde nüfuzunu güçlendirerek kendi bölgelerini yönetmeyi başladılar. İktidar oldukları süre boyunca Büveyhîler,

[240] Bitlisi, **Şerefname**, s. 74; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 145-148.

Hasanveyhîler, Mezyedî ve Ukaylî Arap aşiretleri, Oğuz akınlarıyla bölgeye gelen Selçuklular ile mücadele ederek hâkimiyetlerini 511/1117 senesine kadar sürdürmeyi başardılar[241].

381/991 yılında Hulvan şehrine hâkim olan Ebu'l-Feth Muhammed b. Annaz ilkin Arap Mezyedîler üzerine seferler yaptı, 387/997 yılında da Ukaylîler'den Dakûka şehrini alarak topraklarını genişletmeye başladı. Bir müddet sonra da hısımlarının elinde buluna Hanekîn şehrini hileyle kendi kontrolü altına aldı. Hakimiyet yılları bir dezavantaj olarak Hasanveyhî emiri Bedr. b. Hasanveyh'in yükseliş yıllarına denk gelen Emir Ebu'l-Feth Muhammed b. Annaz, Hasanveyhîler'in 979 ile 1014 yılları arasında Hemedan ve Dînever bölgelerine hâkimiyet kurduktan sonra Hulvan ve Karmisîn (Kermanşah) gibi şehirleri de zapt edince kendisi Büveyhîler'in yanına sığındı ve sonradan Hulvan'a dönerek burada 401/1010 yılında vefat etti[242].

Babasının yerine geçen oğlu Husamuddevle Ebu'l-Şevk b. Muhammed döneminde Hasanveyhî hanedanlığında Emir Bedir ve oğlu Emir Hilâl'in arasındaki yaşanan çekişmeler sayesinde Annazîler'in bölgede genişlemeleri ve güçlerini artırmaları için olanak tanıdı. Husamuddevle Ebu'l-Şevk, Emir Bedir b. Hasanveyh'in 405/1014 yılında öldürülmesiyle Loristan Kürtleri'ni de hâkimiyeti altına alarak genişlemeye ve güçlenmeye başladı. 406/1015 yılında ise Tahir b. Hilâl'in öldürülmesiyle beraber Hasanveyhîler'e ait birçok bölgeyi ele geçirdi. Bundan dolayı Annazîler, birçok tarihçi tarafından Hasanveyhî hanedanlığının devamı olarak kabul gördü. 421/1030 yılında Ukaylîler'den Dakûka şehrini ve yine aynı yıl Karmîsîn ve Hulencân'ı ele geçiren Emir Ebu'l-Şevk hâkim olduğu otuz altı yıllık sürede Mezyedîler, Ukaylîler, Hasanveyhîler ve Büveyhîler'le kardeşlerine karşı mücadele etti ve Annazîler'in topraklarını genişleterek, bulundukları bölgede

[241] Abdülkerim Özaydın, "Annâzîler", **DİA**, İstanbul 1991, c. III, s. 215; V. Minorsky, "Annazids", **EI**, c. I, 512-513; K. M. Ahmad, "'Annazids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017, (ulaşım tarihi 21.03.2019); Arapça harflerdeki karışıklıktan dolayı bu gibi ses değişimleri olduğundan dolayı farklı varyantlar ortaya çıkmıştır. Nitekim Şerefname'de de bu hanedanlık için "'Ayâr" ismi kullanmış, bu hanedanlığı da Hasanveyhî soyundan olmamalarına rağmen onların devamı gibi almış ve tarihçilerinde bu şekilde onları ele aldıklarına değinmiştir. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 74-75.

[242] Bitlisi, **Şerefname**, s. 74; Abdulelah M. Abdulah al-Birwari, "**Annazi Kürt Emirliği**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2016, s. 19-20.

tam bir hâkimiyet kurmalarını sağladı. Bu dönemlerde Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal komutasındaki orduyla Cibal bölgesinde hâkimiyet kurma çabası içerisindeydi. Husamuddevle Ebu'l-Şevk 437/1046 yılında öldüğünde Annazîler ona karşı mücadele eden kardeşi Ebu'l-Macid'in etrafında toplandılar[243].

Ebu'l-Macid Muhelhil b. Muhammed hükümdarlığının ilk zamanları yeğeni Ebu'l-Feth ve kardeşi Sorhab'la mücadeleler ile geçti. Emir Ebu'l-Macid Muhelhil döneminde Oğuzlar'ın bölgedeki akınlarının artması, ülke içinde yeğen ve kardeşinin kendisine karşı hâkimiyet mücadelesi vermesi ve Büveyhîler'in bu çatışmalardan istifade ederek olaylara müdahil olması Annazîler'in hâkimiyetini sarstı. Buna rağmen Emir Ebu'l-Macid Hasanveyhîler'den Bedr b. Tahir b. Hilâl'in elinde olan Karmisîn'i ve Selçuklular'ın eline geçmiş olan Dînever'i ele geçirmeyi başardı. Bölgede Selçuklular'ın nüfuzunun artmasıyla birlikte Emir Ebu'l-Macid 432/1050'de Tuğrul Bey'e tabi oldu[244].

Bu süreçten sonra Annazîler dönem dönem Büveyhîler ve Selçuklular'a karşı gelerek daha küçük bölgelerde hâkim olmalarına rağmen genel olarak Selçukluların bölgede kontrolü ellerinde tutmaya çalışmalarından dolayı onlara tabi olarak geçti. Örneğin Emir Ebu'l-Macid'ten sonra Tuğrul Bey'in müdahalesiyle 448/1056 yılında Annazîler'in başına Sa'dî b. Muhammed[245] (ö. 448/1056) hemen sonrasında ise yine Selçukluların etkisiyle Bedr b. Mühelhil b. Muhammed (ö. 467/1074) geçti. Bedr b. Muhelhil bir yıl öncesinde (1055) Abbasî halifesinin Büveyhîler'e karşı Tuğrul Bey'den yardım istemesiyle, onunla birlikte Bağdat seferine katılmış ve Tuğrul Bey'le başarılarından dolayı yakınlık sağlamıştı. Bedr b. Mühelhil hükümranlığı altında Şehrezor, Dakûka, Kenkûr, Heftîd gibi birçok şehir öldüğünde oğlu Ebu'l-Fevâris Sorhab b. Bedir'in (ö. 500/1106) himayesine geçti. Emir Sorhab önce Selçuklu hükümdarı Muhammed b. Melikşah'a itaatini bildirmesine rağmen sonradan ona karşı olan kardeşi Berkyaruk'a bağlandı. Emir Sorhab'ın 1106'da ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebu Mansur b. Bedr ise geçti ve yaklaşık on yıl ülkesini yönetti. İyice zayıflamış ve dışarıya bağlı hale gelmiş olan Annazî

[243] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 326-330; Bitlisi, **Şerefname**, s. 74; al-Birwari, "**'Annazi Kürt Emirliği**", s. 21-22.
[244] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 331-336; Bitlisi, **Şerefname**, s. 75; al-Birwari, "**'Annazi Kürt Emirliği**", s. 22-23.
[245] Bitlisi, **Şerefname**, s. 75; al-Birwari, "**'Annazi Kürt Emirliği**", s. 23-24.

hanedanlığı yüz otuz yıl sonra kaynaklarda belli olmayan sebeplerden dolayı 511/1117'de tamamen tarihe karıştı[246].

Annazîler hüküm sürdükleri süre içerisinde Hasanveyhîler'in topraklarına kurulduklarından ve yine bir Kürt ailesi olduklarından dolayı kimi tarihçiler tarafından Hasanveyhî Kürt Emirliği'nin devamı niteliğinde de görülmektedir. Annazîler kuruldukları çevreye komşu olan Büveyhîler ve Abbasîler ile siyasi ve askeri ilişki içerisinde bulunuyorlardı. Bununla birlikte bazen dostane ilişkileri siyasi evlilikle süslemeler rağmen bazen de karşılıklı savaşlar meydana geliyordu. Özellikle Abbasî halifeliği siyasi gücünü kaybetmesine rağmen onlara karşı manevi bir bağlılık sürekli olarak korundu. Nitekim Annazîler'in yükselme devrine denk düşen Halife Kâdir-Billâh (381-422/991-1030) ve Halife Kâim-Billâh (422-467/1030-1074) dönemlerinde Abbasîler'le ilişkiler en üst seviyeye çıkmış, Annazî emirleri halifeler tarafından elkab ve menşurlarla onurlandırılmışlardır. Oğuz akınlarından sonra bölgede yavaştan etkili olmaya başlayan Türkmenler, Selçuklular'ın yavaş yavaş bu bölgeye gelmesiyle Annazîler'in yükseliş dönemi bitti. Büveyhîler'in ortadan kalkmasından sonra Selçuklu hâkimiyeti kendini geniş bir sahada gösterince Annazîler de bundan paysız kalmadılar.[247]

Ekonomik ve ticari anlamda Hasanveyhîler'in kuruldukları coğrafyada hâkimiyet kuran Annazîler yine aynı ticari yollara sahip olmalarından dolayı ekonomik olarak ileri bir seviyeye ulaştılar ve Annazî emirleri kendi adlarına hutbe okutup, sikkeler kestirdiler. Fakat kendi dönemlerinde Oğuz akınlarının yoğunluk kazanması, Abbasîler'in güçten düşmesi, Annazî hanedanlığı içerisindeki taht kavgalarının uzun sürmesinden ötürü Annazîler, devamı oldukları Hasanveyhî hanedanlığının ulaştığı zenginlik ve refah seviyesine ulaşamadılar[248].

---

[246] Miskeweyhî, **Tecarib ul-Umem**, s. 251-254; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 350, 405, 420; al-Birwari, "**'Annazi Kürt Emirliği**", s. 24-26.

[247] Annazî emirliğinde dış siyaset hakkında bkz. al-Birwari, "**'Annazi Kürt Emirliği**", s. 28-56.

[248] Annazî hanedanlığı sikke örnekleri için bkz. https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11021 (ulaşım tarihi 01.04.2019); Ahmad, "'Annazids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017; Annazî hanedanlığında sosyo-ekonomik hayat ve detayları için bkz. al-Birwari, "**'Annazi Kürt Emirliği**", s. 57- 77.

1.1.2. Bağımsız Devlet Dönemi (XII-XIII. Yüzyıl)

Yaklaşık olarak XII. yüzyılın öncesinde bölgeye gelmiş olan gılman ve kölemen Türkler'in yanı sıra yine bu yüzyılın başlarında yoğunluk kazanan Oğuz akınlarıyla Selçuklular'ın söz konusu bölgelerde hâkimiyet sağlamalarıyla birlikte Kürtler'in hanedanlık yapıları altında oluşturmuş oldukları siyasi teşekküller ortadan kalkmaya başladı. Kürtler, yarım yüzyıl kadar iktidardan mahrum geçen bir dönemin ardından bu kez Eyyûbîler'in sancağı gölgesinde, tek bir çatı altında toplanmayı başarabildiler. Konfederal bir yapı olarak devlet sistemini oluşturan Eyyûbîler'de mezkûr Kürt hanedanlıklarından birçok isim, yeni kurulmuş olan devletin önemli yapılarında yer alarak kazanmış oldukları tecrübeleri buraya aktardılar.

Eyyûbîler döneminde kestirilen sikkeler, hükümdarlar adına okutulan hutbeler, kendi ülkelerinde sahip olduğu topraklarda tam bir bağımsızlık örneği sergilemeleri devletleşme unsurlarından bazılarıydı. Özetle, Eyyûbîler'in Kürt tarihinde yerini belirtecek olursak, Kürtler yaklaşık olarak X-XII. yüzyıllar arasında kurmuş oldukları hanedanlıklar döneminden Eyyûbîler'in tarih sahnesinde yer almasıyla birlikte XIII. yüzyılda bir üst sınıf olan bağımsız ve tam teşkilatlı bir devlet dönemine girmiş oldular.

1.1.2.1. Eyyûbî Devleti (1169-1260)

Selahaddîn Yûsuf b. Eyyûb tarafından kurulan bu sultanlık VI/XII. yüzyıl ile VII/XIII. yüzyılın ilk yarısı arasında Mısır, Suriye, Filistin, Cezire bölgesi (Yukarı Mezopotamya) ve Yemen'de hâkimiyet kurmuştur. Bu aileye ve devlete adını veren Selahaddin'in babası Eyyûb b. Şadî b. Mervan Hezbanîler'in Revvadî aşiretine mensup olarak Dvin/Dıvîn kasabasında doğdu. XII. yüzyılın başlarında Kürt Hanedanlıklarından Şeddadîler'in hizmetinde bulunan Selahaddîn'in dedesi Şadî ve ailesi, 1130'da Dvin'in Selçuklular tarafından ele geçirilmesiyle birlikte güneye inerek Tikrit'e yerleşti. Oradan da Musul Atabegi Zengiler'in hizmetine girdiler[249].

[249] Îbn Xelikan, **Siltan Selaheddînê Eyyûbî**, M. Emîn Narozî (Çev.), Avesta, İstanbul 2008, s. 21-36; Bitlisi, **Şerefname**, c. 1, s. 105-106; Ramazan Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 36-39; Minorsky, **Studies in Caucasian History (III. Prehistory of Saladin)**, s. 124-129; krş. Vladimir Minorsky, **Pêşdîroka Selaheddîn**, Emîn Narozî & Emîne Onatli (Çev.), Avesta, İstanbul 2008, s. 41-49; Ali Beyyumi, **Kuruluş Döneminde Eyyübiler, Selahaddin'in**

Eyyûbîler'in tarih sahnesindeki önemli rolleri 559-564/1164-1169 yıllarında Mısır'a yapılan seferlerle başladı[250]. Fatimîler'in hâkim olduğu Mısır'a gönderilen ordunun başında Selahaddîn'in amcası Şîrkûh, yardımcısı olarak Selahaddîn yer almaktaydı. Ordunun Mısır'da önemli başarılar elde etmesinden sonra vezir olan olan Şîrkûh'un kısa bir süre sonra ölmesiyle amcasının yerine geçen Selahaddîn 564/1169'da Fatimîler'e hem vezir hem de ordu komutanı oldu[251]. Başarılı bir siyasetle yönetimi ele geçiren Selahaddîn 1169'da Haçlıları başarısızlığa uğrattıktan sonra Fatımî rejimini ortadan kaldırdı[252]. 569/1174'de Nureddin Zengi'nin Dımaşk'ta ölümü üzerine ülkede çıkan karışıklıkları doğru siyasi manevralarla kendi lehine çeviren Selahaddîn, 570/1175 tarihinde Abbasî halifesinin kendi hakimiyetini tanımasından sonra bağımsızlığını ilan edip, adına hutbe okutmaya başladı[253].

Selahaddîn, hükümdar olmasıyla birlikte, Kürt hanedanlıklarının "aşiretsel alanlarının" dışında güç yükselişine geçtikleri dönemdir ki bunların içinde Bejnevî/Becnevî[254], Mihranî, Humeydî, Hakkarî, Berzikan, Zerzarî, Hezbanî konfederasyon veya aşiretleri ile Hulwan, Dinever, Nihavend, Hemedan, Şehrezor Kürtleri vardı. Mervanîler, Revvadîler ve Şeddadîler orduya ve sivil elit kesime çok

---

Devleti, Abdulhadi Timurtaş (Çev.), Nûbihar, İstanbul 2015, s. 59-91; R. Stephans Humphreys, **From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus 1193-1260**, State Universtiy of New York Press, Albany 1977, s. 41-85; Cl. Cahen, 'Ayyūbids', **EI**, Leiden 1979, c. I, s. 796.

[250] Kürtler'in Şîrkûh'un ordusuyla Mısır'a 558/1163 yılında ilk gelişleri ve sonrasında 1166 ve 1168 yıllarıda tekrardan Mısır'a girmeleriyle ilgili bkz. Dürriye Avni vd., **Mısır'da Kürtler**, Harun Ünal (Çev.), Nûbihar, İstanbul 2015, s. 41-46; Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 41-51.

[251] Selahaddîn'in vezirliğe seçilme sürecinde Kürtler'in kendi aralarında ittifakı Eyyûbîler tarihinde dönüm noktalarından biri olmuştur. Şîrkûh'un ölümünden sonra yerine Kürt emirlerden Kutbeddin Hüsrev b. Tulely el-Hezbanî geçmeye niyetlenmiş fakat İsa el-Hakkarî onu Selahaddîn lehine davranmaya ikna etmiş ve şöyle demiştir: "*Selahaddîn ve sen aynı topluluktansınız. Onun aslı Kürt'tür (inne esluhu min el-Ekrad) ve gücün Türklere geçmesine izin vermeyeceksiniz*" der ve onu Selahaddîn'e itaat etmeye yönlendirir. Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s. 30; Boris James, **Selahaddin ve Kürtler Haçlılar Döneminde Bir Topluluğun Kavranması**, Nazlı Bilgiç (Çev.), Avesta, İstanbul 2015, s. 89-90; Beyyumi, **Kuruluş Döneminde Eyyübiler**, s. 145-150; Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 53-60; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. II, s. 35-40.

[252] Selahaddîn'in Mısır'a gelişi, yönetimi ele geçirmesi, Fatımî'leri ortadan kaldırması, Mısır'da İsmailîliğe karşı mücadelesi, Sünni İslamı buralarda yeniden tesis etme faaliyetlerini ele alan çalışma için bkz. Yaacov Lev, **Saladin in Egypt**, Brill, Leiden 1999, s. 53-108, 116-141; Amar S. Baadj, **Saladin the Almohads and the Banū Ghāniya, The Contest for North Africa (12th and 13th Centuries)**, Brill, Leiden 2015, s. 86-109; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. II, s. 46-50.

[253] Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 53-68; Beyyumi, **Kuruluş Döneminde Eyyübiler,** s. 191-214.

[254] Arapça ve Farsça harfler arasındaki farklar ve Kürtçeye has bazı telaffuzlar nedeniyle *Bejnewî* olarak kabul ettiğimiz bu aşiretin ismi farklı kaynaklarda bazen *Becnevî, Bejnevî* bazen de *Beşnevî* olarak kaydedilmiştir. Kürtçede ses değişimini ele alan inceleme için bkz. M. Malmîsanij, **Kürtçede Ses Değişimi**, Vate, İstanbul 2013.

sayıda Kürdü alarak ve özgün bir kültür ve kendilerine has bir yönetim biçimi geliştirerek Eyyûbîler'in kuruluşu için uygun koşulları hazırladılar[255].

Yemen, Mağrib, Hama, Ba'lebek, Humus, Musul, Ruha ve Harran[256], Cizre, Ahlat, Sincar, Halep, Mısır, Şam, Yemen, Ürdün ve Bilad-ı Şarkiyye gibi yerleri ele geçiren Selahaddîn buralara kardeşlerini ve yeğenlerini yönetici olarak atadı. 583/1187 yılında Kudüs Haçlı krallığına bir sefer düzenleyen Sultan Selahaddîn, gerçekleşen Hıttîn savaşında Haçlıları büyük bir yenilgiye uğrattı[257]. Hıttîn zaferi ve Kudüs'ün fethi, Katolik dünyasını ayaklandırmıştı. Bunun neticesinde Avrupa'nın üç büyük hükümdarı Almanya imparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa kralı Philippe Auguste, İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard öncülüğünde III. Haçlı seferi düzenlendi. İslam dünyası bu büyük askeri seferde Sultan Selahaddîn'i yalnız bıraktı. Anadolu Selçukluları, Haçlılar'ın kendi topraklarından geçmesine izin verdi. Bunlara rağmen Sultan Selahaddîn bu muazzam güce karşı direnmeyi başardı. Savaş sonrasında ise Haçlılarla dört yıl kadar sürecek olan barış antlaşması imzalandı[258].

Ülkesinin başına geçtiği günden itibaren Haçlılar'la mücadele eden Sultan Selahaddîn 27 Safer 589/4 Mart 1193 günü Dımaşk'ta vefat etti. Vefat ettiğinde ülkesinin sınırları Yemen'den Malatya'ya, Trablusgarp'tan Hemedan ve Ahlat'a kadar uzanıyordu. Büyük merkezlerden Dımaşk'ta veliahtı ve büyük oğlu Melik

---

[255] Ayrıca bu aşiretler Mervanîler döneminde ihtişam kazanan Halep Eyyûbîleri'nin himayesinde varlığını sürdüren Humeydîler; daha çok Eyyûbîler'in askeri kanadında kendini gösteren ve Eyyûbîler'in kurulmasında büyük rolü olan Hakkarîler; Arap fethinin başından beri ön planda olan fakat yine de Eyyûbîler'le birlikte hareket eden Hezbanîler bu dönemde Eyyûbîler içinde önemli rol üstlenmiş Kürt konfederasyon veya aşiretleridirler. Bu aşiretlerin hâkim oldukları şehirler, kaleler, komşu diğer Kürt aşiretleriyle olan ilişkileri, Eyyûbî imparatorluğunda orduda veya sivil hayatta üstlendikleri görevler için geniş bilgi James'in kitabının *Selahaddin ve Kürtler, Ortak Bir Tarih* başlıklı ilk bölümünde ele alınmıştır. Bkz. James, **Selahaddin ve Kürtler**, s. 10, 15-51, 66; Kürtler'in konfederasyon, aşiret ve ait oldukları şehirlerin dışında rakamsal olarak değerlendiren diğer bir çalışmada şu veriler verilmiştir: "*Selahaddîn-i Eyyûbî 1171'de idareyi ilk kez ele geçirdiğinde komutasındaki ordu içinde yer alan Kürt birliklerinin sayısı 174'tü. Bu da yaklaşık 14.000 süvari demekti. 1181 yılında ise Selahaddîn'in ordusundaki Kürt askerlerinin sayısı tam teçhizatlı süvari olarak 8640 kadardı. Bunların arasında emir ve idareci olan 111 Kürt vardı. 6976 tanesi tavaşî denilen hadım edilmiş birinci dereceden atlı askerlerdi. 1153 kişi de karağulam denilen ikinci dereceden atlılardı*." Detaylar için bkz. Avni vd., **Mısır'da Kürtler**, s. 52-53.

[256] Urfa ve çevresinin Eyyûbîler tarihindeki yeri ve önemi için bkz. Ahmet Demir, **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, Kent, İstanbul 2008.

[257] "Büyük Cihad" olarak da adlandırılan Hıttîn savaşı ve Kudüs'ün kurtarılması hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 109-130; İbn Xelikan, **Siltan Selaheddînê Eyyûbî**, s. 70-79.

[258] III. Haçlı seferlerinin tafsilatı için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 131-190; İbn Xelikan, **Siltan Selaheddînê Eyyûbî**, s. 94-99;

Efdal Ali, Kahire'de ikinci oğlu Melik Azîz Osman, Halep'te üçüncü oğlu Melik Zahir Gazî, Yemen'de kardeşi Tuğtegin, Ürdün ve Cezire'de kardeşi Melik Adil, Hama'da Takiyyuddin Ömer'in oğlu Melik Mansûr, Humus'ta II. Şirkûh, Ba'lebek'te Ferruh Şah'ın oğlu Behram Şah, Erbil'de Muzafferuddin Kökböri, Trablusgarp'ta Şerefeddin Karakuş idareye hakimdi. Birçok şehirde ikinci derecede emirler vardı ve Selahaddîn'i büyük sultan olarak tanıyorlardı. Kendisine tabi olan bu hükümdarlar arasında en güçlüsü kardeşi Melik Adil idi. Sultan Selahaddîn'in yerine sağlığında veliaht ilan ettiği büyük oğlu Melik Efdal, Dımaşk'ta büyük sultan oldu[259].

Melik Efdal devleti yönetmede başarılı olamadı. Bu dönemde ülke içinde çıkan huzursuzluk ve emirler arasındaki çatışmalardan sonra 1196 yılında Dımaşk, Melik Efdal'in elinden alındı ve Melik Azîz büyük sultan ilan edildi[260]. 1198'de Melik Azîz'in ölümünden sonra ordunun gücünü eline alan Melik Adil kendini büyük sultan olarak ilan etti. Ağabeyi Selahaddîn döneminde ikinci adam olan Melik Adil'in büyük devlet tecrübesine sahip olması onun Haçlılar'a karşı daha yumuşak bir politika izlemesine neden oldu. Kendisi devletin maliyesine büyük önem verdi, devlet hazinesini daima dolu tuttu, Haçlılar'la olan ticari ilişkileri geliştirdi. Kendi döneminde IV. Haçlı Seferleriyle mücadele eden Melik Adil, ağabeyi Selahaddîn'den sonra ülkeyi tekrardan toparlayarak eski gücüne kavuşturdu ve ülkenin her alanda refah seviyesini arttırdı[261]. 27 Mayıs 1218'de vefat edince yerine oğlu Melik Kamil geçti.

Tecrübeli bir hükümdar olan Melik Kamil babasının yürüttüğü politikaları devam ettirdi. Haçlılar'la dostane ilişkiler kurmaya, maliyeyi güçlendirmeye önem verdi. Tahta geçtiğinde bir taraftan V. Haçlı Seferleri ile öbür taraftan Artuklu, Anadolu Selçuklu ve Harizmşahlar'la mücadele verdi[262]. Melik Kamil'in 1238'de Dımaşk'ta ölmesiyle yerine en küçük oğlu II. Melik Adil geçti fakat ülkedeki bütün

[259] Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 190-193; İbn Xelikan, **Siltan Selaheddînê Eyyûbî**, s. 99-105; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. II, s. 244-246.
[260] Melik Efdal ve Melik Azîz dönemleri, aralarındaki taht kavgası için bkz. Ramazan Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, İSAM, İstanbul 2012, s. 77-83; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. II, s. 263-268.
[261] Melik Adil dönemi için bkz. Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s. 125-153; Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 87-101; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. II, s. 271-322.
[262] Melik Kamil dönemi için bkz. Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 101-127.

melikler tarafından büyük sultan olarak tanınmayınca bir karışıklık devri başladı. Nihayet 1240'da yerine Melik Salih Necmeddin Eyyûb geçti[263].

Hasankeyf'ten gelip devletin başına geçen Melik Salih döneminde (1232-1239) merkezî idarenin beylikler üzerindeki otoritesi zayıfladı. Bu dönemde gerçekleşen VII. Haçlı Seferine karşı başarılı bir şekilde mücadele verdi. 1244 yılından itibaren Moğollar bölgede görünmeye başladı; Suriye ve el-Cezîre'deki Eyyûbî beyliklerine vergi koydular[264]. 1249'da Melik Salih'in vefatı üzerine Hasankeyf yöneticiliğini yapan büyük oğlu Melik Muazzam Turan Şah (1239-1249) babasının yerine geçti[265]. Babasının VII. Haçlı Seferine karşı verdiği mücadeleyi sürdürdü ve Haçlılar yenilgiye uğratıldı. Zafer sonrası Mısır'da bulunan Melik Muazzam, 1250 yılında Baybars tarafından öldürüldü. Onun öldürülmesiyle Mısır'da Eyyûbîler devri sona erdi ve bu tarihten sonra Mısır'da Memlukler devri başlamış oldu[266].

Hülâgû, Bağdat'ı işgal ettikten bir yıl sonra, yani 1258 yılında Meyyâfârikîn ve Cezîre bölgelerini ele geçirdi. 1260 yılı başlarında Halep'i zapt etti, yine aynı yıl Dımaşk'ı teslim aldı. Buradan sonra Mısır'a yürüyen Moğollar 1260'ta Memlukler'le yapılan iki savaşta kesin olarak yenilince Fırat'ın doğusuna çekildiler. Bu yenilgiden sonra Halep sultanı Melik Nasr Selahaddîn Yûsuf, Hülâgû tarafından öldürülünce Eyyûbîler'in Halep kolu sona erdi. Hasankeyf dışındaki Cezîre bölgesi Eyyûbîleri de daha önce Hülâgû tarafından ortadan kaldırılmıştı[267]. Memluk sultanı Baybars, Moğollar'la yapılan savaşı kazandıktan sonra 661/1263 yılında Kerek ve Humus'daki Eyyûbî hakimiyetine son verdi. Bu tarihten sonra Eyyûbîler'in elinde sadece Hama ve Hasankeyf kolları kalmış oldu.

---

[263] II. Melik Adil dönemi için bkz. Yusuf Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016, s. 54-60; Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 130-137.

[264] Melik Salih dönemi için bkz. Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 138-153.

[265] Melik Muazzam Turan Şah dönemi için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri…**", s. 60-63.

[266] Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 149-153.

[267] Eyyûbîler'in içinde bulundukları siyasi durum, kendi içlerindeki taht kavgaları, öncesinde Memlukler'in Mısır'a hakim olmaları gibi nedenlerden dolayı Moğollar'ın genişleme politikasını engelleyememiştir. 657/1259'da Meyyâfârikîn kalesi muhasara altına alınmış, Melik Kamil'in önderliğindeki Kürtler iki yıl kadar dayandıktan sonra nihayet açlıktan şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır. Aynı yıl Halep şehrini de alan Moğollar, Halep emiri Melik Nasır'ı teslim aldılar. Sonrasında yapılacak olan Aynı Calût savaşında Memlukler, Moğollar'ı mağlup edince Hülâgû, Melik Nasr'ı öldürttü. Meyyâfârikîn, Diyarbekir ve Halep'ten sonra başkent Dımaşk da Moğollar'ın eline geçti. Hülagû ve döneminin detayları için bkz. Spuler, **İran Moğolları**, s. 59-77.

Hama beyliği bazı aralıklarla 1342 yılına kadar[268], Hasankeyf beyliği[269] ise Osmanlılar devrine kadar varlığını devam ettirdi[270]. Moğollar ve Memlukler arasında yapılan savaş Kürt tarihi için önemli bir olaydır. Bu savaştan sonra Fırat'ın doğusunda kalan yerler Moğol (İlhanlı) egemenliği altında kalırken, batısı ise Memlukler'e bağlı olarak kalmaya devam etti[271].

Genel olarak medeniyet tarihine baktığımızda, Eyyûbî İmparatorluğu merkeze bağlı vilayetlerden, eyaletlerden, emirliklerden ve tâbi hükümdarlıklardan meydana gelen bir sultanlıktı. Devlet şeriat hükümleri, örf ve adetlerden meydan gelen bir hukuk sistemiyle yönetiliyordu. Devlet teşkilatının başında sultan, hanedana mensup melikler, emirler ve vezirler vardı. Devlet müesseseleri ise Zengî ve Fatımî devletlerinden devralınan müesseselere bazı düzenlemeler yapılarak reforme edilmiş ve geliştirilmişti. Sultan Selahaddîn döneminde Dımaşk ve Kahire devletin merkezleri iken Melik Kamil döneminden itibaren devlet merkezi Kahire olmuştu. Sultan Selahaddîn devrinde Halep, Ba'elbek, Hama, Humus, Yemen emirlikleri kurulmuştu. Melik Adil zamanında ise Hısnıkeyfâ, Meyyâfârikîn ve Kerek emirlikleri idari sisteme ilave edilmişti. Emirler hâkim oldukları topraklarda babadan oğula miras kalıyordu. Her yeni emir büyük sultanın menşurlarıyla tayin ediliyordu. Eyaletlerde hâkim olan emirlikler sultanın adına sikke kestirip hutbe

[268] Hama Eyyûbîleri Sultan Selahaddîn'in çok sevdiği yeğeni ve başarılı komutanlardan olan Melik Takıyuddîn Ömer'e (ö. 1191) Hama ve çevresini vermesiyle idari sistemde yerini almış ve 574/1174-742/1342 yılları arasında Melik Takıyuddîn'in neslinden yedi melik sırasıyla Hama Eyyûbîleri'ni yönetmişlerdi. Özellikle kültürel anlamda çok ileri bir seviyeye gelen Hama Eyyûbîleri, ilim ve edebiyat yönüyle dikkatleri üzerine çekmiş, çokça alim ve edip hükümdarlar bu aileden çıkmıştı. Hama Eyyûbîleri tarihi üzerine müstakil bir çalışma için bkz. Mustafa Kılıç, **Hama Eyyûbîleri Siyasal ve Kültürel Tarih**, Yayınevi Yayınları, Ankara 2009.

[269] Eyyûbîler'in kuzey bölgesinde bulunan önemli eyaletlerinden biri de Hasankeyf Eyyûbîleri (1232-1462) idi. Hasankeyf Eyyûbîleri'ni diğerlerinden ayıran en önemli özellik Kürdistan coğrafyasında bulunmuş olmasıydı. Ayrıca Eyyûbî devletinin Moğol istilaları sonucu ortadan kalkmasıyla geriye kalan Hama kolu siyasi varlığını 742/1341 senesine kadar sürdürmeyi başarabilirken Hasankeyf Eyyûbîlerî yürüttükleri başarılı siyaset sayesinde Hülâgû ve Timur'un bölgeyi istilalarından kurtularak 866/1462 senesinde Akkoyunlular tarafından siyasi varlıklarına son verilmişti. Büyük Eyyûbî devletinin yıkılışından sonra daha çok Melikan Kürt mirliği olarak bilinmiş ve Bohtan, Zırkî, Süleymanî, Rojekî, Bejnevî gibi dönemin büyük Kürt aşiretlerinin meskûn olduğu bölgede hâkimiyetini sağlamış ve siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdi. Hasankeyf Eyyûbîleri'nin siyasi tarihi için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**", s. 52-238.

[270] Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s. 333-363; Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 157-166.

[271] Boris James, "Sovereignty in the Middle East's 'Kurdish Zone' (1260-1330)", **The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran**, Bruno de Nicola ve Charles Melville (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 277-305.

okutturuyorlardı[272].

Eyyûbîler'de gelişmiş bir devlet teşkilatı vardı. Devletin en yetkili kişisi sultandı. Sarayda sultanın en büyük yardımcısı vezirdi. Eyyûbîler'de devlet, hanedanın ortak mülkü sayılıyordu. Hanedan mensubu emirler "Melik" unvanı alıyor, protokolde tâbii olan hükümdarlarla aynı seviyede tutuluyordu. Hanedan mensuplarından sonra en yüksek idari yetkiye askerler arasından yetişen emirler sahipti. Sultanın nâibleri, valiler ve kale kumandanları emirler arasından tayin edilirdi. Özellikle Sultan Selahaddîn'in vezir olmasıyla birlikte ordudaki Kürtler oldukça nüfuz kazandı[273]. İdareci ve askeri sınıfı başta Kürtler olmak üzere Arap, İranlı, Hristiyan ve Yahudiler'den teşekkül olmuş katipler sınıfı takip ediyordu. Bunlardan sonra ulema sınıfı devletin siyasetinde ve kamuoyunun oluşmasında söz sahibiydi[274].

Eyyûbîler devrinde ilmi ve edebi sahada büyük gelişmelerin yaşandığı bu dönemde tarih, edebiyat, inşa, sanat, mimari ve sair alanlarda İslam dünyasında büyük etki yaratan önemli isimler yetişti. Özelikle nesir ve şiirde birçok yenilikler ortaya konuldu.

1.1.3. Yarı Bağımsız Mirlikler Dönemi (XIII-XV. Yüzyıl)

Kürtler'in tarih sahnesinde muktedir oldukları hanedanlık zamanları, Selçuklular'ın bölgede hâkimiyet tesis etmeleriyle ortadan kalkmışlardı. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra bu kez hanedanlığın bir üst formu olan devlet sistemiyle siyasi bir oluşum içerisine giren Kürtler, Eyyûbîler devleti adıyla iktidarlıklarını tesis ettiler. Eyyûbîler'in hükümranlığı altında birleşmiş olan önceki Kürt hanedanlığı mensupları kazanmış oldukları siyasi, idari ve askeri tecrübelerini Eyyûbîler'e

[272] Eyyûbî hükümdarlarının kendi adlarına kestirdikleri sikkeler için bkz. Paul Balog, **The Coinage of The Ayyubids**, Royal Numismatic Society, London 1980; https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=14353 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

[273] Ayrıca Şirkûh'un Mısır seferinden Sultan Selahaddîn'in ölümüne kadar olan sürede orduda otuz bir Kürt emirinin ismi tespit edilmiştir ki bunların sayısı ordudaki bütün emirlerin üçte birini oluşturmaktaydı. Bunlar arasında on üçü Hakkarî, dokuzu Hezbanî, dördü Zerzarîye, ikisi Humeydî ve üçü bağlı olduğu aşireti ve şeceresi bilinmeyen emirlerdi. Sultan Selâhaddîn'in ordusundaki Kürtler'in etkisi ve Kürt emirleri hakkında genel bir değerlendir için bkz. James, **Selahaddin ve Kürtler**, s. 102-103, 125-145.

[274] Eyyûbîler'in devlet teşkilatı, idari teşkilat, askerî teşkilat, maliye teşkilatı, vergiler ve devletin diğer gelir kaynaklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 203-263; Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, s. 169-176.

yansıtmışlardı. Kürt hanedanlık sisteminin bir benzeri olarak Eyyûbîler de aynı şekilde eyalet sistemiyle oluşan bir düzen kurmuştu. Yönetim olarak başarılı bir siyaset izleyen Eyyûbîler, hüküm sürdükleri bölgelerde halkına müreffeh bir hayat yaşatmayı başardı. Devlet içirisindeki taht kavgaları ve kardeşler arasındaki mücadelelerden dolayı Mısır'ı hizmetkarları olan Memlukler'e kaptıran Eyyûbîler böylelikle büyük bir güç kaybına uğradılar. XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran sahasından itibaren etkili olan İran Moğolları (İlhanlılar)'ın akınları bütün İslam topraklarında kargaşa ve yıkımlara sebep oldu. Bundan en çok etkilenen devletlerden biri de Eyyûbîler'di. Nitekim Moğol saldırıları sonucu zayıflayan Eyyûbîler'den geriye sadece Hama ve Hasankeyf kolları kaldı. Moğollar/İlhanlılar'ın bölgede yapmış oldukları yıkımlar ve kargaşadan Anadolu Selçukluları da aynı şekilde etkilenerek yıkıldı.

İlhanlılar'ın Kürtler'in meskûn oldukları topraklarda Eyyûbîler'in, daha batıda ise Anadolu Selçuklular'ın tarih sahnesinden silinmelerinin ardından bölgede bu kez yeni bir siyasi dönem başlamış oluyordu. Eyyûbîler'in tarih sahnesinden silinmesinin ardından Mısır ve Şam bölgelerindeki Kürt askeri ve diplomatlar tekrardan Cezire bölgesine yani kuzey Mezopotamya'ya doğru ve önceden gelmiş oldukları bölgelere geri döndüler. Bu dönemlerde, Eyyûbîler "Şark Eyaleti" olarak adlandırdığı ve daha sonradan Kürt mirliklerine ev sahibi yapacak olan sahada İlhanlılar, vergiye dayalı bir sistem kurmuşlardı. Çünkü İlhanlılar'ın ekonomisi vergi üzerine kuruluydu ve vergilerin toplanması için kargaşa ortamındansa kurulu siyasi bir düzen çok daha avantajlıydı. Dolayısıyla İlhanlılar'ın hükümranlığı altında vergisini ödeyen aşiretsel yapılar zamanla daha teşkilatlı ve girift bir form olan mirlik sisteminin temellerini atmış oluyorlardı. Zira aşiret esasına dayalı siyasi oluşumların ilk örneklerini İlhanlılar döneminde görmekteyiz. Nitekim ileriki zamanlarda kurumsal olarak iyice şekillecek olan Kürt mirliklerinin ilk formu yeni oluşan bu siyasi yapılar Eyyûbîler'in ortadan kalkmasıyla tekrardan şekillenecek olan Mezopotamya'nın kuzeyine ve diğer Kürt bölgelerine geri dönen askeri, idari ve diplomatik alanda önemli devlet adamlarının önderliğinde kazanmış oldukları siyaset ve yöneticilik tecrübesiyle daha da güçlenmeye başladı.

XIII. yüzyılın ikinci yarısına denk geldiği kabul edilen Kürt mirliklerinin siyasi olarak şekillenmeye başladığı bu dönemde Şeref Han-ı Bedlîsî'nin (ö. 1603) eseri Şerefname'de bahsettiği büyük Kürt mirliklerinden olan Erdelan, Bitlis, Şenbû, Behdinan ve Azizan mirlikte bulundukları topraklar üzerinde hâkimiyetlerini tesis etmeye başlamışlardı. İlhanlılar'ın XIII. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkması ile başlayan dönem XV. yüzyılın son çeyreğine kadar Kürt mirliklerinin en parlak zamanı oldu. Bu dönemde söz konusu coğrafya Timurlular'ın istilalarından sonra Karakoyunlular'ın hâkimiyetiyle devam etti. Timur ve Karakoyun dönemlerinde, Kürt mirlikleri muktedir oldukları bölgelerde mezkûr hükümdarlıklara bağlı olarak iktidarlarını sürdürdüler. Fakat Karakoyunlular'ın ardından Kürt siyasi tarihinde fetret devri olarak isimlendirebileceğimiz, bölgede tamamen hâkimiyet kurmak isteyen Akkoyunlular ve halefi olan Safevîler döneminde ise Kürt mirlikleri muktedir oldukları topraklarda iktidarlıklarını kaybederek, Akkoyunlu Türkmenler'e ve ardından Şiilik üzerine kurulmuş olan Safevîler'e bağlı olarak geçirdiler ve bu süreç Çaldıran savaşına kadar bu şekilde devam etti. Mezkûr savaşın ardından Kürt mirliklerinin bir kısmı Osmanlı sahası içerisinde kalırken diğerleri ise İran Safevî topraklarına dahil oldu.

1.1.3.1. İran Moğolları (İlhanlılar) Dönemi (1256-1353)

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın torunu Hülâgû tarafından kurulan devlettir. 1253 tarihinde dönemin Moğol imparatoru Mengü Han, kardeşi Hülâgû'yu İran, Kafkasya, Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'ı ele geçirip buraya kendisine tabi bir bölge hanedanlığı olarak yönetmek için görevlendirdi. Bu şekilde 1256 tarihinden itibaren Tebriz başkent olmak üzere İran'da kuruldu. 1295 yılından itibaren ise tam bağımsız bir devlet haline geldi[275].

Hülâgû yaklaşık olarak yüz otuz bin kişilik ordusuyla planını gerçekleştirmek için yola çıktı ve birçok yeri alarak Moğol hâkimiyetini yaydı. Bu döneme kadar Mengü Han adına sikke kestiren Hülâgû, 1256'da Alamut kalesinin fethinden sonra artık kendi adına sikke kestirdi ve kendi hanlığını kurduğunu ilan etmiş oldu. Hülâgû

[275] R. Ettinghausen, "Īlk̲h̲āns", **EI**, Leiden 1986, c. III, s. 1121; Reuven Amitai, "Il-Khanids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2012, (ulaşım tarihi 25.07.2018); Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102.

ilk dönem fetih ve ülke yönetimini oturttuktan sonra ordusuyla çeşitli Moğol güçleri olan Altın Orda ve Çağataylar; yerel güçler olan Kürtler ve Memlukler gibi diğer Müslüman devletler; ve isyan eden Moğol presleriyle meşgul oldu. 1258 yılında Bağdat'ı alarak Abbasî hilafetini ortadan kaldırdıktan sonra Dımaşk'a yönelerek Eyyûbîler'in başkentini ele geçirdi. Emrindeki geniş ordusuyla farklı kollardan Kürdistan, Irak, Azerbaycan ve Suriye'yi ele geçirip buralarda büyük yıkımlar yaptı[276]. Bu talan ve yıkımlarına karşı İslam aleminde örneği olmayan bir direniş Meyyâfârikîn Kürtler'i tarafından verildi. Meyyâfârikîn'de Eyyûbîler'den Melik Kamil iki yıl süren müdafaadan sonra açlıktan dolayı çaresiz kalınca kaleleri ele geçirildi ve sonrasında buradaki herkes Moğollar tarafından katledildi[277]. Moğol ordusu nihayet 1260 yılında Memlukler'le aralarında gerçekleşen Aynicâlût savaşında bozguna uğradı ve bundan ötürü Fırat'ın doğusuna kadar çekildi[278]. Bu yenilgiden sonra da Moğollar ellerinde rehin tuttukları Halep Eyyûbî emiri Melik Nasır ve etrafındakileri öldürdüler[279]. Bu yenilgiyle İslam dünyasında görülmemiş bir şekilde yıkım, katliam ve zulümler gerçekleştiren Moğollar, Mısır'a varmadan önleri kesildi; sonradan Şam ve Irak-ı Arab bölgeleri bunlardan temizlendi. 1265'te Hülâgû öldüğünde İlhanlılar'ın sınırları Amuderya'dan Fırat'a ve Kafkasya'dan Bellûcistan'a kadar uzanmaktaydı. Bununla beraber Ermeni Krallığı ile Anadolu Selçuklu devleti de İlhanlılar'a bağımlı devletlerdendi[280].

Hülâgû'nun yerine geçen Abaka döneminde İlhanlı devlet teşkilatı kuruldu ve geliştirildi. Bununla birlikte hızla genişleyen İslamiyet'e karşı Moğol adet ve geleneklerini korumaya çalıştı. Dini inanç olarak Budizm'i benimseyen Moğollar

[276] Amitai, "Il-Khanids"; Spuler, **İran Moğolları**, s. 66, 69.
[277] Meyyâfârikîn'de Melik Kâmil öncülüğünde Moğol ordusuna karşı İslam tarihinde eşine rastlanmayan bu direnişin ile Kürdistan coğrafyasında Moğollar'ın, Tatarlar'ın yaptıkları talan ve yağmaların detayları için bkz. Ahmet Demir, "Meyyafarıkin Eyyûbîleri (1185-1260)", **Uluslararası Silvan Sempozyumu (25-27 Nisan 2008)**, Mardin Artuklu Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 158-169; Beysanlıoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır**, c. I, s. 365-366.; Seîd Mewlûd Nadir ve Mehdî Salih Slêvanî, "Sîyasetî Bedreddîn Lu'lu' Beramber Navçe Kurdnişînekan", **The Journal of Mesopotamian Studies**, c. 3/1, Winter 2018, s. 163-178.
[278] Spuler, **İran Moğolları**, s. 67-68.
[279] Spuler, **İran Moğolları**, s. 66, 68.
[280] Hülâgû devri hakkında geniş bilgi için bkz. George E. Lane, "The Mongols in Iran", **The Oxford Handbook of Iranian History**, Touraj Daryaee (Ed.), Oxford University Press, New York 2011, s. 243-270; John Andrew Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", **History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods**, Cambridge 1968, s. 340-355; Michael Hope Power, **Politics and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran**, Oxford University Press, New York 2016, s. 91-110; Spuler, **İran Moğolları**, s. 59-77.

siyasi amaçları için kimi zaman Hristiyanlar'a yaklaşmış siyasi ilişkiler geliştirmişlerdi[281]. Abaka'dan sonra Tegüder (1282-1284) ardından ise Argun (1284-1291) başa geçti. Argun döneminde 1286 yılında özellikle Kürtler'in yaşadıkları bölgelere seferler düzenlendi. Loristan ele geçirildi ve buralarda yeni birtakım idari düzenlemeler oluşturuldu[282]. Argun'dan sonra Geyhatu (1291-1295) hükümdarlık koltuğuna geçti. Bu son üç hükümdar dönemlerinde ayaklanmalar başladı ve devlet ekonomik olarak zayıflamaya başladı[283].

Daha önceden emrindeki yüz bin kişilik ordusuyla Müslüman olan Gazan Mahmud Han, 1295'de tahta oturduğunda İslamiyet'i devletin resmi dini haline getirmişti. İlhanlılar'ın Müslüman olması onların yaptıkları zulümleri ve yıkımları engellememişti. Örneğin, Kürtler mukim oldukları coğrafya, aynı şekilde diğer bölgelerdeki halklar daha fazla şiddet ve yağmalamalara maruz kaldı. Kendi adına sikke kestirip hutbe okutan Gazan Mahmud artık tamamıyla büyük Moğol hanlığına tabi olmaktan çıkmıştı. Gazan Han mali ve askeri alanlar başta olmak üzere posta teşkilatı, vergi sistemi yönetici atama birçok yenilik getirdi ve devleti düzene koydu. Siyasi bakımdan Anadolu valiliği meselesinden kaynaklanan Sülemiş ve Baktu isyanlarını bastırdı, kendi döneminde Memlukler'le olan mücadeleler devam etti[284]. Bu dönemde iç ve dış politika en iyi zamanını yaşadı. 1304'te Gazan Han öldükten sonra İran'ın güney kısımları ve diğer birçok yer tedricen bağımsızlıklarına kavuşmaya başladı. Öteden beri Moğol toprakları olan yerler ise yaklaşık bir yarım yüzyıl daha İlhanlılar egemenliğinde devam ettil[285].

---

[281] Abaka devri ve olayları hakkında geniş bilgi için bkz. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 355-364; Spuler, **İran Moğolları**, s. 78-88; Ettinghausen, "Īlk̲h̲āns", s. 1122; İlhanlılar'ın dine bakışları ve dini siyasetlerinin evreleri hakkında geniş bilgi veren çalışma bkz. Mustafa Akkuş, "**İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 100-171.

[282] İlhanlılar'ın zayıflamaya başladığı Tegüder, Argun ve Geyhatu dönemleri siyasi olayları için bkz. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 364-379; Spuler, **İran Moğolları**, s. 97.

[283] Argun döneminde bir dönem kâğıt para basılmış ve diğer madenî sikkeler tedavülden kaldırılmış, kullanımı bile yasaklanmıştır. Kısa süre uygulanabilen bu yeni durum halk arasında yerini bulmamış, ekonomi hızlı bir şekilde düşüşe geçmiştir. Spuler, **İran Moğolları**, s. 101.

[284] Moğolllar ile Memlukler'in Kürt sahasında mücadeleleri hakkında bkz. Boris James, "Mamluk and Mongol Peripheral Politics: Asserting Sovereignty in the Middle Easrty's 'Kurdish Zone' (1260-1330)", **The Mongols' Middle East**, s. 277-301.

[285] Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 379-397; Spuler, **İran Moğolları**, s. 118; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 103; Gazân Han dönemi İslamlaşma ve bunun İlhanlı siyasetine etkileri için bkz. Akkuş, "**İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti**", s. 171-197.

1304'te ağabeyi Gazan Han'ın tahtına oturan Olcaytu, ağabeyi Gazan Han gibi iyi bir yönetici olmamasına rağmen onun oturtmuş olduğu devlet düzeninden dolayı ülkedeki huzur ve güven devam etti. Bu dönemde Anadolu Selçuklulardan sonra ortaya çıkan Türkmen beyliklerine karşı Bizans'ın yardımına gitti ve Bizans'la iyi ilişkiler geliştirdi[286]. 1316'da Olcaytu ölünce yerine çocuk yaşta olan Ebû Said Bahadır geçti. Ebû Said'in çocuk yaşta olmasından dolayı yönetimi vezirler yönetti. Bu dönemde Kürtler'in çoğunlukta olduğu Mezopotamya'nın kuzeyi, Cezire bölgeleri ile batı Anadolu topraklarında çıkan isyanlar bertaraf edildi. Nihayetinde yıllardır Memlukler'le süren savaşlar 1323'te yapılan bir antlaşmayla sonlandırıldı. Bu döneminde Şiîlik terk edildi ve devletin resmi mezhebi olarak Sünniliğe geçildi[287]. Ebû Said'in, 1335 yılında varis bırakmadan ölmesi, İlhanlı devletinin parçalanmasına ve daha küçük hanedanlıkların ortaya çıkmasına yol açtı. Sonunda İlhanlılar'ın hâkim olduğu bu topraklarda Celayirlî, Çobanlı, Sutaylı, Eretna, Muzafferî, Serbedarî, Karakoyunlu ve Akkoyunlular gibi hanedanlar ve konfedere aşiretler kendi aralarında hakimiyet mücadelesi verdiler ve mukim oldukları bölgelerde hâkimiyetlerini kurmaya çalıştılar[288].

---

[286] Olcaytu devri hakkında geniş bilgi için bkz. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 397-406; Spuler, **İran Moğolları**, s. 119-131; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 103.

[287] Ebû Said devri hakkında geniş bilgi için bkz. Spuler, **İran Moğolları**, s. 132-143.

[288] İlhanlılar'ın devamı niteliğinde olan bu hanedanlıkların kendi içlerindeki mücadelelerde Kürdistan coğrafyasında yine büyük yıkımlar gerçekleşmiştir. Örneğin, iktidar mücadelesinde Hasan Büzürg, Cihan Timur (İzzeddin) Diyarbekir ve Kürdistan'ı işgal etmiştir. Yine bir başka dönemde Küçük Hasan ve Hasan Büzürg arasındaki mücadelelerden birinde Muş, Diyarbekir ve Mardin'i müthiş bir şekilde tahrip edilmiştir. Spuler, **İran Moğolları**, s. 149-151; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 406-413; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Erol Üyepazarcı (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 308.

İlhanlıların dağılmasıyla ortaya çıkan bu küçük çapta hanedanlar arasında sürekli hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Örneğin Karakoyunlu Türkmenler'in başında bulunan Bayram Bey, ilk zamanlar Celayirlîler'le mücadele etmiş, yenildikten sonra Celayirlîler'e tabi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yine aynı şekilde Hasankeyf hâkimi Melik Eşref, Çobanlılar ve Celayirlîler'le hem siyasi hem de askerî mücadelelerde bulunmuş, Çobanlılar ve Celayirlîler arasındaki siyasi mücadeledenn doğan otorite boşluğundan istifade etmeye çalışmıştır. Özellikle Melik Eşref'e karşı olan Çobanlılar bu çekişmeler sonunda kendi arasında bölünmelere başlamış ve dağılmışlardır. Celayirlî hükümdarı Şeyh Üveys'in ölümü ile güç kaybetmeye başlayan bu hanedanlık bir taraftan kendi içindeki taht kavgalarıyla uğraşırken öbür taraftan İran'daki Muzafferîler ile merkezi Erzurum olan Karakoyunlular ile mücadele etmeye başlamıştır. Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, s. 142-143; Bülent Yılmaz, "**Celayirliler Kabile Devlet**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Erzurum 2002, s. 116-119; İlhanlı Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan siyasi teşekküller için bkz. Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, s. 120-153; Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, s. 353-360; Ettinghausen, "Īlk̲h̲āns", s. 1122-1123.

İlhanlılar'ın idari, mali ve askeri alanda bir devlet sistemi oluşturmayı başardılar. İdari taksimatta askerliği ve ulaşımı temel aldılar. Hükmettikleri yerde yeni bir nizam, idari tanzim yaptılar[289]. Eyalet sistemiyle yönetilen İlhanlılar, eyalet sınırlarını geniş ölçüde eskiden beri gelenek halinde olan dağ, nehir, çöl gibi doğal sınırlar olarak belirliyordu. Kimi zaman ise elde edilen yerin ulaşım, gelir ve zenginlik kaynakları göz önüne alınarak yeniden yapılandırıldılar[290]. Muktedir oldukları yerler arasına Kürtler'in de hâkim oldukları Fars, Şebankare, Küçük Loristan, Büyük Loristan, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia, Musul, el-Cezire gibi bölgeleri kendi topraklarına dâhil edip, kendi nizamlarına göre tanzim ettiler. Örneğin Hülagû devrinde Musul merkez olmak üzere Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia bölgeleri idari olarak birleştirilerek Diyar-ı Bekir adı altında bir eyalet şeklinde teşkilatlandırdılar. Yine aynı şekilde el-Cezire'nin yerini idari taksimatta Diyar-ı Bekir aldı. Benzer şekilde Erzurum, Muş, Aladağ ise Ahlat merkez olmak üzere yeni bir idari ünite içerisinde toplanmıştır[291]. İlhanlılar ayrıca buralarda hükümetlerine el koydukları bölgelerde kendi adlarına sikke kestirmeye başladılar. Böylece piyasalarda diğer sikke ve paralar yerini Moğol dinarlarına bırakmaya başladı[292].

Ortaçağ İslam tarihinin en önemli olaylarından biri Moğol istilaları ve bu coğrafyalarda meydana getirdikleri büyük yıkımlardır[293]. Bu istilalarla Irak-ı Acem,

[289] Spuler, **İran Moğolları**, s. 65.
[290] İlhanlı Moğolları eyalet idaresi için bkz. Spuler, **İran Moğolları**, s. 367-393.
[291] Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, s. 66.
[292] Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, s. 319-320; Ayrıca bu dönemde kesilen İlhanlı sikkeleri için bkz. George C. Miles, **The Islamic Coins**, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton New Jersey 1962, s. 22.
[293] Moğollar'ın geldikleri bu bölgelerde hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için ele geçirip tahrip ettikleri her yere, bir köprü misali, Kürtler'in hâkim oldukları topraklar üzerinden geçmelerinden dolayı bu bölgeler büyük yağma ve tahribata uğramıştı. İlhanlı malî kayıtlarına göre Kürt illerinden alınan vergilerin önceki dönemlere kıyasla İlhanlılar döneminde daha düşük olması Moğollar'ın, Kürtler'in yaşadıkları coğrafyalarda yaptıkları büyük yıkımlar ve tahribatların somut delilleridir. Örneğin Spuler'in aktardığı rakamlara göre İlhanlılar öncesinde Kürdistan'da toplanan vergi iki milyon dinar iken, bu rakam İlhanlılar döneminde 201.500 dinara kadar düşmüştü. Aynı şekilde Ebû Said devrinde Şebankareler'in ödedikleri vergiler iki milyon dinardan 266.100 dinara düşmüştü. Büyük ve Küçük Loristan gibi Kürtler'in hükmettikleri büyük bir coğrafyadan yapılan yıkımlar sonucu yıllık vergi tahsilatı 91.000 dinar olarak belirlenmişti. İlhanlılar özellikle vergi konusunda hiç taviz vermemişlerdi. Hükmettikleri yerlerin idari taksimatına göre vergi miktarını belirlemişlerdi. Spuler, **İran Moğolları**, s. 351, 356; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 303-340; Cahen, Moğollar hakkında yazdığı eserinde bu rakamları eleştirmiş, doğruluğuna şüpheyle yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, s. 326-327; İlhanlı

Irak-ı Arap ve Kürtler'in mukim oldukları geniş coğrafyanın siyasi ve idari yapısıyla dengeleri tamamıyla değişmiştir. Özellikle sosyo-kültürel, etnik ve aşiret yapısında geniş bir nüfus hareketliliğinin sonucu olarak önemli değişimler meydana gelmiştir. Bu dönemde özellikle Kürt coğrafyasındaki Türkmen ve Moğol sayısı artmıştır. Bu süreç daha sonradan ortaya çıkacak olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi büyük göçebe Türkmen zümrelerinin bu bölgelere hâkim olmasını sağlayacaktı[294]. Moğollar'ın yerel kadroların yerlerine geçmelerine ve ülke kaynaklarına el koymalarına rağmen, tam itaat altına alınamamış bazı bölgelerde Moğol egemenliğinin yerine, Kürtler gibi, bölgesel özerkliğin hâkim olması, onların Moğol öncesi dönemle bir tür sürekliliği sağlayan ve ilintinin kopmamasını sağlayan bir düzen sağlamıştı. Ancak sonraki yıllarda bastırıldıkları sanılan yeni güçler tekrardan ortaya çıkacaklardı[295].

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Moğollar'ın hem siyasi hem de askeri olarak zayıflamasıyla birlikte Kürt mirlikleri kendi bulundukları bölgede hüküm sürmeye, iktidar sahibi olmaya başladılar. Erdelan, Bitlis, Şenbû, Behdinan, Azizan ve Melikan bahsi geçen ilk dönem kurulan Kürt mirliklerindendirler. Nitekim iktidarlıklarını tesis ettikten sonra kendi adlarına sikke kestiren bu mirlikler hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir. Kürt mirliklerini eserinde ele alan Şeref Han-ı Bidlîsî mezkûr mirlikleri, kendi adlarına sikke kestirip hutbe okutan Kürdistan hükümdarları adı altında ele almıştır. Moğollar'ın Kürdistan coğrafyasındaki güçlerinin zayıflamasıyla birlikte Kürtler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde irili ufaklı birçok Kürt mirliği de kurulmuştur. Bu mirlikler, Kürdistan'da kurulup hâkimiyet gösteren Çemişgezek, Mirdasî, Hazzo, Hizan, Kilis, Şirvan, Kurnî, İrûn, Zirkî, Suveydî, Süleymanî, Sohran, Tergever, Biradost, Mahmûdî, Dunbulî gibi Kürt mirlikleridirler[296]. Söz gelimi Azizan mirliği olarak bilinen Cizre Buhtî mirliğinde

---

Moğolları vergi düzeni, tâbi hükümdarlıkların nasıl vergi ödedikleri, vergi türleri ve dönemin vergi memurları hakkında geniş bilgi için bkz. Spuler, **İran Moğolları**, s. 334-366.

[294] Moğol istilasından sonra Türkmenler'in genel durumu ve mebhus coğrafyalara gelip yerleşen Moğol-Türkmen boyları için bkz. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 1972, s. 139-199; Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, s. 310; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 105.

[295] Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, s. 287.

[296] Çalışmamızın ileriki bölümlerinden olan "Kürt Mirliklerinin Statüleri" başlığı altında bu konu örnekleriyle birlikte ele alındığından dolayı burada sadece ismen zikredilmişlerdir. Ayrıca her bir Kürt mirliğinin tarih içerisindeki seyri için *Şerefname*'de bilgiler mevcuttur.

730/1329-1330 yılında İlhanlılar'ın Cizre naibi Taceddin Bedil ölünce yerine şehrin yönetimine oğlu Beklemiş geçmişti. Son İlhanlı hükümdarı Ebû Said ölünce yerine geçenler bu görevi yürütecek görevde olmadıklarından, kendisine bağlı olan yöneticiler vergi vermekten vazgeçtiler ve her yönetici bulunduğu yerde başına buyruk hareket etmeye başladı. Cizre'de halka zulüm etmeye başlayan, adaletsiz bir yönetim sergileyen Beklemiş ve adamları halk tarafından istenmeyince, Cizre'de bulunan büyük aileler tarafından Finik hâkimi İzzeddîn el-Buhtî şehrin yönetimini alması için harekete geçmeye teşvik edildi. İzzeddîn el-Buhtî, Melikan mirliği hâkimi Melik Eşref'in izni ve desteğiyle Cizre şehrine doğru emrindeki askerlerle hareket etti ve bu şehri 738/1337-1338'de ele geçirip şehre hâkim oldu[297].

XIV. yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde Hasankeyf merkezli Melikan Kürt mirliği hâkimi Melik Adil, Diyar-ı Bekir bölgesinden Türkmenler'i çıkarmak için harekete geçtiğinde ona yardım eden emirler arasında Bitlis mirliğinin hâkimi Emir Ziyaeddîn er-Rojkî, kardeşi Muş hâkimi Emir Şemseddîn, Ahlat hâkimi Bahaeddîn b. el-Ğarz, Nasireddin b. Belico ez-Zırkî, Erzen hâkimi Melik Mansûr, Cizre hâkimi Seyfeddin el-Buhtî, Bahaeddîn es-Suleymanî, Meyyâfârikîn hâkimi İzzeddîn b. Zeydo ez-Zırkî vardı. Yine aynı dönemde İlhanlılar'a karşı bağımsızlığını kazanıp, mirliğin yönetimini eline alan bir diğer emir ise Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Melik İmameddîn'di[298]. Kendisi Melikan mirliğiyle Azizan mirliği arasında gerçekleşecek olan bir savaşın önlenmesi için arabulucuğu Vestan'da ikamet eden, Şenbû mirliği hâkimi Melik İmameddîn yapmıştı[299].

XIII. yüzyılın sonlarında kurulduklarını kabul ettiğimiz Kürt mirlikleri, XIV. yüzyılın başlarına gelindiğinde İlhanlılar'ın dağılmaya başlamasıyla birlikte Kürt mirleri de hâkim oldukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardı. Bağımsızlıklarını elde eden Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ortalarından itibaren artık kurumsal bir kimlik oluşturmayı başarmış ve tam bir mirlik haline gelmişlerdi. Ayrıca Kürt mirliklerinin kurumsallaşmalarının ve bulundukları bölgede

[297] Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 113-114; Yusuf Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu**, s. 117-118.
[298] Alikılıç, **Abbâsî Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne İrisân Beyleri**, s. 42.
[299] Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 120; Yusuf Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği", **Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu**, s. 129.

hâkimiyetlerini tam olarak tesis etmelerinin yansımaları kendi arasında gerçekleşen başta askeri ve diplomatik olmak üzere birçok alandaki ilişkilerde kendini göstermekteydi. Özellikle dönemin önemli devletlerinden olan Memlukler'in Kürt mirleriyle olan resmi devlet yazışmalarında bu mirlikler artık bölgenin hâkimi olan Kürt mirlerin adlarıyla tanınmakta ve yazışmalara konu olmaktaydı. Örneğin, Melkişî Kürt mirliği ile yapılan yazışmalarda bu mirliğin hâkimlerinden Mîr Yelman Bey'in kendisine *Hakimu Çemişgezak* veya *Sahibu Çemişgezak* şeklinde hitap edilmiştir[300].

Günümüzde mevcut olmamasına rağmen bu mirliklerin büyük olasılıkla kendi adlarına sikke kestirdikleri tahmin edilmektedir. XV. yüzyıl öncesinde direkt olarak Kürt mirlerinin adlarına kestirilmiş sikkelerin günümüzde bulunmamasına rağmen Timur'un bölgeye gelmesiyle buralarda Timur adına sikke kestirilmesi ya da bağlı oldukları Memlukler adına sikke kestirmeleri bu mirliklerde darphanenin mevcudiyetine işaret etmektedir. Bu da bizlere büyük olasılıkla kendi bölgelerinde hâkim olan Kürt mirlerinin XIV. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle İlhanlılar'ın son bulmasıyla birlikte bağımsızlıkları elde etmeleriyle beraber kendi adlarına sikke kestirmiş olabileceklerini göstermektedir[301]. Kürt mirlerinin bölgede hâkimiyet tesis etmeleri ve hâkimiyetlerini sağlamlaştırma süreci özellikle İlhanlılar'ın zayıflayıp ortadan kalmasına paralel olarak hızlanmış ve Timur'un gelişine kadar olan zaman diliminde zirve noktaya ulaşmıştı. Bu dönemde hemen hemen bütün Kürt mirliklerinde mimari alanda yapılan cami, mescit, hamam, han, medrese, kale, çarşı, saray, yol ve köprü gibi birçok eser bunu göstermektedir[302].

---

[300] Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, **Subhu'l-E'şa fî Sina'ati'l-Înşa**, c. VIII, Yûsuf Ali Tavîl (Haz.), Beyrût 1987, s. 227-232; Yusuf Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîrektiya Melkîşî", **Nûbihar Akademî**, jimar 7, sal 4, 2017, s. 118.

[301] Kürt mirliklerinde kestirilen sikke örnekleri çalışmamızın ileriki bölümlerinde "Sikke" başlığı altında ele alınmıştır. Kürt mirliklerinde darp ettirilen bir kaç sikke örneğin için bkz. Yusuf Baluken, "Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî", **Nûbihar Akademî**, jimar 4, sal 2, 2016, s. 123-129; Yusuf Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî", **Nûbihar Akademî**, jimar 2, sal 1, 2014, s. 122-124.

[302] Bu konuyla ilgili olarak örnekler ilerde ele aldığımız "Kürt Beyliklerinin Genel Yapısı" başlığı altında verildiğinden dolayı burada detaylıca değinilmemiştir. Ayrıca bkz. Fehmi Gür, **Ortaçağ ve Sonrasında Kürt Mimarisi**, Hedef Ay, Van 2009.

1.1.3.2. Timurlular İstilası Dönemi (1386-1404)

İlhanlılar döneminde Kürtler'in mirlik olarak hâkimiyet tesis ettikleri yeni idari sistem XIV. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelen Timur tarafından onanması ve aynı şekilde devam ettirilmesi Kürt mirliklerinin bu dönemde otrumuş ve kurumsallaşmış bir yapıya sahip olduklarını göstermekteydi. Aynı şekilde Kürt mirliklerinden de genel olarak tabiiyet sözü alan ve kendisine bağlılıklarını kabul eden Timur, bölgede hâkimiyetini pekiştirmiş oluyordu. Nitekim bu dönemde Kürt mirliklerinde Timur adına kestirilen sikkeler bunun en somut delilleriydi[303]. Bunun yanı sıra Timur'un kendisine tabi olan Kürt mirlerine tekrardan kendi bölgelerinin onlar adına kaydedilip, hükümdarlıklarının onandığını gösteren beratlar da bu hâkimiyetin bir diğer göstergesiydi[304]. Genel olarak bu döneme baktığımızda bu dönemle ilgili olarak eserlerin olmayışı, bölgeden çıkan tek eserin *Kitab-ı Diyarbekriyye*[305] olması, bu dönemi karanlık kılmıştır. Kürt mirlikleri hakkında detaylı bilgilerin olmadığı bu dönemde, söz konusu bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile ilişkili olarak ele aldık.

İlhanlıların ortadan kalmasıyla rahat nefes alan Kürt mirlikleri iktisadi, toplumsal ve askeri alanda gelişmeleri sürdürürken buna paralel olarak Timur (ö. 1405), başkenti Semerkant olan ve kendi adıyla anılan Timurlu Devleti'ni 1370'de kurdu. Önceleri Mâverâünnehir'e hâkim olan Timur, sonradan Horasan ve Azerbaycan'a yaptığı seferler sonucunda buraları ele geçirdi. Akabinde Altın Orda Hanlığı'nı da ortadan kaldırarak buralara hâkim oldu. Ardından batıya üç büyük sefer düzenledi. Bunlardan ilki üç yıl süren 1386-1388 yıllarını kapsayan Kürdistan topraklarına gerçekleştirdiği ilk seferiydi. Sonrasında beş yıl (1392-1397) ve yedi yıl (1399-1400) süren seferlerinde daha da güneye ve batıya inerek Rumeli ve Suriye'ye

[303] Örneğin Çemişgezek mirliğinde Timur adına darp ettirilen bir sikke örneği için bkz. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=196910 (ulaşım tarihi 02.03.2020).

[304] Örneğin dönemin Bitlis, Ahlat ve Muş bölgelerinin hâkimi olan Bitlis miri olan Emir Hacı Şeref'in Timur'a itaatini bildirmesi üzerine Timur da bu bölgelere ek olarak Pasin, Avnik ve Malazgird bölgelerini de Hacı Şeref'e vererek onu onurlandırmış ve kendisinin bu bölgelerin hâkimi olduğunu teyit eden bir beratname verilmiştir. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 406-407.

[305] Akkoyunlu döneminde yaşayamış olan tarihçi Ebû Bekr-i Tihranî'nin Uzun Hasan'ın teşvikiyle kaleme aldığı eseridir. Eser Akkoyunlu tarihini anlatan birinci elden kaynak olmasının yanı sıra Diyar-ı Bekir ve çevresi, bölgede Kürt mirlik ve aşiretleri hakkında önemli bilgiler içermesi açısından önem arz etmektedir. Bkz. Faruk Sümer, "Kitâb-ı Diyarbekriyye", **DİA**, İstanbul 2002, c. XXVI, s. 75.

yönelip Bağdat'a kadar ilerledi. Geniş bir sahada hâkimiyet kuran Timur, Memlukler ve Osmanlılar'ı da yenerek bölgedeki gücünü göstermiş oldu[306].

Timur, Horasan'a yaptığı sefer sonunda İran coğrafyasının durumunu daha yakından gördüğünden buralara sefer yapmaya karar vermişti. 1386'da batıya doğru yaptığı ve üç yıl süren seferinde (1386-1388) ilkin Hac kervanlarına saldırdığı bahanesiyle Celayirlîler'e[307] bağlı olan Loristan hâkimi Kürt Melik İzzeddin'e karşı bir sefer düzenledi, buraları ele geçirdikten sonra Melik İzzeddin ve ailesini Semerkant'a gönderdi[308]. Sonrasında yönünü Azerbaycan ve Gürcistan'a dönen Timur, Gürcistan'dan sonra yönünü Kürdistan topraklarına çevirdi ve böylece batıya yapacağı seferlerin ilkini Kürdistan üzerine yapmakla başlatmış oldu. 787/1386'de Timur ordusuyla Bazid (Doğu Beyazıt)'ı ele geçirdikten sonra Erzurum'un güneydoğusundaki Avnik Kalesinden geçerek Çapakçur'a, oradan da Muş Ovası'ndan hareket ederek buraları ele geçirip Ahlat'a geldi. Bitlis Beyliği sınırlarına dahil olan Ahlat ile Hakkari Şenbû mirliği topraklarına dahil Adilcevaz'ı zapt ettikten sonra Van gölü çevresinden dolanarak Van ve Vestan (Gevaş) üzerine yürüdü[309]. Dönemin Van-Hakkâri hâkimi Şenbû mirliği emiri Melik İzzeddîn Şîr, Timur tarafından kendi ülkesine yapılan bu istilaya karşı Van kalesine kapandı. Timur'un bir tarafı Van gölünün içinde kalan kaleyi kara tarafından muhasara altına aldıktan iki gün sonra Şenbû mirliği hâkimi Melik İzzeddîn Şîr karşı koyuşundan vazgeçip kaleden aşağı indi. Ancak kale halkı kaleyi teslim etmeyerek tekrardan kale kapılarını kapatıp direnmeye devam etti. Akabinde yirmi yedi gün süren bir kuşatmadan sonra kale Timur ordusu tarafından ele geçirildi. Van şehri yağmalanıp

---

[306] Hans R. Roemer, "Timurlular", **İA**, İstanbul 1979, c. VII/I, s. 346-370; Mustafa Kafalı, "Timur", **İA**, İstanbul 1979, c. VII/I, s. 336-346; İsmail Aka, "Timurlular", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLI, s. 177-180; İsmail Aka, "Timur", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLI, s. 173-177.

[307] Büyük bir Moğol kabilesi olan Celayirler Cengiz Han'ın seferlerine katılmışlardır. Cengiz Han döneminde görev aldıkları ordudan dolayı farklı ve geniş bir coğrafyaya yayılan Celayirler İlhanlılar döneminde İran ve ırak'a kadar yayılmışlardır. İlhanlılar döneminde devlet bürokrasisinde yer alan Celayirler'in sayısı oldukça kalabalıktı. Nitekim Hülagû da bir Celayirlî kabilesine mensuptu. İlhanlılar'ın dağılmasıyla birlikte Azerbaycan'da hâkimiyet kuran Celayirler zamanla sınırlarını genişleterek Bağdat'a kadar ilerlediler. Hâkim oldukları bu süre zarfında Muzafferîler ve Karakoyunlular'la mücadele eden Celayirlîler, Karakoyunlular tarafından 1431 tarihinde yıkıldı. Bkz. Celayirlîler için bkz. Mükrimin Halil Yinanç, "Celâyir", İA, III, 64-65; Muzaffer Ürekli, 'Celâyirliler', **DİA**, İstanbul 1993, c. VII, s. 264-265.

[308] Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, TTK, Ankara 1989, s. 6, 123; İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara 2017, s. 18; İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, Ahsen Batur (Çev.), Selenge, İstanbul 2012, s. 102-103.

[309] Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, s. 7; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 18-19; İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, TTK, Ankara 1994, s. 13-14.

yakıldı ve direnişçilerin çoğu öldürüldü. Van kalesinin yıkılması için ferman çıkartıldı[310]. Timur, sonrasında Kürdistan eyaletinin yönetimini dönemin Şenbû mirliği hâkimi Melik İzzeddîn Şîr'e bırakarak yönünü Selmas'a çevirdi[311]. Bu sefer sonrasında Erdelan Kürt mirliği üzerinden İran'a geçerken Erdelan mirliği hâkimi kendisine tabiiyetini bildirdi. Buna karşılık olarak Timur da Baba Erdelan'a Şehrezor şehrini verdi[312].

Timur'u ülkesinin batısına yani Kürdistan taraflarına çeken en önemli iki sebep kendisine tabi olmayan Celayirlî Ahmed ve Karakoyunlu Kara Yûsuf'tu. Timur ülkesinin diğer sorunlarını ve doğu tarafındaki hâkimiyet problemlerini hallettikten sonra ikinci beş yıllık sefer (1393-1397) olarak yönünü tekrar batıya döndü. Sonrasında Celayirlî Ahmed'in[313] kendisine tabi olmamasından dolayı Bağdat'ı ele geçirip buradaki herşeye el koydu ve çok büyük katliamlar gerçekleştirdi. Bu durum karşısında Bağdat'tan Şam'a kaçan Celayirlî Ahmed dönemin bir diğer büyük gücü olan Memlukler'e sığındı[314]. Timur, Bağdat'ı almaya giderken kendi hizmetine giren Akkoyunlu konfedere-aşiretin reisi Kara Yülük Osman'ı Mardin ve Diyarbekir taraflarına gönderdi. Kara Yülük Osman, Mardin şehrini kısa bir süre sonra aldıktan sonra oğlu İbrahim Bey'i Hasankeyf ve bağlı yerlerin alınması için görevlendirdi. İbrahim Bey, bölgeyi talan edip yağmalayınca zor durumda kalan Melikan Beyliği hâkimi her yıl vergi ve bir miktar asker vermeyi kabul etti. Kara Yülük Osman daha sonra Süleymanî ve Zirkî Kürt aşiretlerinin üzerine yürüdü ve onların bazı kalelerini ele geçirdi. Bazılarına ise vergi koyup

[310] Timur'un Van şehrinde ve Van Kalesi'nde yaptığı katliamlara Ermeni tarihçilerin kaynaklarından derlenen araştırma yazısı için bkz. Dickran Kouymijan, "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", Artun Gebenlioğlu (Çev.), **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, Richard G. Hovannisian (Ed.), Aras, İstanbul 2016, s. 139-140.
[311] Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Necati Lugal (Çev.), TTK, Ankara 1987, s. 125; Şerafeddîn Ali Yezdî, **Zafername**, Mevlevi Muhammed İlâhdâd (Nşr.), c. I., Calcutta 1887, s. 421-424; Bitlisi, **Şerefname**, s. 138-139; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği", s. 130.
[312] Timur'un gerçekleştirdiği ilk seferinin ayrıntıları için bkz. Aka, **Timur ve Devleti**, s. 18-21.
[313] Celayirlî Ahmed'in hâkimiyet kurduğu Kürdistan coğrafyasının güney kesimlerini de kapsayan sahasında iktidarının bir göstergesi olarak Behdinan Kürt mirliği hâkimi beyliğin başkenti olan İmadiye'de onun adına sikke kestirmiştir. Bkz. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=37233 (ulaşım tarihi 02.04.2019).
[314] İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, s. 111-115.

yağmaladı[315]. Böylece sırtını Timur'a yaslayan Akkoyunlular, Kürtler'in hâkimiyet kurdukları geniş topraklara nüfuz etmeye başladı.

Timur Bağdat'ı işgal ettikten sonra Erzincan emiri Mutahharten'e, Akkoyunlu ve Karakoyunlu beyleri ile Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin'e elçiler göndererek kendisine itaat etmelerini bildirdi. Aynı şekilde Memluk sultanına da kalabalık bir elçilik heyeti göndererek Celayirlî Ahmed'in kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat elçilerden gelen cevabı beklemeden yönünü Mezopotamya'ya çevirdi ve güzergâhı üzerinde Baban ve Soran Kürt mirliklerinin toprakları olan Kerkük, Altınköprü, Erbil'i istila ederek önce Musul oradan da Mardin'e doğru hareket ederek Mardin yakınlarındaki Çemlîk denen yerde ordugâhı kurdu[316]. Timur, 3 Ocak 1394'de Mardin'e geldiğinde bu bölgede bulunan Hasankeyf hâkimi Melik Adil Süleyman, Timur'un yanına gelerek ona büyük hediyeler sundu ve bağlılıklarını bildirdi[317]. Timur, bu bölgedeki bütün yöneticilerden önce kendisine mektup yazıp kutladığı için Melik Adil Süleyman'ı en güzel şekilde karşıladı ve ona hilat giydirdikten sonra kendi ülkesine uğurladı. Böylelikle Melik Adil Süleyman mirliğini ve halkını başarılı bir siyasi hamleyle Timur'un gazabından koruyabilmişti. Hasankeyf ve çevresinde hâkimiyetini kurmuş olan Melikan mirliği Timur hanedanlığına bağlılıklarını sonraki dönemlerde sürdürdü. Aynı şekilde Timur'un oğlu Şahruh, 798/1395-1396 yılında Tebriz valisi olduğunda ona da yine birçok hediye ve değerli eşyalarla birlikte elçiler yollamış, Şahruh da kendisine aynı şekilde elçiler yollamıştı[318]. Melikan Kürt mirliğinin varlıklarını ve iktidarlarını Moğol ve Timur gibi istilacı kuvvetlere karşı koruyabilmelerinin en önemli sebebi bunlara karşı denge politikaları yürütebilmiş olmalarıydı. Bu da göstermektedir ki özellikle Melikan mirliğinde ataları olan Eyyubiler'den kalma güçlü bir bürokrasi geleneğine hâkimlerdi. Benzer şekilde diğer dönemin diğer büyük Kürt mirliklerinden olan Bitlis, Şenbû, Erdelan gibi mirliklerinde zaman zaman bölgede görülen Timur ve Karakoyunlular gibi büyük güçlerle ittifak yoluna giderek ya da büyük hediyelerle

[315] Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Mürsel Öztürk (Çev.), TTK, Ankara 2014, s. 44-45.
[316] Şâmî, **Zafernâme**, s. 178; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 28; İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, s. 119-129.
[317] Şâmî, **Zafernâme**, s. 178; Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, s. 6, 113; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 25-30; Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, s. 16-19;
[318] Baluken, **Hasankeyf Eyyûbîleri**, s. 190-191.

karşılayıp itaatlerini bildirerek ülkelerini ve bölge halkını koruyorlardı. Kürt mirlerinin bu tür siyasi ilişkileri geçmişten kazandıkları yönetimsel tecrübelerinin ve gelişmiş bir bürokrasinin göstergesi olduğunu gösteriyordu.

Timur, Mardin'den Musul'a doğru hareket ederken Çemlîk denilen yerde Cizre mirliği hâkimi Melik İzzeddîn ile Hasankeyf ve Bitlis mirleri de gelerek bağlılık yemini ettiler ve kendisine çok miktarda hediyeler sundular. Şehrin yapısına güvenen ve kendisine tabiiyetini bildirmeyen Mardin hâkimi Melik İsa'nın tavrı Timur'u kızdırdı. Timur şehrin surlarını, evlerini ve çarşılarını harap ettikten sonra yeterince yiyecek ve erzağa sahip olmadığından Mardin'e ele geçirme planlarından vazgeçerek 10 Şubat 1394'de yönünü Musul'a çevirdi[319]. Bu arada Timur, Çemlîk'te Cizre hâkimi Melik İzzeddîn'le birlikte huzura gelen ve hizmetine giren Şeyh adında ve Buhtî Kürtler'inden bir adamına yanında bulunan değerli eşyaları ve hediyeleri Sultaniye şehrine götürme görevi verdi. Şeyh adındaki adam gidiş yolunda Cizre'ye geldiğinde Cizre hâkimi Melik İzzeddîn, Timur'la aralarında olan mutabakatı bozarak Şeyh'i rehin aldı ve mallara el koydu[320]. Bunun üzerine Timur, Şeyh'in geri gönderilmesi için elçi gönderdiyse de Melik İzzeddîn bu isteği geri çevirdi. Çünkü Melik İzzeddîn Cizre kalesinin sağlamlığına ve onu çevreleyen Dicle Nehrine güveniyordu. Cizre hâkiminin böyle davranması üzerine 16 Mart 1394 tarihinde Timur, ordusunu Cizre üzerine sürdü. Gece şehre giren Timur'un askerleri kaleyi ele geçirdikten sonra her tarafa saldırdılar ve şehri yağmaladılar[321].

Timur aynı sene içerisinde Erbil, Musul, Tikrit, Cizre, Mardin ve Diyarbekir'i ele geçirip, görülmemiş derecede zarar verdi. Kürtlerin bulunduğu coğrafyada geçtikleri şehirleri ve köyleri yağmaladıktan sonra yakıp yıkan Timurlular büyük katliamlar gerçekleştirdiler[322]. Yağmaladıkları yerlerde erkekleri öldürüp, kadın ve

[319] İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, s. 275-279.
[320] Şâmî, **Zafernâme**, s. 182-183; Bitlisi, **Şerefname**, s. 166-168.
[321] Şâmî, **Zafernâme**, s. 182-183; Yezdî, **Zafername**, s. 671-676; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 123; Basibrinalı Adday, **Basibrinalı Adday Vakayinamesi**, (Edisyon ve Çev.) Kutlu Akalın, Peywend, İstanbul 2015, s. 22; Timur'un 1392-1397 yılları arasında gerçekleştirdiği beş yıllık sefer için bkz. Aka, **Timur ve Devleti**, s. 25-29.
[322] Dönemin önemli şahitlerinden ve bölgede yaşayan biri olan Basibrinalı Keşiş Adday (ö. 1502), Timur'un bölgede yapmış olduğu katliamları ve öldürdükleri insan sayısını veren, Müslüman ve Hıristiyan köylerinde yaptıkları yağma ve zulümleri anlatan, Timurlular'ın giderken arkalarında yaktıkları ve yerle bir ettikleri köy ve şehirleri tasvir eden detaylı bilgiler verilmiştir. Bkz. Adday, **Basibrinalı Adday Vakayinamesi**, s. 20-30; İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, s. 115-119.

çocukları köle olarak götüren Timurlular din farkı gözetmeksizin bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan halka karşı büyük zulümler yaptılar. Bu bölgelerde yaptığı yıkımlardan sonra Timur ordusuyla Van gölünün kuzeyinde yer alan Aladağ yaylasına yöneldi. 16 Mayıs 1394'te Muş ovasında karargâhını kurdu. Buradayken Bitlis mirliği hâkimi Hacı Şeref b. Diyauddin yanında değerli hediyelerle gelerek Timur'a bağlılığını bildirdi. Timur, Bitlis hâkiminin kendisine sunduğu atları ve hediyeleri çok beğendiğinden ona Bitlis vilayetindeki hükümetine ek olarak Mutahharten'in toprakları olan Pasin, Avnik ve Malazgird gibi yerleri vererek onu onurlandırdı[323]. Böylelikle Bitlis mirliğinden tekrardan doğuya yönelen Timur ikinci seferini de bitirmiş oluyordu.

Timur, Hindistan seferinden dört ay sonra en uzun seferi olan yedi yıllık seferine (1399-1404) çıktı. Timur'un yokluğunda Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin'in çabalarıyla Memluk ve Osmanlı ile birlikte Timur'a karşı üçlü bir ittifak yapılmaya çalışıyordu[324]. Timur kışı Karabağ'da geçirdikten sonra bugünkü Karlıova, Varto ve Hınıs arasında bulunan Sahra-yı Bingöl (Çiyayê Bîngolê)'e geldi. Osmanlı'nın elinde bulunan Sivas'ı aldı. Timur'un Sivas'ı aldığını duyan Karakoyunlu Kara Yûsuf ve Celayirlî Ahmed, önce Memluk Sultanına sığınmak istediler fakat Suriye üzerinden Mısır'a giderken, yolda Halep naibinin izin vermemesinden dolayı yönlerini değişerek Yıldırım Bayezid'e sığınmaya karar verdiler. Timur bu sıralarda Behisni, Antep, Halep, Hama, Humus ve Baalbek'i ele geçirdikten sonra Dımaşk'a vardı ve burayı yerle bir etti. Akkoyunlular'ın reisi Kara Yülük Osman da Timur'la beraber Şam seferine katıldı[325]. Memlukler'i yenilgiye uğratan Timur tekrardan Karabağ'daki kışlağına döndü. Buradan Bayezid'le sürekli mektuplaşan Timur, kendisinden Kara Yûsuf ve Celayirlî Ahmed'i istedi. Yıldırım Beyazıt tarafından taleplerin yerine getirilmemesi, diğer taraftan Erzincan hâkimi Mutahharten ve Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın Timur'u sürekli savaşa yöneltmeleriyle Timur'u Osmanlı'ya karşı harekete geçti. 1402'de Timur ordusuyla Çapakçur, Erzincan, Sivas güzergâhını kullanarak Ankara kadar gitti. Timur ordusuyla Erzincan'dayken Melkişî Kürt mirliği hâkimi Emir Yelman kendisine bağlılık yemini etti ve adına gümüş sikke

[323] Şâmî, **Zafernâme**, s. 185; Bitlisi, **Şerefname**, s. 406-407.
[324] Aka, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara 2017, s. 25-30.
[325] Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri…**, s. 83-122.

kestirip hutbe okuttu. Sonrasında ise Timur'la beraber Ankara savaşına katıldı ve zaferin elde edilmesi için büyük yararlılıklar gösterdi[326]. 1402'de Ankara'da vuku bulan savaşta Osmanlı tarafı büyük bir yenilgiye uğradı. Ankara savaşından sonra sekiz ay kadar Anadolu'da kalan Timur 1403 yılında tekrardan Karabağ'a geldi[327]. Bir müddet sonra Semerkant'a geçti ve 1405'de burada öldü.

Timur'un ölümünden sonra yaşanan iktidar mücadelelerinden dolayı oluşan otorite boşluğundan istifade eden Musul merkezli Karakoyunlu ve Bağdat merkezli Celayirler bu dönemde tekrardan toparlanıp Timur'a kaptırdıkları yerleri geri almaya başladılar. Şahruh'un (ö. 850/1447) babasının yerine geçip iktidarı ele alması üç yıl kadar sürdü[328].

Şahruh 823/1420 senesine kadar ülkesinin büyük bir kısmında hâkimiyetini güçlendirmekle meşgul olduğundan batıda bir faaliyette bulunamadı. Timur'un ölümüyle birlikte yeniden tarih sahnesinde görünen Karakoyunlu Kara Yûsuf, Irak-ı Arab bölgesinde gücünü pekiştirmiş, Timur'un oğlu Mîran Şah'ı yenerek (810/1408) ölümüne ve torunu Ebû Bekir'i yenerek bölgeden kaçmasına sebep olmuştu. Bunun yanında Celayirlî Sultan Ahmed'i 813/1410'de yenerek Azerbaycan'a hâkim olunca Karakoyunlular bundan böyle Timurlular'ın tehlikeli bir komşusu oldular. Ayrıca Ankara savaşından sonra tekrardan toparlanmaya başlayan Osmanlı da etrafındaki beyliklere tekrardan baskı yapmaya başlamıştı. Bütün bunlardan rahatsızlık duyan ve bölgedeki otoritesini tekrardan kazanmak isteyen Şahruh kendisine bir türlü baş eğmeyen Karakoyunlular'a büyük bir darbe indirmek için 1420'de büyük bir orduyla yönünü babası Timur gibi batıya çevirdi. Şahruh'un ordusu Karakoyunlular'la karşılaşmadan evvel Karakoyunlu Yûsuf hastalanıp öldü[329]. Kışı Karabağ'da geçiren

[326] Melkişî Kürt mirliği Dersim'in Çemişgezek, Pertek, Sağman ve Mazgirt gibi yerlerde XIV. yüzyıldan itibaren hâkimiyet sahası kurmuş ve Osmanlılar dönemine kadar da devam etmiştir. Mirliğin bilinen, kaynaklarda geçen, ilk emiri Halid el-Melkîşî el-Kurd'dur. Yine aynı şekilde Şerefhan-ı Bitlisi de bu beylik hakkında bilgi vermiştir. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 209-221; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm û Rezm**, Kilisli Muallim Rıfat (Haz.), İstanbul 1928, s. 456; Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîrektiya Melkîşî", s. 117-118.

[327] Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 46; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, Mürsel Öztürk (Çev.), TTK, Ankara 2006, s. 31-36; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 31-42; Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, s. 20-28; Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri…**, s. 121-138; İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, s. 295-314.

[328] Şahruh hakkında genel bilgi için bkz. İsmail Aka, 'Şahruh', **DİA**, İstanbul 2010, c. 38, s. 293-295.

[329] Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 34-36; Beatrice Forbes Manz, **Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din**, Dilek Şendil (Çev.), Türkiye İş Bankası, İstanbul 2013, s. 17-42.

Şahruh 824/1421 yılında ordusuyla Van taraflarına geldi. Erciş'e ulaşınca Bitlis ve Şenbû mirliklerinin sınır uçları olan Ahlat ve Adilcevaz taraflarına asker sevk etti. Ahlat valisi Rojkî şehzadesi Kürt Muhammed Bey, Şahruh'a bağlılık bildirdi. Şahruh buradan sonra Muş Ovası'na vardığında Bitlis Rojkî hükümdarı Şemseddîn Bey huzura gelip kendisine bağlılığını sundu[330]. Muş kalesinin idarecisi Rojkî şehzadesi Emir Abdurrahman kaleyi Şahruh'a teslim etti. Bu bölgenin en ileri gelenlerinden biri olan Van-Hakkâri hâkimi Şenbû Beyliği emiri Melik Muhammed bin İzzeddîn Şîr de bağlılık sunanlar arasındaydı. 1421 tarihinde Şahruh geri döndü ve Erciş'te konakladı. Erciş'teyken bağlılık sunmak için gelmiş olan Kürt beylerinden Van-Hakkari hâkimi Şenbû miri Melik Muhammed b. İzzeddîn Şîr Kürdistan'a, Rojkî miri Emir Şemseddîn Bitlis'e, Rojkî şehzadesi Kürt Muhammed Bey Ahlat'a, *Meliku'l-Ümera* lakaplı Eyyûbî hükümdarı Melik Adil Süleyman Hasankeyf'e ve Emir Süleyman'ın oğlu Hizan'a gitmek üzere Şahruh'un huzurundan ayrıldılar[331]. Kürt mirlerinin Şahruh'u ziyaret edip ona bağlılıklarını sunmaları önceden dost oldukları Karakoyunlular'ı incitmişti. Nitekim Timurlu Şahruh ve bölgedeki adamları olan Akkoyunlu aşiretleri Karakoyunlular'ın ezeli düşmanlarıydılar.

Şahruh baharda Karakoyunlular'a karşı yürüyerek 824/1421 Eleşkirt dolaylarında Kara Yûsuf'un oğulları Karakoyunlu İskender ve Mirza İsfend'i mağlup etti. Zafer sonrası Horasan'a dönüşünde Tebriz'i Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in oğlu Ali Bey'e bıraktı. Şahruh'un bölgeyi terk etmesinin ardından Karakoyunlu İskender, Azerbaycan'da yeniden hâkimiyeti ele geçirdi. Şahruh, 832/1429 ve 838/1434-35 yıllarında Azerbaycan'a ve Kürdistan'a kalabalık bir orduyla sefere çıktıysa da Karakoyunlular'a hâkimiyetini kabul ettiremedi. Nitekim bu süreçten sonra Karakoyunlular gittikçe güçlenmeye ve bir konfedere-aşiret devleti olmaya başladılar. Böylece, özellikle Kürdistan coğrafyasının neredeyse tamamını ele geçiren bir Karakoyunlu hanedanlığını kurulacaktı[332].

Özetle, İlhanlılar'ın bölgeden çekilmesiyle birlikte Kürt mirlikleri kendi hâkimiyet alanlarında neşv ü nema bulup ticari, tarım ve mimari gibi alanlarda

[330] Bitlisi, **Şerefname**, s. 412-413; Baluken, "Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî", s. 121-130.
[331] Bitlisi, **Şerefname**, s. 139-140; Baluken, **Hasankeyf Eyyûbîleri**, s. 191-192; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 49-99; Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, s. 122-125.
[332] Manz, **Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din**, s. 43-61; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 136-148; İsmail Aka "Şâhruh", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 293-295.

gelişmeye başladılar. Fakat XIV. yüzyılın sonunda Timur'un Kürdistan'a yaptığı seferle bu düzen kısmen sekteye uğradı. Şeref Han-ı Bidlîsî'nin Şerefname'de bahsettiği gibi, her Kürt mirliğinin tarihinde muhakkak Timur'un seferlerine ve yaptığı tahribatlara yer verilmiştir. Bu da onun Kürt toplumunun belleğinde edindiği tarihsel konum olarak değerlendirilebilir. Netice itibariyle, önce Moğol/İlhanlılar'ın ardından Timur'un bölgeye yaptıkları seferlerin neticesinde Kürtler'in hâkim oldukları bölgelere yerleştirilen kendi bakiyeleri olan Moğol, Tatar ve Türkmenler zamanla boylar teşkilatlanması üzerinden birleşip Kürtler'in hâkim oldukları coğrafyalarda Karakoyunlu ve Akkoyunlu konfedere-aşiretlerin doğmasına sebep oldular.

1.1.3.3. Karakoyunlular Dönemi (1351-1469)

Timurlular'ın Kürtler'in hâkim oldukları geniş coğrafyada bulundukları zaman Karakoyunlular, onlara karşı hareket ederek karşı bir cephe oluşturdular. Zamanla Timurlular'ın bölgedeki hâkimiyeti zayıflamaya başlayınca bu kez geniş Kürt coğrafyasında Karakoyunlular'ın ağırlığı hissedilmeye başladı. Bu dönemlerde Kürt mirliklerinin güç dengelerinden dolayı Karakoyunlular'la hareket ettikleri görülmektedir. Fakat Timurlular'ın gitmesine rağmen geride bıraktıkları Akkoyunlular, Karakoyunlu ve Kürtler'in karşısında hâkimiyet mücadelesi vermeye başladı. Akkoyunlular'a karşı olan mücadelelerde konum olarak daha da batıda yer alan Eğil, Hasankeyf Melikan ve Cizre Azizan gibi Kürt mirlikleri Memlukler'le iş birliği içerisinde yer alırken Kürt mirlikleri ise Karakoyunlular'ın yanında yer aldı. Nihayet Karakoyunlular büyüyerek bütün İran coğrafyasına hâkim oldular. Buna rağmen Akkoyunlular kendilerini Karakoyunlular'a karşı korumayı başararak, onlara karşı mücadelelerinde başarıya ulaştılar. Nitekim Akkoyunlular'ın zaferleri Kürt mirlikleri için fetret döneminin başlayacağının işaretlerini vermekteydi.

Timurlu imparatorluğunun son hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın 1335'te ölümü üzerine Moğol hâkimiyeti çökmeye başladı. Bunula birlikte Kürdistan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgelerindeki Moğol noyanlarıyla dahili bir mücadeleye giriştiler. 1350'de İlhanlılar'ın Kürdistan coğrafyasındaki kolu olan Sutay hâkiminin ölmesiyle Moğol hâkimiyeti gerilemeye başladı. Bu dönem aynı zamanda Türkmenler'in siyasi bakımdan önem kazandıkları bir zamandı. Daha önce de

belirttiğimiz üzere, XIII. yüzyılın sonlarına doğru kurulmuş olan Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ortalarına geldiğimiz vakit artık kurumsal bir yapıya bürünmüşlerdi. Nitekim İlhanlılar'ın bölgede güç kaybedip, hâkimiyetlerini yitirmelerinin karşısında güç kazanan Kürt mirliklerinin paralelinde benzer şekilde Moğol ve Timurlu bakiyeleri olarak mezkûr coğrafyada yer edinen Türkmen oymak ve boyları da mevcuttu[333]. XIV. yüzyılda Kürdistan'da tarih sahnesinde görülmeye başlayan bu Türkmen boylarından en önemlilerinden ikisi Karakoyunlu ve Akkoyunlu konfedere-aşiretleriydi.[334]

Göçebe olarak yaşayan Türkmen boylarıyla bölgede hâkim olan Kürt mirlikleri arasında XIV. yüzyılın ortalarından itibaren hâkimiyet ve iktidar mücadelesinden dolayı çatışmalar ve savaşlar gerçekleşmeye başladı. Örneğin, bölgedeki son Moğol noyanı İbrahim Şah'ın ölmesiyle birlikte Sincar emiri Kürt Hasan b. Hindû Musul'u ele geçirdi fakat Musul'da bulunan Türkmen boyları tarafından emir olarak tanınmadı. Musul'da bulunan Türkmen boyları kendilerine emir olarak Karakoyunlu boylarından birine mensup olan Pîr Muhammed'i seçtiler ve şehri ona teslim ettiler. Bu şekilde ilk dönem hâkimiyet mücadeleleri Kürt mirleri ile Türkmen boyları arasında görünmeye başladı. Çok geçmeden Pîr Muhammed kendi has adamlarından Hüseyin Bey tarafından öldürüldü. Hüseyin Bey göçebe Türkmen boylarıyla Musul'dan Zozan/Zevezan'a (Muş ve çevresi) koyunlarını otlatmak için giderken, Hasankeyf yakınlarında Melikan hâkimi Melik Adil'den, Kürt mirlerinden ve aşiret reislerinden vergi ve armağanlar istemesine rağmen onlardan hiçbiri yanına gelmedi ve istediklerini de getirmedi. Melik Adil'in bu şekilde davranmasına karşılık, Türkmenler de Melikan mirliğine ait Heysem kalesini ve yöresini yağmalayıp Zozan'a gittiler. Bu olaydan sonra bir güç teşkil eden Karakoyunlu boylarına karşı kayıtsız kalmayan Melikan mirliği hâkimi Melik Adil

[333] XIV. yüzyılın ilk yarısında Moğollar'a tabi olarak Musul bölgesinde kışlayan, Erciş dolaylarında yazlarını geçiren önemli Karakoyunlu oymakları Sadlu, Karamlu, Duharlu, Baharlu, Alpavut, Ayinlu, Hacılu, Ağaçeri, Bayramlu, Döğer, Cakırlu idi. Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf ve ailesi Baranî/Baranlu aşiretindendir. Karakoyunlu konfedere-aşiret devletini oluşturan Türkmen boy ve obalar için bkz. Faruk Sümer, **Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar**, TTK, Ankara 1967, s. 13-32; Ayrıca bu Türkmen oymaklarının sonradan Safevî devletinin gelişmesinde de önemli görevler üslenmişlerdir. Bkz. Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK, Ankara 1999.

[334] Sümer, **Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar**, s. 37-39; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 2003, s. 180-187.

diğer Kürt hâkim ve emirlerinden yardım istedi. Bu yardım talebi karşısında Bitlis mirliği hâkimi Emir Ziyauddin ile kardeşi Muş hâkimi Emir Şemsuddin, Ahlât hâkimi Emir Bahauddin ve Meyyâfârikîn hâkimi Zirkî aşiretinden Şeyh İzzuddin b. Şeyh Zeydo, Melik Adil'in yardımına geldiler. 752/1350 senesinde Salat çayı yakınlarında (Batman) karşılaşan Kürt mirleri ile Türkmen boyları arasındaki savaşı, Kürtler kaybetti. 753/1352 yılında yine Melik Adil bu kez Süleymanî Kürt aşiretinden yardım alarak yağmacı Karakoyunlular'ın üzerine yürüdü ve Türkmen kuvvetlerinin bozguna uğrattı. Savaş sonrasında dağılan Karakoyunlular, dönemin Sivas-Kayseri hâkimi Kadı Burhaneddin'in hizmetine girdiler[335].

Sonraki dönemlerde Bayram Hoca, Karakoyunlular'ın başına geçerek liderliği döneminde (1351-1380) başarılı bir siyaset izledi. 773/1371'de Bayram Hoca, Hasankeyf Melikan mirliği ve diğer birçok Kürt emiriyle birlikte Musul'u kuşattı[336]. Karakoyunlu beyi Bayram Hoca'dan itibaren Kürt mirliklerinden Hasankeyf Melikan, Cizre Azizan ve Bitlis hükümdarları ile Zırkî, Süleymanî ve diğer birçok büyük Kürt aşiretleri ile Karakoyunlular arasında birliktelik ve mutabakat oluştu. Bunun en önemli sebebi ise Karakoyunlular'ın Kürt emir ve hâkimlerinin yerlerine göz dikmemeleri olmuştu. Karakoyunluların aksine Akkoyunlular ise Kürt hâkimlerinin ve aşiretlerinin kale, şehir ve yaylaklarını ele geçirmeyi her zaman gaye edinmişlerdi[337]. Moğolların dağılma dönemini yaşadıkları ve birbirleriyle mücadele içinde olduğu bir süreçte Bayram Hoca Karakoyunlular'ı tarih sahnesine çıkarmıştı. 782/1380 tarihinde Bayram Hoca ölünce yerine kardeşinin oğlu Kara Mehmed geçti.

Kara Mehmed döneminde (1380-1389) Karakoyunlular çevresindeki siyasi olaylara daha çok müdahil olmaya başladı. Mardin'i muhasara altına aldı, Akkoyunlular'a karşı zaferler elde etti[338]. Bu dönemde doğudan gelmeye başlayan ve

[335] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 165-166; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 38-40; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **İA**, İstanbul 1977, c. VI, s. 292-294.
[336] Karakoyunlu aşireti ile Melikan Kürt mirliği arasındaki bu ilk dönem yardımlaşmalar için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 185-186.
[337] Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 42; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 180.
[338] Örneğin, 786/1384 yılında Mardin hükümdarı Meciduddin İsa'nın kızıyla evlenmek için izin istedi. Melik İsa bunu reddedince Karakoyunlular Musul'dan hareket ederek Mardin üzerine yürüdüler. Melik İsa bu durum karşısında Hasankeyf hâkiminden Melik Adil Süleyman'dan yardım aldıysa da Karakoyunlular'a yenildi ve bu mağlubiyet üzerine kızını vermeye razı oldu. Görüldüğü gibi

İran'ı ele geçiren Timur istilalarına karşı kendisini korumayı başardı. Timur'un Tebriz dolaylarından çekilmesinden sonra Celayirlîler'de başlayan siyasi karmaşayı fırsat bilerek Tebriz hâkim oldu ve burada Memluk hükümdarı adına hutbe okutup sikke kestirdi[339]. 1389'da öldürüldüğünde yerine Mısır Hoca geçti. Kısa bir süre sonra ise Mısır Hoca liderliği kardeşi Kara Yûsuf'a bıraktı[340].

Kara Yûsuf liderliği aldığı gibi Celayirlîler'le mücadele içinde olduğu Tebriz'de tam bir hâkimiyet sağladı. Bu sırada Irak-ı Arab'a sefer düzenleyen Timur 796/1394'de Bağdat'ı Celayirlîler'den aldı. Buradan Mezopotamya ve Kürdistan coğrafyasına rotasını çeviren Timur, Musul ve Tikrit üzerinden Mardin'e geldi. Karakoyunlular'ın kendisine tabi olmamaları üzerine buradan Muş ve Erzurum'a kadar ilerleyerek bölgenin önemli kalesi olan Avnik Kalesi'ni Karakoyunlular'dan aldı ve sonrasında Gürcistan'a geçti. Timur'un geri dönmesini fırsat bilen Kara Yûsuf, Erciş'i geri aldı. Bunu haber alan Timur, kendisine tabi olan Van-Hakkari hâkimi Şenbû miri Melik İzzeddin Şîr ve önemli komutanlarından Atlamış Bey'i Karakoyunlular'ın üzerine gönderdiyse de başarılı olamadılar[341]. Timur'la sürekli çekişme halinde olan Kara Yûsuf ve Celayirlî Ahmed, Timur'un Kürdistan ve Irak-ı Arab'a 802/1399-1400'de yaptığı son seferinde Yıldırım Bayezid'e sığınmışlardı. Yıldırım Bayezid da her ikisini yanına alarak Timur'a bağlılığını bildirmiş olan Erzincan hâkimi Mutahharten'in üzerine yürümüş ve bozguna uğratarak Erzincan ve Kemah'ı ele geçirmişti. Bütün bu olanların üstüne Timur, Yıldırım Bayezid'tan Kara

---

Karakoyunlular ve Kürt mirlikleri genel itibariyle dostça bir siyaset yürütmelerine zaman kimi zaman komşuluk ilişkilerinden dolayı karşı karşıya da gelebiliyorlardı. Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 48-49; Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 192.

[339] 788/1386 yılında İran coğrafyasının batı kısmını istila eden Timur aynı senenin kışını Karabağ'da geçirdikten sonra baharda seferi Kürdistan üzerine yapmayı planlıyordu. Bu durum artık bölgede bir güç olmaya başlayan Karakoyunlular'ın varlığını tehdit etmeye başlamıştı. Çünkü Akkoyunlular, Timur'un hizmeti altına girip ona hizmet ederken, Akkoyunlular'la düşman olan Karakoyunlular Timur'a tabi olmayı reddetmişlerdi. Timur kendilerine itaat etmeyen Karakoyunlular'ı hac kafilelerine saldırmak ve ticaret kervanlarının mallarına tecavüz etmekle itham etti. Böylece (Doğu) Beyazıt tarafından Kürdistan topraklarına yaptığı bu seferde Erzurum üzerinden Çapakçur'a geldi ve burada ordusundan bir kısmını ayırıp Karakoyunluların üzerine gönderdi. Karakoyunlular, Timur'un askerlerini Çapakçur'un dik dağlık geçitlerinde kıstırarak geri göndermeyi başardılar. Kara Mehmed'i yakalayamayacağını anlayan Timur, Bitlis Kürt mirliğinin toprakları olan Muş ovasına gelerek önce buraları istila etti ve ardından Ahlat'ı ele geçirdi. Ahlat'tan sonra Van-Hakkari Şenbû mirliğinin topraklarına Adilcevaz tarafından girip Erciş üzerinden Van'a geldi. Timur'un Van'dan sonra Selmas, Erdelan mirliği üzerinden İran'a gitmesiyle beraber boşluğu fırsat bilen Karakoyunlular, aynı yıl Bağdat merkezli Celayirlîler'in elinde bulunan Tebriz'i onların elinden alarak İran'a doğru açıldılar. Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 49-51; Sümer, "Karakoyunlular", s. 295-296.

[340] Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 53-54.

[341] Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 57-59.

Yûsuf'un kendisine teslim edilmesini istedi. Yıldırım Bayezid ise bu isteğini geri çevirince 1402'de Timur, ordusuyla Çapakçur, Erzincan, Sivas güzergâhını kullanarak Ankara kadar gitti[342]. Timur'un yaklaştığını haber alan Kara Yûsuf ve Celayirlî Ahmed, Yıldırım Bayezid'tan ayrılarak Irak-ı Arab'a geçtiler[343]. Celayirlî Ahmed emirliğinin başkenti olan Bağdat'ı Kara Yûsuf'un yardımıyla tekrardan ele geçirdiyse de bir süre sonra Kara Yûsuf Bağdat'ın hâkimi oldu. Timur'un Ankara savaşı sonrası Kara Yûsuf'u yakalaması için oğlu Miranşah Ebubekir güçlü bir orduyla gönderdi. Kara Yûsuf'un güçleri yenilgiye uğradı ve kendisi de ağır bir şekilde yaralandı. Ancak Dımaşk'a kadar kaçarak Memlukler'e sığınmayı başardı. Dımaşk'ta hapsedildikten bir yıl sonra serbest bırakılan Kara Yûsuf Musul üzerinden Mardin'e geldi. Musul dönüşünde Nusaybin'e gelerek Mardin hâkimi, Cizre hâkimi ile Kürt Zırkî ve Süleymanî aşiretlerinin yardımıyla Akkoyunlarla neticesiz kalan bir savaştan sonra onlarla barış yaptı[344]. Kara Yûsuf barışın ardından Bitlis hâkimi Emir Şemseddin b. Şeref'in yanına geldi. Emir Şemseddin Karakoyunlu Kara Yûsuf'u çok sıcak karşıladı, ona değerli eşyalar sundu ve ordusunun bütün ihtiyaçlarını tedarik etti[345]. Kara Yûsuf, Bitlis'te durup dinlendikten ve ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, önceden kendilerine dost olup Timur'un gelmesinden sonra onun safında yer alan Şenbû mirliği hâkimi Melik İzzeddin Şîr üzerine yürüdü ve tekrardan kendi safına dâhil etti[346]. Görüldüğü gibi özellikle Bitlis ve Şenbû Kürt mirlikleri güçlü ve zengin olmalarına rağmen bulundukları konum itibariyle Timurlu ve Türkmen aşiret ve göçerlerin yol güzergâhında bulunuyorlardı. Bu sebepten dolayı Timurlu ve Türkmenler arasında çıkan mücadelelerin de ister istemez müdahili oluyorlardı. Kürt mirlikleri bu savaşlardan dönemsel olarak büyük zarar görmelerine rağmen, yeri

[342] Timur ordusuyla Erzincan'dayken Melkişî Kürt mirliği hâkimi Emir Yelman kendisine bağlılık yemini etti ve adına gümüş sikke kestirip hutbe okuttu. Sonrasında ise Timur'la beraber Ankara savaşına katılarak zaferin elde edilmesi için büyük yararlılıklar gösterdi. Esterâbadî, **Bezm û Rezm**, s. 456; Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîrektiya Melkîşî", s. 117-118.

[343] Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 60-62;

[344] Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 49-50;

[345] Bitlisi, **Şerefname**, s.408-410; Bitlis mirlerinin Bitlis'teki hâkimiyetlerinin Ermeniler açısından yeri, Kürt mirleri ile Ermeni toplulukları arasındaki ilişkileri ele alan bir değerlendirme için bkz. Thomas A. Sincliar, "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, R. G. Hovannisian (Ed.), Aras, İstanbul 2016, s. 157-176.

[346] Şenbû hâkimi Melik İzzeddin Şîr, Karakoyunlu Yûsuf'a tabi olmakla beraber kendisini tamamen ona bağlanmamıştı. Yine de Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de bulunan Timur'un emirlerinden Ebû Bekir'e durumu bölgede olan bitenleri bildirmiş ve kendisiyle olan bağını koparmamıştı. Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 68-69; İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, TTK, Ankara 2001, s. 4; Thomas of Metsop, **Thomas of Metsope' on the Timurid-Turkman Wars**, V. Minorsky (Çev.), s. 6-7.

geldiğinde denge politikası izleyerek kendi hâkimiyetlerini ve topraklarını koruyabiliyorlardı.

Timur'un 806/1404'de ölmesiyle birlikte Timurlu ülkesinde çocukları ve torunları arasında yaklaşık olarak üç yıl kadar sürecek olan bir iktidar mücadelesi başlamıştı. Bu dönemde Irak-ı Arap ve Azerbaycan bölgelerinin hâkimi olan Timur'un torunu Ebû Bekir'dir. Bu yüzden Kara Yûsuf ile Ebû Bekir arasında iki önemli savaş yaşandı[347]. Bu savaşlardan Kara Yûsuf galip geldi ve dolayısıyla şöhret, zenginlik ve kuvveti arttı. Karakoyunlular açısından mühim olan bu zaferler sonucunda Azerbaycan bölgesi Timurlular'ın elinden kesin bir surette alınmıştı. Timur'un ölümünden yaklaşık üç yıl geçmesiyle beraber bütün Azerbaycan ve Irak-ı Acem Timurlu bey ve mirzalardan temizlenmiş, Karakoyunlular bir konfedere-aşiret beyliği olmaktan çıkıp devlet haline gelmişlerdir[348].

812/1409 yılında Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman'ın Mardin Artukluları'nın üzerine yürüdüğü haberi gelince, Mardin hükümdarı Melik Salih'in elçilerinin Kara Yûsuf'tan yardım talep etmesi üzerine Kara Yûsuf, Bitlis hâkimi Melik Şemseddîn ve diğer bazı Kürdistan emirlerinin desteğiyle Amid taraflarında Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ı bozguna uğrattı. Bu olaydan sonra Kara Yûsuf kızını Mardin hâkimi Melik Salih'e nikâhlayarak onu Musul'a yönetici olarak yolladı ve Mardin'e kendi beylerinden birini atadı. Melik Salih'in kısa bir süre sonra Musul'da vefat etmesiyle yaklaşık olarak üç yüz yıl devam eden Mardin Artuklu beyliği böylece ortadan kalkmış oldu[349]. Kara Yûsuf Erzincan yöresindeki problemlerle uğraşırken bu boşluktan istifade eden Celayirlî Ahmed Tebriz'i elde

[347] İlk savaş öncesinde Timurlu Ebû Bekir, Van-Hakkâri hâkimi Melik İzzeddin Şîr'e danışmış ve onunla desteğiyle bu savaşa kararı alınmıştır. Bu savaşların ilki 809/1406'da Nahcivan civarında, ikincisi ise 810/1408 tarihinde bu kez Şenb-i Gazan yakınlarında meydana gelmişti. Bu da bize Hakkari Şenbû mirliği emiri İzzeddin Şîr'in bulunduğu dönemde sahip olduğu gücü ve önemini göstermekteydi. Nitekim Kara Yûsuf ve Şirvanlar arasında 812/1409'da gerçekleşen bir husumetten dolayı Kara Yûsuf Şirvan üzerine bir ordu göndermek istiyordu. Dirayetli bir kişiliği ve bölgede büyük bir gücü sahip olan Melik İzzeddin Şîr, Kara Yûsuf'a siyasi vaziyetin uygun olmadığını belirterek onu bu hareketinden vazgeçirmiş ve sonrasında da Kara Yûsuf ile Şirvanşâh Şeyh İbrahim'in arasını bularak onları barıştırmıştı. Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 72-76, 82.

[348] Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 48-58; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 72-76; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 5-7.

[349] Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 77-78; John E. Woods, **The Aqquyunlu Clan, Confederation, Empire**, Bibliotheca Islamica, Minneapolis & Chicago 1976, s. 57; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 79-80; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 8; Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK, Ankara 1991, 8-14.

etmek için Azerbaycan'a yöneldi. Kara Yûsuf yine Kürt mirlerinin desteğiyle oluşturmuş olduğu ordusuyla 814/1411'de Celayirlîler üzerine yürüdü. Bitlis hâkimi Melik Şemseddîn Karakoyunlular'ın ordusunun sol kolunda, Hakkârî Şenbû mirliği hâkimi Melik İzzeddin Şîr ise ordunun kalbinde yer aldılar. Çoğunluğunu Kürt mirlerinin güçleri oluşturduğu savaşın neticesinde Bağdat ele geçirildi ve Celayirlî Ahmed öldürüldü. Böylece İlhanlıların devamı niteliğinde olan Celayirlî hanedanlığı da ortadan kalkmış oldu[350]. Bu dönemden kısa bir süre sonra da Kara Yûsuf ölünce yerine oğlu İskender geçti[351].

Karakoyunlu İskender (1420-1438) Mardin'i kuşatmış olan Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın üzerine yürüyüp mağlup etti. Cizre Azizan mirliği hâkimi Mir Mecdeddîn bu savaşta üç bin kişilik ordusuyla Karakoyunlu İskender'in yanında yer alarak zaferde büyük pay sahibi oldu. Bu sırada Aladağ'a gelen Şahruh oradan Van Gölü çevresine inmişti. Van Gölü çevresindeki Ahlât, Adilcevaz ve Erciş kalelerini birer birer alan Şahruh'a Bitlis hâkimi Melik Şemseddîn, Muş kalesi hâkimi Emir Abdurrahman, Hakkâri Şenbû hâkimi Melik İzzeddin Şîr'in oğlu Emir Muhammed, Hizan Beyliği hâkimi Emir Süleyman bizzat Şahruh'un huzuruna gelerek bağlılık yemini ettiler[352]. 824/1421'de Eleşkirt civarında her iki ordu karşılaştı. Bu savaşta Timurlular'a yenilen Karakoyunlu İskender, sonraki yıllarda ordusunu toparlamaya çalıştı ve bu süreç içerisinde Şahruh'u metbû olarak tanıyan Bitlis ve Hakkâri Kürt mirleriyle mücadelelere girdi[353].

Şahruh'un Horasan'a dönmesiyle tekrar eski topraklarına hâkim olmaya çalışan Karakoyunlu İskender, 825/1422 yılı başlarında Hoy şehrinin batısındaki Sökmenabad'da iken yanında Çemişgezek hâkimi Melkişî miri Emir Yelman Bey'in

---

[350] Thomas of Metsop, **Thomas of Metsope' on the Timurid-Turkman Wars**, s. 8; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 83-85; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 181-182; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 10.

[351] Timur'un halefi olan oğlu Şâhruh da babası gibi Karakoyunlular'dan rahatsızlık duyuyordu. Bu yüzden büyük bir orduyla Kara Yûsuf'la karşılaşmak için 823/1420'de yola çıkan Şâhruh yoldayken Kara Yûsuf'un ölüm haberini duydu. Bunun üzerine Karakoyunlu ordusu kendiliğinden dağıldı, geriye kalanların bir kısmı ise Kara Yûsuf'un oğlu İskender'in etrafında toplandı. Bkz. Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 59; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 122-131; Thomas of Metsop, **Thomas of Metsope' on the Timurid-Turkman Wars**, s. 9; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 105-109; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 13-17.

[352] Bitlisi, **Şerefname**, s. 139, 255, 412; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 120.

[353] Khachatarian, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", s. 50-54; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 118-119; Thomas of Metsop, **Thomas of Metsope' on the Timurid-Turkman Wars**, s. 10-18; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 18.

oğlu Şeyh Hasan vardı. Şeyh Hasan'ın burada bulunmasının sebebi kendi kalelerinin Akkoyunlu beyi tarafından birer birer alınmasıydı. Bu yüzden Şeyh Hasan, Karakoyunlu İskender'e Akkoyunlular'ı şikâyet ederek ordusuyla Amid üzerine yürümesini istemekteydi. İskender de bunu kabul etmiş görünerek, Çapakçur yaylasına gitti. Karakoyunlu İskender Çapakçur yaylası civarında iken av tertip ederek bir müddet burada eğlendi. İskender burada iken Bitlis hâkimi Melik Şemseddîn, Hizan emiri ve Şenbû hâkimi Melik İzzeddîn Şîr'in oğlu Sultan Ahmed'i tutuklatıp Bitlis yöresine geldi[354]. Daha önceden babalarına bağlı olmalarına rağmen Şahruh'un bölgeye gelmesiyle ona bağlılık sözü verdiklerinden İskender iki büyük Kürt mirliğinin hâkimlerinden intikam almak istiyordu. Bu yüzden 1423'te İskender önce, Bitlis önüne gelerek şehrin kendisine teslim edilmesini Melik Şemseddîn'e söyledi fakat Melik Şemseddîn ve kale muhafızı Mihmad'ın arasında geçen şifreli birtakım hareketlerden sonra kale İskender'e teslim edilmedi. Bunun üzerine İskender, Bitlis hâkimi Melik Şemseddîn'i öldürttü[355]. Melik Şemseddîn'in öldürülmesiyle bu kez Van üzerine gitti. Şenbû mirliğinin elinde bulunan Van Kalesi'ni dört ay muhasara altına almasına rağmen ele geçiremeden Tebriz'e döndü. Karakoyunlu İskender'den ümidini kesen, umduğu yardımı bulamayan Melkişî Kürt mirliği hâkimi Şeyh Hasan bu kez dönemin güçlü Kürt mirlerinden olan Eğil hâkimi Devletşâh Bey'e katıldı. Kara Yülük Osman ile aralarında dostluk ve sadakat olan Devletşâh, Akkoyunlulara durumu bildirerek, onlardan Şeyh Hasan'ın kalelerinin geri verilmesini ve kuşatmanın kaldırılmasını rica etmiş, Akkoyunlu Ali Beg de Devletşâh'ın ricasını kabul ederek kuşatmayı Dersim yöresindeki Kürt kalelerinden kaldırmıştı[356]. Karakoyunlu İskender, elinde esir bulunan Şenbû miri İzzeddîn Şîr'in oğlu Sultan Ahmed'i Alıncak kalesinde öldürttükten sonra tekrardan bir yıl sonra

[354] Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 70-71.

[355] Şerefname'de bu olayın detayları şöyle geçer: "*Bir gün Karakoyunlu İskender'in kızkardeşi olan Melik Şemseddîn'in eşi Türkmen olduğu için ata binmekten, çevgan oynamaktan ve ok atmaktan hoşlandığı için bunları yapmak istedi. Fakat Melik Şemseddîn buna izin vermedi ve şöyle dedi: "Biz Kürtler'de Türkmenler'in bu gibi adetleri hoş karşılanmaz" dediyse de karısına engel olamadı. Karısının sözünü dinlememesi üzerine Melik Şemseddîn karısına bir yumruk vurdu ve karısının dişi kırıldı. Kadın kırık dişini bir mektupla "deli" lakabıyla ün yapmış kardeşi İskender'e gönderdi. Bunun üzerine Deli İskender, Melik Şemseddîn'i kendisini görmek üzere Ahlat'a gelmesi esnasında öldürttü*". Fakat bu rivayetin doğru olmadığı düşünen Şerefname'nin yazarı Şeref Han-ı Bidlîsî bu olayın asıl sebebinin Melik Şemseddîn'in Mirza Şâhruh'un sarayına gönülden olan bağlılığını ve itaatini göstermiştir. Bitlisi, **Şerefname**, s. 413-414; Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 70; Thomas of Metsop, **Thomas of Metsope' on the Timurid-Turkman Wars**, s. 12.

[356] Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 73.

Van kalesini ve şehrini kale muhafızı Melik Esed'in hazineleri ile serbestçe dışarı çıkıp gitmesine karşılık şehri ele geçirdi. Karakoyunlu İskender böylece Van gölünün doğu ve kuzey yörelerine hâkim oldu[357]. Bu tarihten sonra Van Kalesi ve çevresi böylelikle Şenbû Kürt mirliğinin elinden çıkmış oldu ve sınırları Vestan'a kadar geriledi.

İskender'in tekrardan Karakoyunlular'ın bütün topraklarına sahip olma mücadelesi devam ediyordu. Bu dönemde Akkoyunlular'la yapılan bir savaşın neticesinde Akkoyunlular'ın önderi Kara Yülük Osman öldürüldü[358]. Bu dönemde İskender, Timurlu hükümdarının desteklediği kardeşi Cihan Şah'la olan mücadelesinin neticesinde ölünce Karakoyunlular'ın tek hâkimi Cihan Şah (1437-1467) oldu. Bu dönemde Karakoyunlu devletinin en parlak devrini yaşadı. Erzurum'dan Horasan'a, Şirvan'dan Basra'ya kadar uzanan geniş topraklarda bütün İran, Irakeyn ve Kürdistan topraklarının hâkimi olan Cihan Şah son seferini Akkoyunlular üzerine yaptı. Bu dönemde Kürdistan'ın küçük bir kesimini elinde bulunduran Akkoyunlu Uzun Hasan, Çapakçur bölgesinde Cihan Şah'ın ordugâhına ani bir baskın düzenleyerek onu 872/1467'de öldürdü[359]. Cihan Şah'ın ölümü üzerine Karakoyunlu beyler tarafından oğlu Hasan Ali devletin başına getirildiyse de yükselişte olan Akkoyunlular'ın karşısında başarılı olamadı. 872/1468'de Hasan Ali öncülüğündeki Karakoyunlular, Uzun Hasan liderliğindeki Akkoyunlular tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı ve Hasan Ali de yakalanıp öldürüldü. Böylece Karakoyunlu Devleti baş düşmanları olan Akkoyunlular tarafından ortadan kaldırılmış oldu[360].

---

[357] Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 124-127; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 183-184.

[358] Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 224-227; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 134-135; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 21-25.

[359] Karakoyunlu Cihan Şah'ın Akkoyunlular tarafından öldürülmesi, ordusunun yenilmesi ve Karakoyunluların dağılma sürecine girişi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 276-285; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 435-444; Sümer, **Kara Koyunlular**, s. 137-142; Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, s. 26, 67-71; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 110; Genel olarak Cihan Şah döneminde Karakoyunlular içinde bulundukları durum ve yapısı için bkz. Ayşe Atıcı Arayancan, "**Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) 1438-1467**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 90-197.

[360] Woods, **The Aqquyunlu**, s. 111-112; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 185-187; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 444-445,488-490.

1.1.4. Fetret Dönemi (XV. yy.'ın Son Çeyreği – XVI. yy.'ın İlk Çeyreği)

İlhanlılar, Timurlar ve Karakoyunlular'ın Kürdistan'da bir üst güç olarak hâkimiyet sağladıkları dönemde Kürt mirlikleri iktidar sahibi olmalarına rağmen dışardan mezkûr hükümdarlıkları metbû olarak tanıdılar. Buna karşılık olarak, Kürt mirliklerinin iktidarlıkları, mezkûr hükümdarlıklar tarafından meşru görüldü. Bundan dolayı XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren XV. yüzyılın son çeyreğine kadar olan zaman dilimi, Kürt mirliklerinin yarı-bağımsız olduğu dönemdir şeklinde isimlendirilebilir.

Akkoyunlular'ın Karakoyunlular'ı tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte Kürt mirlikleri açısından yeni bir dönem başladı. Çünkü Akkoyunlular, hükümranlık sürmek istedikleri Kürt coğrafyasında iktidarlarını Kürt mirleriyle paylaşmak niyetinde değillerdi. Bu sebepten dolayı ilkin Kürt mirlikleriyle iyi ilişkiler kurmaya çalıştılarsa da zamanla Kürt mirliklerini birer birer ortadan kaldırarak, Kürt mirliklerinin topraklarında tek hâkim olarak yer almaya başladılar. Böylece Kürt mirlikleri açısından yarı bağımsız olarak geçen bir dönem kapanırken, yeni bir dönem olan fetret devri başlamış oluyordu.

1.1.4.1. Akkoyunlular Dönemi (1386-1501)

Bayındır ya da *Bayındurlu* Türkmen aşiretinden olan Akkoyunlular'ın, çağdaşları olan Karakoyunlular gibi Kürdistan coğrafyasına İlhanlılar döneminde XIII. yüzyılın ikinci yarısında gelip yerleştikleri tahmin edilmektedir. Göçebe olan Akkoyunlular kendi içlerinde birçok aşiret ve aşiret konfederasyonlarından oluşmaktadır. Bu göçebe aşiretlerden ön plan çıkanlar Bayındırlu, Avşarlu, Baharlu, Bayat, Döğer, Eymur-Ramazan, Kınık, Emirlu, Bicanlu, İnallu, Haydarlu, İvaz, Musullu, Hacılu, Purnak, Koca Hacılu'dur. Bayındır aşiretine mensup Türkmenlerin sonradan diğer Karakoyunlu Türkmen aşiretlerini de katarak Diyar-ı Bekir ve Arminiyye bölgelerinde kurdukları konfedere-aşiret devlet örgütlenmesi *Bayındıriyye Devleti* olarak da anılmıştır[361].

[361] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 2003, s. 188; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", **DİA**, İstanbul 1989, c. II, s. 270; Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", **İA**, İstanbul 1978, c. I, s. 251-253; Akkoyunlu devletini meydana getiren

Tarihte ilk olarak 1340'ta Tur Ali Bey liderliğinde (1340-1363) Trabzon Rum devletine yaptıkları yağma akınlarıyla kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde karmaşık bir yapı gösteren bu coğrafyada Amid ve Mardin'de Artuklular iktidarları sürdürürken, Diyar-ı Bekir bölgesinde birçok yerde Kürt mirliği mevcuttu. Hasankeyf'te Melikan mirliği, Çemişgezek'te Melkişî mirliği, Eğil'de Mirdasîler, Tercil ve Silvan civarında ise Zirkî ve Süleymanî gibi büyük Kürt aşiretleri vardı. Yine aynı şekilde Tur Abidin bölgesinde önemli derece Ermeni ve Süryani nüfusu hâkimdi[362].

Akkoyunlular kendilerine lider olarak seçtikleri Kadı Burhaneddin'in döneminde Timur, Kürt coğrafyasında görülmeye başladı. Kadı Burhaneddin, Timur'un himayesi altına girerek onunla birlikte hareket etti. Timur'un emri altında Akkoyunlu aşiretleri Erzincan'dan Bayburt'a kadar olan yerleri aldı. Timur bu bölgeleri Akkoyunlular'a dirlik olarak verdi ve böylece Akkoyunlular hayvanlarını otlatmak için göçebe olarak geldikleri yerlere yerleşmiş oldular. 802/1400'de Sivas'ı yağmalayan Timur sonrasında Malatya'yı Memlukler'den aldı ve Akkoyunlu aşiretleri konfederasyonu lideri olan Karayülük Osman'a verdi[363]. Aynı şekilde Halep seferinde Timur'a karşı yararlılıklar gösteren Karayülük Osman'a Amid şehrini de veren[364] Timur, bu dönemde Akkoyunlular'ın bölgede iyice güçlenmesini sağlamasına rağmen Akkoyunlular, Karakoyunlular karşısında başarı gösteremediler. Karakoyunlular'ın bu dönemlerde etkin olmasından dolayı Akkoyunlular daha da güneye ve batıya gitmeye zorlandılar[365]. Kısaca, Timur'un yaptığı fetihlerden kendisine pay çıkarmayı iyi bilen Karayülük Osman yine Timur'un verdiği Amid sayesinde Akkoyunlular için Diyar-ı Bekir, Kürdistan ve Arminiye bölgelerini ele geçirmek için sağlam bir dayanak noktası haline geldi. Dolayısıyla diyebilir ki Timur'un Kürt coğrafyasına gelmesiyle Akkoyunlular Kürt mirliklerinin hâkimiyet kurduğu geniş coğrafyada görülür siyasi ve asker bir güç haline geldiler.

---

aşiretler hakkında detaylı bilgi için bkz. Woods, **The Aqquyunlu**, s.197-214; Woods'un kitabında verilen Türkmen aşiretleri hakkındaki bilgileri çevirisi mahiyetinde olan bilgiler için bkz. İlhan Erdem ve Kâzım Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, Birleşik, Ankara 2007, s. 43-60.

[362] Woods, **The Aqquyunlu**, s.45.

[363] Esterâbadî, **Bezm û Rezm**, s. 474-475; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 50-51; Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 43; İbni Arabşah, **Acâibu'l-Makdûr**, s. 181-191.

[364] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 44; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 52.

[365] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 55; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 57; Sümer, **Kara Koyunlular…**, s. 79-80.

Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un ölmesiyle Karakoyunlular'da başlayan iktidar problemini fırsat bilen Akkoyunlular bilhassa Kürtler'in oldukları topraklarda sınır ihlalleri yaparak sınırlarını genişletmeye çalışıyorlardı. Bu durumdan rahatsızlık duyan Memluk sultanı Baybars bizzat ordusunun başında 836/1433 yılının mart ayında Kahire'den Diyar-ı Bekir üzerine hareket etti. Ruha ve çevresini aldıktan sonra Amid üzerine giden Memlukler şehri kuşatma altına aldılar. Akkoyunlular'a karşı küçük çapta başarılar kazandılarsa da bu seferden etkili bir sonuç elde edemediler. Amid kuşatma altındayken Akkoyunlular 836/1433'de Memlukler'e barış önerisinde bulundu. Sultan Baybars tekliflerini kabul etti. İmzalanan barış anlaşmasına göre Kara Osman, Memlukler'in Arminiye, Diyar-ı Bekir ve Kürdistan'daki egemenliğini tanımaları karşılığında Memlukler'e teba olmaya ve onlar adına hutbe okutup sikke kestirmeye, Ruha kentini geri vermeye, hacı ve tacir kervanlarının geçişlerini kolaylaştırmaya ve Melikan Kürt mirliği ile Eğil Mirdasî mirliği üzerine herhangi bir saldırı düzenlememeye söz verdi[366]. Nitekim imzaladıkları hiçbir antlaşmaya uzun süre sadık kalmayan Akkoyunlular[367], Baybars'ın ordusu Memluk topraklarına çekilince Karayülük Osman, Ruha'daki Memluk valisini kovma çabaları içerisine girerek bu barış anlaşmasını ihlal etti. Sonrasında ise Melikan mirliği başta olmak üzere diğer Kürt mirliklerine saldırdılar. Bu ihlal her ne kadar Baybars'ı öfkelendirdi ise de Sultan Baybars tekrardan Kahire'den büyük bir ordu çıkarmanın masrafını ve külfetini üstlenemedi.

Memlukler ve Akkoyunlular arasında gerçekleşen bu antlaşma Kürt mirlikleri tarihi açısında büyük önem taşımaktadır. Bölgedeki Kürt mirliklerine, bilhassa Melikan mirliğine büyük saygısı olan Memluk devletinin Akkoyunlular'la yaptıkları

---

[366] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 77-78; Baluken, **Hasankeyf Eyyûbîleri**, s. 202; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 63; Karayülük Osman döneminde Memlukler'le olan ilişkiler için bkz. Fatma Akkuş, "**Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 52-71.

[367] Çalışmanın ileriki sayfalarında, değineceğimiz gibi birçok yerde Kürt mirlikleriyle çeşitli ittifaklar ve anlaşmalar yapmalarına rağmen Akkoyunlular çoğu zaman bu anlaşmaları çok kısa bir süre kendi menfaatleri doğrultusunda bozmuşlardır. Bu konuda Türk Tarihçi M. Halil Yinanç, Akkoyunluları şöyle tanımlar: "*... Yalnız harp ile geçiniyorlar ve istila ordularının [Timurlular gibi] öncüsü olarak geçtikleri memleketleri yağmalıyorlar, yakıp yıkıyorlardı. Bir gün evvel yaptığı ittifakı ertesi gün bozan, maiyetine hizmete geldiği veya müştereken çalışmağa söz verdiği bir hükümdara veya bir diğer beye hıyanet eden, hiçbir ahde ve mukaveleye bağlanmayan, vatan, millet, cemiyet ve aile gibi gibi kayıtlara merbut olmayan ve hiç bir ahlâk ve insaniyet kaidesi tanımayan, harbculuktan ve döğüşmek hususundaki cesaretlerinden başka bir meziyetleri olmayan, ancak yağma, tahrip, ganimet ve nihayet yalnız muvafakiyet düşünen bu reislerin ve beylerin faaliyetleri zamanında bütün Asya gibi, Anadolu da harap olmuştur*." Geniş hali için bkz. Yinanç, "Akkoyunlular", s.258.

bu sözleşme ilk bakışta Kürt mirlikleri için kârlı gibi görünse de sonradan büyük ziyanlara sebebiyet vermiştir. Çünkü bundan önce kendi başlarına buyruk olan Kürt mirlikleri bu antlaşmanın sonucunda Akkoyunlular tarafından, Memluk devletinin korumasına ihtiyacı olan kendilerini koruyamayan güçsüz ve zayıf iktidarlar şeklinde görülmeye başlanmıştır. Bu sebepten ötürü zaten yükselişte olan Akkoyunlular'ca düşman olarak belirlenen Kürt mirlikleri zayıf olarak bellenmiş, kendilerini koruyacak güce sahip olmadıkları algısı oluşturmuştur[368].

Akkoyunlular'ı aşiret düzeyinden beylik seviyesine taşıyan Karayülük Osman, Akkoyunlu beyliğinin sınırlarını Erzincan'dan Mardin'e; Erzurum'dan Harput'a kadar genişletmişti. Karayülük Osman'ın ölümüyle Akkoyunlu şehzadelerde iktidar mücadelesi başladı ve nihayetinde Karayülük Osman'ın yerine geçen oğlu Ali Bey geçti[369]. Ali Beg'in 847/1443'de ve Hamza Beg'in ise 848/1444 yılında ölmeleriyle Cihangir Beg başa geçti. Cihangir başa geçince kardeşi Uzun Hasan'a Ergani ve çevresini verdi. Bu dönemde Kürt mirliklerinin hâkim olduğu topraklarda kızışan ve yaklaşık iki yıl süren Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesinden sonra 856/1452'de Akkoyunlu Cihangir mecbur kalıp Karakoyunlular'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Cihangir mutlak egemenliğini korumak için Karakoyunlular'a önemli tavizde bulunması birçok etkili Akkoyunlu konfedere aşireti kendisinden uzaklaştı[370].

Karakoyunlular'a karşı büyük mücadeleler veren Uzun Hasan Karakoyunlular'la yapılan anlaşmayı kabul etmeyerek ağabeyi Cihangir'e muhalif oldu. Bu sıralar Karakoyunlular'ın Azerbaycan bölgesinde Timurlular'la yaptıkları mücadeleleri fırsat bilen Uzun Hasan, Van gölü ve çevresi yağmaladı, Erzincan'a saldırdı ve Çemişgezek mirliği hâkimi Şeyh Hasan'la mücadeleye girişti[371]. Yaptığı

[368] Uzun Hasan döneminde Memlukler'le olan ilişkiler için bkz. Akkuş, "**Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri**", 97-116; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 40.
[369] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 84-86.
[370] Woods, **The Aqquyunlu**, s. 71-89; Cihangir dönemi için bkz. Erdem & Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s. 76-84;
[371] Çemişgezek'te Melkişî mirliği hâkimi Yelman Beg'in oğlu olan Pîr Hüseyin, babasının vefatından sonra onun yerine mirliğin yerine geçti. Kardeşi olan Şeyh Hasan-ı Kürd Karakoyunlular'la anlaşarak Melkişî mirliğine el koydu ve başa geçti. Karayülük Osman Çemişgezek'i Şeyh Hasan-ı Kürd'ün elinden alınca o da Munzur dağlarına kaçtı. Sonradan Akkoyunlular'ı kendi beyliğinden çıkarır ümidiyle Karakoyunlu İskender'e tabi oldu. Fakat umduğunu bulamayan Şeyh Hasan, Eğil'de Mirdasî miri Devletşah'a sığındı. Kısa bir süre sonra buralar Memlukler tarafından alınıp kendi şehirleri olan

bu mücadeleler esnasında Amid'den bir ara ayrılan ağabeyi Cihangir'in gidişini fırsat bilerek 856/1452'de Amid'i ele geçirdi. Uzun Hasan, bütün Akkoyunlu ileri gelen mensuplarını hâkimiyeti altına alıp Akkoyunlular içerisinde birliği sağlamaya çalıştı[372]. Uzun Hasan 857/1453'ten 861/1457'ye kadar olan beş yıllık süreçte üç temel hedef üzerinde yoğunlaştı. Bunlardan birincisi kardeşleri Cihangir ve Ruha valisi olan Üveys'in elindeki Mardin ve Diyar-ı Rabia'nın ele geçirilmesiydi. Bu planın gerçekleşmesi halinde kendisine konfederasyonun kışlaklar üzerinde tam denetim imkanı verecekti. İkincisi mevsimlik göç yolları üzerinde bulunan ve önemli bir ticari merkez olan Hasankeyf'teki Melikan Kürt mirliğinin ortadan kaldırılmasıydı. Bununla Uzun Hasan'ın egemenliğini pekiştirecekti. Üçüncüsü ise, Kürdistan'ın kuzey bölgelerinden Karakoyunlular'ı uzaklaştırılmakla birlikte Akkoyunlu konfedere göçebe aşiretler için geniş ve bereketli yaylakları ele geçirmekti. Bu planla da Tebriz ile Bursa arasındaki ticari yolun kontrolünü sağlamak istiyordu[373].

857/1453 yılında en güçlü Kürt mirliklerinden olan Hasankeyf'teki Melikan mirliğine saldırdı ve buranın emiri olan Melik Kamil Ahmed'e boyun eğdirdi. Bu kez 858/1454'de Amid'in kuzeyinde Karakoyunlu taraftarı Kürtler üzerine bir sefer düzenledi. Hasankeyf Melikan mirliğinde Uzun Hasan'a bağlılık sözü veren Melik Kamil Ahmed ile Karakoyunlular'ın desteğindeki Melik Adil Halef arasında mirlik hâkimiyet mücadelesi başladı. Kısa bir süre sonra Melik Adil Halef'i indirerek yerine Melik Kamil Ahmed'i geçirdi. Fakat bu düzenleme çok sürmedi. 859/1455'te Melik Adil Halef kaleyi tekrardan geri aldı ve Uzun Hasan'a bağlılığını bildirdi. Böylece Akkoyunlu Türkmen beyliği ile Melikan Kürt mirliği arasındaki bu sürtüşmeler ve

---

Haleb'e bağlandı. Bu dönemde de Mirdasî mirliğinin hâkimi olan Şeyh Hasan-ı Kürd, Memlukler adına birçok sikke bastırdı. Tam olarak vefat tarihi bilinmese de 865/1461 yılına kadar mirliğin başında olduğu bilinmektedir. Yine Osmanlılar'ın Trabzon'u istila etmelerinden sonra Akkoyunlu Uzun Hasan ile Trabzon'da bulunan Fatih Sultan Mehmed arasında elçilik görevi yaptı. Vefatından sonra yerine oğlu Sohrab Beg mirliğin başına geçti. Sohrab Beg döneminde Melkişîler artık tamamıyla Akkoyunlular'a katıldılar ve mirlik olarak onların ordularına destek verdiler. Sözkonusu mirliğin yaptıkları eserler ve kestirdikleri sikkeler için bkz. Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîrektiya Melkîşî", s. 117-128; Bitlisi, **Şerefname**, s. 211.

[372] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 151-152; Uzun Hasan'ın kardeşine karşı başlattığı isyan hareketinden iktidarı tam olarak eline alıncaya kadar geçen sürede kardeşleri Üveys ve Cihangir'le olan mücadeleleri için bkz. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 90-100; Sanjian, **Colophons of Armenians Manuscripts**, s. 222.

[373] Woods, **The Aqquyunlu**, s. 90-97.

866/1461 yılına kadar istikrarlı bir süreç izledi[374]. Memluk tarihçisi İbn Tağriberdî 860/1455-1456 yılına gelindiğinde Diyar-ı Bekir bölgesindeki en önde gelen hükümdarlar Hasankeyf hâkimi Melik Adil Kamil, Akkoyunlular'ın Mardin valisi Cihangir ve Amid valisi Akkoyunlu Uzun Hasan olup her biri kendi bulundukları bölgede müstakil yönetim sahibiydi[375] şeklinde belirtmesi o dönemde mücadele içerisinde olan yerel Türkmen ve Kürt beyliklerinin tarihsel anlamda karşılaştırılması açısından önemlidir.

Akkoyunlular'ın çevre Kürt mirliklerine saldırıları ve istilaları devam ederken öbür yandan genişleme hareketleri Karakoyunlular tarafından dikkatle izleniyordu. Karakoyunlu Cihanşah özellikle Akkoyunlu beyliğinde ortaya çıkan Cihangir ile Uzun Hasan arasındaki iktidar savaşını değerlendirmek istiyordu. Buna istinaden Karakoyunlu kuvvetleri Cihangir'i de yanına alarak Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kuvvetleriyle Dicle Nehri 861/1457 tarihinde kıyısında karşılaştı. İki büyük Türkmen konfederasyonu arasında çıkan fakat Kürdistan topraklarında gerçekleşen bu savaşta Kürt mirlikleri daha çok Karakoyunlular'dan yana saf tuttular. Bunların başında Mirdasî mirliği emiri II. İsa Bey, Zirkî ve Süleymanî aşiret reisleri vardı. Melkişî mirliği hâkimi Şeyh Hasan-ı Kürd ise Akkoyunlular'ın safında yer aldı. Bu büyük savaşın seyri Karakoyunlular'ın lehinde devam ederken sonradan Cihangir'in saf değiştirip Akkoyunlular'a katılmasıyla dengeler değişti. Savaşın neticesinde iki taraf da birbirine bariz bir şekilde üstünlük sağlayamamasına rağmen sonuçları Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen konfederasyonlarının yanında Kürt mirlikleri için büyük önem taşıyordu. Bu savaşın sonucunda Uzun Hasan Akkoyunlu beyliğinin tartışmasız tek lideri oldu. Nitekim bu galibiyet, Akkoyunlular'ın hızlı bir şekilde büyüyeceğinin en büyük işaretlerinden biri sayıldı[376]. Kürt mirlikleri bölgede gücünü bariz bir şekilde hissettiren Akkoyunlular'ın egemenliği altına girip onlardan yana saf tutmak zorunda kalacaklardı.

---

[374] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 158-161; Melik Kamil Ahmed (1452-1455) ve Melik Adil Halef (1455-1461) dönemleri ve bu dönemde Akkoyunlular'la yaşanan sorunlar hakkında bkz. Baluken, **Hasankeyf Eyyûbîleri**, s. 205-212; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 92-93.

[375] İbn Tağriberdî, **Havâdisu'd-Duhûr**, c. II, s. 545-546 aktaran Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 210.

[376] Bu savaşın ayrıntıları için bkz. Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 171-184; Sanjian, **Colophons of Armenians Manuscripts**, 223-224; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 96-98; Aydın, **Diyarbekir ve Mirdasî Tarihi**, s. 287.

Bu dönemde Karadeniz bölgesi üzerinden genişleme politikası izleyen Osmanlılar Sinop, Kastamonu ve Trabzon gibi önemli liman şehirlerini alarak 865/1461'de Karadeniz sahilinde kontrolü eline geçirdi. Akkoyunlular'ın Trabzon Komnenleri'yle kurdukları akrabalık bağlarına rağmen onları Osmanlıya karşı koruyamadılar. Uzun Hasan sarsılan otoritesini düzeltmek için bu dönemde Gürcistan üzerine seferler yaptı fakat birkaç kaleyi yıkıp ganimet ve esirler ele geçirmenin dışında stratejik sonuçlar elde edemedi[377].

Akkoyunlular'ın batı siyasetinin yanı sıra bir diğer önemli siyaset sahnesi ise, Kürtler'in hâkimiyet kurdukları bölgelerdi. Moğollar döneminde ilk geldikleri günden bu yana Akkoyunlular komşu oldukları ya da kışlak ve yaylaklarını kullandıkları Kürt mirlikleri ve birçok Kürt aşiretleri ile ilişki içerisindeydiler. Söz konusu Kürt mirlikleri ve aşiretlerinin başında, Akkoyunlular'ın ilk yerleştikleri ve genişlemeye başladıkları coğrafya olması münasebetiyle Hasankeyf'te Melikan mirliği, Çemişgezek'te Melkişî mirliği, Eğil'de Mirdasî mirliği ile Tercil yöresine hâkim olan Zirkî ve Süleymanî gibi Kürt aşiretleri gelmekteydi. Toplumsal ve iktisadi örgütlenmeleri komşularıyla benzemesine rağmen Kürtler, XV. yüzyılda geniş göçebe konfederasyonlara katılmıyor, her biri kendi aşiret hiyerarşisi, kendilerine has toprakları ve başkentleri olan çok sayıda ayrı yapılar içinde varlıklarını idame ettiriyorlardı. Mezkûr Kürt mirliklerinin belli başlı ticaret ve göç yolları üzerinde bulunmaları, önemli yazlık ve kışlaklara sahip olmaları, göçebe Türkmenler ile Kürtler arasında diyalogu bazen keyfi bazen de kaçınılmaz bir hale getiriyordu. Dolayısıyla, Türkmenler genellikle bölgeye hâkim olan Kürt mirlerinin bağımsızlığını tanırken, Kürtler de Türkmenlerin mevsimlik göçlerine ve ticaret kervanlarına geçiş hakkı veriyorlardı. Fakat bu ilişkiler genellikle Kürtler ve Türkmenler arasında çıkan savaş ve çatışmalarla belirleniyordu. Akkoyunlu devletinin kurucusu sayılan Uzun Hasan, ilk on yılında izlediği devlet siyasasında Kürt mirlikleri ve aşiretleriyle çatışmak, bölgeleri ele geçirmeye yeltenmekten çok uzlaşmaya yönelik oldu. Bu dönemde Uzun Hasan'ın bölgenin önemli güçlerinden

[377] Uzun Hasan iktidarı ile Osmanlı arasında küçük çapta sürekli çatışmalar olmaktaydı. Bu küçük çapta çatışmalar en son Otlukbeli savaşında Osmanlı'nın da ağır kayıplar vermesine rağmen zaferiyle sonuçlandı. Bu savaştan sonra Uzun Hasan liderliğindeki Akkoyunlular düşüşe geçti. Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri ve bu savaşın sonuçlarının Akkoyunlular üzerindeki etkisi için bkz. Erdem ve Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s. 109-122; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 100-103.

olan Mirdasî mirliği hâkimi Emir Devletşah'ın kızını[378] daha sonra da Kürt Zirkî konfedere-aşiretinin lideri Mir Ömer Zirkî'nin kızıyla[379] evlenerek Kürtler arasında ilk zamanlar daha uzlaşmacı ve de kendi safına çekmeye çalışan bir politika izledi. Fakat bütün bu evlilikler Kürtler ve Türkmenler arasında daimi bir barışı getirmedi[380].

XV. yüzyılın ortalarına doğru Akkoyunlular'ın Hasankeyf ve çevresindeki bölgelerinde baskıları açık bir şekilde görülmeye başlandı. Uzun Hasan, Eğil bölgesindeki Mirdasî mirliği, Tercil bölgesinde Zirkî mirliği ve Çemişgezek bölgesindeki Melkişi mirliği üzerinde zorbalık edip baskı kuruyordu. Uzun Hasan bir taraftan bazı Kürt mirlikleriyle akrabalık ilişkileri kurarak kendi iktidarı için politik adımlar atarken, diğer bir taraftan en güçlü Kürt mirliklerinden olan Hasankeyf merkezli Melikan mirliğine karşı saldırgan ve istilacı bir siyaset geliştirdi. Ticari İpek yolu güzergahının geçtiği önemli ticari yerlerden biri olan Hasankeyf şehrinin denetimleri Kürt Melikan mirliğinin elindeydi. Hasankeyf ve çevresi Akkoyunlular için doğrudan bir tehdit oluşturacak coğrafik konumda olmamasına rağmen Uzun

[378] Mirdasî Kürt mirliği Amid'in kuzeyinde yer alan Eğil'de hükümranlık sürüyordu. Mirdasî emiri Devletşah Buldukanî hem Karayülük Osman ve Uzun Hasan ile iyi geçinmekteydi. Nitekim Akkoyunlular 844/1441'de kızını Ali Bey'in (ö. 1443/4) oğlu Uzun Hasan'la evlendirerek Akkoyunlu Türkmen beyliği ile Kürt mirliği arasında yakın bir bağ kurulmuş oldu. Devletşah'ın oğlu II. İsa Bey birkaç vesileyle kayınbiraderiyle karşı karşıya geldi. Bu bağlar II. İsa Bey'in kızının Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Muhammed (ö. 1477) ile evlenmesiyle yenilendi. Kasım b. Cihangir'in (ö. 1502) Amid'deki yönetimi sırasında ikili arasındaki ilişkiler son derece yakındı. Sonradan Akkoyunlular'ın İran'da çöküşe geçmeleriyle 910/1504'de Mirdasî mirliği Dulkadir beyliğinin istilasına uğradı ve ardından Kızılbaşlar'a karşı direnişe geçtiler. 920/1514'de Osmanlı bu bölgeyi ele geçirmesiyle bu beylikten bir kol Palu'yu ele geçirdi ve burada denetimi sağladı. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 201.

[379] Amid'in kuzeybatısında bulunan Tercil, Atak, Nuşad ve Ayndar Kürtleri 850/1446-7'de Karayülük Osman bölgeyi ele geçirinceye kadar kadar Akkoyunlula'ra karşı koydular. 850/1446-7'de Uzun Hasan ile Tercil hâkimi Zirkîler'in lideri Mir Ömer arasında evlilik bağı kurulmasına rağmen Zirkîler 865/1460'a kadar Akkoyunlular'a boyun eğmediler. Sultan Yakub döneminde de sorunsuz bir şekilde ilerleyen Zirkî-Akkoyun ilişkileri Dulkadir beyliğinin istilasıyla kesintiye uğradı. Ardından 910/1504'de Kızılbaşlar tarafından bütün Kürdistan istila edildi. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 214.

[380] Örneğin Eğil hâkimi Devletşah'ın oğlu İsa Bey, babasının Uzun Hasan'la olan anlaşmasına rağmen 861/1457'de Karakoyun ve Akkoyunlular arasında Dicle Nehri civarında gerçekleşen savaşta Rüstem Bey'in safında yer aldı. Yine aynı şekilde Zirkîler, Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir'le olan mücadelesinde birkaç kez Cihangir'in yanında yer aldılar. Yine aynı şekilde Zirkîler, Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir'le olan mücadelesinde birkaç kez Cihangir'in yanında yer aldılar. Dönemin bir diğer önemli gücü Çemişgezek'teki Melkişî Kürt mirliği idi. Melkişî Kürtleri, Fırat nehrinin iki kolu olan Murat ve Karasu arasında kalan bölgede büyük bir alanı yönetiyorlardı. Melkişî mirliğinin coğrafik konumundan dolayı Erzincan'dan Malatya ve Ayntab'a dek olan Fırat boyunca uzanan önemli ticaret yolunu ve bu bölgede kalan önemli yaylakları denetliyordu. Bu dönemde Melkişî mirliğinin emiri Şeyh Hasan Akkoyunlular'ın iç iktidar mücadelesinde ilkin Hamza Beg'in yanında yer almasına rağmen 860/1456'da Uzun Hasan'ın safına geçti. İki beylik arasındaki ilişki 863/1459'da Uzun Hasan'ın en büyük oğlu Sultan Halil'in, Suhrab b. Şeyh Hasan'ın kızıyla evlenmesiyle daha da pekişti. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 104-105.

Hasan için ticari önemi ve zenginliğinden dolayı öncelikli bir hedef haline geldi. Melikan mirliği ve Akkoyunlular arasında Siirt'e hâkim olma mücadelesi yaklaşık olarak 864/1460'tan 866/1462'ye kadar sürmesi Uzun Hasan'a 859/1455 tarihli Akkoyun-Melikan Kürt mirliği arasındaki antlaşmayı reddederek Melik Adil Halef'e karşı harekete geçme bahanesi üretti[381]. Hasankeyf'i kuşatmak için Akkoyunlu birlikleri gönderen Uzun Hasan, yedi ay süren kuşatma sonrasında 866/1462'nin haziran ayında kalenin ele geçirildiği haberini aldı. Hasankeyf şehrinden sonra da bu kez Melikan mirliğinin bir diğer önemli şehri olan Siirt ele geçirildi.[382]. Uzun Hasan önderliğindeki Akkoyunlular bu zaferden sonra Kürt mirliklerinin hâkim oldukları bölgelerde gerçek bir güç haline geldiler. Akkoyunlular ile Kürtler arasında önemli bir yere sahip olan Kürt Melikan mirliğinin düşmesi Uzun Hasan ile Kürtler arasında ilk devreyi kapattı. Kürt mirliğini içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Hasankeyf bölgesindeki Melikan mirliğinin düşmesi zaten ondan daha kuvvetli olmayan diğer Kürt mirliğinin de düşeceğinin habercisiydi. Nitekim Uzun Hasan'ın başkenti Tebriz'e taşıdıktan sonraki dönemde diğer Kürt mirlikleri hedef haline gelecekti.

Uzun Hasan'ın istila ve genişleme hareketlerinden rahatsız olan Karakoyunlu Cihanşah, Akkoyunlular'ın üzerine yürüdü. Yaptığı askeri hazırlığa rağmen yaklaşan kış şartları nedeniyle savaşmayı bahara bırakan Cihanşah ordusunu dağıttı. Bunu fırsata çeviren Uzun Hasan 1467'de Karakoyunlu Cihanşah'ın çadırına ani bir baskın düzenleyerek onu öldürdü. Bu dönemden sonra Karakoyunlular hızlı bir gerilemeyle düşüşe geçerken, Akkoyunlular ise hızlı bir şekilde beylikten imparatorluk sürecine

[381] Woods, **The Aqquyunlu**, s. 104-105.

[382] Adday, **Adday Vakayinamesi**, s. 40; Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 257; Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 199-200; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 104-105; Dönemin Hasankeyf hâkimi Melik Salih Zeynelabidin (1461-1462) hükümdarlığı sırasında gerçekleşen Akkoyunlular'ın bu saldırısı ve şehri ele geçirmelerinin yanı sıra Melikan mirliğinde başlayan fetret devri için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 212-215; Hasankeyf şehrinin 1462'de Akkoyunlular'ın eline geçti ve Melikan mirliği hâkimlerinden Melik Halil II. (1481-1511) 1482'de tekrardan Siirt ve Hasankeyf'i Türkmenlerden alıncaya kadar Melikan mirliği yaklaşık olarak yirmi yıl Türkmenler'in hâkimiyeti altında kaldı. Bkz. Ali Mıynat, "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXIV, s. 2, Aralık 2009, s. 51-57; Ayrıca Uzun Hasan'ın Hasankeyf'e hâkim olduğu tarihlerde Şeyh Cüneyd ile Karakoyunlu hükümdarı arasında bir husumet söz konusuydu. Bu husumeti iyi bilen Uzun Hasan kendisini dönemin en önemli ticari ve kültür şehirlerinden biri olan Hasankeyf'e davet etti. Sonrasında Uzun Hasan kız kardeşi Hatice Begüm Hatun'u Safevî tarikatı lideri Şeyh Cüneyd'le evlendirdi. Sonradan Şeyh Haydar bu kadından dünyaya gelecekti. Böylelikle iki hanedanlık arasında akrabalık bağı tesis edildi. Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 393-396; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 26; Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 216.

girdiler. Uzun Hasan önderliğindeki Akkoyunlu konfedere-aşiret devleti, Kerman ve Bağdat gibi şehirleri sırasıyla aldı. Ardından, Karakoyunlular'dan Azerbaycan'ı alınca bu kez Timurlu hükümdarı Ebû Said'e komşu oldu. Kısa bir süre sonra 1469'da Timurlu Ebû Said öldürülünce tüm İran coğrafyası Akkoyunlular'ın eline geçmiş oldu. Böylece bugünkü İran topraklarında kalan Loristan bölgesi de dahil olmak üzere Kürtler'in yaşadığı bütün coğrafya tamamıyla Akkoyunlular'ın topraklarına dahil olmuş oldu. Fakat bütün bunlara rağmen Kürtler, Akkoyunlular için her zaman birincil dereceden bir iç sorun teşkil etmekteydi[383].

Akkoyunlu devleti ile Kürt mirlikleri arasındaki ilişkilerin ikinci devresinde, yani başkentin Tebriz'e taşınmasından sonra[384] Akkoyunlular'ın yönünü tamamıyla doğu yönüne yani Çağatay taraflarına çevirdiğinde arkasında Karakoyunlu yandaşı olan Kürtler'e güvenmiyordu. Şerefname'nin yazarı Şerefhan bu durumu şöyle dile getiriyor: "*...diğer yandan İran'da Akkoyunlu [Uzun] Hasan Bey İran'da saltanatını sağlamlaştırınca Kürdistan hükümdarlarına karşı beslediği büyük düşmanlık ve öfkeden dolayı Akkoyunlu Türkmen komutanlarını Kürdistan üzerine yürüttü...*"[385]. Akkoyunlular bu yüzden ortadan kaldırdıkları düşmanları Karakoyunlular'la yakın ilişki içinde bulunan Bitlis-Muş-Ahlat'a hâkim olan Rojkî Kürt mirliğiyle Van-Hakkâri bölgelerinde hâkimiyet süren Şenbû mirliğine, sonradan ise Cizre merkezli Azizan mirliğine saldırdılar. Uzun Hasan'ın hedefine giren Kürt mirlikleri, Akkoyunlular'ın büyük bir orduyla istila edilip teslim alınmak amacıyla Kürdistan üzerine sefere yollandı[386]. İlkin Rojkîler'in hükümranlığında olan Bitlis mirliği

[383] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 276-277; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 107, 109-114; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 39; Erdem ve Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s. 93-108; Uzun Hasan 1469'da İran'a hâkim olmasıyla beraber devletinin başkentini Amid'den Tebriz'e taşıdı. Başkentin Tebriz'e taşınmasıyla birçok alim, sanatçı ve önemli kütüphaneler de ülkenin yeni payitahtına taşındı. Bunların yanında Uzun Hasan kendisiyle birlikte göçebe olan Türkmen aşiretlerinin çoğu da götürdü. Bütün bunlar Amid'in siyasi, kültürel ve ticari yönden değerini düşürürken, giden çok sayıda göçebe Türkmen aşiretleri sayesinde Kürdistan bölgesinde Türkmen sayısı iyice zayıflamıştır. Yinanç, "Akkoyunlular", s. 260.

[384] Akkoyunlu tarihinde önemli bir yere sahip olan başkentin Diyarbekir'den Tebriz'e taşınması 1467'de Akkoyunlular'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ı yenilgiye uğratıp öldürmelerinden sonra olmuştur. Akkoyunlular'ın Tebriz'e gitmesiyle Akkoyunlu devleti iyice İranî bir kimlik kazanmıştır.

[385] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 140.

[386] Akkoyunlular'ın resmi devlet tarihi olan Kitab-ı Diyarbekriyye'de Uzun Hasan'ın Kürt mirliklerinin ellerindeki Hasankeyf, Cizre, Bitlis, Muş, Ahlat gibi şehirlerin alınmasının anlatıldığı bölümün başlığını "Kürdistan Kalelerinin Fethi" başlığı adı altında vermiş ve bu olayların yılını da 873/1468-9 olarak belirtmiştir. Ayrıca Bitlis üzerine yürüyen bu büyük ordunun önemli komutanlarını

hedefteydi. Çünkü Akkoyunlular'ın baş düşmanı olan Karakoyunlular'ın en büyük yardımcıları ve destekçileri olan Bitlis mirliği de düşman kategorisindeydi. Akkoyunlu ordusu bu mirliğin şehirleri olan Bitlis, Muş ve Ahlat'a saldırdı[387]. Akkoyunlular sayıca çok üstün ve daha donanımlı olmasına rağmen Bitlis emiri Mir İbrahim ona karşı üç yıl direnebildi. Sonunda kale ve şehir Akkoyunlular'a teslim edilirken Bitlis mirliği hâkimi Mir İbrahim'le birlikte on iki aile Tebriz'e gönderildi. Akkoyunlular'ın Bitlis mirliği üzerindeki hâkimiyetleri yirmi dokuz yıl sürecekti[388].

Akkoyunlular'ın kendi tabirleriyle "Kürdistan Kalelerinin Fethi" Bitlis mirliğinin istilası ile sınırlı kalmamıştı. Van-Hakkâri şehirlerine hâkim olan Şenbû mirliğine saldırdı. Bu olaydan sonra Şenbû mirliği Akkoyunlular'ın eline geçti fakat buranın düzen ve asayiş işlerinin yürütülmesi kendi saflarından bulunan büyük Kürt aşiretlerinden Dunbulîler'e verildi[389]. Akkoyunlular daha da güneyde bulunan başkenti Amidiye olan Behdinan mirliğine saldırdılar. Önemli kalelerden olan Akre ve Şûş kalelerini almayı başardıysa da bu mirliğin başkenti olan Amêdiye'yi şehri ve kalesini ele geçiremedi. Behdinan hâkimi Mir Hasan böylece Safevîler'in gelişine kadar mirliğinin başında kalmayı başardı[390].

Bir diğer hedef bandına giren mirlik ise Cizre merkezli kurulan bölgede Fınık, Gurgil, Eruh, Tor gibi önemli kalelere sahip olan Azizan Kürt mirliğiydi. Akkoyunlu askerleri ilkin 855/1451 yılında Cizre şehrini yağmalayıp Buhtî Kürtleri'nden birçoğunu öldürmüşlerdi. Uzun Hasan yönetiminde ise 856/1452 yılında Mir Abdal'a ait olan Siirt şehrini yağmalanmıştı. Dönemin Cizre hâkimi Kek Muhammed ve yeğenlerini esir ederek Irak'a götürdüler. Mirliğin yönetimi Akkoyunlular tarafından kendilerinden olan Çelebi Bey isminde birine verildi. Aynı

---

ve emirlerini saydıktan sonra asker sayısını beş bin olarak belirtmiştir. Bu bölüm için bkz. Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 351-352.

[387] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 354.

[388] Bitlis şehrinin Akkoyunlular'ı eline geçmesi ve bu olayın detayları için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 421-422; Hasan-ı Rumlu'nun eserinde de "Kürdistan Kalelerinin Fethi" başlığı altında ele alınan Akkoyunlular'ın Bitlis mirliği istilası bu eserde biraz farklıdır. Türkmenler burayı kuşatıp alamayınca Bitlis emiri İbrahim Beg annesini çok miktarda hediyeler ve değerli eşyalarla padişahın dergahına gidip af dileyince Akkoyunlular da oradan çekildiler. Bkz. Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 492.

[389] Şenbû mirliğinin Akkoyunlular'la yaptığı mücadeleler ve ayrıntıları için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 140-142; Khachatarian, "The Kurdish Principality of Hakkariya", s. 55; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği", s. 133; Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 48-49.

[390] Behdinan Kürt mirliğinin Akkoyunlular'la yaptığı mücadeleler ve ayrıntıları için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 154-155.

şekilde Akkoyunlu Türkmenler diğer önemli kaleleri de ele geçirerek buralarda da egemenliği ele geçirdiler. Böylece Azizan Kürt mirliği tam otuz yıl boyunca Türkmenler tarafından yönetildi[391].

Akkoyunlu Türkmenler bu dönemde Mirdasî, Zirkî ve Çemişgezek Melkişî Kürt mirlikleriyle ile ılımlı bir ilişki yürütmeyi başarmasına rağmen Melikan, Azizan ve Bitlis Kürt mirlikleriyle aynı siyaseti izle(ye)medi ve bu mirlikleri boyunduruğu altına almaya çalıştı[392].

Karakoyunlular'ın aksine Akkoyunlular, Kürt hâkimlerinin ve aşiretlerinin kale, şehir ve yaylaklarını ele geçirmeyi her zaman gaye edindi. Akkoyunlular bu gayelerine Uzun Hasan döneminde neredeyse ulaştılar. Bu dönemden sonra yoldan geçen tacirlerden haraç kesen, göçer aşiretler grubundan oluşan, konfedere-aşiret sisteminden imparatorluğa dönüşerek uluslararası bir güç haline geldi. Uzun Hasan bu dönemde Akkoyunlu devletine kurumsal bir kimlik kazandırmak için uğraştı. Bu çerçevede yönetimsel ve mali işlemleri düzenleyip bir nizama koymaya çalıştı[393]. Fakat 877/1473'te Fatih Sultan Mehmed'le yaptığı Otlukbeli/Başkent Meydan savaşında bozguna uğrayan Uzun Hasan'ın parlayan yıldızı artık sönmeye başladı. Bu mağlubiyetten sonra yönünü doğuya çevirmeyi tercih eden Uzun Hasan, başkenti de Tebriz'e taşıdı. Bütün bu değişiklik ve hareketlikten sonra Akkoyunlu devleti de İranileşmeye başlamış oluyordu[394]. Bu savaştan büyük bir darbe alan Akkoyunlu devleti, Uzun Hasan'ın 5 Ocak 1478'de ölümüne kadar durağan bir süreç içerisine girdi.

---

[391] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 353; Cizre şehrinin Akkoyunlular'ı eline geçmesi ve bu olayın detayları için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 169, 193; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 492; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 126.

[392] Woods, **The Aqquyunlu**, s. 123; Şerefname'de üç kola ayrılan Mirdasî mirleri Diyar-ı Bekir bölgesinde Eğil'e hâkim olan Buldukanî mirleri, Palu hükümdarları ve Çermuk hükümdarları olarak ayrılmıştır. Bu bölge ve Mirdasîler tarihi hakkında önemli bilgiler veren bu araştırmada Akkoyunlu ve Karakoyunlu kısımları için bkz. Aydın, **Diyarbekir ve Mırdasî Tarihi**, s. 279-304; Aydın, **Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi**, 76; Erdem ve Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s. 106-107.

[393] Örneği Osmanlılar ve Safevîler arasında da kullanılacak olan "Uzun Hasan Kanunnâmeleri" bunların başında gelmekteydi. Bkz. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 114-122.

[394] Tihranî, **Kitab-ı Diyabekriyye**, s. 371-380; Otlukbeli yada Başkent ismiyle anılan 16 Rebîülevvel 878/ 11 Ağustos 1473'te gerçekleşen savaşın öncesi ve sonrasında iki devlet arasında yaşanan bu savaşın özellikle Akkoyunlu devletine etkileri için bkz. Erhan Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", **DİA**, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 4-6; Fakat Akkoyunlular'ın İranîleşmesi her ne kadar Uzun Hasan döneminde Tebriz'e taşınmayla başlamışsa da bir sonraki hükümdar Sultan Yakub döneminde tamamen belirgin bir hale gelmiştir. Bkz. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 56.

Akkoyunlu devletinin durağan döneminin en önemli olaylarından biri Safevî tarikatının tekrardan etkili bir şekilde filizlenmeye başlamasıydı. Safevî tarikatının savaşçı kanadı ilk kez 864/1460'ta Şirvanşah hükümdarı Sultan Halil'e karşı savaşırken ölen Sincar/Şengal Kürtleri'nden olan Şeyh Cüneyd'in döneminde radikal ve savaşçı yapısı ortaya çıkarken babasının ölümünden sonra doğan Haydar, dayısı Uzun Hasan'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesinden bir süre sonra Erdebil'de Safevî tarikatının liderliğini elinde bulunduran Karakoyunlu Cihanşah'ın desteklediği ve aynı zamanda Haydar'ın da amcası olan Şeyh Cafer'den alınarak 1470'te posta oturtuldu. Şeyh Cüneyd'in Suriye, Kürdistan ve Anadolu'daki Şiî Türkmen aşiretlerinden müritleri, henüz genç olan Şeyh Haydar'ın etrafında toplanmaya başlamışlardı. Şeyh Haydar ve müritleri Erdebil'de savaşçı eğilimler göstererek etrafına korku salmaya başladı. 888/1483 ve 891/1486 yıllarında iki defa Sultan Yakub'dan izin alınarak Gürcü sınırındaki Çerkezler üzerine sefer yapıldı ve birçok ganimet ve köle ele geçirildi[395]. Fakat Safevîlerin bu seferlerinden rahatsız olan Sultan Yakub, Haydar'ı Tebriz'e çağırarak askeri faaliyetlerden el etek çekmesini ve yalnızca müritlerine manevi yönde rehberlik etmesini istedi ve bu yönde yemin ettirdi. Şeyhin verdiği söz tekrardan Sultan Yakub tarafından bozduruldu. Akkoyunlu ordusu Gürcistan sınırında yenilince yardım amaçlı Safevî tarikatının savaşçı müritleri harekete geçirildi. Kur nehri civarında iken kamp kuran ve tekrardan Çerkezler'e saldırmak için Sultan Yakub'dan izin bekleyen Şeyh Haydar ve müritleri bu kez Akkoyunlular'a bağlı olan Şirvanşah beyliği üzerine yürüyerek burayı ele geçirdiler. Bunun üzerine Sultan Yakub, başkomutanı olan Süleyman b. Bicen önderliğinde büyük bir orduyu Şeyh Haydar'ın üzerine yolladı ve 893/1487'de Safevîleri yendi. Bu yenilgiden sonra Şeyh Haydar'ın üç oğlu Sultan Ali, Seyid İbrahim ve İsmail tutuklanarak Erdebil'in çok uzaklarında olan Fars'ta Istahr kalesinde zindana atıldılar. Şeyh Haydar'ın yenilgiye uğratılıp öldürülmesiyle

[395] Şeyh Haydar bu dönemde müritlerini silahlandırmış, tekkesini bir silah deposu haline getirmişti. Bununla birlikte tarikat üyelerinin belli bir kıyafet dahilinde giyinmeleri Safevî tarikatını iyice belirgin hale getirdi. Tarikat mensupları sırtlarına derviş entarisi giyer başlarına Haydarî sarığı sararlardı. Türkmen sarığının kabarık olmasına mukabil taç beyaz bir tülbent üzerine sarılan sürahi biçiminde yukarı doğru sivrilen on iki dilimli ve kırmızı renkli bir kavuktu. Bu on iki dilim on iki imamı temsil etmekteydi. Ayrıca bu kavuğun kırmızı olması da *Kızılbaş* isminin onlara verilmesine sebep olmuştur. Detaylar için bkz. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 64-66; Şeyh Haydar'ın bu süreçte hızlı bir şekilde güçlenerek kuzey taraflarına gaza seferlerine çıktı. Şeyh Haydar'ın ilk askerî seferleri ve kazanımları için bkz. Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 579-580, 582; Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 69-71.

birlikte henüz oluşmaya başlayan *Erdebil Tarikat Beyliği* ortadan kaldırılmış oldu. Safevî tarikatına karşı girişilen bu eylemle Sultan Yakub, Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'a bağlı olan ve devlet siyasetine aldırmadan bağlılığını sürdüren Azerbaycan, Kürdistan ve Anadolu'daki çok sayıda Türkmen desteğinden uzaklaşmış oldu[396].

Sultan Yakub, bir taraftan Safevîler'i bastırıp pasifize ederken öbür yandan bir diğer iç sorun olan Kürt mirliklerine tekrardan döndü. Gürcü sınırında alınan yenilgiler ile otoritesi sarsılan Akkoyunlular tekrardan toparlanıncaya kadar Kürdistan mirlerinin itaatsizlikleri görülmeye başladı. Bu sebepten ötürü Akkoyunlu hassa ordusu 894/1489 baharında Van gölünün güneyindeki Şenbû ve Behdinan mirlikleri üzerine gitti. Fakat Kürt mirlikleriyle yapılan iki yıl kadar süren mücadelelerden bir şey elde edilemedi. Ordunun uzun süre başkent Tebriz'den uzak kalması Sultan Yakub ve Akkoyunlu devletinin siyasi istikrarsızlığa neden oldu. Bu istikrarsızlığın ciddi bir şekilde tartışıldığı dönemlerde, 896/1490'da yayılan bir veba salgınından dolayı Sultan Yakub ve annesi Selçukşah Begüm ölünce devlet çöküşe geçti[397].

Sultan Yakub'un ölmesiyle devlet içerisinde iktidarı kapmak için Akkoyunlu şehzadeleri arasında mücadeleler başladı. Ülkede başlayan derin karışıklık ve aşiret savaşları sayesinde Kürt mirlikleri tekrardan bulundukları sahalarda iktidarı ele geçirerek bağımsız bir şekilde hâkimiyetlerini sürdürmeye başladılar[398]. Ülkenin Akkoyunlu şehzadeleri arasında ikiye bölünmesiyle devam eden istikrasız süreci iyi değerlendiren genç Safevî tarikatının serveri Şeyh İsmail aynı yıl Gîlan'dan Erdebil'e oradan da yaklaşık üç yüz kadar müridiyle Erzincan'a geldi. Kısa bir sürede Kürdistan ve Anadolu'daki müritlerinden bir ordu oluşturan Şeyh İsmail 907/1501'de Nahcivan civarında Elvend'i mağlup edip başkent Tebriz'e girdi.

---

[396] Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 583-585; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 154-155; Şeyh Haydar'ın ayaklanması, Sultan Yakub'un müdahalesi ve Şeyh'in ölümü hakkında detaylı okuma için bkz. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 71-76.

[397] Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârîh**, s. 592; Woods, **The Aqquyunlu**, s. 156; Safevî Tarikatı ile ilişkiler ve Sultan Yakub'un ölümüne kadar olan dönem hakkında bkz. Erdem ve Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s. 137-148.

[398] Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 39.

Buradayken on iki imam adına hutbe okutup sikke kestiren Şeyh İsmail resmen Safevî devletini kurmuş oldu[399].

Sonuç olarak Akkoyunlular, Karayülük Osman döneminden itibaren Kürt mirlikleriyle evlilik bağları kurarak, ilişkileri geliştirme ve kendi varlıklarını garantiye alma siyasetini benimsediler. Nitekim Karayülük Osman'ın, oğlunu dönemin önemli Kürt mirlerinden Eğil miri Şahruh'un kızıyla evlendirmesi bunların başında geliyordu. Bu da gösteriyor ki, Akkoyunlular siyasi örgütlenme biçiminde aşama olarak henüz aşiretsel örgütlenme içerisindeyken, çağdaşları olan Kürt mirlikleri en önemli zamanlarını yaşıyorlardı. Nitekim XV. yüzyılda Kürt mirliklerinin kendi adlarına sikke kesmeleri ve hutbe okutmaları bağımsızlıklarının nişanesi olmakla birlikte ilerde bahsedeceğimiz kültürel hayat ve mirlik sistemi bunun en önemli nişaneleridir. Sonradan Timur'un büyük bir orduyla bölgeye gelmesiyle Akkoyunlular, Timur yanlısı bir siyaset izlediler ve bu sayede hızlı bir şekilde iktidarlarını sağlamlaştırdılar. Akkoyunlular güçlenme aşamasında Kürt mirliklerini ortadan kaldırarak onların kurmuş oldukları sistem üzerinden gelişmeye başladılar. Tarih kitaplarında da açıkça yer alan bilgilere göre göçebe-aşiret yaşam tarzına alışkın olan Akkoyunlular her ne kadar büyüyüp devlet haline gelmişlerse de başkentleri Tebriz'e taşındıktan sonra dahi devlet teşkilatı ciddi bir şekilde oluşturulmamıştı. Akkoyunlu devletinin henüz düzene girmeden ortadan kalkması ise bunun göstergesiydi.

1.1.4.2. Safevîler İstilası Dönemi (1501-1514)

Şeyh İsmail 907/1501'de Tebriz'de kendi adına sikke kestirip on iki imam adına hutbe okuttu ve on iki imam Şiî doktrinini resmi devlet dini olarak ilan etti. Bundan böyle Şeyh İsmail artık resmi olarak Safeviyye tarikatını bir devlet haline dönüştürme faaliyetlerine girişmiş olmanın yanında kendisi de şeyhlikten şahlığa doğru geçiş yaptı. Şah İsmail tahta oturmasıyla ilkin Tebriz'de Akkoyunlu hanedan ailesinin bütün üyelerini öldürüldü. Irak-ı Arab ve Irak-ı Fars hâkimi Akkoyunlu Murad Bey'in üzerine yürüyen Şah İsmail 909/1503'de Akkoyunlu ordusunu Hemedan civarında yendi. Safevîler'in bu başarı karşısında birçok yerel emir Şah

[399] Sümer, "Akkoyunlular", s. 273; Erdem ve Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s. 156-159.

İsmail'e tabi olmaya başladı. Bunların başında Mazenderan, Lahîcan ve Cürcan hâkimleri gelmekteydi. Yine aynı yıl Yezd ve Horasan da Şah İsmail'in hâkimiyeti altına geçti. Böylelikle yeni kurulmuş olan Safevîler'in sınırları bir taraftan Horasan tarafında Özbekler'e komşu olurken kuzey tarafında ise Hazar denizine kadar çıktı[400].

Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın buralarda Safeviyye tarikatını yaymaları, kendilerine çok sayıda mürit bağlamaları sayesinde Erzincan bölgesi Şah İsmail için önemli bir merkez konumundaydı. Böylelikle, Şah İsmail burada dinlenip yeterince *Kızılbaş*'ı topladıktan sonra 913/1508'de Osmanlı toprakları olan Kayseri üzerinden Dulkadirli beyliği toprakları olan Maraş ve Elbistan'a geçti[401]. Safevîler Maraş ve Elbistan'ı yağmaladıktan sonra dönüşte Harput'u ele geçirdiler. Amid'in Akkoyunlu valisi Safevîler'e tabiiyetini bildirince önemli bir şehir Safevîler'in eline kolay bir şekilde geçmiş oldu. Diyar-ı Bekir hâkimliği Emir Beg Musullu'dan alınarak Safevîler'in önemli kumandanlarından Muhammed Ustaclu'ya verildi[402]. Bu tarihten sonra Safevîler'in Kürdistan coğrafyasının merkezi konumundaki Diyar-ı Bekir'in en önemli temsilcisi Muhammed Ustaclu oldu. Şah İsmail ve ordusu Kürdistan'dan Tebriz'e döndükten sonra bu kez hala Akkoyunlular'ın elinde bulunan Bağdat üzerine sefer düzenlediler ve 915/1509-10 yılında burayı da hâkimiyetleri altına aldılar. Akkoyunlular'ın ellerindeki son yönetim yeri olan Bağdat'ın da ellerinden çıkmasıyla birlikte Akkoyunlu devleti tarihten silinmiş oldu. Bunun neticesinde Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve İran'ın büyük bir kısmı Safevîler'in hâkimiyetine geçti ve böylelikle tüm Kürdistan toprakları ve buralarda hüküm süren Kürt mirlikleri Safevî yayılmacılığının etkisi altına girmiş oldu. Her ne kadar Şah İsmail arazi ve saha

[400] Rumlu Hasan, **Ahsenü't Tevârih Şah İsmail Tarihi**, Cevat Cevan (Çev.), Ardıç, Ankara 2004, s. 78-99; Gündüz, "Safevîler", s. 452; Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK, 2. baskı, Ankara 1999, s. 15-26.
[401] Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, TTK, Ankara 1989, s. 92-94.
[402] Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, s. 94; Rumlu Hasan, **Ahsetü't Tevârih**, s. 115-119; İskender Bey Türkmen Münşî, **Târih-i Âlemârâ-yi Abbâsî**, c. I, İ. Afşar (Tash.), İntişârât-ı Emir-i Kebir, Tahran 1350, s. 32-33; Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu**, s. 29-30; Sadî Osman Herûtî, "Safevîler Döneminde Kürtler", Hüseyin Güneş (Makaleyi Çev.), **Kürtler (Tarih)**, Nida, İstanbul 2015, s. 325.

hâkimiyeti olarak Akkoyunlu hakimiyetini ortadan kaldırdıysa da yönetim ve siyasi işleyiş bakımdan onların devamı şeklinde oldu[403].

Hızlı bir yükselişte olan Şah İsmail Diyar-ı Bekir'i ele geçirdikten[404] sonra özellikle 1506 yılında bölgedeki valisi Muhammed Ustaclu çevre yakın yerlerdeki Kürt mirliklerine karşı saldırılara geçti. Bunların başında Mirdasî mirliğinden olan Eğil, Palu ve Çermuk mirlikleri gelmekteydi. Bu mirlikler büyük bir direniş göstermelerine rağmen Safevîler tarafından ele geçirildi ve buralara Kızılbaş yöneticiler atandı[405]. Safevî saldırıları aynı şekilde diğer Kürt mirliklerine karşı da yapılmaktaydı. Örneğin, Mukrî mirliği hâkimi Emir Sarım b. Seyfeddin art arda gelen iki Safevî saldırısını büyük bir başarıyla geri püskürtmeyi başardı ve Safevîler bu çarpışmada büyük kayıpların yanında önemli Kızılbaş kumandanlarını da yitirmişlerdi[406]. Aynı dönemde Biradost mirliği hâkimi Yusuf Han, Urmiye'de Safevî güçleriyle girdiği savaşta Kızılbaşlar'a büyük zarar verdi[407]. Şah İsmail Dulkadir beyliği üzerine yaptığı seferden dönerken Harput'u aldıktan sonra bir taraftan Kızılbaşlara bağlı kuvvetler Ahlat ve çevresine saldırılarda bulundular. Böylelikle yavaştan Kürdistan bölgesinde önemli kazanımlar elde eden Safevîler, Kürt mirlikleriyle birebir muhatap olmaya başladı. Nitekim Bitlis mirliği, Hakkâri merkezli Şenbû mirliği ve Behdinan mirliği gibi önemli Kürt mirlikleri savaşmadan Şah İsmail'e biatlerini bildirdiler[408]. Sonraki yıllarda Halife Nur Ali ve etrafındaki Kızılbaşlar'la Melkişî mirliğine saldırınca Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem Bey de Safevîler'e itaatlerini bildirdi[409]. Ancak savaşmadan direk Safevî hâkimiyetini tanıyan Kürt mirliklerinin yanında bazı Kürt mirlikleri ise Safevî egemenliğine karşı çıkarak onlara itaat etmediler. Özellikle Diyar-ı Bekir bölgesinde bulunan Eğil

[403] Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 56; Herûtî, "Safevîler Döneminde Kürtler", s. 323.
[404] Şah İsmail'in Amid'in fethi ve Diyar-ı Bekir bölgesinin zaptı anısına kesilmiş iki altın sikke için bkz. Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, c. 2, DBB Kültür ve Sanat Yay., Ankara 2003, s. 514-515.
[405] Bitlisi, **Şerefname**, s. 227-228,230; Aydın, **Diyarbekir ve Mırdasiler Tarihi**, s. 310.
[406] Mukrî hâkimi Emir Sarım b. Seyfeddin dönemi için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 326.
[407] Şerefhan-ı Bidlîsî eserinde bu Kürt mirliğinin en seçkin şahsiyeti olarak Sultan Ahmed'in oğlu Gazi Kıran lakaplı olan Yusuf Han'ı gösterir. Kendisi Kürdistan mirleriyle birlikte Şah İsmail'e boyun eğmeden önce Urmiye'de bulunan Kızılbaşlar'ın büyük topluluğunu yenilgiye uğratmış ve yaklaşık bin adamını öldürmüştü. Bitlisi, **Şerefname**, s. 333.
[408] Bitlisi, **Şerefname**, s. 143, 439.
[409] Şah İsmail'in sarayına giderek bağlılığını bildiren Hacı Rüstem Bey Şah tarafından değerli hediyelerle karşılandı. Kendisine ise Çemişgezek yerine Irak'a bağlı bazı kesimlere yönetici oldu. Çaldıran savaşına kadar bu durum böyle sürdü, nitekim savaşta da Şah'ın yanında yer aldı. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 211-212.

hâkimi Buldukan mirliği emiri Kasım Bey b. Şah Muhammed[410] ile Zirkî mirliği Safevîlerin hâkimiyetini tanımayınca 913/1507'de zorla itaat altına alındılar[411]. Yine aynı yıl Zirkî mirliklerinden olan Tercil mirliği hâkimi Ahmed Bey Kızılbaşlar tarafından öldürüldü ve beyliği ele geçirildi[412]. Yine Diyar-ı Bekir bölgesi Kürt mirliklerinden olan Girdikan[413], Derzîn[414], Atak[415] ve Mirdasî[416] mirlikleri de benzer süreçlerden geçtiler. Aynı şekilde Safevîler'in 915/1509-10 yılında Bağdat'ı almasını müteakiben Loristan hâkimi Şah Rüstem ilkin Safevîler'in hâkimiyetini tanımamasına rağmen ülkesine yapılan saldırılar karşısında Şah İsmail'e boyun eğmek zorunda kaldı[417]. Bunlara rağmen Safevîler bazı Kürt mirliklerine boyun eğdiremediler. Bunların başında Cizre-Buhtan bölgesi hâkimi olan Azizan mirliğiydi. Safevîler Diyar-ı Bekir valisi Muhammed Ustaclu'nun bu beyliğin üzerine farklı zamanlarda üç sefer yapmasına rağmen beyliğin başkenti olan Cizre'yi ele geçiremedi[418]. Safevîlerin tahakkümüne direnen bir diğer Kürt mirliği ise Erdelan mirliğiydi. Safevîler önemli komutanları Caban Sultan Ustaclu komutasında Erdelan mirliğine sefer düzenledi. Şehrezor kalesi ve çevresindekiler köyler Safevîler

[410] Şerefname'de geçen bilgilere göre, kendisi üstün bir fen ve edebiyat bilgisine sahip olmanın yanında cesaret ve güzel ahlakıyla seçkin bir emirdi. Bu yüzden kendisi Akkoyunlular bölgede hüküm sürdükleri zaman şanından dolayı kendisine komutanlık verilmiş ve Akkoyunlu şehzadelere eğitmen olarak atandı. Bu yüzden halk arasında Lala Kasım olarak tanınmıştır. Şah İsmail 913/1507-8'de Diyar-ı Bekir'i ele geçirdiğinde kendisi ona bağlanmayı ret etti ve sert bir biçimde muhalif oldu. Bu yüzden Şah İsmail'in bölge valisi Muhammed Ustaclu büyük bir orduyla üzerine gitti ve Eğil kalesini kendisinden aldı ve buraya da Kızılbaş komutanlardan olan Mansur Bey'i atadı. Böylece Eğil mirliği, Çaldıran savaşından sonra geri alınıncaya kadar yedi yıl boyunca Kızılbaşlar tarafından yönetildi. Bitlisi, **Şerefname**, s. 227-228.

[411] Bitlisi, **Şerefname**, s. 280-281.

[412] Tercil mirliği emiri Ahmed Bey b. Budak Bey Şah İsmail'in Kızılbaş askerleri tarafından 913/1507-8'de Diyar-ı Bekir bölgesini istila ettikleri zaman öldürüldü ve mirlik bölgedeki diğer Kürt mirlikleri gibi Safevîlerin eline geçmiş oldu. Tercil mirliği hakkında bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 289-291.

[413] Girdikan mirleri için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 290-291.

[414] Derzînî mirleri için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 283-285.

[415] Atak mirleri için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 285-287.

[416] Mirdasî mirliğinin üç kolu olan Eğil merkezli Buldukan mirleri, Palu'da Palu hükümdarları ve Çermuk'de Çermuk mirlerinin hâkimiyetleri bu dönemde Safevîler'in eline geçti. Bitlisi, **Şerefname**, s. 222-236; Aydın, **Diyarbekır ve Mırdasiler Tarihi**, s. 310.

[417] İskender Bey Türkmen Münşî, **Târih-i Âlemârâ-yi Abbâsî**, c. I, s. 35; Bitlisi, **Şerefname**, s. 97.

[418] Emir Şeref'in hükümranlığı döneminde gerçekleşen bu Kızılbaş saldırıları Kürtler tarafından her seferinde büyük bir başarıyla engellendi ve Safevî askerleri geri püskürtüldü. Her iki taraf arasında gerçekleşen kanlı savaşların neticesinde Kızılbaşlar bir daha Cezire vilayetinin sınırlarına saldırmaya kalkışmadılar. Bitlisi, **Şerefname**, s. 170.

tarafından yağmalanıp talan edilmesine rağmen Erdelan mirliği hâkimi Emir Beyke Bey Safevîler'le yaklaşık olarak bir yıl süren bir direniş sürdürdü ve teslim olmadı[419].

Geniş Kürdistan coğrafyasında bir taraftan Safevîler'in buraya hâkim olma çabaları sürerken öbür taraftan Kürt mirliklerinin mücadelesi devam ediyordu. Bu süreçte Kürt mirliklerinde Safevîler'e karşı genel olarak iki tür siyaset izlendi. Daha önceden bölgede hâkim olan Akkoyunlular'la ilişkileri iyi olan ve Akkoyunlular tarafından kısmen de olsa kendi mirliklerinin başında hâkimiyetlerini sürdürmelerine izin verilen Kürt mirleri Safevîler başa geçtiği zaman onlara muhalif olarak davrandılar ve hâkimiyetlerini tanımadılar. Bunlara örnek olarak, yukarıda bahsettiğimiz Diyar-ı Bekir bölgesinde bulunan sahip oldukları toprak ve kale bakımından diğerlerine nispetle kısmen daha küçük Kürt mirlikleri sayılabilir. Öbür yandan önceden Akkoyunlular tarafından tanınmayan ve düşman olarak bellenip sahip oldukları hakları, toprak ve kaleleri, hâkimiyet alanları ellerinden alınan Kürt mirleri ise tekrardan sahip oldukları hakları elde etmek ümidiyle Şah İsmail'den yana tavır takındılar. Bu mirlikler ise zaten dönemin güçlü Kürt mirlikleri olduklarından dolayı Akkoyunlular tarafından ortadan kaldırılmaya çalışmış Melikan mirliği[420] başta olmak üzere diğer Kürt mirleriydi[421].

---

[419] Erdelan Kürt mirliği emirlerinden olan Me'mûn Bey'in hatıraları bu konuda önemli bir belgedir. Bu elyazma eseri değerlendirip transkiribe eden çalışma için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları", **Belleten**, XXXVII/146, (1973), s. 191-230; Herûtî, "Safevîler Döneminde Kürtler", s. 326; Ayrıca bu iki güç arasında kalan Erdelan mirliğinin iki devletle olan ilişkileri için bkz. Keyhan Muşir Penahi, "Erdelan Kürt Beyliği'nin Osmanlı ve Safevi Devletleri ile İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıl)", Veysel Başçı (Çev.), **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77-95.

[420] Nitekim bunların başında bütün Kürt mirlikleri içerisinde öncü bir role sahip olan Hasankeyf ve Siirt hâkimi Melikan mirliği emiri Melik Halil gelmekteydi. Melik Halil aynı zamanda Şah İsmail'in eniştesiydi. Şah İsmail'in kızkardeşi olan karısından bir oğlu ve üç kızı vardı. Şerefhan-ı Bidlîsî eserinde, dönemin Melikan mirliği hâkimi Melik Halil için şöyle der: "*Kendi çağdaşı olan Kürt beylerinden hiçbirisi Melik Halil'in sahip olduğu kudret ve heybete ulaşamadığı gibi onda sultanlara özgü yüce ahlak ve davranışlar vardı*". Bitlisi, **Şerefname**, s. 200-201; Ayrıca Melik Halil hakkında detaylı bilgi için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 218-230.

[421] Kimi araştırmacıları göre Kürtler'in Safevîler ile olan ilişkileri üç grup altında değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki Biradost, Soran ve İmadiye gibi mirliklerinin emirlerinin "Kızılbaş ilhad ve sapkınlığına" yüz çevirenlerdir. İkincisi, Safevîler'e tabi olmayı reddeden fakat bununla birlikte onlarla mücadeleye etmeye gücü yetmeyen mirliklerdir. Bu mirliklerin emirlerinin bir kısmı Şah İsmail tarafından tutuklattırılan Hasankeyf hâkimi Melik Halil, Bitlis hâkimi Emir Şerefhan, Hizan miri Emir Davud, Sason hâkimi Ali Beg gibi Kürt mirleridir. Son olarak üçüncü grup ise, Safevî hâkimiyetine karşı baştan itibaren mücadele içinde olan Cizre merkezli Azizan mirliğidir. Bkz. İbrahim Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali (Edit.), Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 12.

Bu sebeplerden ötürü hassaten Akkoyunlular döneminde hakları gasp edilen Kürt ümerası tekrardan atadan kalma sahip oldukları haklarını elde etmek amacıyla Akkoyunlular'ın varlığına son veren Şah İsmail'le anlaşarak tekrardan önceki haklarına kavuşup kendi bölgelerinde iktidar olmak istiyorlardı. Bu düşünceyle Şah İsmail'i ziyaret edip bağlılıklarını sunmak istediler. Aralarında Melikan mirliği hâkimi Melik Halil, Bitlis mirliği hâkimi Emir Şeref, Azizan mirliğinden Şah Ali Beg, Hizan mirliği emiri Mir Davud, Sason mirliği hâkimi Ali Beg'in bulunduğu on bir civarında Kürt ümerası birleşerek Şah İsmail'in huzuruna gittiler. Şah İsmail önce gelen Kürt ümerasına gerekli ilgi ve alakayı gösterdi ise de sonradan onlara karşı tavır değiştirdi[422]. Şirvan emiri Mir Şah Muhamed ile Sason emiri Ali Beg hariç gerisini tutuklattırıp hapse attırdı[423]. Bu olaydan sonra Şah İsmail, Kürdistan bölgesine farklı kollardan ordular sevk etmeye başladı. Kürdistan'ın büyük mirliklerinden olan Bitlis, Şenbû ve Azizan mirliklerini ele geçirmek üzere güçlü komutanlarından Çapan Sultan, Div Sultan Rumlu ve Yekan Tekelu'yu her biri farklı bir mirliğini istila edip ele geçirmesi için görevlendirdi. Bütün bu Kürt mirlikleri istila edilip Safevî topraklarına birer birer katıldı. Kürt ümerasının tutuklanmasının üzerinden yaklaşık üç yıl geçtikten sonra İran'ın doğusunda Safevî topraklarına Özbek akınları başlayınca Şah İsmail, Bitlis hâkimi Emir Şeref ve Melikan hâkimi Melik Halil hariç diğerlerini serbest bıraktı[424].

Şah İsmail'in kurmuş olduğu devlet Akkoyunlu Devletinin sistemi üzerine kurulup geliştiğinden Kürtler'e karşı Akkoyunlu yönetimiyle benzer politikalar yürütüyordu. İlk etapta, Şah İsmail hâkimiyetinin ilk yıllarında Kürt ümerasına karşı daha yumuşak bir siyaset yürüttü. Nitekim Bitlis hâkimi Emir Şeref[425], Hakkari

---

[422] Şerefhan-ı Bedlisî'ye göre bunun sebebi Şah İsmail'in Diyar-ı Bekir bölgesine atadığı valisi Muhammed Ustaclu'nun Şah'ın sarayına gönderdiği raporu idi. Ustaclu'nun raporu şöyle diyordu: "*Şah İsmail'e sarayında bulunan ümerayı hapse attırdığı takdirde ben de Şah'ın küçük bir yardımıyla eski zamanlardan beri sultanların hâkim olamadığı Kürdistan beldelerinin çoğunu ele geçirmeyi vaat ediyorum*". Bu vaat, zaten Şah İsmail'in politikalarının bir gereği olduğundan bu kararı hemen uyguladı. Detaylar için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 442.

[423] Bitlisi, **Şerefname**, s. 274.

[424] Bitlisi, **Şerefname**, s. 441-442.

[425] Şah İsmail, Maraş seferi dönüşü Diyar-ı Bekir'e yöneldi. Bitlis mirliği hâkimi Emir Şeref, Diyar-ı Bekir valisi Şah Musullu'ya itaatini bildirdi ve Şah'a iletilmek üzere eşsiz hediyeler sundu. Şah İsmail bu hediyeler içerisinde eşsiz cevheri görünce Emir Şeref'i "Han/Xan" unvanıyla onurlandırdı. Ardından Şah İsmail Harput kalesini ele geçirdikten sonra Ahlat taraflarına gelerek karargâhını kurdu. Emir Şeref bu kez kendisinin gelişini kutlamak amacıyla büyük bir ziyafet verdi ve yine büyük hediyeler sundu. Şah İsmail, Emir Şeref'in kendisinden hoşnut kaldı ve Bitlis şehrinin onun

Şenbû Beyi Zahid Bey[426], Diyar-ı Bekir bölgesinden Süleymanî beyleri, Derzin, Kulp, Biradost hâkimleri[427] Safevîler'e bağlılıklarını sunduklarında dolayı kendi mirliklerinde hâkimiyetlerini korudular[428]. Buna rağmen kendilerine bağlılığını bildirmeyen mirlikler sert bir biçimde yakılıp yıkıldılar. Yukarıda bahsettiğimiz Eğil, Tercil gibi Kürt mirlikleri bunun örneklerindendi.

Safevîler ile Kürt mirlikleri arasındaki ikinci etap ise, Şah İsmail'in Dulkadir beyliğine karşı başlattığı seferden sonra Diyar-ı Bekir bölgesini kendilerine üs noktası yapıp Kürdistan topraklarına hâkim olduğu dönem olarak tanımlanabilir. Şah İsmail'in on bir Kürt ümerasını tutuklattırması bu sürecin başlangıcı sayılabilir[429]. Bu hadiseden sonra Safevîler Kürdistan coğrafyasında hâkim olan Kürt mirliklerinin içişlerine müdahil olmaya başladılar ve Kürt mirlerini yerlerinden ederek, Kızılbaş komutanları bu mirliklerin başına atadılar. Örneğin, Kürdistan'da önemli mirliklerden olan Cizre merkezli Azizan mirliğinin başına Muhammed Ustaclu'nun kardeşi Ulaş Bey; Palu mirliğinin başına Arabşah Türkmen; Bitlis mirliğinin başına Kurt Bey Ustaclu gibi Kızılbaş ordu komutanları ve valiler getirildi. Safevîler'in Kürdistan'da yürüttükleri bu yönetim, oluşturdukları istibdat dönemi, Kızılbaş yöneticilerin zorbalıkları, hâkim oldukları yerlerde Şiî On İki İmam (İsna Aşeriyye) mezhebini yaymaya çalışmaları, halka zorla kızıl külah giydirmeleri Kürtler'i bıktırmıştı[430]. Bütün bunlar Kürtler ile Safevîler arasında mezhebi farklılığı iyice

---

yönetiminde kalmasına dair bir emirname çıkardı ve onu değerli hediyelerle onurlandırdı. Bitlisi, **Şerefname**, s. 439-440.

[426] Hakkari Şenbû emiri Zahid Bey b. İzzeddin Şîr ülkesini altmış yıla yakın bir süre yönetti. Bu süre içerisinde Şah İsmail'e itaat etti. Şah İsmail nezdinde çok kıymetli bir yere sahip olan Zahid Bey, Şah'ın güvenini kazanmıştı. Şah kendisine amca diye hitap ederdi ve kendisine varisi olduğu toprakları yönetebileceğine dair bir emirname çıkarmıştı. Bitlisi, **Şerefname**, s. 143.

[427] Bitlisi, **Şerefname**, s. 280, 303, 333; Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi**, c. 2, s. 510-513.

[428] Bu durumun tek istisnası Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem Bey olmuştur. Kendisi Safevîler'e bağlılığını bildirmesine rağmen kendisine hürmet gösterilmesine rağmen beyliği elinden alınmıştır. Bunun birçok sebebi olabilir ki bunların başında Çemişgezek'in Kürdistan bölgesinin uç bölgesinde olması ve Osmanlı topraklarına komşu olmasıydı. Bir diğer sebep ise, Kızılbaşlık faaliyetlerinin yoğun olarak yürütüldüğü Erzincan, Sivas, Tokat gibi bölgelere yakın olmasından dolayı burayı Safevîler'in belki de tamamıyla kendi kontrolleri altında tutmak istemeleriydi. Şerefhan-ı Bitlîsî eserinde Çemişgezek hükümdarlarını Micingird, Pertek ve Sakman olmak üzere üç kola altında incelemiştir. Ayrıntılar için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 209-221.

[429] Sadî Osman Herûtî, "Safevîler Döneminde Kürtler", s. 327.

[430] Safevîler'in Kürt mirliklerine karşı izlediği baskı siyasetinin önemli bir kolunu da Şiî'lik oluşturmuştur. Safevî yöneticilerinin bu uygulamaları Kürtler'e karşı tatbik edilen bir baskı unsuruna dönüşmüş ve Kürtler'de Kızılbaşlar'a karşı önemli bir tepkiye yol açmıştır. Bu konuda Venedikli bir tacirin anılarında geçen bu ifadeler bahsettiğimiz olayı açık bir şekilde göstermektedir, şöyle ki: "*...Hısn-ı Keyfa, Diyarbekir eyaletinde büyük ve harika bir şehirdir... Sultan Halil adlı bir Kürt emir*

derinleştirdi. Kürtler'in Kızılbaşlar'a dolayısıyla genel olarak Safevîler'e karşı kin beslemesine ve böylelikle onlardan uzaklaşmasına sebep oldu.

Kürt mirliklerinin doğu komşusu olan Safevîler tarafında yukarıda bahsettiğimiz olaylar gerçekleşirken, batı tarafında bulunan Osmanlılar da bütün bu gelişmeleri dikkatli bir şekilde takip ediyordu. Bu çerçevede dönemin Osmanlı padişahı Bayezid, Kürdistan coğrafyasında hâkim olan Kürt ümerasıyla bilgi alışverişi içerisindeydi[431]. Bayezid döneminde Osmanlı'nın hâkim olduğu topraklarda üç Kızılbaş ayaklanması olmuştu. Bunlardan ilki Şah İsmail'in henüz Tebriz'e girmeden hemen önce 1500'de Karaman'da çıkan ayaklanmaydı. Osmanlı kuvvetleri bu ayaklanmayı sert bir biçimde bastırdı, çoğu isyancı öldürüldü, geri kalanlar ise yeni fethedilen Mora adasında iskan ettirildi[432]. Fakat Şah İsmail'in bölgeye gönderdikleri halifeler bölgedeki halkı kendilerine bağlamak için birtakım faaliyetlerde bulunuyorlardı. Sonunda Safevîler'in bölgede yürütmüş oldukları faaliyet çok geçmeden meyvesini verdi. Bunlardan biri Teke İli (Antalya) taraflarında Şah Kulu Baba isyanıydı[433]. Osmanlı yönetimi bu isyana karşı sert bir şekilde müdahale etmesine rağmen kendi hâkimiyet bölgesinde artık başlamış olan Safevî etkisinin önüne geçemedi. Şah Kulu Baba isyanına benzer şekilde 918/1512

---

hüküm sürmektedir... Şeyh İsmail'in akrabası ve bu memleketin emiri olan Sultan Halil, Şeyh İsmail'in takipçisi değildi, çünkü Kürt idi. Kürtler asi ve isyancıdırlar, her ne kadar kafalarına kızıl başlık takıyorlarsa da Safevî taraftarı değildirler fakat böyleymiş gibi görünüyorlar..." (s. 136-137) Aynı eserin Bitlis şehrini anlatan kısmında ise benzer durumu şöyle ifade etmiş: "*...İranlılar Safevîler'in mezhebine inanırlar ama Kürtler bu mezhebi kabul etmemişlerdir. Her ne kadar kızıl başlıklar giyseler de onlara karşı gönüllerinde büyük bir kin beslerler...*" Bkz. **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar…**, Tufan Gündüz (Çev. ve Notlar), Yeditepe, İstanbul 2007, s. 143.

[431] Örneğin Sultan Bayezid'in 1502 yılında dönemin Çemişgezek ve çevresinin hâkimi Melkişî Kürt mirliği emiri Hacı Rüstem Beg'e göndermiş olduğu mektupta Safevîler'in Akkoyunlular'la olan mücadelesi hakkında malumat istemiştir. Münşeâtu's-Selâtin'de bu mektup "*Cennet mekan Sultan Bâyezid Hân Gazi Hazretlerinin dergâhından Ümera-yı Ekrad'dan Hacı Rüstem Beg'e ısdar olunan nâme-i hümâyûn suretidir*" başlığı altında kaydedilmiştir. Mektubun içeriği için bkz. Feridun Bey, **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, İstanbul 1275, s. 353.

[432] Murad Ciwan, **Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Safeviler ve Kürtler**, Avesta, İstanbul 2015, s. 36.

[433] Halife Hasan'ın oğlu olan Şah Kulu bu isyanında Osmanlı kuvvetlerine karşı giriştiği birkaç ayrı mücadeleden başarıyla çıktı. Bu başarılar gittikçe taraftarlarının artmasına sebep oldu. 917/1511'de Kayseri Sivas arasında Vezir-i Azam Ali Paşa önderliğindeki Osmanlı kuvvetleriyle gerçekleşen çarpışmada Ali Paşa öldürüldü, Şah Kulu ise ağır yaralandı ve çok geçmeden öldü. Vezir tayin ettiği en yakın adamlarından biri başa geçerek yaklaşık on beş bin Tekeliyi Şah İsmail'in yanına ulaştırmayı başarmıştı. Diyar-ı Rum'da büyük ses getiren bu ayaklanma birçok kişinin bu harekete katılmasını sağlamıştı. Sultan Bayezid'in Karaman valisi olan oğlu Şehin Şah bile Kızılbaş olmuştu. Yine bu ayaklanma birçok insanın ölümüne ve birçok bölgenin tahrip edilip yağmalanmasına sebebiyet vermiş, dinî inanç ve davranışları taraftarları üzerinde sınırsız nüfus ettiğinden Osmanlı askerleri onun manevi gücünden korkmuşlardı. Bkz. Rumlu Hasan, **Ahsenü't Tevârih**, s. 154-155; İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 119-122; Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu**, s. 32-34; Feridun Emecen, "Şahkulu Baba", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 284-286.

yılında Yavuz Selim'in tahta geçmesiyle Halife Nur Ali'nin Diyar-ı Rum bölgesindeki faaliyetleriydi[434]. Bütün bu gelişmeler Osmanlı tarafını rahatsız ederken her iki tarafında birbirini rakip ve düşman olarak görmesinin sebeplerinden belki de en önemlisi aslında İslam aleminin liderliğine talip olmalarıydı. Bu gelişmelerin paralelinde, geniş Kürt coğrafyasının tarımsal ve hayvansal açıdan zengin bir coğrafya olmasının yanında, İran ve Hindistan'dan batıya doğru uzanan yolları kapsaması açısından önem arz etmesi, bu coğrafyanın dönemin her iki süper gücü için hâkim olunması gereken bir coğrafya olması düşüncesi gelişmekte olan rekabetin farklı bir boyutunu oluşturuyordu. Ayrıca Kürdistan ve Irak'a hâkim olmak İslam aleminde merkezi ve esas güç olmayı sağlayacaktı.

Yukarı belirttiğimiz gibi 1506'dan sonra Şah İsmail, Kürdistan coğrafyasında mevcut bulunan Kürt mirliklerini yağmalayıp hâkim olduktan sonra halka zorla Şiîliği benimsetme faaliyetleri yürütmüş, buna karşı çıkanları da ağır bir şekilde cezalandırmıştı. Şah İsmail'in yürüttüğü bu Şiîliği dayattırıp Sünniliği yok etme siyasası Kürdistan ümerasını aynı zamanda Kürtler gibi Sünni olan Osmanlılar'a yakınlaşmasına sebep olmuştu[435]. Ayrıca Kürt mirlerinin Safevîler'in uyguladığı yanlış politikalar yüzünden görevlerinden alınıp yerlerine başkalarının tayin edilmesi, atadan kalma haklarının çiğnenmesi yüzünden Kürt mirleri Safevîler'in tüm bu yaptıklarına karşı düşmanca bir tavır takındılar. Nitekim Kürt ümerası adına Kürdistan'dan Edirne'ye gönderilen elçilik heyeti dönemin Osmanlı padişahı I.

[434] Şah İsmail, Yavuz Selim'in tahta geçtiğini öğrendiğinde Rumlu aşiretinden olan Halife Nur Ali'yi Diyar-ı Rum bölgelerine yollayarak buralardaki sofuları toplamasını emretti. Nur Ali, Kara Hisar (Şebin)'da iken Sivas, Amasya, Tokat bölgelerinden kendisine yaklaşık olarak dört bin kişi katıldı. Bu arada kardeşi Selim'in hükümdarlığını kabul etmeyen Bayezid'in diğer oğlu Sultan Ahmed kardeşi ile mücadele hazırlanıyordu. Bütün bunlar Nur Ali'nin işini kolaylaştırıyordu. Kendisi Amasya, Tokat, Sivas ve Çorum'daki Kızılbaşlar'ı örgütlendirdi ve ayaklandırdı. Yine bu dönemde Sultan Ahmed'in Amasya'da bulunan oğlu Sultan Murad, Kızılbaş tacı giyerek onlara katıldı. Nur Ali önderliğinde başlayan bu hareket Tokat'ı ele geçirdi ve burada Şah İsmail adına hutbe okutuldu. Sultan Murad buradan Tebriz'e giderek Şah İsmail'e katıldı. Halife Nur Ali ise görevini başarıyla tamamlayarak tekrardan Erzincan'a döndü. Kürt mirlikleri de hep birlikte ayaklandıkları zaman ise Çemişgezek hâkimi Pir Hüseyin Bey, Kürtler'den oluşturduğu bir birlikle Takır yaylağı denilen bir yerde Nur Ali Halife'yle şiddetli bir çatışmaya girdi, Nur Ali Halife burada öldürüldü ve böylece Pir Hüseyin Bey ülkesini Kızılbaşlar'dan temizlemiş oldu. Rumlu Hasan, **Ahsenü't-Tevarih**, s. 164-166, 190; Bitlisi, **Şerefname**, s. 214; Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu**, s. 34-36; İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 312-313; Ciwan, **Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Safeviler ve Kürtler**, s. 41-45, 214.

[435] Mehmet Rêzan Ekinci, "Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşîna Osmanî û Sefewîyan de di Sedsala XVI û XVIIan de", **Nûbihar Akademî**, jimar 11, sal 6, 2019, s. 47-58.

Selim'le Osmanlı sarayında Kürt bürokrat ve diplomat İdris-i Bidlîsî[436] (ö. 1520) aracılığıyla görüştü ve I. Selim'in İran tarafına sefer yapması yönünde istekte bulunmuşlardı[437]. Bu şu anlama geliyordu ki, İlhanlılar döneminde daha çok ekonomik amaçlara matuf teşekkül ettirilen ve bölgesel iktidarlarını korumalarına müsaade edilen Kürt mirlikleri sonraki dönemlerde idari ve siyasi olarak gelişmeye sürecine girmiş ve Safevîler döneminde de bu süreç benzer şekilde devam etmişti. Nitekim bu dönemde Safevîler'in himayesine girmek istemeyen Kürt mirlikleri siyasi ittifak arayışlarına girmişlerdi. İdris-i Bidlîsî'nin aracılığıyla Osmanlılar ile yapacakları olan ittifak Kürt mirliklerinin söz konusu coğrafyada üçüncü bir siyasi aktör olarak bölgede var olmalarını sağlayacaktı. Osmanlı kanunnamelerinde Kürt mirliklerine dair ayrıntılı olarak tanınnan statüler bunun en bariz göstergesidir.

İdris-i Bidlîsî, I. Selim'in İran üzerine sefer yapmalarının öncelikli sebebi olarak Kızılbaşlığın hızlı bir şekilde yayılmasına bağlıyordu. Aynı zamanda sefer neticesinde Acem memleketlerinde fetret döneminin baş göstermesi yüzünden tehlike içinde bulunan memleketlerin çoğunun Osmanlı'dan yardım beklediklerini belirtiyordu[438]. Bütün bu sebeplerin bir araya gelmesiyle I. Selim, İran'a sefer yapmaya karar verdi. Osmanlı tarafında savaşa karar verildikten sonra Şah İsmail'e bir elçilik heyeti gönderilirken öbür taraftan savaş hazırlıkları büyük bir hızla gerçekleştirilmeye başlandı[439].

Osmanlı padişahı I. Selim, Şah İsmail'e karşı savaşmaya karar verdikten sonra hazırlıklar yapıldı ve 920/1514 yılının Nisan ayında doğuya doğru sefere çıkıldı. Van gölünün kuzeyinde bulunan Çaldıran ovasında gerçekleşen savaşta

---

[436] İdrîs-i Bidlîsî'nin hayatı hakkında geniş bir okuma için bkz. Vural Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-I Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği, ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014. s. 24-157; Ebru Sönmez, "**An Acem Statesman in the Ottoman Court: İdris-i Bidlisî and the Making of Policy on Iran**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 12-41.

[437] Şerefhan, eserinde bu konuyu şöyle anlatır: "*Dönemin Bitlis hâkimi Emir Şeref, Safevîler'in eline geçen Bitlis'i onlardan alamayacağını anlayınca Veziri Muhammed Ağa-yı Kelhokî'yi Osmanlı sarayına itaat ve sadakatlerini sunmak konusunda anlaştı. Bunlar Kürdistan mirlerinden ve hükümdarlarından yirmi kişiyi de bu konuda ikna ettiler ve bir itaat mektubu yazarak Mevlana İdris'e ve Muhammed Ağa'ya verdiler. Onlar da bu mektubu yüce eşiklere sunmak üzere hemen İstanbul'a hareket ettiler*". Bitlisi, **Şerefname**, s. 445-446.

[438] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 157.

[439] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 161-165.

Safevî kuvvetleri mağlup oldu[440]. Osmanlı ordusu hiçbir engelle karşılaşmadan başkent Tebriz'e girdi. I. Selim Tebriz'de birkaç gün kaldıktan sonra ordusunu kendi toprakları olan Amasya'ya doğru geri çekti. I. Selim buradan zafer dolayısıyla Kürt ümerasına menşurlar ve özel hediyeler gönderdi[441]. Safevîler'in baskısından bıkan ve aynı zamanda sahip oldukları iktidarlıklarını onlara kaptıran Kürt mirleri savaşta Osmanlı devleti tarafından saf tutmuşlardı[442]. Savaşın Osmanlı'nın galibiyetiyle sonuçlanması, savaş sonrasında her biri kendi bölgesine çekilen Kürt mirlerinde de büyük bir moral ve motivasyona neden olmuştu. Osmanlı ordusu Tebriz'den çıkarken I. Selim tarafından görevlendirilen İdris-i Bidlîsî, Urmiye'den Malatya'ya kadar Kürt mirliklerini dolaşarak, Kürtler'in Safevîler'e karşı ayaklanmaları ve onlardan kendi mirliklerini ve kalelerini almaları yönünde ikna etmek için yola koyuldu[443]. Yine aynı şekilde Kürt mirliklerinde Osmanlı padişahının adının mescit ve camilerin minberlerinde okunması, Safevîler'in Şiî etkisini ortadan kaldırmak için hutbelerin *ehl-i sünnet ve'l-cema'at* yoluna çevrilmesi[444] yönünde birtakım konular da Bidlîsî'nin Kürt mirlerine telkinde bulunduğu mevzular arasındaydı. Bidlîsî bu görevle çıktığı yolda ilkin Biradost mirliğini, sonrasında ise sırasıyla Soran mirliği hâkimi Emir Seyyid b. Şah Ali, İmadiye hâkimi Behdinan mirliği beyi Emir Sultan

[440] Dönemin iki büyük İslam devleti arasında fakat Kürdistan topraklarında gerçekleşen bu savaş Kürt tarihi bakımından önemlidir. Sonraki dönemlerde de Kürt mirliklerinin mukadderatına etki edecek olan hem sınırların oluşmasında hem de idaresi altında yaşayacakları devlet bakımından bu savaşın etkileri belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Çaldıran savaşı ile ilgili çeşitli okumalar için bkz. Vural Genç, **İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)**, Bengi Yayınları, İstanbul 2011; Murad Ciwan, **Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Safeviler ve Kürtler**, Avesta, İstanbul 2015; Hamidreza Mohammednejad, "**Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 363-427; Ayrıca Şerefname'de bulunan minyatürlerden biri Çaldıran savaşını ve bu savaşta yer alan Kürt, Osmanlı ve Safevî askerlerine ayrılmıştır. Bu minyatürün ince ayrıntıları hakkında yorumlar için bkz. Yûsif, **Hunerê Tabloyên Şerefnameyê**, s. 147-151.

[441] Çaldıran savaşının zaferle sonuçlanmasının akabinde Kürt ümera ve liderlerine özel fetihnameler gönderildi. Loristan hâkimi Şah Rüstem'e yardımlarından dolayı teşekkür mahiyetinde özel bir mektup gönderildi. Yine aynı şekilde dönemin önemli Kürt mirliklerinden olan Hakkari Şenbû emiri Zahid Bey için *Fahru'l-Umerau'l-Ekrad* ifadesi kullanılarak onure edildi. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 290; Feridun Bey, **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, s. 90-91; Sadî Osman Herûtî, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", Hüseyin Güneş (Makaleyi Çev.), **Kürtler (Tarih)**, Nida, İstanbul 2015, s. 333.

[442] Şerefname'de Osmanlı ve Safevîler arasındaki bu savaşta Kürtler her iki tarafta da bulunduğunu belirtir. Fakat çoğunluk Osmanlı tarafında idi. Örneğin Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem Bey, Mahmudî mirleri gibi Kürt mirlikleri bu savaşta Safevîler'in safında yer almıştı. Bitlisi, **Şerefname**, s. 211, 337-338.

[443] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 285.

[444] Kürt mirliklerinde Safevîler'in hâkim olmasından sonra kızıl başlıkların takılıp cami ve mescitlerde Şiî mezhebinin zoraki uygulanması sonucu olarak, İdrîs-i Bidlîsî özellike "ehl-i sünnet ve'l-cema'at" ifadesini birçok yerde vurgulamıştır. Bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 287.

Hüseyin ve Buhti mirlerine durumu bildirerek onları Safevîler'e karşı ayaklanmaya ve atadan kalma mülklerini tekrardan ele geçirmeleri için ikna etti ve onlarla sözleşti[445]. İdris-i Bidlîsî Safevîler'le mücadele bağlamında bir taraftan Kürt mirleri arasındaki koordineyi sağlamaya çalışırken bir taraftan da I. Selim'e sürekli raporlar ve mektuplarla Kürdistan'daki olan bitenleri bildiriyordu[446].

Çaldıran savaşında büyük bir yenilgi aldıktan sonra tekrardan Tebriz'e dönen Şah İsmail buradayken devleti toparlama ve yeniden düzene koymak için uğraştı. Fakat Şah İsmail, Çaldıran savaşında yenilmesine rağmen Kürtler'e karşı aynı yönetim siyasetini devam ettirdi. Yapılan savaşta ölen önemli komutanlarından biri ve aynı zamanda Diyar-ı Bekir valisi olan Muhammed Ustaclu'nun yerine kardeşi Kara Han'ı, Bitlis'e İvaz Beg'i ve Cizre'ye de Ulaş Beg'i atadı[447].

Kürt ümerası Şah İsmail'le aralarında olumlu bir siyaset geliştirmek için gittikleri ziyaretten umduklarını bulamamaları ve üstüne bir de hapse attırılmaları neticesinde Şah İsmail'e karşı tavır almalarına sebep olmuştu. Bu gelişmelerin akabinde İdris-i Bidlîsî Hasankeyf, Siirt ve Hizan gibi mirliklere giderek Kürdistan'ın ünlü melikleri ve hâkimleri ve şehrin ileri gelenleriyle görüştü. Tekrardan aralarındaki ittifakı güçlendirmek, Kızılbaşlar'a karşı savaşmak ve Osmanlı padişahına tabi olmak için Kürt mirliklerinin hâkimlerinden ve ileri gelenlerinden yirmi beş kişinin, özellikle Hasankeyf hâkimi Melik Halil, Bitlis hâkimi Emir Şerefüddin, Hizan hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Ali Beg, Nemiran hâkimi Abdul Beg ve Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Melik İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Abbas'ın katıldığı bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıya İdris-i Bidlîsî de katıldı. Bu toplantı sonucunda padişaha biat etme ve Kızılbaşlar'a karşı koyup ortadan kaldırma konusunda uzlaşı sağlandı[448]. Toplantı sonucunda Kürdistan topraklarını işgal eden Kızılbaşlar'a karşı ortak mücadele ve Osmanlılar ile bir ittifak

[445] Detaylar için bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 286.
[446] Bu mektupların içerikleri için bkz. Vural Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XLVII (2016), s. 147-208.
[447] Bitlisi, **Şerefname**, s. 446.
[448] İdris-i Bidlîsî kendisini de iştirak ettiği bu toplantıya yirmi beş kişinin katıldığını belirtmiş ve bu katılanlardan bilhassa Hasankeyf hâkimi Melik Halil, Bitlis hâkimi Emir Şeref, Hizan hâkimi Mir Davud, Sason hâkimi Ali Beg, Nemiran hâkimi 'Evdal/Abdul Beg ve Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Melik İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Abbas isimlerini toplantının mahiyetinin önemini vurgulamak bakımından özellikle belirtmiştir. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 287.

gerçekleştirilmesi kararı çıktı ve bu doğrultuda Osmanlı sultanı I. Selim'e bir mektup gönderildi. Bu sözleşmeden sonra kendi şehrini ve kalesini Safevîler'den alan ilk Kürt miri, Bitlis hâkimi Emir Şeref oldu[449]. Aynı şekilde Melik Halil önce Siirt'i sonrasında da Hasankeyf'i Safevî komutanlardan alarak atadan miras kalan topraklarına hâkim oldu. Sason hâkimi Ali Beg, Herzen kalesini ve memleketini tekrardan ele geçirdi. Hakkarî Şenbû emiri Melik Bey Vestan şehrini ve Ahtamar Adasını ele geçirdi. Cizre Azizan mirliği hâkimi Şah Ali Bey aynı şekilde kale ve şehrini tekrardan ele geçirdi. Mirdasî emiri Cemşid Beg, Palu ve çevresini birkaç çarpışmadan sonra ele geçirdi. Zirkî Kürtleri de aynı şekilde Atak kalesini ve kendi topraklarını ele geçirerek tekrardan Emir Ahmed Bey'i Zirkî mirliğinin başına getirdiler. Soran mirliği hâkimi Emir Seydi Bey Musul, Kerkük ve Erbil'i Safevîler'in elinden geri aldı[450]. Bunun neticesinde Kürdistan'da Kürt mirleri kendi atalarından kalma kalelerini ve şehirlerini iktidarları altına aldılar[451]. Kürtler'in bu şekilde el birliğiyle kendi sahip oldukları şehir ve kaleleri Kızılbaşlar'dan almaları hem Kürt mirliklerinin hem de Osmanlı'nın işine geliyordu. Dönemin önemli bürokratlarından İdris-i Bidlîsî aracılığıyla I. Selim döneminde Kürt mirlikleriyle kurulan iyi ilişkiler Osmanlı'nın Kürdistan'daki nüfuzunu iyice artırdı. İdris-i Bidlîsî'nin öncülüğünde yapılan Kürt ümerası ile Osmanlılar arasında yapılan ahite mirliklerin çoğu katıldı ve kabul etti. Fakat diğer bir taraftan Amid, Ergani, Mardin, Harput, Ruha gibi yerler miras hakkı olarak atadan herhangi bir Kürt mirinin hükümdarlığı altında olmayan yerler hala Safevî komutanlarının elindeydi. Bu sebeple İdris-i Bidlîsî, I. Selim'e mektup yazarak kendisini on dört yıldır Kızılbaş zulmü altında olan Kürtler için yardım etmesi ve bir ordu göndermesini istemişti. Osmanlı tarafından gecikmeli de olsa Hacı Yekta Ahmed komutasında Osmanlı kuvvetleri Amid'e yollandı. İdris-i Bidlîsî bu dönemde gerçekleşen olaylarda "Kürdistan orduları"[452] Osmanlı kuvvetlerinin birlikte hareket etmesi için önemli bir görev gerçekleştirdi. Böylelikle Safevîler'in Diyar-ı Bekir valisi olan Kara Han'ın yönetimindeki Amid'e girdi. Kürt mirliklerinin askerlerinden oluşan ve Melik

[449] İdris-i Bidlîsî, yine aynı şekilde, Kürt mirleri içinde ilk meliklik berat ve sancağı alan kişinin de Emir Şeref olduğunu belirtmiştir. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 288, 304.
[450] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 305; Bitlisi, **Şerefname**, s. 312.
[451] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 288.
[452] Hem İdrîs-i Bidlîsî hem de Şerefhan-ı Bitlîsî eserlerinde özellikle Koçhisar'da (Kızıltepe Ovası) gerçekleşen bu savaşta Kürt emirliklerin askerlerinden oluşan bu orduyu "Kürdistan ordusu" olarak ifade etmiştir. Bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 327; Bitlisi, **Şerefname**, s. 447.

Halil'in liderliğindeki orduyla Mardin şehri alındı[453]. İdris-i Bidlîsî'nin öncülüğündeki Kürdistan ordusu ile Osmanlı güçleri Koçhisar (Kızıltepe)'ye civarında Dede Kargın denilen yerde Safevî kuvvetleriyle karşılaştılar. Kürdistan tarihi açısından Çaldıran kadar önemli bir yere sahip olan Dede Kargın savaşında, Bıyıklı Mehmed Paşa ve Şadi Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Kürtler'in yardımına gönderilmesine rağmen, Şadi Paşa beş bine yakın askeriyle ordugâhtan ayrılarak savaşa girmedi. Aynı şekilde birçok asker de önceki çatışmalardan toplamış oldukları ganimetleri ve malları taşımak için Şadi Paşa'yla gittiler. Geri kalan Osmanlı askerleri de hisarı terk ederek Amid'e doğru hareket etti. İdris-i Bidlîsî, Hasankeyf hâkimi Melik Halil ile bu tefrikayı ve kopmayı engellemeye çalıştıysa da bir şey yapamadı. Kürtler'den oluşturulan Kürdistan ordusu ile Safevîler arasında gerçekleşen savaşta Kürtler galip geldi ve Safevîler yenildiler[454]. Bu savaşın neticesinde Kızılbaş güçleri Kürdistan topraklarından ve kalelerinden çıkarıldı ve tekrardan Kürdistan'da Kürt mirleri kendi hâkimiyet alanlarında iktidarlarını tesis ettiler. Osmanlı ile Kürt mirleri arasında bürokratik ve siyasi koordinasyonu sağlayan İdris-i Bidlîsî[455], I. Selim'in isteği üzerine her bir emire hâkim oldukları bölgelerde atadan kalma kale ve yerlere sahip olduklarını içeren birer berat verdi[456]. Yine bu ittifak çerçevesinde sikke kestirme ve hutbe okutma geleneğinin olduğu Kürt

---

[453] Mardin'in kan dökülmeden İdrîs-i Bidlîsî'nin aracılığıyla Melik Halil öncülüğünde teslim alınmasını kendi eserinde manzum olarak şöyle belirtir: "*...Ben fakir [İdrîs-i Bidlîsî] ile Melik Sâdıku'd-din Halil, eşsiz beş yüz genç / Osmanlılar'dan değil, Kürt yiğitlerinden oluşan bu birlikle davetçi olarak Mardine girelim...*" ayrıntıları için bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 322-323, 347; Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 14-34.

[454] Burada gerçekleşen olayların detayı için bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 324; Osmanlı kuvvetleri başındaki Bıyıklı Mehmed Paşa ise I. Selim'e gönderdiği mektupta Kürt mirleriyle yardımlaşarak düşmana karşı zafer elde ettiklerini yazmıştır. Mektubun içeriği için bkz. Feridun Bey, **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, s. 418-419.

[455] Bu dönemde İdrîs-i Bidlîsî'nin kendi tabiriyle "*Urmi'den [Urmiye] Uşni'ye [Uşneviye] Âmid-i Mahrûsa'dan Malatya'ya ve Şirâz hududlarına kadar olan bütün Kürdistan memleketlerinde*" faaliyet yürüttüğü esnada yazmış olduğu mektuplar ve tercümeleri için bkz. Genç, "idris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 147-208.

[456] I. Selim tarafından İdrîs-i Bidlîsî'ye gönderilen mektupta ilgili kısım şöyledir: "*...Gerekdir ki ol cânibe her beye tevcîh olunan vilâyetin ahvâli ne vechle tevcîh olunub ve ol beylerin elkâbı ve mekâdîri ne üslûb ile olmak münâsib ise beratları inşâ olunub yazıveresiz ve mufassalan ol yazılan berevâtın suretleri ve timarın mikdârlarını dahi ber-sûret-i defter idüb südde-i saâdetime dahi irsal idesiz ki bunda dahi hıfz olunub her husus mefhum ve ma'lum ola ve her bege ne sancak verildügi ve ne vechle tefvîz olunduğu ve elkâbları nice yazıldugi ve re'âyetleri ve in'âmları ne vechle olduğı ber-sebîl-i tafsîl i'lâm olunub ammâ bir vechle tertîb ve ta'yîn oluna ki biri biri arasında olan esâs-ı irtibât tezellül ve tahallül bulmak ihtimali olmaya ve ol berevâtdan gayri istimâlet-nâmeler gönderilmek lâzım olan beyler için dahi nişanlu beyaz kağıdlar irsâl olundu...*" İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 341.

emirliklerinde bundan böyle sikkeler ve hutbeler padişahın adına düzenlenmiş oldu[457].

Sonuç olarak şöyle özetleyebiliriz ki, Safevîler Kürdistan topraklarında bertaraf edilip çıkarıldıktan sonra Kürt ümerası ve Osmanlı arasındaki ittifak devam etti. I. Selim Safevîler'in lideri Şah İsmail'in Kürt ümerasını yok sayıp haklarını ellerinden almasının aksine, ya da başka bir ifadeyle Şah İsmail'in Kürdistan'da yürüttüğü yanlış yönetim tarzını ve hataları tekrarlamadı. Yaptıkları ittifaka da uyarak Kürt ümerasıyla iyi bir ilişki kurdu ve onların hâkim oldukları yerlerdeki iktidarlarını tanıdı. Osmanlı ile Kürt ümerası arasında yapılan ittifak gereği Kürt mirlikleri ve özerklikleri korunacak, bu ümeranın atadan kalma miras hakları saklı kalacak ve Osmanlı zikri geçen Kürt mirliklerini dışarıya karşı himaye edecekti. Aynı şekilde Kürt mirlikleri Osmanlı'nın yaptığı savaşlara katılıp destek verecek ve Osmanlılar'a tabi olduklarından dolayı senelik vergileri vereceklerdi.

1.2. OSMANLI DÖNEMİ KÜRT MİRLİKLERİNDE GENEL İDARİ YAPI

Çalışmamızın birinci bölümünün ilk kısmında Kürt mirliklerinin tarihsel arka planını yani tarihsel süreçte geçtiği dönemleri, hâkimiyet sahalarını genel bir şekilde siyasi tarih olarak ele aldık. Buradan itibaren ele aldığımız ikinci kısımda ise söz konusu mirliklerin tarihsel süreçten geçerken zamanla oluşan kurumsal ortak özelliklerini belirlemeye çalıştık. Genel bir değerlendirmeyle, Kürt mirliklerinin

[457] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 292; Ayrıca Kürt ümerası ve melikleri Osmanlı'ya tabi olduktan sonra devletin mali defterlerine isimleri işlenmiştir. Örneğin Barkan'ın incelemiş olduğu h. 933-934/1527-1528 yıllarına ait bütçe cetvelinde Hasankeyf hâkimi Melikan miri Melik Halil Eyyubî, Hazzo miri olarak bilinen Sason emiri Muhammed Bey b. Ali Bey Sasonî, Azizan mirliğinden Kasım Bey Bohtî, Mirdasî mirlerinden Eğil hâkimi Kasım Bey b. Şah Muhammed Bey, Derzinî mirliğinden Muhammed Bey Zirkî b. Emir Hamza, Mirdasî ümerasından Çermuk hâkimi Şah Ali Bey Mirdasî, Mukrî mirlerinden Kasım b. Sarım Bey b. Seyfeddin Mukrî, Cizre ümerasından Nasır Bey b. Şah Ali Bey, Bitlis hâkimi Şerefhan Bidlîsî, Hizan hâkimi Davud Bey, Kulp ve çevresindeki Süleymanî Kürt ümerasından Şah Veled Bey Süleymanî, Zirkî mirlerinden Atak mirliği hâkimi Ahmed Bey Atakî, Süveydî mirlerinden Genç ve Hançuk hâkimi Sultan Ahmed Hacûkî ve kardeşi olan Çapakçur hâkimi İsfahan Bey gibi Kürt mir ve liderlerinin isimleri kaydedilmiştir. Bu çalışma için bkz. Ömer Lutfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Âit Bütçe Cetveli ve Ekleri", **İÜİFM**, XV, sayı 1-4, yıl 1953-1954, s. 306, 307, 320; Ayrıca Çaldıran savaşı ve Amasya anlaşması için bkz. Ahmet Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları**, Dipnot, Ankara 2017, s. 54-57; Ahmet Özer, **Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler**, Hemen, İstanbul 2009, s. 120-123; Bruinessen, "Osmanlılar'ın Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari organizasyonu", s. 39-61; Abdullah Demir, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine İltihakı", **Köprü**, XCVIII (2007), s. 167–182.

sahip oldukları birtakım özellikleri statü ve idari yapı gibi altbaşlıkları altından örnekleriyle birlikte açımlanacaktır.

1.2.1. Kürt Mirliklerinin Statüleri

Çalışmamızın ana öğelerinden biri olan iktidar kurumu yani Kürt mirliklerini burada genel olarak tanıtıp, idari ve siyasi teşekküllerini ele aldık. Kürt mirliklerinin oluşum sürecinden itibaren sahip oldukları statüleri içsel olarak Kürtler'in nazarıyla kendi sahip oldukları pozisyonları inceledik.

Bu kısımda yaptığımız sınıflandırmanın temel dayanağı, Ortaçağ İslam tarih yazıcılığı içerisinde yazılmış en önemli Kürt tarihi olan *Şerefname*'ye dayanmaktadır. Şerefname'nin müellifi Şeref Han-ı Bedlîsî'nin tarih boyunca Kürtler'in tesis etmiş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik gibi çeşitli iktidar formlarını, statüleri açısından Kürtler'e göre değerledirip tasnif etmesi, bize bu konuda yol gösterici temel kaynak olmuştur. Öbür yandan Kürt mirliklerinin özellikle 1514'te gerçekleşen Çaldıran savaşından sonra tedricen Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, Osmanlı devletinin idari yapısı altında girmiş oldukları farklı statüleri açıkladık.

1.2.1.1. Şerefhan Bidlîsî'nin Yaptığı Değerlendirmeye Göre

Kürtler ve Kürtler'in kronolojik olarak kurmuş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik, gibi siyasi teşekküllerinden bahseden birçok Arap, Fars ve Türk kaynakları mevcuttur. Fakat bunlardan en önemlisi, döneminin önemli Kürt mirliklerinden biri olan Bitlis Kürt mirliğinin hâkimi Şeref Han-ı Bidlîsî tarafından yazılan bu eserin yazarın almış olduğu yüksek eğitim[458], kendisinin bulunduğu makamlar gibi nedenlerin yanında yazılış metodu olarak kendi alanında bir ilk olmasından kaynaklı önemlidir. Şerefhan-ı Bidlîsî eserini; iktidar, ulus ve coğrafya olmak üzere üç temel dayanak noktasına dayandırmıştır. Bu yüzden her bölümde ayrı ayrı ele aldığı Kürt iktidarlıklarını incelerken, bunların coğrafik sınırları ile sahip oldukları kale ve şehirler belirtilmiş, burada yaşayan halklar özellikle de Kürtler ve etkin aşiretler vurgulanmış, mevzubahis olan mirliğin hükümdarlığı ve tarihi ele alınmıştır. Bu

[458] Şerefhan-ı Bidlîsî eserinde kendi hayatı hakkında bilgi vermiştir. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 475-487.

bağlamda Bidlîsî, Kürt mirliklerinin tarih boyunca sahip oldukları iktidarlık yapılarını üç başlık altında incelemiştir.

1.2.1.1.1. Bağımsız Olanlar

Şeref Han-ı Bidlîsî bu gruba bağımsız olan Kürt hanedanlık ve devletlerini yerleştirmiş ve eserinde bu kısmın alt başlığını şöyle belirtmiştir: "*Üzerinde saltanat bayrağı dalgalanmış olan Kürdistan toprakları ve burada tarihçilerin onları sultanlar arasında saydıkları kişilerdir*[459]". Sonrasında ise bu bölümü beş alt başlık şeklinde tekrardan gruplandırmıştır. Bunlar daha önceden de bahsettiğimiz tevayifu'l-mulûk olarak da isimlendirilen Mervanî, Hasanveyh, Fadlaveyh (Lor-i Bozorg), Lor-i Kuçek hanedanlıkları ile Mısır ve Şam sultanları olarak bilinen Eyyûbî devletidir[460].

1.2.1.1.2. Kendi Adına Sikke Kestirip Hutbe Okutanlar

Şeref Han-ı Bidlîsî, bu grupta tam bir devlet olmanın bir basamak altında bulunan büyük Kürt mirliklerini ele almıştır. Eserinde bu kısmı şu şekilde tanımlamıştır: "*Saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamakla birlikte bazı zamanlarda kendi adlarına hutbe okutup para bastırmış olan büyük Kürdistan hükümdarlarıdır*[461]". Devamında ise bu kısmı Erdelan, Şenbû, Behdinan, Azizan ve Melikan mirlikleri altında olmak üzere beş alt başlık altında incelemiştir[462]. Bidlîsî, bu mezkur Kürt mirlikleriyle aynı statüde olmasına rağmen kendisinin de bu mirliğin hâkimi olmasından ötürü, belki de mütevazılıktan ötürü, Bitlis mirliğini dâhil etmemiştir.

---

[459] Bitlisi, **Şerefname**, s. 71.

[460] Şerefhan-ı Bidlîsî bu kategoriyi yaparken hanedanlık kısmına Şeddadî, Revvadî ve Annazî Kürt hanedanlıklarını dâhil etmemiştir. Bedlîsî'nin eserini yazdığı dönemde bu hanedanlıklar hakkında bahseden eserlere ulaşamamış olması muhtemeldir. Bahsi geçen diğer hanedanlıklar ve devlet hakkında bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 71-127.

[461] Bitlisi, **Şerefname**, s. 131.

[462] Bu mirlikler hakkında bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 131-206; Mezkur Kürt mirliklerinde sikke kestiren mirliklerin, günümüze ulaşmış sikke örneklerine ileriki konularda, hâkimiyet alametlerinden olan *Sikke* başlığı altında değinilmiştir.

1.2.1.1.3. Sikke Kestirmeyen ve Hutbe Okutmayan Mirlikler

Şeref Han-ı Bidlîsî, bu grupta ise daha küçük çaptaki Kürt mirlikleri ele almıştır. Bu mirlikleri üç kısma böldükten sonra her üç kısmı da birçok alt mirlik şeklinde tanımlamıştır. Bu alt grupların ilkinde kuzeyde kalan Çemişgezek, Mirdasî, Hazzo, Hizan, Kilis, Şirvan, Zirkî, Suveydî, Süleymanî hükümdarları ve alt kollarını; ikincisinde güneyde kalan Sohran, Baba Mukrî, Biradost, Mahmudî, Dünbülî, Kelhor ve Bane mirlikleri ile bunların alt kollarını; üçüncüsünde ise doğuda kalan Kürt mirliklerinden Siyah Mansur, Çegnî, Zengine ve Pazukî mirliklerini ele almıştır[463].

1.2.1.2. Osmanlı Kanunnâmelerine Göre Kürt Mirliklerinin Statüleri

Kürt mirlikleri 1514'te gerçekleşen Çaldıran savaşında Safevîler'e karşı Osmanlılar'ın safında yer aldılar. Sonrasında ise İdrîs-i Bidlîsî'nin öncülüğünde Osmanlı'nın hükümranlığı altına girdiler. Her ne kadar bu süreç I. Selim döneminde (1512-1520) başlamış olsa da dönemin Kürt mirliklerinin tamamıyla Osmanlı egemenliği altına girmesi bir kerede meydana gelmemiş, özellikle Kürdistan coğrafyasının güneyinde yer alan Erdelan, Soran, Baban gibi mirliklerin Osmanlı hâkimiyetine girmesi I. Süleyman döneminde (1520-1566) gerçekleşmiştir. Osmanlı idaresi Kürt coğrafyasında kendine has yapılaşmayı, rakip olarak gördüğü Şiî Safevî devletinin durumunu da göz önünde bulundurarak, bir teşkilat uygulamasına gitme ihtiyacı duymuştur. Kürt mirliklerinin Osmanlı'nın hükümranlığı altına girmesinde büyük rolü olan İdrîs-i Bidlîsî'nin kılavuzluğunda ve tavsiyeleri istikametinde buralardaki idari teşkilat düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda Kürdistan coğrafyasında üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar sırasıyla Klasik Osmanlı sancakları, Yurtluk-ocaklık sancaklar olarak da bilinen Ekrad sancakları ve son olarak da Hükûmet sancakları'dır[464].

[463] Bu mirlikler hakkında geniş bilgi için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 209-367.
[464] Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdâri Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXIII, 1969, s. 25-26; Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitapevi, Isparta 2015, s. 243-244; I. Selim tarafından İdrîs-i Bidlîsî'ye gönderilen boş ahkâm kağıtları ve beratlar için bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 341.

1.2.1.2.1. Klasik Osmanlı Sancakları

Bu sancaklar, sancakbeylerinin merkez tarafından ümera arasından herhangi birisinin tayin olunabileceği gibi gerektiğinde azl edilebileceği sancaklar olup, Osmanlı'nın birçok yerinde görülen sancak tipidir. Osmanlı yönetimi bu sancak tipini her yerde uygulamak istemiştir. Buralarda tahrir yapılır ve tımar sistemi uygulanırdı. Kürdistan'da bu tür sancaklar, mirlik sistemlerinin zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü merkezlerde uygulanmıştır. Fakat zamanla bu bölgelerdeki sosyal ve siyasi yapıdaki değişme ve gelişmelere paralel olarak bu sancakların statülerinde değişikliklere gidilebilmekteydi[465].

1.2.1.2.2. Ekrad Sancaklar (Yurtluk-Ocaklıklar)

Fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Ekrad sancaklarında, klasik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi tahrir yapılmakta ve tımar ve zeamet bulunmaktaydı. Fakat klasik Osmanlı sancaklarından farklı bir statüye sahiptirler. Çünkü bu sancakların idaresi çoğunlukla bölgeye eskiden beri hâkim olan mirler ve hanedanlara verilmiştir. Bu sancaklarda genellikle sancağın başındaki emir, ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Öldüğünde ise idare babadan oğula geçmiştir. Bazen emirin ailesinin içerisinde bulunduğu durumdan kaynaklı olarak, idarenin yönetimi ölen emirin kardeşine veya yeğenine de geçmiştir. Sancakbeyi devlete itaatsizlik ve ihanet gibi suçlar dışında *azl ü nasb kabul eylemez*, yani görevden alınmazdı ve başkası atanamazdı. Ekrad sancaklarına merkezden kadı tayin edilirdi. Bu sancakların kendilerine has *tabl ve alemleri* (davul/bando takımı ve bayrak/sancak) vardı. Savaş zamanlarında bağlı oldukları beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftiler[466]. Ekrad sancaklarının sayısı zamanla artmıştır[467].

---

[465] Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, s. 244; Bayram Kodaman, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986, s. 14.

[466] Nejat Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990**, TTK, Ankara 1994, s. 873-877; Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, s. 244-245; Orhan Kılıç, "Yurtluk", **DİA**, 2013, c. 43, s. 614-615; Orhan Kılıç, "Ocaklık", **DİA**, 2007, c. XXXIII, s. 317-318; Kodaman, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu**, s. 15; Kanuni döneminde hazırlanan Kanunnâme-i Hümâyûn'da Diyarbekir Eyaletine bağlı Ekrad sancaklar diğer adıyla yurtluk-ocaklıklar şöyle tarif edilmektedir: "*Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde ba'zı ümerâya hizmet ve itâ 'atleri mukabelesinde ber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssı tarikıyla tevcîh olunmuşdur. Erbâb-ı*

1.2.1.2.3. Hükümet Sancaklar

Osmanlı klasik dönem idari taksimatında hükûmet sancaklar da yurtluk-ocaklık sancaklar gibi fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Bu sancaklar defterlere *liva* yerine *hükûmet* olarak kaydedilmişlerdir ve bu sancakların beylerine *mülkiyet üzere tevcih edildiğini* belirten temliknâmeler verilmiştir. Yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükûmet sancakları birbirinden ayıran en önemli fark, hükümet sancaklarda tahrir yapılmayışıdır. Dolayısıyla buralarda tımar ve zeamet de bulunmamaktadır[468]. Hükûmet sancağın

---

divân ve kanun ıstılahında bu makalelere yurdluk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tabl u 'alem sahibleridir. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezâri'inin mahsulâtı tahrîr olunmuşdur… İçlerinde ze'amet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümâyûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmarı alay beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbi'iler ise, beğlerbeğileriyle ma'an konub ve göçüb sefer hizmetin edâ edegelmişlerdir ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemişdir, meğer ki, evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûrdîde kimesneye verilir, amma yurdluk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur." Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 4. Kitap, I. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler**, İstanbul 1992, s. 476-477.

[467] Kanuni döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki bazı Ekrad sancakları şunlardı: Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çermuk, Çapakçur idi. 1631-1632 yıllarının Sancak Tevcih Defterine göre bu ismi geçen sancaklarda bir takım değişiklikler olmuştur. Örneğin Kanuni dönemi Ekrad sancaklarına ilave olarak Mazgirt, Si'ird, Görgil, Ahakis, Meyyafarikin, Hemkerdekan gibi yerler Ekrad sancaklar olarak görülmektedir. Van Eyaleti'nde ise Zediki, Şirvi, Müküs, Keşab, Şitak, Elbak, Kotur, Espayird, Bargiri gibi yerler bu statüde kaydedilmiştir. 1673-1740 yıllarının Sancak Tevcih Defterine göre ise sadece Çermuk, Pertek, Kulb, Ağcakale, Dasini ve Mihrani bu statüde yer alırken Van eyaletinde Ekrad sancağı olarak geçen yerler şunlardır: Karkar, Zeriki, Şirvî, Şitak, Elbak, Espayird, Bargiri, Diyadin, Somay, Belican ve Ebeğe'dir. Bkz. Kanuni dönemi, 1631-1632 ve 1673-1740 yıllarının *Sancak Tevcih Defterleri*ne göre düzenlenmiş olan Osmanlı'daki mevcut yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarının tablosu için bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 11, s. 1, Elazığ 2001, s. 262-263; Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1, Elazığ 2002, s. 277-278, 281; Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", **Osmanlı Araştırmaları**, s. XXI, İstanbul 2001, s. 206-208; van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdarî Organizasyonu", s. 39-59; Yine bu sancaklarla ilgili bir diğer kayıt Koçi Bey Risalelerinde şu şekilde geçer: "*...Vezir Ahmed Paşa kulunuz halen Diyarbekir Beylerbeyisidir. Senede on iki yük hası olup, yirmi dört sancağı vardır. Beşi hükümete ocaklık, sekizi Ekrad beyleri sancağıdır; bunların dışındaki on bir Osmanlı sancağı şunlardır: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Siird, Meyafarikin, Akçakale, Sincar, Habur, Çemişgezek. Te'bit ile verilen beş sancak şunlarıdır: Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik, Amid paşa sancağıdır...*" Geniş bir okuma için bkz. **Koçi Bey Risaleleri**, Seda Çakmakcıoğlu (Haz.), Kabalcı, İstanbul 2008, s. 127.

[468] Aynî Ali Efendi 1018/1610 senesinde yazmış olduğu eserinde bu konuya şöyle değinmiştir: "*Eyâlet-i Diyârbekir on bir Osmanlı sancağı ve sekiz Ekrâd begi sancağı ve beş hükûmettir. Bu sekiz ekrâd sancağı hîn-i fetihte gerçi sancak tarîkiyle verilmiştir ve sancak itibar olunur. Lakin yurtluk ve ocaklık üzere olup azl û nasb kabul etmezler. Fevt oldukta vâli arzıyla oğullarına verilüp hârice verilmez. Lâkin sancaklar gibi ebvâb-ı mahsûlâtı tahrîr-i defterdâr olunur. İçinde zeâmet vardır. Sefer*

beyine *Hâkim* denilmekte ve resmi devlet yazışmalarında *Hâkimine hüküm ki* veya *Cenab* şeklinde hitap edilmektedir[469]. Sancak gelirlerinin tamamı oranın hâkimlerine aittir. İçlerinde ümeradan ve kul taifesinden kimse bulunmamaktadır. Bu sancakların kendilerine özel askerleri mevcuttur. Sefer sırasında bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetlerinin yerine getirirlerdi. Yine bu sancak tipinde de azl ve nasbı kabul eylemezler. Devlete sadakatle hizmet eden ve görevlerinde bir kusuru olmayan hâkimler *kayd-ı hayat* şartıyla görevlerine devam edebiliyorlardı. Ölümleri halinde veya kendi istekleriyle hâkimlikten feragat etmeleri durumunda kendi yerlerine evlatlarından veya akrabalarından birine verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmazdı[470]. Kürdistan mirlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Diyarbekir eyaletinde Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazzo ve Tercil mirliklerine hükûmet statüsü verilmiştir. Sonradan ise Van Eyaleti'ne bağlı Bitlis, Hizan, Hakkâri ve Mahmudî; Bağdat Eyaleti'ne bağlı olan İmadiye de bu statüye alınmıştır[471]. Hükûmet sancaklarının sayısı ve statüleri diğer sancaklar gibi dönemin siyasi ve sosyal şartlarına ve Osmanlı yöneticilerinin tutumlarına göre zamana bağlı olarak değişikliğe uğramıştır.

---

oldukta züemâ ve erbâb-ı tımârı ve alaybegisi ile sancak beyi sâir sancaklar gibi beglerbegisi ile konup göçüp bayrağı altında sefer hizmetin edâ ederler. Fermân olan hizmete gelmezlerse sancağı oğluna veya akrabasına verilür. Amma hükûmetler tahrîr olunmamıştır. İçinde zeâmet ve tımâr yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere zabt ve tasarruf ederler. Mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kıdem olup ebvâb-ı mahsûlâtı her ne ise kendüler mutasarrıftır." Bkz. Aynî Ali Efendi, **Kavânîn Risâlesi**, s. 29-31.

[469] Evliya Çelebi (ö. 1682) de seyahatnamesinde, Diyarbekir eyaletinde Eğil mirliğini gezdiğinde aktardıkları şunlardır: "*Kânûn-î Selîm Şâh üzre hükûmetdir. Beği fevt olsa sancağı oğluna tevcih olunur, zîrâ hükûmetdir. Taraf-ı pâdişâhîden bunların emîrleri elkâbında "Cenâb" deyü yazılur, zîrâ maktû'u'l-kalem ve mefrûzu'l-kıdem hükûmetdir. Diyârbekir eyâletinde beş hükûmetdir kim mâbüdlerdir. Evvelâ Hükûmet-i Cezîre ve Hükûmet-i Genç ve Hükûmet-i Palu ve Hükûmet-i Hazzo ve Hükûmet-i Eğîl'dir*." Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 19.

[470] Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, s. 245-246; Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", s. 267; Kodaman, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu** s. 16; Kanuni döneminde hazırlanan Kanunnâme-i Hümâyûn'da Diyarbekir eyaletine bağlı hükûmet sancaklar şöyle tarif edilmektedir: "*...bunlardan mâ'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukabelesinde ashabına tevfîz ü temlîk olunmuşdur. Mülkiyet tarîki üzere tefrîk ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Şâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğerbeğileriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.*" Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 4. Kitap, I. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler**, s. 463.

[471] Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", s. 262-263; **Koçi Bey Risaleleri**, s. 127-129.

1.2.2. Kürt Mirliklerinin İdari Yapısı

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsızlıklarını ele almaya başlayan Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ortalarına doğru idari ve siyasi sistemlerini oluşturarak hüküm kıldıkları coğrafyada iktidar olarak varlıklarını sürdürdüler. Kürt mirliklerinin bulunduğu Kürdistan coğrafyası daha önceden birçok devlete ve kültüre ev sahipliği yaptığı için Kürt mirliklerinde oluşan idari yapı bunlardan çok farklı olmamıştır. Özellikle Eyyûbîler'in dağılmasıyla birlikte burada Eyyûbîler'in ordusunda ve devlet idaresinde yer alan önemli bürokrat ve komutanların Kürdistan coğrafyasına geri dönüp yerel iktidarlar kurmalarından dolayı benzer noktaların olduğu bir teşkilat yapısının oluştuğu söylenebilir. Nitekim bu örneklerin başında Eyyûbîler'in soyundan gelen Hasankeyf'te kurulmuş olan Melikan mirliğidir. Bunların yanında Bitlis, Şenbû, Behdinan, Soran, Erdelan ve sair mirliklerde tamamen benzerlik arz etmese de oturmuş bir idari sistem göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Kürt mirliklerinin her birinin kendi başına bir iktidara sahip olması, birbirlerinden bağımsız olmaları, sahip oldukları toprakların sınırlı olması gibi sebeplerden ötürü kompleks bir devlet profili ortaya çıkmamıştır.

1.2.2.1. Hükümdar

Yönetimin başındaki en üst düzey yönetici, idari ve askeri bakımdan en yetkili kişidir. Tevayifu'l-mülûk olarak adlandırılan ilk dönem Kürt hanedanlıklarında genellikle "Emîr"[472]; hanedanlıkların ardından tam bir devlet olarak kurulan Eyyûbi devletinde "Sultan" ve "Melik"[473]; sonraki süreçte iktidarlıklarını tesis eden Kürt mirliklerinde ise "Mîr" ifadesi kullanılmıştır. Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle de *mîr* sözcüğünün Osmanlıca karşılığı olarak "Beg" lakabı da kullanılmaya başlanmıştır[474]. Kürt mirliklerinde her

[472] Mervanî, Şeddadî, Revvadî ve Fadleveyhîler'in hükümdarların isimleri kendi dönemlerinde yazılan tarih kitaplarında ve Şerefname'de "Emîr" lakabı verilerek kullanılmıştır. Örneğin Mervanî hükümdarlarının tarihi hakkında günümüze ulaşan ve hükümdarlarından bu lakapla bahseden birinci elden tarih kitapları için bkz. İbnu'l-Ezrak el-Fariqî, **Târîhu Meyyâfârikîn**, Karim Farouk el-Kholy ve Yusuf Baluken (Thk.), Nûbihar, İstanbul 2014; Fadleveyhî hükümdarları için bkz. İbnu'l-Belhî, **Fârsnâme**, Guy le Strange ve Reynold Nicholson (Thk.), İntişarat-ı Esatir, Tahran 1384.

[473] Şeref Han-ı Bidlîsî eseri Şerefname'de Eyyûbîler'den *Mısır Sultanları* olarak bahseder. Ayrıca melik lakabını da Eyyûbîler için kullanmıştır. Bitlisi, **Şerefname**, s. 105-127.

[474] Osmanlı'da Kürt mirliklerine yazılacak olan resmi yazılarda bu mirliklerin hâkimlerine karşı nasıl hitap edileceği şekli kanunnamelerde yerini almıştır. Örneğin *Kanunnâme-i Sultan Süleyman*'da bu

mirliğin başında kendi miri bulunurdu ve kendi ülkesini yönetirdi. İslam coğrafyasındaki diğer hanedanlık ve yapılar gibi Kürt mirliklerinde de saltanat veraset yoluyla babadan oğula geçerdi. Kimi zaman hükümdarın varisi olmadığında ya da kendi isteğiyle tahtan feragat ettiğinde kardeşi de kendisinin yerine geçebiliyordu.

Kürt mirliklerinde başa geçen hükümdarlar, birtakım hâkimiyet alametleri göstermiş ve siyasi iktidarlarını meşrulaştırmak için birçok yola başvurmuşlardır. Aşağıda başvuracağımız bu hâkimiyet alametleri, Kürt mirliklerinin kurumsallaşmış bir sisteme ve aynı zamanda oturmuş bir devlet düzenine sahip olduklarını göstermeleri açısından önemlidir.

1.2.2.1.1. Hâkimiyet Alametleri

İslam coğrafyasında oluşan devlet geleneğinde hâkimiyet alametleri olarak birtakım temel öğeler zamanla oluşmuştur. Nitekim, taht, elkâb, menşûr, berat, sikke, nevbet takımı, hilat ve kılıç gibi hâkimiyet alametleriydi. Tahta oturan hükümdar genellikle ülkesinin önde gelen devlet adamlarının karşısında hilat giyer ve ordu komutanlarının huzurunda kılıç kuşanarak siyasi iktidarını başlatmış olurdu[475].

---

mevzu şöyle yazılmıştır: "*Ümera-yı azâm Kürdistân ki hakimlerinin âhirinde alâmet yazılub ve esna-i kelimâtde ihlâsınız deyû yazilûr. Mîr Hüseyin Beg hâkim-i Çemişgezek, Şeref Beg hâkim-i Bedlîs, Melik Hâlil Eyyûb hâkim-i Hasankeyf, Mîr Bedir Bohtî hâkim-i Cezire, Mîr Zâhid veled-i İzzeddin Şîr. Ümera-yı Kürdistân ki mezkûrlerden eşğa olûb hükümlerinin âhirinde alâmet yazılûr. Kelimâtde hitâb üzre yazılûr. Egil Begi Muhemmed Beg Sahnûlî, Dâvud Beg Hizânî, Sultân Ahmed hâkim-i Çepiçkûr, Seyda Ahmed Beg Bohtî, Sincar Begi Bekir Beg Bohtî, Pali Begi Cemşid Beg, Otâk Begi Ahmed Beg ve bunların cümlesinin elkâb cenâb emâret-meâb eyâlet-nisâb devlet-nisâr saadet-iktisâb meliku'l-celal melikiyyu'l-hisâl el-mahfûfu bi sunûfi letâifi'l-avâtifi'l-meliku'l-mitâl, Filân hâkimi filân damet meâli-i tûkî' refi' humâyun vâsıl olicak malum olunur…*". Bkz. **Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han**, vr. 7b.; Osmanlı Padişahları ve Kürt mirleri arasındaki yazışma örneklerinde Kürt mirliklerinin hâkimlerine hitap örneklerinden birkaçı için için bkz. Feridun Bey, **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, s. 353, 90-91, 418-419; Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 147-208.

[475] İbn-i Haldûn da eserinde devlet ve hükümdara özgü birtakım alametler hakkında bilgi vermiş, bunları hükümdarların azametlerinin ve büyüklüklerinin birer nişanesi olarak ihtiyaç duyulan semboller olarak belirtmiştir. Bunlardan bazıları sayarken ilkin sancak/bayrak, davul ve borozan gibi bando müzik aletleri, mecliste hükümdarı diğer oturanlardan daha yüksek bir konuma yükselten taht, hükümdar adına kestirilen sikkeler, mühür ya da hatem, tıraz denen nakışlı ve süslemeli hükümdar elbisesi, büyük çadırlar, hutbede adının okunması şeklinde sıralamıştır. İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. I, s. 347-359.

1.2.2.1.1.1. Elkâb ve Unvân

Lakap kelimesinin çoğulu olan elkâb İslam devlet geleneğinde devletin başında bulunan hükümdar, çeşitli görevliler ve dini zümre mensuplarına verilen unvan ve sıfatları niteleyen özel anlam kazanmıştır[476]. Kürt mirliklerinin hükümdarları sahip olduğu hâkimiyet durumuna göre farklı lakaplar alırdı. Örneğin, Şeref Han-ı Bidlîsî eserinde Melikan mirliği yöneticilerinin "Melik" lakabı kullandığını belirtmiştir[477]. Bu lakap aynı zamanda mirliğin hâkim olduğu gücünde bir nişanesiydi. Nitekim dönemin en güçlü Kürt mirliklerinden Şenbû mirliği hâkimleri de aynı lakabını kullanmışlarıdır[478]. Bu şekilde lakap kullanmalar tahta çıkan hükümdarın iktidarı elinde tutmasına bağlı olduğu için başka devletlere tabi olduklarında değişebilmekteydi[479].

Büyük Kürt mirliklerinden biri olan Erdelan, Biradost ve Bitlis mirlikleri yöneticileri de "Han" lakabını kullanmışlardır. Şeref Han-ı Bidlîsî dedesi *Emir Şeref Han*'a bu lakap Şah İsmail, babası *Emir Şemseddin Han*'a ise Şah Tahmasb tarafından verilmiş ve bundan böyle Bitlis hükümdarları bu lakapla anılmışlardır[480].

Bazı Kürt mirlikleri hâkimleri ise "Şah" lakabını kullanmışlardır. Örneğin, Biradost hükümdarlarından olan Somay hâkimlerinden *Şah Muhammed*, Sohran hâkimi *Şah Ali Bey*, Şirvan mirlerinden *Şah Muhammed*, Buldukan mirliğinin Eğil hâkimlerinden *Şah Muhammed b. Emir İsa*, Çermuk mirlerinden *Şah Yusuf* gibi, Kürt mirleri hüküm sürdükleri dönem içerisinde bu lakapla anılmışlardır[481].

Kürt mirliklerinde kullanılan en genel unvan ise Kürtçe olan "Mîr" lakabıdır. Neredeyse bütün Kürt mirliklerinde gördüğümüz bu lakap hem Şerefname'de hem de

[476] Mübahat S. Kütükoğlu, "Elkâb", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 51-54.
[477] Bitlisi, **Şerefname**, s. 194-206.
[478] Bitlisi, **Şerefname**, s. 138-152; Khachatarian, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", s. 37-58; James J. Reid, "Hakkârî Clan and Society: Kurdistan (1502-1656)", s. 13-30.
[479] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri…**", s. 240.
[480] Şeref Han-ı Bidlîsî dedesi Emir Şeref Han, babası Şemseddin Han Şerefname'de geçen bu bölümler için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 439, 471; Aynı şekilde Evliya Çelebi Bitlis Beyliğine yapmış olduğu geziyi seyahatnamesinde anlatırken buranın hâkiminden Abdal Han olarak bahseder. Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 57-81; Robert Dankoff, **Evliya Çelebi in Bitlis**, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln 1990, s. 12-18; Sedat Ulugana, **Mîrektiya Bitlîsê di Êwra Evdal Xan de (1618-1664)**, Nûbihar, İstanbul 2018, s. 21-45.
[481] Yukarıda sayılan "Şah" lakaplı hâkimlerin yanı sıra Şerefname'de birçok yerde bu lakapla birçok isim geçmektedir. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 227, 235, 273, 311, 333.

Osmanlı'yla olan yazışmaların da gözümüze çarpmaktadır. Örneğin, Hizan mirliği hâkiminden bahsederken *Mîr Davud*; Palu hükümdarlarından *Mîr Hamza*; Şirvan Beyliği hâkimlerinden *Mîr Abdal*; Sohran hükümdarlarından *Mîr Hüseyin* gibi lakaplarla Kürt mirliklerinin hâkimlerinden bahsetmiştir[482].

1.2.2.1.1.2. Menşûr/Berat

Kürt mirlikleri dönem dönem farklı devletlerin hâkimiyeti altına girdiklerinden dolayı hâkim oldukları mirliğin başına geçerken bağlı oldukları devlet yöneticilerinden aldıkları yarlık ve menşurlarla hükümdarlıkları meşruluk kazanmaktaydı ve yönetici olarak o kimseler tanınmaktaydı. Örneğin, Kara Yusuf Mısır'dan çıkıp Kürdistan'a doğru yola çıkarken, Bitlis mirliği hâkimi Emir Şemseddin tarafından iyi bir şekilde karşılanıp, ihtiyaçları giderilmiş ve bu şekilde dostlukları artmıştı. Kara Yusuf Timurlular'ı yenip gücü artıp kurduğu devletinin sınırları genişlemeye başlayınca Bitlis hâkimi Emir Şemseddin'e Bitlis ve çevresinin hâkimi ve bu bölgenin onun mülkiyetinde olduğuna dair 820/1417 senesinde bir berat vermiştir[483]. Benzer şekilde Şah İsmail Safevîler'in başındayken araları çok iyi olan Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Zahid Bey'e varisi olduğu toprakları yönetebileceğine dair bir berat yazmıştır[484]. I. Süleyman döneminde Bitlis mirliği hâkimi Emir Şeref, Şah Tahmasb'ın hizmetine girmiştir. Buna karşılık olarak da Şah Tahmasb tarafından Emir Şeref'e bir berat verilmiştir ki burada Bitlis, Ahlat, Muş ve Hınıs'ın kendisine verildiği ve buraların tek yöneticisinin kendisi olduğu belirtilmiştir[485].

Örneğin Melikan mirliği ilk dönemler İlhanlılar'a bağlı iken 705/1305-1306 yılında Melik Salih'e yarlık ve hilatler gönderilmiştir. Yine Melikan mirliğinin Memlukler'e bağlı olduğu dönemde Melik Eşref'in 836/1433 yılında katletmesinin ardından yerine geçen Melik Salih Halil'e hilat giydirip menşûr yazmıştır. Ardından kendisine Melik Kamil lakabını vermiştir[486]. Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetine

[482] Daha fazla örnek için Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 229, 256, 274, 312.
[483] Bu belgenin metni Şerefname'de yer almaktadır. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 410-411.
[484] Bitlisi, **Şerefname**, s. 142-143.
[485] Berat metni için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 457-458; Ayrıca Kacar şahı tarafından Erdelan miri Hasan Ali Han'a gönderilen beratname ve hilat için bkz. el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 77.
[486] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 242.

girdikten sonra bu kez Osmanlı padişahlarından berat aldıktan sonra kendi mirliklerinin başında bulunmaları meşruiyet kazanmıştır[487].

1.2.2.1.1.3. Sikke ve Hutbe

Kürt mirliklerinde hükümdarlık alametlerinin en önemli nişanelerinden olan hutbe ve sikke çoğu hükümdarların tarihinde görülmektedir. Fakat hutbe çoğu hâkim tarafından kendi adına okutulmasına rağmen sikkeler daha çok ekonomik olarak güçlü hâkimler tarafından darp ettirilmiştir. Günümüze ulaşan, Kürt hükümdarlar adına kestirilen ilk sikke örneklerine XV. yüzyılın başlarında denk gelmekteyiz. Birçok örneği mevcut olan Melikan mirliği[488], Bitlis mirliği[489], Azizan mirliği[490], Şenbû mirliği[491] ve sair Kürt mirliklerinde Kürt hükümdarlar adına kestirilmiş sikkeler mevcuttur.

Günümüze ulaşan sikkelerin dışında, günümüzde mevcut olmamasına rağmen birçok Kürt mirliğinde Çaldıran savaşının hemen akabinde I. Selim adına sikke kestirilmesinden anlaşılmaktadır ki mezkûr mirliklerde sikke kestirmek için

[487] Osmanlı'nın yürüttüğü bu sistem XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya ve yozlaşmaya başlamıştır. Şöyle ki, Kürdistan bölgesindeki Osmanlı vezir veya paşaları Kürt mirleri arasında çıkan karışıklıkları daha da derinleştirerek onları birbirlerine kırdırtmış, kimi zaman da kendi isteklerine göre merkeze haber salıp fermanlar çıkartarak istedikleri kişilerin mirliğin başına geçmesine sebep olmuşlardır. Bu durum Kürt mirlikleri içerisinde dengelerin bozulmasına, halkın huzursuz olmasına ve mirliğin yönetim işlerinin aksamasına neden olmuştur. Behdinan ve Azizan mirliklerinde gerçekleşen ve daha birçok örneği olan benzer bir örnek için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 156-158, 172-173; Bu konuda Osmanlı padişahı IV. Murat'ın katiplerinden Aziz Efendi'nin hazırlamış olduğu raporlara da yansımıştır. Bkz. Önder Beyter, Rêzan Ekinci, "Kürd Emirlerinin Muktedir Oldukları Zamanlarda Yaptıklar Hizmetler", **Kürt Tarihi**, s. 2, 2012, s. 20-27; Feridun Bilgin, "Aziz Efendi'nin Risâlesinde Kürt Emîrleri (IV. Murad Dönemi, 1623-1640)", **Mukaddime**, 2019, 10(1), s. 1-19.

[488] Örneğin Hasankeyf Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminden Melik Adil Halef dönemine kadar aralıksız bir şekilde başa geçen hükümdarın adına sikkeler kestirilmiştir. Bu sikkelerden çok sayıda günümüzde mevcuttur. Melik Adil Süleyman, Melik Ahmed Eşref, Melik Kamil Halil, Melik Adil Nasıreddin, Melik Adil Halef'in kendi adlarına kestirdikleri sikke örnekleri, kesildikleri yerler ve tarihler hakkında detaylı bilgi için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 246-251.

[489] Şeref Han-ı Bidlîsî, Bitlis mirliğinde de kendi adına sikke kestirmiş üç mirin adını dile getirmiştir. Bunlar Muhammed b. Şeref, Şeref b. Muhammed ve Şemseddin b. Diyauddin'dir. Bitlisi, **Şerefname**, s. 413; Ayrıca bu Bitlis mirlerinden Mir Şemseddin ve kestirdiği sikkeler için bkz. Baluken, "Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî", s. 123-129.

[490] Azizan mirliği hâkimleri de kendi başlarına muktedir oldukları dönemlerde kendi adlarına sikke kestirmişlerdir. Örneğin Azizan mirliği hâkimlerinden Mir Abdal (ö. 1458) kendi adına hem Cizre hem de Siirt'te kestirdiği iki sikke mevcuttur. Mir Bedreddin adına Cizre'de 1460 sonrasında kesilmiş sikke örneği de günümüze ulaşmıştır. Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî", s. 122-124.

[491] Alikılıç, **İrisan Beyleri**, s. 54.

darphaneler mevcut idi. Dolayısıyla söz konusu Kürt mirliklerinde sikke basma geleneğinin olduğunu söyleyebiliriz[492].

1.2.2.1.1.4. Sancak

Âlem, benûd, sancak, liva ve rayet gibi isimlerle adlandırılan bayraklar eski Mısırlılar, onların çağdaşları olan uygarlıklar ve sonrasında İslam devletlerinde kullanılmıştır. İslamiyet öncesi Arap kabilelerinde de her kabilenin kendine has bir sancağı vardı. Bunlara binanen sancakların en ön plana çıktıkları yerler savaş meydanlarıydı. Savaşlarda her ordunun bir bayrağı olur ve bu bayrak altında toplanmak orduya psilojik olarak bir güven verirdi[493]. Bu gelenek bütün İslam medeniyetindeki topluluklarda olduğu gibi Kürt iktidarlarında da vardı. Örneğin, İslamiyet sonrası ilk Kürt devleti olan Eyyûbîler'de sarı renkli zemin üzerinde kartal resmi ülkenin bayrağını temsil ediyordu[494]. Eyyûbîler sonrasında kurulan her Kürt mirliğinin kendine has bir sancağı vardı. Farklı renklere sahip sancakların sayesinde hangi ordunun hangi Kürt mirliğine ait olduğu seçilebilmekteydi. XVII. yüzyılda birçok kürt mirliğini gezip gören Evliya Çelebi, özellikle *tabl ve alem sahibi* Kürt mirliklerini seyahatnamesinde belirtmiştir[495].

1.2.2.1.1.5. Bando ve Musiki

Eski bir gelenek olan nevbet takımı (bando ve musiki) İslam devletlerinde olduğu gibi Kürt mirliklerinde de yerini almıştı. Nevbet takımı askerlikte ve savaşta kullanılmasının gayesi harp esnasında askerlerin hislerini kabartmak, onları heyecanlandırmak için bir araçtı. Bunun yanında askerilerin önünde şarkılar söylemek, özellikle hamasî şiirler okumak bu geleneğin bir parçasıydı. Genel olarak ordunun musiki aletleri davul ve boru (borozan)'dan ibaretti[496]. Örneğin Evliya

[492] Örneğin Müküs, Hizan gibi mirliklerin günümüze ulaşmış sikkeleri olmamasına rağmen 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşının hemen akabinde bu mirliklerde 1515 yılına ait I. Selim adına darp edilmiş sikke örnekleri bu mirliklerde bir para kültürünün olduğuna işaret etmektedir. Müküs mirliğinde I. Selim adına bastırılmış sikke örneği için bkz. http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157 (ulaşım tarihi 27.02.2019).
[493] Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I, s. 233-234.
[494] Şeşen, "Eyyûbîler", s. 24.
[495] Örneğin örnek olması bakımından Mahmudî mirliği için *tabl ve alem sahibi* olduğunu belirten kısım için bkz. Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 162; Ayrıca Erdelan mirliğinin alem/sancağı için bkz. el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 66.
[496] Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I, s. 238.

Çelebi, Behdinan mirliği hakkında bilgi verirken bu mirliğin davul, nefir ve kudüm sahibi olduğunu belirtmiştir[497].

1.2.2.1.2. Hâkimiyeti Pekiştirme Aygıtları

Tarih boyunca iktidarlar hâkimiyet kurdukları topraklarda hükümranlıklarını pekiştirmek ve sürdürebilmek için siyaset ve askeri oluşumlardan farklı olarak birçok aygıta da başvurmuşlardır. Muktedirlerin başvurmuş oldukları bu aygıtlar tarih, sanat, bilim, edebiyat ve mimari gibi birçok alanda kendini faklı şekillerde meydana çıkarmıştır. Kürt mirlikleri de aynı şekilde muktedir oldukları topraklarda hâkimiyetlerini birçok alanda göstermişlerdir. Kürt mirliklerinin iktidarını besleyen bu aygıtlardan çalışmamızla ilgili olan tarih ve tarih yazıcılığı ile yine mirliklerin kendi himayelerinde finanse ettikleri eğitim kurumları ve vakıflar bunlardan bazılarıdır.

1.2.2.1.2.1. Tarih ve Tarih Yazıcılığı

Siyasal iktidarların, tarih ve tarih yazıcılığı ile ilgilenmeleri tarihin ilk zamanlarında başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. İslam topluluklarında daha ilk asırdan itibaren tarih ilmi oluşmuş, bu daireye giren diğer milletlerle beraber bu tarih geleneği güçlenerek devam etmiştir[498]. Tarih boyunca siyasal iktidarların kendi meşruiyetlerini daha da etkili kılmak için başvurdukları yöntemlerin başında kendi tarihlerini yazdırmak gelmiştir. Bir iktidar tesis eden topluluklarda tarih ilmi farklı yönleriyle kendini göstermiştir. Tevayifu'l-mulûk olarak da adlandırılan ilk Kürt hanedanlıklarından itibaren bir tarih yazıcılığına denk geldiğimiz belirtmek gerekirse bu geleneğin ilk örnekleri Mervanîler hanedanlığında yazılmıştır. Bu sahadaki iki eserden biri Ebu Nasr Yahya b. Cerîr et-Tekritî'nin *Kitabu'l-Cami li't-Tarih* adlı eseri ile İliya b. İsa en-Nusaybinî'nin *Kitabu't-Tarih* veyahut *Kitabu'l-Ezmine* adlıyla bilinen eseridir. Bir diğer Kürt hanedanlığı olan Revvadîler'de ise buranın hâkimi olan Emir Ebu'l-Heyca er-Revvadî'nin yazmış olduğu *Tarihu Azerbeycan*

[497] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 290-291; Erdelan mirliğinde bando ve musiki için örnek olarak bkz. Sheerin Ardalan, **Erdalan Kürtleri**, Heval Bucak (Çev.), Avesta, İstanbul 2011, 145.
[498] Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Vakfı, İstanbul 1998, s. 1-2; M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları**, Endülüs, İstanbul 1991, s. 17-22.

adlı eserdir[499]. İslamiyet sonrası Kürt hanedanlıklarından itibaren başlayan tarih yazıcılığı Eyyûbîler'de birçok milletten farklı tarihçilere ev sahipliği yaparak zirve noktaya çıkmıştır[500]. Eyyûbîler'in tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte ortaya çıkan Kürt mirliklerinde ise bu gelenek Kürt mirliklerinde mirlik tarihleri ve şecereler şeklinde devam etmiştir.

1.2.2.1.2.1.1. Mirlik Tarihleri

Bütün İslam devletlerinde gördüğümüz iktidarların, kendi tarihlerini yazdırma geleneği Kürt mirliklerinde de görülmektedir[501]. Kürt mirliklerinde gelişen tarih yazıcılığı her mirlikte farklılık göstermekle birlikte, hepsinin kendi iktidarlık sistemlerinin büyüklüğünü göstermek, kadim bir geçmişe sahip olduğunu anlatmak gibi ortak bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Bunlardan hasıl olan maksat, ortaçağ tarih yazıcılığı kapsamında kendi topraklarında hükümdar olan Kürt mirliklerinin iktidarlıklarını güçlendirmek olarak kabul edilebilir. Nitekim Kürt mirlikleri içerisinde bu minvalde birçok örnek mevcuttur. Bunların en başında bütün Kürt mirliklerini iktidar (egemenlik), ulus (millet) ve bölge (coğrafya) üçlemesinde ele alan Şeref Han-ı Bidlîsî'nin 1597'de yazmış olduğu *Şerefname* adlı eserdir[502]. Bütün Kürt mirliklerinin tarihini ayrı bir şekilde ele alan bu eser yazıldığı günden itibaren rağbet görmüş, birçok nüshası çoğaltılarak direk Kürt mirliklerinin

[499] Kürt hanedanlıklarında yazılan bu ilk eserler için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 15-28.
[500] Eyyûbîler dönemin tarihçileri hakkında genel bilgiler için bkz. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 390-406.
[501] İslam coğrafyasında kadim İran şahlarının geliştirmiş oldukları tarih yazıcılığının Abbasîler döneminde de kendini göstermesi ve dolayısıyla İslam dünyasında bir gelenek haline gelmesi hakkında bkz. Huart, **Arab ve İslâm Edebiyatı**, s. 174-216.
[502] Şerefname ilgili birçok çalışma yapılmış. Örneğin Reid bu eseri tanımlarken Safevî dönemi İran edebiyatı içerisinde değerlendirir ve yazılış tarzı olarak *Sebk-i Hindi* akımı içerisinde yer aldığını belirtir. Bkz. Reid, "Mahmûdî Order and Clan, 1500-1606", s. 1; Djene Rhys Bajalan, "Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy", **Iranian Studies**, volume 45, no 6, November 2012, s. 795-818; Sacha Alsancakli, "What's old is new again: A study of sources in the Šarafnāma of Šaraf Xān Bidlīsī (1005-7/1596-99)", **Kurdish Studies**, volume 5, no 1, s. 11-31; Sacha Alsancakli, "Historiography and language in 17th-century Ottoman Kurdistan: A study of two Turkish translations of the Sharafnāma", **Kurdish Studies**, volume 6, no 2, s. 171-196; Emîr Hesenpûr, "Şerefname: Dewletbûn, Derebegîtî û Serwerî", içinde **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe Çev.), Avesta, Stenbol 2007, s. 9-34; Şerefname'de bulunan minyatürlere münhasır bir çalışma için bkz. 'Ebdulreqîb Yûsuf, **Hunerê Tabloyên Şerefname**, Elîşêr (Çev.), Jîna Nû, Sweden 1991.

kütüphanelerinde yerini almıştır. Şerefname'nin birçok el yazma nüshasının[503] yanı sıra farklı Kürt mirlikleri hakkında daha detaylı olacak şekilde zeyiller eklenmiş veya tercümeleri[504] yapılmaya başlanmıştır[505].

Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminde Hasan b. İbrahim b. Abdullah b. Muhammed el-Hısnî el-Münşi tarafından 1418'de yazmaya başladığı *Nüzhetu'n-Nâzır* ve *Râhetu'l-Hâtır* isimli Arapça eserlerdir[506]. Yine Melikan mirliğinde yetişmiş bir diğer tarihçi olan Ebu'l-Berekât İzzeddin el-Kinânî tarafından dönemin hükümdarı Melik Eşref Ahmed döneminde (1423-1433) kendisine ithaf edilmek için kaleme alınan *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb* isimli eserdir[507]. Hakkari Şenbû mirliği hâkimlerinden Yahya el-Kiram'ın divan inşa memuru Temerxanê Katib/Yazıcı tarafından telif edilen Hakkari Şenbû mirliğinin tarihidir. Müellif eserinin sebeb-i telif kısmında elli yaşında olduğunu, tıpkı büyük Fars şairi Firdevsi ve diğer büyük şairler gibi padişahların tarihini yazmaya meylettiğini, nitekim padişahlarının buna değdiğini ve bu vesiyle elindeki kitaba başladığını belirtmiştir. Müellifin eseri tamamlamadan ölmesi üzerinden yetmiş yıl sonra yine divan katiplerinden ve aynı aileye mensup Mirza Mihemedê Katib/Yazıcı tarafından tamamlanmıştır. 1914 yılına gelindiğinde ise mezkûr esere yine aynı aile üyelerinden Muhammed Tayyar Bey tarafından ikinci bir ön söz yazılmıştır[508]. Muhammed

---

[503] Anwar Sultani, **35 Manuscript copies of the Sharafnama of Bitlisi**, 1997 Kitab-i Arzan; Anwar Sultani'nin hazırlamış olduğu eserin genel bir çevirisi için bkz. Şerefxanê Bedlîsî, **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe Çev.), Avesta, Stenbol 2007, s. 645-662.

[504] Bitlis mirlerinden Ahmed b. Muhammed Bey Mirza 1667 yılında ilk defa Osmanlıcaya çevirtmiştir. Bu çevirinin nüshaları, Ali Emiri Kolleksiyonu, 34 Ae Tarih 364, 295 varak; İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Bölümü'ndedir. Bir diğer çevirisi ise Palu mirliği hâkimi Yensur Bey'in katibi Şem'î tarafından Osmanlıcaya çevrilen tercümedir. Bu eser çevirinin yanında eserin farklı bir zeylidir. Şem'î Palu mirliği hâkimine sunduğu bu eserinde Şerefname'nin 1597 yılından 1682 yılına kadar gerçekleşen olayları da eklemiştir. Sonrasında ise Şem'î, Eğil hâkimlerinden Mirdasî miri Mir Mustafa için yeni bir nüsha hazırlamış ve 1684 yılına kadarki olayları eklemiştir. Bu çevirinin nüshası, Şem'î, Terceme-i Tevarih-i Şerefhan, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 1469 numarada yer almaktadır. Şem'î, **Terceme-i Tevarih-i Şerefhan**, Adnan Oktay (Haz.), Nûbihar, İstanbul 2016; Şerefname'nin ilk defa Kürtçe çevirisi 1858 yılında Mela Mehmûdê Bazîdî tarafından yapılmıştır. Mela Mehmûdê Bazîdî, **Tewarîxê Qedîmê Kurdistan Tercema Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî**, Se'îd Dêreşî (Thk.), Spirez, Duhok 2007; Bunların yanında Rusça ve Fransızca gibi birçok dünya diline çevrilmiştir.

[505] Şerefname ile ilgili olarak yapılan çalışmaların bibliyografyası için bkz. Yusuf Baluken, "Şerefname Bibliyografyası", içinde Bitlisi, **Şerefname**, s. 25-43.

[506] Eserin tahkik edilmiş hali için bkz. al-Hasan b. İbrahim al-Münşî al-Hisnî, **Tarîhu Hisn Keyfa**, Yusuf Baluken (Thk.), Nûbihar, istanbul 2019.

[507] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 291-294.

[508] Xalid Sadînî, "Hakkarî Mîrleri/Beylerinin Mîrnamesi", **Kürt Tarihi**, sayı 29, İstanbul 2017, s. 22-27.

Tayyar Bey tarafından altmış sayfalık kısa tarihçe sonradan Osmanlıcaya çevrilmiş ve üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır[509].

Günümüze ulaşmış bir diğer mirlik tarihi ise Şirvan mirliğinin tarihi olan ve Şirvan hâkimi Mir Salih b. Budak Han tarafından 1274/1858'de yazılan *Tarihu'l-Ensâb* isimli eserdir[510]. Önemli Kürt mirliklerinden bir diğeri olan Erdelan mirliği ise tarih yazıcılığı alanında en önde gelmektedir[511]. Bu mirliğin tarihi ile ilgili yazılmış birçok eser vardır ki bunlar şunlardır: Muhammed Şerif Kadı tarafından 1801'de tamamlanan *Zubdetu't-Tevârih*[512] ve 1811'de tamamladığı *Tarih-i Kurd*[513]; Feth Ali Şah döneminde Muhammed İbrahim b. Molla Muhammed Hüseyin Erdelanî tarafından 1810'da yazılan *Tarih-i Ümera-yı Erdelan* ile yine aynı hükümdarın hâkimiyeti döneminde Hüsrev b. Muhammed b. Menuçehr tarafından 1834'de yazılan *Lubbu't-Tevârih*[514]; Mesture Mahşeref Hanım tarafından kaleme alınan *Tarih-i Erdelân* ve *Tarihu'l-Ekrâd*[515]. Abdulkadir b. Rüstem Babanî tarafından 1870'de kaleme alınan Baban ve Erdelan mirlikleri tarihinden bahseden *Siyeru'l-Ekrâd*[516] ise Erdelan mirliğinin yanı sıra Baban mirliği tarihi hakkında yazılan mirlik tarihlerindendir[517].

---

[509] Bu eserin sonradan muhtasar bir hali Şenbû mirliği katipzadelerinden olan Muhammed Bey tarafından 1914 yılında yeniden düzenlenmiş, 1947 yılında ise Hüseyin Hilmi İstanbulî tarafından Osmanlıca'ya çevrilmiştir. Bu esere istinaden Şenbû mirliği hakkında yapılan araştırma için bkz. Dündar Alikılıç, **İrisan Beyleri**, Tarih Düşünce Kitaplığı, İstanbul 2006.

[510] Salih Beg b. Han Budak eş-Şirvanî, **Tarihu'l-Ensâb**, Tahsin İbrahim Doskî, Spirêz, Erbil 2005; Bu eserin Kürtçe çevirisi için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan (Dîroka Mîrekên Şêrwanê)**, Kerem Soylu (Arapça'dan Kürtçe'ye Çev.), Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004.

[511] Abbas Kadîmî Kîdârî, "Târîhnigârî Mehellî Kurdistân ve Zuhûr Nohostîn Târîhnigâr-e Zen der İran", **Pijûheşhâyê Târîhî**, sal 45, Dovre-ye Cedid, Şomare 1, Behar 1388.

[512] Muhammed Şerif Kadı, **Zübdetü't-Tevârih**, Muhammed Rauf Tevekkolî (Tas.), İntişârât-e Tevekkolî, Tahran 1389.

[513] Muhammed Şerif Kadı, **Tarihê Kordhayê Erdelan**, Siyamend Halilî (Haz.), İntişârât-e Kordestan, Senendec 1392.

[514] Husrev b. Muhammed b. Menuçehr Erdelan, **Lubbu't-Tevârih**, İntişârât-e Hânevâdegi-ye Erdelan, Tahran 1356.

[515] Mestûre Kordestanî, **Tarihê Erdelan**, Nasır Azadpûr (Haz.), Çaphane-ye Behramî, Senedec 1325; Bu eserin Kürtçe çevirisi için bkz. Mestûre Kurdistanî, **Mêjûyî Erdelan**, Mamosta Hejar (Farsça'dan Kürtçe'ye Çev.), Aras, Hewlêr 2005; Mestûre Erdelan, **Târihu'l-Ekrâd**, Cemal Ahmediayin (Haz.), Aras, Hewlêr 2005.

[516] Abdulkadir b. Rüstem Babanî, **Siyeru'l-Ekrad Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870)**, Veysel Başçı ve Eral Ceylan (Haz.), Peywend, İstanbul 2019.

[517] Erdelan mirliğiyle ilgili yazılmış tarih kitaplarının içeriği ve kısaca tanıtımları için bkz. Cafer Açar, "**Tarih-i Kurd Adlı Yazma Eserin Çevirisi ve Değerlendirilmesi**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2018; Ayrıca bahsi geçen eserleri kullanarak yapılan Erdelan mirliği tarihiyle ilgili çalışma için bkz. Sheerin Ardalan, **Erdalan Kürtleri**, Avesta, İstanbul 2007.

1.2.2.1.2.1.2. Şecereler

Tarih biliminin faydalandığı alt dallardan biri olan şecereler tarihte önemli yer edinmiş, tarihe iz bırakmış kahramanların, önemli yöneticilerin aile soy kütüğünün yazıldığı belgelerdir. Şecereler de tarih yazıcılığının farklı bir versiyonu olarak şeceresi yazılan kişilerin soyluluğunu, asilliğini, yöneticilik vasfının atalarından kendisine intikal ettiğini gösteren bir belge olarak gösterildiğinden o yönetici kişinin metafizik gücüne güç katmış ve siyasi iktidarını pekiştirmiştir. Nitekim Kürt mirliklerinin kendi aile şecerelerini tutarak soylarını tarihte yer edinmiş önemli kişilere dayandırmışlardır. Genel olarak Bitlis ve Erdelan gibi Kürdistan coğrafyasının doğu kısmında kalan Kürt mirliklerinin hükümdarları soylarını daha önceki Kürt hanedanlıklarından olan Şeddadîler ve Revvadîler gibi Sasani şahlarına bağlarken; Şenbû, Azizan ve Behdinan gibi mirliklerin hükümdarları ise Mervanî hanedanlığı gibi şecerelerini Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyuna bağlamışlardır. Günümüzde Eğil mirlerine[518], Zirkan mirlerine[519] ve Hakkari mirlerine[520] ait şecere örnekleri mevcuttur.

1.2.2.2. Merkezi ve Taşra Teşkilatı

Kürt mirlikleri birbirlerinden bağımsız ve kendi başlarına bulundukları coğrafyada iktidar olduklarından dolayı idari yapıda birbirlerinden farklı oluşumlar teşekkül edebilmekteydi. Bunun yanı sıra mirliklerin büyüklük ve gelişmişlik durumlarına göre birinde olan bir kurum diğer bir mirlikte olmayabiliyordu. Genel olarak ifade edecek olursak Kürt mirliklerinde mirliğin işlerinin yürütüldüğü bir saray mevcuttu. Günümüzde bilinen en büyük Kürt saraylarının başında Bazîd mirliğinin yönetim merkezi olan Bazîd'te bulunan İshak Paşa sarayıdır. Bunun yanı sıra Zirkan mirlerinden olan Tercil beylerinin hükümet konağı, Şêrwan mirliğinin hükümet işlerinin yürütüldüğü konak, Bitlis mirlerinin sarayı, Hasankeyf'te Melikan mirlerinin yaptırmış oldukları saray ve Dicle nehri kıyısında inşa edilmiş yazlık köşkler bunlara örnek olarak verilebilir.

---

[518] Yunus Emre Gördük, "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", **OTAM**, 35/Bahar 2014, s. 89-120.
[519] Fatih Pekol, "**Zirki Beylikleri ve Beyler Tarihi**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2017, s. 58-61.
[520] İmad Abdusselam Rauf, **eş-Şeceretu'l-Zivekiyye Vesiqetu'n-Nesebi Umerai Behdinan ve Tarixihum**, Mektebu'l-Tefsir li'l-Neşr ve'l-İ'lan, Erbil 2009.

Bütün Kürt mirliklerinde denk geldiğimiz saray, mirliğin başkentinde bulunur, hükümdar ve ailesi de burada yaşardı. Sarayda devlet erkânı ve emirler statülerine göre otururlardı. Bunun yanında hükümdarın hem kendi ailesi için hem de ayrıca devlet işlerinin görüşüldüğü köşkler ve konaklar[521] da inşa edilmiştir. Genel olarak bütün devlet işleri bu sarayda görülür, hükümdar ülkesinin işlerinin yolunda gitmesi için vezir, vali, emir, ordu komutanını görevlendirirdi. Bu mecliste yeri geldiğinde alimler, bilginler, sanatkârlar çağrılarak sohbet edilirdi[522]. Sarayda birtakım farklı işlerle ilgilenen taştdâr[523], üstâduddâr[524] gibi hizmetkârlar, giriş ve çıkışlardan sorumlu hâcib[525] denen görevliler, hükümdarın hizmetinde olan köleler mevcuttu. Bunların yanı sıra Kürt mirliklerinde ağa[526], kethüda[527], kale dizdârı[528], bâcgir[529], müdebbir[530], müsellim[531], hâdım[532] gibi görevlilerin de bulunduğunu gösteren birtakım kayıtlar ve belgeler mevcuttur.

---

[521] Şenbû mirliği için bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 96.

[522] Bahdinan mirliği hâkimi Sultan Hüseyi ve sarayındaki alim ve bilgin insanlarla yaptığı sohbetler için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 155.

[523] Taştdârın görevi hükümdarın temizlik işlerinin takip etmek ve düzenlemekti. Taşthanelerde ibrik, leğen gibi temizlik işlerinde kullanılan kap kaçaklar bulunur. Ayrıca taşthanede sultanın kişisel bakım, kılık ve kıyafeti gibi ihtiyaçları da buradan karşılanır; elbiseleri, mücevheratı ve mührü burada korunurdu. Erdoğan Merçil, "Taştdâr", **DİA**, İstanbul 2011, c. XL, s. 161-162; Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 259.

[524] Önemli saray görevlilerinden biridir. Üstaduddâr, hükümdarın oturduğu evler ve köşklerde çalışan hizmetkârların idaresinden sorumludur. Hükümdarın ve ailesinin yeme, içme ve giyim ile ilgili ihtiyaçlarının karşılanmasıyla da görevlendirilmiştir. Üstaduddârın görevleri arasında olmamasına rağmen kimi zaman elçilik göreviyle de görevlendirildikleri görülmüştür. Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLII, s. 393-395; Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**", s. 256-257; Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 338-340.

[525] Kökeni Sasani imparatorluğuna kadar giden bu memurların sarayda çeşitli görevli vardı. Gelen misafirleri hükümdarın huzuruna alma, merasimleri düzenleme, hükümdarların en mahrem sırlarına vakıf olma gibi görevleri vardı. Melikan mirliğinde bu görevli için özel olarak *nakîbu's-sitâre* adı kullanılmıştır. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 252; Aydın Taneri, "Hâcib", **DİA**, İstanbul 1996, c. XIV, s. 508-511.

[526] Şerefname'de geçen bilgilere göre ağa mirlik sarayında bulunan üst düzey bir emir, mirliğin yönetiminde etkili kişiler olarak görülmektedir. Örneğin Bitlis mirliği hâkimlerinden Emir İbrahim'in yakın adamlarından Abdurrahman Ağayê Kavalisî için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 432, 436; 19. yüzyılda yazılmış olan Şirvan mirliği tarihinde ise daha çok mirliğin dışında kalan bölgelerde etkili şahıslar için ağa kelimesi kullanılmıştır. Şirvan mirliğinde birçok yerde etkili kişiler olarak görülen ağalar ve bunların mirliğin hükümdarıyla olan ilişkilerinin görülmesi açısından birkaç örnek için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 57, 60, 64.

[527] Mirlik teşkilatında ve sarayda başta mir olmak üzere bazı görevlilerin işlerini yürüten yardımcıdır. Şenbû mirliği hâkimi Zekeriyya Bey b. Zeynel Bey'in kethüdası Ebubekir Ağa hakkında bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 151-152.

[528] Kale muhafazası ve idaresinden sorumlu kişidir. Şenbû mirliğinde bir örnek için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 143; Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", **DİA**, İstanbul 1994, c. IX, s. 480-481.

[529] Mirliklerde vergi toplamakla sorumlu memurlardı. Şirvan mirliğinde olduğu gibi bazı Kürt mirliklerinde bu vergi memurları "harcdar" olarak da isimlendirilmiştir. Salihê Kurê Xan Budaq,

Sarayda üst düzey yöneticiler arasında vezir[533], münşi, ordu komutanı, hazine naibi ve divan üyeleri mevcuttu. Vezir hükümdardan sonraki en önemli kişiydi ve çoğunlukla ilim adamlarından atanırdı. Vezirler sürekli olarak hükümdara eşlik eder ve hükümdarın verdiği kararların uygulanmasından sorumlu olurdu. Vezirden sonra gelen en önemli görev münşilikti[534]. Münşiler Farsça ve Arapçaya hâkim, kalemi güçlü olan ilim adamlarından seçilirdi. Osmanlılar'ın bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Osmanlıca Türkçesi de bu diller arasına girmiştir. Naibu'l-hizâne ya da

---

Dîroka Nijada Şêrwan, s. 136; Bitlis mirliği hâkimi Emir Şeref'in vergi memurları için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 455.

[530] Şirvan mirliğinde hükümdar ve müdebbir bahsının geçtiği yerler için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 40, 75, 83, 87; Ali Asker Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgâh-e Şehîd Behiştî Danişgede-e Edebiyat ve 'Ulûm-e İnsanî, Tahran 1384, s. 250-251.

[531] Mirliği temsilen mirliğe bağlı yerlerin idaresine gönderilen memurlardır. Bu memurlar mirliği temsilen gittikleri yerlerde idari işlerin yürümesinde sorumlu olurlardı. Örnek için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 62.

[532] Kelime anlamıyla hizmet, hizmetçi anlamına gelen hadım, mirlik sarayında birtakım hizmet ve işlerden sorumlu hizmetçilerdi. Örnek için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 73.

[533] Melikan mirliği hâkimlerinden Melik Adil Mucîreddin oğlu Melik Eşref'i veliaht tayin edince kendisine devlet yönetimiyle ilgili vasiyetname bırakmış ve bu konuda şöyle demiştir: "*Devlet işleri ancak onlarla düzene girer. İlk görev vezirliktir. Zira vezir devletin kadısı, işleri yürüten ve yönlendiren yöneticidir. Bütün devlet işleri onu ilgilendirir*." Melikan mirliğinde vezirlik makamında bulunan kişiye *atâbetu'd-devle* unvanı da verilmiştir. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 253-255; Mevcut belgelerden hareketle Kürt mirliklerinde genel olarak hükümdarların kendilerine birini vezir olarak tayin ettiklerinde, yine bir başka devlet adamını da ona yardımcı olarak atadıkları görülmektedir. Bu devlet memurları her zaman vefat ya da azil nedenleriyle değiştirilirlerdi. Örneğin Melikan mirliğinde Melik Eşref Musa 737/1336-1337 yılında tahta oturduğunda kendisine vezir olarak Emir Hüsameddin b. Karasungur'u, yardımcılığına da Emir Ahmed Heysemî'yi atamıştır. Sonradan Emir Hüsameddin vefat edince Ahmed Heysemî vezirlik makamına oturmuştur. Melik Adil Şihabeddin döneminde de vezir olan Emir Ahmed Heysemî'nin yardımcılığına el-Hac Abdullah getirilmiştir. Emir Ahmed Heysemî'nin vefatından sonra el-Hac Abdullah vezir oldu. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 255-256; Şirvan Beyliği kısmı için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 63.

[534] Şenbû mirliği hâkimi İbrahim Han'ın divan katibi ve dönemin meşhur hattatı olan Katib Mirzaoğlu'nun dönemin İran şahına sulhnameyi mirliğin adına kendi hattıyla yazmıştır. bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 75; Bitlis mirliğinin divanında Emir Şeref'in tahta oturması sırasında divan kâtiplerinin hükümdarlık fermanını yazmaları hakkından bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 436; Melikan mirliği gibi bazı Kürt mirliklerinde *kâtibu's-sırr* veya *kâtibu sırri'd-devle* gibi isimlerle anılırdı. Örneğin Melikan mirliğinin ilk dönemlerinde aslen Siirt'e bağlı Maden'den olan Fahreddin İbrahim b. Lokman Melik Kamil Muhammed Amid'i fetih ettiği zaman onun hizmetine girdi. Sonrasında Melik Salih Eyyûb'un hizmetinde uzun süre Hasankeyf'te çalıştı. Kendi döneminin inşa sanatının en iyilerinden olan ve aynı zamanda iyi bir şair olan Siirtli İbnu's-Saykal el-Cezerî olarak tanınan Bedreddin Muhammed b. Nasrullah el-Münşî 725/1325'te Hasankeyf'e gelerek Melik Salih'in yanında kâtibu's-sırr olarak göreve başlamıştır. Benzer şekilde Melikan mirliğinde Emir İbrahim b. el-Hâc Abdullah ve Ma'd b. İbrahim el-Harirî gibi devlet adamlarının inşa katipliği görevinde bulunmuştur. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 264-266; Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 63; Ayrıca inşa makamının önemi ve münşînin görevleri ve tarihsel süreçte gelişen münşîlik ekolleri için için bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği...**", s. 71-73.

hazinedar[535] olarak bilinen görevliler vazifesi ise hükümdara ait para, kıymetli kumaş ve benzeri değerli eşyaları yönetmekti. Ayrıca saraya giren ve çıkan malları koruyup, bunların hesabını tutmakta hazinedarın görevlerindendi. Berid ya da devâdar[536] ise hükümdarın posta işlerinden sorumlu, hükümdarın gene emirlerinin ilgililere duyurulmasıyla görevli kişiydi. Emir-i ahûr[537] denen görevli hükümdarın ahırından ve sarayın üst düzey yöneticilerinin atlarından, her türlü bakımından, eğitiminden ve yetiştirilmesinden sorumlu olan kişiydi. Nakîb ve çavuş[538] denen saray görevlileri ise hükümdarın emrinin altında bulunan, hükümdarın emirlerini beylere ve diğer emirlere iletmekle görevli kişilerdi.

Kürt mirliklerinin saraylarında genel olarak üç tür divan vardı. Bunlardan ilki devletin bizatihi kendisi olan, bütün devlet işlerinin yürütüldüğü *Divânu'l-İnşâ*'ydı[539]. Bu divandaki en önemli kişiler inşa kâtipleri yani münşilerdi[540]. İkincisi

---

[535] Bitlis mirliği hazinesinden sorumlu Hazinedar Seyid Ağa için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 432; Melikan mirliği hâkimlerinden Melik Adil Şihabeddin döneminde Melikan mirliğinde ekonomik kriz gerçekleştiğinde hükümdarın emriyle hazinedar ihtiyaç sahiplerine para ve tahıl dağıtımını yapardı. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 253; Şirvan mirliği hazinedarı Muhammed Ağa için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 61.

[536] Şenbû mirliğinde berid için verilen bir örnek için bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 59; Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman 18 Zilhicce 823/8 Aralık 1420 tarihinde Karakoyunlu Yusuf'un öldürüldüğü haberi ile çevresinde olup biten olayları anlatan bir mektubu devâdarı aracılığıyla Mısır'a Memluk hükümdarına göndermiştir. Yine aynı şekilde, Melik Adil Halef 863/1459'da Devâdâr Emir Cemaleddin Hasan ile üç cariye ve değerli hediyeler göndererek kendisine destek vermesini istemiştir. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 258.

[537] Melikan mirliği hükümdarı Melik Salih Yusuf, 725/1325 yılında Memluk hükümdarının kendisine hediye olarak gönderdiği ata binerek ordu komutanları ve beraberindeki devlet adamlarıyla savlecan oynadıktan sonra atı *ümera-yı ahûriyye* denen görevliye teslim ederek atın iyi bir şekilde beslenmesini ve eğitilmesini istemiştir. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 259; Aynı zamanda *bâzbân* da denen bu görevli çin bkz. Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 246.

[538] İslam devletlerinde *nukebâ, nukebâu'l-asker* gibi isimlerle de kullanılmıştır. Bazı Kürt mirliklerinde bu görevi çavuşlar yapmaktaydı. Örneğin Melikan emiri Melik Adil Mucîreddin Meyyâfârikîn üzerine sefer düzenlemeden evvel nakib aracılığıyla ordu komutanları ve beylere sefer hazırlığı yapılmasını emrini iletmiştir. Nitekim Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminde bu görevi çavuşların icra ettiği görülmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 359, Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 260-261; Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 251.

[539] Divânu'l-İnşâ'da mirliğe gelen yazışmalar burada yapılır, bunlara karşılık verilmesi gerekiyorsa burada yazılır ve gönderilirdi. Yine devlet idaresinde görev alacak kişilerin tayin ya da azil işleri burada yazılır, diğer bütün menşur ve beratlar burada hazırlanırdı.

[540] Kürdistan coğrafyasında önemli derece alimin yanında birçok münşi de çıkmıştır ki bunların başında İdris-î Bedlîsî geliyordu. Kendisi Akkoyunlular'ın, Safevîler'in ardından son olarak Osmanlı sarayında münşilik yapmış, Osmanlı'da bir tarih yazılığı ekolü ve münşilik geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Detaylı bir şekilde hazırlanan hayatı için bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği**...", s. 24-302; Ayrıca yine İdris-i Bedlîsî'nin öğrencilerinden olan Bitlis'in Rojkî aşiretinden olan Derviş Mahmud Kelecîrî idi. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 177-178; Erdelan Kürt mirliğinde münşiler için bkz. Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 249.

askeri işlerin görüşüldüğü, ordu[541] ile ilgili meselelerin ele alındığı *Divânu'l-Ceyş*; sonuncusu ise adalet işlerinin görüldüğü merkezde kadılkudâtın[542] başkanlık ettiği *Divânu'l-Adl* idi[543].

Kürt mirliklerinde başkentten uzak olan taşrada mirliğin hâkimiyetini sağlamak veya buralarda da etkili olmak için birtakım yollar geliştirmişti. Bunların başında etkili olan aşiretlere veya emirleri kendine bağlamak, merkezi otoritenin gücünü buralarda da sağlamak için iktalar bağlanmıştı[544]. Bunların yanında mirliğin hükümdarı kimi zaman buralara vali diyebileceğimiz *naib*[545] denen yöneticiler atardı. Bu naibler bölgedeki etkili kişiler olabileceği gibi hükümdarın tecrübe kazanması için bölgeye yolladığı mirzadeleri de olabiliyordu. Buralara atanan mirzalar genellikle bir hoca veya *lala*[546] eşliğinde bu bölgelere gönderilirdi.

Kürt mirlikleri genel olarak çok büyük ve geniş bir coğrafyaya sahip olmadıklarından dolayı genelde bir merkez/payitaht ve birkaç taşra şehrinden

---

[541] Kürt mirliklerinde ordunun vazgeçilmez parçalarından biri de her Kürt mirliğinin kendine has olan *tabl ve alemleri* (davul/bando takımı ve bayrak/sancak) idi. Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, c. IV, s. 469; Şirvan mirliği bir savaş hazırlığı için ordu komutanı olarak serleşker görevlendirilmesi ve bir ordunun hazırlanması hakkında bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 57, 73.

[542] Melikan mirliğinin ilk dönemlerinde bu görevde Şemseddin el-Kutubî isminde Kürt bir fakih bulunurken, Melik Adil döneminde Nureddin el-Haskefî, Melik Kamil Halil döneminde ise Cemaleddin Hasan eş-Şafi'î ve ardından ise el-Hac Zeyneddin Abdurrahman kadılkudatlık görevlerinde; benzer şekilde Melik Adil Süleyman döneminde Kadı Bedreddin, Kadı Ömer b. Kadı Hasan, Şihab es-Sincarî gibi isimler de Hasankeyf'e bağlı farklı yerlerde kadılık görevlerinde bulunmuşlardır. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 270-271.

[543] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 270-272; Diğer mirliklerde her üç divanın bir arada olduğunu gösteren kayıtlar bulunmamasına rağmen Bitlis, Erdelan, Hakkari gibi büyük mirliklerde farklı divanların isimleri sözkonusu Şerefname, Hakkari tarihin ele alan İrisan Beyleri, Erdelan tarihi hakkında yazılan mirlik tarihleri, Şêrwan mirliği tarihinde isimleri geçmektedir.

[544] Örneğin Melikan mirliğinde Melik Salih, Muhallemî Aşireti reisi Emir Mesud, Becnevî Aşireti reisi Emir Hüsameddin ve Kürdlî aşiretine bölgedeki güvenliği sağladıkları için çeşitli iktâlar vererek ayrıca onları onure de etmiştir. Melik Adil Mucîreddin ise Muhallemî aşiret reisi Emir Mesud hilat giydirip ayrıca Muhallemî bölgesine müsellim/yönetici yapmıştır. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 272.

[545] Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 240.

[546] Örneğin Şenbû mirliği hâkimi Zeynel Bey'in oğullarından İbrahim Bey'i Elbak hâkimliğine gönderirken Zekeriya Han Bey'i kendi yanında bıraktı. Sonrasında Zekeriya Han Hakkari hâkimliği tahtında iken oğlu Şeref Bey Elbak, Zeynel Bey Şitak, Yahya Bey'i ise Gevaş ve Müküs'te yöneticilik yapmışlardır. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 68-70; Şeref Han-ı Bidlîsî de eseri Şerefname'de Bitlis mirliğinin büyüklüğünü de göstermek için diğer mirliklerin hükümdarları mirzadelerini bu mirliğe gönderdiklerini belirtirken, eserinin birçok yerinde Kürt mirliklerindeki lala'lardan bahsetmiş ve kendi lalası olan Şeyh Emir Bilbasî olduğunu ifade etmiştir. Bitlisi, **Şerefname**, s. 478; Ayrıca iyi bir eğitimden geçen Kürt mirzadeler bazen kendileri de büyük devletlerin şehzadelerine lalalık yapmışlardır. Örneğin Eğil'deki Buldukan mirliği hâkimlerinden Kasım Bey b. Şah Muhammed Bey bilim ve edebiyat sahasındaki yetkinliği, güzel ahlakı ve cesaretinden dolayı Akkoyunlu hükümdarların çocuklarına lalalık yapmıştır. Bitlisi, **Şerefname**, s. 227.

meydana gelirdi. Örneğin, Azizan mirliğinde Cizre şehri mirliğin merkez şehri iken Gurgil ve Fınık bu mirliğin taşra kısmını oluşturuyordu. Benzer şekilde Bitlis mirliğinde Bitlis şehri mirliğin merkez şehriyken Ahlat ve Muş mirliğin önemli taşra şehirlerindendi. Aynı şekilde XV. yüzyılın ortalarına kadar Şenbû mirliğinin başkenti Vestan iken Van ve Colemêrg ise bu mirliğin taşra kentleriydi. Fakat Karakoyunlular'ın Van'ı Şenbû mirliğinden alması ve Osmanlılar döneminde ise buranın Osmanlı beylerbeyliği haline getirilmesi sebebiyle Şenbû mirliğinin başkenti Vestan'dan Colemêrg'e taşınmıştır.

1.2.2.3. Kurumlar

Kürt mirliklerinde hükümdarın iktidarlarının meşru gösterme ve hâkimiyetlerini pekiştirme unsurları olarak hâkimiyet bölgelerinde birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu başlık altında Kürt mirliklerinde görülen ve kurumsallaşmanın da farklı bir göstergesi olan bu yapıları eğitim kurumları ve vakıflar olmak üzere iki ana başlık altında topladık.

1.2.2.3.1. Eğitim Kurumları

Siyasi iktidarlar tarih boyunca meşruiyetlerini koruyup güçlendirmenin yanında ayrıca devam ettirmek için de çeşitli eğitim kurumlarını finanse ederek, mali olarak arka çıkarak kendi hâkim oldukları sahalarda ilmi faaliyetleri desteklemişlerdir. Kürt mirlikleri de benzer şekilde kendi himayelerinde çeşitli alanlarda uzmanlaşmış alimleri ve bilginleri koruyup destek vererek onların çeşitli eğitim kurumlarında dersler vererek öğrenciler yetiştirmelerini sağlamışlardır. Kürt mirliklerinde genel olarak ortaya çıkan ve bölgedeki hâkim mirler tarafından finanse edilen iki tür eğitim kurumu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki mirlik medreseleri, ikincisi ise camiler ve mescitlerdir.

1.2.2.3.1.1. Mescit ve Camiler

İslam âleminde camiler ve mescitler günlük ibadetlerin dışında dini ilimlerin ve beşerî bilimler öğretimi için kullanılan ilk müesseselerden biridir. Benzer şekilde tarih içinde bu müessese mabed, medrese, tekke, devlet yönetim merkezi, mahkeme, hastane gibi amaçlar için de kullanılmıştır. Cami ve mescitlerde oluşturulan ders

halkalarıyla eğitim geleneği oluşturulmuştur[547]. İslam tarihinde ilk ciddi eğitim müesseseleri mescit ve hanlar Hasanveyhî Kürt hanedanlığı emiri Bedir b. Hasanveyh (ö. 405/1015) tarafından hemen bitişiğinde uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlarla birlikte inşa ettirmiştir[548]. Kürt mirliklerinde yaygın eğitim kurumlarının başında gelen camiler ve mescitler bulundukları bölgenin hâkim olan Kürt mirleri tarafından desteklenmiş, giderleri karşılanmış, ihtiyaç olan yerlerde yeni cami ve mescitler inşa ettirilmiştir. Kürt mirlerin muktedir oldukları bölgelerde inşa ettirdikleri ve finanse ettikleri bazı cami ve mescitler ile inşa edildikleri yıllar şunlardır: Bitlis mirliğinde Şemsiyye cami (810/1408), Sultaniye cami (1042/1632), Gökmeydan cami (1216/1801), Begiye mescidi (847/1443), Aynu'l-Barid mescidi (1075/1664), Seyid İbrahim mescidi (1030/1621); Cizre mirliğinde Mir Abdal cami (1437); Şenbû mirliğinde Mir İzzeddin Şir cami (XIV. yüzyıl); Melkişî mirliğinde Yelmaniye cami (804/1401); Melikan mirliğinde Şihabeddin mescidi, Adiliyye mescidi, Küçük Cami (XV. yüzyıl), Melik Süleyman cami (XV. yüzyıl), Koç cami (XV. yüzyıl) ; Müküs mirliğinde Mizgefta Sor cami (XVI-XVII yüzyıl) [549].

1.2.2.3.1.2. Medreseler

İslam âleminde eğitim kurumları içinde medreseler en üst düzeydeki eğitim kurumları olarak yerlerini almışlardır[550]. Kürt mirliklerinde üst düzey eğitim kurumlarının başında gelen medreselerin açılmasına ve finanse edilmesine önem verilmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren idari yapılarını tamamlayan Kürt mirlikleri muktedir oldukları coğrafyalarda birçok medrese inşa etmişlerdir. Kürt mirleri tarafından inşa edilip himaye edilen medreselerden bazıları şunlardır: Bitlis

[547] George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.), Klasik, İstanbul 2009, s. 60-62; Cahid Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, c. I, İFAV, İstanbul 2005, s. 26; Heme Kerîm Hewramî, **Mêjûy Perwerde w Xwêndin le Hucrekanî Kurdistan da**, c. I, Kitêbxana Cizîrî, Duhok 2008, s. 257-259; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK, Ankara 1999, s. 11-20.

[548] Sonradan Nizamulmülk tarafından açılacak olan Nizamiye medreselerine de örnek olan ve bu medreselerde yetişen Ebu İshak Şirazî (ö. 476/1083) gibi birçok fıkıh alimi Hasanveyhîler'in bu mescitlerinden yetişmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, s. 29-30, 46.

[549] Gür, **Ortaçağ ve Sonrasında Kürt Mimarisi**, s. 53-59, 119-121; Ayrıca aynı eserde Kürt mirliklerince inşa edilmiş yapıların genel bir listesi için bkz. s. 255-276; Bu minvalde yapılmış farklı bir çalışma için bkz. Şakir Epözdemir, **Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, Nûbihar, İstanbul 2015, s. 37-90.

[550] İslam medeniyet tarihinde eğitim ve öğretimde önemli bir yere sahip olan medreseler hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. 2, s. 175-183.

mirliğinde İhlasiye medresesi ve Şerefiye medresesi; Azizan mirliğinde Medreseya Sor, Mir Abdal medresesi, Seyfiyye medresesi, Bedriyye medresesi ve Mecdiyye medresesi; Behdinan mirliğinde Kubbehan medresesi; Şenbû mirliğinde Meydan medresesi, Pizan medresesi (1653), Zeynel Bey medresesi ve Gevaş İzzeddin Şir medresesi; Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman medresesi ve Melik Kamil Halil medresesi; Hizan mirliğinde Meydan medresesi ve Davudiyye medresesi; Müküs mirliğinde Mir Abdal medresesi; Şirvan mirliğinde Kufra Zeynel Bey medresesi; Mirdasî mirliğinde Cemşid Bey medresesi, Caferiyye medresesi, Hatuniyye medresesi ve Çermuk Ali Bey medresesi; Suveydi mirliğinde Şîn medresesi; Melkişî mirliğinde Çemişgezek Yelmaniyye medresesi bu türden mirlik medreselerinden birkaçıdır.

Safevîler'in Kürdistan coğrafyasında hâkimiyet kurduktan bir süre sonra Kürt mirliklerinde sert bir şekilde Şiîleştirme siyaseti izlerinin silinmesi için, Safevîler'in bölgeden çıkarılmasıyla birlikte Kürt mirliklerinde özellikle Şafiî mezhebi fıkhı üzerine kurulmuş medrese eğitim programı belirlenmiş ve bu doğrultuda bütün Kürdistan'da medreseler bu eğitim programı üzerinde şekillenmiştir[551]. Örneğin Kürdistanda'ki Şiî etkisi kaldırmak için Şafii mezhebi üzerine kurulan ilk medrese 921/1515 yılında Bitlis'te açılan İdrîs-i Bidlîsî medresesidir[552].

1.2.2.3.2. Vakıflar

İslam tarih ve medeniyetinde önemli bir müessese olan vakıflar ekonomik, kültürel ve sosyal hayatta önemli yer almışlardır. Vakfın temelini oluşturan yardımlaşma, insanlığa karşı olan vicdani sorumluluk Kur'an-ı Kerim'de geçen "fî-sebilillah" yani *malı Allah yolunda harcama* olarak ortaya çıkan ve felsefesi hayrat ve sadaka gibi Kur'anî kavramlarla ilişkilendirilen vakıf kavramı gelişerek İslam devletlerinde çeşitli eserler olarak ortaya çıkmış, zamanla tam anlamıyla hayrat sistemi içerisinde teşekkül etmiş ve ortaya çıkan farklı yapılarla şehirlerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Vakıf hayratı arasında İslam ülkelerinde eğitimle alakalı ve dini nitelikli mescit, cami ve medrese gibi kuruluşlar; tarikat ehli

[551] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 287
[552] Sözkonusu bu medresenin vakıfları hakkında yapılmış kısa bir çalışma için bkz. Rahmi Tekin, "İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, s. 40, Erzurum 2009, s. 240-245.

sûfilerin toplanma yerleri olan tekke, zaviye ve hankah gibi yapılar; fakirlere ve düşkünlere yemek dağıtmak için kurulan imarethaneler; toplanma yeri olan türbeler; bimaristan ve darü'ş-şifâ gibi sağlık kuruluşları; yollar, köprüler, kaleler, hamam ve çeşmeler gibi eserler zamanla oluşmuş ve iktidarın olduğu hemen hemen tüm bölgelerde farklı boyutlarda teşekkül etmiştir[553]. Kürt mirliklerinin muktedir oldukları coğrafyalarda birçok örneğine rastladığımız vakıf benzeri yapılar aynı şekilde iktidarın ve gücün farklı bir teşekkülü şeklinde kendini göstermiştir. Örneğin, Şeref Han-ı Bidlîsî, atası Bitlis mirliği hâkimi Emir Şemseddîn b. Emir Hacı Şeref'in Bitlis Gök Meydan'da 810/1407-1408 senesinde yapılan zaviye, hastane, aşhane ve camiden müteşekkil Şemsiyye külliyesinin vakıfları arasında Muş'a bağlı Tirmît Köyü, Gurcîkan'a bağlı Kefo Köyü, Erciş ile Adilcevaz arasındaki Kazûh Köyü, Bitlis merkezde yedi dükkan, dört tarla, bir kervansaray ve yirmi Ermeni ailenin kaldığı yerlerin ve o güne yetişmemiş olan birçok yapının daha mezkur külliyenin vakıfları arasında saymıştır[554]. Bunu gibi diğer Kürt mirliklerinde de birçok vakıflar yaptırılmış ve halkın hizmetine sunulmuştur. İbn-i Haldûn, eserinde devletlerin vakıf türünden ortaya koydukların eserlerin tamamının onun temelindeki güç ile orantılı olduğunu belirtmiştir. Nitekim, İslam coğrafyasında bulunan Kürt mirliklerinin çoğunluğu dindar hükümdarlar olan yöneticeler tarafından vakıflar hayrat amaçlı yapılmasının yanında iktidarın meşruiyetini sağlayan unsurlardan olduğunu destekler niteliktedir[555].

İslam kültüründe oluşan bir diğer gelenek ise vakıf ve diğer imar faaliyetleri inşa edildikten sonra imar hakkında genellikle ne zaman inşa edildiği ve banisinin kim olduğunu hakkında bilgi içeren bir kitabenin konulmasıydı. Kürt mirliklerinde

---

[553] M. Fuat Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken, İstanbul 1983, s. 310-319; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLII, s. 479-480; Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Osmanlı tarafından buralardaki vakıfların kayıtları evkâf defterlerinde tutulmuştur. Örneğin Diyar-ı Bekir bölgesindeki Kürt mirliklerinde bulunan vakıflar 14 Ramazan 974/1567 tarihli *Defter-i Evkâf ve Emlâk-ı Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir* deftere işlenmiştir. Yine benzer şekilde, bu defterin içinde bulunan *Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf* ve *Defter-i Evkâf ve Zâviye-i Kazâ-i Hasankeyf Der Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir* isimli iki ayrı deftere Melikan Beyliği vakıfları işlenmiştir. Bkz. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir; Ayrıca bu vakıflar tutulan *şer'iyye sicilleri* ve *tapu tahrir defterleri*nde kaydedilmişlerdir. Siirt vakıfları için bkz. Uğur Demlikoğlu, "998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi SBD**, s. 44, Ağustos 2018, s. 40-61; Bitlis Şeriyye Sicilleri için bkz. Halit Başı, "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", **Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi**, c. 4, s. 1, Haziran 2015, s. 47-60.

[554] Bitlisi, **Şerefname**, s. 413.

[555] İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. I, s. 251.

medrese, cami, mescit, köprü, dükkân ve sair hayrat ve vakıflardaki mevcut kitabeler Farsça ve Arapça olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda kitabesi Kürtçe hazırlanan ve bu alanda bilinen ilk Kürtçe kitabe Bazîd Kürt mirliğinde Ehmedê Xanî'nin yaptırmış olduğu caminin kitabesidir[556].

1.2.2.3.2.1. Mescit ve Camiler

Kürt mirliklerinin tamamında görülen en genel vakıf örneklerinin başında bölgede hâkim olan mirlerin kendi adlarına yapıp vakfettikleri mescit ve camilerdir. Mevcut mirlikler de bu yapılar inşa edildikten sonra cami ve mescit gibi yapıların masraflarının karşılanması ve bu yapıların ayakta kalıp sürekliliğinin sağlanması için çeşitli arsalar, köyler, dükkanlar, hamamlar, bağ ve bahçeler bu yapılara mahsusen vakıf malı olarak vakfedilmiş ve vakfiyelere kaydedilmişlerdir. Daha önceden eğitim kurumları kısmında Kürt mirliklerinin inşa ettikleri bu yapılara örnekler verdiğimizden burada sadece birer vakıf unsurları olarak bu yapılara değindik. Örneğin, Melikan mirliğinde Cami-i Kebir vakfına bir hamam ve on dört dükkân bağlanmış; yine Melik Mucîreddin döneminde kendisi tarafından inşa ettirilen Ulu Cami için bir köyün tamamı, Cubbu Anber, Zih ve Deyr Dîl köylerindeki değirmenlerin tamamının ve şehrin içindeki bazı dükkanların gelirleri bu vakfa bağlanmıştır. Benzer şekilde bu mirlikteki diğer bütün cami ve mescitlere vakıflar bağlanmıştır[557].

1.2.2.3.2.2. Medreseler

Medreseler de cami ve mescitler gibi neredeyse tamamında görülen yüksek eğitim kurumu olması ve bölgede muktedir olan hâkim mirlerin aynı zamanda maddi gücünü göstermesi hasebiyle büyük önem görmüştür. Bu sebeple özellikle kendi adına sikke kestiren ekonomik olarak güçlü olan Melikan, Azizan, Şenbû, Behdinan, Bitlis ve Erdelan gibi Kürt mirliklerinde önemli medreseler inşa edilmiş ve bu medreseler bölgenin mirleri tarafından finanse edilmişlerdir. Melikan mirliği hâkimi

[556] Kitabe fotoğrafı ve cami hakkında bkz. Müfid Yüksel, "Şêx Ehmedê Xanî/Şeyh Ahmed el-Hanî", **Rûdaw**, 17.03.2018.

[557] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 311-312; Ayrıca Evliya Çelebi de Kürdistan'da yaptığı geziler esnasında Kürt mirliklerinde karşılaşmış olduğu cami, medrese, kervansaray gibi gideri olan vakıfların giderlerinin tahsil edilmesi için vakfedilen tarla, bağ, bahçe, hamam gibi yapıları tek tek söyleyerek belirtmiştir. Bkz. Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, İstanbul 2000.

Melik Şihabeddin 754/1353-1354'te yaptırdığı Şihabiyye medresesine birçok değerli arazinin yanı sıra yine bu medreseye gelir sağlaması için bir han yaptırmıştı. Yine Melikan mirliği hâkimlerinden Melik Adil yaptırmış olduğu Nuzhe hanının ve yine kendi adına yaptırmış olduğu Adiliyye hamamının gelirini Fahriyye medresesi (Medrese-yi Adiliyye) ve zaviyesine bağlamıştı[558]. Şirvan mirliğinin hâkimi Zeynel Bey'in 1000/1592'de kendi adına Kufra'da yaptırdığı Zeynel Bey medresesine, Kufra'da bulunan Eynu'l-Cezve mıntıkasının bütün arazi ve yapıları, Qulzen bölgesindeki bütün değirmenleri, yirmi dört tuz kaynağı, on köy ve üç nahiyedeki önemli araziler ve bu köylerden gelen gelirler ile birçok meyve bahçesi ile üzüm bağlarının gelirleri bu medreseye vakfedilmişti[559].

1.2.2.3.2.3. Zaviye ve Tekkeler

İslam coğrafyasında önemli vakıf kurumlarının başında gelen zaviye, tekke, hankâh, imaret gibi yapılar her tarafa yayılmış ve farklı mimari özellikler göstererek halkın hizmetine sunulmuştur. Tekke ve zaviyeler genel olarak bir tarikatın idaresi altında olup, toplumun manevi ve ahlaki açıdan eğitilmesini üzerinde durulmuştur[560]. Kürt mirliklerinde zengin bir çeşitlilik gösteren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Nurbahşiyye, Vefaiyye, Rifaiyye, Hurûfiyye, Sühreverdiyye,

[558] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 312-313.

[559] Yine aynı medresenin vakıf gelirlerinin yanında burda okuyan öğrencilerin haftalık yemek listesi, aldıkları harçlıklar, ders veren müderrislerin maaşları, medreseyle ilgili her kaydın tutulduğu medrese kayıt defteri hakkında bilgiler verilmiştir. Nitekim özelde Zeynel Bey medresesi için verilen bu bilgiler aynı zamanda Kürdistan coğrafyasında diğer Kürt mirlikleri tarafından himaye edilen medreselerin genel yapısını anlamamız için bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 34-36; Kürt mirliklerinde medreseler bu şekilde vakıflarla ekonomik olarak destelenirken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mirliklerin lağv edilmesiyle birlikte mirlik medreselerinin beslendikleri sistem bozulmuş ve nihayetinde ortadan kalkmışlardır. Kürt medreseleri üzerine yapılan araştırmalar ise mirlikler sonrasında ortaya çıkan köylerdeki hücre tarzı eğitim veren küçük çaptaki dini eğitim kurumları üzerinde yoğunlaşmış ve bunları Kürdistan medreseleri, Şark medreseleri, Medresetu'l-Ekrâd gibi isimler altında adlandırmışlardır. Bu yüzden günümüzde insanların hafızasında oluşan Kürt medreseleri imgesi bu küçük çaptaki köy hücreleridir. Örnek olarak birkaç çalışma için bkz. Zeynelabidîn Zinar, **Xwendina Medresê**, Pencînar, Stockholm 1993; Mela Birhanê Tarînî, **Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me**, Şîn, Ankara 2011; M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan, İstanbul 2009; Şakir Epözdemir, **Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, Nûbihar, İstanbul 2015; Kadri Yıldırım, **Kürt Medreseleri ve Âlimleri, Cami ve Hücreler**, c. III, Avesta, İstanbul 2018; ʿAbd-Allāh Mardūḵ, "Education The Madrasa in Sunni Kurdistan", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2011, (ulaşım tarihi 28.03.2018).

[560] Mustafa Kara, "Tekke", **DİA**, İstanbul 2011, c. XL, s. 368-370.

Halvetiyye, Kalenderiyye, Safeviyye gibi tarikatlar[561], dolayısıyla zaviye ve tekkelerin de sayısında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Burada sadece Kürdistan coğrafyasında hâkim mirlerin siyasi iktidarlarını meşru kılmak, iktisadi gücünü göstermek babında bir örnek veriyoruz. Şeref Han-ı Bidlîsî, Şerefname'de Bitlis mirlerinin birçok kimselere, sûfî ve dervişlere iktalar tevcih ettiklerinden bahseder. Örneğin, Hüsameddin Bidlîsî'yle çağdaş olan Derviş Hacı İsa Bidlîsî'ye bir zaviye tahsis edilmiş, Hacırlu köyünün gelirlerinin yarısı mezkûr zaviyeye gelir olarak bağlanmıştır[562].

Melikan mirliğinde bulunan en önemli iki zaviye İmam Abdullah zaviyesi ve Şeyh Çoban zaviyesidir. Bu zaviyelerin dışında birçok zaviye ve bunların gelirlerini sağlamak için oluşturulan vakıflar kurulmuştur. Buranın hâkimlerinden Melik Adil Süleyman Hasankeyf'teki Bayezidî, Bistamî, Edhemî ve diğer tarikatların dervişleri için zaviyeler inşa ettirmiş ve vakıflar bağlatmıştır. Melik Kamil Halil tarafından 861/1457'de vakfiyesi yazdırılan İmam Abdullah zaviyesine Beşiri'nin Barsala ve Sahasma köylerinin tamamı, Hasankeyf şehir merkezinde bulunan Sûku'l-Kutn (Pamuk Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Neccarîn (Marangozlar Çarşısı)'ında dört dükkan, Sûku'l-Helaviyye (Tatlıcılar Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Serracin (Semerciler Çarşısı)'ndaki dükkanların tümü, Sûku'l-Aşere meydanındaki bütün dükkanlar ve ambarı, Dicle Nehri kıyısında önemli birçok arazi, Resu'l-Cisr Mahalesi ve Şat Mahallesi'ndeki evlerin tümü, İmam Abdullah Türbesinin yakınındaki birçok meyve bahçesi ve bağlar, Neyrmîr köyü yolu üzerinde bulunan mağaraların tümü, Fevkaniyye köyündeki değirmenin yarısı ve daha birçok sulakarazi, dükkan, ev ve ambarlar bu zaviye için vakfedilmiştir[563]. Bu vakfiyenin gelirinin yüksekliği ve zaviyeye vakfedilen mal ve mülkler aynı zamanda dönemin hâkiminin gücünü göstermesi bakımından da önemlidir.

---

[561] Kürdistan coğrafyasında bulunan tarikatlar hakkında yüzeysel bir çalışma için bkz. Muhammed Rauf Tavakkoli, **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, Mehmet Polat (Çev.), Hîvda, İstanbul 2010; Ali Tenik, **Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar**, Nûbihar, İstanbul 2015.

[562] Şeref Han'ın deyimiyle her zaman fazıl ve âlimlerin toplandığı yer, bilginlerin merkezi konunmunda olan Bitlis mirliğinde Mevlana Abdurrahman Bidlîsî, Şeyh Ammar Yasir Bidlîsî, Şeyh Ebu Tahir Kurdî, gibi birçok tarikat ehli sûfî ve şeyhi yerleşmişti. Dolayısıyla bu mirlikte pek çok tekke ve zaviye vardı. Geniş bilgi için bkz. bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği...**", s. 42-44.

[563] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 315-317.

1.2.2.3.2.4. Mezarlık Vakıfları

Kürt mirliklerinde genellikle hanedan ailesinde gördüğümüz mezar vakıfları, vakıf müessesesinin farklı bir yönünü oluşturmaktadır. Şenbû, Bitlis ve Azizan gibi Kürt mirliklerinden günümüze bu vakıf türünde, müteveffanın ruhuna dua ve Kur'an-ı Kerim'den cüzler okunması için tutulan kişilerin günlük harçlığını karşılamak için birtakım yerler vakfedilmiş, vakfedilen yerler bir nevi vakfiye defteri olarak mezar taşına nakşedilmiştir[564]. Örneğin, Şenbû mirliğinin merkezi Hakkari'de Emir Şerif'in eşi Şemse Hanım'ın 1202/1787 tarihli ayakucu mezar şahidesinde, Emir Şerif'in İrisan köyünün dörtte birini ve on beş kuruşu sebil olarak her gün bir cüz Kur'an okuyan kişiye yarısı sabah ve yarısı akşam olmak üzere vakfetti şeklinde yazılmıştır. Yine aynı şekilde Hakkari Melik Esed Mezarlığında bulunan Muhammed Nasrî Han'ın mezar şahidesinde de okunan her on iki devir için bir kuruş vakfedilmiştir[565].

1.2.2.3.2.5. Kütüphaneler

İslamiyetin ilme önem vermesi, Müslümanların ilim adamlarına karşı büyük saygı ve sevgi göstermeleri İslam dünyasında insanları eğitime teşvik etmiştir. Gayrimenkul olmamasına rağmen insanlara yararlı olması ve hayırlı işlerden sayıldığından zamanla kitap vakfı geleneği oluşmuştur. Zamanla hükümetin olduğu yerlerde bölgenin hâkimi, veziri, üst düzey yöneticileri kendi özel kütüphanelerini ya da vakıf kütüphaneleri oluşturmuşlardır[566]. Kürt hanedanlıklarından itibaren Kürdistan coğrafyasında Kürt hâkimlerin kurmuş oldukları birçok kütüphaneye rastlamaktayız ki bunlardan ilki Mervanî hanedanlığının başkenti Meyyâfârikîn'de bulunan Nasruddevle b. Mervân'ın adına bilinen kütüphanedir[567]. Yine aynı şekilde Eyyubî devleti tarafından daha güçlü ve zengin bir şekilde devam ettirilen bu gelenek Kürt mirliklerinde de önemli örnekler vermiştir. Çoğu mirliğin merkezinde önemli sayıda denebilecek kadar kitap içeren büyük şahsi mirlik kütüphaneleri

[564] Bitlis örneği için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 465.
[565] Mehmet Top, "Hakkari'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları", **XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999**, Ankara 2002, s. 1293; Alikılıç, **İrisan Beyleri**, s. 77-87.
[566] Yahya Mahmud Cüneyd, **İslâm Aleminde Vakıf Kütüphaneciliğinin Doğuşu ve Gelişimi (Kültür Mirasının İçeriği)**, Süheyl Sapan (Çev.), Kent Işıkları, İstanbul 2009; İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", **DİA**, İstanbul 2003, c. XXVII, s. 11-32; Zeydân, **İslâm uygarlıkları Tarihi**, c. 2 , s. 183-200.
[567] Cüneyd, **İslâm Aleminde Vakıf Kütüphaneciliği**, s. 49; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 523-524.

oluşturulmuştur. Bu kütüphaneler aynı zamanda Kürt mirlerinin ilme ve bilime verdikleri önemi göstermenin yanında entelektüel kişiliklerinin de farklı bir göstergesidir. Örneğin, Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman, Melik Eşref Ahmed ve Melik Kamil Halil'in özel kütüphaneleri mevcuttu. Özellikle Melik Adil Süleyman'ın kütüphanesi kendi döneminin meşhur kütüphanelerden biri olarak namını duyurmuştur. Melik Adil Süleyman'ın kitaplara karşı özel ilgisi vardı ve kitap koleksiyonunu genişletmek için uzak yerlerde bulunan kitapları temin etmek, satın almak, satılmayan kitapları istinsah ettirmek için görevliler gönderirdi. Yine kendi adına inşa ettirdiği Adiliyye (Fahriyye) medresesinin kütüphanesi için dışardan birçok kitap getirtip bu kütüphaneden sorumlu maaşlı memurlar görevlendirmiştir. Örneğin, Melik Adil Süleyman 810/1407-1408 senesinde bir emirini Kahire'ye İbni Asâkir'in *Târihu Dimeşk* adlı eserini yaklaşık altmış cilt olan tarih kitabını istinsah ettirmesi için yollamıştır. Aynı zamanda kendisi de iyi bir müntensih olan Hasankeyh hâkimi, kendi kütüphanesinin bünyesinde Şeref b. Emira es-Serayi gibi birçok meşhur hattatların yanında önemli müntensih, müzehhip, mücellitler çalışmıştır[568]. Yine zengin ve köklü kütüphane geleneğini Erdelan, Şenbû, Behdinan, Bitlis Kürt mirliklerinde de görmekteyiz. Nitekim Osmanlılar tarafından talan edilen Bitlis hâkimi Mir Abdal'ın kütüphanesindeki kitapların mezatta satılırken bunu müşahede eden Evliya Çelebi, eserinde söz konusu eserlerin güzelliğini ve paha biçilmezliğini büyük bir hayranlıkla anlatmıştır. Böylesi kitapların padişahların, şeyhülislamların, meliklerin kütüphanelerinde dahi bulunmadığını ifade ederek bu kütüphanede bulunan kitapların listesini ve istinsah edildikleri tarihleri vermiştir. Çelebi ayrıca Mir Abdal'ın, bizzat kendisinin istinsah ettiği eserlerin yanı sıra, Arapça ve Farsçaya hâkim olduğunu, iyi bir şair, hattat ve müstensih olduğunu belirtmiştir[569]. Bunun yanı sıra Soran mirliği hâkiminin eşi Hanzade Hatun'un 1070/1659'larda, yine aynı mirlikte sonraki dönemlerde Sitî Rediye Hanım adına 1182/1768'lerde büyük bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir[570]. Buradan hareketle Erdelan Kürt mirliği

[568] Melikan mirliğinde mevcut kütüphaneler hakkında geniş bilgi için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 306-310.
[569] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 142-145.
[570] Soran Beyliğinin eşlerinin sahip oldukları bu kütüphanelerden kalan mevcut elyazmaları ve bu yazma üzerindeki mezkûr kişilerin sahip olduğunu gösteren mühürlerle birlikte günümüzde Bağdat *Daru'l-Seddam li'l-Mahtutat Kütüphanesi*'nde elyazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir. Bkz. Mihemed Elî Qeredaxî, **Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekanyanewe**, c. I, Çapxaney Wemiyd, Bexda 1998, s. 84-86; Bunların yanında Qeredaxî bu eserinde *Daru'l-Seddam*

Mah Şeref Hatun da göz önünde bulundurularak şu sonuç çıkarılabilir ki, Kürt mirliklerinde "Mîranete" olarak adlandırılan mirlerin eşleri de Kürt mirliklerinde önemli bir konuma sahiplerdi. Mîraneteler, kimi zaman entelektüel kişilikleriyle ön plana çıkmış ve mirliğin yönetiminde de önemli işlerde bulunmuşlardı.

Genel olarak mirliklerde bulunan bu zengin ve çeşitli kütüphaneler Kürt mirlerinin kitaba verdikleri önemin bir nişanesi olmasıyla birlikte mirlerin ilmi ve edebi anlamda entelektüel seviyesini anlamak için de önemli bir ipucu vermektedir. Aynı şekilde Kürt mirliklerindeki ilme verilen önem dönemin ünlü alimlerinden Mevlana Muhammed Berkal'î (ö. XVI. yüzyıl ortaları)[571], Mela Muhyiddinê Cizîrî (ö. XVII. yüzyıl ortaları)[572], Mevlana Ebubekirê Musennifê Goranî (ö. 1014/1605-1606)[573], Mevlana Hasan Sorcî (ö. XVI. yüzyıl), Mevlana Zeyneddin Bibî (ö. XVI. yüzyıl), Mevlana Seyyid Ali (ö. XVII. yüzyıl), Mela Salihê Hekkarî (ö. XVII. yüzyıl)[574], Mela Ebdullahê Rebetkî, Mela Huseynê Şîvekî, Mela Muhemmedê Şîranşî[575], Mela Xelilê Sêrtî (ö. 1843)[576] gibi birçok alimin bu mirliklerde himaye edilmesini sağlamıştır[577].

---

li'l-Mahtutat Kütüphanesi'nde mevcut olan elyazmaların tasnifini yaparak, hangi elyazmanın hangi mirliğin hangi medresesinde, ne zaman ve kim tarafından yazıldığını inceleyen geniş ve detaylı bir araştırma yaparak bu bilgilerini özellikle on cillten oluşan adı geçen eserinin yanında diğer çeşitli eserlerinde yazmıştır.

[571] Şem'î, 1682'de Türkçe'ye tercüme ettiği Şerefname'de Mevlana Muhammed Berkal'î'nin ve diğer nice fazilet sahiplerinin Kürtçe dilini makbul tuttuklarından bahsetmiştir. Bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50; Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 377.

[572] Şem'î, benzer şekilde aynı ifadeleri Mela Muhyiddinê Cizîrî için de kullanmış, kendisinin Kürtçeyi diğer dillere tercih ettiğini belirtmiştir. Bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50; Bitlisi, **Şerefname**, s. 173.

[573] Mezkûr alim için düzenlenen sempozyumda bildirilen çeşitli sunumlarda alimin hayatına, eserlerine, önemine ve diğer alimlerle olan ilişkisine değinilmiştir. Bkz. **Mecmû'ayê Meqalat Kongreyê Beynelmîleliyê Bozorgdaşt Mamosta Mela Ebûbekir Musennif**, İdareyê Ferheng ve Erşadê İslmaî Şehristanê Merivan, Merivan, Ordıbıhışt 1391.

[574] Mustafa Dehqan, "The Fatwa of Mala Salih al-Kurdî al-Hakkarî: An arabic Manuscript on the Yezidi Religion", **The Journal of Kurdish Studies**, volume VI, s. 140-162.

[575] Mustafa Dehqan, "Haşiyeya Enwar el-Tenzîlê ya Muhemmed el-Şîranşî el-Kurdî", Robîn Şahin (Çev.), **Derwaze**, jimare 1, Gulan 2017, s. 128-146.

[576] Ömer Pakiş, "Molla Halil Siirdî", **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 250-251; Abdurrahman Adak, "Mela Xelîlê Sêrtî: Helbestvanê bi Mexlesa 'Şewqî' û Helbestên Wî yên Kurdî (Kurmancî)", **Mukaddime**, sayı 1, 2010, s. 143-169.

[577] Örneğin Cizre Azizan Beyliği hâkimi Bedir Bey'in alimlere ve fazilet sahibi insanlara düşkün olması sayesinde Cizre'de Mevlana Muhammed Berkaleî, Mevlana Ebubekir, Mevlana Hasan Sorcî, Mevlana Zeyneddin Bibî, Mevlana Seyyid Ali gibi birçok alim burdaki medreselerde Cizre hâkiminin himayesinde dersler veriyorlardı. Bitlisi, **Şerefname**, s. 173; Bazı alimler ve yazmış oldukları Arapça eserler için Mustafa Dehqan, "Kurdish Writers in arabic Biographical Dictionary", **Journal of Religious & Theological Information**, volume 7, 2009, s. 171-179.

Bütün bunlar kısaca toparlanacak olursa gerek eğitim kurumları ve gerekse de vakıf adı altında mirlik topraklarında inşa edilen mescit, cami ve medreseler ile halkın hizmetine sunulan tekke ve zaviyelerin; yol, köprü, çeşme ve kervansaray gibi çeşitli vakıfların, ilmi anlamda alimlerin ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılayacak entelektüel birikimi sağlayan kütüphanelerin kurulması ve bu yönde diğer birtakım faaliyetler özetle, Kürt mirliklerinde bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde okunup değerlendirilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜRT MİRLİKLERİNDE EDEBİ PATRONAJ GELENEĞİNİN TARİHSEL ARKAPLANI

Ortaçağ İslam dünyasının neredeyse bütün bölgelerinde tekâmül etmiş, patronaj geleneğinin ana unsurunu oluşturan gazel ve kaside türü şiirleri daha iyi anlamak için bu problemin kökenlerine inmek meseleyi daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Mezkûr dönemde neredeyse her sarayın kendine ait bir şairinin bulunması, kendi topraklarında hâkim olan hükümdarın adının şairiyle anılması, şairleri sayesinde adının yedi düvelde nam bulması edebiyat geleneği içerisinde alışıla geldik bir durum olmuştu. Hükümdarların devlet işlerinin yanında kendi iktidarlarını meşrulaştırmak için kendi dönemin bir nevi medyasını oluşturan şairlere fazlasıyla kıymet vermeleri, lütuf ve ihsanlarda bulunmaları, halkın içinde kendilerinden önceki büyük hükümdarlar gibi iyi yönlerinden bahsettirmeleri, kendilerine ithaf edilecek şekilde eserler telif edilmesini istemeleri, methiye ve fahriye türünde kasidelerde isimlerinin yer almasıyla tarihin ölümsüz sayfalarına isimlerini yazdırmak arzusunun bir sonuncuydu. Buna paralel olarak da şairlerin cömert sultan arayışları, saraylarında bulunan ehl-i hüner sınıfına girmeyi, dergahlarına misafir olmayı, kendilerine sahip çıkıp inamlarıyla mesut eden hükümdarları yazdıkları methiyelerle yüceltmeleri bu geleneğin bir parçası idi.

Bütün bu belirtmiş olduğumuz sistemin altyapısı, İslam coğrafyasının özellikle Hz. Ömer döneminde genişlemesinin paralelinde, İslamiyet'in Arap olmayan topluluklar arasında yayılmasıyla başladı. İslam'ın İran, Suriye, Irak ve Mısır topraklarına girmesinin neticesinde Arap toplumuna, yeni kültürler sahip oldukları birikimleriyle Arap-İslam kültürüyle etkileşime girdiler. Emevîler dönemine nispet Abbasîler döneminde kendini güçlü bir şekilde hissettiren söz konusu kültürleşme sürecinde en etkili olan toplum İslamiyet'in hemen öncesinde

dahi varlığını sürdüren kültürel anlamda ileri bir seviyeye sahip olan Sasaniler gibi büyük devletler kurmuş olan ve yüksek saray kültürüne sahip olan İran toplum ve medeniyetiydi. Nitekim İranî geleneğin etkisiyle birlikte edebiyat ve özel anlamda şiir bundan belki de en çok nasibini alan sahalardan biri olmuştu. Bununla birlikte mevalilerin bilhassa şu'ûbî düşüncesinin etkisiyle Arapçaya kendi kültürlerinden çevirmiş oldukları eserler de bu kültürleşme sürecine farklı boyutlar kazandırıyordu.

Bütün İslam coğrafyasında tesadüf ettiğimiz patronaj geleneği ile hami ve şair arasında çizmeye çalıştığımız genel tablonun geçtiği merhaleleri görmek üzerinde çalıştığımız konuyu daha da anlaşılır kılacaktır. Bu sebepten çalışma konumuzun özünü teşkil eden Kürt mirliklerinde patronaj geleneğini daha iyi anlamak ve konuyu biraz daha berraklaştırmak için mirliklerin altyapısını oluşturan ilk iktidar formları olan Kürt hanedanlıklarında patronaj geleneğinin geçtiği merhaleleri kısaca açmaya çalıştık ve bu edebi gelenek çerçevesinde müşahhas örnekler üzerinden şiirler vererek bu bölümü tamamladık.

2.1. TARİHSEL ARKA PLAN

2.1.2. İslamiyet Sonrası Arap Toplumu ve Mevali İlişkisi

İslam öncesi dönemde[578] Arap topluluğunun sosyal yapısı, genel olarak göçebe hayatı süren bedeviler ile, şehir ve köylerde yerleşik bir hayat süren şehirlilerden oluşmaktaydı. Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan bedeviler, geçimini tarım ve hayvancılıkla yapıyorlardı. Tarım ve çiftçilikle meşgul olmak yerleşik bir düzen istediği için, bedevilerin çok az bir kısmı toprakla uğraşıyordu. Yanı sıra hayvancılıkla uğraşan bedeviler ise hayvanlarına otlak bulmak için sürekli yer değiştirmek zorundaydılar. Bu şekilde sürekli yer değişikliği, hayvanlarla beraber yapılan uzun süreli göçler Arabistan'ın çetin çöl ve dağlık arazi şartlarında yaşam için zor şartlar sunuyordu. Nitekim ıssız çöllerde yaşayan bedevilerin karakterlerine, doğanın kendisi gibi kuvvet, sertlik, cesaret, atılganlık ve sıkıntılara karşı tahammül sirayet etmişti. Bedeviler genel olarak göçebe hayatı sürüp diğer insanlardan uzak yaşadıklarından dolayı sert ve kaba bir ahlaka sahiplerdi. Bununla birlikte

[578] İslam dini geldikten sonra Müslümanlar tarafından Cahiliye devri olarak adlandırılan bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Câhiliye", **DİA**, İstanbul 1993, c. VII, s. 17-19; T. H. Weir, "Câhiliye", **İA**, İstanbul 1988, c. III, s. 11-12.

misafirperverlik, cömertlik, hamaset ve mürüvvet ise Araplar'ın güzel hasletlerindendi[579].

İslam öncesi bedevi Arap toplumunda insanlar arasında kendiliğinden gelişen kabile asabiyeti mevcuttu. Zaten bu dönem bedevi toplumları göçebe bir yaşam sürdüklerinden belli bir vatanları olmadığı gibi bedevileri bir arada tutacak bir dinleri de yoktu. Bunların yanında nesep ve dil bedevileri birbirine bağlayan yegâne bağdı. Bundan ötürü Arap toplumunda hiçbir kavimde olmayacak bir biçimde soy sop konusuna ağırlık verilmiş, bilinen ilk atalarına gidinceye kadar şecereler tutulmuştu. Yine aynı şekilde kabile ve boyları da birbirine yaklaştıran en temel unsur nesepten gelen akrabalık ve asabiyet bağlarıydı. Bedevi Arap toplumunda insanların toplumdaki sınıfları asabiyetin belirlenmesinde önemli bir etkendi. Sosyal statü olarak toplumda genel olarak hürler, köleler ve mevali[580] olmak üzere üç sınıf mevcuttu. Bunlardan ilki olan hürler sınıfı, Arap kabilelerinin has fertleri olan, kabileye bağlı aile fertlerinden oluşurdu ki bunları birbirine bağlayan kan bağlarıydı. Bu kişiler her hususta eşit bir hayat sürerlerdi. Köleler ise Arap toplumunda savaş esirleri ya da komşu ülkelerden parayla satın aldıkları köle ve cariyelerden oluşurdu ve hürlerin sahip olduğu şeref ve haklara sahip değillerdi. Dönemin bir mesleği olan esir tüccarlarının elinde esir meydanlarında bir eşya gibi alınıp satılırlardı. Aynı şekilde veraset yoluyla birinden diğerine intikal eder, hediye olarak bir başkasına

[579] Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 211-213; Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 41-53; Adnan Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, Beyan, İstanbul 2015, s. 16-24; İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. I, s. 155-166; Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, İletişim, İstanbul 2013, s. 27-36; Marshall G. S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni İslâm'ın Klasik Çağı**, c. I, İz, İstanbul 1995, s. 35-80; Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Ağaç, İstanbul 2009, s. 33-50; Ayrıca İslam önceki dönemde Arapların sosyal yapısını, dinlerini, yaşayışlarını, kabilelerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve daha birçok konuyu ele alan müstakil bir çalışma için bkz. Şemseddin Günaltay, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli (Haz.), Ankara Okulları, Ankara 1997. ve M. Şemsettin Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Mehmet Mahfuz Söylemez (Haz.), Ankara Okulları, Ankara 2006.

[580] Kelime manası olarak mevlâ (çoğ. Mevali) kelimesinin birçok sözlük anlamı mevcuttur. Bunlardan başlıcaları rabb, malik, sahip, efendi, azatlı köle, yakın akraba, komşu, yardımcı, müttefik, ortak ve sair anlamlara gelmektedir. Ayrıca İslam hukukunda ise *mevla'l-'itâka* ve *mevla'l-muvâlât*/*mevla'l-halîf* olarak ikiye ayrılmıştır. Bunlardan ilki, yani mevla'l-'itâka köle iken azat edilen ve üzerinden kölelik durumu kalkan fakat velâlık durumu devam eden kişilere denirdi. Mevla'l-muvâlât veya mevla'l-halîf ise çeşitli sebeplerden dolayı kendi kabilesinden ayrılıp başka bir kabileye sığınıp ona intisap eden veyahut bir başkasına antlaşma, karışma ya da mensup olmaya vesile bir hizmetle bağlanan kimselere denirdi. Bu velâ türü cahiliye devrinde olduğu gibi İslam sonrası dönemde de olmuştur. Zamanla mevlâ kavramı gelişmiş, İslamiyet'ten sonra daha geniş bir mana yüklenmiştir ki Arap olmayan milletlerden Müslüman olan herkese mevlâ adı verilmiştir. Mustafa Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, İşaret, İstanbul 1992, s. 38-39; Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 232-236.

gönderilir veya sanat, ticaret ve çiftçilikte kullanılırlardı. Bunların dışında hürler ile köleler arasında yer alan mevali sınıfı genel olarak azat edilmiş köle ve cariyelerden oluşurdu, azat edilen köle sahibinin mevlâsı olur, velâ yoluyla sahibine veya kabilesine mensup sayılırdı[581]. Mevali sınıfına[582] mensup biri köleler gibi alınıp satılamazdı, evlilik ve mirasta onlara hürler gibi muamele yapılmazdı, aynı şekilde mevlâ olan biri hür kadınla evlenemezdi[583]. Bunların dışında diğer uzak bölgelerden gelen ve zamanla topluma karışarak asimile olan Habeşli, Yahudi, Rumî, Keldani gibi milletlerin yanında *ebna'* olarak isimlendirilen Yemen bölgesindeki Araplar'ı Habeşliler'in egemenliğinden kurtaran Sasani imparatorluğunun bakiyeleri olan İranlılar da mevcuttu. Bütün bu unsurlar hep birlikte İslam öncesi Arap toplumunu oluşturuyorlardı ve onları birbirlerine bağlayan tek şey kabileler şeklinde ortaya çıkan asabiye şuuruydu[584].

İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed (sav.) İslam'ın adalet ve eşitlik prensipleri çerçevesinde, insanların ırklarına ve renklerine bakmaksızın bütün Müslümanları birleştirmeyi ve Arap toplumunda yaygın olan taassup ve kabile hizipleşmesini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bu prensipleri her zaman ve zeminde dile getiren Hz. Peygamber, "Müslümanlar kardeştirler" düsturuyla kardeşlik hukukunu ilan etmiş ve üstünlüğün sadece dini anlamda takvayla olacağını belirtmişti[585]. Araplar'ın Cahiliye döneminden kalan kabileler ve şahıslar arasındaki asabiyete dayanan birleşmeyi bozmayı, onları birbirine bağlayan bağların yalnızca

---

[581] Neş'et Çağatay, **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1957, s. 116-121; İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. I, s. 182-183.

[582] Kürtler, Farslar, Nebatiler, Kıptiler, Rumlar, Hintliler ve sair milletlerden birçok insan İslami fetihlerden sona bu dini kabul ederek Müslüman oldular. İşte İslami fetihler çerçevesinde ve daha sonrasında Arap egemenliğindeki topraklarda İslamiyet'i kabul etmiş Acemler "Mevali" olarak adlandırıldılar. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 81-88; Ayrıca burada "Acem" kavramını açmak da yaralı olacaktır. Acem kelimesini Araplar, Arap olmayan kimseler için kullanmışlardır. Kelime kökeni olarak "konuşurken dil kurallarına uymamak, dili bozuk olmak; düzgün ve fasihin zıddı" anlamlarına gelen Arapça "ucme" kökünden türemiş bir sözcüktür. Bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Acem", **DİA**, İstanbul 1988, c. I, s. 321.

[583] İslam'da kölelik ve mevali tartışmaları için bkz. Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 272-283.

[584] Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 213-237; Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, s. 24-28.

[585] Müslümanların kardeş ve eşit olduklarına dair pek çok hadis vardır. Örneğin bunlardan biri şöyledir: "*Allah indinde en şereflîniz takvaca en ileri olanınızdır. Arabın Acem üzerine bir üstünlüğü yoktur, Acemin de Arap üzerine bir üstünlüğü yoktur. Siyah derili olanın beyaz derili üzerine bir üstünlüğü yoktur, beyazın da siyah derili üzerine bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük sadece takva iledir*." Cem'u'l-Fevâid, 1/510, no: 3632; *el-Müsned, Müessesetu'r-rialse, 1421-2001,38/474/h. no:23489.*

İslam dini olmasını istemişti. Bu eşitliği pratik hayata da uygulayan Hz. Peygamber'in Selman el-Farisî, Bilal el-Habeşî ve Caban el-Kurdî gibi insanlara kıymet vermesi ve onları yakınında bulundurması bu düşüncenin pratikteki en güzel örneklerinden olmuştu. Denilebilir ki sadru'l-İslam'da Cahiliye dönemi Araplar'da var olan kabileciliğe dayalı asabiyet şuuru baskılanmış, yerini İslamiyet'in getirmiş olduğu takvadaki üstünlüğe bırakmıştı[586].

Hz. Peygamber'in 632 senesinde vefatından sonra, Hulefa-yi Raşidîn döneminde (632-661) halifeler onun bıraktığı düzeni korumak için büyük çaba harcayarak Arap olan ve olmayan bütün tebaanın bir arada eşit bir şekilde yaşamalarını sağlamaya çalıştılar. Hz. Ebubekir döneminde (632-634) Şam'da hâkim olan Gassaniler'e yönelik seferlerle Müslümanlar dışa doğru açılmaya başladılar. Bunun en zirveye ulaştığı dönem İran'a ve Mısır'a yapılan seferlerle Hz. Ömer devri (634-644) idi[587]. Araplar, Sasaniler'in hüküm sürdüğü geniş İran coğrafyasında, çoğunlukla Kürtler'in bir kısmının da mukim olduğu Kadisiyye ve Nehavend bölgelerinde yapılan savaşlarda birtakım zaferler elde ederek Irak ve İran bölgelerinin büyük bir kısmını ele geçirerek[588] Sasani imparatorluğunun geri dönülmez şekilde tarih sahnesinden silinmesini sağlamışlardı[589]. Bu durum aynı zamanda büyük İran medeniyetinin dağılmasına ve bu dağılmayla birlikte yeni yapısal sistemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Aynı şekilde Arap-İslam ordularının Bizans imparatorluğuna karşı yaptıkları seferler, Mısır'ı ve Endülüs'ü ele geçirmelerini sağlamıştı. Bununla birlikte Araplar, sınırsız ganimetler ile binlerce köle ve cariyeye sahip olmuşlardı ki bu durum bir motivasyon ve teşvik sebebi olarak da görülüyordu. Toprakların genişlemesi ve toplanacak haraç ve vergilerin artmasıyla birlikte Bizans ve Sasani imparatorluklarının yönetim mekanizmaları yeni sistemle buluştu.

---

[586] Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, s. 29-42; Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 32-35; Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 55-74.

[587] Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 77-81.

[588] Cibal, Deylemistan, Taberistan gibi bölgeler coğrafik sebeplerden ötürü daha geç ele geçirilmiştir. Bu konuyla ilgili bkz. Reşid Yasemi, **Kurd ve Peyvestegi-yi Nejadî ve Tarihî-i Û**, İbn-i Sina, Tahran byy., s. 175-180.

[589] Belâzurî (ö. 279/892) eserinde İran topraklarının fethinde Kadisiyye ve Nehavend'in fetihlerine değinmiş ve önemli bilgiler vermiştir. Bkz. el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 291-299, 344-350; Poladyan, **VII.-X yüzyıllarda Kürtler**, s. 17-19; Nehavend'in fethi ve Müslüman toplumların İranlılara karşı galibiyeti ve bu galibiyetin etkileri hakkında geniş bilgi için Abdulhüseyn Zerrînkûb, **Du Karn-ı Sükût**,, Suhen, Tahran 1378, s. 77-84.

Üçüncü halife Hz. Osman devrine (644-656) baktığımız da ise, bu dönemde önemli bölgelerdeki valilerin görevden alınıp yerlerine kendi akrabalarından ve kabilesinden insanlara göreve atamasıyla birlikte gelişen olaylar tekrardan Arap asabiyetinin ortaya çıkmasına zemin oluşturdu. Bu dönemde Kureyş kabilesinden olan Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasındaki rekabetin dışında, İslami fetihlerde sonradan yer alan Kuda'a, Temîm, Kinde, Ezd, Rebia, Abdulkays gibi kabileler de yönetimde söz sahibi olmalarının zamanının geldiğini dile getirmeye başlamışlardı. Hz. Osman bu dönemde, Dâbî b. Hâris el-Burcumî gibi tekrardan kendi kabilelerini övüp diğerlerini hicveden şiirler yazan şairleri sert bir biçimde cezalandırdı. Ancak kabile asabiyetinin tekrardan canlanması ve dönemin şairlerinin kabile eksenli şiirler söylemelerine uygun malzemeler tekrardan oluşmaya başlamıştı. Nitekim üçüncü halifenin şehit edilmesi de Yemen'den gelen muhalif Araplar'ın isyanı sonucu olmuştu. Bu gelişmelerin ardından halife seçilen Hz. Ali de kendi devrinde (656-661) selefleri gibi asabiyete karşı bir tavır sergileyip Müslümanların kardeşçe bir arada yaşadığı bir siyaset geliştirdi. Kendi döneminde asabiyet çağrısı yapan hatip ve şairlere karşı etkin bir mücadele izledi. Genel olarak baktığımız zaman ilk iki halife döneminde Hz. Peygamber dönemine yakın bir yönetim anlayışı sergilendiği görülmektedir. Ancak üçüncü halifeyle birlikte Arap toplumu arasında gerek hilafet ve yönetim gerekse sosyal ve ekonomik çıkarlar hususunda siyasi rekabet ve mücadeleler baş göstermişti. Öyle ki bu mücadeleler Şam ve Medine merkezli iki gücün Muaviye ve Ali'nin saflarında karşı karşıya gelmesiyle sonuçlanacaktı[590].

Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı Şam'da örgütlenmesi aslında Emevîler döneminin de başlangıcı sayılıyordu. Emevîler'in hanedanlığı döneminde (661-750)[591] Araplar, Müslümanlar'ın hakimiyeti altına giren diğer milletlerin üstünde bir payeye ulaşmışlardı. İlk zamanlar diğer milletten olanlar bu durumu yadırgamıyor, İslamiyet'i yayan ve destekleyen temel unsurun Araplar olduğunu kabul ediyorlardı. Bu nedenden ötürü kendilerinden bir adım önde ve bir nebze daha imtiyazlı bir konumda olmalarını benimsiyorlardı. Araplar da diğer Müslümanlara karşı

[590] Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 247-266; Adem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", **İstem**, yıl 6, sayı 12, 2008, s. 17-25; Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, s. 43-48.
[591] Emevîler hanedanlığı hakkında genel bilgi için bkz. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 99-116.

bulundukları konumdan dolayı övünüyorlardı. Her şeyden öte Araplar diğer milletleri "küfrün karanlığından çıkarıp İslam'ın parlak güneşiyle onları buluşturdukları için" kendilerine minnet duyulmasını bekliyorlardı. Zamanla Araplar dinleri İslam'ın yanında Araplıklarıyla mevaliye karşı övünmenin ötesinde mevaliyi soy, dil, din, yaradılış itibariyle kendilerinden ayrı görmeye başladılar. Mevaliyi hor ve hakir görmelerinin yanında damarlarında akan kanın değersiz olduğunu, daha da ileriye giderek Arapların sahip olduğu saf kanın bozulmaması için bir mevlâ erkeğin bir Arap kızıyla evlenmesini affedilemez bir suç olarak gördüler. Benzer şekilde Araplar bir mevlânın arkasında namaz kılmamaya, cenaze namazlarını cemaatte bir Arap'ın bulunması durumunda asla bir mevlâya kıldırtmamaya başladılar. Savaşlarda da benzer durum kendini göstermeye başlamıştı ve orduda bulunan Araplar ve mevali arasındaki eşitsizlik bundan farksız değildi. Araplar süvari olarak savaşa girerken mevalilere at verilmezdi. Savaş sonrasında ganimetten hisse almalarına rağmen Arap asıllı askerler kadar aylık almıyor, isimleri askeri maaş cetvelinde kayıt altına alınmıyordu. Mevlâ olan bir kızla evlenmek isteyen kimse onu babasından değil, Arap olan efendisinden isterdi. Bu dönemde mevaliyi küçük düşürücü birçok deyim ve atasözü de toplum içerisinde oluşmuş ve yayılmıştı. Aynı dönemde Araplar kendilerini bütün Arap olmayan insanların efendileri gördükleri gibi benzer şekilde onları da uşak ve hizmetkar şeklinde görüyorlardı. Bu sebepten ötürü daha İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren Araplar siyaset ve hükümet işleriyle uğraşırken, geriye kalan sanat, zanaat, hesap işleri, maliye, kayıt işlemleri ve diğer meslekleri mevali ve zimmî sınıfına bırakmışlardı[592].

İslam'ın ilk yıllarından itibaren kendisini mevaliden üstün görerek bu hususta da Kur'anî referanslarla kendisi adına meşruiyet alanları oluşturmuş ilk dönem Arap düşüncesinin bu hususta zirve çağı Emevîler dönemidir. Arap olmayan milletleri aşağılayıcı mezkûr düşünce; zamanla çeşitli milletlerin Arap kültür ve sistemine kuşkuyla yaklaşmalarına neden olmuş, bu milletlerin ruhen ve aklen Araplar'dan uzaklaşmalarını beraberinde getirmişti. Belli bir döneme kadar yeni dinin getirmiş olduğu atmosfer ve yenilenme isteği içerisinde mevcudiyetini korumuş halklar, zamanla kendisini öteki hissetmiş ve toplumsal konumunun

[592] Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 299-304; Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, s. 49-103; Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 54-55.

zayıflanmasını kendi kimliğine karşı yapılmış bir kötülük telakki ederek bu haksız yaklaşımlara itiraz etmeye başlamıştı. Bu olumsuz şartların sonunda mevali sınıfı Hz. Ali taraftarlarının Emevîler aleyhine ayaklanmasına ve Haricîler gibi muhalif gruplara destek olmuşlardı. Netice itibariyle İslamiyet'in gelişinden bu yana Araplar'ın mevali olanlara karşı sürekli bir üstünlük sağlamaya çalışmaları ve onlara da ikinci sınıf insan muamelesi yapmaları mevali sınıfını gücendirmişti. Bütün bunların sonucunda mevaliden olanlar yönetim aleyhtarı bütün oluşumların doğrudan destekçisi olmaya başladılar ve devlete karşı çıkan isyanlara destek verip gönüllü bir şekilde katıldılar[593]. Nitekim Kerbela hadisesinden sonra Muhtar es-Sekafî'nin öncülüğünde başlayan isyanın en büyük taraftarlığı yine mevali yapmıştı. Emevîler'den halife Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) döneminde Araplar ve mevali arasındaki eşitsizlik durumu kısa bir süreliğine ortadan kaldırıldıysa da bu durum halefi Yezid b. Abdulmelik (101-105/720-724) döneminde mevaliden yeniden cizye ve haraç alınmaya başlamasıyla eski haksız ve adaletsiz duruma geri dönülmüş oldu. Daha önceden, özellikle Ömer b. Abdulaziz devrinde Müslüman oldukları için üzerlerindeki ağır vergiler kalkan Sind ve Semerkant gibi yerlerden birçok mevali kendilerine tekrardan uygulanan vergilerden dolayı hükümete küsmekle kalmamış İslam dinini de terk etmişlerdi[594].

Sonraki dönemlerde Hişam b. Abdulmelik devrinde Afrika'nın kuzey kesimlerinde Berberi isyanları bir süre sonra Endülüs'e sıçrayarak bu bölgelerde de etnik mücadelelere sebep oldu. Fakat Emevîler döneminde mevali sınıfının Arapların iktidarına ve hakimiyetine karşı en fazla destekledikleri başkaldırı, kendisi de bir Kürt mevali olan Ebû Muslim[595] (ö. 137/755) liderliğinde Horasan'da meydana gelen Abbasî ihtilaliydi. Ebû Muslim, Horasan'daki karışıklığı fırsat bilerek mevaliyi de arkasına alarak önemli bir güç haline geldi. Bölgeyi ele geçirdi ve Abbasîlerin iktidarı Emevîler'in ellerinden almalarında başat rol üstlendi. Böylelikle mevalinin

[593] Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, s. 116-131.
[594] İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülaziz Devri Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", **Selçuk ÜİFD**, s. 8, Konya 2002/Bahar, s. 69-88.
[595] Ebû Muslim hakkında bkz. Ğ. Ḥ. Yūsofî, "Abu Moslem Korasani", **EIr**, 2014, (ulaşım tarihi 30.10.2019); Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslîm-i Horasânî", **DİA**, İstanbul 1994, c. X, s. 197-199.

kurulmasına önemli rol üstlendiği Abbasî devleti (750-1258) yeni bir siyasetle tarih sahnesine çıkmış oluyordu[596].

2.1.3. Şu'ûbiyye Hareketi ve Etkileri

Emevî devletinde gayrı-Araplara karşı yapılanlar netice itibariyle mevali sınıfı içerisinde Araplar'ın kabile asabiyetiyle kendilerinin gayrı-Arap milletlere üstün oldukları ve farklı bir fıtratta yaratıldıkları tezini reddeden *Şu'ûbiyye*[597] adında bir fırka doğurdu. Genel manada Şu'ûbiyye, Araplar'ın diğer milletlerden daha üstün olmadıklarını belirten bir hareketin adıydı. Şu'ûbîler tarihsel süreçte ilk zamanlarda İslamî fetihlerin sayesinde genişleyen topraklarla birlikte Arap olmayan milletlerin Araplar'ın egemenliği altına girmesiyle birlikte yeni yeni oluşan girift toplumsal ağda Araplar ile gayrı-Araplar arasında eşitlik meselesini halletmeye çalıştılar. Şu'ûbiyye hareketi birdenbire ortaya çıkan bir hareket olmamış, uzun bir hazırlık evresinden sonra Emevîler'in son devresinde somut bir şekilde görülmeye başlamıştı. Abbasîler'in ilk dönemlerinde Kur'an-ı Kerim'den ve hadislerden deliller getirerek Araplar'ın ve Acemler'in eşit olduğu yönünde hareket eden bu sebepten dolayı *ehlu'l-tesviye* olarak bilinen hareket zamanla iktidarın ve gücün onlardan yana olmasını fırsat bilerekten şu'ûbiyye propagandası yaparak Araplar'a karşı mutaassıp davranıp onların düşmanı olan, onları milletlerin en adisi sayan ve Araplar'ın dışındaki milletleri Araplar'a üstün tutan bir hareket haline dönüştü[598].

Şu'ûbiyye ilk zamanlar kendine birtakım direktifleri hareket noktası olarak almış fakat sonradan onları bir kenara bırakarak mevaliye karşı en ağır sosyal ve siyasi baskı ve zulümleri reva gören ve kendilerini tüm insanların en asil ve üstünü olarak gören Araplar'ın hükümranlığını yıkarak, İslamiyet'in gelişinden sonra

---

[596] Emevî hanedanlığının son dönemlerinde çıkan karışıklıklar ve mevalinin ayaklanması hakkında bkz. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 112-116; Mevalinin İslam'ın ilk döneminden itibaren geçirmiş olduğu ekonomik statü hakkında geniş bilgi için bkz. Jamal Juda, "The Economic Status of The Mawali in Early Islam", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, Monique Bernards & John Nawas (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 263-275.

[597] Kelime anlamı olarak büyük insan topluluğu demek olan, büyük ve küçük kabileleri içine alan *şa'b* kelimesinin çoğulu olan *şu'ûb*tan alınmıştır. Araplar tarafından bu hareketin içinde bulunanlara Ehlu'l-tesviye denilmiş fakat sonradan Şu'ûbiyye lafzı Arap-Acem mücadelesinde bu hareketi temsil edenler için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 78-79; Ignaz Goldhize, **Muslim Studies**, c. I, C. R. Barber ve S. M. Stern (Almancadan İng. Çev.), s. 137-162.

[598] Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 71.

Araplar'ın egemenliği altına giren gayrı-Arap milletleri eski düzenlerine ve medeniyetlerine kavuşturmak için çaba sarf eden siyasi, edebi, dini bir hareketti. Nitekim bu yüzyılda Şu'ûbiyye hareketinin Fars, Kürt, Çerkez, Rum, Süryani, Kipti ve sair milletler arasından münşi, şair, idareci, alim ve toplumun diğer has ve avam tabakalarından birçok taraftarı oluşmuştu. Bu bağlamda Kürt şair Ebu'l-Huseyin el-Hasan b. Davûd Bejnevî (ö. 465/1072) Şu'ûbiyye hareketinin Kürt toplumunda bilinen ilk temsilciydi[599]. Araplar ve mevali arasında vuku bulan bu üstünlük mücadelesinde daha çok ön plana çıkan İranlılar oldular. İranlılar'ın ilmi ve edebi bir sahada ön plana çıkan şu'ûbî harekette ön plana çıkmalarının belki de en önemli sebebi Araplar'ın geniş İran topraklarını istila etmeden önceki sahip oldukları ihtişamlı devletleri ve bu devletlerin zamanla oluşturduğu güçlü kültürel birikimdi[600].

Nitekim X. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamakta olan Abbasî otoritesinin yarattığı fırsatlara paralel, İran feodal toplumunda, geriye özlem duyguları da artmaya başlamıştı. Aynı zamanda söz konusu bu yüzyıl, kadim Acem geleneklerinin devlet otoritelerine tekrar eklemlenmesi için uygun ortamı sunmuştu. Bu yüzyılda kaleme alınmış siyasi nasihatname türlerinde (Kabusname, Siyasetname, Kelile ve Dimne örneklerinde olduğu gibi) Sasani hükümdarları meşru birer referans noktası olarak görülmüştü. Sasani hükümdarlarından kalma *uhûd* ve *vesâya* yahut *enderzname* metinlerinin bir şekilde İslam toplumuna uyarlanıp söz konusu kadim devlet geleneğinin ihyası amaçlanmıştı. Bu yüzyılda Bağdat merkezi otoritesinden bağımsız hareket eden, Büveyhiler ile onlara bağlı mahalli idarelerin; Arap boyunduruğundan kurtulma istediği de zirvesine ulaşmıştı. Nitekim Büveyhîler dönemi, İrani geleneğin ihyası için bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Kraemer'in İslami Rönesans dönemi olarak adlandırdığı bu dönemde, mezkûr mahalli idarelerdeki kadim geleneğin ihyasına örnek gösterilebilecek en önemli hanedanlıklardan birisi de Hazar denizinin güneydoğusunda Cürcan ve Taberistan bölgelerinde 928-1090 yılları arasında hâkimiyet kuran ve Deylemli olan Âl-i Ziyar

[599] İlerde kendisinden şiir örneği vereceğimiz şair için bkz. İmad el-İsfahanî, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, Şukrî Feysel (Thk.), c. II, el-Matbaatu'l-Haşimiyye, Dimaşk 1959, s. 541.

[600] Goldhizer, **Muslim Studies**, c. I, s. 137-163; Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. II, s. 346-350, 399-405; Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, s. 132-143; Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 71-99; Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", s. 17-40.

veya Ziyarîlerdir.[601] Kendilerini bütün İranî hanedanlıklar gibi Sasani neslinden gören Ziyariler, söz konusu bu yerel hanedanlıklarına örnek gösterilebilir. Nitekim hanedanlığın kurucu atası Merdavic'in (ö. 323/935)[602] devlet yönetiminde ritüel ve inanç boyutuyla tamamen Sasani hükümdarlarını taklit etmesi ve bu düşünceyi kendi hanedanlığının tamamına yaymış olması söz konusu dönemde yaşanmıştı. Adı geçen Merdavic'in başına Sasani şahlarının kullandığı gibi kızıl taç giymesi, kendisine tabi olan feodal valilerin başına ise gümüşten taçlar taktırması aynı şekilde som altından tahta oturması, Sasani hükümdarları gibi görkemli şenlikler tertip ettirmesi, İslam öncesi döneme ait kimi bayram ve şenliklerin (Ateş bayramları gibi) özel günlerle kutlanılmasını emretmesi, asker ve orduya yönelik av şölenleri ile sarayda işret meclisleri yaptırması, Sasaniler'deki hakim şoven anlayışın tekrar diriltilmesiyle Arap etnisitesini aşılayacak şekilde tutum ve davranışlar sergilemesi, bu minvalde Araplar'la birlikte hareket eden İranlılar'ın da küçük düşürülmesi, mevzubahis yükselen Arap karşıtlığına gösterilebilecek en bariz örneklerdendi[603].

2.1.4. Edebiyat Geleneğinin Kaynağı olarak İranî Gelenek

Abbasîler'in mevalinin desteğini alarak iktidarlarını tesis ettiklerinden dolayı hem onlara vefa borcu olarak hem de önceki Emevî iktidarının aksine mevali sınıfına karşı yürütülen eşitsiz politikaları ortadan kaldırmış ve devlet yönetiminde onlara fazlasıyla görev vermişti. Mevaliden özellikle İranlılar'ın Abbasî sarayında idari anlamda yüksek mevkileri devletin kuruluşundan itibaren işgal etmeleriyle birlikte İranî etki görülmeye başladı. İranlı yüksek devlet adamlarının eliyle yeni kurulmuş Abbasî devleti şekil almaya başladı. İranlı bürokratların başat rol oynadığı yönetimde, Arap medeniyetinin dışında var olan doğuda Sasaniler'in, batıda Mısır ve Yunanlılar'ın sahip oldukları saray kültürü, Şu'ûbîliğin de etkisiyle tekrardan, fakat bu kez İslam dünyasında ihya edilmeye çalışıldı[604]. Böylelikle Emevîler'in son

[601] Büveyhiler dönemindeki ihya hareketleri için bkz. Joel L. Kraemer, **Humanism in the Renaissance of İslam: The Cultural Revival During the Buyid Age**, Brill, Leiden, 1992; Ayrıca bu hanedanlık için bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", **DİA**, c. ILIV, İstanbul 2013, s. 498-499.
[602] Ziyarî hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Merdavic b. Ziyar için bkz. Ahmet Güner, "Merdâvîc b. Ziyâr", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 178-179.
[603] Bkz. **Qabusnama**, Rehim Sultanov (Çev.), Şerq-Qerb, Bakı 2006, s. 6-7.
[604] Bu İranlı yöneticilerinden en önemlileri Bermekî ailesiydi. Tarihi kaynaklarda Zerdüşt bir aileden gelen Bermekîler, Halife Harun Reşid döneminde (786-809) vezirlik makamında bulunan Yahya b. Halid Bermekî, yardımcıları olarak iki oğlu Fazl ile Cafer devlet işlerini kendi kontrolleri altında tutuyor, önemli makamlara atama ve görevden alma işlemlerini dahi onlar yönetiyorlardı. Bermekî

dönemiyle birlikte İslam dininin öncülüğünü yapan Araplar da özellikle İranlı mevalinin etkisiyle saray kültürüyle tanıştılar ve yaşamlarının bir parçası haline getirdiler. Saray kültürünün yanında önemli derecede tercüme faaliyetleri desteklendi. İranlı bürokratların etkisiyle özellikle İranî eserler başta olmak üzere Yunan, Hind ve diğer birçok kültürden eserler Arapçaya çevrildi. Böylelikle Arap-İslam kültürü, kadim geçmişe sahip İran kültürüyle ciddi şekilde karşılıklı olarak etkileşmeye başladı. Bu yeni yaşam tarzı ve yüksek saray kültürü elbette kendisiyle birlikte birtakım unsurları beraberinde getirmişti ki bunların başında da aristokrat kültüre hitap eden işret kültürü geliyordu [605].

Emevîler döneminde Şam'da ve diğer birkaç yerde uzun bir koridor ve bir kubbeden oluşan küçük çaptaki sarayların yerini, Abbasî imparatorluğunun devlet düzenini kurmasıyla birlikte Yunan, Roma, Mısır ve Sasani imparatorluk saraylarından esinlenerek büyük ve gösterişli saraylar inşa edildi. Saray duvarlarının tezyinatı halife hanedanının yaşam tarzını yansıtıyordu. Saray duvarlarındaki resimler yalnızca İslam dünyasını değil bütün dünyayı etkisi altında tutan halifeye borçlu oldukları şeklinde tasvir edilmişti. Sarayın diğer resimleri avlanma ve savaş sahneleri, bahçeler, kuşlar ve hayvanlar, ziyafetler, hizmetçiler ve dans eden kızlarla süslenmişti. Bütün bunlar Kisra saraylarının tekrardan ayağa kaldırıldığının, yani gücün artık halifenin elinde olduğunun ve sarayının cennet, hakimiyetinin ise sınırsız olduğunun göstergesiydi.

Saray çevresinde etkili olan şu'ûbîyeye mensup İranlı küttab (bürokrat), alim ve tercümanlar, giderek kültürlerarası bir yapıya sahip olmaya başlayan Bağdat'ta İslam ve Arap asabiyetine karşı birtakım kültürel ve edebi alternatifler ürettiler. Bu alternatiflerin en önemlisi de kuşkusuz tercüme faaliyetleriydi. Zira bu faaliyet ile

---

ailesinin sahip oldukları mal, mülk, zenginlik ve cömertlikleri şöhretlerine şöhret katmıştı. Bermekîler sahip oldukları zenginlikten birçok saraylar inşa ettiler, Dicle nehri kıyılarında bağlar ve bahçeler kurdurdular. Sanat, zerafet ve estetiğe önem veren bu Bermekîler cömertliklerinin nişanesi olarak da su kanalları, yollar, köprüler, mescitler, camiler gibi çok miktarda hayır işleri de yapıyorlardı. Bermekîler kendi dönemlerinde siyasi ve idari alanının dışında kültür sahasında da önemli hizmetler yaptılar. Örneğin Bermekîler'in sarayları, alimlerin ve sanatkârların toplandığı, ilmi ve edebi tartışmaların yapıldığı yerlerdi. Yahya b. Halid Bermekî ve oğulları her hususta edip, şair ve alimlere destek olup her türlü maddi yardımda bulunuyorlardı. I. Abbas, "Barmakids", **EIr**, 1988, (ulaşım tarihi 18.11.2019); Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", **DİA**, İstanbul 1992, c. V, s. 517-520; W. Barthold, "Bermekîler", **İA**, İstanbul 1979, c. II, s. 560-563.

[605] Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 133-135.

arzulanan; yüksek saray kültürünün doyurulması aynı zaman da dönüştürülmesiydi. Şu'ûbî harekete mensup kimi kalem erbabı; tarih ve edebiyatın yanında adap, merasim, destan gibi İranî gelenekten neş'et birtakım konuları Arapçaya aktarmak suretiyle yeni bir kültür oluşturmayı hedeflediler[606]. Özellikle sarayda bulunan İranlı bürokratların teşvik ve desteğiyle, idareciler ve yüksek zümreden insanlar için sarayın yaşam ve kültürünü anlatan, kılavuz niteliğinde eserler verildi. Yunan, Hint, Süryani ve Pehlevi dillerinden Arapçaya tercüme edilen bu eserlerde; devlet işlerinin işleyişine, idaredeki görevlilerin görevlerine, hükümdarın saray adabına, seçkin ve elit zümrenin gündelik yaşamda nelerle meşgul olup nasıl davranacaklarına dair çeşitli konularda bilgiler veriliyordu. Bu eserlerde özellikle Sasani hükümdar ve idarecilerinin özel hayatlarından kesitler aktarılarak, yönetime, adalete dair öğütlerine yer veriliyordu. Bu dönemde yapılan çeviriler, aynı zamanda pozitivizm temelli bilimsel bilgileri de beraberinde getiriyordu. Abbasîler'in ilk yüzyılı halife hükümdarların başlatmış oldukları çeviri hareketinden ayrı olarak İranlı bürokratlar Pehleviceden Arapçaya geniş bir tercüme faaliyetine girişmişlerdi. Bu tercümelerin içinde özellikle ön plana çıkan Kelile ve Dimne, Hodaynâme/Hûtayinamek[607], Pendname-yi Bozorgmihr, Enderz-i Hüsrev-i Kubâd, Destan-ı İskender, Sindbadnâme, Bahtiyârnâme, Bulûher û Buzâsef, Destur-ı Bih-i Bihdinan, Kitâb-ı Suret-i Padişahân, Ayîn-nâme, Dastân-ı Behram-ı Çûbîn, Dastan-ı Rustem u İsfendiyâr gibi hikaye ve kıssa türündeki eserlerin yanında adap konusunda Mu'bidan Mu'bed, Kitab-ı Mazdek, Sasani hükümdarı Enûşirvan'ın hayatını konu alan Kitabu't-Taç/Taçname, Kitab-ı Sîret-i Erdeşîr, Kitab-ı Sutur-i Pizişkî, Gozariş-i Satranc ve mantık, hikmet, felsefe, matematik, tarım, ziraat, hikmetli söz ve dini konular ile Mani, Mazdek ve Zerdüştlük dini öğretileri gibi eserlerin tercümesi İranlı ilim adamlarının mezkûr düşünce hareketi içerisinde yapmış oldukları faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir[608]. Bu tercüme faaliyetlerinde İbnu'l-Mukaffa[609] (ö. 759),

[606] Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 209; Bu dönem gerçekleşen tercüme hareketinin hazırlayan koşullar ve Abbasîlerdeki edebî ortam için bkz Dimitri Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu**, Lütfü Şimşek (Çev.), Kitap, İstanbul 2003, s. 23-37.

[607] Bu eser sonradan İslam dünyasında *Siyeru'l-Mulûk* adı altında neredeyse her hanedanlıkta misalleri görülecek kadar örnek alınmıştır. Çalışmamızın giriş kısmının kavramlar başlığı altında yer yer bu eserlerden örnekler verdik.

[608] Söz konusu eserlere ve içerikleri aynı şekilde İslam öncesi dönemde farklı bilim ve düşünce sahasında kaleme alınmış diğer eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Tefazzuli, **Tarih-i Edebiyat-ı İran Piş ez İslam**, Suhen, Tahran, 1376.

müneccim Nevbaht-i Ahvazî ve çocukları, Musa b. Halid, Yûsuf b. Halid, Ali b. Ziyad-i Temîmî, Muhammed b. Behram-ı İsfahanî, Behram-ı Hereviyî Mecûsî, Muhammed b. Cehm-i Bermekî gibi pek çok önemli İranlı mütercim Pehleviceden Arapçaya çeviriler yapmışlardı. Bu mütercimlerden özellikle İbnu'l-Mukaffa İslamî ilimlerin yanında eski İran-Hind kültür ve geleneğinden eser tercümeleriyle İslam kültürüne katkıda bulunmuştu. Ama bütün bu çeviri hareketinin içerisinde yer alan ve ilk çevirileri yapılan eserlerin siyasetname tarzında eserlerin yanı sıra saray eşrafı için yüksek kültürü öğreten protokol ve davranış kılavuzu niteliğinde olan didaktik tarzda eserlerdi[610].

Arap kültürünün diğer medeniyetlerle kaynaşmasına vesile olan bu çeviri hareketi nihayetinde Halife Me'mun döneminde 830 senesi civarında Bağdat'ta tesis edildiği rivayet edilen tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkez olarak *Beytu'l-Hikme* adı altında önemli bir tercüme ekolüne dönüşmüştü. Bu türcüme hareketinde yer alanlar daha önce tercüme faaliyetleriyle meşgul olmuş mevaliden mütercimlerdi[611]. Bu ekolün gölgesinde gelişen *İhvan-ı Safa* risalelerinin hazırlanması ve benzeri hareketlerde de mevalilerin ciddi katkısı olmuştu. Aklın rehberliğinde, kalbi arındırma ve insanı yüceltme misyonu ile Sokrates'ten devraldıkları mirası Pisagor düşüncesi ile devam ettirmişti. İhvan-ı Safa'daki Hârûn ez-Zencânî, Ebû Ahmed el-Mihricânî gibi mevali isimlerin olması mevalilerin söz konusu ekollerdeki rollerini göstermesi bakımından dikkate şayandır[612].

Abbasîler'de İranî kültürün etkisiyle başlayan ve sonrasından Yunan, Hint, Süryani kültüründen çevrilen felsefe, matematik, mantık, astronomi, tıp gibi bilimler önemli alanların başında gelmekteydi. Bu tercümeler Aristo ve Platon'un felsefe

---

[609] Zerdüştî iken adı Rûzbeh b. Dadûya olan İbnu'l-Mukaffa yetişmiş olduğu İran kültürünün yanında iyi bir Arapçaya sahipti. Aynı zamanda iyi bir eğitim aldığı için Yunan ve Hint kültürü ve edebiyatı hakkında geniş bilgiye sahipti. Bir dönem sarayda katip olarak da çalışan ve şu'ûbî hareketin içinde olan İbnu'l-Mukaffa'nın yaptığı ve İslam dünyası bilinen en önemli tercümesi *Kelile ve Dimne* adlı eserdir. Hayatı ve fikri şahsiyeti geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş ve İlhan Kutluer, "İbnü'l-Mukaffa", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 130-137.

[610] Huart, **Arab ve İslâm Edebiyatı**, s. 273-311; Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 25-26; Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 207; Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 145-148.

[611] Mahmut Kaya, "Beytülhikme", **DİA**, İstanbul 1992, c. VI, s. 88-90; Ayrıca Halife Me'mun dönemi tercüme faaliyetleri için bkz. Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, s. 78-108; Amikan Elad, "Mawali in The Composition of al-Ma'mûn's Army: A Non-Arab Takeover?", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, s. 278-320.

[612] İhvan-ı Safa için bkz. **İhvân-ı Safâ Risaleleri**, Abdullah Kahraman (Ed.), Ayrıntı, İstanbul 2016.

metinlerinin yanında Öklid, Arşimed, Pisagor, Hipokrat ve Calinus'a ait eserleri de kapsıyordu. Bu alanda Süryanice ve Yunancadan birçok felsefi eseri İslam dünyasına kazandıran mütercim Huneyn b. İshak[613] (ö. 873) idi. Bunların yanında silah yapımı, kale inşası, seyislik ve hayvan bakıcılığı, avcılık, tarım ve sulama gibi alanlarda yapılan ve gündelik hayatta önemli bir yeri olan mevzular da Arapçaya çevrilen eserler arasındaydı[614]. Kültürleşme hareketinin önemli ayaklarından olan çeviri hareketine diğer milletlerden birçok mütercim tercümeleriyle katkıda bulunmuşlardı. Bunlardan biri de dönemin önde gelen Keldani alimlerinden olan İbn Vahşiyye[615] (ö. 908) idi. Kûfe'ye yakın bir bölgede Keldani bir ailenin evladı olan İbn Vahşiyye sihir, simya, tarım, ziraat, mühendislik, din ve dinler tarihi gibi alanlarda derin bilgiye sahipti ve Abbasîler döneminde tercüme faaliyetleri içerisinde yer alan önemli mütercimlerdendi. Aynı zamanda Beytu'l Hikme'de faaliyet gösteren kendisi Keldanice ve Kürtçeden birçok eseri Arapçaya çevirmişti. Kürtçe'den Arapçaya tercüme ettiği *İflahu'l-Kermi we'n-Nahl* ile *İlelu'l-Miyah ve Keyfiyyetu İstihraciha ve İstinbatiha mine'l-Eradi'l-Mechuleti'l-Asl* iki kitaptan biri üzüm bağları ve hurma ağaçlarının dikimi; öbürü ise kaynağı belli olmayan su kaynaklarını bulma ve çıkarma yöntemleriyle ilgili olduğunu belirtmişti[616].

Tercüme hareketleri ve bunların Arapçaya kaynaşması esnasında İrani unsurlar, İslam medeniyetinin tamamlayıcı bir parçasına dönüştü. Şu'ûbiyye hareketi ekseninde İranlı küttapların çalışmalarıyla İran kültürünün Arap kültürüne karşı

---

[613] Yunancadan tıp ve felsefe alanında çok sayıda eseri Arapçaya kazandıran kendi döneminin önemli tercüman ve hekimlerinden biri olan Hristiyan bir Arami olan İshak b. Huneyn Halife Memun döneminde yaşamış, itibar görmüş, Halife tarafından Bizans'a gönderilen heyet içinde bulunmuştur. Bkz. Hasan Katipoğlu ve İlhan Kutluer, "İshak b. Huneyn", **DİA**, İstanbul 1998, c. XVIII, s. 377-380; Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, s. 121-147.

[614] Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, Azmi Yüksel ve Rahmi Er (Çev.), İmaj, Ankara 1993, s. 103-143; Mehmet Ulukütük, "İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri: Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı", **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010/1(2), s. 249-288; Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 149; Yunan felsefesinden tercüme edilen eserler ve bunları mütercimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Ülken, İstanbul 1997, s. 128-166.

[615] Hayatı ve eserleri için bkz. Mahmut Kaya, "İbn Vahşiyye", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 436-438; T. Fahd, "Ibn Wahshiyya", **EI**, Leiden 1986, c. III, s. 963-965.

[616] İbn Vahşiyye, **Şevku'l-Müsteham fî Marifeti Rumuzu'l-Aklam**, İyad Halid et-Tebba (Thk.), Beyrut 2003, 202-203; Yahya Mir Alem, Muhammed Hassan et-Tayyan, Muhammed Mir Ayati, "İbn Vahşiyye en-Nıbti, Şevku'l-Müsteham fî Marifeti Rumuzu'l-Aqlam", **En-Nedwetu'l-Alemiyyeti's-Samine li Tarihi'l-Ulum İnde'l-Arab Sempozyumu**, Kahire 2004, s. 9-11, 19-23; Bu konu hakkında detaylı bilgiler için bkz. Wisif Zozanî, "En Eski Kürt Alfabesi", **TimeTürk Online Gazete** (30.10.2019).

üstünlüğünü göstermeye çalıştılar. İran kültürüne ait eserlerin çevirileriyle birlikte İranlı bürokratlar ve saray halkı ile bunların Arap meslektaşları arasında ilmi ve edebi sahada bir rekabete yol açtı. Özellikle sekizinci asırdan itibaren bilhassa Basra'da başlayan sözlükbilim ve gramer alanındaki çalışmalar Arapçanın kullanımını düzenledi[617]. Bu çalışmalar bir yüzyılı aşkın bir süre devam etti ve bu çalışmaların sonunda bugünkü klasik Arapça ortaya konulmuş oldu[618]. Arap alimleri İran kökenli düşüncelere karşı direndiler ve geniş çaplı çalışmaların karşısında kendi eserleriyle farklı birtakım alanlarda onların karşısında durdular. İran edebiyatına bir cevap olarak Arap edebi kültürü kendi eski özünü koruyabilmek maksadıyla yeni arayışlar içine girdi. Nitekim IX. yüzyılda Arap edipler Arap edebiyatı ile İran edebiyatını senteze başladılar[619]. Bu dönemde şu'ûbî hareketinin karşısında yer alan Cahiz (ö. 869) ve İbn Kuteybe (ö. 889) gibi önemli edipler eserleriyle cevap vermeye çalıştılar. Arap edebiyatının en iyi yazarlarından birisi olarak nitelendirilen IX. yüzyıl müelliflerinden Cahiz, Arap ve İran saray ahalisinin, yüksek zümrenin ve toplumun seçkinlerinin edebi ilgilerini birleştirdi. Seleflerinin ansiklopedik eserlerinden hem Araplar hem de Arapça konuşan İranlılar için ortak bir kültür oluşturacak, herkesin hoşuna gidecek bir edebiyat biçimi sunmak maksadıyla bölümler seçti, derledi ve kitap haline getirdi. Pehleviceden yapılan tercümelerin akışı tarz, stil ve konu itibariyle İran izleri taşıyan, fakat Arap ve İslamî düşüncelere sıkı sıkıya bağlı bir edebiyat biçimine doğru yönlendirildi[620]. İbn Kuteybe de benzer şekilde yönetim, savaş, ilim, riyaziyat, aşk, dostluk ve kadınlar üzerine yazılmış eserleri derledi. Onun bu alandaki en önemli eseri *Edebu'l-Katîb*'dir. Seçimlerini Arap edebiyatı tarzında yapmış ve Kur'an-ı Kerim'den, hadislerden, ilk halifeler ile Emevî tarihinden alıntılar yapmıştı. Fakat bunun yanı sıra İran elitlerinin ilgisini

[617] Bu dönemde Basra'nın yanı sıra Kûfe ve Bağdat'ta da bu yönde çalışmalar başlamıdığında özellikle dilbilim alanında bu üç ekol ön plana çıktı. Bunların dışında ilahiyat ve fıkıh alanlarında (hadis, kıraat, tefsir, fıkıh, kelam vs.) yapılan çalışmalarda hızlı bir şekilde ilerlemekteydi. Abbasî dönemi Arap literatürü için bkz. Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, s. 49-83; Monique Bernards, "The Contribution of Mawali to the Arabic Linguistic", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, s. 426-452.

[618] Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 143-146.

[619] Bu dönemde ve daha öncesinde Arap edebiyatında nesrin yeri ve geçirdiği dönüşüm hakkında geniş bir okuma için bkz. İsmail Durmuş, "Kur'an'ın Nüzûlü Sırasında Arap Nesri", **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, (Editöryal), Kuramer, İstanbul 2019, s. 267-299.

[620] Ramazan Şeşen, "Câhiz", **DİA**, İstanbul 1993, c. VII, s. 20-24; Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 240-253; Mustafa Kırkız, **Arap Belâğat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları**, Beyan, İstanbul 2014, s. 188-194.

çekebilmek için İranî la-dini kitaplarından, Hint hikayelerinden, Yunan felsefesinden yeterince iktibasta da bulunmuştu. Cahiz ve İbn Kuteybe'nin dışında Ebû Abdullah el-Cehemî, Ebu'l-Hasan el-Belazurî gibi şu'ûbî düşünceye tepkisel niteliğinde eserler yazan birçok Arap müellifi böylece İran düşüncesinin kimi meyvelerini Müslümanlara sundular fakat İslam ve Arap değerleriyle çatışma içinde olan öğelere karşı bir set oluşturdular[621].

Abbasî döneminde, her halükarda, bir taraftan şu'ûbî fikriyatın etkisiyle İranlı ve diğer mevaliden küttab, alim ve mütercimlerin kendi kültürlerinden Arapçaya kazandırdıkları daha çok dini olmayan eserlerle, bir taraftan şu'ûbîliğin karşısında Arapça'nın gücünü ve sahip olduğu eski konumu kazandırmaya çalışan alim, tercüman ve müelliflerin çalışmaları, atışmaları, her türlü alandaki fikri mücadeleleri sonucunda Arapça dili hiç olmadığı kadar zenginleşti ve Arap edebiyatı yeni bir evreye taşınmış oldu. Arap ve gayrı-Arap milletlerin kültürel etkileşimle, geçmişten gelen tecrübenin artmasıyla şairlerin tahayyül gücü artmış, yeni bir şiir akımı ortaya çıkmıştı[622].

Abbasîler'in iktidarının ardından gayri-Arap unsurlardan edipler, münşiler, mutripler, muğanniler ve sair hüner ve zanaat ehli insanlar yönlerini yeni iktidarın güç merkezi olan Bağdat'a çevirmişlerdi. Abbasî iktidarı ile çehresi değişen yeni Arap devletinin kendilerine katılan ve iktidarda, sarayda etkili olan mevalinin etkisiyle Bağdat'ta bağ ve bahçeler kurulmuş, mesire alanları yapılmış, köşkler ve saraylar inşa edilmiş, yollar ve köprüler kurulmuş, Dicle nehrinde halifeleri, emirleri, vezirleri, nedimleri gezdiren tekneler dolaşmaya başlamıştı. Bağdat yine bu dönemde doğudan ve batıdan gelen güzel cariyelerin bir pazarı haline gelmiş; kadın, şarap, doğa, zengin ve müreffeh hayat gibi edebiyatın temel ilham kaynakları, şairlerde ve ediplerde yaratıcılık ruhunu geliştiren unsurlar olmuşlardı. Bu dönemde şiirin teması,

[621] Arap edebiyatında özellikle Cahiz ve İbn Kuteybe'nin yoğun İran, Hind ve Yunan kültürüne karşı Arap edebiyatında yenilik yaratma mücadeleleri için bkz. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 146-148; Hodgson, **İslâm'ın Serüveni İslâm'ın Klasik Çağı**, c. I, s. 441-446; Ayrıca Şu'ûbiyye hareketinin Araplardaki tepkisini hem Arap edebiyatı hem de Arap dili üzerinde yol açtığı tartışmalar ve bunların neticesinde ortaya çıkan edebî ürünler için bkz. Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 239-293.

[622] Bu dönemde Arap edebiyatında şiirin yeri ve geçirdiği dönüşüm hakkında geniş bir okuma için bkz. İsmail Durmuş, "Eski Arap Şiiri", **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, (Editöryal), Kuramer, İstanbul 2019, s. 191-233; Sharlet, **Patronage and Poetry in the Islamic World**, 187-203.

ıssız ve kurak çöllerden bağ ve bahçelere oradan da görkemli, işret meclisi bol köşk ve saraylara dönüştü. Sakin köy hayatına alışık bedeviler, yeni kurulmuş şehirlerin yaşamına ayak uydurmaya çalışırken zamanla yeni bir edebi zevk gelişmişti[623]. Aynı şekilde mevali şairlere de saray kapıları açılmış, böylece dönemin Arap sarayları şairlerle dolmuştu. Emevî devri edebiyatı Arap düşüncesinin yaşatılmasına ve devamının sağlanmasına yönelik bir edebiyat türüydü. Abbasî edebiyatı ise; yeni devlet ile birlikte oluşmuş yeni kompleks yapının, sahip olduğu toplumsal ruhunu da yansıtacak şekilde pratize edilmişti[624]. Emevî döneminin şairleri hala İslam öncesi geleneklerden fazla kopamadıklarından kendi kabilelerinin sözcüleri gibiydiler. O dönem Arap şiirlerinde daha çok fetihler, yükselen imparatorluğun yönetimi, isyankar kabileler üzerindeki otoriteleri, kabileler arasındaki dinî ve siyasi bölünmeler gibi pek çok mevzu yazılan kasidelerin temel konuları olmakla birlikte edinilen zenginlik ve refahla birlikte aşk ve şarap gibi temaların işlenmeye başladığı gazeller ortaya çıkmıştı. Bu yeni edebiyatın doğuşuyla birlikte salt Arap duygusu yok olmaya başlamış, onun yerini şiirde yenileşme almıştı. Şehirleşme ile birlikte İran, Yunan, Hint medeniyeti kültürlerinden izler yansıtan yeni tasvirler edebiyata nüfuz etmişti. Bu dönemde şiirde; hamriyat, aşk ve şarap temalı gazeller söylenmeye başlanmıştı. Bu yeni durum, genel anlamda şiiri, amaç, sanat, mana, fikir, üslup gibi birçok açıdan da etkilemişti. Bu dönem şiirinde sadece methiye, hiciv, gazel yoktu. Bunun aksine bilhassa dililimleri (sarf, nahiv vs.) başta olmak üzere farklı ilim dallarının kolayca öğrenilmesini sağlayan didaktik şiirler de vardı. Bundan dolayı bu dönem Arap edebiyatının yeni bir mecraya girdiği dönemdi[625].

Söz konusu devirde saray şairleri de bir bir ortaya çıkmıştı. Saray'da umduğunu arayan şairlerin saray elitleri ile yakın ilişkiler kurarak başta halife olmak üzere çeşitli makamlardaki devlet yetkililerini öven şiirler kaleme alması, İslam toplumunun ilk olarak olgusal-sosyal bir sınıf şeklinde tezahür etmiş "Saray şairi" kavramı ile tanışmasını beraberinde getirmişti. Pek çok şair, kişisel çıkarlarını gözeterek yönetim merkezine yakın durmayı tercih etmişti. Nitekim geçimini

[623] Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, s. 145-146.
[624] Arap edebiyatı hakkında genel bir bakış açısı için bkz. H. A. R. Gibb, **Arap Edebiyatı**, Onur Öztağ (Çev.), Doğubatı, Ankara 2017, s. 44-56.
[625] Gibb, **Arap Edebiyatı**, s. 57-62; Hodgson, **İslâm'ın Serüveni İslâm'ın Klasik Çağı**, c. I, s. 436-440.

methiyelerle sağlayan, şiirlerinde aşk, müzik, şarap temalarını işleyen ve Arap şiirine yeni bir üslup kazandıran Ebû Nuvas[626] (ö. 813?) gibi şairler, saray eşrafını övmüş ve bu hususta kendisi gibi meddah şairlerle rekabet içerisine girmişlerdi. Bu şairlerden özellikle İranlılar, Arap şiirine yeni bir üslup getirerek şiirin hayal gücünü genişletmiş ve şiire yükledikleri müşfik duygular ve geniş düşünce sayesinde zenginleşmesini sağlamışlardı. Bu dönemde hamriyye ve ravdiyye gibi şiir türlerinde en güzel örnekler vermiş olan İbnu'l-Mu'tez[627] (ö. 908), Kuşacim[628] (ö. 971) gibi şairlerle söz konusu şiir türleri zirve noktasına ulaşmıştı. Aynı şekilde sûfi şairlerle birlikte de hedenostik tema yerine mistik temalı şiirler işlenmeye başlamıştı ve vecd hali şiirlerde yerini almıştı. Şarap, artık yaradanın bir tezahürü olarak, şarabın verdiği sarhoşluk da maddi dünyayı unutma, dünyevî hayattan tecerrüd şeklinde tasvir edilmeye başlanmıştı[629]. Aynı dönemde mevaliden sayılan İran asıllı devlet adamları, vezirler ve komutanlar, saraylar da yahut köşklerde düzenledikleri işret meclisleri, edebiyat ve eğlence bezmleri ile kadim din ve kültürlerinden kalma birtakım gelenekleri yaşatmaya çalışmışlardı[630].

Arap edebiyatının en güçlü kalemlerinden olan Cahiz, eserlerinde İran-Hint kültürüyle Arap-İslam kültürünü harmanlayarak, bunu *muaşeret* veya *edeb*[631] adı altında bağımsız bir edebi kanonu olarak ortaya koymuştur[632]. Gibb, Cahiz üzerine

---

[626] H. Ritter, "Ebû Nuvâs", **İA**, c. IV, s. 41-43; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Ebû Nüvâs", **DİA**, İstanbul 1994, c. X, s. 205-207.

[627] Aynı zamanda Abbasî halifelerinden olan Abdullah İbnu'l-Mu'taz IX. yüzyılda müstakil bir disiplin haline gelen edebî tenkit alanın önemli isimlerinden biri olmuştu. İleri derecede müzik zevki ve kültürüne de sahip olan İbnu'l-Mu'taz aynı zamanda kendi döneminin iyi bir şairi ve edibi olarak tanınmıştı. Bkz. İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mu'tez", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 143-147; Kırkız, **Arap Belâğat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları**, s. 194-197.

[628] Hicviye, mersiye ve methiye gibi klasik şiir konularının yanında doğa güzellikleri, çiçek, ağaç ve bahçe tasvirleriyle dikkat çeken Kuşacim, Arap edebiyatında tabiat tasviri konusunda en başarılı sanatkârlardan biri olarak kabul edilmişti. Bkz. Mehmet Sami Benli, "Küşâcim", **DİA**, İstanbul 2002, c. XXVI, s. 579.

[629] İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab**, s. 5.

[630] Geert Jan van Gelder, "Mawali and Arabic Poetry: Some Observation", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, s. 349-367; Hilary Kilpatrick, "Mawali and Music", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, s. 326-347.

[631] Türkçede *edeb*, Farsçada *ferheng* olarak karşılığını bulan bu kavramın Arap ve İran medeniyetindeki yeri için bkz. Charles Pellat, "Adab; Adab in Arabic Literature," **EIr**, 2014, (ulaşım tarihi 26.09.2019); Dj. Khaleghi-Motlagh, "Adab; Adab in Iran", **EIr**, 2011, (ulaşım tarihi 26.09.2019).

[632] İbn-i Haldûn Mukaddime'de Arap diliyle ilgili ilimler hakkında yazdığı bölümde bu ilimleri nahiv, lügat, belağat ve edeb olarak dörde ayırmıştır. Edeb ilmiyle ilgili önemli eserler olarak da İbn-i Kuteybe'nin *Edebu'l-Katîb*, Muberred'in *Kitabu'l-Kâmil*, Cahiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Ebû Ali el-Kalî'nin ise *en-Nevâdir* isimli eserlerini saymıştır. Bkz. İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, c. II, s. 813-814.

çalışmalarıyla bilinen Fransız şarkiyatçı Pellat (ö. 1992)'a dayanarak edebi üç başlık altında sınıflandırmıştır. Bunlardan ilki ahlakî yazılardır. İkincisi şiir ve inşa gibi eserleri de kapsayan, yönetici, saray görevlileri, katipler ve feodal sınıflar için davranış ve nezaket kurallarını belirten didaktik tarzdaki eserlerdir. Üçüncü eserler ise idareci sınıf için devleti yönetme ve devlet işlerini düzenleme hususunda kaleme alınmış nasihatname tarzındaki edebi eserlerdir[633]. Yine Cahiz'e göre tüm İslamî ilimler *ilim* sınıfına dahilken, ahlaki ve didaktik eserler dahil, rivayete dayalı hikâye, destan ve epopik eserlerin tamamı *edeb* sınıfındandır. İranî kültürü yansıtan ilk dönem eserler de edeb literatüründen sayılmıştır. Sonraki dönemlerde, tercüme hareketleriyle İslam dünyasına kazandırılmış olan İran, Hint, Süryani, Yunan ve sair kültürlere ait eserler de bu aynı literatür içerisinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerdeki temel amaç ise "*muaşeret insan yaratır*" düsturuyla sosyo-kültürel ve ahlaki boyutlarıyla yaşamın çeşitli alanlarında Müslümanları eğitmek olmuştur[634]. Bu bağlamda farklı kültürlere ait eserlerin basit ve anlaşılır bir Arapçayla İslam kültürüne kazandırılmış olması, söz konusu tercüme eserlerin yeni şehirli toplumlar tarafından da ilgiyle karşılanmasını sağlamıştır. Arap kültüründe daha önce yer edinmemiş, kültürel anlamda norm haline gelmemiş birtakım didaktik meseleler; yukarıda bahsedilen İran saray geleneğinin edeb çerçevesinde İslam toplumuna yeniden eklemlenmesiyle İslam medeniyetine kazandırılması söz konusu faaliyetlerin temel amacını teşkil etmiştir[635].

---

[633] Gibb, **Arap Edebiyatı**, s. 63.

[634] İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab**, s. 4.

[635] Lapidus Abbasî döneminde gelişen bu olayları şöyle yorumlamıştır: "*İran ve Yunan düşünceleri saray çevrelerinde önemli bir yer tutuyordu. Çünkü onlar kısmen İslam'a uygun ama ayrıca eski dünyanın İslamî olmayan kültür mirasından alınmış ve imparatorluk elitinin ahlakî ve toplumsal üstünlüğünü ifadeye yarayan bir kendi kendini geliştirme düşüncesini takdim ettiler. Bu aristokratik ideal, saray eşrafına, idarecilere, halifenin hizmetkarlarına Allah'a inanmayı, dindarlığı, gelmekte olan hesap gününün şuuruna varmayı telkin ediyordu. Fakat bunun yanı sıra temiz, kendini yetiştirmiş, eğitimli ve bu dünyayla ilgili bir insan olmayı da öğütlüyordu. Bir aristokrat bütün bilimlerde, edebiyat, tarih, felsefe ve din alanında bilgili olmalıydı. Tavırlarında nazik ve yumuşak, rütbe ve şeref kavramlarına karşı duyarlı olmak da elzemdi. Bir aristokrat aynı zamanda maliye, mektup yazımı, seyislik ve idarenin teknik konularından iyi anlamalıydı. Aristokratın yetiştirilmesi İslamî erdemleri kapsamakla birlikte bir aristokratın esas niteliği onu diğerlerinden ayıran ve iktidar talebini meşrulaştıran dünyevi işlerde edindiği erdemdi. Dolaylı olarak İran ve Yunan kültürlerinin gelişimi aristokratik üstünlük varsayımına dayalı heterojen elit bir tabaka için bir ortak kültüre delalet ediyordu. Bunun ötesinde saray edebiyatı İslam öncesi imparatorluk ve hükümdarlık kavramlarını yaymaya yardımcı oluyordu. Arap edebiyatının din ile ilgili olmayan konularına, Fars edebiyatı ve Grek felsefe ve bilimine olan ilgi Halifelik idaresini meşrulaştırmak için kullanılabilecek bir kültürel mirasın uyumluluğuna işaret ediyordu. Halifeler Araplara yönelik olarak etnik siyasi liderlik kavramını, İranlılara yönelik olarak eski Ortadoğu krallarının mirasının devamını, Yunan*

Yukarıda genel olarak bahsettiğimiz İslam kültüründe edeb geleneğinin zamanla oturmasıyla birlikte la-dini alanda yüksek zümreye, zürefa sınıfına ve saray ehline muaşeret ve edebi öğretmek amacıyla kaleme alınmış kimi eserler, zamanla birer edebi kanon haline gelmiştir. Bu eserlerin başında da; Şeddadî Kürt hanedanlığı hükümdarı Emir Ebu`l-Esvar Şavur b. Fazl'ın sarayında uzun bir süre kalıp ona musahip olan Emir Unsuru`l-Meâlî Keykavus'un yazmış olduğu ve önemli bir bölümünde de mezkur hükümdar, Emir Ebu`l-Esvar Şaver'den bahsettiği yukarıda adı geçen *Kabusname* adlı nasihatname gelmektedir[636]. Keykavus'un 475/1082 senesinde kaleme aldığı bu eserde; devlet adamlığı vasfı, devlet adamlarının görevleri, feodal tutum ve davranışların niceliği, sosyal ve siyasal adaletin sınırları, saray katipliğinin tanımı, devletin gelir kaynaklarının ele alınış biçimi ve devletin korunması için silahlı güç oluşturulması aynı şekilde civanmerd toplulukların adab-ı müaşereti vb. konuları işlenmiştir. Kadim işret kültürünün yeniden ihyasını amaçlamış bu eser, kendinden sonra bu sahada yazılan diğer eserleri de önemli derecede etkilemiştir. Bu alanda kaleme alınmış benzer eserlerden bir diğeri de, Firdevsî'nin (ö. 1020) *Şahname*'sidir[637]. Kadim İran hanedanlarından olan Pişdadi, Kiyani, Eşkani ve Sasaniler dönemine ait tarihsel ve mitsel olayları ele alan bu eserde Rustemê Zal, Keykavus, Keyhüsrev, Cemşid, Demirci Kava gibi İranlı hükümdar ve kahramanların öznesi olduğu konular işlenmiştir. Savaş, barış ve ikili mücadelelerin sıklıkla anlatıldığı bu eserde, saray ve saray yaşamı, şiir ve destan okumaları, işret meclisleri, sakiler, mutrip, güzel bahçe tasvirleri, müzik ve eğlence anları, av şölenleri, Nevroz kutlamaları gibi önemli konular da ele alınmıştır. Şahname'de geçen eğlence ve şölenlerin yani işret kültürüne ait diyebileceğimiz öğelerin tamamı, saray ve köşklerde geçmektedir. Dolaysıyla eserde; *Dihkan* adı verilen feodal sınıfın bir şekilde temsil edildiği kültür aidiyeti yüksek bu meclislerin bir amacı söz konusu kültüre ait kişilere didaktik nitelikte öğütler vermek ise diğer

---

kültürüne yönelik olarak da felsefi ve bilimsel bir formda evrenin düzeni kavramını imparatorluk idaresinin aşkın haklılaştırımı amacıyla kullandılar. Bütün bu unsurların himayesi, Müslüman bir hükümdar olmasına karşın halifenin, meşruiyetini eski Ortadoğu mirasına kadar uzanan gayri-İslamî kültürel kavramlar çerçevesinde sağladığını ima ediyordu." Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 152-153.

[636] Unsuru`l-Mealî Keykavus ve eseri *Kabusname* hakkında bkz. Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", **DİA**, İstanbul 2002, c. XXV, s. 357.

[637] İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab, Nedîmler Şâîrler Mutrîbler**, s. 14-17; Firdevsî ve eseri hakkında bkz. Mehmet Kanar, "Firdevsî", **DİA**, İstanbul 1996, c. XIII, s. 125-127; Mehmet Kanar, "Şâhnâme", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXVIII, s. 289-290.

amacı da şu'ûbî fikriyatın iyice yerleşmesini amaçlamaktır. Dolaysıyla mezkûr eserleri anti Arap eserler olarak değerlendirmek de yanlış olmayacaktır. Nitekim Şahname'de Arap karşıtı düşüncenin özetlendiği aşağıdaki şu beyitler dikkate şayandır[638]:

ز شـــیر شـــتر خـــوردن و سوســـمار عـــرب را جـــای رســـیده اســـت کـــار

کـــی تـــاج کیـــانشان کننـــد آرزو تفـــو بـــر تـــو ای چـــرخ گـــردون تـــفو

Deve sütü ile kertenkele yemekten, Arap(lar) işi o kerteye getirdi ki, artık Kiya(ni) tacını arzu eder oldu, yuh olsun böyle kadere yuh!

Nitekim İslam coğrafyasında Abbasîler'den ilk kopan hanedanlıklar şu'ûbî fikriyatın İran sahasında tecessüm ettiği Tahirîler[639] (821-873), Samanîler[640] (819-1005) ve Saffarîler[641] (861-1003) oldu. Mezkûr hanedanlıklar döneminde Müslüman ordular tarafından ele geçirilen bölgelerin başat dili haline gelen Arapçanın yanında bu kez İran coğrafyasında Pehlevi dilinin devamı niteliğinde olan Farsça tekrardan canlanmaya başlamıştı. Söz konusu dönemde adı geçen yerel iktidarlara ait saraylarda ağırlanmış şairler, Farsçadaki İslam dönemi sonrası ilk methiye örneklerini vermişlerdi. Nitekim İslam dönemi sonrası İran coğrafyasında söylenmiş ilk methiye örnekleri, Bessamê Kurdê Sistanî[642] ve Ebu'l-Hasan Ali el-Lûkerî'ye[643] ait methiyelerdir. Adı geçen her iki şair de Kürt olup Farsça şiir söylemiş şairlerdir.

---

638 Muhammed Emin Riyahi, **Firdevsi**, Terh-i Nû, Tahran 1387, s. 191.

639 Hasan Kurt, "Tahirîler", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 403-404; Elton L. Daniel, "Taherids", **EIr**, 2015, (ulaşım tarihi 18.11.2019).

640 Aydın Usta, "Sâmânîler", **DİA**, İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 64-68; Hodgson, **İslâm'ın Serüveni İslâm'ın Klasik Çağı**, c. I, s. 471-472.

641 Erdoğan Merçil, "Saffârîler", **DİA**, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 464-465; C. Edmund Bosworth, "Saffarids", **EIr**, 2010, (ulaşım tarihi 18.11.2019).

642 İran edebiyatı tarihi uzmanı Zebiullâh Safâ'nın eserinde çeşitli dönem İran şair tezkirelerinden derlediği kadarıyla *Tarih-i Sîstan*'tan aktardığına göre, Sîstan hâkimi Yakûb b. Leys'in sarayında bulunan meddahlardan olan şairlerden biri olarak da Derî Farsçasıyla yazan Bessam-i Kurd-i Sistanî olarak belirtmiştir. Ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Saffarîler döneminde yaşamış olan Bessam-i Kurd-i Sîstanî ile birlikte diğer iki şairin de III/IX yüzyılda yaşadıklarını belirtmiştir. Tarih-i Sîstan'da bu şairin hayatına değinmiş ve şiirinden birkaç beyit vermiştir, şöyle ki:

هر که نبود او بدل متهم بر اثر دعوت تو کرد نعم

Her kimim gönlünde itham (etme) yoksa o kişi senin davetine icabet eder, evet der.

عمر ز عمّار بدان شد بری کاوی خلاف آورد تا لا جرم

Amr'ın (Amr Leys) Ammar'dan (o dönemki Heri bölgesi hâkimi olan haricilerden biri) üstün olması kaçınılmaz olarak kılıcını kınından çıkarması (ya da mecburiyettten hilafına bir karar vermesi) ile olmuştur.

دید بلا برتن و برجان خویش گشت بعالم تن او در الم

Belaya uğradı, şu alemde vücudu nice mihnetler gördü.

مکه حرم کرد عرب را خدای عهد ترا کرد حرم در عجم

Allah Mekke'yi nasıl Araba haram (veya harem) kıldıysa Acem'i de bu devirde senin haremin kıldı (yani Acem bölgelerini Allah sana verdi, sen feth ettin.)

هر که در آمد همه باقی شدند باز فنا شد که بدید این حرم

Her kim o feth ettiğin bölgelerden çıktıysa baki oldu (yani hayatta kaldı), bu bölgeleri tekrardan görenler de fena oldu (yani kurtuluşa erdiler ve bölge emniyetli bir hale geldi).

Tarih-i Sîstan, Muhammed Taki –Meliku'ş-Şu'ara- Bahar (Haz.), İntişarat-ı Mu'in, Tahran 1380, s. 216; Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 37-38. Gerek Zebiullah Safa ve gerekse Muhammed Taki-yi Bahar sözkonusu eserlerin yukarıda numarasını verdiğimiz ilgili sayfalarındaki dipnot kısımlarında bu kişinin (Bessam-i Kurd-i Sîstanî) İran'ın güneydoğusunda yer alan Sîstan ve Belûcistan bölgelerindeki yerleşik Kürt aşiretlerine mensup olduğunu ve söz konusu bölgede X. yüzyılda sözkonusu bölgede pekçok Kürt aşiretinin mevcut olduğunu belirtmişleridir.

[643] Tam adı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Xezvanî el-Lûkerî olan bu şair İslam ordularının İranı fethinden sonra Farsça şiir söylemiş olan ilk şairler arasında gösterilir. İran'ın İslamileşmesinden sonraki ilk mahalli yönetim olarak kabul edilen başkenti Buhara olan Samaniler döneminde yaşamıştır. Samanîler'in vezirlerinden Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-'Atibî tarafından Buhara'ya saraya götürülmüş olan şair burada bir süre kalmıştır. Samanîler'in sarayında saray şairliği yapmıştır. Ancak bir süre sonra asli vatanı olan Lûker'e dönmek istediğini aşağıdaki şu beyitler ile mezkûr vezire bildirmiştir. *Lubabu'l el-Bab* adlı meşhur tezkirede Lûkerî'nin vatanına dönmek istediğini bildiren söz konusu kaside aşağıdaki şekilde verilmiştir:

عبید الله بن احمد وزیر شاه سامانی همی تابد شعاع داد از آن پرنور پیشانی

Samani şahının veziri Ubeydullah b. Ahmed, ki onun nurlu yüzünden her daim adaletin ışığı vurur.

بصورت آدمی آمد بمعنی نور سبحانی خدایا چشم بد خواهم کز آن صورت بگردانی

İnsan suretindeydi, ancak Sübhan'ın nur manasındaydı O suretten yüz çevireni Şahım! kem gözler bulsun.

بخارا خوشتر از لوکر خداوندا همیدانی ولیکن کرد نشکیبیداز دوع بیابانی

Buhara Lûker'den güzeldir doğru! Şahım bunu sen bilirsin ancak Kürt çölün ayranı olmadan sabredemez bunu da bilirsin.

Daha geniş bilgi için bkz. Reşid Yasemin, **Kurd û Peyvestegiyê Nejadi ve Tarixiyê Û**, Kitapfirûşiyê İbn-i Sina Çapxane-i İran, Tehran, byy, s. 138-139.

Bu şiirin dışında Muhammed Avfî (ö. 629/1232 [?]), Farsça şiiir yazan yaklaşık üç yüz şairin hayatını ve birkaç şiirini derlediği antoloji niteliğindeki *Lubabu'l-Elbab* adlı eserinde onun hakkında şöyle der: "Lûkerî diğer şairlerin teveccühünü kazanmış faziletli bir şairdi. Şiirleri güzel, misk kokulu, gül teravetinde ve nesim esintisindeydi. Samani sultanlarından Emir Razzî el-Kasım Nuh b. Mansur b. Nuh'u (Allah rahmet eylesin) şu kasidesiyle meth etmiştir." Şair bu kasidesinde kendi vatanına dönüşünü de ifade ederek vatanını bir sevgiliye kendisini de o sevgilinin ardından giden bir aşığa benzetiyor.

نگار من آن کرد گوهر پیر که زین است وحسن از قدم تابسر

Ey sevgili! O inci tanesi gibi olan Kürt oğul ki, baştan aşağı zinet ve güzellik odur.

زعنبر زره دارد او بر سمن زسنبل گره دارد او بر قمر

Yasemin üzerindeki anber zırh gibidir, onun beli sünbül ile düğümlenmiştir. (Yani ben gül gibiyim.)

Bu iktidarlar tarafından tamamıyla İranî bir siyaset yürütüldü, Farsçaya önem verildi ve bu dönemden sonra artık Arapçadan Farsçaya tercüme hareketleri başlamış oldu[644].

2.2. KÜRT HANEDANLIKLARINDA PATRONAJ GELENEĞİ

İran coğrafyasında Fars, Kürt ve diğer İrani kökenli hanedanlıkların kurulmasıyla birlikte eski gücünü ve otoritesini kaybeden Abbasî halifeliği, siyasi varlığını sürdürmekle beraber halifelik makamının İslam'ın merkezini temsil etmesinden neş'et dini bir otorite olarak görülmeye başlandı. X. yüzyıla doğru ise Abbasîler'in hakimiyeti altındaki diğer bölgelerde ortaya çıkan emirlikler gibi;

چو برداشت جوزا کمر گه نگر بجست و ببست از فلاخن کمر

İkizler (burcu) kuşaklarını topladıklarında, harekete geçtiler ve dağın eteklerini mancınıklara tuttular (Yani talih döndü hoşluktan yine zorluğa ve belaya giriftar olacam)

برون برد از چشم سودای خواب در آورد در دل هوای سفر

Bu sevda (vatana dönme arzusu) uykularımı alıp götürdü, gönlüme sefere çıkma arzusunu attı.

بره کرد عزم آن بت خوشخرام گره کرد بند سر آن خوش پسر

O güzel endamlı güzel adımlı sevgili yola azmetti, ve o güzel oğulun aklını da bununla çeldi.

بتابید سخن و به پیچید سست بگرد کمر گاه دستار سر

Bu istek bazen başında şiddetle esti, bazen yüreğinde zayıfça dolandı (yani kararsız kaldı), aynı şekilde bazen kemerine dolandı bazen sarığının etrafında döndü.

شتابان بیا هد سوی کو هسار بآ هستگی گرد هر سو نظر

Dağlık bölgeye doğru hızla geldi, her tarafa yavaşa bakındı.

برآورد از آن وهم پیکر میان یکی زرد گو یای ناجانور

O şüpheye düşmüş bedenden öyle bir feryad yükseldi ki hiçbir canlıdan yükselmemiştir.

نه بلبل ز بلبل بدستان فزون نه طوطی ز طوطی سخنگوی تر

Ne bülbül başka bülbüllerden duymuştur o feryadı ne papağan diğer konuşan papağanlardan duymuştur.

چو دوشیزگان زیر پرده نهان چو دوشیزه سفته همه روی وبر

Bakireler gibi perde gerisinde gizli ve peçesini süslemiş bir halde (utanıyor).

بریده سر و پای او بی گنه ز مالیدنش شامانه پسر

Günahsız yere başı ve ayakları kesilmiş, onun tembihlerinden oğul (şairin kendisi) mutludur.

…

همو گفت درنی که ای لوکری غم خدمت شاه خوردی مخور

Herkes dedi ki ey Lûkerî şahın hizmetinde olmanın gamını çekiyorsun, çekme.

Muhammed Avfî, **Lubabu'l-Elbab**, E. G. Browne ve Muhammed Kazvînî (Haz.), c. II, Leiden 1903. Ayrıca bkz. Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 20-21.

[644] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 3-11; Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 228-230.

Kürtler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde de belli birtakım hanedanlar tarih sahnesine çıktı. Araplar'la Farslar arsındaki geniş toprakları kapsayan Kürt coğrafyasında; Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Fadleveyhî, Hasanveyhî, Annazî, Âl-i Kakûyeh gibi hanedanlıklar bu dönemde iktidarlarını tesis ettiler. Söz konusu bu Kürt hanedanlıklar, iktidarda oldukları müddetçe Bağdat'taki halifeye daima saygı göstererek manevi bağlılıklarını arz ettiler. Halifelik makamı, askeri ve idari açıdan eski gücünü ve görkemini yitirmiş olduğu bir dönemin içerisinde bulunuyordu. İslam ümmeti nezdinde, sembolik bir lider olarak dini ve meşru statüsünü korumuşsa da yeri geldiğinde bölgesel hanedanlıkların kimi içişlerine de müdahale edebiliyordu. Bir tür vassallık sistemi ile idare olunan İslam topraklarındaki hâkim hanedanlıkların tamamı halifenin temsilcisi sayılarak halife adına yönetme yetkisine sahip kılındı. Halife tarafından tayin edilme meşruiyetin ön şartı sayılıyordu[645].

Nitekim geniş İslam coğrafyasında İran, Yunan, Roma, Hint medeniyetleri gibi birçok medeniyetin ve kültürün etkileşimi sonucu Abbasîler devrinde ihya olunan saray ve saray kültürü, yine Abbasî topraklarında kurulan hanedanlıklarda da benzer şekilde görülmeye başladı. Bu doğrultuda yukarıda da belirtildiğimiz gibi, Kürtler'in tesis ettikleri hanedanlıklarda da hükümranlık göstergesi olarak saraylar inşa edilmeye başlandı. Saray kültürünün getirdiği elit yaşantı, işret kültürünün gelişmesini de beraberinde getirmişti. İşret kültürü bağlamında mezkûr Kürt hanedanlıklarındaki saray hayatında hükümdarların etrafında şairler, nedimler yer almış, önemli kütüphaneler inşa edilmiş, ilmi ve edebi sahada şairlere ve alimlere saraylarda yer verilmiş, yine saraylarda müzik ve eğlence kültürü oluşmuş, hükümdarın eğlencesi olarak ava çıkma, çevgan oynama, Nevroz bayramlarında baharın gelişini kutlama gibi birçok kültürel faaliyetler, gündelik hayatın bir parçası haline gelmişti. Öte taraftan mükemmel saray mimarisi ve saray törenleriyle dine, topluma ve medeniyete hizmetin bir nişanesi olarak camiler, köprüler, han ve hamamlar inşa edilmiş, böylelikle saltanat ve iktidar yüceltilmeye çalışılmıştı.

İşret kültürünün önemli kollarından olan iktidarın himayesindeki şiir, edebiyat, mimari ve farklı sanat anlayışları, sanatın din ve siyasal düşünce ile

[645] Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 218-219; Hodgson, **İslâm'ın Serüveni İslâm'ın Klasik Çağı**, c. I, s. 473-475.

bütünleşmesi, "patronaj/himaye" sistemini de beraberinde getirmişti. Saray sanatı, mimarisi ve edebiyatı, cami, mescit, medrese, türbe vb. merkezlerin inşası hükümdarın ve yönetici tabakanın konumunu tazim, tezyin ve meşrulaştırmaktı. Böylelikle söz konusu bu unsurlar tebaaya, otoriteye itaati salık verme aracı olarak kullanıldı[646].

Yukarıda değindiğimiz çerçevede, Abbasîler'in siyasi olarak zayıfladığı X. yüzyıla doğru kendi bölgelerinde iktidarlarını tesis eden Kürt hanedanlıkları İslam toplumunun geliştirmiş olduğu siyasi ve kültürel tecrübeye kadim iran geleneklerine dayanan yüksek saray kültürü öğelerini saraylarında birleştirmeyi başardılar. Bunun neticesi olarak Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Hasanveyhî ve Fadleveyhî gibi Kürt hanedanlıklarının saraylarında işret (yüksek saray) kültürü ortaya çıktı. Bunun neticesinde mezkûr hanedanlıklarda hükümdarı temsilen saraylar inşa edildi. Saray yaşamının beraberinde getirdiği birtakım eğlence unsurları, ava çıkmak ve fetihler sonrası gibi çeşitli şölenler düzenleme, ilmi ve bilimi desteklemek babında kütüphaneler ve ilmi merkezler kurma, ulema ve üdebayı himaye etmek şeklinde birçok unsur yüksek saray kültürü olarak kendisini bütün İslam coğrafyasındaki mahalli saraylarda gösterdiği gibi söz konusu Kürt hanedanlıkların saraylarında da gösterdi.

Edebi patronaj çerçevesinde aşağıda tespit ettiğimiz şairler konunun anlaşılması için sistematik bir şekilde hanedanlıklara göre ele alındı ve eserleriyle birlikte dönemin hükümdarlarıyla olan ilişkileri edebi patronaj bağlamında değerlendirildi.

2.2.1. Şeddadîler Dönemi

Tez çalışmamızın birinci bölümünde siyasi tarihi üzerinde kısaca durmuş olduğumuz Şeddadîler, Arrân ve Kur Nehri arasındaki bölgenin tamamı ile Doğu Ermenistan'da hâkimiyet kurmuş ve kendi adlarına sikkeler kestirmişlerdi. I. Fadlûn'un kırk yedi yıllık hükümdarlık döneminde tam bir devlet haline gelmeyi başarmış, Ebu'l-Esvar Şavur (1049-1067)'un emirliği döneminde altın çağlarını yaşamışlardı. Gence, Dvin ve Ani merkezli olarak Şeddadîler dönemi ilmi hayatına

[646] Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, s. 233-251; Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, s. 234.

dair çok az şey bildiğimiz hanedanlığın bir dönem başkentliğini yapan Gence'de bir kütüphanenin var olduğu bilgisi burada ilmi bir canlılığı işaret etmekle beraber Şeddadî hükümdarlarının ilme önem verdiklerinin ve destekledikleri nin önemli bir kanıtıydı. Şeddadîler'in hüküm sürdükleri topraklarda birçok alimin yetişmesi ve önemli konumlara gelmesi bu ülkeden ilmin desteklendiğinin bir başka göstergesiydi. Nitekim Ebu'l-Fadl Hudadad b. 'Asim b. Bekran en-Neşvî, Kadı Tahir el-Cenzî, Ebu Nasr b. Makûlâ, Ebu'l-Meali Abdulmelik b. Ahmed el-Beylekanî, Melike bint Davud el-Kurtekî, Ebu Tahir es-Silefi, Abdan b. Zerrîn ed-Dvînî gibi Müslüman alimlerin yanında Hovhannes Sarkavag, Mkhitar Anetsi, Samuel Anetsi vb. pek çok Ermeni âlim burada yetişmişlerdi[647].

Cömertlikleri, ulema ve üdebaya önem veren Şeddadî emirlerinin sarayları bundan dolayı hüner sahibi kişilerin uğrak yerleri olmuştu. Dönemin bilinen üç önemli edipten Keykâvûs b. İskender (ö. 475/1082'den sonra) ve Esedî-i Tûsî (ö. 465/1073) uzun bir dönem bu saraylarda kalmışlardı. Bir diğer önemli şair ise Şeddadî hanedanlığında saray şairi olarak görev yapmış olan Katrân-ı Tebrîzî'dir (ö. 482/1089'dan sonra). Ediplerin dışında İslam dünyasında gelişen derin tarih yazıcılığına da önem veren Şeddadîler döneminde önemli tarih kitapları yazılmıştı. Nitekim bu eserlerin başında *Tarihu Bâbi'l-Ebvâb ve Şirvân ve Arrâ*n gelmektedir. Günümüze ulaşmayan bu eserden Osmanlı tarih müelliflerinden Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, Camiu'd-Düvel adlı eserinde bu eseri gördüğünün ve Şeddadî tarihi hakkında yazmış olduklarını bu eserden direk olarak aldığını belirtmiştir[648].

Ortaçağın da bir kültürü olarak hakimiyet kurdukları bölgelerde çeşitli imar faaliyetleriyle iktidarlarını daha kahim bir zemine oturtmaya çalışan Şeddadîler hâkimiyet sahaları içinde saray, kale, han, kervansaray, köprü, mescit ve cami gibi çeşitli sivil mimari yapılar inşa etmişlerdir. Bugün dahi mevcudiyetini muhafaza etmekte olan Daştadem Kalesi, Tel Hasli Kalesi ve Hudaferin Köprüsü; Emir Ebu'l-Esvâr'ın Gence'nin etrafına surlar inşa edip demir kapılarla takviyesi ve Şemkûr'da

[647] Bu dönemde yaşamış olan âlimlerin hayatları, eserleri ve çalışmaları hakkında bkz. Nevzat Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", **Tarih Okulu Dergisi**, Aralık 2015, Yıl 8, Sayı XXIV, s. 1-23; Ayrıca Şeddadîler'in sosyal tarihi için kısmen bilgiler içeren şu kitaplara bkz. Minorsky, **Şedadî di Lêkolînên ser Dîroka Kafkasyayê de**, İstanbul 2010 ve Keleş, **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul 2016.
[648] Keleş, **Şeddâdîler**, s. 17-20.

savunma kuleleri bunların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra Ani Şeddadîler'i çağı da kültürel faaliyetler anlamında şehrin tarihi açısından doruk noktasıdır. Nitekim Emîr Menûçehr'in kitabesi bulunan Ani surlarının bir kısmı, Menûçehr cami, Ebu'l-Muammeran cami başta olmak üzere Şeddadîler dönemine ait birçok yapı bunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Şeddadîler, kendilerine has bir mimari üslup özelliği de ortaya koymuşlardır. Kısaca değindiğimiz Şeddadîler'de yüksek saray kültürünün bütün öğelerinin görüldüğü bir saray yaşantısının bariz bir şekilde önplana çıktığı bu hanedanlıkta işret kültürünün bir meddah şair ayağı da tarihte önemli bir yer edinmiştir.

Şeddadîler hanedanlığının sarayında yaşamış olan, saray şairliği yapmış, hükümdarlarına musahip olmuş şairlere ve şiirlerine kısaca değinmek Şeddadîler'de bilhassa edebi patronajı göstermek babında önemli olacaktır.

2.2.1.1. Unsuru`l-Meâlî Keykâvus

Şeddadî hükümdarı Emir Ebu`l-Esvar Şaver sarayında yaklaşık olarak iki yıl yaşamış ve ona nedimlik yapmış olan Unsuru`l-Meâlî Keykâvus b. İskender (ö. 475/1082 sonrası) İran'ın Taberistan bölgesindedir. Daha öncesinde de Gazneliler'in hükümdarı Mevdûd b. Mes'ûd'un sarayında uzunca bir süre nedimlik yapmış olan Keykâvus, yazmış olduğu *Kabusname* adlı siyasetnamesinde saray kültürü, saray yaşamı, yüksek kültüre ve aristokrat sınıfına yaşamı, işret kültürünü, muşaaret ve adabı anlatan en kapsamlı eserlerdendir. Yazar eserinde İranî geleneğe göre saray eşrafından ve yüksek sınıftan insanların yaşamında gerekli olacak davranış kültürünü, hal ve hareketleri anlatmış, bir nedimin efendisine öğretmesi gereken konuları eserine dahil etmiştir. Keykavus eserinde katiplik, nedimlik, musikîşinaslık, şairlik, zerafet, tavla, satranç, çevgan, mutripler ve çalgıcılar, hamam, av, yıldızlar ilmi gibi mevzularda yüksek sınıfa ait kültüre dair konuları ele almıştır. Genel olarak işret kültürünü ele alıp bunu yine bu sınıftan insanlara öğretmek amacıyla yazılan bu eser kendinden sonraki nedimler ve müellifler üzerinde büyük etki yapmıştır[649].

[649] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 245-247; Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", s. 357; J. T. P. de Bruijn, "Kaykāvus b. Eskandar", **EIr**, 2010, (ulaşım tarihi 30.10.2019); C. E. Bosowrth, "Kay Kā'us b. Iskandar", **EI**, Leiden 1986, c. IV, s. 815; M. Plesner, "Keykâvus b. İskender", **İA**, İstanbul 1997, c. VI, s. 630.

Kürt hanedanlıklarında hükümdar-nedim ilişkisini göstermesi açısından önemli bir örnek olan Emir Ebu`l-Esvar Şaver ve Keykâvus ilişkisi, Kabusname eserine de yansımıştır. Keykâvus eserinin yedinci bölümünde ele aldığı "konuşma ve söz sanatları hakkında ilerlemek" konusu altında uzun uzadıya kendisiyle efendisi Emir Ebu`l-Esvar arasında vuku bulmuş olan bir olayı anlatır ki şöyledir[650]:

> *"... Emir Ebu'l-Esvar güçlü, kudretli ve akıllı bir padişahtı. Büyük bir insan, siyasi bir dahi idi. Adil, cesur, söz sanatından anlayan biriydi. Deneyimli, ileri görüşlü, dini temiz biriydi. Kısacası sevilen sayılan bir padişahtı. Laubalilikten uzaktı ve sürekli ciddi görünürdü. Beni gördüğünde bayağı bir saygı gösterdi. Benimle sohbete koyuldu. Kendisiyle her çeşit konudan bahsettik. O sordu ben söyledim, ben sordum o söyledi. O dinledi ben dinledim. Söylediklerim bayağı bir hoşuna gitti. Nice ikramlarda bulundu ve hemen geri dönmeme müsaade etmedi. Bana o kadar lütufkâr davrandı ki nihayet gönlüm onun yanından ayrılmaya el vermedi. Birkaç yıl Gence'de kalmaya karar verdim. Daima onun işret meclislerinde hazır bulunuyor, yemekli, içecekli verdiği ziyafetlere katılıyordum. Pek çok konuda görüşüme başvururdu. Dünyanın halini ve kadim padişahların geçmişini bilmek ister, onlar hakkında sorular sorardı..."*

Kürt hanedanlıklarında genel anlamda patronajın özelde ise edebi patronajın önemi her anlamıyla vurgulayacak şekilde anlamsal olarak geniş bir içeriğe sahip olan bu metinde yüksek bir kültüre sahip hükümdarın sarayını ve saray yaşamını betimlemesinin yanı sıra hükümdarın şiirden ve nesirden kısaca *edebiyat*/*edep*ten (söz sanatlarından) anlayan ilme ve alime önem veren bir kişiliğinin olması, sarayında ilimden anlayan ve adab kültürüne sahip kişileri himaye etmesi, onlara bolca lütuf ve ihsanlarda bulunması, yeri geldiğinde eğlenceye ve ziyafete zaman ayırması gibi, tarihe ve tarihteki önemli padişahların tecrübelerine önem vermesi gibi işret kültürünün birçok farklı kollarını bir arada göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

2.2.1.2. Katrân-ı Tebrîzî

Fahru'ş-Şu'ara Şerefu'z-Zaman Hakîm Katrân Adudî Tebrîzî (ö. 482/1089 sonrası) olan bu şair dönemin Revvadî Kürt hanedanlığı sınırları içerisinde olan Tebriz'in Şadabad köyünde doğmuş, sonrasında iyi bir eğitim alarak kendisini özellikle edebiyat ve dil alanında yetiştirmiştir. Henüz genç yaşlarda iken Şeddadî hükümdarlarından 425-441/1034-1049 yılları arasında hüküm süren Ebu'l-Hasan Ali

[650] Unsuru'l-Meâlî Keykâvus, **Kabusname**, Said Nefisî (Tsh.), Matbaayê Meclis, Tahran 1320, s. 28-29;

Leşkerî'nin Gence'deki sarayında onun hizmetine girdi. Tam bir saray şairi olan Katrân birçok Şeddadî hükümdarını öven kasideler yazmış ve bunun karşılığında diğer şairleri kıskanmasına neden olacak derecede bu hükümdarların bol ihsan ve lütuflarına mazhar olmuştu. Şeddadî dönemi edebi ve entelektüel hayatı şiirlerinde yansıtmasının yanında, edebi patronaj bağlamında Katrân'ın şiirlerini topladığı divanı hamî-şair arasında ilişkiyi göstermesi açısından büyük önem teşkil etmektedir. Sürekli olarak Şeddadî hükümdarlarına, vezirlerine, komutan ve üst düzey bürokratlara medhiyeler dizen Katrân'ın divanı neredeyse tamamı memduhlarını övdüğü bu türden kasidelerle doludur[651]. Ayrıca Horasan bölgesi dışında Farsça şiir yazan ilk kaside şairi olması babında İran edebiyat tarihi açısından önemli bir yere sahiptir[652].

Katrân Gence'deki Şeddadî hükümdarı Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî'nin sarayında yaklaşık olarak beş yıl kalmış, ona musahip olmuş ve aynı zamanda ilk hamisi olan efendisi için on altı methiye ithaf etmiştir[653]. Örneğin, bunlardan "*Der Methê Ebu'l- Hasan Ali Leşkerî*" başlıklı kasidesinden bir kesit şu şekildedir[654]:

ای روا بـــر شـــهریاران جهـــان فرمـــان تـــرا هرچـــه بایـــد خســـروان را داده آن یـــزدان تـــرا

Ey ki dünya padişahlarına hükmetmek kendisine reva olan kişi! Bir şahta olması gereken ne varsa Allah sana onu bahşetmiş.

هـر کجـا مـاهی اسـت یـا ساقیسـت یـا دربـان تـرا هر کجا شاهی است یا بندی است یا مهمان ترا

Saraylarda ne kadar ay yüzlü veya saki var ise, nerede bir şah ile bir derviş var ise senin mihmanındır.

دشـت همچـون محشـر اسـت از خیـل گونـاگون تـرا شـهر همچـون جنّـت اسـت از نعمـت الـوان تـرا

Senin orduların ovaları doldurmuştur, senin elindeki şehirler rengarenk nimetlerden cennete dönmüştür.

ســاقیان مــا هــروی و چیــره بــر مــردان تــرا مطربــان چـرب دسـتِ و چیـره بـر دسـتان تـرا

Tecrübeli sakilerin, mertleri aratmıyor, tecrübeli mutripler senin nağme okuyan bülbüllerin kesilmiş.

دولـــت پاینـــده همچـــون گنبـــد گـــردون تـــرا خانـــهٔ آراســـته چـــون روضـــهٔ رضـــوان تـــرا

Devletin payendedir, tıpkı gök kubbe gibi, evin yaldızlı ve süslenmiştir tıpkı Cennet-i Rıdvan gibi.

---

[651] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, Muhammed-e Nahcevânî (Tsh.), İntişarat-ı Kaknus, Tahran 1362.
[652] Safâ, **İran Edebiyat Tarihi**, s. 190-191; Adnan Karaismailoğlu, "Katrân-ı Tebrîzî", **DİA**, İstanbul 2002, c. 25, s. 59; Ahmet Ateş, "Katran", **İA**, İstanbul, c. VI, s. 447-452; I. Dehghan, "Ḳaṭrān", **EI**, Leiden 1986, c. IV, s. 773.
[653] Ahmed Kesrevî, "Katrân Şa'ir-e Azerbaygan", **Armağan**, şomare 125, 1310, s. 178.
[654] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 2-3.

هـــر چـــه بـــاری صـــعبتر اندشـــه و دشـــخوارتر دولـــت و تأییـــد تـــو گردانـــد آن آســـان تـــرا

Ne kadar zorlu bir fikir veya zorlu bir hadise ile karşılaşsan da senin devlet aklın, teyit ve onayın o hadiseleri kolaylaştırır.

آفهـــرین خوانچـــو در مجلـــس بـــوی مجلـــس تـــرا تهنیـــت گویـــد چـــو در میـــدان بـــوی میـــدان تـــرا

Aferinler okur meclisinde, meclisin kokuları, selamlar söyler meydanda (çevgan veya savaş meydanı) meydanın kokuları.

لشـــکر جنگـــی تـــرا یـــاران فرهنگـــی تـــرا حشـــمت هنگـــی تـــرا فرهنـــگ باســـامان تـــرا

Savaşçı ordular senin, seçkin dostlar senin, ulu birlikler senin, seçkin hünerler senin.

…

ملکـــت ایـــران نیاکـــان تـــرا بـــود از نخســـت گشـــت خواهـــد چـــون نیاکـــان ملکـــت ایـــران تـــرا

İran toprakları senin atalarının mülküydü ilk günden, ataların gibi sende İran mülkünün tamamını ele geçireceksin.

Yukarıdaki beyitlerden de görüldüğü gibi memduhunu yere göre sığdıramayan saray şairi Katrân kasidesinde övdüğü Şeddadî hükümdarının şecerelerini İran hükümdarlarına kadar götürerek yücelttiği görülüyor. Katrân'ın yaşadığı dönemde şu'ûbî fikriyatın ateşinin sönmediği dönemler olması da göz önüne alınarak değerlendirilmesi açısından önemlidir. Şiirin devamında, Şaddadî hükümdarı Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî'nin Guderz, Nuşirevan, Erdeşir, Menuçehr adında dört çocuğunun isimlerini sayması ve onları hem isim benzerliğinden hem de nesep bakımından kadim İran padişahlarıyla özdeşleştirmesi İranî geçmişe olan özlemi dillendirmesi açısından önemlidir:

در نیـــای تـــو منـــوچهر اســـت و نوشـــروان شـــها بـــاز فرزنـــدی منـــوچهر اســـت و نوشـــروان تـــرا

Ataların arasında Menuçehr vardır ve de Enuşirvan, senin evlatların arasında da hem Menuçehr vardır hem Nuşirevan.

هـــم نشـــط دل بیفزایـــد بکـــردار ایـــن تـــرا هـــم بقـــای جـــان بیفزایـــد بگفتـــار آن تـــرا

O biri (Menuçehr) yaptıkları ile öteki (Nuşirevan) sohbeti ile gönlüne neşe katar, yüreğinin neşesini artırır.

بـــاز گـــودرز آنکـــه جفـــت نـــاز دارد دل تـــرا اردشـــیر آن کـــو عـــدیل کـــام دارد جـــان تـــرا

O Guderz ki gönlüne verdiği sevgisi ve nazı iki kat (fazladır), ve o Erdeşir ki gönlündeki adalet duygusuna hem can hem zevk katandır.

ملـــك فرزنـــدان بـــدادی و ببایـــد داد هـــم ملـــك فرزنـــدان فرزنـــدان فرزنـــدان تـــرا

Evlatlarda mülkü evlatlarına verirler, vermeliler de, evlat evlatlarına o da evlatlarına.

هـــر چـــه شـــاهان را ببایـــد ایـــزدت داده اســـت پـــاك مـــن نخـــواهم نیـــز الّا عمـــر جاویـــدان تـــرا

Şahlara verilmesi gerekli ne varsa Yüce Allah hepsini sana vermiştir. Senden, sonsuza dek yaşamanı istemekten başka bir arzum yoktur.

Şeddadî hükümdarı Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî'ye Gence'deki sarayında kaldığı süre içerisinde on altı kaside ve birçok dörtlükler kaleme alan Katrân "*Mîrê mîran*" olarak vasıflandırması Kürt kültür ve siyaset tarihinde de önemli bir noktadır. Bu ifade İran hükümdarları için pek de kullanılmazken Katrân, Kürt hükümdarını överken yazdığı kasidelerinde bunu kullanmıştır:

خسـرو تـوران و ایـران میرمیـران بـو الحسـن آن چو خسرو بر سریر و آن چو بهمن بر سمند

Turan ve İran in padişahı mirê mîran Ebu'l-Hasan, tıpkı Hüsrev gibi tahta oturur ve Behmen gibi ata biner[655].

Katrân, Şeddadî hükümdarları dışında Şeddadîler'in saraylarında görev almış birçok üst düzey bürokrat ve komutanlar için de methiyeler dizmiş ve bunların karşılıklarını cömert memduhlarından fazlasıyla bulmuştur. Bunlardan bir tanesi de Şeddadî sarayında haciplik yapan daha sonradan ise Arran bölgesine sipehsalar olarak gönderilen Ebu'l-Yusr[656] idi. Aslında Ebu'l-Yusr, Katrân'a ilk hamilik yapan kişiydi ve fazlasıyla cömert davranmış, çokça ihsanda bulunmuştu. Ayrıca Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî'nin huzuruna çıkarıp onunla tanışmasına vesile olmuştu. Bu nedenle "Fahru'ş-Şu'ara Şerefu'z-Zaman" lakabıyla şöhret kazanmasında önemli bir payı olan ilk hamisi Ebu'l-Yusr içinde on adet kaside yazmıştı[657]. Bunun dışında Şeddadî bürokratlarından Üstad Ebu'l-Mu'ammer için sekiz kaside[658], Şeddadî hükümdarlarından Emir Ebu'l-Esvâr Şavur'un veziri Bahtiyar b. Selmân, Kadı Ebu'l-Ferec b. Abdullah ve diğer birçok saray küttabı için de medhiyeler kaleme almıştır. Gence sarayında şanını her tarafa duyuran Katrân, Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî'nin yanında yaklaşık olarak beş yıl kaldıktan sonra Revvadî Kürt hanedanlığının başkenti Tebriz'e geri döndü. Tebriz'deyken eski memduhlarına sürekli kasideler göndermeyi ihmal etmeyen şair bir sürenin ardından Şeddadî hükümdarı Fadl b. Ebu'l-Esvâr Şavur (II. Fadlun)'un emirliği (459-466/1067-1073) döneminde Şeddadîlerin sarayına 459/1067 senesinde tekrardan geri döndü.

Hükümdar Fadlun'un iktidarı boyunca onun sarayında kalıp saray şairliği yapan Katrân hamisinin kendisine ihtiram gösterip bolca lütuf ve ihsanlarda

[655] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 64.
[656] Örnek olarak bir kasidesine bkz. Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 162-163.
[657] Kesrevî, "Katrân Şa'ir-e Azerbaygan", **Armağan**, şomare 125, 1310, s. 177-184.
[658] Örnek olarak birkaç kasidesine bkz. Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 63-64, 125-127, 173-174, 245-248.

bulunmasından memnun kalmış ve bunu ona ithafen yazdığı kasidelerinde her zaman dile getirmişti. Örnek olarak Katrân bu kasidesinde hamisi Emir Fadlun'u şöyle meth etmiştir[659]:

کنـــون گشـــتیم بیناچشـــم و برناجســـم بـــازازپس کـــه بـــاز آمـــد بـــدارالملک شـــادان خســـرو برنـــا

Ve artık şimdi yeniden gözlerimiz açıldı, bedenlerimiz gençleşti, zira o genç padişah (Fadlun) yeninden kendi mülküne şadan[660] geldi.

شهنشـه بـو المظفّـر کاوسـت یوسـفروی و یوسـفخو نکـو منظـر نکـو مخبـر نکـو پنهـان نکـو پیـدا

Şehinşah Ebul Muzaffer ki o dur Yusuf yüzlü ve Yusuf huylu, zahirde ve batında güzeldir, sözü ve özü hoştur.

ملـک فضـلون کـه گسـترده اسـت فضـل او و جـود او ز جابلقـــا بجابلســـا ز جابلســـا بـــه جابلقـــا

Fadlun ki onun mülkü, fazilet ve cömetliğini (dört bir yana) yaymıştır. Cabelka'dan Cebalsa'ya, Cabelsa'dan Cabelka'ya atmıştır[661].

بدسـتش دسـتهٔ شمشـیر همچـون دسـتهٔ سوسـن بگوشـش شـیههٔ اسـبان چـو دسـتان هـزار آوا

Elindeki kılıcın kabzası sanırsın bir deste süsendir, kulağa gelen atlarının kişnemesi tıpkı bülbüllerin nağmesi gibidir.

بیفزایـــد بمهـــر او روان را راحـــت ورامـــش بیارایـــد بمـــدح او ســـخن را مقطـــع و مبـــدا

O sevgi ve huzur ile cana can katar, sözün başını ve ortasını medh ile süsler.

نگـــردد در ضـــمیر او گـــه کوشـــش قـــرین او نگنجـــد در زبـــان او بهنگـــام ســـخا فـــردا

Onun içinden yakınlarına asla "çalış bakalım" demek geçmez, dilinden cömertlik sırasında "yarına kalsın" diye bir şey dökülmez.

زبـان یکتـا بهـر وعـدی و جـان پـاک از همـه عیبـی تنش پاکست همچون جان دلش همچون زبان یکتا

Dili, her türlü vaadi "tek" ikrar eder, (söz verince yerine getirir) canı/ruhu her türlü ayıptan beridir. Bedeni de ruhu gibi temizdir, gönlü de dili gibi tek ve yegânedir.

ازیـــرا قـــد دو تـــا دارد بخـــدمت پـــیش او هـــرکس کـــه بـــاهرکس بـــود یکتـــای چـــون یـــزدان بیهمتـــا

Eşsiz yaratıcı gibi herkese karşı bir ve eşit olduğundan, onun huzuruna çıkanlar da iki büklümdür.

عطـــای او بتـــرک و هنـــد اگرچـــه ملـــک اوایـــدر نهیـــب او بـــروم و ســـند اگرچـــه جـــای او اینجـــا

Mülkü buradadır ama Hinde ve Türk'e bahşişte bulunur, tahtı da buradadır ama Rum'a Sind'e korku salar.

ســـنانش مایـــهٔ مرگســـت و کلکـــش مایـــهٔ روزی ز دســـتش نگســـلدرادی ز تـــیغش نگســـلد هیجـــا

Mızrağı ölüm saçar, kalemi rızık, cömert adam elinden kaçmaz onun, kılıcından ise hiçbir savaşçı kaçamaz.

…

---

[659] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 4.

[660] Şadan kelimesi *Şeddadi* kelimesinin kısaltılmışı olarak da kullanılarak burada mutlu anlamında verilmiştir.

[661] Cabelsa ve Cabelka, biri Mağrib'te diğeri Maşrik'te iki mitolojik şehirdir. Uzağı veya zirveyi ifade eder. Kimi mutasavvıflara göre salikin varacağı son menzildir. Bkz. Kemâleddin Abdülvasî Nizâmî-yi Bâharzî, **Makâmât-ı Câmî**, Veysel Başçı (Haz.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016, s. 32.

ز زرّ و ســـیم بخشـــیدنش روز بـــزم او بینـــی زمـین را زرّگـون زیورسـمارا سـیمگون سـیما

Savaş günlerinde bahşettiği altın ve gümüşlerle, toprağı altınsı göğü göğü de gümüşümsü renge boyadı.

بجـــای مجلـــیس او خلـــد باشـــد کنـــدهٔ دوزخ بجـــای خـــاطر او کُنـــد باشـــد خـــاطر کنـــدا

Onun meclisi, cehennemi yerinden sökmüş cennettir, Onun düşüncesinin olduğu yerde hekimlerin düşüncesi yavaş ve zayıftır.

Yüksek bir edebi kültüre sahip olmasının yanında ilmi kişiliğiyle de bilinen II. Fadlun birçok meziyete sahip olduğunu "*Bir benzeri olmayan Emir Fadlun'a felek o kadar fazilet vermiştir ki onun gibisi bir daha olmayacaktır*"[662] şeklinde dile getirirken, ilmi yönden üstünlüğünü "*Bilimde herkes [İranlı ünlü hekim] Ehrûn'un talebesi olmak ister fakat, Fadlun geri dönebilseydi eğer olurdu Ehrûn'un üstadı*"[663] şeklinde bilgiye ne derece vakıf olduğunu göstermiştir. İlmin dışında edebte ve sanatta yüksek bir mertebe sahip olduğunu ise "*Yeryüzünde babası gibi sanatta meşhur, babası böyle olunca oğlu da ancak böyle olur, fazilet ve edepte dünyaya iftihar odur, onun gibi bir padişah ve edip asla gelmemiştir*"[664] mısralarıyla özetlemiştir. Ayrıca ilme vakıf olduğu kadar ilmi ve ilim adamlarını koruyup kollayan bir hami olarak hükümdarını "*Bu dünyada alimseverlikte o padişahtan üstünü yoktur, alim seven padişah düşmanlarını kahrederek uzun ömürlü olur*"[665] şeklinde çok kez dile getirmiştir. Böylesi ilim ve edep sahibi bir hükümdarın ulema ve üdebaya sahip çıkıp onlara cömertçe davrandığını ise "*bahşiş vermede ve cömertlikte okyanuslar kadar büyüktür*"[666] babında her methiyesinde dile getiren Katrân, bunca fazilet ve sahibi olan bir hamiye kul olduğu için kendisini Allah'ın lütfuna mazhar olmuş bir kişi olarak görmüştür: "*Allah birisine yardım etmek isterse ona mübarek bir sultan nasip eder*"[667]. Katran, Şeddadî hükümdarı Fadlun'un sarayında ve hizmetinde bulunmasından dolayı mutluluğu ve hamisinin cömertliğini bir nevi diğer şairleri kıskandırırcasına şöyle diyor: "*Mesut ve bahtiyar olmak isteyen sürekli Melik Fadlun'un hizmetinde bulunsun ve onu meth etsin, bütün padişahların tacı olan Ebu'l-Muzaffer odur ki Allah onun tacını güneşten tahtını ise felekten*

[662] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 405.
[663] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 22.
[664] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 98.
[665] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 98.
[666] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 4.
[667] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 23.

yapmıştır"[668]. Elbette Katrân'ın saray şairliği ve hamisine karşı ithaf ettiği methiyeler karşılıksız kalmamış, hamisi Şeddadî hükümdarı kendisine karşı cömertlikte sınır koymamıştı. Hükümdarın cömertliğini edebi bir üslupla zengin hastalığı olarak nikris/gut hastalığına yakalanmasına sebebiyet verdiğini şöyle ifade etmiştir: "*Nikris hasatalığı mal ve mülktendir ki beni padişahlık bahşişleri nikrise düçar etti*"[669] diyen Katrân bir başka yerde "*Ey Melik nikris hastalığım sana hizmet etmekten alı koydu, sen de biliyorsun ki beni bu hastalığa düçar kılan senin cömertliğindir*"[670].

Katrân hamisinin bol ikram ve lütuflarına rağmen 1088'de Gence'den çıkarak Şeddadîler'in sarayını terk etmişti[671]. Nitekim bir kıssa olarak da İran sahasında yayılan bu hikaye; Molla Camî'nin (ö. 1492) *Salâmân û Absâl* adlı eserinde "Katran'ın memduhu Fadlun'un çok ihsan ve keremi sebebiyle kaçışı" başlığı altında almıştır. Camî'nin ilgili hikayedeki söz konusu beyitleri aşağıdaki şekildedir[672]:

بـــود قطـــران نکتـــه دانـــی ســـحر ســـاز قطـــــرهٔ از کلـــــک او دریـــــای راز

Katrân adında nüktedan ve sihirli sözler söyleyen (bir) şair vardı, kaleminden düşen her bir katre adeta bir sır deniziydi.

بهـــر دریـــا بخششـــی فضـــلون لقـــب گفـــت مـــدحی ســـر بســـر فضـــل و ادب

Fadlun lakablı, kerem ve ihsanı deniz gibi olan mumduhunun denizinden nsaiplenmek için onu baştanbaşa edeb ve fazilet olan bir medhiye ile medhettti.

طبـــع فضـــلون چـــون بـــر آن اقبـــال کـــرد دامـــنش از مـــال مـــالا مـــال کـــرد

Fadlun onun (sarf ettiği) methiyeyi beğendi, takdir etti ve eteğini bol miktarda ihsan ve mal ile doldurdu.

روز دیگـــــر مـــــدحت او را بخوانـــــد ضـــعف اول ســـیم و زر بـــر وی فشـــاند

Ertesi gün tekrar Fadlun'u medhetti, ona öncekinden daha çok altın ve gümüş bağışladı.

همچنـــین روز دگـــر ایـــن کـــار کـــرد روزهـــا ایـــن کـــار را تکـــرار کـــرد

Üçüncü gün yine aynı şeyi yaptı. Ve bir biri ardına günlerce bu işi tekrarladı durdu.

شـــد ز بـــس تضـــعیف چنـــدان آن صـــله کـــه بتنـــگ آمـــد از آنـــش حوصـــله

Bu ihsan arta arta o kadar çoğaldı ki, şairin kendisini dahi usandırmaya başladı.

چـون در آمـد شـب چـو بـرق از جـای جسـت وز حـــریم فضـــل فضـــلن بـــار بســـت

---

[668] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 83.
[669] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 405.
[670] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 406.
[671] Keleş, **Şeddâdîler**, s. 195-197.
[672] Mevlânâ Abdurrahman Câmî, **Salâmân û Absâl**, Şeyh Abdulkadir-i Serfiraz (Thk.), Qayyimah Press, Bombay 1936, s. 31.

Katrân karanlık çökünce şimşek gibi yerinden doğruldu, Fadlun'un o fazilet dolu dergahından yük ve bohçasıyla ayrıldı.

بامـــــدادانش طلـــــب کـــــرد و نیافـــــت گفـــت مســـکین روی ازیـــن دولـــت بتافـــت

Fadlun sabah olunca onu huzuruna istedi, ama bulamamıştı. Dedi ki; "zavallı bu devlet ve ikbalden yüz çevirdi!

بـــــودیم تـــــا دســـــت بـــــر بـــــذل درم بـــــا ویـــــم ایـــــن بـــــود دســـــتور کـــــرم

Ona elden geldiğince altın vermek icap ederdi, (çünkü) kerem bunu gerektirirdi.

لیـــــک او را تـــــاب ایـــــن بخشـــــش نبـــــود در ســـــفر زیـــــن آســـــتان کوشـــــش نمـــــود

Lakin onun bu ihsan ve keremi kaldrıacak takati yoktu, o yüzden yola koyularak bu dergâhtan yüz çevirdi."

Kadim İran kültürünün kendisini özellikle yüksek saray hayatında her alanda hissettirdiği dönemin kültürel hayatında işret kültürünün farklı bir uzantısı olan Nevroz bayramlarını kutlamak da Sasani imparatorlarının saray yaşamında yer alan geleneklerdendi. Nitekim birçok İranî geleneksel ve dini bayramların İslamiyettten sonra ortadan kalkmasına rağmen Nevroz bayramı hem saraylarda hem de halk arasında kutlanmaya devam ediyordu. Taht-ı Cemşid duvarlarında kazınan resimlerden Ahamenişler dönemine ait Nevroz törenlerinin düzenlendiğini bildiğimiz bu gelenek asırlarca devam etmiş, Erdeşir-i Papekan, Behram-ı Gûr, Enûşirvan gibi padişahlar döneminde devlet hazinesinin kapısı açılarak halka hediyeler dağıtılmış, paralar saçılmıştır. Aynı şekilde İslamiyet'in gelişinden sonra Abbasî halifelerinden Mütevekkil de eski İran şahlarını taklit ederek farklı renklerde beş milyon dirhem bastırıp halkın üzerine serpmiştir[673]. Nevroz bayramı bütün İran coğrafyasında bütün milletler tarafından kutsal görülmüş ve baharın gelişiyle birlikte kutlanan, tatlı ve güzel yiyecekler dağıtılan bir bayram olarak kutlanmıştır. Sonradan bu bayramda ateş yakmak da gelenekselleşen ritüellerden olmuştur. Kürt mitolojisine göre Demirci Kava'nın zalim Dehhak'ın zulmünden kurtuluşunu ifade eden bu özel gün ateş yakmakla bütünleşmiş ve sonradan kendisini edebi ürünlerde de bu figürle göstermiştir[674]. Benzer şekilde bu İranî dini bayramı kültürel bir öğe ve büyük kadim İranî şahların davranışlarından biri olarak gören İslam sonrası hanedanlıklar da İranî bir gelenek olarak ve yüksek kültürün farklı bir veçhesini oluşturması babından Nevroz bayramına önem verilmiş ve halkla birlikte kutlanmıştır. Bu özel günde

[673] Asker Behrâmî, **İran Bayramları**, Nihat Değirmenci (Çev.), Demavend, İstanbul 2016, s. 51-56.
[674] Nevroz bayramı, geçimişi, İslamiyet'teki yeri, nasıl ve ne zaman kutlandığı gibi konuları geniş bir şekilde ele alan bu çalışma için bkz. Behrâmî, **İran Bayramları**, s. 48-60.

şairler de Nevroz itibariyle hükümdar veya dönemin önde gelen bürokratlarına methiyeler kaleme almış ve bunun karşılığında ise onların bol lütuf ve ihsanlarını kazanmışlardır. Bu itibarla Katrân'ın divanından Nevroz'da yazılan medhiyeler çokça yer almıştır. Örneğin, yine bir Nevroz gününün aynı zamanda Ramazan bayramıyla kesiştiği h. 441/1050 senesinde Şeddadîler'in Arran komutanı Ebu'l-Yesir Sipehdar'a hitaben şu methiyeyi meydanda halkın arasında kendisine okumuştur:

درســـت گـــوءی حـــورا ببوســـتان بگذشـــت بگـــل بپـــرد حلّـــی و بســـبزه داد ســـلب

[Ey Katran] Doğru söylüyorsun cennet bostanlara uğradı, geçti, güle kaftan bağışladı, yeşile kök verdi.

چـــو گلســـتانرا بـــاد بهـــار خلعـــت داد نثـــار کـــرد بشـــادی فلـــک بـــر او کوکـــب

Bahar esintisi gülistana hil'at bahşetti, gökyüzü de sevinçle o hılat üzerine yıldızlarını saçtı.

شـــکفته لالـــه بـــر اطـــراف جـــوی چـــون عنـــاّب رونـــده آب بجـــوی انـــدرون چـــو آب عِنـــب

Laleler açtı ırmakların her bir tarafında, tıpkı kızıl iğdeler gibi, çaylar ırmaklara karıştı, tıpkı üzüm suları gibi.

…

چـــو حلّـــه بـــادا درپشـــت دوســـتانت خَسَـــک چـــو خـــار بـــادا در کـــام دشـــمنانت رُطَـــب

Dostlarının sırtındaki demirler onlara cennet elbisesi olsun, düşmanının yudumladığı şarap boğazında taş olsun.

خجســـته بـــادت نـــوروز و عیـــد روزه گشـــای بنـــام تـــو همـــه آفـــاق راســـت کـــرده خُطَـــب

Kutlu olsun Nevrûz'un ve oruç açılan bayramın, dünyada okunan tüm hutbeler senin adınla dolsun.

Dolayısıyla işret kültürü çerçevesinde bir saray şairi olarak Katrân'ın hâmisini yine İranî bir gelenk olan Nevroz bayramı vesilesiyle kutlaması edebi patronaj bağlamında önemlidir.

2.2.1.3. Esedî-i Tûsî

İranlı bir dil alimi ve şair olarak bilinen Esedî-i Tûsî (ö. 465/1073) hayatı hakkında detaylı bilgiler olmasa da yazdığı eserlerden iyi bir din, felsefe ve matematik eğitimi aldığı anlaşılan şair, Gazneliler'in yıkılması ve Selçuklular'ın Horasan bölgesenin ele geçirmeleri üzerine bu bölgeden kaçıp Deylemî hükümdarların (Büveyhîler) sarayına sığınmıştır. Deylem hükümdarlarının sarayında yaklaşık olarak on yıl kaldıktan sonra Nahcivan'da hüküm süren Arap hükümdar Ebu Dulef'e 458/1066'da ünlü eseri Gerşaspname'yi sunmuş sonrasında ordan ayrılıp

Şeddadî hükümdarı Menûçehr b. Şaver'in sarayına intisap etmiştir. Menuçehr'in hükümdarlık zamanında Şeddadîler'in başkenti Ani şehriydi[675]. Şair Tûsî, Şeddadî hükümdarı Menûçehr'in sarayında uzunca bir müddet saray şairi olarak hizmet verdi ve hamisine musahip oldu ve ölünceye kadar Şeddadî saraylarında yaşadı[676].

Dönemin bir geleneği olarak sürekli iyi bir hami ve saray arayışında olan şairlerden olan Esedî-i Tûsî de aynı şekilde İran ve Arap edebiyatına vakıf usta bir şair olmasının yanında iyi bir nedimlik kariyerine sahip olduğundan cömert ve zengin Şeddadî hükümdarlarının ülkesini tercih etmesi ihtimal dahilindedir. Yaklaşık olarak altı yıl kadar[677] Şeddadî sarayında kalan Esedî-i Tûsî'ye hükümdar Menûçehr'in musahiplik yaptığına dair elimizde kesin bilgi olmasa da bu kadar uzun süre kalması bu ihtimali akla getirmektedir.

Esedî-i Tûsî yazdığı Kavs u Rumh (Yay ile Neyze/Mızrak) adlı kasidesini Şeddadîlerin Ani hükümdarı Emir Menûçehr'e ithaf etmiştir. Kasidesinden hamisi Emir Menûçehr'i şöyle meth etmiştir[678]:

در مناظرهٔ قوس و رمح و مدح شهریار امیر منوچهر

Kavs û Rumh (Yay ile Neyze/Mızrak) Münazarası ve Şehriyar Emir Menûçehr'e Medhiye

هـر سـلاحی را دگـر زخمـی سـت انـدر کـارزار زخـم سـخت آن دان کـز آن گـردد عـدو را کـارزار

Her silahın savaşta aldığı bir yara vardır. Ancak en ağır yara düşmana faydası olan yaradır.

لیـک آن کـو هـم بـه جـای خـویش زخـم آورد دور رمح قوص ست آلت جنگاوران کین گذار کـارزار

Birde kendi kendini yaralamak vardır ki, bu da tıpkı cengaverlerin savaş aleti neyze ile yayın hikayesi gibidir.

هـر دو را روزی جـدال افتـاد بـا هـم در سـخن این برآن آورد حجت آن بدین کرد افتخـار کـارزار

Bu ikisi bir gün cedelleşip birbirlerine söz söylediler. Biri diğerine delil gösterdi öbürü karşısındakine üstünlük tasladı…

şeklinde başlayan bu münzara örneğinde şair Esedî-i Tûsî, dönemin Şeddadî hükümdarı Emir Menûçehr'i şöyle medhetmiştir:

---

[675] Orhan Bilgin, "Esedî-i Tûsî", **DİA**, İstanbul 1995, c. 11, s. 370; H. Massé, "Asadī", **EI**, Leiden 1986, c. I, s. 685-686; Dj. Khaleghi-Motlagh, "Asadī Ṭūsī", **EIr**, 2011, (ulaşım tarihi 06.11.2019).

[676] Safâ, **İran Edebiyat Tarihi**, c. I, s. 159; Devletşah, **Devletşah Tezkiresi (Tezkirü'ş-Şuara)**, c. I, Necati Lugal (Çev.), Tercüman, İstanbul 1977, s 69.

[677] Keleş, **Şeddâdîler**, s. 258.

[678] Rıza Kulihan-e Hidayet, **Mecmau'l-Fusaha**, Muzahir Museffa (Haz.), c. 1, Emir Kebir, Tahran 1381, s. 403-405.

نـــامور میـــر اجـــل والا منـــوچهر اصـــل ملـــک تـاج شـاهان و شـجاع دولـت و فخـر تبـار کـارزار

O üstün ve ünlü Mir, Melik Menuçehr ki aslı meliktir. Şahların tacı, devletin cesuru, soyun iftiharıdır.

جـود را طـبعش مکـان فرهنـگ را خلقـش درسـت فضـل را خـاطرش معـدن عقـل را رایـش عیـار

Cömertlik mekanı onun tabiatıdır, iyi ahlakı seçkin bir vasıftır, düşünceleri faziletlerin madeni, akla değer veren onun görüşleridir.

هفـــت گـــردون را بـــدوزد تیـــر او در یـــک روش هفـــت دریـــا را بســـوزد تیـــغ او در یـــک شـــرار

Okun oku tek bir yönle/tek seferde, yedi feleği birbirine diker, kılıcının tek bir kıvılcımı yedi denizi yakar yıkar.

مهـــر دارد چـــادر از گـــرد و مـــه ازآتـــش لبـــاس زهـــره پیرایـــه ز پیکانهـــا زحـــل از خـــون ازار

Otağı güneş gibi yuvarlaktır, kaftanı ay gibi parlaktır, süsü Zühre yıldızıdır, ikizler burcundaki okları, Süheyl gibi kanlıdır.

خســـروا از خـــدمتت بنـــده نیامـــد ســـیر لیـــک دیـــر شـــد تـــا دورم از مـــأوا و یـــار و غمگســـار

Hüsrev sana kulluk ile hizmet etmeye doyamadı lakin geç kaldım, etrafındaki nedim, dost ve dert ortaklarından uzak düştüm.

لالـه بـودم روی و قـار ایـن مـوی لـیکن گشـت چـرخ زیـر خیـری لالـه ام بنهفـت و زیـر بـرف قـار

Yüzüm lale gibiydi, saçlarım ise simsiyah lakin geçti zaman; felek döndükçe lale, sararmış çiçeklerin altında, kardelen de kar altında kaldı.

کـــوه کـــن زی کُـــه شـــود غـــواص زی دریـــای دُر تـــا مگـــر ایـــن زر بـــرد وان دُر بیابـــد شـــاهوار

Dağcılar dağdan nasiplenir, yüzücüler denizden, biri altına kavuşur, öbürü iri inciyi bulur.

تـــو ملـــک هـــم کـــوه احســـانی و هـــم دریـــای خـــود کـــی عجب گر پس ز نـزدت بـاز گـردم شـاد خـوار

Sen hem ihsan dağının hem de cömertlik denizinin şahısın, senin huzurundan mutlu olmadan, eli boş dönmek şaşılacak bir şey olur.

Aradan geçen yaklaşık bin yıllık gibi uzun bir süre, yaşanan savaşlar, yangınlar ve depremler gibi afetler ve sair sebeplerden dolayı elimize az sayıda bilgi ulaşmasına rağmen Şeddadî Kürt hanedanlığının saraylarında nedimlik ve saray şairliği yapan ve İran edebiyat tarihinde de büyük yere sahip Unsuru'l-Meâlî Keykâvus, Katrân-ı Tebrîzî ve Esedî-i Tûsî gibi dönemin önde gelen edipleri bulunmuşlardır. Bütün bunlar, Şeddadî Kürt hanedanlığının saraylarının dönemin önemli bir himaye merkezi olduğunu göstermektedir. Nitekim belirttiğimiz gibi entelektüel seviyesi yüksek, ilim ve edebiyata önem veren hükümdarların bu hanedanlıkta oluşmasında büyük payı olmuştur.

2.2.2. Mervanîler Dönemi

X ve XI. yüzyılları arasında Mezopotamya'nın kuzeyinde, doğu batı hattında Hoy'dan Urfa'ya, kuzey güney ekseninde ise Ahlat'tan Musul sınırına kadar geniş

bir bölgede kurulan bu Kürt hanedanlığının başkentliğini Meyyâfârikîn yapmıştır. Hükümdarlarının kendi adlarına sikke kestirdikleri ve önemle derecede sivil mimarinin ön plana çıktığı bu hanedanlıkta zengin ve müreffeh hayat ilim ve edebiyat sahasına yansımıştır. Nitekim yaptırdıkları köprü, cami, sulama amaçlı kullanılan su dolapları gibi kamusal malların korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması için de birçok bağ, bahçe ve değerli arazilerin gelirleri vakfedilmişti. Bunun yanında iktidarın ve gücün bir göstergesi olarak iki büyük sarayı bulunan Mervanîler'in özellikle 401/1010-1011 ve 454/1061 yılları arasında uzunca bir müddet tahtta kalan ve başarılı bir yönetim sergileyen Nasruddevle Ahmed b. Mervan döneminde sarayın yanı sıra sarayın çevresinde Firdevs bahçeleri andıran süslü bahçeler inşa edilmiştir[679]. Saray duvarlarının altın yaldızlı işlemelerle süslendiği, av şölenlerinin ve baharın iç açıcı havasının nakşedildiği saray duvarları, zarifliğin ve sanatın her yönüyle kendini ifade ettiği bu sarayda ağırlanan misafirlerin başını döndürecek güzellikteydi[680]. Mervanî hanedanlığının saray erkanın her yönüyle yüksek saray adabına ve işret kültürüne sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca yine bu dönemde hükümdarın saray ve saray eşrafı ile devlet bürokratları için inşa ettirdiği Nasıriyye şehri ise dönemin en gözde şehirleri arasında olmanın yanı sıra Mervanîler'in içinde bulundukları müreffeh hayatın bir göstergesi olması yönüyle önemlidir[681].

Mervanî sarayı ve başkenti her dönemde önemli bürokratlar[682], ilim adamı, hekim, filozof ve şairlerin uğrak yeri olmuştu. Bunların temel sebeplerinden biri de dönemin önemli kütüphaneleri arasında sayılabilecek kadar büyük olan iki kütüphaneydi. Bu kütüphanelerden biri hükümdar Nasruddevle Ahmed b. Mervan'ın

[679] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 140-141.
[680] Yousif, "Di Waqaînameya Metropolît Elyasê Nisêbînî de Mirektîya Merwanîyan", s. 179.
[681] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 140; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Meyyâfarikîn (Silvan) Tarihi Üzerine Notlar", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 20, yıl 2009, s. 221-249.
[682] Örneğin Mervanîler'de kendi döneminde bütün İslam coğrafyasında ses getiren iki önemli vezir Mervanî hükümdarlarının sarayında bulunmuştur. Bunlardan biri İbn Cehîr (ö. 483/1090) ve İbn Mağribî'dir. Her ikisi de sonradan Abbasî halifeliğinin hizmetine girmişlerdir. Özellikle İbn Cehîr, Mervanî hanedanlığının yıkılmasında etkili olan kişilerden olmuştur. Bağdat'ta o dönem etkili olan Selçuklu kuvvetlerini aşırı zengin olan bu hanedanlığın üzerine yönlendirerek sahip oldukları sahip oldukları bütün servetler istila edilerek Mervanî hanedanlığı talan edilmiştir. Aynı zamanda Abbasîler'de bir vezir ailesinin de ilk kuşağı olan İbn Vezîr'in çocukları ve torunları da önemli devlet adamları olarak Abbasî ve Selçuklu saraylarında görev almışlardır. Mezkûr vezirler hakkında bkz. Abdulkerim Özaydın, "Benî Cehîr", **DİA**, İstanbul 1992, c. V, s. 447-449; Halit Özkan, "Vezîr el-Mağribî", **DİA**, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 92-93.

divan kâtibi olan Ebu'l-Ferec ez-Zehrecî, bir diğeri ise ise veziri İbnu'l-Mağribî tarafından kurulan kütüphanelerdi[683].

Mervanîler döneminde hadis nakli ve fıkıh başta olmak üzere İslamî ilimlere Diyar-ı Bekir bölgesinde önem veriliyordu. Bu sebepten ötürü çok sayıda alim Meyyâfârikîn ve Amid'de yetişmişti[684]. Mervâniler döneminin ilmi alandaki bir diğer özelliği ise tıp alanında ileri bir seviyeye erişmesidir. Bu dönemde Meyyâfârıkîn'de kurulan hastane tabipler için adeta çekim merkezi olmuştu. Harran şehri bu dönemde tıp eğitimi verilen önemli merkezlerden biriydi. Buradan yetişen ya da buraya dışardan gelen birçok tabip tıp alanında önemli eserler yazmışlardır ki bu tabiplerden birkaçı şunlardır: Saray baş hekimi olarak çalışan Cebrail b. Ubeydullah b. Bahtişu (ö. 396/1005), Ebu Saîd Ubeydullah b. Cebrail b. Buhtişu (ö. 450/1058), Bağdatlı meşhur tabib İbn Butlan (ö. 458/1066), Ubeydullah b. Cibril (ö. 453/1061), Zahidu'l-Ulema Ebu Said Mansur b. İsa, İliya b. İsa en-Nusaybinî, ünlü göz doktoru Ammar b. Ali el-Musulî, Ebu Nasr Yahya b. Cerîr et-Tekritî[685]. Nitekim İbn Butlan *Da'vetu'l-Etıbbâ* adlı eserini hükümdar Nasruddevle'ye ithaf etmiştir. Bir diğer önemli tabip olan Ebu Nasr Yahya b. Cerîr et-Tekritî tıp, astronomi, felsefe ve ilahiyat alanında önemli bir bilim adamıydı. Astronomiyle ilgili *Kitabu'l-İhtiyarat fi 'İlmi'n-Nücum* adlı eserini Mervânîler döneminin önemli siyasetçilerinden Sediduddevle İbnu'l-Enbari için ithaf etmiştir. Yine bir diğer eseri olan *Kitabu'n fi'l-Bah ve Menafii'l-Cima' ve Medarrihi* isimli eserini Mervânî veziri Ebu Nasr

[683] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 523-524.

[684] Örneğin dönemin ünlü Şafiî âlimi Muhammed b. Beyen el-Kâzerûnî (ö. 455/1065) bu bölgede Şafiîliği yaygınlaştırmıştı. Şafiî fıkıhçılardan Şeyhulislam Ebû Abdullah Mervanî (ö. 453/1061), Hanbelî âlim Ebu'l Hasan el-Âmidî (468/1075-1076), Malikî âlim Ebu Abdullah el-Huseyn ibn Salama (429/1037-1038), Şafiî fıkıh alimi Ebu'l-Mehasin er-Ruyanî (ö.502/1108-1109), Ebû Bekir eş-Şaşî el-Mustazhirî el-Farikî (ö. 507/1113-1114), Ebû Ali el-Farikî (ö. 528/1133-1134), Ebu'l-Hasan el-Hakkarî (ö. 409/1018-1019), Meyyâfârikîn'in kadılık yapmış olan Ebû Mensûr et-Tûsî (ö. ?), Ebû Bekir ibn Sadaka (ö. 490/1096-1097) ve Ebu'l-Kasım Yahya ibn Nubata (ö. 505/1112-1113) Mervanî hükümdarlığında yetişmiş dönemin büyük birkaç aliminden sadece bazılarıdır. Ayrıca bu dönemde Cizre'de yetişmiş olan birçok fıkıh, hadis ve tefsir alimi için bkz. Baluken, "Mervanîler Devrinde Cizre", s. 63-65; Ayrıca Mervanîler döneminde yaşamış olan Şafiî alimler için bkz. Baluken, "Şafiîliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervânîler'in Rolü", s. 67-74; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 507-514; Ayrıca bkz. Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, Sirûş, Tehran 1382.

[685] Mervânîler döneminde yaşamış olan bu hekim ve filozofların bilinen bütün eserlerin isimleri, kısaca içerikleri ve kimlere ithaf ettikleri hakkında bkz. Yusuf Baluken, "Mervanîler Döneminde İlmi Faaliyetler", **Uluslararası Silvan Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin 2012, s. 305-11; Dönemin Meyyâfârikîn şehrindeki hastaneler, bu şehirde yetişen veya hizmet veren hekimler ve eserleri ile tıp öğrencilerinin gördüğü ders programı hakkında bkz. Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", **Uluslararası Silvan Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin 2012, s. 279-303; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 523.

Muhammed b. Cüheyr için kaleme almıştır. Nitekim tıp alanında yazılan bu eserlerden birçoğu dönemin hükümdarı olan Nasruddevle'ye ithafen yazılmıştı[686]. Bilim ve medeniyetin de en üst noktaya ulaştığı bu dönemde Meyyâfârikîn'de bulunan bir doktor ülkede oluşan düzen, imar, şebeke suları ve kanalizasyon sistemlerinden sonra salgın hastalıkların bitmesiyle insanların sağlıklı olduklarını ve bu sebepten doktorların işsiz kaldıklarını söylemiştir[687].

Ortaçağ devletlerinin en temel özelliklerinden biri olan ve iktidarlıklarını meşru bir zemine oturttukları yöntemlerin başında gelen hanedanlığın tarih yazıcılığı, benzer şekilde Mervanî Kürt hanedanlığında da kendini diğer la-dini alanda olduğu gibi bu alanda da önemli numuneler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yazılmış iki önemli tarih kitabı vardır. Bunlardan biri Ebu Nasr Yahya b. Cerîr et-Tekritî'nin *Kitabu'l-Cami li't-Tarih* adlı eseridir. Ebu Nasr bu eserinde devletlerin ve ülkelerin kuruluşu, şehirlerin ilk inşa edildikleri tarihler, peygamberlerin doğumu gibi mevzuların yanı sıra Hz. Adem'den başlayarak Mervânî Devletinin tarihini 472/1079 yılına kadar kronolojik olarak anlatmıştır. Günümüze ulaşmayan bu eserden İbnu'l-Adim ve Yakut el-Hamevî alıntı bulunmuşlardır. Yine bu dönemde tarih alanında yazılan bir diğer önemli eser İliya b. İsa en-Nusaybinî'nin *Kitabu't-Tarih* veyahut *Kitabu'l-Ezmine*[688] adıyla bilinen bu eser Sasaniler ve Mervânîler tarihinin en önemli kaynaklarındandır.

İşret kültürünün her yönüyle güçlü bir şekilde görüldüğü Mervanîler'de saray gelenekleri arasında Sasanî, Roma/Bizans imparatorluklarında olduğu gibi sarayda hükümdara yıldızlardan haber veren, yıldızların hareketini okuyup hükümdara gelecekten haber vermeye çalışan müneccimler ve falcılar da zaman zaman bulunmuştur. Dönemin ünlü astrologlarından olan İbn İsun, Bağdat'ta yaşamış ve bir dönem Mervânî sarayında bu görevi icra etmiştir[689]. İşret kültürünün farklı bir

[686] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 522-523.
[687] Baluken, **Mervânîler Devrinde…**, s. 28-29.
[688] Annals veya Chronicle olarak da bilinen bu eserin yalnızca bir nüshası mevcut olup o da British Museum syr. 56 Add.7197 numarada bulunmaktadır. Bu eser E. W. Brooks ve J. B. Chabot tarafından Süryanice ve Arapça olarak yayınlanmıştır. Eliae Metropolitae Nisibeni Opus Chronologicum, I-II (Paris 1909-1910) (CSCO 62-63, SS, 21-24).
[689] Dönem dönem dışardan gelen falcılar da yıldızlara bakıp yorumlar yapmışlardır. Hindistanlı bir falcı ve yaptığı yorumlar için bkz. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 162, 185-186; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 525.

boyutunu oluşturan ve sarayların olmazsa olmazlarından olan cariyeler, rakkaseler, ses sanatkarları ve çeşitli eğlence sanatkarlarıydı. Bu konuda İbnu'l Ezrak da Mervanî sarayı için aynı şeyleri söylemiş, sarayın bu yönden de çok zengin olduğunu belirtmiştir[690]. Özellikle hükümdar Nasruddevle'nin sarayında bulunan sanatkarların ve rakkasların başka padişah ve sultanların saraylarında bulunmadığını, bununla birlikte nerede güzel bir cariye veya güzel bir ses sanatkarı olduğunu duyduğunda ise büyük paralar harcayarak ve değerinin katbekat fazlasını ödeyerek aldırıp sarayına getirtirdiğini yazmıştır[691]. Ayrıca tarihçi İbnu'l-Cevzî ise Mervanî hükümdarı Nasruddevle'nin musiki ve şarkıların yanında benzer şekilde şiiri de sevdiğini belirtmiş ve edebi bir zevke sahip olduğunu söylemiştir[692].

Yunan, Hint ve İrani medeniyetlerinde padişahların ve sultanların vazgeçilmez geleneklerinin başında av şölenleri gelirdi. Yılın belli dönemlerinde ava şölenleri yapılır, ava hükümdarın yanında onun en yakın adamları, nedim, saraydaki merkez komutanlar eşlik ederdi. Hakikaten av kültürü veya avcılıkla ilgili kadim edebiyatta geçmişten günümüze pek çok eser kaleme alınmıştır[693]. Bunlardan biri de Mervanî hanedanlığının hâkim olduğu coğrafyada yaşayan hayvanların listesinin yer aldığı, özelliklerinin belirtildiği İbnu Buhtişu'nun en önemli eseri olan *Kitabu Tabâyîi'l-Hayavân ve Havassuha ve Menâfîî A'zâiha*[694] adlı minyatürlü olarak dönemin hükümdarı Nasruddevle'ye telif ettiği eser bu minvaldendir. Ayrıca Mervanî hükümdarlarının tarihini ele alan İbnu'l-Ezrak da eserinde Mervanî

[690] Örnek olarak Nasruddevle dönemi sarayın işret ve eğlence kültürü açısından bkz. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 159-161.
[691] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 160-161.
[692] Abdurrakib Yûsuf, **ed-Devletu'd-Dûstekiye fi Kurdistani'l-Vusta**, c. II, Matba'atu'l-Livâ, Bağdat 1972, s. 236.
[693] Özellikle padişahların av merasimleri veya av hayvanları yetiştirme merakı veya yırtıcı hayvanların nasıl avlanması gerektiğini beyan eden eserler olmuştur. Bu tür eserlere İslam coğrafyasında pek çok rastlanılır. İslam öncesi medeniyette, özellikle İranî sahada kaleme alınmış eserler vardır. Bugün *Bazname, Şikarname, Uşkurename, Seydname, Cefarihname, Kitab-ı Şikardarî* vb. isimlendirmelerle av hayvanlarının nasıl avlanması veya yetiştirilmesini anlatan eserlerdir. Moḥammad-Taqī Dānešpažūh, "Bāz-Nāma", **EIr**, 1989, (ulaşım tarihi 14.11.2019); Abdülkadir Özcan, "Bâznâme", DİA, İstanbul 1992, c. V, s. 284-285.
[694] Bu eserin iki nushasından biri Londra'da British Museum or. 2784 numarada diğeri ise Paris Bibliotheque Nationale'da 2782 numarası altında kaydedilmiştir.

hükümdarlarının av şölenlerine değinmiştir[695]. Saray kültürünün bir diğer eğlence unsurlarından biri olan satranç ve dama oyunlarından da bahsetmiştir[696].

Bu çağın bilinen önemli şairlerinin çoğu, saray şairi olarak Mervanîler'in sarayında bulunmuş ve orada himaye görmüşlerdir. Bu şairler Mervanî hükümdar ve vezirlerine, saray eşrafına kasideleriyle methiyeler dizmişlerdir[697]. Bu şairlerden bilinenleri el-Hasan ibn. Davûd el-Beşnevî (ö. 465/1072-1073), Hasan b. Esed el-Farikî (ö. 487/1095), İbn Sinan el-Hafacî el-Halebî (ö. 466/1073-1074), Ebu'l-Hasan el-Tihamî (ö. 416/1025-1026), Sarî el-Dela' (Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulvahid el-Bağdadî), Ebû Abdullah el-Hüseyin, Ebû'r-Rıza b. Zarif, İbnu's-Sevdadî, İbnu'l-Kadirî'dir[698]. Mervanî hükümdarlarının zenginlikleri, cömertlikleri özelikle birçok Arap ve Fars şairin, Mervanî hükümdarlarına şiirler yazmalarına, yazdıkları eserleri onların adına ithaf etmelerine sebep olmuştur. Nitekim Mervanî hükümdarı Nasruddevle için İbnu'l-Ezrak eseri *Târîhu Meyyâfârikîn*'de "*Her ülkenin şairleri tarafından övülen bir sultandı*[699]" şeklinde patronaj mevzusunu özlü bir şekilde anlatmıştır. Ayrıca eserinde Nasruddevle'nin sarayının zenginliğini, işret gecelerini[700], sarayındaki şair ve ediplerin bolluğunu dile getirmek için Nasruddevle'nin ölümünden sonra iki kişi arasında geçen şu diyaloğa şöyle yer vermiştir[701]: "*Bir gün iki kişi aralarında konuşurken biri diğerine sormuş: Nasruddevle'nin hükümdarlığı kaç yıl sürdü? Elli üç yıl sürdüğünün duydum doğru*

[695] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 160.
[696] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 144.
[697] Bu dönemin saray şairleri ve şiirleri hakkında detaylı bilgiler tezin ikinci bölümünde verilecektir. Bundan dolayı burada sadece birkaç şair adı vererek yetineceğiz. Ayrıca Mervanî dönemi kültürel hayatın veçheleri için bkz. Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 507-562; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 365.
[698] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 52, 97, 142.
[699] İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn**, s. 490; krş. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 142.
[700] İbnu'l-Ezrak'ın eserinde kendisinin Mervanî sarayında hükümdar Nasruddevle'ye hedenostik şiirler sunan şair olarak belirtilmiş ve kendisiyle hükümdar arasında geçen diyaloğu şöyle aktarmıştır: "*Bir gün Ebû Nuvâs şu şiiri hükümdarın huzurunda okudu ve böyle dedi:*

Ömrüme kıymak istemediğim için, uyuyanlara bıraktım uykuyu
Ve gecenin karanlığını eğlenmekle içmekle geçirdim
Uyku sarhoşluk saatinde arzu edilir ancak.

Hükümdar Nasruddevle de bu şiiri kendisinden dinleyince coşmuş ve şöyle demiştir: 'Kendisine aşk olsun! Bizi şiiriyle mırıldanarak dile getirmiş'." Hükümdarın işret gecesi için bkz. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 161; Şair Ebû Nuvâs ve şiirleri hakkında bkz. Bu şair hakkında bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, "Ebû Nüvâs", **DİA**, İstanbul 1994, c. X, s. 205-207.
[701] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 161.

mu? Arkadaşı şu cevabı vermiş: Neden yüz altı yıl demiyorsun? Çünkü geceleri gündüzden daha güzeldi…".

İbnu'l-Ezrak Mervanî hanedanlığında sadece hükümdarların değil aynı zamanda onun vezirlerinin de çokça methedildiğini belirtmiştir. Örneğin, saray katiplerinden olan Menazî vezir İbnu'l-Mağribî metheden kasideler kaleme almıştır. Şair el-Hafâcî, Meyyâfârikînli şair Ebu'r-Rıza el-Fadl b. Mansur eş-Şerif el-Farikî ve İbn Haysun el-Halebî tarafından bir diğer vezir İbn Cehir için methiyeler düzmüşlerdir[702]. Mervanî saray şairlerinden elimizde bilgi bulunan ve kısmen de olsa şiirleri günümüze ulaşmış şairleri burada sırasıyla vereceğiz.

2.2.2.1. İbnu'l-Mağribî

Asıl adı Ebu'l-Kasım el-Kâmil Zu'l-vizareteyn el-Hüseyn b. Ali b. el-Hüseyn el-Vezîr el-Mağribî (ö. 418/1027) olan bu devlet adamı dil ve edebiyat alimi olmakla birlikte önemli kendi çağında İslam aleminde en önemli vezirlerinden biridir. Bir rivayete göre soyunu Sasani kralı Yezducerd'e ulaştıran ve İranlı küttab bir aileden olan İbnu'l-Mağribî, meşhur Bermekî ailesi gibi Mağribîler[703] olarak Abbasî, İhşidîler, Hamdanî, Fatimî gibi birçok hanedanlığın saraylarına bürokrat olarak yer almışlardır. İbnu'l-Mağribî 412/1021 senesinden itibaren (arada 415/1024 senesi hariç) Mervanî hükümdarı Nasruddevle Ahmed'e (ö. 418/1027) ölünceye kadar yedi yıl boyunca vezirlik yapmış ve ülkeyi yönetmiştir. Etkili bir devlet adamı olması rağmen şairliği ve edebiyat yönüyle de ön plana çıkan İbnu'l-Mağribî nedim-musahip olarak da kendini geliştirmiştir. Şiir divanı da bulunan[704] İbnu'l-Mağribî Kur'an-ı Kerim'in yanında birçok hadis, Arapça'da belli başlı eserleri ve yaklaşık on beş bin beyit şiiri ezberlemiş, inşa alanında da eğitim alarak iyi bir münşi olmuştur. Alim, fazıl, maharetli ve cesur bir kişiliğe sahip olmasına rağmen kibirli, kıskanç ve tedbirsiz gibi niteliklerle çeşitli kaynaklarda yer alan İbnu'l-Mağribî aynı zamanda

[702] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 148; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 516.
[703] Ayrıca Bermekîler kadar önemli bir bürokrat ailesi olan Mağribiler, X.-XI. yüzyıllar arasında vezir, münşî, müdebbir olarak çeşitli İslam hanedanlıklarının saraylarında görev yapmışlardır. İran asıllı olmalarına rağmen, bu ailenin atalarından Ebu'l-Hasan Ali'nin Abbasîler döneminde devletin batı bölgelerinin haraclarının toplanmasından sorumlu olmasından dolayı bu aile Mağribî lakabıyla anılmaya başlamıştır. Bkz. Cengiz Tomar, "Mağribîler", **DİA**, İstanbul 2003, c. XXVII, s. 322-323; P. Smoor, "al-Maghribī", **EI**, Leiden 1986, c. V, s. 1210-1212.
[704] ez-Zehebî, **Tarihu'l-İslam ve Vefayati'l-Meşahir ve'l-A'lam**, Beşâr Avvâd Ma'rûf (Thk.), c. 9, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, byy. 2003, s. 295.

yönetici sıfatıyla hami olarak da göze çarpmıştır[705]. Mervanîler döneminde saraya birçok şair kazandıran İbnu'l-Mağribî'nin kendisine de birçok meddah tarafından methiyeler ithaf edilmiştir ki bu şairlerin başında şair Mihyâr ed-Deylemî[706] ve Tihamî gibi şairler gelmektedir.

İranlı bir küttab ailesinden gelmesinin verdiği yüksek saray kültürüne vakıf olan ve bunu da vezirlik yaptığı Mervanî sarayına yansıtmaya çalışan İbnu'l-Mağribî işret kültürünün ve yüksek entelektüel yaşamın bir gereği olarak Meyyâfârikîn'de dönemin en büyük kütüphanelerinden birini kurmuştu. Yazdığı birçok eserin yanında Mervanî hükümdarı Nasruddevle Ahmed b. Mervan'a ithaf ettiği dönemin önemli siyasetname eserlerinden biri olan *Kitâb fî Siyâse* adlı eserdir[707]. Kendi döneminin siyasetname eserleri içerisinde önemli bir yeri olan bu eser, Mervanî sultanı ve saray eşrafı için yüksek saray kültürünü anlatan, hükümdarın emrindeki görevlilere ve halka karşı sorumluluğunu ve nasıl bir siyaset yürüteceğini ele alan ve dönemin diğer siyasetname eserleri gibi daha çok didaktik tarzda yüksek kültürü öğreten konuları ele almıştır[708]. Ayrıca bu siyasetname örneğinin, Mervanî sarayında hükümdara patronaj bağlamında ithaf edilmesi, eserin İranlı bir bürokrat tarafından yazılması IX. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyasında gelişmekte olan işret kültürünün bir yansımasını Mervanî sarayında da güçlü bir şekilde yaşandığını göstermektedir.

Dönemin entelektüel birikimini en üst basamağında yer alan İbnu'l-Mağribî'nin patronaj bağlamında memduhu Nasruddevle Ahmed b. Mervan'ı öven kasideleri günümüze ulaşmamıştır.

2.2.2.2. Menazî

Asıl adı Ebû Nasır el-Menazî Ahmed b. Yûsuf (437/1045-1046) olan Malazgirtli bu şair kendi döneminin en iyi ediplerindendi. Aynı zamanda Mervanî sarayında divan kâtibi olarak yüksek bir makamda çalışan Menazî şiir sanatının

[705] İbnu'l-Mağribî'nin hayatı ve tarihteki yeri için bkz. Yaz, **Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed**, s. 161-170; Özkan, "Vezîr el-Mağribî", s. 92-93; Yousif, "Di Waqaînameya Metropolît Elyasê Nisêbînî de Mirektîya Merwanîyan", s. 179-180.
[706] Mihyâr ed-Deylemî'ye Hasanveyhîler döneminde değineceğimiz için burada şair hakkında bilgi vermedik.
[707] Bu eser Samî ed-Dehhan tarafından önüne bir incelem yazısı eklenerek Şam'da basılmıştır, bkz. Vezîr el-Mağribî, **Kitâb fî's-Siyâse**, Samî ed-Dehhân (Thk.), Dimaşk 1367.
[708] Baluken, "**Mervânîler Devrinde Dinî Gruplar**...", s. 62-63.

yanında nesire de bir o kadar vakıf olmasından dolayı devletin resmi yazışmaları onun gözlemi altında yazılıyordu. Bürokraside yetkin bir kişi olan Menazî Bizans'ın başkenti olan Konstantinopolis'e defalarca Mervanîler'i temsilen heyetinin içerisinde gitmişti. Yine aynı şekilde devletin dış işler temsilciliğinin heyetinde bulunan Menazî birçok kere Fatimî devletine de gönderilmişti. Her gittiği ülkenin ulema ve önde gelen insanlarıyla yakın temas halinde olan Menazî yüksek bir edep kültürüne sahipti[709]. Mervanî saray şairleri arasında adı geçen bu şairin divanı günümüze ulaşmamıştır[710].

2.2.2.3. el-Hafâcî

Tam adı İbn-i Sinan el-Hafâcî Ebû Muhammed Abdullah b. Said b. Yahya b. Hüseyin'dir. İbnu'l-Ezrâk bu şairi Mervanî saray şairi olarak belirtmiştir. Hafâcî, Nasruddevle ve veziri İbn-i Cehîr'i öven methiyeler kaleme almıştır[711]. Günümüzde derlenmiş bir divanı olan bu şairin şiirlerinde Mervanî hükümdarlarını öven bir methiyeye rastlamadık[712].

2.2.2.4. Tihamî

Asıl adı Ebu'l Hasan et-Tihamî (ö. 416/1025-1026) olan Yemenli bu şair Suriye, Irak ve Hasanveyhîler'in hâkim olduğu Cibal bölgesinde yaşamıştır. Bir dönem Mervanî saray şairi olarak Mervanî hükümdarlarının hizmetinde bulunmuştur. İbnu'l-Ezrak Mervanî hükümdarı "Nasruddevle'nin sürdüğü saltanatı hiç kimse sürmemiş ve gördüğü refah ve bolluğu hiç kimse görememişti" şeklinde bu dönemi anlatırken bu zenginlik ve müreffeh hayatın cazibesinden dolayı her taraftan hüner sahibi insanların buraya (Mervanî sarayına) geldiğini belirtmiştir. Bu hüner ehli insanların arasında çoğunun şair olduğunu belirten İbnu'l-Ezrak, aynı şekilde

[709] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 134; Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 5517-518.
[710] Ondan geriye sadece Halep şehriyle ilgili yazmış olduğu bir şiirini İbnu'l-Adîm (ö.660/1262) sayesinde günümüze ulaşmıştır. Bkz. Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde İbnu'l-Adîm, **Buğyetu't-Taleb fi Târihi Haleb**, c. III, Süheyl Zekkâr (Thk.), Dımaşk, 1983, s. 1279-1287.
[711] İbü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 147-148.
[712] **Divanu İbn-i Sinan el-Hafâcî**, Muhtar el-Ehmedî Nüveyvat ve Nesib Neşavî (Thk.), Matbuatu'l-Mucemme' el-Luğati'l-Arabiyya bi Dimaşq, Dimaşk 2007.

Tihamî'nin de buraya dışardan gelip hükümdar Nasruddevle'nin himayesine girmeye çalışan bir şair olduğunu ifade etmiştir[713].

Tihamî divanında Mervanî hükümdarı Nasruddevle Ahmed b. Mervan başta olmak üzere, veziri İbnu'l-Mağiribî'ye, Mervanîler'in Amid valisi İbnî Dimne'ye ve daha pek çok Mervanî sarayında yer alan üst düzey bürokrata methiyeler ithaf etmiştir[714]. Dönemin önemli saray şairleri arasında yer alan Tihamî öncelikle dönemin Mervanî hükümdarı Nasruddevle Ahmed için kaleme aldığı methiyesinden bir kesit şu şekildedir[715]:

عبس من شَعَرِ في الرأس مبتسم ما نَقَّر البيضَ مثلُ البيض في اللَّمَمِ

Saçındaki aklar çirkinlik getirdi saçına ve bu beyazlık perçemleri çirkin kıldığı kadar hiçbir şeyi çirkin kılmadı.

ظَنَّتْ شبيبته تبقى وما عملت أن الشبيبة مرقاةُ إلى الهرم

Gençliği devam eder sandı ama bilmezdi ki yaşlılığa doğru yol alıp gidecek.

...

ياطالب المجد في الآفاق مجتهدا والمجد أقرب من ساق إلى قدم

Ey yücelik peşinde koşan ufuklarda çabalayarak bil ki ululuk bir ayağın diğer ayağa daha yakındır.

قل نصر دولة دين الله لي أملا قولا وقد نلت أقصى غاية الهمم

De ki, Allah'ın dininin devletini zafere ulaştırmaktır kişinin emeli ki bu sözle himmetin yücesine ulaşırsın.

كم جِدْتُ عنه فنادتني فضائلة ياخاتم الأدَبِ امدح خاتم الكرم

Nice kez ondan uzaklaştım da faziletleri çağırdı yine beni. Ey edebin yüzüğü cömertliğin zirvesini öv.

وقادني نحوه التوفيق ثم دعا هذا الطريق إلى العلياء فاستلم

Allah'tan gelen başarı beni ona yaklaştırdı, bu yol yücelik yoludur, teslim ol ona.

وقصره عرفات العُرْفِ فَاعْنِ له وكفه كعبة العلياء فاستلم

Onun sarayı Arafat Dağı gibidir, yönel ona ve bir Kabe misalidir ululukta, ulaş ona.

ترى الملوك على أبوابه عصبا وفداً فدع غيرهم من سائر الأمم

Sıradan insanlar bir tarafa, görürsün ki hükümdarlar fevc fevc gelir ve dayanır kapısına.

...

تظل مزدحمات في مواكبه تيجان كل مهيب البأس والنقم

Kalabalıklar gelir dayanır kapısına ve ondan korkar nice taç sahipleri.

---

[713] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 141-142.
[714] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 516-517.
[715] **Divanu Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tihamî**, Muhammed b. Abdurrahman er-Rebî' (Thk.), Mektebetu'l-Me'arîf, Riyad 1982, s. 511-520.

Mervanî sarayının meddah şairlerinden olan Tihamî dönemin birçok önemli saray erbabını övmüştür. Hükümdardan sonra bilhassa Mervanî vezir[716], vali, ordu komutanları gibi önemli sivil ve askeri bürokratları öven bu şair kaleme aldığı methiyeleriyle tam bir patronaj şairi olduğu göstermiştir. Nitekim divanında yer alan ve Mervanî hanedanlığının merkezi Meyyafârikîn kadar önemli bir şehir olan Amid valisi Ebu Tahir Ubeydullah b. Dimne'yi övmek için kaleme aldığı methiyesinden kısa bir bölüm şöyledir[717]:

ولّـــى ولـــم يقـــض مـــن احبابـــه وَطَـــرَا لمـــا دعـــاه منـــادى الشـــوق لا وزرا

Ayrılıp gitti ve yerine getirmedi dileklerini sevdiklerinin, özlem duyan kişi nida etmesine rağmen peşinden.

أغـــر لـــو لمســـت كفـــاه جلمـــدة صـــلدا لأينـــع فـــي أقطارهـــا نهـــرا

Cömert eli sert bir kayaya değse bile o kayadan sular fışkırıverir.

تعـــودت كفـــه بـــذل النـــوال فلـــو أراد تحويلهـــا عـــن ذلـــك مـــا قـــدرا

Elleri o kadar alıştı ki cömertliğe, kapatmak istediğinde izin vermez buna elleri (tutumlu olmak istediğinde yani.)

فقـــد وَصَـــلْتُ بآمـــالي إلـــى ملـــك تعنـــو الملـــوك لـــه فضـــلا عـــن الأمـــرا

Emel ve gayelerime ulaştım bir hükümdarın inayetiyle/vasıtasıyla, o ki emirler bir yana krallar bile ona yönelir.

لأن راحتـــــه بحـــــر ولـــــيس لهـــــا رد ومـــــن ذا يـــــرد البحـــــر إن زخـــــرا

Zira elleri bir deniz misalidir onun ve geri çevirmez isteyeni ki deniz kabardığında/dalgalandığında çevirecek kimse var mıdır (yani o dalgaları durdurabilecek kimse yoktur)

بحـــــر ولكنـــــه صـــــاف مواهبـــــه والبحـــر تلقـــى لديـــه الصـــفو والكـــدرا

Bir deniz gibidir lakin verdikleri safi/duru bir hediye gibidir ki denizin içinde duru olan da kiri olanı da bulursun.

لا تنكـــــرن نفســـــيا مـــــن مواهبـــــه فـــالبحر مـــن شـــأنه ان يلفـــظ الـــدررا

İnkar edemezsin asla onun verdiklerini ki denizin şanındandır inci ve mercan vermesi

ينيبـــك عـــن وجـــود كفيـــه تبســـمُه والبـــرق عادتـــه ان يَقْـــدُمَ المطـــرا

Onun gülümsemesi iki eliyle yaptığı cömertliğin bir nişanesidir. Yıldırımın yağmurdan önce gürlemesi gibidir.

قـــد وافـــق الفلـــك الـــدوار رفعتـــه وحـــالف النصـــر والتاييـــد والظفـــرا

Dönüp dolaşan devran bile ona ayak uydurmuştur/uymuştur ve zafer ve yardımlar onunla sözleşmiştir.

---

[716] Mervanî veziri İbnu'l-Mağribi'yi öven kasideleri için bkz. **Divanu Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tihamî**,, 116-126, 151-162 ve 536-539.

[717] **Divanu Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tihamî**, s. 301-306. Ayrıca Amid valisi ibn-i Dimne için yazdığı bir diğer kasidesi için aynı eserde 523-530 sayfaları arasında yer almaktadır.

لـــو لـــم يُفِـــدْ ســـفري ذا غيـــر رؤيتـــه لكنـــت أربـــح مـــن فـــوق الثـــرى ســـفرا

Bu yolculuğumun onu görmekten başka bir faydası yoksa bile, sefere çıkanların hepsinden daha kazançlıyım yine de.

تعنـــو لأبلـــج طلـــق فـــوق غرتـــه تـــاج مـــن النـــور يعلـــوه إذا ســـفرا

Başındaki tacın önünde eğilir nice taç sahipleri ve tacını çıkardığında beyaz perçemi bir tacı andırır yine de

...

لـــو أن العـــرش لـــم يخـــتم نبوتـــه ختمـــاً لأنـــزل فـــي تفضـــيلك الســـورا

Arşın sahibi nübüvvet kapısına mühür vurmasaydı şayet senin faziletlerinle ilgili sureler indirirdi.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi tam bir meddah şair olan Tihamî, Mervanîler'den birçok üstdüzey devlet adamı için methiyeler düzmüştür. Bu sayede onların lütf ve ihsanlarına nail olan Tihamî, Mervanî saraylarında himaye edilmiştir.

2.2.2.5. Ebu'r-Rıza el-Fazıl b. Mansûr ez-Zarif

Mervanî sarayı meddah şairlerinden olan bu şair hakkında elimizde bilgi mevcut değildir. İbnu'l-Ezrak, şair Tihamî'de konuya değindiğimiz gibi, Nasrudevle'nin zenginlik abidesi olan ülkesinin dışardan gelen sanatçı, edip ve alimlerin himaye yeri olması itibarıyle dışardan birçok şairin himaye görmek, kendilerine Mervanî zengin, cömert ve edebi zevk sahibi devlet adamlarından birer hami bulabilmek için bu ülkeye akın etmişlerdir. Nitekim bu şairlerden biri de Ebu'r-Rıza el-Fazıl b. Mansûr ez-Zarif'ti[718]. Hayatı ve eserleri hakkında elimizde malumat bulunmayan bu şairin divanı da günümüze ulaşmamıştır.

Günümüze ulaşmayan divanından geriye Yakut el-Hamevî'nin ez-Zarifî'den Bitlis üzerine aktardığı beyitleri kalmıştır. Muhtemelen Mervanî hükümdarıyla birlikte şehir seferlerine katılan ez-Zarif'in bu şiiri Mervanîler'in Bitlis hâkimine sunmuş olma ihtimali olabileceği gibi sadece Bitlis şehrini gezdiği veya oradan geçtiği bir seferinde yazmış olma ihtimali de mevcuttur. Şiir şöyledir[719]:

بَـــــدْليسُ قـــــد جَـــــدَّدْت لـــــى صَـــــبْوَةٌ بعـــــد التُّقـــــى والنَّسْـــــت والسَّـــــمْتِ

Ey Bitlis, yine alevlendirdin özlem ateşini, uzun süren bir takva ve züht hayatımdan sonra.

[718] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 142.
[719] Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldan**, c. I, Daru Sadir, Beyrut 1977, s. 359.

هَتَّكْـــت ســـتْرِى فـــي هَـــوَى شـــادِن ومـــــا تحَرَّجْـــــتِ ولا خِفْـــــتِ

Bir ceylana aşık ettin ve döktün ortaya tüm ayıplarımı, bunu yaparken ne çekindin ne de korktun.

وكنـــــتُ مَطْوِيـــا علـــى عفَّـــة مظنونـــة يمْشـــى بهـــا وقْتِـــى

İffet dolu bir züht hayatı yaşadığımı ve bununla vaktimi geçirdiğimi sanırdım oysa.

وان تَحاسَـــــبْنا فقُـــــولى لنـــــا مَـــن انـــتِ يـــا بـــدليس مَـــن انـــتِ

Hesaplaşırsak şayet söyle bana, kimsin ey Bitlis, kimsin sen!?

وابـــن طَـــبْعِكِن الجـــافي ومـــن أهلـــة قـــد صِـــرْتِ بغـــداد علـــى بُخْـــتِ

Ve sen güzel vasıflar üzerine vasıflar katan bir çocuk gibisin.

مـــن طَبْعِـــكِ الجـــافي ومـــن اهلـــه قـــد صِـــرتِ بغـــداد علـــى بُخـــتِ

Tabiatında vardır katılık, Horasan devesi üzerinde yol alan Bağdat'tan da güzel birisin.

2.2.2.6. İbnu's-Sevdadî

İbnu'l Ezrak eserinde Mervanîler'in saray yaşamından bahsettiği kısımda saray şairi olarak belirttiği şairler arasında İbnu's-Sevdadî'yi de anmasına[720] rağmen bu şair hakkında herhangi bir veriye ulaşamadık. Şairin adının ya da künyesinin yanlış yazılmış olabileceği ihtimali de mezkûr şair hakkında bir bilgiye ulaşabilmemize engel olduysa da, bu ya da buna benzer bir isimde böyle bir saray şairinin var olması önemli olduğundan dolayı yine de çalışmamızda belirtme ihtiyacı hissettik.

2.2.2.7. İbnu'l-Ğedaîrî

Mervanîler dönemi saray şairi olarak kaydedilen bu şair hakkında elimizde bilgi mevcut değildir. İbnu'l-Ezrak da kendisinden sadece saray şairi olarak bahsetmiştir[721]. Şiirlerinden örnekler günümüzde mevcut değildir.

2.2.2.8. Hasan el-Beşnevî

Tam adı Ebu'l-Huseyn el-Hasan b. Davûd el-Beşnevî (ö. 465/1072) Mervanî hanedanlığı şairlerindendir. Arapça bir şiir divanı bulunan bu şair Cizre Botan bölgesinin Beşnevî/Bejnevî aşiretindendir. Amcasının oğlu dönemin Cezire bölgesinde bulunan Finik Kalesinin hâkimiydi. Hacimli bir divana sahip olan bu

[720] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 142.
[721] İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 142.

şairin birçok şiirleri vardı[722]. Şiirlerinde birçok methiye bulunan Hasan el-Beşnevî Mervanîler'in meddah şairlerinden olmasına rağmen fahriyye türünde verdiği şiir örnekleriyle tanınmıştır. Şu'ûbiyye hareketi içerisinde bilinen ilk Kürt şair olan el-Beşnevî, Araplar ile geleneksel Kürt kıyafetlerinden olan keçeden yapılma abalarından başka hiçbir farklarının olmadığını belirtmiştir[723].

علـــى الحُـــرّ ضـــاقَتْ قـــي الـــبلاد المنَـــاهِجُ وكُـــلُّ علـــى الـــدّنيا حَـــريصُ ولاهِـــجُ

Özgür kimselerin yolları kapanmıştır yollarda/yurtlarda ve görürsün ki insanların hepsi dünya hırsıyla yanıp tutuşmakta.

ولا عَيْـــبَ فينـــا غيـــرَ أَنَّ جِبابَنـــا خِلاطِيـــةٌ مـــا دّبَّهْـــا النَّواسِـــجُ

Yoktur bir kusurumuz lakin keçedendir abamız, örülmemiş ve süslenmemiştir elbiselerimiz.

Şu'ûbiyye hareketi içerisinde yer aldığını belirttiğimiz şair, yazmış olduğu aşağıdaki şiirde kendi aşiretini Mervanîler taraftarı olması sebebiyle gurur duyması, kendisini ve Araplara karşı Kürtlüğüyle övünç duyması bunu açık bir şekilde göstermektedir[724]:

أدمنـــــه الـــــدّارِ مـــــن رَبـــــابِ قَـــــدْ خَصّـــــكِ اللهُ بالرَّبـــــابِ

Ey evimizin ocağı, bulutu andırır güzelliğin ve Allah sana has kılmıştır bulutların güzelliğini.

يحَـــــنَّ قلبـــــي إلـــــى طُلـــــولٍ بَنَهْـــــرِ قـــــارٍ وبـــــالرَّوابي

Kalbim özlem duyar o metruk yerlere ve özleyip durur Kar Nehri ile oradaki tepeleri.

أ آل طـــــهَ بـــــلا نَصـــــيبٍ ودَوْلـــــةُ النَّصْـــــب فـــــي أنتصـــــاب

Ey nesl-i Taha! Yok mudur dünyada nasibiniz? Hilekarların devleti yükselmekteyken.

إنْ لـــــم أُجَـــــرَّد لهـــــا حُسَـــــامي فلســـــتُ مـــــن قـــــيس فـــــي اللُبـــــابِ

Ben o ülkü uğruna kılıcımı çekmezsem kınından ben Kays'ın asillerinden olmam ki.

مفَـــــاخِرُ الكُـــــرْدِ فـــــي جُـــــدودي ونَخْـــــوَةُ العُـــــرْب فـــــي أنتســـــابي

Kürtler'in ulularındandır benim cedlerim ve Araplar'ın yüce gönüllülüğü nesebimizde bulunur.

Eyyûbîler döneminde dönemin ünlü edip ve tarihçilerden olan İmamuddîn el-İsfahanî'nin (ö. 597/1201)[725] derlemiş olduğu antoloji kitabının Şam bölgesi şairlerinde Ebu'l-Huseyn el-Beşnevî'nin hayatına Kürt şairler kısmında yer vermiş

[722] İmad el-İsfahanî, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, Şukrî Feysel (Thk.), c. II, Matba'atu'l-Haşimiye bi'l-Dimaşk, Dimaşk 1959, s. 541.
[723] el-İsfahanî, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, s. 541.
[724] el-İsfahanî, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, s. 541-542.
[725] Ramazan Şeşen, "İmâmüddin el-İsfahânî", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXII, s. 174-176.

ve birkaç şiirinden kısmen alıntılar yapmıştır. İsfahanî'nin el-Beşnevî'nin bir diğer kasidesinden aktardığı beyitleri şöyledir[726]:

جِسْـــمي لَعلَّـــةِ لَحْـــظِ الْخُـــودِ مَعْلـــولُ والقلـــبُ مـــن شُـــغُلي بالحِـــبِّ مَشـــغُولُ

Güzellerin bakışından hasta düştü bedenim ve kalbim aşkla iştigal etmekten bitap düştü.

بـــي لَوْعَـــةُ لِبيـــانِ الْبَـــيْن شـــاغِلَة ولـــي دَم طُلـــول الحَـــيِّ مَطْلـــولُ

İçimde sevgilinin firakından kor gibi bir özlem ateşi yanar ve kanım akmakta sevgilinin metruk diyarlarında.

يـــادارَ سَـــلْمى عَـــلامَ الْغَيـــثُ مُنْتَجَـــعُ ومِـــنْ دمـــوعي عليـــكِ الغَيْـــثُ مَهْطـــول

Ey Selma'nın yurdu, yağmurlar neden üzerine yağmakta? Zaten gözünden akan yaşlar yurdunu sulamakta.

كيـــفَ المَليحَـــة لـــي بالْوَصْـــلِ باخِلـــة والسِّـــحْرُ مـــن عَيْنِهـــا للعَـــيْنِ مبـــذْولِ

O sevgili bana ulaşmakta nasıl böyle cimri olur, onun gözlerinden gözüme sihirli bakışlar saplanırken.

سَـــقيمةُ اللَّحْـــظ أبْلَـــتْ مُهجتَـــي سَـــقَماً أَلفاظُهـــا مُـــرَّة والثَّغْـــرُ مَعْســـول

Mahmur bakışları hasta kıldı ruhumu, ağzı tatlı lakin sözleri acıdır onun.

فلَيْتهَـــا كَحَـــتْ عَيْنـــي بناظِرهـــا خَـــوْد لهـــا نـــاظِرُ بـــالغَنْج مكحـــولُ

Keşke gözlerime bir sürme olsaydı bakışları, bir hastalık gibi işve dolu bakışları.

فـــي طيَّهـــا خَفَـــرُ فـــي طَرْفهـــا حَـــورُ فـــي سَـــنّها صِـــغَرُ فـــي جيـــدها طـــولُ

Vakur doludur bakışları ve bir renk cümbüşü gözlerinde, sarımtıraktır dişleri, uzun ve incedir boynu.

مـــا مَسَّـــها الطّيـــبُ إذ طـــاب الحيـــاة بهـــا والطَّيـــبُ مـــن خفـــر الغَيْـــداء مَعْمـــولُ

Itır sürdüğünde hayat anlam bulur onunla, zaten hoş koku güzellik ve hayadandır.

مـــا لِلْـــوَى قَـــدْ عَـــزَزْنَ الغانيـــاتُ بـــه حتـــى تَـــذِلَّ لهـــا الصِّـــيدُ البَهاليـــلَ

Ne oluyor ki aşka güzeller onunla gururlanmakta, ta ki asil aslanlar bile onlara boyun eğmekte.

لكننَّـــي والهَـــوى فـــي حُكْمِـــه حَكَـــمُ جـــاري عزيـــزُ ومنـــي البِشْـــرُ مـــأْمول

Lakin hakemdir aramızda aşk ve komşum benden dilediğinde benden de azizdir bana.

إن يعـــرِف النـــاسُ رَسْـــم الـــذلِّ فـــي جهـــة فالـــذُّل عنـــد بنـــي مهـــران مَجْـــولُ

İnsanlar biliyorsa şayet bir yerde zilletin adını, bilsinler ki Ben-i Mihran'da zillet olmaz asla,

نحـــنُ الذؤابـــةُ مـــن كـــردِ بـــنِ صَعصَـــةٍ مـــن نَسْـــلِ قـــيسٍ لنـــا فـــي المَجْتِـــد الطُـــولُ

Biz İbn-i Sa'sa'a'nın asil Kürtleri'ndeniz ve Kays'a dayanır soyumuz ve asil geçmişimiz.

Ebu'l-Huseyn el-Beşnevî yukarıda üç ayrı şiirinde dile getirdiği gibi, Mihranoğulları'na soyunu dayandıran şair, Kürtlüğüyle gurur duyarak bunu bir

[726] el-İsfahanî, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, s. 542.

övünç kaynağı olarak dile getirmiştir. Mezkûr şairin Mervanîler dönemi meddah şairleri arasında yer almasının yanında Şu'ûbiyye fikriyata sahip olması ve kendisi şahsında Kürtler'i Araplar'a karşı üstün olduğu yönünde fahriyye içerikli kasideler kaleme alması yönüyle onu Kürt edebiyat tarihinde de önemli bir yere koymuştur. Ayrıca son dönem Kürt edebiyat tarihi çalışmalarında kendisine özel bir önem atfedildiği görülmektedir[727].

2.2.2.9. İbn Esed el-Fârikî

Tam adı Ebû Nasr el-Hasan b. Esed b. el-Hasen el-Fârikî (ö. 487/1094)'dir. Mervanîler'in başkenti Meyyâfârikîn'de doğup büyümüş olan Ebû Nasr el-Fârikî kendi döneminin nahiv ve lügat alimi olmanın yanı sıra iyi bir edip ve şair olarak nam salmıştı. Selçuklular'ın bölgeyi istila ettikleri dönemde Amid'de saray divan katipliği yapan İbn Esed, Mervanîler'in kendi ülkelerinde iktidarı kaybettikleri bu dönemde Meyyâfârikîn'e giderek bir süre ders verdi ve etrafında kendisine bağlılık gösteren insan topladı. Yakın zamanda Selçuklu hükümdarı Melik Şah'ın ölümünden istifade eden İbn Esed, oluşan siyasi boşlukta Selçuklular'a karşı ayaklandı. Nitekim İbn Esed, Meyyâfârikîn'i tekrar kontrol altına alıp Mervanîler'den Nasıruddevle b. Nizameddin'e şehri teslim etti. Bu duruma binaen Emir Nasıruddevle, kendisine devleti dirilten manasına gelen "Muhyiddevle" sıfatıyla onu onurlandırdı ve kendisini vezir olarak tayin etti. Tekrardan devlet işlerini düzene koyduktan altı ay sonra Selçuklular bir daha buraya saldırdılar. Bir şekilde şehirden kaçıp Halep'e giden İbn Esed, burada Selçuklu komutanı Tutuş tarafından katledildi[728].

Zamanının büyük şairleri arasında gösterilen bu Kürt şair Arapça yazdığı divanında[729] akıcı bir üsluba sahipti. Eski şiirlerdeki zor manaları çözmekle de ünlü olan bu şair bu alanda i'rabı zor olan iki yüz elli altı beyti açıklayan *el-İfsâh fî Şerhi Ebyâtin Muşkileti'l-İʿrâb* adlı bir eser kaleme almıştır[730]. Ayrıca şiirlerinde edebi

[727] Bkz. Adak, **Destpêka Edebiyata Kurdî**, s. 145; Tehsîn Îbrahîm Doskî, **el-Medxel lî Dîraseti'l-Edebi'l-Kurdî**, Spîrêz, Duhok 2011, s. 26-27.
[728] Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 519-522; Olayın detaylı anlatımı için bkz. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, s. 205 -211.
[729] Divanının bir nüshası şerhiyle beraber Tahran Millî Kütüphanesi'nde elyazmalar bölümünde no. 276'da bulunmaktadır.
[730] Ayrıca bu eser üzerine bir inceleme için bkz. Ahmet Tekin, "Meyafarkin Âlimlerinden İbn Esed el-Farikî ve 'el-İfsâh fî Şerhi Ebyati Muşkileti'l-İ'rab' Adlı Eseri", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018/2, c. IX, s. 20, s. 407-420.

sanatlara ağırlık veren bu şair şiirlerinde genel olarak aşk, ayrılık, vefasızlık, sabır, yakınma, üzüntü gibi konuların yanında hamriyat ve hikemiyat konularını işlemiştir[731]. Alim ve şair olarak tanınan İbn Esed, faziletli insanlar arasında gösterilmiştir. Bir şiir divanının yanında *Şerhu'l-Luma', Kitabu'l-Hurûf, ez-Zebed fi Ma'rifeti Kulli Ahad* ve *Kitabu'l-Elğaz* adlı eserleri de telif etmiştir[732].

2.2.2.10. Ğassanî

İbnu'l-Ezrak, geçimlerini methiye yazarak sağlayan şairlerin uğrak yeri olan zengin ve cömert Mervanî hükümdarlarının sarayının gezgin şairler için de bir uğrak mekanı olduğunu belirtir. Bu sebepten ötürü son Mervanî hükümdarı Ebu'l-Muzaffer Mensûr, yoldan gelen meddahları üç gün misafir ettirdikten sonra huzuruna kabul ederdi. Bu süre içerisinde gelen şair iyice dinlenir, yol yorgunluğunu üzerinden atar ve hükümdarın huzurunda ithaf edeceği şiirin daha iyi olması için hazırlık yapardı[733]. Yakut er-Rûmî eseri *Mu'cemu'l-Udeba*'da bu minvalde aktardığı bir rivayet Mervanî sarayında hükümdar ve şair arasındaki ilişkiyi patronaj çerçevesinde iyi bir şekilde örneklemektedir[734]. Bir gün Mervanîler'in Meyyâfârikîn'deki sarayına hükümdar Ebu'l Muzaffer'e methiyeler dizmek için giden Fars el-Ğassanî kendinden emin şekilde üç günlük süre içerisinde bir şiir yazabileceğini düşüneceğinden saraya yönünü vermiş. Üç günlük süre içerisinde sarayda misafir edilen Ğassanî görüşme gününe kadar bir tek mısra dahi hazırlayamamış. Süresi dolup hükümdarın huzuruna çıkma zamanı gelince Ğassanî paniklemiş bir şekilde dönemin Meyyâfârikînli şairlerinden İbn Esed'in bir methiyesini hükümdarın huzurunda sunar. Hükümdar okunan methiyenin İbn Esed'e ait olduğunu fark edince öfkelenir ve Ğassanî'ye bu şiirin kendisine ait olmadığını söyler. Fars el-Ğassanî iddiasının arkasında durarak ithaf ettiği kasidenin kendisine ait olduğunda ısrar eder. Hükümdar olayın aydınlatılması için emir verir. Bu sırada Ğassanî de kasidenin sahibi İbn Esed'e alelacele adam göndererek durumdan haberdar ettirir. İbn Esed bu durum üzerine

[731] Recep Dikici, "Fârikî", **DİA**, İstanbul 1995, c. XII, s. 167-168.
[732] Yaz, **Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed**, s. 300-301.
[733] Kürt masal ve hikayelerinde de çokça yer alan bu gelenek aynı şekilde günümüzde de Kürtler içerisinde canlı olarak hala devam etmektedir. Şöyleki ilk üç gün gelen misafire geliş nedeni sorulmaz. Aynı şekilde Kürtler'in çoğunluğunun Şafiî mezhebinden olması ve bu mezhebe göre seferiliğin üç gün kabul edilmesi de bu durumun temel nedenlerinden birisi olabilir.
[734] Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udeba**, c II, İhsan Abbas (Thk.), Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut 1993, s. 841-842.

sonradan kendisine gelen hükümdarın adamalarına bu şiiri bilmediğini, kendisine ait olmadığını muhtemelen Ğassanî'ye ait olabileceğini söyler ve böylece el-Ğassanî'yi cezalandırılmaktan kurtarmış olur. Bunun üzerine hükümdar Ebu'l-Muzaffer, kendisini meth eden bu kaside için Ğassanî'ye büyük lütufta bulunmuştur[735]. Bu şairin günümüze ulaşmış şiir örnekleri mevcut değildir.

2.2.2.11. Muhammed b. Ahmed el-Amidî

Hakkında fazlaca bilgi olmayan Amidli bu şair Mervanî dönemi şairlerindendir. Meşhur Arap şair Mütenebbi'nin şiirlerini eleştiren İban 'an Serikati'l-Mutenebbi adlı bir eseri günümüzde mevcuttur. Şair 433/1041-1042 senesinde vefat etmiştir[736].

2.2.2.12. Ali b. Tistanî

Tam künyesi Ali b. Tistanî Ebu'l-Hasan Enbârî Musul'dan Mervanîler'in başkentine gelip buraya yerleşmiştir. Mervanî hanedanlığının refah seviyesinin yüksek, ilmi ve edebi bir merkez olması dolayısıyla dışardan alimleri ve edipleri çekmesi yönüyle mezkûr şairin buraya gelip yaşaması önem arz etmektedir. Mervanî hükümdarına büyük ihtimalle methiyeler kaleme almış olan bu şair 443/1051-1052 senesinde ölmüştür. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Ayşûn el-Müneccim tarafından bu şairin şiirleri rivayet etmiştir[737].

2.2.3. Revvadîler Dönemi

İran coğrafyasında 337-463/948-1085 yılları arasında hâkimiyet kuran bir diğer ortaçağ Kürt hanedanlığı Revvadîler, Tebriz merkezli olmak üzere diğer Azerbaycan, Merağa, Erdebil, Urmiye, Hoy, Selmas, Serav, Merend, Bacırvan ve Seyser gibi bölgeleri de zamanla bünyesine katmıştı. XI. yüzyılda Azerbaycan coğrafyasında hükümdarlık süren Revvâdîler, diğer Kürt hanedanlıkları gibi

[735] Bu şairin adı bazı kayıtlarda -büyük ihtimalle yanlış olmasına rağmen- "el-Çassanî" olarak kaydedilmiştir. Yukdarıda değindiğimiz olayın daha geniş anlatımı ve daha sonrasında şair Ğassanî'nin diğer şair İbn Esed'le olan ilişkisi için bkz. Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, s. 519-522.
[736] Müfit Yüksel, "Ali bin Ahmed el-Âmidi ve Erken Dönem Diyarbakır Ulemasından Bazıları", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, Diyarbakır 20-21-22.05.2004, s. 633-639.
[737] Selahaddin el-Safedî, **Kitabu'l-Vafi bi'l-Vefâyat**, c. XXII, Ahmed el-Arnavud (Thk.), Daru İhyaid Turasi'l-Arabi, Beyrut 2000, s. 223-224; Yaz, **Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed**, s. 309.

yayılmacı bir politika izlemeyip aksine sivil mimariye önem vermişlerdi. İlk etapta Tebriz'in ele geçirilmesiyle şehrin etrafı surlarla çevrilmiş; burada saray, birçok han, hamam, pazar, köprü gibi sivil mimari örnekleri inşa edilmiştir[738]. Muhammed b. Revvâd döneminde Merend şehri abad edilmiş, her taraf bağ ve bahçelerle donatılmış, biri Urûmiye gölüne nazır diğeri ise yeri şu an belli olmayan hükümdarlığının nişanesi olarak iki saray yaptırmıştır[739].

Kendi neseplerini kadim İran hükümdarlarına götüren Revvadîler de işret kültürünü bütün veçheleriyle, bulunduğu İranî sahadan almaktaydı. Halkının faydasına olan sivil mimari örnekleri, ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan bağ ve bağçeler, hükümranlığın ve gücün göstergesi olan saraylar ve diğer pek çok şey Revvadîler de mevcuttu. Bunların yanında güçlü bir ilmi ve edebi geleneğe de sahiptiler. Bunun temel sebebi iyi eğitim almış hükümdarlara sahip olmalarıydı. Nitekim Revvadî hükümdarlarından Memlan b. Vehsûdân'ın kendi çağının önemli şairlerinden biri olarak görülmesi bunun en somut delilidir[740]. Nitekim kendisinin de büyük bir şair olduğu bu hükümdarın sarayında birçok şair ve nedim himaye edilmişti. Unutmamak gerekir ki ediplerin eserlerinde övgüyle yer bulmak dönemin hem bir modası hem de azamet göstergesi olmasının yanında hükümdarın otoritesini kahimleştirip iktidarını meşru kılan en önemli araçlardan biriydi. Nitekim hükümdara ithaf edilen eserlerden neseplerinin Sasani krallarına götürülmesinin yegâne sebebi buydu: "*Ataların kraldı sen de kral olmakta haklısın!*"

Edep ilmi çerçevesinde iktidarı meşru kılmanın bir diğer yolu ise dönemin tarih yazım anlayışıydı. Benzer şekilde kendi asilliğini, atalarının büyüklüğünü ve bilinirliğinin göstermesi açısından bir başka iktidar aracıydı. Yine Revvadî hükümdarlarından Ebû'l-Heycâ er-Revvâdî'nin kendi ülkesinin tarihini anlatan *Târîhu Azerbaycan*[741] adında bir tarih kitabını yazmıştı. Kürt tarih yazıcılığı açısından Revvadî hükümdarı Ebul Heyca er-Revvadî'nin yazmış olduğu bu kitap büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu kitap, Revvâdî emirlerinin tarihe ve bilgiye

[738] Tebriz şehrinin genel olarak siyasi ve sosyal tarihi için bkz. Sheila S. Blair, "Tabriz", **EI**, Ledien 2000, c. X, s. 41-51.
[739] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 172-173.
[740] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 172-173.
[741] Günümüzde mevcut olmayan bu kitap hakkındaki bilgiler Müneccimbaşı'nın aktardıklarından ibarettir. Bu eser hakkında bilgi için bkz. Keleş, **Şeddâdîler**, s. 15-16.

sahip olmalarının yanı sıra entelektüel seviyesinin ne derecede ileri olduğunu da bizlere göstermektedir. İlmi ve edebi faaliyetlere sahip çıkan ve koruyan bu hükümdarların sarayında himaye edilen birçok şairin yanında bu devrin ünlü şairi Katrân-ı Tebrîzî'nin himaye görenlerin başında gelmekteydi.

2.2.3.1. Katrân-ı Tebrîzî

Katrân genç yaşta Şeddadî hükümdarı Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî'nin hizmetine girip saray şairliğine kadar yükselmesiyle birlikte, burada hükümdarın işret meclislerinde bulunma ve diğer önemli misafirlerle tanışma şansı yakalamıştı[742]. Gence sarayında tanıştığı bu misafirlerden biri Revvadî hükümdarı Ebû Mansûr Vehsûdân, diğeri ise Tiflis emiri Ebu'l-Fazl Ca'fer'di[743]. Şeddadî hükümdarı Ebu'l-Hasan Ali'nin, Katrân'a fazlasıyla değer verip lütuf ve ihsanlarından eksik etmemesine rağmen, Katrân uzunca bir süre kaldığı bu saraydan ayrılarak Revvadîler'in Tebriz'deki Ebû Mansûr Vehsûdân'ın sarayına intisap etti. Bu tarihten sonra artık Revvadîler'in saray şairi ve yeni hamisinin musahibi olan Katrân, aslında iki Kürt hanedanlığı arasındaki edebi çekişmenin bir göstergesiydi. Nitekim ortaçağ iktidar anlayışında sanat, ilim ve edebiyat anlamında en iyiler her zaman güçlü olanın sarayında yer alırdı.

Katrân buradaki hamisi Ebû Mansûr Vehsûdan ve çocukları için altmışa yakın kaside ve kıt'a ithaf etmiştir. Katrân buradaki yeni hamisini "*Dehrin takdiridir ki Ebu Mansur Vehsudan'ın varlığı ile kullar, mirlere karşı binlerce kez iftihar ederler*. *Şahları şahı Ebu Mansur bin Vehsud bin Memlan, o ki rızasını kazandın mı dünyanın zorluklarından sıyrıldın demektir*[744]" gibi ifadelerle övmüş, onun sarayına intisap etmenin ve onunla tanışmanın mutluluğunu ise "*Senin aşkından çok zarar ettim ancak Ebû Mansûr Vehsûdan'ın yüzünü görmek yegâne kârım oldu*[745]" diyerek dile getirmiştir. Revvadîler'den diğer hükümdarı olan Ebu'l-Heycâ Menuçehr b.

[742] Daha önceden Şeddadîler başlığı altında, saray şairliği yapan Katrân'ın hayatına ve patronaj bağlamında yazmış olduğu ve hamilerine ithaf ettiği eserlere değindiğimizden burada bir daha tekrar etmedik.
[743] Karaismailoğlu, "Katrân-ı Tebrîzî", **DİA**, c. XXV, s. 59; Ateş, "Katran", **İA**, c. VI, s. 447-452; Dehghan, "Ḳaṭrān", **EI**, c. IV, s. 773.
[744] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 195.
[745] Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, s. 196.

Vehsûdan "*Mir Ebulhica Menuçehr bin Vahsud ki; o dur akla, zekaya, seçkinliğe ve Mustafa'nın nuruna sahip*[746]" şeklinde öven kasideler yazmıştır.

İyi bir yönetici olan ve halkının refahı için uğraşan ve güçlü bir orduya sahip olan Revvadî hükümdarlarından Ebû Nasır Memlan'ı "*Senin kapında durmuş, büyük, yüce ve üstün komutanlardan müteşekkil ordunun yarısı bile başka padişahlarda yoktur*[747]" şeklinde öven ve birçok methiye yazan Katrân kendisine ithaf ettiği kaside şu şekildedir[748]:

خسرو صاحب نسب بو نصر مملان آنکه هست جسم او صافی زهر عیبی چو جان مصطفا

Soylu hükümdar Ebu Nasır Memlan ki bedeni tıpkı Mustafanın ruhu gibi her türlü ayıptan arınmıştır.

دوستانش را همیشه بدره باشد بی نیاز دشمنانش را همیشه درد باشد بی دوا

Dostları ondan aldığı bedrelerle749 kimseye muhtaç olmazlar, düşmanları ise daima dermansız derde müpteladır.

تا عدو دارد ندارد هیچ شغلی جز نبرد تا درم دارد ندارد هیچ کاری جز عطا

Düşmanı var oldukça savaşmaktan başka işi olmaz, dirhemleri oldukça bağışlamaktan geri kalmaz.

عادت او بی تکلّف وعدهٔ او بی خلاف کوشش او بی تغیّر بخشش او بی ریا

Bi tekellüftür adetleri, verdiği vaatlerde de hilaf bulunmaz, Değişmez azmi, ihsanı riyasızdır.

آتش شمشیر او الماس بگدازد همی ز آب جود او بالماس اندرون روید گیا

Onun kılıcının ateşi, elmasları yakar, cömertlik suyuyla sulanan yerde elmaslı yeşilikler biter.

خاک پایش مغز را زینت دهد چون غالیه گر داسبش دیده را روشن کند چون توتیا

Ayağının toprağı aklı süsler tıpkı misk gibi, atının ayaklarından yükselen tozlar, gözü aydınlatır tıpkı tutiya/sürme gibi.

گاه شادی پیش رویش تیره باشد آفتاب گاه مردی پیش تیغش خیره گرد اژدها

Onun mutlu yüzü karşısında bazen güneş kararır, bazende o yiğitçe kaldırdığı kılıcın karşısında ejderha hayrete düşer.

از فلک خیزد بدی وزطبع او ناید بدی وز جهان آید خطا وز دست او ناید خطا

Felekten kötülük görülür onun mizacından ise görülmez kötülük, dünya hataya düşer ama onun elinden hata çıkmaz.

جفت گشتی با سلامت چون برو کردی سلام بر گذشتی از عطارد چون گرفتی زوعطا

Ona selam edersen, selamatle kalırsın, ondan bahşiş alırsan, utarid yıldızını geçersin

فضل او را کس نیارد گفت پایان و کنار جود او را کس نشاید دید حدّ و منتها

[746] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 15.
[747] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 11.
[748] Hakîm Katrân-e Tebrîzî, **Divân**, s. 10.
[749] İçerisinde 10.000 dirhemin olduğu kese.

Kimse onun faziletlerinin sınırını veya kenarı olduğunu dillendirmeye cesaret edemez, onun cömertliğinin haddi ve hesabını kimse göremez.

…

پادشـــاه پارســـاءی و زتـــو مـــردم شـــاد دل خـــوش زیـــد مـــردم بوقـــت پادشـــاه پارســـال

Sen temiz bir padişahsın, halk senden razıdır, senin gibi temiz bir padişahın devrinde halk hoş yaşar.

2.2.3.2. Hâkânî-i Şirvânî

Şeddadî ve Revvadîler'in hâkim olduğu topraklarda büyüyen ve eğitimin tamamlayan asıl adı İbrahim olan şair Gence'de 520/1126 senesinde doğdu. Sonradan Müslüman olan Süryani bir anneden ve marangoz bir babanın oğlu olan Hâkânî amcasının himayesi altında iyi bir Arapça öğrendikten sonra Arap edebiyatının önemli eserlerini okudu ve bu sahada kendisini yetiştirdi. Gazel ve na'tlar yazan Hâkânî'yi (595/1199) sonradan dönemin tanınmış şairlerinden Ebu'l-Alâ Gencevî kendi öğrencileri arasına alarak onu yetiştirdi. Kendisine Şirvânşahlar hâkimi Ebu'l-Muzaffer tarafından *nedîmu'ş-şu'ara* unvanı verilmişti. Sürekli hami arayışında olan Hâkânî, Şirvânşahlar'ın sarayında umduğunu bulamayınca kendisine kasideler takdim edecek yeni hami arayışına girdi. Kısa bir dönem Harzimşahlar'ın sarayında da kalan şair burada da aradığını bulamadı ve ayrıldı[750].

Hâkânî'nin muhtemelen bir hami arayışında olduğu dönemlerde Revvadîler'in hükümranlığına bağlı Dunbuli Kürt emirlerinden Şemsülmülûk-u Dunbuli'nin himayesine sığınmış ve sarayında kalmıştır. Kendi döneminin zengin ve bilge hükümdarlarından olan Revvadîler'in emirlerinin sarayında nedimlik yapması büyük olasıdır. Nitekim kendi döneminin en iyi şairleri arasında sayılan Hâkânî-yi Şirvânî *el-subûh el-subûh* ile başlayan kasidesinin hamisi Şemsülmülûk Dunbuli'ye takdim etmiştir. Kasidenin ilgili beyitleri şunlardır[751]:

الصـــــبوح الصـــــبوح کامـــــد کـــــار النثـــــار النثـــــار کامـــــد یـــــار

Müjdeler müjdeler olsun ki işler düzeldi/ onun yoluna feda olsun feda olsun ki yar geldi.

کـــــاری از روشـــــنی چـــــو آب خـــــزان یـــــاری از خرّمـــــی چـــــو بـــــاد بهـــــار

Sonbahar suyu gibi (bu mevsimdeki sararan yaprakların yansımasından) parlak olan o yar geldi, bahar esintisi gibi hürrem olan o yar geldi.

---

[750] Tahsin Yazıcı, "Hâkānî-i Şirvânî", **DİA**, c. XV, İstanbul 1997, s. 168-170; B. Reinert, "Khāḳānī", **EI**, c. IV, Leiden 1997, s. 915-916; Ahmed Ateş, "Hâkânî", **İA**, c. V/I, İstanbul 1987, s. 85-95.

[751] Hâkânî-yi Şirvânî, **Divân-ı Hâkânî-yi Şirvânî**, Ali Abdurresulî (Tsh.), 1316, Çaphaneyi Saadet, Tahran 1316, s. 199-200.

جـــام فرعـــونی انـــدر آر کـــه صـــبح دســـت موســـی بـــر آرد از کهســـار

Firavun kasesini getir ki bu sabah meclisinde dağlardan inip gelen Musa'nın eli (yedi beyza olan eli)dir.

در ســـفال خـــم آتشـــی اســـت کـــه هســـت عقـــل حـــراق او و روح شـــرار

Onun yakıcı aklı ve kıvılcım saçan ruhu, sabahlanan meclisteki gerdenli toprak kasenin içindeki ateş (şarap) misalidir.

ایـــن ایـــن الکـــؤس والا قـــداح ایـــن ایـــن الشـــموس و الاقمـــار

Şu şu ve şu kadehler, işte şu şemsler [övdüğü Şemsülmülükü kastetmekte] ve şu kamerler.

...

گـــر چـــه خاقـــانی اهـــل حضـــرت نیســـت یـــاد دربـــانش هســـت دســـت افـــروز

Gerçi Hakani değildir o dergahın müdavimi değildir ancak onun sarayını yad etmek bile uzanan eli tutmaya yeter.

نیســـت چـــون پیـــل مســـت معرکـــه لیـــک عنکبـــوتی اســـت روی بـــر دیـــوار

Gerçi ben senin savaşına sarhoş bir fil değilim ama, senin (sarayının) duvarına pençesini atmış (küçük) bir örümcek gibiyim.

...

شـــمس ملـــک آمـــد و ظـــلال ملـــوک عیـــد گـــوهر شـــد و هـــلال تبـــار

Meliklerin gölgesi Şemsülmülük geldi, bayram inci oldu hilal de onun soyu. (Onun soyu da bayramlarda görülen hilal gibi parlak ve açıktır.)

2.2.4. Hasanveyhîler Dönemi

Bu hanedanlığın kurucusu olan Hasanveyh Berzikanî el-Kurdî (ö. 369/979) iyi bir yönetici becerisi ve zekâsına sahip olan, tarih kitaplarında siyasi deneyimi ve kabiliyetli biri olarak yer edinmiş, Allah yolunda malını harcamaktan çekinmeyen, eli açık, dürüst bir kişi olarak tanınmıştır. Adaletli ve hayırsever biri olan Hasanveyh kendi ülkesinden geçen Hac yoluna ve yolcularına büyük önem vermiş, her yıl Mekke ve Medine'ye yardım olarak büyük paralar göndermişti. Hükümdarlığı zamanında bütün İslam âleminde yankı uyandıran Sermaç kalesini inşa ettirmiş ve ülkesini buradan yönetmişti. İmar faaliyetlerine, hayır kurumlarına önem veren biri olarak öne çıkan Hasanveyh, özellikle başkent Dînever'de cami ve mescitler, çarşı, pazar, han, hamam gibi imar faaliyetleriyle ülkesine büyük yatırımlar yapmıştı[752].

Hükümdar olan Bedir b. Hasanveyh devrinde kendi hanedanlığına altın çağını yaşatmayı başarmıştı. Bu hükümdar ülkesinin güvenlik ve adalet problemlerine önem vererek insanların güvenli bir şekilde seyahat ve ticaret eder hale getirdi. Dolayısıyla

[752] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 217-220; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 40-54.

Hasanveyhîler ülkesinde iktisat, tarım ve ticaret gelişti. Bu dönemde yollar üzerinde hanlar ve pazar yerleri kuruldu ve canlı bir ticaret hayatı oluştu. Ülkesine müreffeh bir hayat yaşatmayı başarabilen Emir Bedir, kendi adına birçok gümüş ve altın sikke kestirdi[753]. Emir Bedir ülkesinin sınırları içerisindeki kara yollarının onarılması için büyük paralar sarf etmiş ve kendi döneminin en uzun köprülerini inşa ettirmişti. Özellikle hacca giden yolcular tarafından ülkesi boyunca boydan boya uzanan yolların güvenliğine son derece önem vermişti. Kendi döneminde yaklaşık olarak üç bin cami ve mescit ve bunların hemen yanına da uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlar inşa etmişti. İslam tarihinde ilk ciddi eğitim müesseseleri olan bu mescit ve camiler Hasanveyhî Kürt hanedanlığı emiri Bedir b. Hasanveyh tarafından hemen bitişiğinde uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlarla birlikte inşa ettirmişti[754]. İslam dünyasında eğitim tarihi açısından çok büyük bir öneme sahip olan bu gelişme aynı zamanda Hasanveyhî hükümdarlarının ilme ve eğitime karşı verdikleri ehemmiyetin göstergesiydi. Ayrıca ülkesindeki fakirlere ve Hemedan'dan Bağdat'a kadar ülkesinden geçen yolculara ve hayvanlarına yaptığı yardımlardan dolayı Abbasî halifesi Kâdir-Billah (381-422/991-1031) kendisine hilat ve sancak göndererek kendisini *Nasiru`d-dîn ve`d-devle* unvanıyla onurlandırılmıştır[755].

Alim ve bilginlere büyük önem veren Bedir b. Hasanveyh onlar için bir himaye yeri olarak görülmüştür. Örneğin, dönemin ünlü Şafi'î fâkih ve kadı Yûsuf b. Muhammed b. Kec (ö. 405/1014-1015) hükümdardan büyük iltifatlar görmüş, hükümdarın vefatına kadar onun himayesi altında kalmıştır. Bunların dışında saray katibi ve edip Ebû Se'dê Dineverî (ö. 410/1019-1020), kıraat ve tefsir alimi Şeyh Ebû Nesr Ahmed Dineverî (ö. 433/1041-1042), hadis ravilerinden ve kıraat ilmi alimlerinden Ebûbekir Muhammed Kariye (ö. 449/1057-1058), Sühreverdiyye tarikatının ünlü şeyhlerinden Şeyh Ahmed Asûde-i Dîneverî (IV/X. yüzyıl), fıkıh alalnında alim olan ve yetenekli bir şair olan Ebû Ahmed Kasım el-Şehrezorî (ö.

[753] Bedir b. Hasanveyh dönemi sikke örnekleri için bkz. Abdullah Ghouchani, "Kalemrû-ye hukûmet-e Ebû'l-Necm Bedir b. Hesneviye be İstinad-e Sikkeha", **Iranian Journal of Arcaeology and History**, vol. 8, no. 2, Spring-Summer 1994, serial no. 16, 1995, s. 46-65; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 74-76, 172-175; https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=5067 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

[754] Sonradan Nizamulmülk tarafından açılacak olan düzenli ve sistematik bir eğitim programı düzenleyen *Nizamiye* medreselerine de örnek olan ve bu medreselerde yetişen Ebu İshak Şirazî (ö. 476/1083) gibi birçok fıkıh âlimi Hasanveyhîler'in bu mescitlerinden yetişmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, s. 29, 30, 46.

[755] Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 249.

489/1095-1096), Celis-i Dîneverî (ö. 490/1096-1097), alim ve şair olan Ebû Muhammed Abdullah Şehrezorî (ö. 511/1117-1118), Şeyh Ebû Tahir-i Kurd (ö. VI. yüzyıl) ve daha birçok alim bu hanedanlık döneminde çıkmıştır.

Büveyhîler'in veziri Ebû Abbâs ed-Dabbî, Dînever kadısından kendisine Bedir b. Hasanveyh'le tanıştırması için aracılık etmesini istemişti[756]. Yine dönemin ünlü şairlerinden olan Mihyar ed-Deylemî, bu hükümdarı yaptığı kale gibi mimari eserlerini öven şiirler yazmıştı[757].

Kürt edebiyat tarihi açısından büyük bir önem arz eden Baba Tahir-i Hemedanî de Hasanveyhîler'in hâkim olduğu bir dönemde, özellikle ilmi ve dini faaliyetlere büyük önem verilen bu topraklarda yetişmişti. Yaşadığı dönemde Hemedan'da en meşhur üç şeyhten biri olan Baba Tahir hakkında detaylı bilgiler olmasa da onun edebiyat tarihinde bir ekol haline getiren yazmış olduğu dubeytileridir[758]. Kendisinin alimlere ve din adamlarına büyük önem veren ve her yıl ihtiyaçlarının karşılanması için büyük paralar yollayan Hasanveyhî hükümdarları ile arasında siyasi, edebi ya da ilmi bir ilişkinin olup olmadığı konusunda elimizde bilgi mevcut olmamasına rağmen kendisinin bir tarikat şeyhinden öte, yazmış olduğu dubeytilerin kendi alanında otorite olması ve kendinden sonra gelen başta Ömer Hayyam olmak üzere birçok şairleri etkilemesi bakımından önemlidir.

2.2.4.1. Mihyar ed-Deylemî

Asıl adı Eb'u'l-Hüseyn Mihyar ed-Deylemî (ö. 428/1037) kendi döneminin önemli şair ve katiplerindendir. Bağdat'ta doğup büyüyen Farsçanın yanında Arapçaya da hâkim olan Mihyar hocası Şerif er-Radî'den şiir dersleri aldıktan sonra onun himayesinde bir süre kaldı. Bağdat'ta bürokrat ve tercüman olarak da çalışan ve Şu'ûbî hareketi içerisinde yer alan Mihyar, Büveyhî hükümdarları, vezirleri ve valilerine methiyeler yazarak geçimini sağlamıştır[759]. Büveyhîler'le sürekli iyi

[756] Miskeweyhî, **Tecarib ul-Umem**, s. 217-224; Ibn el-Esîr, **el-Kamil fî t-Tarîx**, c. I, s. 223, 229, 231, 244, 251-258; Bitlisi, **Şerefname**, s. 73; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 346-354; Çetin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", s. 64-88;
[757] M. Reşit Özbalıkçı, "Mihyâr ed-Deylemî", **DİA**, İstanbul 2005, c. XXX, s. 44-45.
[758] Tahsin Yazıcı, "Baba Tâhir-i Uryân", **DİA**, İstanbul 1991, c. IV, s. 370-371; V. Minorsky, "Baba Tahir Uryan", **İA**, İstanbul 1979, c. II, s. 166-170; V. Minorsky, "Bābā-Ṭāhir", **EI**, Leiden 1986, c. I, s. 839-842; Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 25-26; Kadri Yıldırım, **Baba Tahirê Uryan Hayatı Görüşleri Dîwanı**, Avesta, İstanbul 2013, s. 13-29.
[759] Özbalıkçı, "Mihyâr ed-Deylemî", s. 44-45.

ilişkiler geliştirmeye çalışan Hasanveyhîler'in idareci sınıfına da kasideler yazıp gönderen Mihyar ed-Deylemî Hasanveyhîler'in sarayında bulunmamasına rağmen onların sahip olduğu zenginlikten methiyeleriyle nasiplenmek istemiştir. İlme ve dine önem vermeleriyle meşhur olan Hasanveyhî hükümdarlarının yaptırdıkları sarayların yanında methiye şairlerine sahip çıkmaları işret kültürü bağlamında önemlidir. Ayrıca Hasanveyhî hükümdarlarının şairlere methiyeleri karşılığında lütuf ve ihsanlarda bulunarak onların yazdığı eserlerle namlarını daha da yüceltmeyi tercih etmeleri de işret kültürünün bir parçası olmuştur.

Şiirlerini Arapça yazan Mihyar ed-Deylemî, şiirlerinde İranî kültüre ait birçok temayı ön plana almış ve bununla da övünmüştür. Divanında birçok defa İran coğrafyasının milli bayramlarından olan Nevroz ve Mihrican bayramlarına yer vermiştir[760]. Ayrıca Mervanî Kürt hanedanlığının başkenti Meyyafarikîn'de uzunca bir süre hükümdar Nasruddevle Ahmed'e vezirlik yapan ve sonradan Bağdat sarayına gelen dönemin en önemli devlet adamlarından biri olan Vezir el-Mağribî[761] için de methiye ithaf etmiştir. Bütün İslam coğrafyasında dönemin en önemli vezirlerinden olan Mervanîler'in veziri Ebu'l-Kasım el-Mağribî için ithaf için kaleme aldığı methiyelerden biri şu şekildedir[762]:

عســـــى معـــــرضٌ وجهُـــــهُ مقبـــــلُ فيوهـــــــــــب للآخِـــــــــــر الأوّلُ

Vezir öyle bir kişidir ki yüzü her daim halka dönüktür ve bir şey vermek istediğinde en sona kalan kişiye bile ilk şeyi hibe eder.

وقـــــــالوا رداءٌ جميـــــــلٌ عليـــــك الا ربهـــــا كـــــره الأجمـــــلُ!

Söylediler ki, senin üzerindeki elbise (burda kasıt şiirdir) güzeldir ama çoğunlukla bu vezir en güzelini bile geri çevirir (yani en güzelinin güzelini sölemen lazım ki geri çevirmesin).

…

وقـــد يُـــرزق المـــال أعمـــي اليـــدي مـــن فيهـــا يجـــودُ ومـــا يبخـــل

Cömertlik yaptığı şeylerden dolayı ve cimrilik yapmadığı için bazen iki eli kör olana (eline hiç mal geçmemiş kişiye) da rızk nasip olur.

ويستثـــقل النـــاسُ مـــا يحمـــل ال فقيـــرُ وحمـــلُ الغنيأثقـــل

[760] Bu konuda bkz. Sekîne Talibî Kinarî, "**Mihrigân der eş'ar-ı Mihyâr Deylemî**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgah-i Mazenderan, Danişgede-e Ulûm-e İnsanî ve İctima'î, Mazenderan 1392; Sîde Zehra Velîpûr Ermekî, "**Tehlil-e Nûrûz der Eş'ar-e Dîlemî**", Danişgah-i Mazenderan, Danişgede-e Ulûm-e İnsanî ve İctima'î, Mazenderan 1392.

[761] Özkan, "Vezîr el-Mağribî", s. 92-93; Ayrıca Bermekîler kadar önemli bir bürokrat ailesi olan Mağribiler için bkz. Tomar, "Mağribîler", s. 322-323.

[762] Mihyâr ed-Deylemî, **Divân**, c.III, Daru'l-Kutûb el-Misriyyetun, Kahire 1349/1939, s. 124-132.

Fakirin (yani şairin kendisi) taşıdığı şey (yokluk) insana ağır geliyor ama zenginin taşıdığı (para pul) ise çok daha ağırdır.

لهـــــــم غـــــــررٌ "أردشـــــــيريَّة" تضـــــيء و ســـــتر الـــــدجي مســـــبَلُ

Onlar da Erdeşîrliler gibi gurur var, aydınlık saçıyor ve gecenin karanlığını örtüyor (ortadan kaldırıyor).

...

ولـــــي تلبعـــــا لـــــك يـــــوم الفخـــــا رمـــــن بـــــاب مجـــــدهُمُ مـــــدخل

Senin övüldüğün gün (yani hedef olduğun zaman), o kapıdan girip de seni övenler (varya) ben de sana tabi olacağım...

وترمـــــي البائـــــلُ عـــــن قسوســـــهم وأرمـــــــي ولكنـــــــك الأفضـــــــلُ

Kabileler kendi yaylarından oklar sana atacaklar (yani seni methedecekler) ve ben de atacağım, çünkü sen en faziletli olansın (yani en faziletli insan sen olduğun için methiyelerin hedefi sensin).

فـــــداك، وتفعـــــلُ مـــــالا تقـــــول مُهَـــــــن يقـــــــولُ ولا يفعـــــــلُ

Sana feda olayım, çünkü sen söylemediklerini yapıyorsun. Söylediği şeyi yapmayan ise kınanandır ve ayıplanandır.

يلومـــــك فـــــي الجـــــود لمّـــــا عرفـــــتَ مـــــن شـــــرف الجـــــود مـــــا يجهـــــلُ

Eli açıklıktan dolayı seni ayıplıyorlar, çünkü sen onların bilmediği cömertliğin şerefini tanıyorsun ve biliyorsun.

أُعيـــــــذك بالكلمـــــــات التـــــــي بهـــــنّ تعـــــوَّذَ مـــــن يكمـــــلُ

Seni öyle kelimelerle (bela ve kötülüklerden) muhafaza ediyorum ki, onlara sığınan kişi en mükemmelini yapabilir (ya da en mükemmelidir).

فـــــلا يســـــع الجـــــوُّ مـــــا قـــــد وسِـــــعت ولا محمـــــــل الأرضُ مـــــــا تحمِـــــــل

Senin zapt ettiğini feza bile zapt edemiyor, senin taşıdığını yeryüzü bile taşıyamıyor.

ففـــــــي معجزاتـــــــك أن الشـــــــبابَ لهـــــا عـــــاد، ماضـــــيه مســـــتقبلُ

(Senin mucizelerin çoktur...) Gençliği geri getirmek ve maziyi müstakbel yapmak da senin mucizelerinin içindedir.

أنـــــا العبـــــد كثـــــرت حســـــاده علـــــي مـــــا تقـــــولُ ومـــــا تفعـــــلُ

Ben bir kulum, senin söylediğin ve yaptığın söz ve eylemlerden dolayı kulluğumun hasetliğini çoğaltmışsın (yani seni yeterince meth edemediğim için hasetliğim artmış).

ومـــــا فهـــــيمُ جـــــامعٌ مـــــا جمعـــــتَ اذا أنـــــــتَ حصَّـــــــلت أو حصَّـــــــلوا

Senin topladığını onlar toplayamamışlar, çünkü sen hasıl olansın (istediğini elde eden kişisin) onlar ise hasıl olmayanlardır (Yani senin sahip olduğun meziyetler büyük şairlerin övdüğü kişilerde yoktur).

وإن أبطـــــا الحـــــظُّ فالهرجـــــانُ الـــــي حظّـــــه نـــــاضٌ قلقـــــلُ

Eğer o pay ertelense veyahut sana ulaşamasa bile Mihrican (bayramı) o payı acele bir şekilde sana ulaştırır.

...

وقـــــد ركـــــب المـــــادحون الصـــــعابَ ولكنِّـــــــي الفـــــــارسُ المرجِـــــــلُ

Muhakkak ki tüm meddahlar zoraki ve abartılı bir şekilde memduhlarını övmüşler, fakat ben bu konuda ata binmiş bir süvariyim, hızlı ve rahat bir şekilde sürüyorum (Çünkü sen falizetleri çok olan biri olduğundan dolayı seni rahatlıkla övüyorum.)

Mihyar ed-Deylemi, Şu'ûbiyye hareketinin içinde yer almanın etkisiyle soy ve din gibi konularda fahriyye türü şiirlerin yanında hiciv türünde kaleme aldığı şiirlerle de ön plana çıkmıştır. Pek çok türde şiirler kaleme kalan bu şair, hamilerine yaşarken yazmış olduğu methiyelerin yanı sıra onlarının ölümlerinin ardından da vefalı bir patronaj şairi olduğunu gösterircesine mersiyeler kaleme almıştır.

İran ve İranî unsurları şiirlerinde bilhassa işleyen ed-Deylemi, Nevroz ve Mihrican gibi bayramları kasidelerde çokça dile getirmiştir. Örneğin, Nevroz bayramı vesilesiyle o sıralar Bağdat'ta bulunan Mervanîler'in İran asıllı veziri Ebu'l-Kasım el-Mağribi'ye patronaj kapsamında ithaf ettiği methiyesinden bir kesit şöyledir[763]:

هـــل عنـــد عينيـــك علـــي "غُـــرّبِ" غرامـــــةٌ بالعـــــارض الخُلَّـــــبِ

Senin batı (Ğurreb, burada Vezirin batı tarafından/Fatimîler'den geldiğine vurgu yapıyor) tarafından, iki gözünün yanında şimşek ve yıldırım olan bulutun içinde bir gram/damla su var mı?

نعـــــم! دمـــــوعٌ يكتســـــي تربُـــــهُ منهـــــا قمـــــيصَ البلـــــدِ المعشِـــــبِ

Evet, öyle gözyaşları vardır ki o topraktan kuraklık içerisinde olan şehre (bereket) gömleğini giydiriyor.

قـــد رُفعـــت فـــي "بابـــلٍ" رايـــةٌ للمجـــدِ منيلـــقَ بهـــا يغلِـــبِ

Muhakkak ki Babil'de büyüklük için bir bayrak kaldırmış ki kim o bayrağa ulaşsa galip olacak.

يصـــيحُ داعـــي النصـــر مـــن تحتهـــا يـــا خيـــلَ محـــي الحســـنات اركبـــي

O bayrağın altındaki nusret davetçileri haykırıyor: Ey iyilikleri ihya eden süvariler gelin binin şu ata (ki siz de kurtulasınız).

جـــاء بهـــا الله علـــي فتـــرةٍ بآيـــةٍ مـــن يرهـــا يعجَـــبِ

Allahu teala onu bir ayetle (işaretle) fetret döneminde getirmiş, bu ayeti [Vezirin sahip olduğu yüksek makamı] gören taaccüp eder.

وآمـــدُد علـــي الـــدنيا وجهلاتهـــا ظـــلالَ حلـــمٍ لـــك لـــم يعـــزُبِ

Dünyaya ve dünyanın üzerine varolan cehalete yardım et, hilmin gölgesi sana aittir, hiç zail olmayacaktır.

و آطلُـــع علـــي النَّيـــروزِ شمســـا اذا ســـاقَ الغـــروبُ الشـــمسَ لـــم تغـــرُبِ

Nevrozun üzerinde bir güneş yükselt ki batının üzerinde güneş battığında bile bu güneş batmasın.

[763] Mihyâr ed-Deylemî, **Divân**, c.I, Daru'l-Kutûb el-Misriyyetun, Kahire 1349/1939, s. 75-83.

يـــــومٌ مـــــن الفُـــــرسِ أتـــــي و افـــــدا فقالـــــت العُـــــربُ لـــــه: قـــــرِّبِ

Bir gün Farslar'dan bir cemaat ona (Vezire) geldi, Arablar ona (cemaate) dedi ki yanaşın, sizin evinizde olan ihsan kaybolmuştur (Sasaniler dönemine işaret ediyor) ama bu (Vezir) bir yabancıdır ki hiç kaybolmayacak ve yabancılaşmayacak (yani sizin yitirdiğiniz ihsan sahipliği gibi bu Vezirin lütuf ve ihsanı hiç kaybolmayacak.)

بـــــات مـــــن الإحســـــان فـــــي داركـــــم وهـــــو غريـــــبٌ غيـــــرَ مســـــتغربِ

Herhangi bir savaşta mağlup olan bir kişiyi dinle, şayet sen (Vezir) yardımcı olsan ve bunda bir bir payın olsa o (mağlup) hiçbir zaman mağlup olmayacaktır.

مـــــا زالتُ أرجـــــوك ومـــــن آيتـــــي أنَّ رجـــــائي فيـــــك لـــــم يكـــــذبِ

Sürekli ben senden rica ve isteklerde bulundum. Bunun da nişanesi şudur ki senden umduklarım hiçbir zaman boş çıkmamıştır.

لـــــم يبـــــقَ لـــــي بعـــــدك عتبّعلـــــي حـــــظّ ولا فقـــــرٌ الـــــي مطلـــــبِ

Senden sonra sığınacak dergahımız ve ihtiyaçlarımızı giderecek bir metlep kalmamıştır.

Bağdat'ta yaşayan Mihyar ed-Deylemî kendi döneminin en önemli şairleri arasında yer almıştır. Bağdat'a yakın bir mesafede olan Hasanveyhî Kürt hanedanlığı hükümdarlarından olan Bedir b. Hasanveyh ve oğlu Hilal b. Bedir'in hükümdarlık dönemlerine şahit olan mezkûr şair, Hasanveyhîler'in önemli bir merkezi olan meşhur Burûcerd kalesini ve surlarını öven şiirler kaleme almıştır. Ortaçağ İslam döneminin en korunaklı ve azametli kalelerinden olan Burûcerd kalesini ise şiirinde orada hükümranlık süren eli açık, ikramı ve ihsanı bol Hasanveyhî hükümdarlarından dolayı önem kazandığını ifade ederek Hasanveyhî hükümdarlarını meth etmiştir. Uzun kasidesinin son iki beyti şöyledir[764]:

وأن ملوكـــــا فـــــي بروجـــــرد كُرِّمـــــت بهـــــم بـــــذاوا الإنصـــــاف فيمـــــا تكرَّمـــــوا

Muhakkak ki Berucird bazı melikler (padişahlar) vardır ki bu Berucird onlarla müşerref olmuştur. Bu melikler de ikram olunan lütuflardan dolayı adaleti dağıtmışlar.

فميِّـــــز مـــــن أعـــــدائهم أوليـــــاؤهم اذاانتقمـــــوا يـــــوم االجـــــزاءِ وأنعمـــــوا

Kıyamet gününde sevap (inam) ve günahlar (intikam) tartılırken onların (bu meliklerin) dostları düşmanları birbirinden ayırt edilecektir.

Fikri olarak sıkı bir Büveyhî taraftarı olan ed-Deylemî Hasanveyhîler'in içerisinde yaşanan karışıklıktan dolayı buhran döneminin başlaması ve ardından Büveyhîler hükümdarı Fahruddevle tarafından Hasanveyhîler'in devleti yönetim

[764] Mihyâr ed-Deylemî, **Divân**, c.III, Daru'l-Kutûb el-Misriyyetun, Kahire 1349/1939, s. 344.

merkezi olan Saburhast kalesinin Hasanveyhi hükümdarı Hilal b. Bedir el-Kurdî'den alınışını ve yağmalamasını anlatan kasidesinden bir kesit şu şekildedir[765]:

فظنّـــــوك تعـــــا مجمـــــل "العـــــراق" كـــــأن لـــــم يـــــروك حملـــــت الجبـــــالا

Seni Irak'ı yönetmekle yordu sandılar, sanki Cibal'i de yönettiğini görmüyorlardı.

وأنزلـــــــــت بالعُصُـــــــــم العازبـــــــا ـــــت عنهـــــا ومـــــا طاولتـــــك النـــــزالا

Sana karşı koyamadılar, onları o korunaklı kaleden indirdin.

وكـــــم زاحمتهـــــا صـــــروف الزمـــــا ن قبـــــلُ فكانـــــت عليهـــــا ثقـــــالا

Kalede hazineler vardı, ne kadar da zahmet ettin ve zaman harcadın.

ولـــو لـــم تكـــن فـــى العـــاوّ اليمـــاء لمـــا كـــان غُنُمـــك منهـــا "هـــلالا"

Tepelerde ondan daha yükseği olmadı, çünkü ganimet olarak aldığın Hilal'dir.

ســـــريتَ اليـــــه فكنـــــتَ الســـــرار لـــــه "ولبـــــدرٍ" أبيـــــه الكمـــــالا

Onun üzerine yürüdün ve galip geldin, babası Bedir'e dahi sen kurtardın.

2.2.5. Fadleveyhîler Dönemi

İran coğrafyasında Fars bölgesinde XI. yüzyıldan XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar hüküm süren Kürt hanedanlığıdır. Bulundukları bölgenin geçiş güzergahında olmasından dolayı doğudan gelen Türkler'in akınından kurtulamayan bu bölge, kimi zaman hükümdarlığını yitirmişse de bölgede art arda *Fazleveyhîler, Şebankareîler, Loristan-ı Buzurg* gibi farklı isimler altında iktidarı ele geçirmeyi başarabildiler. Başşehri İg olan bu hanedanlığın önemli şehirleri Zerkân, İstebanad, Burk, Tarum, Heyra, Neyrîz, Rûnîz, Lâr, Derabgird'dir[766]. Verimli bir coğrafyada hâkimiyet kuran bu hanedanlığın Zerkân ve Burk şehirleri verimli topraklara sahip olduğundan dönemin önemli tarım şehirlerindendi. Büveyhîler'in düşüşe geçmesiyle tarih sahnesine çıkan Fadleveyhîler, zamanla hüküm sürdükleri bereketli topraklarda müreffeh bir hayata ulaşmayı başardılar. Kendi adlarına sikkeler kestiren Fadleveyh hükümdarları ülkelerine değirmenler, çarşılar, han, hamam ve diğer birçok sivil mimari eserleri inşa ettiler. Özellikle İg, İstebanan, Burk ve Derabcird şehirlerini muhkem kale ve surlarla donattılar. İbn-i Müstevfî'nin eseri Tarih-i Güzide'de kendi çağlarının müreffeh devletlerinden biri olarak tanımladığı Fadleveyhîler için saraylar, saray ve şehirlerinde İrem bahçelerini anımsatan güzel bağ ve bahçeler

[765] Kasidenin tamamı için bkz. Mihyâr ed-Deylemî, **Divân**, c. III, s. 38-42.
[766] Müstefvî, **Nüzhetu'l-Kulûb**, s. 167-169; İbnu'l-Belhî, **Fârsnâme**, s. 166.

yaptıklarından bahsederek bu şehri ve hükümdarlarını övmüştür[767]. İranî geleneğin zirve yaptığı hanedanlıkların başında gelen Fadleveyhî hükümdarları da diğer Kürt hanedanları gibi şecerelerini Sasani kralı Erdeşir ve efsanevî hükümdar Menuçehr'e bağlamışlardır[768].

Fadleveyhî hükümdarlarının ilimle iştigal etmeleri, ilme ve edebiyata önem vermeleri bulundukları coğrafyada bu alandaki ilerlemeye vesile olmuştu. Örneğin, Melik Seyfeddin Hezaresb dini ilimlere vakıf bir hükümdardı. Hergün dini ilimler alanında ders yapar, alim ve talebelere sahip çıkardı[769]. Yine Kutbettin Mubariz b. Nizameddin fazilet sahibi ve ilmi derin bir hükümdardı. Kendisi fıkıh alanında *Risalet-i Kutbiyye* adlı bir eser telif etmişti[770]. İlmi anlamda ileri bir safhada yer alan Fadleveyhî hükümdarları aynı şekilde edebi alana da ağırlık vermiş, saraylarında üdeba ve şuaraları eksik etmemişlerdi. Melik Said Muzaffereddin Muhammed b. Mubariz de aynı şekilde hem hükümdar hem de şair olan Fadleveyhî hükümdarlarındandı. Bu derece ilim ve edebiyatta fazilet sahibi hükümdarların yönettiği Fadleveyhî hanedanlığı sarayları edip ve şairlerin himaye merkezi olmuştur.

Fadleveyhîler dönemi mahalli hanedanlıkların bölgelerinde iktidar oldukları ilk dönemlere denk geldiği için bu dönemle ilgili az sayıda eserin günümüze ulaşmış olması bu dönemi karanlık kılmaktadır. Buna rağmen çeşitli İran tezkirelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla bu dönemde üç önemli şair göze çarpmaktadır. Bu şairlerden ilki olan Melik Said Muzafferedîn'in aynı zamanda, bu hanedanlığın hükümdarı olması açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Yine bu hanedanlığın sarayında bulunmuş ve patronaj bağlamında hükümdarlarına methiyeler dizmiş olan iki şair ise Kemaluddîn-i İsmail ve Esiruddîn Evmanî'dir.

2.2.5.1. Melik Said Muzaffereddîn Muhammed b. Mubariz

İşret geleneğinin tüm yönleriyle kendini bulduğu Fadleveyhî Kürt hanedanlığında ilme ve edebe hükümdarlar tarafından büyük destek veriliyordu.

[767] Bu eserden aktaran Büchner ve Bosworth, "Shabānkāra", **EI**, s. 157.
[768] İbnu'l-Belhî, **Fârsnâme**, s. 164-167.
[769] Şebânkâreî, **Mecma'u'l-Ensâb**, s. 154.
[770] Şebânkâreî, **Mecma'u'l-Ensâb**, s. 158.

Sanatın ve edebiyatın nevş u nema bulmasında önemli bir konuma sahip olan şair hükümdarlar, hükmettikleri topraklarda bilhassa edep ilimlerine ziyadesiyle ilgi göstermeleri bu alanın önünü açmakla birlikte şairleri de bu yönde eser üretmeleri için teşvik ediyordu. Fadleveyh hükümdarların bu tutumu, onların saraylarını diğer ülkelerdeki şairlerin yönünü döndüğü çekim merkezlerden biri olmasını sağlıyordu[771].

Fadlevehî şair hükümdarlarından Melik Said Muzafferedîn Muhammed b. Mubariz (ö. 658/1259-1260) bilge ve fazilet sahibi bir insan olmasının yanında dönemin en önemli şairleri arasında yer almıştı. Melik Said Muzaffereddîn'in şiirleri günümüze ulaşmamış olsa da çeşitli tarih kitaplarından beyitler şeklinde alıntılar mevcuttur. Örneğin *Mecma'u`l-Fusaha*'da yer alan aşağıdaki mersiye niteliğinde ölen oğlu için yazmış olduğu beyitleri hükümdarın kalemine örnek olması babında önemlidir[772]:

ای جـــان پـــدر کـــه آن جهانـــت خـــوش بـــاد رفتـــی ز بـــرم کـــه جاودانـــت خـــوش بـــاد

Ey babasının ciğerparesi öbür dünya sana hoş olsun. Gittin yanımdan sonsuzluk sana hoş olsun.

تـــو ملـــک بقـــا رابـــه فنـــا بگزیـــدی ســودی ســره کــردی کــه روانــت خــوش بــاد

Sen beka mülkünü fena mülküne tercih ettin. Halis bir kazanç elde ettin ruhun şad olsun.

Fadleveyhîler'in sarayında birçok şair ve hüner sahibi insanlara sahip çıkan hükümdar-şair Melik Said'in meclisi şairlerin ve ilim adamlarının daimî divan yeri olmuştu. Meclisinde yer alan bu şairlerden biri de ileride hayatına değindiğimiz, kendi döneminde İran'ın en ünlü şairlerinden olan Kemaleddîn İsmail İsfahanî'ydi.

2.2.5.2. Kemaluddîn İsmail

XIII. yüzyıl İran sahasının en önemli kaside şairlerinden olan bu şairin tam adı Hallâku'l-Me'anî Kemaluddîn-i İsmail b. Cemaluddîn Muhammed b. Abdurrezzak-i İsfahanî'dir. (ö. 635/1237-1238) Moğol saldırılarını görmüş ve kendisi de bu saldırılarda öldürülmüştür.

[771] Şebânkâreî, **Mecma'u'l-Ensâb**, s. 162-163.
[772] Hidayet, **Mecmau'l-Fusaha**, s. 216.

İsfahan'ın büyük ve zengin ailelerinden biri olan Âl-i Saidler'in himayesinde büyüyen bu şair çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim aldı. İran sahasının çeşitli bölgelerini gezip ilmi ve edebi birikimini artırdı. Kürt mutasavvıf Şehabeddin Sühreverdi'yle (ö. 632/1234) mektuplaşan bu şair onun müridi oldu[773]. Kendi dönemin ünlü şairlerinden olan babası Cemaleddin-i İsfahanî[774] gibi güçlü bir şair olan Kemaluddîn-i İsmail şiir sanatında babasının tam bir temsilcisi olmuştur[775]. Tezkire yazarı Devletşah, bu şairin şiirlerinin ancak iki kez okunduğunda anlaşılabildiğinden dolayı "Hallâku'l-meânî" unvanı kendisine verildiğini belirtmiştir[776].

Kendi döneminin birçok hükümdarına kasideler ithaf eden Kemaluddîn-i İsmail, bir dönem sarayında bulunduğu ve aralarında sıkı bir dostluk bulunan dönemin hükümdarı Melik Said Muzaffereddîn için de birçok kaside sunmuştu[777]. Aynı zamanda şair bir kimliğe ve önemli bir edebi zevke sahip olan Melik Said ile şair Kemaleddîn İsmail arasında gerçekleşen mektuplaşmadan alıntıladığımız bir kesit dönemin edebi seviyesini göstermesi ve Fadleveyh hükümdarlarının entelektüel kapasitesini göstermesi açısından önemlidir. Melik Said Muzaffereddîn aşağıdaki beyti kendisine gönderdiği Kemaleddin İsmail'i şöyle övmüştür[778]:

چـــون نیســـت مـــرا بـــه خـــدمتت راه وصـــل ســـر بـــر خـــط دیـــوان تـــو دارم مـــه و یـــال

Benim senin hizmetinde bulunmaya vuslatım olmadığından yıl boyu senin hatt-ı divanının (mektup) karşısında başımı eğiyorum.

گفـــتم فلکـــا در تـــو چـــه نقصـــان آیـــد گـــر زانکـــه رســـانم زمـــانی بـــه کمـــال

Dedim ki ey felek sende ne eksik kalır, bir zaman Kemal'e ulaşamazsak.

Melik Said Muzaffereddîn'in bu şiirine karşılık olarak şair Kemaluddîn-i İsmail ise hamisine şöyle cevap vermiştir[779]:

آنـــی تـــو کـــه خورشـــید ســـرافکندهٔ تـــو ســـت هـــر کوســـت خداونـــد هنـــر بنـــدهٔ تـــو ســـت

Sen o kimsesin ki güneş senin karşında eğilmiştir. Her hüner sahibi kişi senin kulun kölen olmuştur.

---

[773] Adnan Karaismailoğlu, "Kemâleddîn-i İsfahânî", **DİA**, c. XXV, İstanbul 2002, s. 233.
[774] Bu şair hakkında bkz. Devletşah, **Devletşah Tezkiresi (Tezkirü'ş-Şuara)**, c. II, Necati Lugal (Çev.), Tercüman, İstanbul 1977, s. 199-205.
[775] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 236-237.
[776] Devletşah, **Devletşah Tezkiresi (Tezkirü'ş-Şuara)**, c. II, s. 205-211.
[777] Şebânkâreî, **Mecma'u'l-Ensâb**, s. 162-163.
[778] Hidayet, **Mecmau'l-Fusaha**, s. 216.
[779] Hidayet, **Mecmau'l-Fusaha**, s. 216.

جویـــای کمالنـــد بـــه جـــان اهـــل هنـــر وانگـــاه بـــه جـــان کمـــال جوینـــدۀ تـــو ســـت

Hüner sahibi insanlar can-ı gönülden Kemal'i ararlar. Ancak Kemal de can-ı gönülden seni arar.

Yukarıdaki beyitlerden de görüldüğü gibi hükümdar-şair ile meddah şair arasındaki ilişki, edebi bir şekilde kendisini ortaya koymaktır. Burada edebi olarak göze çarpan ilk şey devrin önemli şairleri arasında gösterilen şairin, edep sahasında kemale ermiş birine edep sahasında kemale ermiş meddahın yazdıklarına karşılık, hükümdarın da şiirle cevap vererek aslında kendisin de şiir sanatına vakıf olduğunu ve hükümdarlığının yanında şair olarak da edebiyat sahasında kendisiyle at koşturacak kadar mahir olduğunu göstermesidir. Nitekim ortaçağın patrimonyal devlet düzeninde de hükümdarların yönetim işlerinin dışında sanat ve edebiyat gibi alanlarda sahip olduğu maharetler onun sarayında hüner ehli insanlara olan ilgi ve alakasının da göstergesiydi. Nitekim bu türden meziyetlere sahip hükümdarlar edip ve şairlerin himayelerinde bulunmaya çalıştıkları en değerli hamilerdi.

Bunların dışında hükümdarlar şairlere gösterdikleri ilgi ve alakaları neticesinde, onları himaye etmeleri ölçüsünde şairlerin methiyelerine konu olmuş, onların kadiselerinde övülen taraf olmuşlardır. Ortaçağın medya görevini gören meddah şairlerin bu türden yazdıkları eserler sayesinde övgüye mazhar olan hükümdarların adı hassın ve avamın yanında yükseldikçe, tam tersine onların yergisine denk gelip hicviyyelerine konu olan hükümdarlar ise alçaldıkça alçalmışlardır. Bu nedenle, şairler sahip oldukların hünerin öneminin farkında olup, patronaj geleneği çerçevesinde, dönemin bütün devlet sahibi insanların kendilerini aradıkları ve saraylarında himaye etmek istedikleri, kendileriyle namlarına nam katıp şöhretlerini yedi düvele yaymak istediklerinin bilincindedir. Nitekim birçok hükümdarın adı tarih kitaplarının onlar hakkında verdikleri bilgilerden çok, tezkirelerde geçen bilgilerden ve üdebayla olan edebi ilişkilerinden dolayı adı tarih sayfalarına kazınmıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, her iyi şairin gönlünü alacak ve onlara kadir kıymet verecek devletli hükümdarların çokluğundan ziyade, ilmi ve edebi yönüyle yüksek saray kültürüne sahip hükümdarlar iyi şairlerin hayalini süslemiştir. Çünkü böylesi sultanların işretinde bulunan şairlerin payesi artar, mazhar oldukları lütuf ve

ihsanların ardı arkası kesilmezdi. Böylesi hükümdarların sarayları şairler için erişilmesi güç yerlerdi, çünkü bütün iyi edip ve şairlerin kıblegâhı böylesi hükümdarların himaye merkezi olan saraylardı. "Marifet iltifata tabidir, müşterisiz meta zayidir" düsturunca şairler ortaya koydukları hüner ve marifetin ilgi ve alaka görmesi için bu hünerden anlayan birilerine sunma ihtiyacı hissederlerdi. Dolayısıyla burada, hüner ehli faziletli hükümdarların önemi, tam burada ortaya çıkıyordu. Lakin, iltifat görmeyen ve beğenilmeyen bir hünerin müşterisi de olmayacaktır.

Sonuç olarak, faziletten yoksun bir hükümdarın karşısında gösterilen marifetin iltifat görmemesi ve müşterisiz kalması aslında hükümdar ve sanatçı/edip/şair arasında patronaj ilişkisinin oluşmamasına dolayısıyla teşvik edilmeyen sanatçı ve diğer hüner ehli insanların eser üretmemesine sebebiyet verebilmekteydi. Yukarıda karşılıklı bir şekilde şiirle yazışan hükümdar Melik Said Muzaffereddîn ile şair Kemaleddin İsmail arasındaki edebi ilişki Kürt hanedanlıklarında en güzel edebi patronaj ilişkilerinden biri olarak göze çarpmaktadır.

2.2.5.3. Esiruddîn-i Evmanî

Asıl adı Mevlana Abdullah Evmanî olan Esiruddîn, Hemedan'ın Kürt olan Evman/Ovman köyündendir[780]. Devletşah Tezkiresi'nde kendisinden dindar ve iyi huylu bir olarak bahsedilmiş olup divanının meşhur olduğunu kaydetmiştir. Felsefe, astronomi, tığ, matematik alanlarının yanında Arap ve Fars edebiyatına vakıf olan üstadların arasında gösterilmiştir. Dönemin şairlerinden Kemaluddîn-i İsmail ve Refi'i Lenbanî'nin sohbet arkadaşlarındandı[781]. Vefat yılı tam olarak belli olmasa da çeşitli kaynaklarda 665/1267 veya 656/1258 şeklinde kaydedilmiştir. Şiirlerinde İran'ın en büyük kaside şairlerinden olan Enverî'nin (ö. 585/1189 [?]) uslübuna yatkın olan Esiruddîn özellikle daha basit ve sade yazdığından dolayı şiirleri Enverî'ninkine oranla daha çok rağbet görmüştür[782].

[780] Hamd Allah Mustawfi Qazvini, **Biographies of Persian Poets**, Edward G. Browne (Farsçadan İngilizceye Çev.), Journal of the Royal Asiatic Society, 1901, s. 731.
[781] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. II, s. 99.
[782] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. II, s. 98-99.

Fadleveyhî Kürt hanedanlığının devamı niteliğinde olan Loristan-ı Kuçek'in (1184-1597) hüküm sürdüğü topraklarda Kürdistan bölgesinin hâkimi Süleyman Şah'ın nedimi ve saray şairidir. Aynı şekilde Loristan'ın[783] Kürt hükümdarı Hüsameddin Celîl b. Bedir'i de öven birçok kaside bulunan Esiruddîn-i Ovmanî özellikle bu iki Kürt hükümdarın meddahı olarak da tanınmıştır. Ayrıca yaklaşık olarak beş bin beyitten oluşan divanında Kürdistan hâkimi olan Süleyman Şah'ın yanı sıra onun mülkünü, vezirlerini, eşini ve ordu komutanlarını öven methiyeler yazmıştır[784].

Patronaj geleneğinde saray-hami-şair üçlüsünün güçlü bir temsilini gördüğümüz Esireddîn'in divanı bulunmadığından dolayı kendisinden alınmış bir rubai örneği aşağıdaki gibidir[785]:

چشـــمم کـــه همیشـــه جـــوی خـــون ایـــد از او　　ســـیلاب سرشـــك لالـــه گـــون ایـــد از او

ز ان تـــرس نگـــریم کـــه خیـــال رخ تـــو　　بـــا اشـــك مباداکـــه بـــرون ایـــد از او

Kanın, daima çay olup aktığı gözden. Lale misali katreler sel olup akar. İşte ben o yüzden ağlamıyorum, yüzünün hayali de gözyaşlarıma karışıp gözümden akar diye korkuyorum.

2.3. BAĞIMSIZ DEVLET DÖNEMİNDE PATRONAJ GELENEĞİ

Çalışmamızın bu bölümünün ilk kısmında Kürt hanedanlıklarında gelişen kültür tarihine edebi patronaj çerçevesinde değindik. Bu kapsamda Kürt hanedanlıklarında ortaya konan yüksek saray kültürüne, saray yaşantısına ve bunun getirdiklerine, yeri geldikçe saray erkanının yaşantısında göze çarpan edebi ve ilmi ilişkileri ele aldık. Çalışmamızın ilk bölümünde değindiğimiz hanedanlıkların ve devamında oluşan Eyyûbî devletinin siyasal tarihini ele aldık. Bu bölümde ise siyasal tarihin paralelinde, gelişen ve birbirine aktarılan kültür birikimi olarak Kürt hanedanlıklarının ardından tarih sahnesinde yer alan Eyyûbîler'de işret kültürü ve öğelerine değindik. Eyyûbîler'in Mısır ve Şam/Suriye merkezli olarak kurulduklarından dolayı edebiyat ve ilim dili tamamıyla Arapçaya doğru evrilmesine rağmen geçmişten gelen yüksek saray kültürü artarak ve gelişerek devam etti. İlmi ve

[783] Rıza Kurtuluş, "Luristan", **DİA**, İstanbul 2003, c. XXVII, s. 227.
[784] Hidayet, **Mecmau'l-Fusaha**, s. 387
[785] Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 87.

edebi patronajın zirveye eriştiği dönem olması itibariyle Eyyubîler devrinde bilhassa Arapça dil ve edebiyat bu imparatorluğun himayesi altında altın çağını yaşadı.

Eyyûbîler öncesinde bilhassa Mervanîler'de Arapça olan ilim ve edebiyat diliydi. Yine Eyyûbî dönemi kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla bu dönemde Arapça yazan Emineddin eş-Şatanî, Bahauddevle el-Cûbî ve Ebû Talib İbnu'l-Kumeyt gibi şairler, Eyyûbîler öncesi adı geçen Kürt şairlerden bazılarıydı[786]. Nitekim Eyyubîler devrinde yaşamış olan Kürt edip ve şairler de eserlerini Arapça olarak kaleme aldılar.

Eyyûbîler'de ise patronaj ve himaye kavramlarının nasıl inkişaf ettiğini ve işret kültürünün nasıl teşekkül ettiğini örneklerle görmek için genel bir çerçeveden Eyyûbîler'in medeniyet ve kültür tarihine bakmamız mevzuyu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu nedenle tez çalışmamızın ilk bölümünde siyasi tarihini ele aldığımız Eyyûbîler'in bu alt başlık altında kısaca idari yapısı, askeri ve adli teşkilatına değindikten sonra sosyal ve iktisadi hayatı ile ilim ve kültür hayatına değindik. Bu bölümde yeri geldikçe patronaj bağlamında hamilik eden hükümdarlar, ediplik ve şairlik yönü bulunan Eyyûbî melikleri, ilmi ve edebi alanda sunulan eserlere ve diğer ilintili konular üzerinde durduk ve patrimonyal çerçevede değerlendirdik.

2.3.1. Eyyûbîler Dönemi

Eyyûbî ailesi kültürlü ve aristokrat bir aileydi. Nitekim Selahaddîn'in dedesi Şeddadî Kürt hanedanlığında üst düzey bir komutanken babası Zengîler'in Dımaşk ve sonradan Mısır naibiydi. Saray kültürüne aşina olan ve yüksek zümreden olan Eyyûbî ailesi ilmi seven, edebiyatla ilgilenen, alim, edip ve faziletli insanları koruyan bir aileydi. Nitekim bu ailenin mensuplarından bazıları ciddi bir şekilde çeşitli ilimlerle ilgilenmiş ve alanında değerli eserler ortaya koymuşlardı. Bazıları ise iyi birer şair olarak yetişmişti. Bunların başında Sultan Selahaddîn'in ağabeyi Şahinşah'ın çocukları olan Melik Takiyuddîn ve Melik Ferruhşah'ın birer şiir divanları vardı. Yine bu aileden yetişen önemli şairlerden bir diğeri ise Sultan

[786] Adı geçen şairler ve şiirlerinden birer örnek için bkz. el-İsfahanî, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, c. II, s. 541-548.

Selahaddîn'in bir diğer kardeşi olan Böri'ydi. Halep muhasarası sırasında savaşta aldığı yara yüzünden yirmi iki yaşında ölen bu genç melik, edip kişiliğiyle tanınmış ve kendisinden sonra bir şiir divanı bırakmıştı. Eyyûbî ailesinden olan bir diğer önemli şair Melik Behramşah b. Ferruhşah'tı. Eyyûbîler'in Ba'albek eyaletine Sultan Selahaddîn tarafından emir olarak atanan bu şair, özellikle rubaî tarzında başarılı şiirler yazmıştı. Gazel, nesib, hamase bölümlerini içeren büyük bir divanı olan bu şair yine bu aileden olan tarihçi kimliğiyle tanınan Melik Ebu'l-Fida tarafından Eyyûbî ailesinin en büyük şairi olarak belirtmişti. Genel olarak entelektüel birikimleri olan, bunun yanında ilme ve edebe önem veren Eyyûbî yöneticileri ülkelerinde de ilim ve her türlü bilimin ilerlemesi için gereken yatırımları yapmış, ülkenin her bölgesinde medreseler, kütüphaneler ve çeşitli ilim öğrenme merkezleri kurmalarının yanında ilim adamlarına değer verip edipleri ve şairleri koruyup kollamaları Eyyûbîler devrinde ilmin ve edebiyatın zirve noktaya varmasını sağlamıştı. Nitekim Eyyûbîler'de görmüş olduğumuz güçlü bir işret kültürünün varlığı da Eyyûbî meliklerinin entelektüel kişilikleriyle doğru orantılı olarak kendini tarihe aksettirmişti[787].

2.3.1.1. Eyyûbîler'de Devlet Teşkilatı

Eyyûbî devleti merkeze bağlı vilayetler ve eyaletlerden, yarı feodal emirliklerden ve kendilerine tabiî hükümdarlıklardan meydana gelmiş bir sultanlıktı. Eyyûbîler şeriat hükümleriyle birtakım örf ve adetlerden meydana gelen İslam hukukuna göre yönetiliyordu. Devletin başında bütün İslam devletlerinde olduğu gibi bir sultan, hanedan üyesi büyük emirler, sonrasında diğer emirler, vezirler, ashab-ı meşveret olmak üzere birtakım üst düzey idareciler tarafından yönetilmekteydi[788]. Eyyûbîler devleti de Abbasîler'in geçmiş olduğu süreç neticesinde İslam coğrafyasında oluşan devlet kültüründen büyük derece etkilenmiş ve bu temeller üzerine inşa edilmişti. Dolayısıyla genel olarak işret kültürü ve geleneği altında ele alınan başlıkların neredeyse hepsi Eyyûbîler'de kendini güçlü bir şekilde göstermiş hatta diğerlerinden farklı olarak ilmi ve edebi yönden daha da ileri boyutlara ulaşmıştı.

[787] Eyyûbî dönemi dil ve edebiyat hakkında genel bir okuma için bkz. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 367-389.
[788] Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 203.

Devletin kurucusu Selahaddîn Eyyûbî döneminde (1171-1193) devletin merkezi Kahire ve Dımaşk iken Melik Kâmil (1218-1238) ve sonraki dönemlerde merkez sadece Kahire oldu. Sultan Selahaddîn ülkesini idari anlamda düzenlerken Yemen, Ba'elbek, Halep, Hama ve Humus emirliklerini kurdu. Melik Adil ise kendi döneminde (1200-1218) Kerek, Hasankeyf ve Meyyâfârikîn emirliklerini kurarak mevcut idari sisteme ekledi. Bu nedenle Eyyûbîler'de ilk saray örnekleri özellikle Kahire ve Dımaşk'ta inşa ettirilirken ülkenin eyaletler şeklinde yönetilmesiyle birlikte her eyalet merkezine atanan Eyyûbî melikleri tarafından buralarda da saraylar ve köşkler inşa edildi. Bu bağlamda ülkenin en gösterişli sarayı Sultan Selahaddîn'in Kahire surları içerisinde yaptırmış olduğu büyük saraydı. Bunun yanı sıra Hama'da Melik Takiyuddîn'in, Humus'ta Melik II. Şîrkûh, Halep'te Melik Adil'in, Ba'albek'te Melik Behramşah'ın, Hasankeyf'te Melik Salih'in, Ahlat'ta Melik Eşref Muzafferuddîn'in yaptırmış olduğu saray Eyyûbîler döneminde inşa ettirilen saraylardan bazılarıydı.

XII ve XIII. yüzyıllarda tarih sahnesine çıkan Eyyûbîler dönemi ilk dönem *tevâifî mülûk* olarak da adlandırılan Kürt hanedanlıklarının bir sonraki dönemi (X ve XI. yüzyıllar) olmasından dolayı oturmuş bir iktidar düzeni ve saray geleneği bu çağın İslam devletlerinde genel şeklini almıştı. Bu nedenle Eyyûbîler'in üzerine kurulduğu Zengî ve Fatımî devletlerinin yanı sıra Abbasîler'in öncülük ettiği İslam ülkelerinin geleneklerinin burada kendini göstermesiyle birlikte Sultan Selahaddîn'in dedesinin Şeddadî Kürt hanedanlığında üst düzey komutan ve babasının Zengîler'de önemli bir devlet adamı olması Eyyûbîler'de güçlü bir bürokrasinin yer edinmesini sağlamıştı. Eyyûbîler'de hanedan mensupları "melik" unvanı alıyorlardı ve devlet protokolünde Eyyûbîler'e bağlı hükümdarlarla aynı seviyede tutuluyorlardı. Hama, Humus, Hasankeyf, Meyyâfarikîn gibi emirliklerin başında bulunan Eyyûbî meliklerinin vezirleri mevcuttu. İdareci sınıfı Kürt, Arap, İranlılar'ın yanı sıra Yahudi ve Hristiyan bürokratlardan oluşmaktaydı[789].

[789] Eyyûbîler'de devlet teşkilatı için bkz. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 203-264.

2.3.1.2. Eyyûbîler'de İktisadî Durum

Eyyûbî devleti Yemen ve Mısır başta olmak üzere Mezopotamya gibi önemli tarım alanlarına sahipti ve bundan dolayı ülkede güçlü bir ziraî ekonomi vardı. Eyyûbîler ziraî ürünlerin bir kısmını dışarıya ihraç ediyorlardı. Tarımın yanında zanaat sahiplerinden ve ticaret erbaplarından alınan vergiler, gayri müslimlerden alınan cizye vergisi ile müsadere, fidye, ganimetler de devletin gelirleri arasındaydı. Eyyûbî devleti bulunduğu stratejik coğrafya bakımından canlı bir ticaret hayatına sahipti çünkü önemli ticaret yollarından olan İpek yolunun Akdeniz'e giden kısmı ile yine Baharat yolunun büyük bir kısmı ülke sınırları içerisinde yer alıyordu. Bu ticari yollar sayesinde ülkeye önemli miktarda gümrük vergisi giriyordu. Sultan Selahaddîn (1171-1193), Melik Adil (1200-1218) ve Melik Kamil (1218-1238) dönemlerinde Haçlı devletleri, Bizans, İtalya şehir devletleriyle yapılan önemli ticaret antlaşmalarıyla güvenli bir şekilde işleyen ticaret ağı oluşturulmuştu. Oluşan bu ticaret ağı ülkedeki tarım ürünleri gibi fazla malların ihraç edilmesine imkân tanırken ülkede az bulunan zift, kereste, demir gibi ürünlerin tedariğini sağlıyordu. Bunların yanında hanlar, kervansaraylar, büyük çarşılar ve kaysariyyeler ticaretin en çok yapıldığı yerlerdi. Bununla birlikte kâğıt, dokumacılık, camcılık ve sabun imalathaneleri ülkede gelişen önemli ticaret kaynaklarındandı. Dımaşk'ta özel çelikten imal edilen kılıçlar dünyaca ünlüydü. Eyyûbîler'de bu denli önem verilen ticaret beraberinde para sisteminin gelişmesini de sağlamıştı. Eyyûbîler'de sikkeler ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan darphanelerde altın, gümüş ve bakırdan kestiriliyordu[790]. Bu dönemde yoğun bir şekilde Hristiyan Avrupa'yla savaşlar yaşanmasına rağmen yapılan ticari antlaşmalarla ticaret sürekli olarak devam ettiğinden dolayı ülkede sürekli olarak para akışı sağlanmış ve ekonomi korunmuş oluyordu[791].

Eyyûbîler döneminde yaşanan müreffeh hayatın bir diğer göstergesi olarak tesis edilen sosyal yardımlaşma kuruluşları İslam tarihinde çok istisna bir yere sahiptir. Nitekim bu devirde hastanelerde halka ücretsiz bir şekilde sağlık hizmeti

[790] Eyyûbîler sultanlarının kestirdikleri sikke örnekleri için bkz. https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=14353 (ulaşım tarihi 10.12.2019).
[791] Eyyûbî dönemi ticaret, gelişmiş ekonomik yapısını ve iktisadî hayat hakkında detaylı bilgi bkz. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 265-302.

veriyordu ve Musul'da dört; Halep, Dımaşk ve Harran'da ikişer; İskenderiye, Kudüs ve Kahire'de birer ve diğer çeşitli şehirlerde de hastaneler açılarak bu hizmet daha da yaygınlaştırılmaya çalışılmıştı. Bu hastaneler aynı zamanda birer eğitim ve araştırma kurumlarıydı. Hekimler burada tıp talebelerine ders verir, ileri seviyedeki öğrencilerle beraber hastaları dolaşır ve tedavi yöntemi hakkında onları bilgilendirirlerdi. Yine sosyal kurumların bir diğer hizmeti olarak kimsesiz çocukların ve fakir insanların barınması için yurtlar inşa edilmişti. Ayrıca bu dönemde sultan ve meliklerin önemli derecede ödenek ayırdıkları kısımlardan biri de fidyeydi. Haçlılarla yoğun bir şekilde yaşanan savaşlarda esir edilen Müslümanlar bu fidyeler karşılığında özgür bırakılıyorlardı. Genel olarak bu döneme baktığımızda sosyal yardımlaşma ve hayır kurumlarında özellikle Eyyûbî melikleri tarafından ülkenin her tarafında önemli sayıda çeşitli hayır kurumları inşa edilmiş ve halkın hizmetine sunulmuştu[792].

2.3.1.3. Eyyûbîler'de İmar Faaliyetleri

Eyyubîler döneminde iktidarın gücünü ve zenginliğinin gösteren unsurlardan biri de imar faaliyetleriydi. Bu devirde Mısır başta olmak üzere Şam, Cezire, Yemen ve diğer bölgelerde çok sayıda saray, medrese cami, kale, sur, kale burcu, köprü, hankah, hamam, han ve kayseriyyeler inşa edildi. Eyyûbî sultan ve melikleri içinde imar işlerine en büyük önemi son sultanlardan biri olan Melik Salih Necmeddîn Eyyûb (1240-1249) idi[793]. Eyyûbîler devletinde imar faaliyetleriyle birlikte sanat da önemli derece ilerlemiş, mimari eserlerde en güzel şekilde yansımasını bulmuştu. Eyyûbîler devrinde İslam sanatları yeniden gelişmeye başladığı dönemdir. Bu dönemde yeni bina tipleri ortaya çıkmış ve bu yenilikler özellikle medrese mimarisinde kendini göstermişti.

[792] Eyyûbî dönemi sosyal yardımlaşma kurumları, hastaneler ve diğer yardımlaşma kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 313-320.

[793] Eyyûbîler'de önem verilen kale, köprü, kanal, havuz, han, hamam, cami ve mescit gibi imar faaliyetleri, nerede hangi eserlerin bulunduğu ve hangi sultan veya melik tarafından yapıldığı hakkında bilgi için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 303-312; Ayrıca Melik Salih Necmeddîn Eyyûb'un hayatı için bkz. Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih Eyyûb", **DİA**, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 80-82.

2.3.1.4. Eyyûbîler'de Eğitim ve Öğretim Kurumları

Medeni tarihine kısaca değindiğimiz Eyyûbîler'in her alandaki zenginliği ve çeşitliliği benzer şekilde ilim ve kültür hayatına da yansımıştı. Eyyûbîler dönemi eğitim ve öğretim açısından sadece kendi dönemi açısından değil, aksine bütün İslam tarihinde son derece parlak bir dönemdi. Bu devirde ülkede Sünnî olan dört mezhebe bağlı güçlü bir medrese ağı kurulmuştu. Medreselerin yanında darulkur'an ve darulhadisler mevcuttu. Eğitimde ilk öğretim mahalle mekteplerinde başlıyor ilerleyen zamanlarda medreselerde devam ediyordu. Bunun yanında tabiî ilimler ve riyazî, hendese gibi bilimler genellikle özel derslerle veya kendi alanında yetişmiş önemli alimlerin oluşan eğitim halkalarıyla genişliyordu. Örneğin, devrin önde gelen alanlarından olan tıp eğitimi hastanelerde özel dersler şeklinde veriliyordu. Bu dönemde Sultan Selahaddîn'in saray hekimlerinden olan Ebû Muhammed Muhezzebuddîn (ö. 628/1230)[794] İslam tarihinde ilk tıp öğretimi yapan medreseyi bu dönemde Selahaddîn Eyyûbî'nin himayesiyle kurmuştu. Eyyûbîler devrinde birçok şehir merkezinde onlarca medrese açılmıştı[795]. Sultan Selahaddîn döneminde hanedan üyesi diğer melikler ya da devletin önemli bürokratları tarafından açılmış Dımaşk'ta kırkın üstünde, Kahire ve Halep'te on beşten fazla medrese, Suriye'nin çeşitli yerlerinde, el-Cezire bölgesinde, Filistin'de ve sair yerlerde çeşitli sayılarda medreseler açılmıştı. Ayrıca camiler, mescitler, tekke ve zaviyelerde de öğretim faaliyetleri yapılıyordu. Medreselerde okuyan öğrenciler ve buradaki hocalar devlet tarafından himaye ediliyordu. Medreselerin baş müderrisleri sultan tarafından tayin ediliyordu. Bunların yanı sıra medreseler Eyyûbî sultan ve melikleri tarafından vakfedilen vakıflarla işliyor ve giderlerinin tedarik ediliyordu[796]. Eyyûbî döneminde kurulan ve hizmete açılan bazı medreseler şunlardır: Ebu'l-Fevâris Medresesi, Melik Zahir tarafından 616/1219'da yaptırılan Zahiriyye Medresesi, Rukniyye Medresesi, Melik Salih Necmeddin Eyyûb Medresesi, Selahaddîn Eyyûbî'nin 575/1179'da yaptırdığı İmam Şafiî Medresesi ve Türbesi ve daha birçok medrese örneği Eyyûbî

[794] Kasım Karabıyık, "Dahvâr", **DİA**, İstanbul 1993, c. VIII, s. 419-420.
[795] Eyyûbîler'de eğitim ve öğretim kurumları için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 321-335; Basuğuy, **Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Fa'aliyetler**, s. 33-47; Mahmut Dündar, "**Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.
[796] Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 321-336; Örnek olarak Eyyûbîlerin Urfa ve çevresindeki imar faaliyetleri için bkz. Demir, **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, s. 115-166.

melikleri tarafından eğitim alanında inşa ettirilen sivil mimari örnekleriydi. Bunların dışında Seyyidina Hüseyin Camii, Ma'arretu'n-Numan Ulucami gibi cami örnekleri de sivil mimari alanındaki yapılardandı[797].

Eyyûbîler döneminde bir taraftan medreselerin artması bir taraftan ilmi ve edebi faaliyetlerin ilerlemesi beraberinde büyük kütüphanelerin kurulmasını sağlamıştı. Zaten öncesinde Kahire'de bulunan yaklaşık yüz yirmi beş bin kitaptan fazla eser bulunduran Fatimîler'den kalan, Amid'de Mervanîler'den miras kalan büyük birer kütüphane koleksiyonu Eyyûbîler'in eline geçmişti. Bunların yanı sıra Sultan Selahaddîn'in veziri Kadı el-Fazıl ve kardeşi Abdulkerim Kahire'de üç yüz binden fazla eser bulunduran büyük kütüphaneler kurdular. Sultan Selahaddîn'in başhekimi olan Muvaffakuddîn Es'ad'a ait bir kütüphanede yaklaşık olarak on bin cilt kitap mevcuttu. Sultan Selahaddîn döneminde Amid Ulucami'den getirilen Mervanîler'den kalma büyük bir kütüphane Kahire ve Şam'daki kütüphanelere dahil edilmişti. Taceddîn el-Bundehî, Ebu'l-Yumn el-Kindî, İbnu'l-Kıftî ve Yakut el-Hamevî gibi önemli alimlerin de büyük ve değerli kütüphaneleri mevcuttu. Melik Adil ve Melik Kâmil dönemlerinde saray başhekimliği yapan Dehvâr lakaplı Muhezzebuddîn'in kütüphanesi çok büyük ve meşhurdu. Yine bu dönemde Hama, Halep, Hasankeyf ve Dımaşk'ta çok büyük ve önemli kitap koleksiyonları Eyyûbî melikleri tarafından kurulmuş meşhur kütüphanelerinden birkaçıydı[798].

2.3.1.5. Eyyûbîler'de İlmi Hayat

Eyyûbî devleti ilim ve edebiyat bakımından parlak bir devir yaşadı. Sultan Selahaddîn devrinden itibaren Eyyûbî meliklerinin bizzat kendilerinin ciddi bir şekilde ilim ve edebiyatla iştigal ettikleri gibi onlara karşı saygılı ve hoşgörülü olmuş ve çok sayıda ulema ve üdebayı saraylarında himaye etmişlerdi. Bütün bu etkenler Eyyûbîler ülkesini ilmi sahada bir merkez haline getirmişti. Nitekim bu dönemde ilerleyen bu ilmi ve edebi saha Abbasîler'in Bağdat'ını geride bırakmış, artık Dımaşk ve Kahire alimlerin ve ediplerin yeni kıblegahı olmuştu. Bu devirde Bağdat,

[797] Eyyûbîler döneminde eğitim ve öğretim kurumları hakkında detaylı bilgi için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 321-336.
[798] Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 331-337.

Horasan, Endülüs gibi yerlerden birçok alim Eyyûbîler ülkesine gelmişti[799]. Bundan ötürü bu dönemde çok sayıda ilim adamı ve edip yetişmekle birlikte çok sayıda dini ve edebi eserler ortaya konuldu. Bu eserlerden çoğu Eyyûbîler'in sultan, melik ve önemli devlet adamlarına ithafen kaleme alındı. Eyyûbîler'de bilhassa ilmi saha her yönüyle çok ilerledi. Bu devirde Kur'an, hadis, fıkıh[800], dilbilim (sarf ve nahif)[801] ilimleri sahasında çok sayıda önemli alim yetişti ve bu alanlarda önemli derece eserler üretildi. Dini ilimlerin paralelinde bu dönemde tasavvufî sahada da önemli gelişmeler oldu. Sultan Selahaddîn, Melik Muzafferuddîn Kokborî ve daha birçok Eyyûbî hanedanından emirler özellikle mutasavvıfları korumaları ve desteklemeleri tarikatların gelişip yayılmasını sağlamıştı. Bu durum Eyyûbîler devrini ilmi ve edebi sahada olduğu gibi tasavvuf sahasında da çekici bir merkez haline getirmişti[802]. Devrin bilinen önde gelen Şehabeddîn-i Suhreverdî (ö. 587/1191)[803] ve Muhyiddîn İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240)[804] devrin önde gelen ve bütün İslam aleminde etkili olmuş, diğer birçok tarikatı düşünsel olarak etkilemiş önemli ve en meşhur mutasavvıflardandı[805].

2.3.1.6. Eyyûbîler'de Dil ve Edebiyat

Eyyûbîler döneminde nesir ve şiir en parlak dönemini yaşadı ve bu dönemdeki gelişmeler bütün İslam tarihinde altın çağ olarak kabul edildi. Özellikle

---

[799] Bu devirde Bağdat, Kürdistan, Horasan, Endülüs gibi yerlerden birçok alim Dımaşk ve Kahire'ye gelmişti ki bunlardan bazıları şunlardır: Alaeddîn el-Kasanî, Kutbeddîn en-Nîşabûrî, Ebu'l-Yumn el-Kindî, İmamuddîn el-İsfahanî, Seyfeddîn el-Amidî, Abdullatif el-Bağdadî, Muhyiddîn Arabî, Şehabeddîn Suhreverdî, İbnu'l-Baytar.

[800] Bu dönemde Ebû Tahir es-Selefî, İbn Asakir, Mecduddîn İbnu'l-Esir, Hafız Abdulğani ve Munzirî hadis sahasında, benzer şekilde İbn Ebû Asrûn, Alaeddîn el-Kâsânî, İbn Kudame el-Makdisî, Bahaeddin İbn Şeddad, İzzeddîn İbn Abdusselam ve el-Meliku'l-Muazzam fıkıh alanında yetişmiş önemli âlimlerdendi.

[801] Bu dönemde Arap dili üzerine çalışmalar yapan birçok önemli dilbilimci yetişmiştir. Bunlardan en önemlileri Belatî, İbn Berrî, Ebu'l-Yumn el-Kindî, İbn Yaîş ve Abdullatîf el-Bağdadî gibi isimlerdir. Gelişkin bir saray kültürüne hâkim olan Eyyûbîler'de bu alimlerin çoğu saraya bulunmuş, saray eşrafına hocalık yapmışlardır. Nitekim Eyyûbîler döneminde yetişen en büyük dil hocalarından olan Ebu'l-Yumn el-Kindî Eyyûbî meliklerinin çoğuna ders vermiş, onlara Arapça okutmuştur.

[802] Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 364-367; Basuğuy, **Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Fa'aliyetler**, s. 127-133.

[803] Sultan Selahaddîn'in oğlu Halep hâkimi Melik zahir ile olan ilişkisi için bkz. İlhan Kutluer, "Maktûl Sühreverdî", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 36-40.

[804] Mahmud Erol Kılıç, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 493-516.

[805] Eyyûbî dönemini ilim hayatı, bu dönemde ön plana çıkan ilmi sahalar, kurulan medreseler, buralarda okutulan kitaplar, devrin Kur'an, hadis, fıkıh, tasavvuf, dil ve edebiyat, felsefe, tıp, eczacılık ve botanik gibi alanlarda önde gelen alimleri için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 337-367.

diplomatik sahada kullanılan inşa sanatında Kadı el-Fazıl (ö. 596/1200), İmaduddîn İsfahanî (ö. 597/1201), İbnu'l-Esir (ö. 637/1239)[806], Bahaeddîn Züheyr (ö. 656/1258)[807] gibi önemli üslûpçular yetişmişti. Eyyûbî saraylarında istihdam edilen bu edipler kendi dönemlerinde önemli eserler de telif etmişlerdi. Örneğin, Kadı el-Fazıl'ın inşa alanındaki üstalığından ve yazdığı eserlerin etkisinden dolayı kendisine telmihen sanatkarane nesre "Sınâ'atu'l-Fâzıl" denmiştir. Sultan Selahaddîn kendisi hakkında etrafındakilere "*Sakın bu topraklara sizin kılıcınızla sahip olduğumu sanmayınız, ben bu yerleri el-Fadıl'ın kalemiyle sahip oldum*" diyerek kendisini övmüştür[808]. Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi Sultan Selahaddîn kaleme yani ilme ve edebe önem veren bir hükümdardı ve ülkesinin de bunlara yuva olması için büyük hizmetler ve yatırımlar yapmıştı. Kendi döneminin önemli şairleri arasında da sayılan Kadı el-Fazıl iyi bir diplomat olarak ön plana çıkmış hüner sahibi yetenekli kişilerin sarayda himaye edilmesini sağlamıştı. Devlet adamlığı rolüyle Kahire ve Dımaşkta medreseler açmış ve yine kendisi büyük bir kütüphane kurmuştu. Kendisi de çok iyi bir münşi olmanın yanında şairliğiyle de ön plana çıkmış ve meddah şairler tarafından en az Sultan Selahaddîn kadar methedilmişti[809].

Eyyûbî saray katiplerinden bir diğeri de İmaduddîn İsfahanî'ydi. Bir vezir ve katipler ailesinden olan İmaduddîn gençliğinde iyi bir eğitim almış nihayetinde Sultan Selahaddîn'in himayesi altına girmeyi başarmış ve onun sır kâtibi olmuştu. İnşa sanatının zirve ismi Kadı el-Fazıl'dan sonra gelen isim olarak tarihe geçmişti. Aynı zaman da iyi bir şair, edip ve tarihçi olan İsfahanî, Farsça ve Arapçaya çok iyi derecede hâkim olmasından dolayı kendisine "Zu'l-belâğateyn" denilmiştir. Şiirlerinde ve eserlerinde Sultan Selahaddîn'in hayatını, başarılarını ve kişiliğini

[806] Belağat alimi ve münekkit olan Ebu'l-Feth Ziyaüddin Cizrelî'ydi ve Kürt Şeybanî aşiretindendi. Selahaddîn Eyyûbî döneminde vezir olan sonradan oğlu Melik Efdal'ın vezirliğine atanan İbnu'l-Esir özellikle inşa alanında ön plana çıkmıştı. Dönemin kendi alanında ön plana çıkan kalem ve hüner ehli insanların güçlü hükümdarların saraylarında ve himayelerinde çalışmak istemeleri, sahip oldukları hünerleri onlara sunmaları patronaj sisteminin bir parçasıydı. Nitekim bu türden önemli isimleri sarayında barındırmak da hükümdarlar açısından aynı derecede önemliydi. İbnu'l-Esir'in hayatı için bkz. İsmail Durmuş, "İbnü'l-Esîr, Ziyâeddîn", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 30-32; Ayrıca Sultan Selahaddîn döneminde yetişen edip ve şairler için bkz. Basuğuy, **Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Fa'aliyetler**, s. 133-162.

[807] Hüseyin Elmalı, "Bahâ Züheyr", **DİA**, İstanbul 1991, c. IV, s. 453-454.

[808] Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 380.

[809] Aynı zamanda Selahaddîn Eyyûbî'nin vezirliğini de yapmış olan Ebû Ali Kadı el-Fazıl iyi bir şair ve edipti. Aynı zamanda Divan-ı İnşa'nın başkanlığını da yapan ve önemli bir bürokrat olan bu şahıs için bkz. Ramazan Şeşen, "Kâdı el-Fâzıl", **DİA**, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 114-115.

anlatmıştır. Edebi sahada yazmış olduğu *Harîdetu'l-Kasr* adlı on cilt ve bir zeylden oluşan eseri Eyyûbî dönemi şairlerini ele alan ve şiirlerinden örnekler veren bir antoloji olmasından dolayı edebi sahada önemli bir eserdir. İsfahanî'nin mezkûr antolojisinde Şam/Suriye bölgesi şairleri arasında Eyyûbîler öncesi Kürt şairlere yer vermesi Kürt Edebiyatı tarihi açısından önemli bir bilgidir[810]. Yine bu dönemde İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) yazmış olduğu *er-Rihle* adındaki seyahatname[811], devrin önemli ediplerinden olan Vehranî'nin yazmış olduğu *Menamat* adındaki rüyalar kitabı, Usame b. Münkız'ın (ö. 584/1088) *Kitabu'l-İ'tibar* adlı hatıralarında[812], Abdullatif el-Bağdadî'nin (ö. 629/1231) Mısır coğrafyası, iktisadi ve sosyal durumu hakkında önemli bilgiler veren *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* gibi edebi ürünler[813] Eyyûbî saraylarında çoğu Eyyûbî sultan ve meliklerine ithafen yazılmıştı ve aynı zamanda devrin en güzel nesir örneklerini oluşturuyorlardı[814].

Eyyûbîler döneminde edep ilimiyle ilgilenenlerin en çok uğraştıkları alanların başında nazım sanatı gelmekteydi. Bu dönemde şairler bütün İslam coğrafyasında olduğu gibi patronaj bağlamında saray eşrafına methiyeler düzen birçok şair bulunuyordu. Bu dönemin şairleri sarayı ve saraydaki bürokrasiyi halka şiirleriyle taşıyan medya görevini görüyorlardı. Bunun neticesinde saraydan ve saraydaki bürokratlardan himaye, bahşiş ve çeşitli lütuflar gören şairler eserleriyle de methettikleri idarecileri yüceltiyor onların bulundukları konumları manen daha güçlü kılıyorlardı. Kimi şairlerde şiir yazma yeteneği olmamasına rağmen saraya methiler düzmüş, Eyyûbîler döneminde gelişkin olan patron-şair arasındaki patrimonyal ilişkiden nemalanmak istemişlerdi[815]. Bu dönemde methiye ve övgü dolu kasidelerin dışında gazel, hiciv, mevaliyya, mersiyye ve diğer tarzlarda şiirler yazan çok sayıda şair vardı[816]. Eyyûbîler döneminin en önemli edip ve şairlerinden biri Usame b.

[810] Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXII, s. 174-176.
[811] Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Cübeyr", **DİA**, İstanbul 1999, c. XIX, s. 400-402.
[812] Ali Sevim, "İbn Münkız", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 221-222.
[813] Mahmut Kaya, "Abdüllatîf el-Bağdadî", **DİA**, İstanbul 1988, c. I, s. 254-255.
[814] Genel olarak Eyyûbîler'de dil ve edebiyat alanındaki gelişmeler, edipler ve şairler hakkında bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 367-373.
[815] Nitekim bu şairlerden bazıları İmamuddîn İsfahanî bu tür şairleri ve şiirlerini yazmış olduğu şiir antolojisinde belirtmiştir. Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 199.
[816] Eyyûbîler döneminde konumuzla ilgili olan edebî patronaj çerçevesinde saraya ve sultana şiirler sunup himaye gören çok fazla sayıda şair ve yine bu bağlamda Eyyûbî sultan ve meliklerine ithaf edilen eserler sayısız çoklukta olduğundan dolayı Eyyûbîler başlığı altında sadece ön plana çıkan şairlere yer verdik.

Münkız (ö. 584/1188) idi. Önceleri Hasankeyf'te bulunan Münkız sonradan Sultan Selahaddîn'in iltifatına mazhar olup onun himayesi altına girmişti. Kendi döneminde meşhur olan bu saray şairinin divanı Sultan Selahaddîn'in en çok sevdiği ve sürekli yanında bulundurduğu kitapların başında geliyordu. Eyyûbîler döneminde patronaj ilişkisinin en güzel örneklerinden olan Sultan Selahaddîn ve şair Münkız ilişkisi nitekim dönemin nesir alanında en önemli isimlerin başında gelen Kadı el-Fazıl tarafından "*O gençliğinde emirlerin edibiydi, şimdi ise ediplerin emiridir*" şeklinde övmüştü. Birçok eseri olan bu edibin iki ciltten oluşan şiir divanı da mevcuttu[817]. Bunun yanı sıra yine saray şairlerinden olan İbnu's-Saatî (ö. 604/1207) de dönemin büyük şairleri arasında gösterilmişlerdir. İbnu's-Saatî Sultan Selahaddîn'in ordusuyla birlikte Cezire, Amid, Halep ve Kudüs'un fetihlerinde bulunmuş, hamisine on beş methiye ithaf etmişti. Sultan'ın yanı sıra diğer Eyyûbî meliklerine de çok sayıda methiye yazdığından dolayı "Dımaşk şairi" olarak anılmıştır. Kendi döneminde bedî akımının en önemli temsilcisi sayılan bu şair Sultan Selahaddîn'in ölümünden sonra oğlu Melik Efdal'in (1186-1196) ardından Mısır'da Melik Aziz'in (1193-1198) himayesine girmişti. Şiirlerini iki ciltte toplayan bu şairin şiirleri İbn Hallikan ve İbn Said tarafından çok övmüştür[818]. Bunun yanı sıra yine saray şair ve ediplerinden olan İbn Senaulmülk (ö. 608/1212) idi. Dedesi ve babası önemli divan katiplerinden olduklarından dolayı kendisi küçüklükten itibaren iyi bir eğitim alma şansı yakalamıştı. Dedesinin Kadı el-Fazıl'la dost olmasından dolayı saray eşrafıyla yakından tanışan ve yetenekli bir kâtip olmasıyla sarayda inşa divanında kendisine yer bulan Senaulmülk, Eyyûbî sultan ve meliklerin yanı sıra sarayın ileri gelen devlet adamlarına sunduğu kasideler karşılığında aldığı lütuf ve ihsanlarla bir hayli zengin olmuştu. Entelektüel bir kişiliğe sahip olan bu şair evini ilmi ve edebi meclislerin düzenlendiği; alim, edip ve şairlerin sürekli bulunduğu bir ortam haline getirmişti. Endülüs'te ortaya çıkan müveşşah türü şiirin Mısır ve doğu İslam dünyasında yayılmasına öncülük eden bu şairin divanında methiyelerin yanı sıra gazel, hiciv, mersiye ve hamriyyat tarzında şiirler de bulunmaktadır[819].

[817] Ali Sevim, "İbn Münkız", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 221-222.
[818] Nevzat H. Yanık, "Bahâeddin İbnü's-Sââtî", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 189-190.
[819] Azmi Yüksel, "İbn Senâülmülk", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 315-316.

Saray şairlerinden olan ve özellikle hicviyeleriyle nam salan Şerefeddin b. Uneyn (ö. 630/1233) Melik Muazzam'la yakın dostluk kurmuş ve kendisine nedim yapmıştır. Dilbilim, lugat ve edeb sahasında geniş bilgi sahibi olan bu musahip şair eğlenceye ve içkiye düşkünlüğüyle bilinmiş ve hicviyeleriyle birçok kimseyi rahatsız etmiştir. Sultan Selahaddîn'i dahi en sonunda topal, katibini şaşı, vezirini de kambur olarak hicvetmiş fakat bir süre sonra çevresindeki alimler tarafından zındıklıkla itham edilmiş ve saraydan kovulmuştur.

Eyyûbî sarayındaki bir diğer iki ünlü saray şairi ise Bahaeddîn Zuheyr (656/1258) ile İbn Matrûh (ö. 649/1251) idi. Bahaeddîn Zuheyr'in şiirleri ritim ve ahenk bakımından çok iyi olduğundan dolayı neredeyse tamamı şarkı olarak bestelenmiştir. Divanında Eyyûbî meliklerinden Melik Adil, Melik Kâmil, Melik Mes'ûd, Melik Salih ve Melik Nasır'a methiyeler ithaf eden bu şair Melik Kâmil'in oğlu Melik Salih (1240-1249) himayesini kazanmış ve onun himayesinde Divân-ı İnşâ'nın başına getirilmişti. Güzel ahlakı ve ibadete düşkünlüğüyle bilinen bu şair *sehl-i mümteni* derecesinde güzel şiirler söylemiş ve Eyyûbî sultan ve meliklerini öven kasidelerini Arap kasidesi kalıbında oluşturmuştu. Yaşadığı dönemde büyük bir şöhrete sahip olan Bahaeddîn Zuheyr'in bazı şiirleri halk arasında darb-ı mesel olarak bazıları da latife olarak yayılmıştır[820].

Devlet adamlığına girmeden önce idarecilere methiyeler sunarak geçimini sağlayan bu şair Melik Kamil'in himayesinde Eyyûbî sarayında kendisine yer buldu. Melik Salih Necmeddîn döneminde (1239-1245) Dımaşk'ta vezirliğe getirilen İbn Matrûh bu makama yükseldikten sonra kendisi de ulemanın ve üdebanın kıymetini bilen ve takdir eden bir kişi olarak tanınmıştır. Vezirliğinin yanında sanatlı nesir yazan bir nasir ve şiirlerindeki teşbih ve tavsiflerle ön plana çıkan İbn Matrûh'un Eyyûbî sultan ve meliklerine ithafen yazdığı methiyeleri divanında yer almıştır[821]. Eyyûbîler'in hüküm sürmüş olduğu süre içerisinde her dönemde yoğun bir şekilde edip ve şairler yetişmiş ve Eyyûbî saraylarında bulunmuşlardır. Nitekim Eyyûbîler'in sonlarına doğru meşhur olan ve divanları günümüze ulaşan iki şairden biri Şehabeddîn et-Tel'afrî (ö. 1277) ile Yahya el-Cezar (ö. 1281)'dır. Her iki şair de

[820] Hüseyin Elmalı, "Bahâ Züheyr", **DİA**, İstanbul 1991, c. IV, s. 453-454.
[821] Süleyman Tülücü, "İbn Matrûh", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 173-174.

Eyyûbî meliklerine yazdıkları methiyelerin yanı sıra şiirlerinde kadın, eğlence ve şarap gibi konulara yer vermişlerdi[822].

Genel olarak Eyyûbî döneminde pek çok şair bulunmasından dolayı daha çok ön plana çıkan ve sarayla patrimonyal bir ilişki geliştiren bazı şairleri ele aldık. Örneğin, bunların başında Umare el-Yemenî (ö. 569/1174) gelmekteydi. el-Yemenî, Fatımî dönemi edip ve tarihçilerindendi ve kendisi Eyyûbîler bölgeye hâkim olduktan sonra Sultan Selahaddîn'e ve diğer Eyyûbî meliklerine birçok methiye kaleme almıştı[823]. Bir diğer şair Kadı'l-Mu'temen İbn Kasîveyh'ti. Fatimî dönemi divan katiplerinden olan bu şair Eyyûbîler bölgede hâkimiyet kurduktan sonra Eyyûbî hanedan mensuplarına kasideler yazmıştı. Dönemin bir başka şairi Muhammed b. Muhriz el-Vahranî (ö. 1179) idi. Şairliğini kullanarak Eyyûbî sarayında kendisini himaye ettirmesi bilen bu şair, saraya girdikten sonra dönemin en ünlü münşileri olan Kadı el-Fazıl ve İmameddîn İsfahanî'ye rakip olamayacağını ve onlar varken bu alanda itibar kazanamayacağını anlamış ve eğlendirici tarzda edebi eserler vermeye başlamıştı. Bu alanda meşhur eseri *el-Menamat* başta olmak üzere birçok risale kaleme almıştı. İbn Hallikan kendisini menâme (rüya hikayesi) tarzının yaratıcısı olarak belirtmiştir. Eserleri kendi döneminde hem sarayda hem de halk arasında çok rağbet görmüştür[824]. Dönemin bir diğer meddah şairlerinden olan Abdullah b. Es'ad el-Mavsılî İbn el-Dehhan (ö. 1185) idi. Fatimî dönemi şairlerinden olan İbn el-Dehhan, Türkler'in şiir sanatına önem vermediklerini belirtmiş ve bu yüzden Türk idareci ve bürokratları hiç meth etmemişti. Sultan Selahaddîn'e birçok methiyeler düzen bu şairin değerli şiirler içeren bir divanı günümüze ulaşmıştır[825]. Ebû Tahir Muhammed Esîr b. Bunan da dönemin şairleri arasında yer almış, Sultan Selahaddîn döneminde Kahire'de himaye edilmiş sonradan Eyyûbîler'in Yemen kolunda Melik Tuğtegin'e vezir olmuştur[826]. Bu şairlerin yanı sıra Ebû Tahir İsmail el-Ravbî (ö. 1209)[827], İbn Memmatî (ö. 1209)[828], Kıraat ilminde, nesir ve nazımda üstad olan ve Kudüs fethinden dolayı Sultan Selahaddîn'i en güzel şekilde metheden

[822] Şeşen, **Salâhaddin'den Baybars'a**, s. 368-370.
[823] Mustafa Kılıç, "Umâre el-Yemenî", **DİA**, İstanbul 2012, c. XLII, s. 145-146.
[824] Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 376.
[825] Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 377.
[826] Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 379.
[827] Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 383.
[828] Mehmet Ali Kapar, "Es'ad b. Memmâtî", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 349-350.

şairlerden biri olan İbn Cübeyr (ö. 614/1217), Sultan Selahaddîn ve diğer Eyyûbî sultan ve meliklerini çokça öven şairlerden olan Fityân b. Ali el-Şağurî (ö. 1218), methiyeleri ve hicviyeleriyle ön plana çıkan Ca'fer b. Şemsulhîlâfe Muhammed b. Muhtar (ö. 1225), İbn el-Cerrah (ö. 1219), Safiyuddîn Abdullah b. Ali İbn Şükr (ö. ?), İbn Cemââ el Muzaffer (ö. 1226), Kadı el-Fazıl'ın seçkin öğrencileri arasında yer alan ve inşa alanında birçok eseri bulunan İbn Şis el-Kusî (ö. 1227), büyük bir şiir divanı bulunan Bahaeddîn Es'ad el-Sincarî (ö. 1229), Eminuddevle Müslim el-Şeyzerî (ö. 1229), hiciv konusunda güçlü şairlerden olan Şerefuddîn İbn Uneyn (ö. 1233), Yusuf b. İsmail el-Şevva el-Halebî (ö. 1238)[829] Eyyûbî saraylarında sultan ve meliklere methiyeler dizen, Eyyûbî saraylarında patronaj bağlamında himaye gören ve bu bağlamda eserler kaleme alıp hamisine ithaf eden edip ve şairlerden ön plana çıkmış olanlardan bazılarıdır[830].

Yüksek saray kültürünün içerisinde yer alan ve önceki dönemde Kürt hanedanlıklarında da edep ilimlerinden olan tarihe önem verme ve hanedanlık tarihi yazdırma işret geleneğinin önemli unsurları arasında yer alıyordu. Tarih ilmi Eyyûbîler döneminde en parlak devrini geçirmişti. İslam tarihi başta olmak üzere çok çeşitli tarih kitapları Eyyûbîler döneminde kaleme alınmıştı. İlme ve alime değer veren Eyyûbî sultan ve meliklerinin bu tutumu tarih ilminin gelişmesine neden olmuştu. Bir eser telif etmenin karşılık bulduğu, takdir edildiği Eyyûbîler döneminde birçok alim diğer ilimlerle ilgilenmelerine rağmen tarih alanında da önemli eserler ortaya koymuşlardı. Bu dönemde siyasi tarih, şehir tarihleri, çeşitli ilimler tarihi, önemli şahsiyetlerin biyografileri gibi değerli eserler kaleme alınmıştı. Örneğin, önemli tarihçiler arasında Usame b. Munkız, Kadı el-Fazıl, Ebu'l-Kasım İbn Asâkir, İmaduddîn el-İsfahânî, Bahaeddin İbn Şeddâd, İzzeddîn İbnu'l-Esîr, Sıbt İbnu'l-Cevzî, Yakut el-Hamevî, İbnu'l-Kıftî, İbn Hallikan, İbnu'l-Adîm, Ebû Şâme, İbn Ebû Usaybia, İbn Vasıl, İzzeddin İbn Şeddâd gibi İslam tarihçiliğinde önemli bir yere sahip kişiler vardır. Yine bu saray tarihçiler arasıda özellikle İmadddîn el-İsfahanî, İbn Vasıl, Bahaeddîn İbn Şeddad ve İzzeddîn İbn Şeddad'ın yazmuş

[829] Özellikle Sultan Selahaddîn döneminde methiye yazan ve saray şairleri olmakla birlikte sarayda çeşitli görevler üstlenen bu şairlerin kısaca verilen hayatları için bkz. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 375-390.

[830] Genel olarak Eyyûbîler döneminde nesir ve şiir alanı için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 373-389.

oldukları eserlerin doğrudan Eyyûbîler tarihi üzerine olmaları ayrı bir önem taşımaktadır. Bunların yanı sıra Sıbt İbnu'l-Cevzî ve İbnu'l-Esîr'in yazmış oldukları eserleri Eyyûbîler tarihiyle birlikte bütün İslam tarihi için önemli birer kaynaktır. Bu dönemde gelişen tarih yazıcılığının bir çeşidi olan şehir tarihçiliği alanında İbn Asakir'in yazmış olduğu *Tarihu Medîneti Dımaşk*, İbnu'l-Adîm'in yazmış olduğu *Halep Tarihi* bu sahanın en güzel örneklerindendir. Tarih yazım alanının bir diğer kolu olan biyografik eserler de ise İmaduddin İsfahanî'in telif ettiği *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr*'ı, Yakut el-Hamevî'nin yazmış olduğu *İrşadu'l-Erîb*'i ve İbn Hallikan'ın kaleme aldığı *Vefeyâtu'l-Aʿyân*'ı ise İslâm biyografi edebiyatının değerli numunelerindendirler. Bu dönemde yazılan ve ilimler tarihi bağlamında çok önemli eserler olan İbnu'l-Kıftî'nin *Tarihu'l-Hukema* adlı eseri ve İbn Ebû Usaybia'nın *'Uyûnu'l-Enba'* adlı eseri İslam dünyasında yetişmiş felsefe alimi, matematikçi, doğa bilimci, hekim ve sair ilimlerde ön plana çıkmış beş yüzün üzerinde önemli ilim adamının biyografisine ve çalışmalarına yer vermişlerdir. Yine bu dönemde Eyyûbîler devrindeki imar faaliyetlerini, çeşitli kurumları ve iktisadi durumu ele alan İzzeddin İbn Şeddad'ın telif ettiği *el-Aʿlâku'l-Hatîre*'dir[831].

Edebiyat ve edebi ilimlerin dışında Eyyûbîler döneminde doğa bilimleri, mühendislik, riyaziyat, matematik, felsefe, robotik mekanizmalar, tıp, botanik ve eczacılık gibi alanlarda da önemli gelişmeler yaşandı ve bu alanlarda önemli isimler yetişti. Patronajın farklı bir kolunu oluşturan bu alanlardan Seyfeddin el-Amidî (ö. 631/1233), Kemaleddîn İbn Yûnus (ö. 639/1242), Abdullatîf el-Bağdadî (ö. 629/1231) ve İbn Meymûn el-Kurtubî (ö. 601/1204) bu devirde felsefe alanında; Ebu'l-'İzz el-Cezerî (XIII. yüzyıl), Bahaeddîn İbnu's-Saatî (604/1207)[832] ve İbnu's-Saatî'nin (ö. 618/1221)[833] robotik mekanizmalar sahasında; Kemaleddin İbn Yûnus, Musa b. Meymûn, Şerefeddin et-Tûsî, İbnu'l-Adîm'in oğlu Cemaleddin Muhammed, Alemuddîn Kayser b. Ebu'l-Kasım, Abdullatîf el-Bağdadî ve Kadi'l-Humamiyye Ahmed b. Ali b. Sebat matematik alanında; İbn Ebû Usaybia, Yakûb b. Saklab en-

[831] Eyyûbî döneminde filoloji, edebiyat, tarih, coğrafya, siyaset, harp sanatı, felsefe, mantık, riyaziyye gibi alanlarda yapılan çalışmalar, eserler ve bu alandaki önemli kişiler hakkında kısaca verilen bilgiler için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 367-427.
[832] Yanık, "Bahâeddin İbnü's-Sââtî", s. 189-190.
[833] Mahmut Kaya, "Fahreddin İbnü's-Sââtî", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 190.

Nasranî, İbnu'n-Nefîs tıp alanında; İbnu'l-Baytar botanik alanında[834] olmak üzere zikredilen bu isimler ve daha zikredilmeyen birçok alim bu alanlarda önemli araştırmalar yapmış ve Eyyûbî sultan ve meliklerine kaleme aldıkları eserleri ithaf etmişlerdi[835].

2.3.1.7. Taşra Eyaletlerinde İşret Kültürü

Geniş ve zengin bir kültür birikimi oluşturmayı başaran Eyyûbîler'de patronaj konusunun daha da iyi anlaşılması için özellikle Eyyûbîler'in ortadan kalkmasından sonra da devam eden ve bölgesel hâkimiyetlerini sürdüren Hama ve Hasankeyf Eyyûbîlerî'ne değinmek yerinde olacaktır. İdari sistem olarak eyalet şeklinde yönetilen Eyyûbîler'in Hama ve Hasankeyf kollarında özellikle edebi sahada hem Eyyûbî meliklerinden hem de halkın içinden önemli edip ve şairler yetişmişti. Ayrıca merkezi Mısır ve Şam olan Eyyûbîler'in tarih sahnesinden silinmesinden sonra mezkûr Eyyûbî kollarının siyasi anlamda bağımsız bir şekilde devam etmeleri kendilerine ayrı bir önem yüklemişti. Bu açıdan Eyyûbîler'in Hama ve Hasankeyf kollarında gelişen ilmi ve edebi birikimi, saray ve işret kültürünü ele almak konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

2.3.1.7.1. Hama Eyyûbîleri

Hama Eyyûbîleri Sultan Selahaddîn'in çok sevdiği yeğeni ve başarılı komutanlardan olan Melik Takıyuddîn Ömer'e (ö. 1191) Hama ve çevresini vermesiyle idari sistemde yerini almış ve 574/1174-742/1342 yılları arasında Melik Takıyuddîn'in neslinden yedi melik sırasıyla Hama Eyyûbîleri'ni yönetmişlerdi. Eyyûbîler'in ilk döneminden itibaren cesaret, basiret, edep yönünden ön saflarda olan Takiyuddîn Mısır'da Sultan Selahaddîn'in yanındayken dahi birçok medrese ve hayır kurumu yaptırmıştı. Entelektüel bir kişiliği olan Takıyuddîn ilimle meşgul olmuş, şiirler yazmış, kendisinden sonra bir şiir divanı bırakmıştır[836]. Kendisinden sonra tahta geçen oğlu Melik Mansur (ö. 619/1221) hükümdardan çok bir alim ve

[834] Tıp, eczacılık, botanik ve zooloji gibi alanlarda yapılan çalışmalar, eserler ve bu alandaki önemli kişiler hakkında kısaca verilen bilgiler için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 427-437.
[835] Felsefe, riyaziye ve tabiî ilimler alanında önemli alimler, eserleri ve çalışmaları için bkz. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 406-438.
[836] Siyasi hayatı, katıldığı savaşlar, Sultan Selahaddîn'le olan ilişkileri, edebî ve ilmi kişiliği hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 31-68.

tarihçi olarak tanımmıştır. İslam tarihi alanında yazdığı on ciltlik *Mizmâru'l-Hakâik ve Sırru'l-Halâik* adlı eseri özellikle Eyyûbî tarihi açısından önemli bir kaynak oluşturmuştur. Aynı zamanda bir şair olan ve şiir divanı bulunan Melik Mansur ayrıca tarih alanında on ciltten oluşan *Ahbâru'l-Mulûk ve Nüzhetu'l-Melik ve'l-Mulûk* ve *Dureru'l-Âdâb ve'l-Mehâsinu Zevi'l-Elbâb* adlı eserleri yazmıştır[837]. Ayrıca Melik Mansur'un sarayında oluşturduğu özel bir kütüphanesinin yanı sıra iki yüzden fazla alim ve onlarca şairi himaye ettiği birçok tarihi kaynaklarda özellikle vurgulanması onun bilge ve hami bir hükümdar olarak tarihe geçirmiştir[838]. Yine Melik Takiyuddîn'in torunlarından olan Ebu'l-Fida (ö. 732/1331) da Hama meliklerindendir. İslam tarihinde hükümdardan çok bir ilim adamı olarak tanınan Ebu'l-Fida fıkıh, tefsir, nahiv, astronomi, mantık, tıp, felsefe, edebiyat ve tarih gibi pek çok ilim dallarında yüksek bir konuma ilerlemiştir. Devlet adamlığının yanında Eyyûbî melikleri içerisinde daha çok ilim adamlığı ile temayüz etmiş, tarih alanında önemli bir konuma yükselmiştir. *El-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*[839], *Muhtasaru'l-Letâifi's-Seniyye fî Tevârihi'l-Mulûk, Tibru'l-Mesbûk fî Tevârihi'l-Mulûk* gibi tarih alanında yazdığı eserlerde kendine has bir tarz geliştiren Ebu'l-Fida eserlerinde toplumların edebi, ilmi ve sosyal yönlerine de değinmiştir. Yazdığı eserlerin kendi döneminden itibaren büyük ilgi görmesi ve ayrı ayrı birçok muhtasarlarının yazılması onun tarih ilmindeki başarısı ve namını göstermektedir. Coğrafya alanında yazdığı *Takvîmu'l-Buldan* adlı eserinde de altı yüz civarında yerleşim yeriminin enlem ve boylamlarını belirtmiş ve şehirler hakkında önemli bilgiler vermiştir[840]. Ayrıca Eyyûbî devrinin önemli ilim adamlarından Necmeddîn Abdulğaffar el-Kazvinî'nin *Havî's-Sağir* adlı eserini manzum hale getirerek *Nazmu'l-Havî's-Sağir* olarak telif etmiş, İbn Hâcib'in nahiv alanındaki *el-Kâfiye* eserine *Şerhu'l-Kâfiye* adıyla bir şerh yazmıştır. Ebu'l-Fida ilmi ve edebi yönden entelektüel ve alim kişiliğinin yanında Hama Eyyûbîleri'ni Eyyûbî Devletinin ortadan kalmasından sonra Memlukler döneminde bağımsız bir şekilde devam ettirmiştir. Bilge bir hükümdar konumunda olmasından dolayı diğer ülkelerin hükümdarları tarafından kendisine büyük bir saygı duyulmuş ve hürmet edilmiştir. Kendi döneminde başarılı

[837] Angelika Hartmann, "el-Melikü'l-Mansûr", **DİA**, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 70-71.
[838] Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 181.
[839] Abdülkerim Özaydın, "el-Muhtasar", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 70-71.
[840] Casim Avcı, "Takvîmü'l-Büldân", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 492-493.

bir siyaset izleyen ve 720/1320 senesinden itibaren sultan unvanını kullanan Ebu'l-Fida ülkesine çok sayıda medrese, cami, yol, köprü gibi sivil mimari alanında imar faaliyetleri yapmıştır[841]. İlmi seven kişiliğinden ve kendisinin de bir şair olmasından dolayı sarayında tarihçi İbn Vasıl (697/1298)[842], astronom ve matematikçi Eminuddîn Ebherî (ö. 733/1333)[843] gibi çok sayıda alim, edip ve şair himaye eden Sultan Ebu'l-Fida sarayını ilmin ve edebiyatın konuşulduğu divan meclislerinin yoğun bir şekilde yapıldığı bir kültür ortam haline getirmiştir[844]. İslam tarihinde edebi ve ilmi patronajın en yoğun ve en geniş yaşandığı bir ilim merkezi haline gelmiştir.

Hama Eyyûbîleri devrinde ilme ve edebe önem veren Eyyûbî meliklerinin yöneticiliği sayesinde ilmi ve edebi alanda önemli isimler yetişmiştir. Örneğin, İslam tarihinde önemli İslam felsefecileri arasında sayılan Seyfeddîn el-Amidî (ö. 631/1233)[845] İslam din alimleri arasında felsefenin hor görüldüğü bir zamanda Hama'ya gelerek burada Melik Mansur'un himayesine sığınmış, Melik Mansur da kendisine ders verebileceği bir medrese yaptırmış ve eserler kaleme alabileceği bir ortam hazırlamıştır. Bütün bunlardan sonra el-Amidî burada hamisinin hizmetinde kelam, fıkıh ve mantık üzerine eserlerini burada yazmış ve ayrıca hamisine ithafen de eserler kaleme almıştır. Ayrıca geniş Eyyûbî ülkesi içerisinde farklı eyaletlerin başındaki Eyyûbî melikleri arasında çağın değerli ilim adamlarını ve edipleri saraylarına almak için kıyasıya bir rekabet yaşanmıştır. Örnek olması bağlamında bunlardan biri de Seyfeddîn el-Amidî idi. Kendisi ilkin Eyyûbîler'in Hama eyaletinde kendisine hami olan Melik Mansur'un sarayına sığınmış ve burada büyük bir itibar görmüştü. Burada bir müddet kalıp eserler telif ettikten sonra Eyyûbîler'in Amid hâkimi Melik Mesud kendisine bir mektup göndererek sarayına davet etmiş ve ayrıca Amid'e başkadılığa atama sözü vermişti. Durumdan haberdar olan Melik

[841] Melik Takıyuddîn Ömer tarafından Menazilu'l-İzz ve Takaviyye medreseleri, Melik Mansur tarafından yaptırılan Mansuriyye, Tavaşî, Hatûniye medreseleri buradaki medreselerden bazılarıdır. Ayrıca Hama Eyyûbîleri'nde bulunan diğer eğitim kurumları ve cami gibi diğer imar faaliyetleri için bkz. Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 178-182.
[842] Hayatı, eserleri ve himaye gördüğü Eyyûbî sultan ve melikleri için bkz. Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 438-440.
[843] Hayatı ve eserleri için bkz. Cevat İzgi, "Emînüddin Ebherî", **DİA**, İstanbul 1994, c. X, s. 75.
[844] Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 200-202; H. A. R. Gibb, "Abu'l-Fidā", **EI**, Leiden 1986, c. I, s. 118-119; Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", **DİA**, İstanbul 1994, c. X, s. 320-321.
[845] Emrullah Yüksel, "Seyfeddin Âmidî", **DİA**, İstanbul 1991, c. III, s. 57-58.

Mansur kendisinin gitmesine izin vermemiş ve sarayında kalması için ısrar etti. Bununla da yetinmeyen Melik Mansur kendisine şahitler göndererek onun izni olmadan Hama'yı terk etmeyeceğine dair yeminler ettirdi. Melik Mansur'un vefatından birkaç ay önce de Eyyûbîler'in Dımaşk hâkimi ve aynı zamanda dönemin büyük alimleri arasında gösterilen Melik Muazzam kendisine güzel vaatlerde bulunarak sarayına davet etti. Bunun üzerine el-Amidî hamisi Melik Mansur'dan izin almadan Hama'dan Dımaşka gitti. Burada Melik Muazzam'ın kendisine hürmet göstermesinin yanında büyük lütuf ve ihsanlarda bulunduğu el-Amidî'yi Dımaşk'ın en seçkin medreselerinden olan Aziziye medresesinin başına geçirdi. Melik Muazzam'ın düzenlediği ve devrin önemli ilim adamlarının katıldığı ilmi meclislerde namı daha da büyüyen el-Amidî buradaki hamisinin vefatı üzerine yerine geçen Melik Nasır Davud'tan da aynı itibarı görmüş ve yeni hamisine akli ilimler alanında yazmış olduğu *Feraidu'l-Akliyye* adlı eserini kendisine ithaf etmiştir. Bu örnekte görüldüğü gibi Eyyûbîler'in bütün İslam coğrafyasında ilmi ve edebi bir merkez olmasının yanı sıra ülke içindeki eyaletlerin ve şehir yöneticileri olan Eyyûbî melikleri arasında da ilmi ve edebi yönden büyük bir yarış meydana gelmiş, önemli alim ve edipleri saraylarında himaye etmek için büyük özverilerde bulunmuşlardır[846].

Zengin bir ilmi ve edebi hayata sahip olan Hama Eyyûbîleri'nde Kur'an, hadis, kelam, fıkıh, akaid gibi dini ilimlerde; sarf, nahiv, lügat, aruz gibi dil ve edebiyat alanlarında; tarih, coğrafya, siyaset ve harp sanatında; felsefe, mantık, matematik, riyaziyat ve tabiî bilimlerde; tıp, eczacılık, kimya, botanik ve zooloji alanlarında önemli alimler yetişmiş ve Hama meliklerinin sarayında himaye görmüşlerdir[847]. Hama Eyyûbîleri'nin kurulduğu Melik Takıyuddîn döneminden itibaren ilme önem veren melikleri sayesinde Hama sarayında büyük bir kütüphane kurulmuştu. Başa geçen her melik döneminde iyice büyütülen kütüphane özellikle nadir bulunan eserleri bünyesinde barındırmakla meşhur olmuştu[848]. Ayrıca bu

[846] Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 204-205.
[847] Hama Eyyûbîleri devrinde yukarıda adı geçen çeşitli ilmi ve edebî sahada çok sayıda isim olduğundan dolayı burada sadece tez çalışmasının konusu çerçevesinde edebî alan ele alınmaya çalışıldı. Mezkûr ilim dallarında bu devirde Hama'da yetişen veya bulunan ilim adamlarının listesi ve kısaca hayatları hakkında bilgi için bkz. Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 183-210.
[848] Moğollar'ın bölgeyi istilası sonrasında buradaki kitaplara el konulmuş ve bir kısmı satılmış geriye kalanlar ise Merağa'ya götürülmüştür. Bkz. Şeşen, **Salâhaddîn'den Baybars'a**, s. 262, 338.

bölgede yaşamış olan tarihçi Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229)[849] ile İbnu'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248)[850] değerli kitaplar ihtiva eden kütüphanelere sahip olan bazı ilim adamlarından bazılarıdır. Eyyûbî saraylarında görülen işret kültürünün vazgeçilmez olanlarından biri de müzikti. Hama Eyyûbîleri'nin sarayında bulunan devrin önemli musikişinaslardan olan Muhammed b. Gurra, el-Haruf ve Kadı Muhammed Avvad bunlardan bazılarıdır. el-Haruf önceleri Dımaşk sarayında hizmet ederken sonradan Hama sarayına geçmiş ve buradaki meliklerin hizmetinde bulunmuştur[851].

2.3.1.7.2. Hasankeyf Eyyûbîleri

Eyyûbîler'in kuzey bölgesinde bulunan önemli eyaletlerinden biri de Hasankeyf Eyyûbîleri (1232-1462) idi. Hasankeyf Eyyûbîleri'ni diğerlerinden ayıran en önemli özellik Kürdistan coğrafyasında bulunmuş olmasıydı. Ayrıca Eyyûbî devletinin Moğol istilaları sonucu ortadan kalkmasıyla geriye kalan Hama kolu siyasi varlığını 742/1341 senesine kadar sürdürmeyi başarabilirken Hasankeyf Eyyûbîleri yürüttükleri başarılı siyaset sayesinde Hülâgû ve Timur'un bölgeyi istilalarından kurtuldu. Büyük Eyyûbî devletinin yıkışından sonra bölgede yalnız kalan ve daha çok Melikan Kürt mirliği olarak tanınan Hasankeyf Eyyûbîleri Bohtan, Zırkî, Süleymanî, Rojekî, Bejnevî gibi dönemin büyük Kürt aşiretlerinin meskûn olduğu bölgede hâkimiyetini tesis etti. XIV. yüzyıldan itibaren Mezopotamya'nın kuzeyinde kalan Kürt mirliklerine öncülük eden bir rol üstlenen Hasankeyf Eyyûbîleri 866/1462 senesinde Akkoyunlular tarafından ortadan kaldırıldı. Sonrasında tekrardan tesis edilen bu mirlik Osmanlı'nın bölgede ilk dönemler hakimyet kurmasının ardından tarih sahnesinden tamamıyla silindi[852]. Hasankeyf Eyyûbîleri veya bilinen adıyla Melikan Kürt mirliğinde oluşan ilmi ve edebi kültür Eyyûbîler'in devamı ve sonrasında Memlukler'le olan ilişkilerinden dolayı Arapça bir seyir izledi[853].

[849] Cl. Gilliot, "Yāḳūt al-Rūmī", **EI**, Leiden 2002, c. XI, s. 264-266; Casim Avcı, "Yâkūt el-Hamevî", **DİA**, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 288-291.
[850] Dönemin en seşkin hocalarından eğitimi tamamlayan el-Kıftî dinî ve aklî ilimlere ilgi duymuş fakat daha çok tarih ve biyografi yazarı olarak tanınmıştır. Aynı zamanda Hama sarayında görevli olan olan el-Kıftî hiç evlenmeyip bütün kazancını ve servetini kitaplara yatırmış, kütüphanesinde çoğu müellif hattı ve nadir nüshalardan oluşan zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıftî", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 112-114.
[851] Ayrıca Hama Eyyûbîleri'nde güzel sanatlar alanında bilgi için bkz. Kılıç, **Hama Eyyûbîleri**, s. 209-210.
[852] Hasankeyf Eyyûbîleri'nin siyasi tarihi için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri…**", s. 52-238.
[853] Memlukler dönemi Arapça edebiyat için bkz. Gibb, **Arap Edebiyatı**, 147-155.

Melikan Kürt mirliğinde yukarıda değindiğimiz sebeplerden dolayı edebiyat ve yazışma dili Arapçayken diğer Kürt mirliklerinde mirler arasındaki mektuplaşmalar, mirlik kütüphanelerinde bulunan edebi eserler ve diğer çeşitli kaynaklar Farsçaydı.

Hasankeyf Eyyûbîleri ilmi ve edebi sahada kültür ve medeniyet tarihine büyük katkıda bulunmuşlardır. Burayı yöneten melikler Sultan Selahaddîn'in öz yeğenleri, yani ağabeyi Melik Adil'in (ö. 1218) çocuklarıydı[854]. Diğer Eyyûbî sultan ve melikleri gibi ilim ve edebiyata büyük ilgi gösteren Hasankeyf Eyyûbîleri de hâkim oldukları Hasankeyf ve civar bölgesinde saray, kale, cami, mescid, medreseler, köprü, yolla, han ve kervansaraylar gibi önemli imar faaliyetleriyle bölgeyi kalkındırmayı ve ileri bir seviyeye taşımaya başarmışlardı. İşret kültürünün güçlü bir şekilde görüldüğü Hasankeyf Eyyûbîleri'nde bu bağlamda ilk dikkati çeken unsur bu bölgede yapılmış olan saray ve köşklerdir. Nitekim Moğol saldırılarından sonra Hasankeyf ve çevresini yeniden bayındır hale getirmek için kolları sıvayan Melik Salih Selahaddîn Yûsuf (1303-1326) döneminde kale dışında büyük bir yazlık tarzında bir köşk inşa ettirdi ve şehrin dışında Salihiye bahçesi olarak bilinen alanı çeşitli çiçekler ve meyve ağaçları diktirdi ve havuz ve su kanalları ile donattı. Ayrıca Dicle nehrine hâkim bir bölgede saraylar ve köşkler inşa ettirmişti. Sarayın özellikle ilmi ve edebi meclisler için ayrı bir bölüm yaptıran Melik Salih burayı bilhassa nedim ve musahipleri sohbet etmek ve zaman geçirmek için yaptırmıştı. Melik Adil Mucireddîn (1326-1336) de tahta geçtiği zaman Dicle nehri üzerinde kendisine büyükçe bir köşk inşa ettirdi ve köşkün duvarlarını kadim İran sarayları gibi altın suyuyla nakşettirip ve boydan boya duvarlara şiirler yazdırmıştı. Melik Eşref (1336-1343) de aynı şekilde Hasankeyf'e melik olunca kaledeki sarayda oturmaktan sıkılmış ve şehrin içindeki Salihiye köşkünü tekrardan süsletip altın sularıyla duvarlarını bezedikten sonra burada kalmaya başlamıştı. Hasankeyf meliklerinden

[854] 1200-1218 yılları arasında Sultan Selahaddîn'in oğulları arasında çıkan taht kavgalarını bastırıp kendisi tahta oturan Melik Adil de iyi bir eğitim almış entelektüel bir hükümdardı. Kendisi de ilmi ve edebî seven biri olmakla birlikte ulema ve üdebaya büyük saygı duyardı. Nitekim Horasan'da yaşayan dönemin önemli alimlerinden Fahreddîn er-Râzî, ilme büyük önem veren bu sultan için eseri olan *Esasu't-Teqdîs*'i kendisine ithafen kaleme almıştı. Hayatı için bkz. Ramazan Şeşen, "el-Melikü'l-Âdil I", **DİA**, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 59-60; Metin Yurdagür, "Esâsü't-Takdîs", **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 358-359.

Melik Halil ise kendi hâkimiyet bölgesi olan Siirt'te *Daru'l-Melik* adıyla bir saray inşa ettirmişti[855].

Saray ve köşklerin yanı sıra ilme ve edebiyata düşkünlükleriyle bilinen Hasankeyf melikleri dönemin önemli eğitim kurumlarından Şihabiyye ve Adiliyye medreselerini yaptırmışlardı. Hasankeyf meliklerinden Melik Adil Süleyman, Melik Eşref Ahmed, Melik Kâmil Halil özel kütüphaneleri bulunuyordu. Mezkûr meliklerden özellikle Melik Adil Süleyman kurmuş olduğu Adiliyye medresesinin hemen yanında kurmuş olduğu kütüphanesine Mısır ve Suriye'den çok özel kitapları aldırmış, satılmayan kitapları ise istinsah ettirerek kütüphanesinde bulundurmuştu. Kendisinin de iyi bir hat sanatçısı olduğu Melik Adil Süleyman henüz hükümdarlığının ilk yıllarında dahi birçok eser istinsah etmiş, ayrıca kütüphanesinde kütüphane memurları dışında Şerif b. Emira es-Serayî gibi dönemin ünlü hat ve tezhip sanatlarında usta kişileri çalıştırmış, onları sarayında ağırlamıştır. Nitekim Hasankeyf meliklerinin kurmuş oldukları büyük kütüphaneler bölgede alimleri ve edipleri şehre çeken cazibe merkezlerinden biri olmuştur[856].

Hasankeyf meliklerinin ilim ve edebiyatla ciddi bir şekilde ilgilenmeleri, gençlik dönemlerinde önemli alimlerden hem dini hem de akli ilimler almalarının bunda büyük katkısı vardı. Hasankeyf melikleri ilk dönemden itibaren edep ilimleriyle uğraşmış ve özellikle şiire özel bir ilgi göstermişlerdi. Hasankeyf Eyyûbîleri meliklerinden Melik Adil Şihabeddîn Gazî (1343-1367) özellikle şiir dinlemeyi sevdiği gibi şiirler de yazardı. Bilhassa Hz. Peygamber'i metheden şiirlerini divan halinde toplamıştı. Divanında ayrıca ataları Eyyûbîler'den övgüyle bahseden şiirleri de mevcut olan Melik Adil Şihabeddîn Ğazî'yi de metheden birçok meddah sarayında bulunmuştu. Bu meddah şairlerin başında onun sarayında İbnu'l-Ayirmanî olarak tanınan Kadı Bedreddîn gelmekteydi. Bir diğer Hasankeyf hükümdarı olan Melik Adil Süleyman da altı babtan oluşan ve çokça şiir içeren büyük bir şiir divanına sahipti. Divanı nasihat, ihvaniyat, mersiye, methiye, gazel, hamriyat ve mudabaat gibi konulardan oluşmaktaydı. Kendisi Arapçanın yanında

[855] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**…", s. 323-324.
[856] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**…", s. 306-310.

Farsça da şiirler yazmıştı[857]. Kitaplara düşkünlüyle tanınan Hasankey meliki Melik Adil Süleyman 810/1407 senesinde emirlerinden Ömer b. Şadî'yi görevli olarak Kahire'ye göndermiş ve İbn Asakir'in *Tarihu Dımaşk* adlı büyük ve hacimli eserini istihsah ettirmişti. Bu sırada Kahire'de bunu duyan bazı şairler Melik Adil Süleyman'a methiyeler düzmüş ve emiri aracılığıyla kendisine iletmişlerdi[858].

Hasankeyf'in bir diğer hükümdarı olan Melik Eşref Ahmed de edebiyata ilgi duyan bir hükümdar olmakla birlikte bir şiir divanı vardı[859]. Divanının bir kopyasını 831/1427 senesinde devaddarı[860] aracılığıyla Mısır'a göndermişti. Dönemin ünlü ediplerinden olan İbn Hacer el-Askalanî onun bu divanını çok beğenmiş ve divana bir takriz yazmıştı. Hasankeyf hükümdarlarından edebi ilimlerle en fazla iştigal edenlerden biri de Melik Kamil Halil (1433-1452) idi. Kendisi *ed-Durru'l-Munedded min Nazmi'l-Halil b. Ahmed* adıyla bir şiir divanı kaleme almıştı[861]. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler içeren büyük bir divan olan bu eser sonradan Melik Kamil tarafından ihtisar edilerek birden çok divançeler meydana getirmişti. Bunlardan biri büyük divanının ilk bölümünü oluşturan kısım olan *Nucûmu'l-Felek min Nazmı'l-Melik* idi[862]. Divanında Hasankeyf'e olan sevgisini ve diğer şehirlerdeyken buraya karşı olan özlemini her daim şiirlere dökmüş, dedesi Melik Adil Süleyman ve babası Melik Eşref'e methiyeler kaleme almış, aşık olduğu kadınları ceylan ve geyiklere benzerek gazeller yazmıştı. Aşık olduğu bir Türkmen kızından dolayı Türkçe şiirler kaleme aldığını belirten bu şair hükümdar divanında pek çok farklı türden şiirler kaleme almıştır[863].

Melik Kamil Halil, şair bir hükümdar olduğundan dolayı sarayında alim, edip ve şairlerle işret meclislerinde oturup edebiyat ve şiir üzerine konuşmayı severdi. Bundan dolayı sarayında edip ve şairleri himaye eder ve birçok şaire karşılıklı

---

[857] el-Meliku'l-Âdil Süleymân b. Gâzî, **Dîvân**, John Rylands Library Manchester, nr. 476. Ayrıca divanın eksik bir nüshasının tavsifi için bkz. Alphonse Mingana, **Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester**, s. 791-796.
[858] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri…**", s. 298-300.
[859] el-Meliku'l-Eşref Ahmed b. Süleyman, **Dîvân**, Şâm Daru'l-Kutub'z-Zahiriyye, 2/64.
[860] Devaddar, hükümdarın yazı takımlarını taşıyan, koruyan ve yazı işlerinden sorumlu olan kişidir.
[861] el-Meliku'l-Kâmil Halil b. Ahmed, **ed-Durru'l-Munedded min Nazmi'l-Halil b. Ahmed**, Berlin 7898/we 149.
[862] el-Melik Halil el-Eyyûbî, **Dîvanu's-Sultân Halîl el-Eyyûbî Nucûmu'l-Felek min Nazmı'l-Melik**, Abdulhasaneyn el-Hıdır (Thk.), Dımaşk 1993.
[863] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**…", s. 302-303.

mektuplar şeklinden şiirler yollardı. Nitekim dönemin ünlü şairlerinden Alaeddîn Ali b. el-Müşerref el-Mardini el-Haskefî Mardin Artuklu sarayından Melik Kâmil'in daveti üzerine 837/1433-1434 senesinde Hasankeyf'e gelerek yeni hamisinin hizmetine girmiş ve onun sarayında himaye görmüş ve kendisine nedim olmuştur. Şair Alaeddîn Ali kendisine birçok methiyeler ithaf etmiş, baharda Hasankeyf'in güzelliği tasvir eden kaside kaleme almış, Ramazan ve Kurban bayramlarında Melik Kamil'i öven bayramiyeler kaleme almıştı. Melik Kamil'de kendisine birçok defa şiirsel olarak aynı güzellikte cevap vermiş ve şair bir hükümdar olduğunu göstermişti. Hasankeyf hükümdarı ile bu şair arasındaki şiire dayalı ilişki mir ve nedim-şair arasındaki muhabbeti artırmış ve kendisinin daha da lütuf ve ihsanlarına mazhar olmasına vesile olmuştu. Bu durum diğer Hasankeyf şairlerini kıskandırmış, bundan sonra diğer şairlerde hem Ramazan ayı münasebetiyle hem de Ramazan bayramı dolayısıyla hükümdarlarına bolca methiye yazmaları konusunda teşvik etmişti. Bir keresinde Melik Kamil rüyasında Hz. Peygamber'i görünce şair Alaeddîn Ali derhal hamisini öven bir methiye yazmış ve hamisine sunmuştu. Bunların dışında, Melik Kamil de diğer Hasankeyf hükümdarları gibi devlet işlerinden sonra Hasankeyf'in mesire alanlarını gezmeyi sever, Dicle Nehri'nin kıyısında saray ve köşkleri için yaptırmış oldukları havuzlu meyve bahçelerinde edip ve şairlerle ayş u tarabı severdi. Hasankeyf'te el-Samîm ve Avzerrîn adındaki mesire ve dinlenme yerlerinde bulunurken etrafındaki şairler tarafından kendisine her seferinde methiyeler sunmuşlardır[864]. Bütün bunlardan hareketle, genel olarak Hasankeyf Eyyûbîleri'ne baktığımız zaman baktığımız zaman buranın meliklerinin bizzat edebiyat ve şiirle ilgilenmeleri ve şiir divanı yazacak kadar şiirler kaleme almaları onların sahip oldukları edebi zevki göstermekle birlikte son döneme doğru bir Kürt mirliği olarak varlığı idare ettiren Hasankeyf Melikan mirliğinde hükümdarların entelektüel seviyesini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Hasankeyf sarayında işret kültürünün en temel unsurlarından olan eğlence meclisleri ve bunun olmazsa olmazı musiki de önemli bir yer teşkil etmekteydi. Hasankeyf melikleri devlet işlerinden sıkıldıkları zaman Hasankeyf'in Dicle nehri kenarınndaki mesire alanlarına ve havuzlu bahçelerde musiki ekibini de yanında

[864] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**…", s. 303-304.

götürürdü. Örneğin, Melik Eşref Musa'nın sarayının baş muzisyeni Muzaffereddîn hükümdarına özellikle eğlence meclislerinde şarkılar çalıp söylerdi[865]. Hasankeyf medreselerinde müstakil bir ders olarak okutulan musiki dersleri bu alanda yetkin, devrin önemli alimlerinden el-Hâc Kalender ve talebelerinden Ebu'l-Lutf el-Haskefî tarafından verildiği bilinmektedir. Yine Hasankeyf'li alimlerlerden olan Muzaffer b. el-Hüseyin b. el-Muzaffer el-Haskefî de Hasankeyf sarayında himaye edilen devrin önemli musik ve resim alimlerindendir. Kendisi hamisi olan Hasankeyf hâkimi Melik Adil Süleyman'a ithafen *el-Keşşâf fî İlmi'l-Enğam* adında musiki eserini telif etmiştir. Bu eser musiki alanında temel alınan eserler arasına girmiş ve kendi döneminden itibaren çok kere istihsah edilmiştir[866].

2.3.1.8. Eyyûbî Saraylarında Patronaj Bağlamında Üç Şair

Genel olarak Eyyûbîler döneminde ilim, edebiyat, kültür ve diğer birçok sahaya değindiğimiz bu başlık altında vermeye çalıştığımız temel şey saray ve sarayın kendisiyle getirdiği birtakım unsurları belirtmekti. Nitekim saray ve sarayın paralelinde getirdiği, yukarıda genel olarak bahsettiğimiz, unsurlar Eyyûbîler döneminde oluşan genel olarak edebi patronajı gözler gözler önüne sermektir. Yukarıda değindiğimiz gibi patronaj çerçevesinde sayısız denebilecek kadar şaire ev sahipliği yapan Eyyûbî sarayları ile iyi birer edebi ve ilmi hami olan Eyyûbî meliklerinin edip ve şairlerle olan ilişkisini edebi patronaj bağlamında göstermek için örneklem olması babında üç şairi şiirleriyle birlikte ele aldık. Bu şairlerden ilki hükümdar ailesinden bir şair olması itibariyle özel bir anlamı da kendisinde barındıran Sultan Selahaddîn'in kardeşi olan Böri'dir. Böri'nin aynı zamanda bir Eyyûbî meliki olması ve güçlü bir şair kimliğine sahip olması şair-hükümdar konusuna örnek olması babından önem teşkil etmektedir. Bunlardan ikincisi İbn-i Senaulmülk'tür ki kendisi Sultan Selahaddîn'e Halep fethi sonrasında bir methiye kaleme almıştır. Bu konuda ele aldığımız üçüncü şair ise Eyyûbî hükümdarlarından Melik Eşref'in hem saray şairi hem de katibi olan İbnu'n-Nebîh el-Mısrî'ye ait olan

[865] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**…", s. 305.
[866] Amnon Shiloah, **The Theory of Music in Arabic Writings (c. 900-1900)**, München 1979, s. 127-128; Muhammet Fatih Kılıç ve Muhammed Aydın, "XIV.-XV. Asır Hasankeyf'inde Bir Müzikoloji Risalesi: Muzaffer Haskefi'nin el-Keşşâf fî 'İlmi'l-Engâm Adlı Eseri", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. XXII, sayı 42 (2017/1), s. 33-65.

ve hamisinin Bingöl ve çevresini seyahate çıktığı bir dönemde patronun öven bir methiyesini ele aldık.

2.3.1.8.1. Melik Böri

Eyyûbî Sultanı Selahaddîn'in babaları bir, anneden üvey kardeş olan *Tacu'l-Mülûk Böri*, Eyyûbî hanedanının içerisinde edebiyatla ilgilenen en önemli melik şairlerdendir. 556/1161 yılında doğan bu şair melik hayatının ilk yıllarını Şam'da geçirdi. Edip ve şairlerle oturup kalkan bir olan bu şair melik onlara kıymet veren önemli hamilerdendi. Aynı zamanda cesur ve askeri bir kişiliğe de sahip olan Böri, Selahaddîn'in yaptığı askeri seferlerde sürekli ona eşlik ederdi. Amid kuşatmasında Selahaddîn'e eşlik etti, bu kuşatma esnasında aldığı yarayla 23 Safer 579/1183 yılı Nisan ayında Halep'te vefat etti. Genç yaşta vefat eden Böri şiirlerini bir divanda toplamıştı[867].

Amid kuşatması esnasında yaralanan Melik Böri aldığı ağır yaradan dolayı artık öleceğini anlar ve Mısır'a dönmeyi arzular. Böri'nin Amid kuşatmasında aldığı yarayla Halep yakınlarında tedavi olurken son olarak kaleme aldığı şiiri budur. Şair melik, bu şiirinde Mısır'a duyduğu özlemi dile getirdiği şu şiiri dikkat çekicidir[868]:

أســـــكان مصـــــر لعـــــلّ الزمـــــانَ علـــــيّ بقـــــربكمُ جائـــــدُ

Ey Mısır halkı, zamandan beklentin en yakın vakitte beni size ulaştırmasıdır.

أمـــــا تـــــذكرون فتـــــيَ شـــــوقَه الـــــي وصـــــلكم أبـــــداً زائـــــد

Size ulaşma arzusu her daim artan delikanlıyı hatırlamıyor musunuz?

جريحـــــاً مريضـــــاً يمـــــلّ الطبيـــــب ويســـــأم مـــــن ســـــقمه العائـــــد

Yaralı hasta bir şekilde doktoru bile bıktırıp usandıran bir derde düşmüş (beni).

محبـــــاً لكـــــم كـــــان يرجـــــوكُم بآمـــــدَ لا سُـــــقيت آمـــــد

Sizi seviyor ve size kavuşmayı umuyorum kuruyasıca Amid'deyken,

فلمـــــاً تهيّـــــا لقطـــــع الفـــــرات وعـــــاوده قلبُـــــه الشـــــارد

Fırat'ın önünü kesmeye çalışırken sapkın yüreği onu şaşırttı.

وأصـــــبح فـــــي حلـــــب راجيـــــاً زمانـــــاً بكـــــم ليتـــــه عائـــــد

Halep'te konakladı, size geri dönme umuduyla,

[867] **Dirasetu Şi'ri Taci'l-Mülûk Börî bin Eyyûb**, Hasan Muhammed Abdulhadi (Thk.), Daru'l-Yenâbi', Amman-Ürdün 1997, s. 9-52.
[868] **Dirasetu Şi'ri Taci'l-Mülûk Börî bin Eyyûb**, s. 161.

رمـــــــاه الزمـــــــانُ بســـــــهمِ المنـــــــون كـــــــأنّ الزمـــــــانَ لـــــــه قاصـــــــد

Zaman ona ölüm okunu attı, sanırdın ki devir ona kast etmiş.

2.3.1.8.2. İbn-i Senaulmülk

Asıl adı Ebu'l-Kasım İzzeddîn Hibetullah olan bu şair 550/1155 senesinde büyük ve zengin bir ailenin efradı olarak Kahire'de doğdu. Dedesi ve babası Fatimîler'den itibaren divan katipliği yapmış önemli kişilerdendi. Bunlardan dolayı küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim alması için babası onunla özel ilgilendi. Küçük yaşlarda hafız olan Senaulmülk, sonrasında da dini eğitiminin yanında devrin önde gelen birçok iyi edibinden edebiyat üzerine dersler aldı. Ünlü Eyyûbî veziri Kadı el-Fazıl, onu saraya inşa kâtibi olarak Şam'daki saraya aldı. Sultan Selahaddîn'den sonra Melik Aziz, Melik Efdal ve Melik Adil dönemlerinde de sarayda inşa katipliği görevini yürüten bu şair, sarayda bulunan Eyyûbî hükümdar ve meliklerine çokça methiye kaleme almıştı. Katipliğinin yanı sıra iyi bir şair olan Senaulmülk methiye, gazel, mersiye, hiciv, hamriyyat tarzında birçok kaleme almış ve bunları şiir divanında toplamıştır. 608/1212 senesinde Kahire'de vefat etmiştir[869].

İbn-i Senaulmülk'ün Eyyûbîler'in en büyük hükümdarı Sultan Selahaddîn'in Halep şehrini 27 Safer 579/21 Haziran 1183 tarihinde Zengîler'in elinden alıp fethetmesini tebrik amacıyla kendisine ithafen telif ettiği methiyesinden bir kesit şöyledir[870]:

بدولـــــة التَّـــــرك عـــــزَّت ملّـــــةَ العـــــرب وبـــــابن أيّـــــوبَ ذلّـــــت شـــــيعةَ الصُّـــــلُب

Türkler'in devleti (Zengîler) ile Arap milleti onurlandı ve Eyyûboğlu (Sultan Selahaddîn) ile de Haçlılar'ın topluluğu alçaldı.

وفـــــي زمـــــان ابـــــن أيّـــــبٍ غـــــدت حلـــــبٌ مـــــن أرض مصـــــر وعـــــادت مصـــــرُ منحلـــــب

Eyyûboğlu'nun zamanında Halep Mısır'dan bir parça, Mısır Halep'ten bir parça oldu.

ولابـــــن أيّـــــوبَ دانـــــت كُـــــلُّ مملكـــــةٍ بالصَّـــــفح والصُّـــــلحِ أو بـــــالحربِ والحَـــــرَبِ

Eyyûboğlu için bütün ülkeler barış ve hoşnutlukla veyahut savaş ve zorla boyun eğdi.

مظفّـــــرُ النَّصـــــرِ، منعـــــوتٌ بهمتـــــه إلـــــي العـــــزائِم، مـــــدلولٌ علـــــي الغَلَـــــبِ

Zaferler kazandı ve zorlukla elde edilen başarılarla galibiyetlerle anıldı.

---

[869] Yüksel, "İbn Senâülmülk", s. 315-316.

[870] **Divânu İbn-i Senâilmülk**, Muhammed İbrahim Nasr (Thk.), Daru'l-Kâtibi'l-Arabi, Kahire 1969, s. 1.

والـــــدَّهرُ بالقـــــدرِ المحتـــــومِ يخدُمُـــــه والأرضُ بـــــال خلـــــقِ، والأفـــــلاكُ بالشُّـــــهب

Zaman kaderle ona hizmet etti, yeryüzü mahluklarla ve gökyüzü yıldızlarla.

2.3.1.8.3. İbnu'n-Nebîh el-Misrî

Tam adı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hasan b. Yusuf b. Yahya el-Mısrî olan bu şair 559/1163 (?) senesinde Mısır'da doğmuştur. Eyyûbîler devrinde haraç ve hesap divanlarında çalışan İbnu'n-Nebîh aynı zamanda iyi şair olarak ön plana çıkmıştı. Yaşadığı dönemde Melik Adil, Melik Zahir, Melik Aziz gibi Eyyûbî hükümdarlarına, Kadı Fazıl ve İbn Memmatî gibi yüksek mertebeden devlet adamlarına methiyeler kaleme almıştır. Hayatının ikinci yarısından itibaren eyyûbî hükümdarı Melik Eşref'in hizmetine giren İbnu'n-Nebîh, Nusaybin'e yerleşmiş ve 619/1222 senesinde ölünceye kadar bu şehirde yaşamıştır[871].

Melik Eşref'in inşa katipliğinin yapan İbnu'n-Nebîh aynı zamanda saray şairliği görevini de icra etmiştir. Özellikle hamisi Melik Eşref'le Ahlat, Harran, Dimyat gibi şehirlere yaptığı seyahat ve seferlerine katılan İbnu'n-Nebîh ona çokça methiyeler düzmüş, zafer ve başarılarını öven şiirler inşa etmişti. Aşağıda örneğini verdiğimiz kaside de yine bu methiyelerden biridir. Melik Eşref Meyyafârikîn, Hani ve Çapakçur'a yaptığı seyahati sırasında yanında bulunan İbnu'n-Nebîh hamisine kendisini öven şu methiyeyi kaleme almıştır[872]:

أبو الفتح موسى الاشرف الملك الذي يلوح كبدر التم بين القنا القاني

Fatihler fatihi Melik Eşref Musa ki, ışıldar dolunay gibi mızraklar içre sivri uçlusu misali.

فتخضر طورا من ندى بطن كفه وتذبل طورا من سطاه بنيران

Elinin açıklığından kimileri yeşeriverirken bir an, öfkesinin ateşinden de kimileri solup giderler başka zaman.

يلاعب عطفيه من التيه طرفه ويمشي به من عجبه مشي سكران

Kibrinden bakışları iki yanıyla oynaşır, gururundan sarhoş edasıyla yol alır.

قوائمة مثل القوادم ان جرى وهل راكب للريح غير سليمان

Yürürken tıpkı kanatlara benzer ayakları, var mıdır rüzgârın süvarisi Hz. Süleyman'dan gayrı?

ومن كان نصل السيف خاتم ملكه اينزعه من كفه خطف الشيطان

---

[871] Yusuf Baluken, "Eyyubîler Devri Şairi İbnu'n-Nebîh el-Mısrî'ye Ait Çapakçur Şiiri, Edisyon Kritiği ve Tercümesi", **Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, c. 1, s. 2, Bingöl, Güz 2008/2014, s. 97-103.

[872] Baluken, "Eyyubîler Devri Şairi İbnu'n-Nebîh…", s. 99-101.

Kılıcının temreni, mülkünün mührü olandan alabilir mi onu şeytanın pençesi söküp de avucundan.

كريم اما استحيى الحيا من يمينه يضن بماء وهو يسخو بعقيان

Cömerttir, utanç onun cömertliğinden utanmaz mı? Sudan sakınır da cömertliğini altınla gösterir.

وليس التطام البحر إلافضيحة إذا ملحه يرو غلة ظمآن

Deniz dalgalarının çarpması beyhudedir, tuzlu suyu susuzların yangınını gidermedikçe.

مليك ملوك الأرض تحت لوائه بكلهم عان وكل له عان

Onun sancağı altında yeryüzü sultanları köledir, cümlesine sözü geçer, hepsi onun muhtacıdır.

فكسرى بايوان تعاظم ملكه وساه أرمن من بعض أسراه إيواني

Kisra'nın ise mülkü eyvanıyla yücelir, Îvânî Ermen şahının tutsakları arasındadır.

أعان اخاه باسمه وبجيشه ولا تنفذ إلا بسلطان

Namı ve ordusuyla kardeşine arka çıktı, zira sınırlar kudretsiz aşılamazdı.

وليس الذي يبني الحجار على الثرى كباني رواسي مجده فوق كيوان

Toprak üzerine taşlardan bina yapan şanının temellerini Zühal yıldızına kuran gibi olmaz.

ترحل عن ميافارقين برغمها ومال به فرط الحنو على حاني

Güzelliğine karşın Meyyafarikîn'den öçüp gitti, coşkun sevgisi onu Hani'ye sürükledi.

وعاج بذي القرنين منخرطا الى جبلجور حصن ما بنى مثله بان

Zulkarneyn'de konakladı çevirerek yönünü Çapakçur'a, benzerini kimsenin kuramadığı kaleye.

قلاع على النسرين خط أساسها علوا فقرن الشمس من دونها دان

Bu kaleler ki çift kartalın üzerinde yücelere kurulmuş temelleri, çok çok altlarından geçip gider güneşin ışıkları.

منازل للبدر المنير يحلها بطالع سعد لا بمحق ونقصان

Parıldayan dolunayın konaklarıdır bu yerler, eksik olmaz buralardan dolunay, mutlulukla konaklar.

سيملك قسطنطينية الروم عنوة ويخطب عن قرب له في خرسان

Savaşarak Bizans'ın Konstantinyye/İstanbul'una sahip olacak, yakında Horasan'da onun adına hutbeler okunacak.

Genel olarak çalışmamızın ikinci bölümünü özetleyecek olursak, çalışmamızın ilk bölümünde verdiğimiz siyasi tarihe paralel olarak bu bölümde Kürt hanedanlıkları ve devletinde zamanla gelişen yüksek saray kültürünü betimlemeye çalıştık. İslam'ın geniş coğrafyalara yayılmasıyla ve bilhassa İran coğrafyasıyla olan etkileşimi sonucu İslam coğrafyasının saraylarında, dolayısıyla Kürt hanedanlıkları saraylarında söz konusu yüksek kültür öğeleri oturmaya başlamıştı. İşret kültürü veya yüksek saray kültürünün kendisiyle beraber oluşturduğu saray ve saray kültürünün getirileri olarak hükümdarın elkab ve unvanlar kullanması, sikkeler kestirmesi, ülkesinin sancağı belirlemesi, çeşitli imar faaliyetlerinde bulunması, eğitim

kurumları tesis etmesi, saray erkanının av şölenlerinin kurulması, savaş sonrası elde edilen zaferler ve daha pek çok sebepten dolayı işret ve eğlenceler düzenlenmesi, geleneksel Nevroz bayramının yanı sıra Ramazan ve Hacılar bayramı gibi dini bayramları tebaayla kutlamaları, sarayları birer himaye merkezi haline getirmesi, ülkelerinde ulema ve üdebaya önem vermesi gibi faaliyetler bunlardan bazılarıydı. Bu bölümde söz konusu bu unsurları ayrı ayrı Kürt hanedanlıklarında belirtmeye çalıştık ve bunun da bir parçası olan saray şairlerini ve edebi patronaj bağlamında hamilerine ithafen kaleme aldıkları eserlere değidik. Kürt hanedanlıklarında oluşan bu saray kültürünün devamında oluşan Eyyûbîler'deki oluşum ve gelişimini ele aldık. Nitekim Eyyûbîler'in hanedanlıkların çok üzerinde bir güce ve zenginliği sahip olmalarının doğurduğu birtakım sonuçlardan dolayı Eyyûbîler ülkesinde ileri seviye hem ilmi hem de edebi patronajın olduğunu, bu olumlu havanın oluşmasında entelektüel, ilim ve edebiyattan anlayan birikimli kalem erbabı ve şair olan Eyyûbî hükümdar ve meliklerinin payı olduğunu göstermeye çalıştık. Özetle Kürt mirliklerinde var olan edebi patronaj geleneğinin nereden geldiğini ve hangi aşamalardan geçerek Kürt mirliklerinde oluştuğunu doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için Kürt mirlikleri öncesinde Kürtler'in tarih sahnesinde tesis ettikleri iktidarlık kurumlarından hanedanlıklar ve devlet kurumlarında söz konusu yüksek saray kültürünü ve bunun da küçük bir parçası olan iktidar ve edip/şairler arasındaki ilişkiyi edebi patronajı çerçevesinde ele aldık.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRT MİRLİKLERİNDE EDEBİ PATRONAJ

Çalışmamızın önceki bölümlerinde Kürt mirliklerinin kuruluşundan itibaren İran Moğolları/İlhanlılar döneminden sonra Timurlular, Karakoyun, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlı'nın Kürt mirlikleri ile olan ilişkileri ve bu bölgelerde kurmuş oldukları hâkimiyetlerine siyasi tarih bağlamında değindik. Bu sürecin sonunda, Kürt mirliklerinin büyük çoğunluğu Safevî ve Osmanlı mücadelesinde, tarafını seçerek Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini kabul etmişti. Bunun ardından Kürt mirliklerinde yeni bir siyasi ortam doğarken buna eşzamanlı olarak kültürel anlamda birtakım yenilikler oluşmaya başladı. Bunlardan belki de en önemlisi edebiyatın Kürtçe numunelerinin doğmuş olmasıydı. Bu sebepten dolayı Osmanlı hâkimiyeti dönemine tesadüf eden zaman diliminde Kürt mirliklerinde ortaya çıkan Kürtçe edebiyatın kaynağını incelemek amacıyla Osmanlı'dan önce Kürdistan coğrafyasında etkin olan ve hâkimiyet kurmuş olan İranîleşmiş mezkûr hanedanlıkları ve bunların Kürt mirliklerine olan etkilerini göz önünde bulundurduk. Söz konusu Moğol ve Tatar ardıllarının resmi devlet dillerinin Farsça veya yoğun Farsça etkisi altında olması itibarıyle Kürt mirlikleri üzerinde Farsçanın etkin bir dil olmasını sağlamıştı. Elbette bu durum Kürtçe olarak gelişen mirlikler dönemi Kürt edebiyatının kaynağı olarak da ilkin Farsça edebiyat olmasının önünü açmış oluyordu. Bundan dolayı çalışmamızın bu bölümünde Kürt edebiyatının kaynağı olarak İran edebiyatını kısaca ele aldık ve Kürt edebiyatıyla olan ilişkisini ortaya koymaya çalıştık. Sonrasında ise genel olarak Osmanlı hâkimiyeti altında Kürt mirliklerinin genel bir siyasi tarihine değindik. Ardından Osmanlı sınırları içerisinde, örneklem metoduyla ele aldığımız, her bir Kürt mirliğinde genel olarak siyasi ve kültürel tarihi ele aldıktan sonra bu mirliklerde edebi patronaj çerçevesinde mir ve şairler arasındaki edebi patrimonyal ilişkiyi ortaya koymaya çalıştık.

3.1. İRAN EDEBİYATININ KLASİK KÜRT EDEBİYATINA ETKİSİ

İran'ın Müslüman Araplar eliyle feth edilmesinin ardından İslam öncesi dönem İran dillerinin birçoğu eski görkemini yitirdi ve bunun yerine Arapça gözle görülür şekilde kullanılmaya başlandı. VII. yüzyıl ile X. yüzyıllar arasında çeşitli Pehlevi edebiyatı kaynakları Arapçaya aktarıldı. Bu dönemde Pehlevi ve Eşkani edebiyatına ait kimi metinler Arapça ve Farsçaya çevrildi. Bunların en önemlilerinden biri Abdullah b. Mukaffa tarafından Arapçaya aktarılmış olan *Kelile ve Dimne* türünden eserlerdi. Pehlevi edebiyatından *Dinkerd, Bundehişt, Erdayvirafnamek* gibi eserler Arapçaya daha sonrada Farsçaya çevrildi. Araplar'ın İran sahasını ele geçirmelerinin ardından İran'ın sahip olduğu kültürel birikim ve değerler bundan hemen derinlemesine etkilenmedi. İlk dönemler mezkûr sahada Araplar ve İranlılar arasındaki kültürel ilişkiler birçok yönden derinlemesine değil yüzeysel etkileri oldu. Bunlardan biri de Arap fetihlerinden sonra tamamen kendi eski gücüyle konumlarını koruyan ve yavaş bir şekilde tekamüllerine devam eden İran'ın mahalli lehçeleriydi. Bir başka ifadeyle İran milletlerinin İslam dinini kabul etmesi ya da bir grup İranlının, Arap dili ve edebiyatında derinleşmesi, hiçbir zaman kendi milli dillerini ve mahalli lehçelerini bırakmalarına yol açmadı. Değişik tarihi işaretlerden, aynı şekilde İran'ı hicretten sonra ilk üç yüzyılda görmüş olan tarih ve coğrafya yazarlarının belirttiği üzere, Arap egemenliğinin devam ettiği dönemlerde, yani VII-IX. yüzyıllarda İran'ın değişik bölgelerinde mahalli İranî dil ve lehçelerle konuşma devam etmekteydi. Sasani döneminde ve İslam'ın ilk dönemlerinde kullanılan söz konusu bu dil ve lehçelerle ilgili olarak kimi eski kaynaklarda bilgiler verilmiştir. Bunlar arasında Abdullah b. Mukaffa, İran lehçelerini Pehlevi, Deri, Farisi, Huzi ve Süryani olarak belirtmiştir. Aynı konuyu Hamza b. İsfahani, Yakut b. Hemevi'nin *Mu'cemu'l-Buldan*'ından naklen daha geniş bir ayrıntıyla zikretmiştir. Bunlar dışında Sasaniler döneminde ve İslam'ın genişleme döneminde Suğdi, Harezmi, Tuxari, Taberi ve Kürdi gibi başka edebi dil ve lehçeler, Azeri gibi yazılı olmayan dil ve lehçeler İran'ın değişik bölgelerinde yaygındı. *Suretu'l-Arz*'ın yazarı İbn-i Hakval *Ahsanu'l-Tekasim*'ın sahibi el-Makdisi gibi X. yüzyılın ünlü coğrafya bilimcileri bu lehçelerin her biri hakkında önemli ve yararlı bilgiler vermişlerdir[873].

[873] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 25-29.

Ancak bahsi geçen bu dil ve lehçeler arasında resmi bir dil şeklinde ortaya çıkan ve İslam dönemi boyunca siyasi, ilmi ve edebi yararlanma konusu olan dil *Deri* veya *Parisiyê Deri* diye nitelendirilen Deri Farsçasıdır. İslam'dan sonra İran'ın doğu bölgelerinde iktidara gelen ilk İranî hanedan olma özelliğini taşıyan Tahirîler ile birlikte bu lehçe/dil saray dili oldu. Saray ve dergâh halkının konuştuğu dil olan Deri Farsçası söz konusu yüzyıllarda Arapçanın etkisinde kalarak yavaş yavaş Arapça okuyup yazan ancak Farsça konuşan kimselerin tasarruflarının etkisi sonucu kendi asli yapısından uzaklaşıp karma bir dil şekline dönüştü. Sözkonu olan dönemde Arapçayı resmi yazışmalarında, idari ve dini hükümlerinde kullanan İranlılar bu dili edebi, siyasi ve ilmi bir dil olarak resmileştirmeleri yarı bağımsız Tahirî devletinin ve tam bağımsız Saffarî, Samanî, Büveyhî ve bu hanedanlıklara bağlı olan X. yüzyıl hükümdarlıklarının ortaya çıkmasıyla birlikte imkân buldu. Saffarîler döneminde Fars dili resmen saray diline dönüştü. Nitekim İran'ın doğu bölgelerinde sarayda hayat bulan bu dille birlikte patronaj geleneği çerçevesinde şairler eserlerini kaleme almaya başladılar[874].

İslam fetihlerinin ardından X. yüzyıla kadar ki olan dönemde İran'ın doğu bölgelerindeki mahalli dil ve lehçelerde de şiirler söyleniyordu. Bu şiir ve şiir türündeki edebi ürünler Kürtler'deki dengbêjliğe benzer sözlü aktarımı kapsayan şiir ve edebiyat eğilimlerini kendisinde barındırıyordu. Bunlar *hirare, şerwe, uramen, sûsyûş* ve *fehleviyat* türü şiir veya şiir benzeri sözlü aktarımlardır. Bunlar arasından en önemlisi Kürt edebiyatıyla ilişkilendirebileceğimiz fehleviyat ürünleridir. İran'ın doğu kesimlerinin saray dili olan Farisiyê Deri lehçesi dışında kalan ve İran'ın batı bölgesindeki lehçelerle söylenilen söylenilen aruz veya heceyî vezinlerle örülmüş şiirlere *fehleviyat* denilmiştir. Bu şiirlerin en önemli özelliği mahalli dille söylenilmiş olmasıdır. İslam öncesi İran dilleri ve tarihi alanı uzmanı olan Ahmed Tefezzulî'ye göre İran'ın batı, orta ve kuzey bölgelerinde resmi Farisiyê Deri dışında söylenilen şiirlere verilen isimdir. Bu şiir türünün vezin özellikleri karışıktır. Örneğin, bir mısrası *mefa'ilun mefa'ilun fe'ulun* iken bir başka mısrası *fa'ilatun mefa'ilun fe'ulun* olabiliyor. Bu bilgilerden yola çıkarak fehleviyatın üç temel özelliği ortaya konmuştur. Bunlardan ilki, fehleviyat karışık vezinde söylenen şiirdir. İkincisi

[874] Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 34-38.

musiki yönü aruzla yazılmış (özellikle de hezec bahrindeki) şiirlere yakındır fakat fehleviyat örnekleri aruz ile hece ölçüsü arasında bir yerde durmaktadır. Son özellik ise, bugünkü Irak Kürdistanı, İran'ın orta ve batı kesimlerini kapsayan sahada yani Kürtler'in yoğunlukta olduğu bölgelerde bu şiir türünde örnekler ortaya çıkmıştır. Örneğin, en eski fehlevi örneği olarak aşağıdaki şu Kürtçe olduğu belirtilen beyitler gösterilmektedir[875]:

هورمزگـــــان رمـــــان آتـــــران کـــــژان ویشـــــان شـــــاردوه گـــــورهٔ گورگـــــان

زُور کـــــار اَرب کردنـــــه خـــــاپور گنـــــای پالـــــهٔ هتـــــا شـــــاره شـــــور

شـــــنو و کنیکـــــان و دیـــــل بشـــــینا هیـــــرد آزا تلـــــی وروی هوینـــــا

رَوشُـــــت زَردشـــــتره مـــــانوه بـــــیکس بزیکـــــا نیکـــــا هـــــورمزو هیـــــو چکـــــس

Mabetler viran oldu, ateşler söndü, büyüklerin büyüğü kendini sakladı, zalim Arap harap etti Şehrezur'a kadar bütün köyleri. Kadınlar ve çocuklar esir edildi, yiğitler kana bulandı, Zerdüşt'ün dini kimsesiz kaldı, Ahuramazda kimseye rahmet etmeyecek.

Buna göre bazı araştırmacılar ceylan derisi üzerinde yazılı olan ve VI/XII. yüzyıla ait Pehlevi alfabesiyle yazılmış olan bu şiirin doğruluğuna şüpheyle yaklaşmışlarsa dahi fehleviyat şiirine ilk örnek olarak gösterilir. Eğer bu şiirlerin doğruluğu tartışmalı ise de Tefezzulî'ye göre de en eski fehleviyat Ebu'l-Abbas Nehavendî'ye (ö. 331/942-943) ait olarak gösterilmiştir. Bu fehleviyat o dönem Kürtler'in yoğunlukta bulunduğu şehir olan Nehavend'te yazılmıştır. Bir başka fehleviyat örneği de Büveyhîler'in sarayında kalmış Bendarê Razî'ye (ö. 401/1010-1011) ait bir fehleviyat örneğidir. Bu fehleviyat örneği de yukarıdaki gibi Kürdî özellikler taşımaktadır. Razî'nin şiirinden iki beyit şu şekildedir[876]:

بـــــه مزگفـــــت ده بـــــوم روجـــــی بـــــه ری ده کـــــه مـــــی گـــــت واعظـــــی زیـــــن هرزهلایـــــی

کـــــه هفـــــت انـــــدام مـــــردم روج محشـــــر یکایـــــک بـــــده ور خـــــود گـــــواهی

[875] Seyid Mehdi Zerkanî, **Tarihê Edebiyê İran ve Kalemrûyê Zebanê Farisi**, İntişaratê Suxen, Tahran 1388, s. 295.
[876] Zerkanî, **Tarihê Edebiyê İran ve Kalemrûyê Zebanê Farisi**, s. 295-296.

Bir gün Rey'de camiye girdim. Vaizin biri boş boş konuşuyordu: Mahşer gününde insanın yedi uzvu kendisine tanıklık edecek (diyordu)[877].

Doğu İran topraklarının entelektüel ve dini fermentleri üzerine çalışan eyalet sarayları sahipleri, Farisiyê Deri dilinin yeni biçimi keşfedilmeye hazır hale geldiğinde muhteşem bir şiirsel dilin oluşmasını sağlamıştır. Bu dönemin en önemli şairleri arasında Rudekî, Şehid Belhî ve Dakikî-yi Tûsî gibi şairler gösterilir. Samani sarayının bilinçli Farslaştırma siyasetinden yararlanan bu şairler Samaniler tarafından himaye edildi. Samani sarayında hem şiirde hem de diğer alanlarda Arapça yerine Farsça kullanımı teşvik edildi. Bu dönemin en önemli şairlerinden bir tanesi Ebu'l-Kasım-ı Firdevsî'dir. Firdevsî (ö. 1020), Samani egemenliği döneminde doğdu ve Samani hanedanlığının yıkılmasının ardından bölgede hâkimiyet kuran Gazneliler'in döneminde yaşadı. Dakikî'nin Samaniler için başlattığı şahname projesini meşhur eseri *Şahname*'yle devam ettirdi. Firdevsî bu eserinde Arapça kelimelerinden kaçınmış, İslam öncesi şahlara övgüler düzmüş ve Mazda yanlısı/Zerdüştlük bir pozisyon benimsemiştir. Bu özellikleriyle Şahname, Samani kültürel politikasının mantıksal icrası olarak görülebilir. Şahname, ok ve yaylarıyla at sırtındaki vakur kahramanların, bu kahramanların vicdanlarıyla hükümdarları arasındaki yaşadıkları gelgitleri, servi gibi ince ve ay gibi parlak cesur kadınlarla ilişkilerini, çeşitli av merasim ve şölenlerini, müzik ve eğlenceyle dolu saray yaşamını, savaşlarla ve ziyafetlerle dolu bir yaşamı (resm u bezm) konu eden bu eser İran halkları için başyapıt olarak benimsenmiştir[878]. Kuşkusuz İran halkları için önemli bir kitap olan Şahname'de anti-Arap ruhu (Şu'ûbî) ve anti-Türk (Moğol, Tatar vd.) ruhu belirgin olarak önplana çıkmıştır. Bununla beraber, İran halklarından biri olan Kürtler bu eserde övülmüş tek halktır. Firdevsi'nin Şahnamesi yazıldığı ilk günden bugüne İran edebiyat ve kültür kaynağı olarak kullanılmış ve İran'da yaşayan halkların tarihine ışık tutan bir tarih kaynağı olarak, toplumun her kesimi tarafından kabul görmüştür. İbn-i Esir ve Meliku'ş-Şuarayê Behar tarafından *Acem Kur'anı* olarak

[877] Hamdullah Mustevfî'ye ait *Tarih-i Güzide* adlı eserde de fehleviyat örnekleri verilmiştir. Ayrıca Şeyh Sefiyuddinê Erdebilî'ye (ö. 1334) ait Kürtçe kelimeler ve cümleler göze çarpan ve on dört kıtadan oluşan fehleviyat örnekleri mevcuttur. Son olarak fehleviyat şiiri sonraki dönemlerde yavaş yavaş ortadan kalksa da Hevraman Kürtleri'nde bir gelenek halini alıp bugüne kadar devam etmektedir. Şöyleki Hevraman Kürtler'i tarafından bir şiir türü olarak fehlevi okumaları söz konusu bölgede hala yaygındır. Ayrıca fehleviyat ve örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. Zerkanî, **Tarihê Edebiyê İran ve Kalemrûyê Zebanê Farisi**, s. 285-295.
[878] Axworthy, **İran: Aklın İmparatorluğu**, s. 118-121.

nitendirilmiştir. Daha sonraki yıllarda da Muhammed Tabatabî tarafından Kürtler'in kutsal kitabı olarak betimlenmiş söz konusu bu eserde Kürtler birçok yerde kahramanlıklarıyla anılmıştır. Bunlardan biri Kürtler'in Sasaniler'in kurucu şahı olan Erdeşir-i Papekan/Babekan ile olan savaşlarında bahsedilmiştir. Ayrıca Kürtler'i Ari ırkına mensup bir İran milleti olarak birkaç yerde açıkça zikretmiştir. Bunlardan *Dehhak ve Demirci Kava* kıssasında da anlatıldığı üzere Firdevsî'ye göre Kürt halkının kökeni Dehhak'ın zulmünden kurtarılan Ermail ve Germail adlı iki gence dayanmaktadır. İlgili beyitler Şahname'de şöyle geçmektedir[879]:

خورشـــگر بدیشـــان بـــزی چنـــد و مـــیش　　ســـــپردی و صـــــحرا نهادنـــــد پـــــیش

کنـــــون کـــــرد از آن تخمـــــه دارد نـــــژاد　　کـــه ز آبـــاد نآیـــد بـــه دل بـــرش یـــاد

Aşçı onlara birkaç keçi ile birkaç koyun verdi, onlar da çölün yolunu tuttular. İşte Kürtler o ikisinin (Ermail ve Germail) neslindendirler ki ne gönüllerine ne de akıllarına şehir gelmez (yani kırsalın insanlarıdırlar).

Tarih boyunca Firdevsî'nin *Şahname* adlı eseri Kürt edebiyatına ciddi etkide bulunmuştur. Örneğin, Kavvameddin Feth b. Ali b. Muhammed Bundariyê İsfahani h. 621/1224-1225 yılında Selahaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Melik Muazzam'ın isteği üzerine Şam'da Şahname'yi Arapçaya çevirmiş ve kendisine ithaf etmiştir. Aynı şekilde Mirzayê Kerendî, Şahname'deki *Heft Xwanê Rustem* ve *Rustem û Sohrap* hikayesini Kürtçe'ye çevirmiştir. Ayrıca Elmas Xanê Kedûleyî'nin de Şahname'den yaptığı çeviriler mevcuttur. Bunların dışında Erdelan, Bitlis, Hakkari Şenbû, Behdinan ve Baban gibi birçok Kürt mirliğinde Şahname'nin elyazmaları mirlik kütüphanelerinde bulunmuştur[880]. Bunlar Şahname eserinin ve Firdevsi'nin Kürt edebiyatına etkisini göstermesi açısından dikkate şayandır. Şahname'nin Kürt edebiyatı üzerine etkileri ve bundan dolayı Kürt edebiyatında oluşan Şahname

[879] Bkz. Seccat Aydınlu, **Firdevsi'nin Şahnamesi'nde Kürtler**, Erkan Çardakçı (Çev.), Avesta, İstanbul 2012, s. 14-17.

[880] Örneğin Evliya Çelebi Bitlis mirliğinin Osmanlı tarafından talan edilen kütüphanesindeki eserlerinden bahsedince mezkûr kütüphanede yirmi cilt şeklinde hazırlanmış ve ta'lik hattıyla yazılmış Firdevsi'nin Şahnamesi'nden de söz eder. Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 143; Ayrıca son dönemde M. Xalid Sadinî tarafından elyazması bulunan Hakkari Şenbû mirlerinin tarihini anlatan ve Hakkari Şenbû mirliğinin divan katipleri tarafından çeşitli dönemlerde zeyller eklenerek hazırlanana yaklaşık on bin beyitten müteşekkil olan eser de aynı şekilde Firdevsî'nin şahnamesi örnek alınarak hazırlanmıştır. Bkz. Sadînî, Xalid, "Hakkarî Mîrleri/Beylerinin Mîrnamesi", s. 22-27.

yazıcılığının oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Kürtçenin Gorani ve Hewrami lehçeleriyle birçok şahname örnekleri kaleme alınmıştır[881].

Firdevsî'nin ardından İran edebiyatında Kürt edebiyatına etkisi olan bir başka önemli şair de Nizamiyê Gencevî'dir (1150-1214). Nizamî, Firdevsi geleneğini özellikle İskendernameler'de sürdüren bir şairdir. Nitekim Kürt edebiyat tarihinde bilinen ilk İskendername çevirisi Mela Mehmûdê Bazîdî'ye aittir[882]. Ayrıca *Mahzenu'l-Esrar, Hüsrev û Şirîn, Leyla û Mecnûn, Behramname/Heft Peyker, İskendername* gibi yazdığı mesnevilerle hem İran sahasını hem de Kürt edebiyatında mesnevi yazıcılığı önemli derecede etkilemiştir. Özellikle Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn mesnevisine örnek olduğu düşünülmektedir. Nitekim Nizamî, Hüsrev ile Şirin'in gezdiği bölgeleri gezmiş, bu minvalde Şeddadî Kürt hanedanlığının önemli şehirlerinden olan Ani'ye uğramış ve ardından Bağdat'a gitmiştir. Ermenistan ve bir Kürt kenti olan Kermanşah, söz konusu bu mesneviye kaynaklık eden coğrafyadır. Anne tarafından Kürt olan Nizami, özellikle İran sahasında kalan Kürtler arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Örneğin, 1737'de Xanay Qubadî bir diğer Kürt mirliği olan Hewraman mirliğinde *Xosro û Şirîn* mesnevisini Kürtçenin Hevrami lehçesiyle tekrardan kurgulamıştır[883].

Klasik Kürt edebiyatına etkisi olan İran edebiyatının önemli şairlerden biri de Feriduddînê Attar'dır (ö. 1221)[884]. Tasavvuf edebiyatının öncülerinden kabul edilen Attar, eseri *Mantıku'l-Teyr* ve kendisine nispet edilen *Pendname* adlı eseriyle hem İran edebiyatıdan kendisinden sonra gelen büyük şairleri hem de Kürt edebiyatına

---

[881] Bkz. Behrooz Chaman Ara, **The Kurdish Şahnama and Its Literary and Religious Implications**, CreateSpace Independent Publishing, 2015.

[882] Mela Mehmûdê Bazîdî'ye ait olan çeviri ya eksik yapılmış veyahut günümüze tamamı ulaşmamıştır. XX. yüzyılın başlarında Kürdistan bölgesinde araştırmalar yapan İranolog Peter Lerch'in eserinde kısmen yer verdiği çeviriden "Xeberzanîna Îskender ji Ajotina Ûris û Xerabkirina Berde'ê û Birina Nûşabe bi Êsîrî" başlığı altında yedi beyit şu şekildedir:

Ji bo dunyageran ra di dunyayê ajotin	Xoş tê seferê di nav seferê kirin
Di her bajêrekî dîtin zînet û xeml	Di her qonaxekî hêsayî kirin
Ji tiştê dizî xeber hilanîn	Ji nedîtiyan pay hilanîn
Lakîn bibînî paşiya şuxulî	Di bajarê xo da ye mirov xundkar
Xeyrî mayin di bajarê xo da digel mûnan	Çêtir e ji xundkariya bajêrê merivan
Di bajarê merivan eger çi dibe qenc e	Dil nabe ji evîna malî vala
Îskender digel wî mirazî ku hebû	Hemî weqtî meyla wî li ser bajêrê xo xuyabû

Bkz. Bayezîdî, **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye**, s. 17-18.

[883] Sidîq Borekeyî Sefîzade, **Mêjûyî Wêjeyî Kurdî**, c. I, Aras, Hewlêr 2008, s. 437-456.

[884] Hayatı ve eserleri hakında bkz. M. Nazif Şahinoğlu, "Ferîdüddin Attâr", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 95-98.

ciddi etki etmiştir. Kürt mirliklerinde Attar'dan en fazla okutulan eser, *Pendname*'dir. Ancak Mantıku'l-Teyr de Pendname kadar olmazsa da Kürt mirlikleri döneminde okutulan metinler arasında olmuştur[885]. Kürt mirliklerinde Attar ve Mantıku'l-Teyr etkisindeki en önemli isim kuşkusuz klasik Kürt edebiyatın ilk dönem şairlerinden kabul edilen Feqiyê Teyran (ö.1640)'dır. "Kuşların Talebesi" anlamına gelen ismini dahi Attar ve Mantıku'l-Teyr'den esinlenerek seçmiş olan Feqiyê Teyran'ın şiirleri muhteva açısından da Attar'ın etkisindedir. Şeyh Sen'an hikayesini yaklaşık olarak üç yüz elli beyitle Kürtçe tekrardan yorumlayan Teyran'da, bu etki açıkça görülmektedir[886].

İlk dönemlerden itibaren Kürt medreselerinde okutulan ve dolayısıyla eserleriyle Kürt edebiyatına önemli yeri olan Sadiyê Şirazî'dir (ö. 1292). İran edebiyatında nesir ve nazmın üstadlarından sayılan Sadiyê Şirazî'nin fesahat ve belağatla yoğurduğu engin ilmi ve tecrübesiyle kaleme aldığı Gülistan adlı eseri İran edebiyatının şaheserlerinden biri olmuştur[887]. Nizamiye medresesi geleneğinden Kürt mirliklerindeki medreselere uzanan uzun bir zaman diliminde önemli eserlerinden olan *Bostan ve Gülistan* Kürt mirlikleri döneminde okutulan başat edebi eserlerden olmuşlardır[888]. Nitekim bu konuda Evliya Çelebi seyahatnamesinde Bitlis mirliğindeki gözlemlerini aktarırken: "*Ve cümle sıbyân-ı ebcedhânları gâyetü'l-gâye ve tîz-fehm ve necîb ve reşîd ciğer-kûşeleri olur kim Dîvân-ı Hâfız'ı ve Gülistân [u] Bostân'ı ve […] ezber etmişlerdir…*"[889] diye belirtir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere mirlik medreselerinde klasik edebi eserlerin okutulması, bilhassa Şirazî'nin Bostan ve Gülistan'ı, bir gelenek haline gelmiştir. Bugün bile Kürt mirliklerinin ortadan kalkmasının ve bunun yerine köy ve şehirlerde daha basit düzeyde ve eğitimde dersler veren hücre olarak da isimlendirebileceğimiz medreselerden çıkan

---

[885] Muhammed Emin Riyâhî, **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, Mehmet Kanar (Çev.), İnsan, İstanbul 1995, s. 250-251.
[886] Ahmet Özel, "Fakî-yi Teyrân", **DİA**, c. EK-1, İstanbul 2016, s. 436-439.
[887] Hayatı ve eserleri hakında bkz. Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", **DİA**, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 405-407.
[888] Klasik Kürt/Kurmancî edebiyatının son dönem şairlerinden olan Seydayê Mela Husnî Hezîn'in Bostan ve Gülistan'ı örnek alarak kaleme aldığı Guldan ve Gulzar adlı eserleri Attar'ın etkisinin hala devam ettiğini göstermektedir. Guldan adlı eser basılmış, Gulzar ise henüz baskı aşamasındadır. Bkz. Mela Husnî Hezîn, **Guldan**, Nûbihar, İstanbul 2011; Ayrıca bu eser hakkında yapılmış bir inceleme için bkz. M. Zahir Ertekin, "Analîzek li ser Guldana Hezîn di Çarçoveya Şîretnameya Kurdî de", **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Ensitüsü**, c. 2, sayı 3, 2016, s. 62-86.
[889] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 79.

Kürt alimlerin en çok çevirdikleri eserlerin başında Şirazî'nin Gülistan'ı gelmektedir[890].

Kürt edebiyatına etkide bulunmuş İran edebiyatının önemli gazel şairlerinden bir diğeri ise Hafız-ı Şirazî'dir (ö. 792/1390 [?]). Asıl adı Hace Şemseddin Muhammed olan bu şair Kur'an-ı Kerim'i ezberlediğinden dolayı Hafız lakabını almıştır. Hafız, ilmi, ahlaki ve felsefi mazmunların bulunduğu gazellerinde birçok edebi sanata yer vermesine rağmen manayı ve ifadeyi bu sanatlarla boğmamıştır. Hafız'ın gazellerinin en önemli özelliği dilinin sade, açık ve veciz olmasının yanında şiirlerinin akıcı ve ahenkli olmasıdır[891]. İran edebiyatında en başarılı gazel şairi olarak kabul edilen Hafız, İran edebiyatında birçok şairi etkilediği gibi Kürt edebiyatında da önemli bir yere sahip olmuştur. Kürt mirlikleri medreselerinde okutulan ve mirlerin kütüphanelerini süsleyen başat eserlerden olan Hafız'ın divanı bu sebeple birçok klasik Kürt şairine etkide bulunmuştur. Klasik Kürt edebiyatının gazel alanında zirve ismi olan Melayê Cizirî bu konuda ilk akla gelen isimdir. Bunun yanı sıra Mîr Muhemed Teyyar Paşa, Mîr İsmail Paşa, Nalî, Salim, Kurdî, Şêx Riza Talebanî, Mewlana Xalidê Şarezorî gibi şairler Hafız'dan etkilenen, Hafız'a nazire ve tahmisler kaleme alan Kürt edebiyatındaki bazı klasik şairlerdendir.

Yazdığı edebi eserlerle İran, Hindistan ve Osmanlı sahasında okunan ve büyük üne sahip olan İran'ın en büyük alim, mutasavvıf ve şairlerinden biri Molla Camî adıyla ün sahibi olmuş Nuruddîn Abdurrahman b. Nizameddîn el-Câmî'dir (ö. 1492). Horasan'ın Cam şehrinden olan bu alim, çocukluğundan itibaren Herat ve Semerkant gibi dönemin büyük ve ünlü ilim şehirlerde çeşitli Nizamiye medreselerinde dönemin en büyük alimlerinden desrler aldı. Arapça, riyaziyat, astronomi gibi derslerde üstün başarı gösteren Camî, Nakşibendi şeyhi olan Hace Ubeydullahê Ehrar'a intisap etti ve şeyhinin etkisinde kaldı. Kendi döneminde Çağataylı hükümdarı Hüseyin Baykara, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Osmanlı

[890] Son dönem Gülistan'ın birçok Kürtçe/Kurmanci çevirilerine rastlanmaktadır. Örnek olarak bkz. Se'diyê Şîrazî, **Gulîstan**, Mela Abdulkerîmê Cizîrî (Çev.), Nûbihar, Stenbol, 2014; Şêx Sâdî Şîrazî, **Gulîstan**, Mela Muhammed Garsî Farqînî (Çev.), Nûbihar, Stenbol 2005; Mela 'Arif kurê Seydayê Mela Zubeyrê Pirkaşînî, **Tercuma Gulistana Şêx Se'dî bi Zimanê Kurdî**, byy, Wan 2009; Se'diyê Şîrazî, **Gulistan**, Seyda Mela Îbrahîm Xelîl el-Amedî (Çev.), Seyda, Diyarbakır byy.; Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla Bostan'ın da bir Kürtçe/Kurmancî çevirisi mevcuttur. Bkz. Sam Rencber Dilezî, **Şerha Bostana Se'dî**, Ferhengê Nizamî, Ûrmiye 2018.

[891] Tahsin Yazıcı, "Hâfız-ı Şîrâzî", **DİA**, c. XV. İstanbul 1997, s. 103-106.

padişahı Fatih Sultan Mehmed ve diğerlerinden büyük övgüler görmüş ve himayelerine girmesi için sürekli kendisine hediyeler gönderilmiştir. Alim ve edipleri himayelerinde bulundurmak isteyen hükümdarlarla sürekli ilişki içerisinde olmasına ve onları övmesine rağmen bu durumda aşırılığa kaçmamış ve onları hayır işlerine teşvik edici bir dil ve didaktik bir uslup kullanmıştır[892]. Klasik İran edebiyatının son büyük üstatlarından kabul edilen Molla Camî, eserlerinde nazımda olan üstün yeteneğiyle dini, tasavvufi, akli ilimleri yazmış olduğu bütün eserlerine yansıtmış, ele aldığı mevzuları açık ve sade bir dille kaleme almıştır[893]. Molla Camî, Sünni ve Nakşi düşünceye sahip olduğundan dolayı özellikle Safevîler'in ardından ehli sünnet ve'l-cemaat üzere temellendirilen Kürt mirlik medreselerinin başat isimlerinden olmuştur. Kürt medreselerinde daha çok Arapça kaleme aldığı ders kitapları müfredatında yer alan gramer kitabı olan Mola Camî eseriyle tanınmıştır. Tasavvuf alanında kaleme aldığı ve evliya menkıbelerinden bahseden *Nefahatu'l-Üns* adlı eseri Kürt alim ve mutasavvıfları arasında okunan önemli eserlerinden biri olmuştur[894]. Molla Camî, edebi alanda yazmış olduğu *Yûsuf û Züleyha* mesnevisi ise klasik Kürt edebiyatında önemli yer bulan mesnevilerden biri olmuştur. Nitekim Hizan mirliği başlığı altında değindiğimiz Selimê Hizanî'nin kaleme aldığı *Yûsuf û Zuleyxa* adlı mesnevisi ve daha pek çok varyantı bulunan bu eser Molla Camî'nin Kürt edebiyatına etkisini göstermesi açısında önemlidir.

Yukarıda değindiğimiz ve İran edebiyatında birer ekol haline gelen bu şairler İran ve Kürt mirliklerinin bulundukları sahalarda hâkimiyet kuran İran Moğolları/İlhanlılar, Timurlar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler'in bütün İran coğrafyasında edebi, idari, siyasi ve sanat dilini Farsça olarak kullanmaları söz konusu bölgelerdeki iktidar olan Kürt mirliklerine de doğrudan etki etmiştir. Kürt mirliklerinin yaklaşık olarak iki yüzyıl boyunca adı geçen bu İranîleşmiş hanedanlıkların egemenliği altında kimi zaman yarı-bağımsız kimi zaman bağımsız olarak iktidarlıklarını sürdürmüşlerse de bu hanedanlıklarla olan siyasi alan başta

[892] Molla Camî'nin kendi döneminin önemli isimleriyle olan ilişkilerini anlatan ve Molla Camî henüz hayattayken kendisi hakkında kaleme alınan biyografik eser için bkz. Kemâleddin Abdülvasî Nizâmî-yi Bâharzî, **Makâmât-ı Câmî, Molla Câmî'den Ali Şîr Nevâî ve Sultan Baykara'ya Şahitliklerim**, Veysel Başçı (Haz.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016.
[893] Ömer Okumuş, "Abdurrahman Câmî", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 94-99.
[894] Bu eserde aynı zamanda elliye yakın Kürt arif ve evliyanın hayatı hakkında da bilgiler verilmiştir. Bkz. Mehmet Emin Cırık, "**Weliyên Kurd di Nefahatu'l-Unsê de**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2019.

olmak üzere edebi, ilmi ve kültürel her türlü ilişkilerinden dolayı Farsça Kürt mirliklerinde söz konusu alanlardaki dile direkt etki yapmıştır[895]. Dolayısıyla önceden bahsettiğimiz ve İran edebiyatında başat eserler ortaya koyan Firdevsî, Ömer Hayyam, Feriduddînê Attar, Sa'diyê Şîrazî, Hafızê Şîrazî ve Molla Camî gibi şairler Kürt mirliklerinin saray, medrese ve çeşitli ilmi sahalarında okunmuş ve örnek alınmışlardır. Bu da İran edebiyatının Kürt edebiyatına etkisini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Nitekim mirliklerin son döneminde yaşamın ve Kürt edebiyat tarihinde de önemli bir yere sahip olan Mela Mehmûdê Bazidî (ö. 1863), Kürtler'in örf ve adetlerini ele aldığı eserinde söz konusu eserler hakkında kullandığı şu ifade, "*Kürtler arasında mektup ve başlıca yazışmalar Farsça diliyledir. [Kürtler] Türkçeyi konuşmayı ve onunla yazmayı çok az bilirler. Türkçe kitaplar da onların yanında muteber değildir*." iddiamızı doğrular niteliktedir[896].

3.2. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE KÜRT MİRLİKLERİNİN GENEL DURUMU

Çalışmamızın birinci bölümünün siyasi tarih kısmında Kürt mirliklerinin 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşının ardından Osmanlı devletinin hâkimiyetini nasıl kabul ettiklerinden bahsetmiştik. Kürt mirlikleri (Yavuz) I. Selim döneminde (1512-1520) Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiler. Safevîler'in karşısında Osmanlı hâkimiyeti altına giren Kürt mirlikleriyle Osmanlı arasında şu konularda ittifak gerçekleşti. Kürt mirlikleri özerkliklerini koruyacaktı. Kürt mirleri ve idarecileri atadan kalma miras haklarını kullacaklardı. Kürt mirlikleri Osmanlılar'a yıllık vergilerini verecek ve yaptığı savaşlara katılacaktı. Aynı şekilde Osmanlı devleti de Kürt mirliklerini dışarıdan gelecek tehditlere karşı koruyacaktı.

Kürt mirlikleriyle Osmanlı devleti arasında gerçekleşen anlaşmalara rağmen Kürt mirliklerinin bulunduğu geniş sahadan Safevîler henüz tam manasıyla el çekmemişlerdi ve Osmanlı ile Safevîler arasındaki sınır muğlaklığını sürdürüyordu. Nitekim babasının yerine geçen (Kanuni) I. Süleyman döneminde (1520-1566) de

[895] İran'da hâkimiyet sağlayan Moğollar ve ardılları için genel olarak bkz. Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze**, Fethi Aytuna (Çev.), İnkılap, İstanbul 2007, s. 110-144.

[896] Mela Mehmûdê Bayezîdî, **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye**, Jan Dost (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2010, s. 92.

Safevîler ile olan ilişkiler durulmadı. Bu dönemde Safevîler'in Azerbaycan beylerbeyi olan Ulame Tekeli, Şah Tahmasb'a karşı isyan etti ve Osmanlılar'ın safına katıldı. I. Süleyman tarafından kendisini Bitlis'e emir olarak atamak istedi ve Bitlis miri Emir Şeref'e de Bitlis'e karşılık Malatya ve Maraş emirliklerini teklif etti. Emir Şeref ilkin bu teklifi kabul ettiyse de sonradan 1532 yılında Şah Tahmasb'a sığındı. Bu durumda Safevîler'in sınırı Bitlis'i de içine alacak kadar tekrardan batı yönünde genişlemişti. Bu durum üzerine Bitlis üzerine bir ordu yollayan Osmanlı ile Safevîler'in desteklediği Bitlis mirliği arasında çıkan savaş neticesinde Bitlis hâkimi Emir Şeref öldürüldü fakat Bitlis kalesi yine de Bitlis mirlerinin elinde kaldı. Osmanlı ve Safevîler arasındaki olaylar durulmayınca 940/1534 yılında ilk Osmanlı veziri İbrahim Paşa komutasında büyük bir ordu Azerbaycan'a doğru yola çıktı. Bu sefer neticesinde Tebriz ele geçirildi. Arkadan ikinci bir ordunun başında gelen I. Süleyman Tebriz'e geldikten sonra bu kez yönünü Bağdat'a verdi. Tebriz'den Bağdat'a hareket eden Osmanlı ordusunun seferinin 1534 yılının kasım ve aralık aylarına denk gelmesinden dolayı yoğun kar yağışına denk gelmişlerdi. Çetin kış şartlarından dolayı telef olmakla karşı karşıya kalan Osmanlı ordusu, bu durum karşısında çok zor durumda kalmış ve ne yapacaklarını şaşırmış bir vaziyette iken Kürt mirleri Sultaniye yaylağından Bağdat tarafına doğru yollar açarak Osmanlı ordusuna kılavuzluk ettiler. Erdelan, Soran, Derne ve Derteng şehirlerinin bulunduğu bölgeye geldiklerinde de bu bölgenin yöneticiliğini yapan Kürt mirleri Osmanlı padişahını karşılamaya geldiler. Beraberlerinde Osmanlı ordusu için zahire, azık, koyun, sığır, at ve sair hayvanlar getirdiler. Bağdat'a kadar da Osmanlı ordusuna eşlik edip şehrin alınmasında yardımcı oldular. Buna karşılık Kanuni Sultan Süleyman, Kürt mirlerine birtakım imtiyazlar tanıdı ve bunları beratname ve mülknameler suretinde takdim etti[897]. Kürt mirliklerine burada büyük bir minnet duyan I. Süleyman buna karşılık babası I. Selim'in oluşturmuş olduğu fiili duruma resmiyet kazandırmak üzere Kürt mirlikleriyle yapılan anlaşmayı diplomatik bir metne dönüştürerek Tebriz seferi ardından uzun bir arızayla ilan etmiştir[898]. Bağdat'ta kışı geçiren I. Süleyman'a güneyde bulanan Erdelan ve Baban gibi Kürt

[897] Azîz Efendi, **Kanûn-Nâme-i Sultânî**, Rhoads Murphey (Ed. ve Çev.), Harvard University Publisher 1985, s. 34-35.
[898] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 11969'da bulunan yazmanın tamamı için ayrıca bkz. Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 41-43.

mirlikleri de bağlılıklarını sunarak Osmanlı hâkimiyeti altında girmiş oldular. I. Süleyman'ın İstanbul'a dönmesinin ardından tekrardan Safevîler buralara geri döndüler. Çeşitli sebeplerden dolayı 1548'de bölgeye ikinci seferini yapan I. Süleyman tekrardan Tebriz'i ele geçirdi. Bu sefer sırasında Osmanlı'nın yanında Mahmudî mirliği başta olmak üzere yine birçok Kürt mirliği bulunuyordu. Tebriz seferi dönüşünde Van kalesi ve şehrini Safevîler'den alan I. Süleyman böylece Van şehrini de Osmanlı sınırları içerisine katmış oldu. I. Süleyman'ın sefer sonunda İstanbul'a dönmesinin ardından Safevîler'in bu bölgedeki hâkimiyet kurma çabaları tekrardan başladı. Netice itibariyle dönemin iki büyük gücü olan Osmanlı ve Safevîler arasındaki mücadeleler ve savaşlar Kürt mirliklerinin hâkim olduğu topraklarda yani Kürt coğrafyasında meydana geldiği için bölgede büyük tahribatlara ve zararlara neden oluyordu. Bu çekişme ve çatışmalar Osmanlı ile Safevîler arasında 1555'in mayıs ayında yapılan Amasya anlaşmasıyla karara bağlandı. Bu anlaşma neticesinde Erzurum, Van ve Şehrezor bölgeleri Osmanlı'nın sınırlarına ait sayıldı[899].

Kürt mirlikleri Osmanlı hükümdarlığı altında genel olarak yarı-bağımsız bir statüye sahiptiler. Bunun sebebi 1514'de gerçekleşen Çaldıran savaşının ardından İdrîs-i Bedlîsî öncülüğünde Kürt mirlikleri ile Osmanlı arasında varılan anlaşmanın bir netcesiydi. Fakat bu durum Kanuni döneminden sonra Osmanlı padişahları tarafından uygulanmadı ve Kanuni'nin yazılı hale getirdiği diplomatik metinler görmezden gelindi. İran ile Osmanlılar arasında birer *sedd-i sedid* ve *hisar-ı hadid* haline gelen Kürt mirlikleri Osmanlı'nın yaptığı sefer ve savaşlara katılmak zorunda olduklarından dolayı büyük oranda yıprandılar. Nitekim bu ifadeyi ve Kürt mirliklerinin iki devlet arasında birer koruma kalkanı gibi olduğunu dönemin seyyahlarından Evliya Çelebi de seyahatnamesinde birkaç kez dile getirmiştir[900].

---

[899] Bu dönem hakkında geniş bir okuma için bkz. E. İ. Vasilyeva, "Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İran'ın Yapısı İçinde Kürtler (16.-18. Yüzyıllar)", **Kürt Tarihi**, E. İ. Vasilyeva (Ed.), Avesta, İstanbul 2010, s. 69-102; Kanuni Sultan Süleyman'ın Kürdistan'da yayılma siyaseti hakkında bkz. Herûtî, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", s. 339-343.

[900] Örneğin seyahatnamede ilgili kısımdan bir kesit şöyledir: *"Vilâyet-i Kürdistân dağistân u sengistân bilâd-ı bî-pâyân olmağile on iki gûne lisân-ı Ekrâd vardır kim birbirlerine elfâzları ve lehce-i mahsûsaları muğâyirdir kim niçesi birbirlerinin kelimâtların tercümân ile anlarlar. Memâlik-i azîmdir, bir ucu cânib-i şimâlde diyâr-ı Erzurûm'dan diyâr-ı Van'dan diyâr-ı Hakkarî ve Cizre ve İmâdiyye ve Musul ve Şehrezûl ve Harîr ve Ardalân ve Bağdâd ve Derne ve Derteng ve ta Basra'ya varınca yetmiş konak yer Kürdistân u sengistân add olunur kim Irâk-ı Arab ile Âl-i Osmân mâbeyninde bu kûh-ı bülendler içre altı bin aded aşâ'ir ü kabâ'il-i Ekrâd sedd-i sedîd olmasa kavm-i*

Aynı şekilde Osmanlı padişahı III. Murad devrinde saray katiplerinden olan Aziz Efendi tutmuş olduğu raporlarda mealen şu ifadeleri kullanmıştır. Sultan III. Murad döneminde de Acem ülkesine yapılan seferlerde Osmanlı ordusunun yarısından fazlasını Kürt mirleri oluşturuyordu. Hatta Veziriazam, Rumeli beylerbeyi ve Yeniçeri ağalarının sefere katılmalarına ihtiyaç kalmamıştı. Çünkü bu görevleri onların yerine Kürt mirleri ifa ettiler. Bütün bu fetihler esnasında Kürt mirlerinin teşkil ettikleri ordu elli altmış bin askerden oluşmaktaydı. Ancak daha sonraki yıllarda Üngürüs taraflarına yapılan seferlerde Kürt mirleri, Osmanlı beylerbeyinin elinin altında paymal oldular ve hak etmedikleri kötü muameleye düçar oldular. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde kendilerine tanınan statü ve imtiyazların aksine bölgede görev yapan Osmanlı beylerbeyleri Kürt mirlerinin yönetimlerine el koymak için kimini idarecilikten azlettiler ve kimini de sebepsiz katlettiler. Bir kısmı ise azledilme yahut katledilme korkusuyla ülkesini terk ederek yerini akrabalarına verdiler. Öte yandan Kürt mirlerinin her birinden ellişer altmışar bin kuruş alınıp, paraları kalmayınca ekstradan bir o kadar bin kuruş borca girip borç batağına girip fakir ve perişan düştüler. Bütün bunlardan dolayı o altmış bin Kürt cengâveriyle sefere giden Kürdistan mirleri geçen sene (1632) Hemedan ve Dergüzin seferinde altı yedi yüz adama ancak ulaşabildiler. Biçare Kürt mirleri geçen asırda atalarının sahip olduğu imtiyazlar kendilerine yeniden verilir ümidini taşırken, Diyar-ı Bekir beylerbeyi Hüsrev Paşa birkaç Kürt mirinin başını kesip gayret ve hamiyet sahibi Kürt kavmini ölüm mertebesine getirmiş bu şekildeki muamelesi Kürtler için ölüm üstüne ölüm getirdi[901].

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin içerisine girdiği gerileme dönemiyle birlikte Osmanlı idarecileri Kürt mirlerini birçok farklı durumu gerekçe göstererek azl etmeye başladılar. Osmanlı ordusunun katıldığı savaşlara katılmamak, Kürt mirlerinin kendi bölgelerinde devlete karşı başkaldırıları, Osmanlı devletinin siyasetiyle uyuşmayan tavırlar içerisine girmek gibi sebepler bunların başında yer almıştır. Örneğin, Bitlis hâkimi Mir Evdal'ın üzerine sefer yapılmasının sebepleri arasında komşu mirlerin onun hakkındaki şikayetleri Diyarbekir beylerbeyi Melek

---

Acem diyâr-ı Rûm'a istîlâ etmeleri emr-i sehl idi…". Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 55, 179.

[901] Azîz Efendi, **Kanûn-Nâme-i Sultânî**, s. 35-36.

Ahmed Paşa tarafından ileri sürülmüştür. Benzer şekilde Baban hâkimi Mir Bekir'in sınırlarını genişlettiği yönünde hareketlerini devlete isyan kabul ederek Bağdat beylerbeyi Hasan Paşa, Baban mirliğinin üzerine sefer düzenledi. Yine bu dönemlerde Soran mirliği hâkimi Mir Şemseddin Şêr, Safevîler'le olan ilişkisinden dolayı İran taraftarı olarak itham edilip öldürüldü. Bütün bu durumlar Kürt mirliklerinde hükümdarlığın başında bulunan mirin yönetiminin zayıflamasına, çoğu zaman kesintintiye uğramasına neden oluyordu. Bu da Kürt mirlerinin hâkim oldukları bölgelerde siyasi ağırlıklarını kaybetmelerine ve dolayısıyla mirlik içerisinde idari anlamda zayıflığa ve istikrarsızlığa neden oluyordu. Ayrıca Osmanlılar tarafından Kürt mirliklerinde istikrarsızlık ortamını oluşturmak için izlenen bir diğer siyaset ise mirlikler arasında nifak üzerinden rekabet ortamı oluşturmaktı. Kürt mirlikleri arasında oluşan ihtilafları giderek derinleştirmek ve birbirlerine karşı kullanmak bunlardan bazılarıydı. Örneğin dönemin Behdinan Kürt mirliği hâkimi Sultan Hüseyin'in Osmanlı adına 1537'de Safevî sınırları içerisinde bulunan Erdelan Kürt mirliğini istila etmesi, aynı şekilde Baban mirinin 1769'da Behdinan miri İsmail Paşa'yı görevinden uzaklaştırması bunun örneklerindendi[902]. Kürt mirlikleri kendilerine karşı yapılan haksızlıklar karşısında Osmanlı'ya zaman zaman baş kaldırdılar. Bunlardan en önemlilerinden biri Kilis mirliği hâkimlerinden Canpolat mirlerinin isyanıydı[903]. Nitekim bu isyanların şiddetli bir şekilde bastırılması da aynı şekilde Kürt mirliklerinin ya iyice zayıflamasına veya güçsüz bırakılmasına neden oluyordu. Genel olarak izlenen bu siyasetin neticesinde Osmanlı hâkimiyeti altında yer alan Kürt mirliklerinin hâkim oldukları bölgelerde zayıflamarıyla birlikte Osmanlı'nın da buralardaki nüfuzu artmış oluyordu. Nitekim Osmanlılarca belirlenen Kürt mirliklerinin statülerinin zamanla değişmesinin sebeplerinden biri de buydu.

Osmanlı devleti XVIII. yüzyılda ise genel olarak savaşlarda yenilgiler aldı ve toprak kaybetti. Siyasal yapı devamlı olarak dönüşümler geçirerek yeni biçimler aldı. İstanbul'daki merkezi yönetim yeni bir biçim alarak aslında kılık değiştirmişti. Aynı şekilde Osmanlı ekonomisinde de büyük değişiklikler yapıldı. Mal dolaşımı artmaya başladı ve dünya ekonomisi Osmanlı'ya daha çok etki eder hale geldi. Bu yüzyılda

[902] Herûtî, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", s. 346-347.
[903] Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistan**, s. 132-133.

Avrupa'da daha merkeziyetçi bir nitelik kazanmakta olan mutlak monarşiler ortaya çıktı. Osmanlılar da bir dereceye kadar bu sürecin içerisinde oldu[904]. XIX. yüzyılda da Osmanlı da her alanda büyük değişimler yaşanmaya devam etti. Bilhassa Avrupa'nın güçlü devletlerinde ulusal devlete doğru evrilim ile sanayi inkılabıyla birlikte seri üretime geçişler bütün dünyayı etkisi altına alan bir durumdu. Aynı zamanda Fransız devrimiyle birlikte ortaya çıkan milliyetçi akımlar neticesinde Osmanlı toprakları içerisinde başlayan ayaklanmalar Osmanlı'nın idari, siyasi ve askeri başta olmak üzere her alanda değişikliklere gitme arayışına itiyordu. Bu durum karşısında Osmanlı sarayı, dönemin ileri gelenleri devleti içerisinde bulunduğu keşmekeşlikten çıkarmanın yolu olarak modernleşmeyi ve merkezileşmeyi buna çözüm olarak öngörüyorlardı. Bunun üzerine dönemin Osmanlı padişahı III. Selim (1789-1808) merkezi otoriteyi tekrardan tesis etmek için birtakım reform hareketleri içerisine girdi. Bu yönde *Nizam-ı Cedid* adıyla yeni bir ordu kurdu. Bu ordunun masraflarını karşılamak için de *İrad-ı Cedid* adıyla bir hazine kurdu[905]. Bunların yanında daha pek çok reformalara imza atan III. Selim'den sonra ise tahta II. Mahmud (1808-1839) geçti. Osmanlı'nın son dönemlerinde içerisinde bulunduğu otorite zayıflığına istinaden merkezileştirme siyasetini mecburi kılan üç temel faktör mevcuttu. Bunlardan ilki, başına buyruk davranıp Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde güç sahibi olan ayanlar ve uzak bölgelerdeki güçlü valilerdi. Bunlardan ikincisi Fransız devriminin oluşturduğu milliyetçilik havasıyla bilhassa gayrimüslim milletlerin ayrılıkçı düşünceleriydi. Bunlardan üçüncüsü ise geniş bir bölgede hâkimiyet kurmuş ve kendilerine has bir sistemleri olan Kürt mirlikleriydi[906]. Osmanlı'nın diğer bölgelerine nazaran, Kürtler'in çoğunlukta olduğu bu bölgelerde hâkimiyet tesis etmiş Kürt mirlikleri, merkezden atanan idarecilerin yerine, kendilerine Osmanlı tarafından unvan verilmiş ve tanınmış olan bölgede etkili mir aileleri tarafından idare edilen yarı-bağımsız siyasi kurumlardı. Osmanlı sınırları içerisindeki Kürdistan coğrafyası üzerinde hâkimiyetini tesis etmiş çok sayıda Kürt mirliğinin satüleri, güçleri ve özerklikleri farklılık arz etmekteydi. Söz konusu Kürt mirlikleri bağlı oldukları Osmanlı beyberbeyleriyle olan ilişkileri başta ekonomik ve

[904] Donald Quataert, **Osmanlı İmaparatorluğu 1700-1922**, Ayşe Berktay (Çev.), İletişim, İstanbul 2011, s. 73-92.
[905] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 91-131.
[906] Cemal Ülke, "**Kürdistan Eyaleti'nin İdarî Yapısı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2016, s. 18-19.

askeri birtakım mevzular oluşturuyordu. Fakat Osmanlı'nın merkezi yönetimi güçten düştükçe Kürt mirlikleri de buna ters orantılı bir şekilde bölgelerinde hâkimiyetlerini arttırabiliyorlardı. Nitekim XIX. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren Cizre'de Azizan, Süleymaniye'de Baban, Hakkari'de Şenbû, Revanduz'da Soran, Müküs ve Van'da Müküs mirliklerinin güç kazanmaları bunlardan bazılarıydı[907].

II. Mahmud, döneminde de Osmanlı'yı her alanda etkisi altına alan reform rüzgârı Tanzimat Fermanı'yla daha da güçlendi. II. Mahmud, Kürdistan coğrafyasında yarı-bağımsız bir şekilde hâkimiyet kurmuş Kürt mirliklerini ortadan kaldırmak ve Kürdistan coğrafyasını doğrudan kendi hâkimiyeti altına almak istiyordu. Bu dönemde çıkan önemli isyanlardan biri olan Mehmed Ali Paşa'nın isyanına dışardan aldığı destekle bastırmayı başaran II. Mahmud, sivil ve askeri alandaki reform hareketlerini daha da hızlandırdı[908]. Nitekim Osmanlı'nın siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edildi[909]. Osmanlı devleti bu fermanla birlikte tekrardan payitahtın gücünü artırmak, otoriteyi kurmak ve ekonomik kaynak ve gelirler üzerinde denetimi sağlamak, gelirlerini artırmak ve ülkenin çeşitli yerlerindeki mahalli güçler üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Nitekim aynı dönemde Osmanlı devleti merkezileşme sürecinde yeni bir idari yapılanma sürecine giriyordu. Bu yeni oluşturulacak yapılanmayla ve reform hareketiyle birlikte merkez ve taşra yönetimi idari olarak yeniden düzenleniyordu. Bununla birlikte ülkede hukuk, askerlik, sanayi, maliye, eğitim gibi birçok alanda düzenlemeler yapılmaya devam ediliyordu. Bu düzenlemeler çerçevesinde vilayetin başındaki valilerin görevlerinde önemli değişiklikler ve kısıtlamalara gidildi. Valilerin görev ve yetkilerinin kısıtlanması, doğrudan merkeze bağlanmaları, mahalli güçler ve mirliklerin bölgedeki hâkimiyet ve otoritelerini kırmak için merkezden atamalar artırıldı[910]. Osmanlı topraklarının geniş bir alana sahip olması, yapılacakların geniş halk kitlesine yayacak, anlatacak ve yapılacakları doğru ve etkili bir şekilde aktaracak kalifiyeli yenilikçi kadronun

[907] van Bruinnessen, **Ağa Şeyh Devlet**, s. 268-271.
[908] Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, s. 117-120.
[909] Tanzimat ve Tanzimat'ın hukuk, hükûmet, kanunlaştırma çalışmaları, Hıristiyan halkların hukuki durumu ve eğitim gibi alanlarda getirmiş olduğu yenilikler ve ayrıca Tanzimat'ın uygulamada karşılaştığı başarısızlıkları için bkz. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 213-252.
[910] İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareler (1840-1880)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 32-33.

eksikliğinden dolayı Tanzimat'ın getirmiş olduğu değişiklikler her yerde aynı anda uygulanamadı. Bu sebepten dolayı ilkin Osmanlı'nın Avrupa kanadında uygulanmaya başlanan Tanzimat uygulamaları, Kürdistan bölgesine ancak 1845'te uygulanmaya başladı. Bu çerçevede Cizre Musul vilayetine bağlanırken Erzurum, Diyarbekir ve Van vilayetlerinde de birtakım idari dönüşümler oluşturulmaya başlamıştı[911].

Tanzimat'ın getirmiş olduğu birtakım düzenlemeler, Osmanlı'nın birçok bölgesinde muhalefet ve tepkilerle karşılanmıştı. Nitekim Kürt mirliklerinin hâkimiyet gösterdikleri sahalarda Tanzimat'ın getirmiş olduğu uygulama ve değişiklikler Erzurum, Van, Diyarbekir, Musul ve Bağdat vilayetlerine bağlı Kürt mirliklerinde çok sayıda başkaldırıların ortaya çıkmasına sebep oldu. Tanzimat uygulamalarına karşı en ciddi muhalefetler ve ayaklanmalar yurtluk-ocaklık ve hükümet statüsündeki Kürt mirliklerinde meydana geldi. Tanzimat'ın uygulamaları çerçevesinde ortaya çıkan değişikliklerden dolayı imtiyaz sahibi Kürt mirlerinin mağdur olma endişesi bu ayaklanmaların nedenleri arasındaydı. Çünkü ekonomik olarak geçimlerini bu düzen üzerine kuran Kürt mirleri, bunun dışında gelir sahibi olmadıklarından dolayı devlete yüklü miktarda borçluydular. Bundan dolayı genel olarak Osmanlı idari yapısında meydana gelen değişiklilerden Kürt mirleri ciddi şekilde rahatsızlık duydular[912]. Nitekim Baban mirliği hâkimi Ahmed Paşa'nın, Soran mirliği hâkimi Mir Muhammedê Kor'ın, Behdinan mirliği hâkimi İsmail Paşa'nın, Müküs mirliğinde Xan Mehmûd'un, Cizre Azizan mirliğinde Mir Bedirhan'ın ve Hakkari Şenbû mirliğinde Nurullah Bey'in isyan etmelerinde en temel sebep buydu[913]. Söz konusu isyanlar karşısında Diyarbekir'den hareket eden Osmanlı ordusu mezkûr mirlerin isyanlarını bastırdı. Böylelikle Kürt mirlikleri Tanzimat Fermanı uygulamaları çerçevesinde aşamalı olarak mirlik statüsünden düşürüldüler. Örneğin, Cizre mirliği 1847'de yeni idari düzene entegre edilirken,

---

[911] Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Tülay Ercoşkun (Der.), İmge, Ankara, 2007, s. 60-61.

[912] Ömer Toraman, "**Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulaması (1839-1864)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s. 131-138.

[913] Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 152-164; Sinan Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, Doz, İstanbul 2011, s. 193-228; Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları**, s. 106-117; Jemal Nebez, **Mîrê Kurd Mîr Mihemedê Rewandizî**, Hüseyin Kartal (Çev.), Rûpel, Stenbol 2015, s. 153-188.

Palu mirliği 1850'de, Baban mirliği ise 1851'de alınabilmişti[914]. Yurtluk-ocaklık veyahut hükümet sancak statüsünden düşürülen Kürt mirlikleri Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeni idari düzenlemde kaza olarak kaydedildiler[915]. Nitekim adı geçen Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra Diyarbekir eyaletiyle birlikte Hakkari, Muş ve Van sancakları ve Mardin, Cizre Bohtan kazaları birleştirilerek Kürdistan eyaleti oluşturuldu[916].

Böylelikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuruldukları kabul edilen Kürt mirlikleri İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler olmak üzere birçok farklı hanedanlığın hükümranlığı altında kimi zaman bağımsız kimi zaman ise yarı-bağımsız bir şekilde varlığını sürdürdü. Adı geçen hanedanlıkların ardından, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Osmanlı egemenliği altında yarı-bağımsız bir şekilde hükümranlıklarını sürdürmeyi kabul eden Kürt mirlikleri, Osmanlı döneminde birçok siyasi ve idari manevralardan geçtikten sonra nihayet XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarında tamamen tarih sahnesinden silinmiş oldular.

3.3. EDEBİ PATRONAJ GELENEĞİNİN KÜRT MİRLİKLERİNE YANSIMASI

Uzun bir geçmişin verdiği siyasi ve idari birtakım tecrübeler Kürt mirliklerinde oturmuş bir kurumsal altyapının oluşmasını sağlamıştı. Çalışmamızın ilk bölümünde hem siyasi hem de idari olarak tanımlamaya çalıştığımız Kürt mirliklerinin bu özelliklerinin üzerinde genel olarak durmuştuk. Nitekim Kürt mirlikleri hâkim oldukları bölgelerde kurmuş oldukları iktidarlarını pekiştirmek ve

[914] Murat Alanoğlu, "**Osmanlı İdari Sitemi İçerisinde Palu Hükûmeti**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s. 332-339; Ayrıca Cizre, Palu, Eğil, Bitlis ve Hakkari'nin bu süreçte yurtluk-ocaklık statülerine son verilmesi hakkında ayrıntılı bir okuma için bkz. Toraman, "**Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulaması (1839-1864)**", s. 66-159.

[915] XIX. yüzyılda Osmanlı reformlarının Kürt mirliklerine etkisi ve Kürt mirliklerinin lağv edilmesi hakkında bkz. Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, vol. 44, no. 2. March 2008, s. 237-258; Ayrıca birçok yerdeki mirler de devletle anlaşmaları üzerine mir unvanı yerine yeni oluşturulmuş olan kazalara maaşlı birer devlet memuru olan kaymakam unvanıyla tekrardan atandılar. Örneğin Bazîd mirliğinin son hâkimi Behlül Paşa, mirlik statüsünün ardından altı bin kuruş maaş ile Bazîd kazasına kaymakam olarak atanmıştır. Bkz. Yakup Karataş-Demet Dural Karasu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", **JASSS**, sayı 56, yıl 2017, s. 375.

[916] Kürdistan eyaleti ve idari yapısı için bkz. Ülke, "**Kürdistan Eyaleti'nin İdarî Yapısı**".

meşru bir zemine oturtmak için ortaçağ İslam dünyasında kurulu olan düzen içerisinde, birtakım unsurlara ihtiyaç duydular. Bunlardan biri de, ilmi ve edebi alana sahip çıkmak, devletlerinin bekası için bu alanlarda insan yetiştirmek ve ilim adamları ve edebiyatçıları himaye etmekti. Bu bağlamda Kürt mirliklerinin ilk dönem muktedir formları olan birçok tevâif-i mülûk hanedanlıklar ve ardından yaşamış oldukları devlet tecrübesinde patrimonyal çerçevede çok sayıda edip ve şair söz konusu Kürt hanedanlıkların saraylarında himaye gördüler. Nitekim bu himayenin karşılığı olarak hamilik yapan Kürt hükümdar ve saray eşrafı edip ve şairlerin kendilerine ithafen kaleme aldıkları telif eserlerle onure oldular. Ancak söz konusu hanedanlıklar ve devletin ortadan kalkmasından sonra İran Moğolları'nın Kürdistan coğrafyasında oluşturmuş oldukları idari yapılar çerçevesinde ortaya çıkan Kürt mirlikleri -Osmanlı'nın söz konusu bölgede hâkim oluncaya kadar- sırasıyla İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler gibi İranî(leşmiş) hanedanlıklarla ilişkili olarak bazen bağımsız bazen de bağımlı dönemler geçirdiler. Bu sebeple mezkûr İranî(leşmiş) hanedanlıkların Kürdistan coğrafyasında hâkimiyet tesis ettikleri XIV ve XV. yüzyıllarda verdikleri zarar ve ziyanlar, oluşturmuş oldukları tahribatlar ve bunların sonucunda ortaya çıkan zayıf bir yapının ve siyasi fetretin edebiyata yansıması da aynı şekilde olmuştur. Daha açık bir ifadeyle, söz konusu iki yüzyılda Kürt edebiyatında ya hiç eser telif edilmemiş ya da kaleme alınan az sayıdaki eser bu coğrafyada yaşanan karmaşa, tahribat ve savaşlar neticesinde hayatta kalmayı başaramamıştır. Nitekim Kürt siyasi ve kültür tarihi açısından *Fetret Devri* olarak nitelendirebileceğimiz bu dönemin ardından Kürt mirlikleri açısından Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte yeni bir sayfa açılmış oluyordu.

Mirliklerin ilk formaları olan Mervanî, Şeddadî, Revvadî, Hasanveyhî ve Fadleveyhî gibi Kürt hanedanlıklarında ve Eyyûbî devletinde dil ve edebiyat Arapça ve Farsça iken Osmanlı hâkimiyetine denk gelen zaman diliminde yani XVI. yüzyıldan itibaren Kürt mirliklerinde dil ve edebiyat Kürtçe olarak edebi eserlere yansımıştı. Elbette bu durumun oluşması uzun bir zaman diliminde bahsi geçen mirliklerde kazanılan birtakım tecrübeler, siyasi ve idari kazanımlar ve saray kültürünün getirdiklerinin sonucuydu. XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Kürt mirliklerinin, ortaya çıkışları ve kurumsallaşmaları bu durumun oluşmasında büyük paya sahipti. Nitekim zamanla Kürt mirliklerinin, idare merkezlerini bayındır hale

getirerek ve şehir kültürünü oluşturarak, edebi atmosferi güçlendirecek ve buna zemin teşkil edecek saray, saray kültürü, eğitim kurumları olan medreseler, çeşitli imar faaliyetleri tesis edilerek bir yandan şehirler abad edilirken öbür yandan ilim adamları, edebiyatçılar ve sanatçılar için uygun koşullar hazırlanmış oluyordu. Böylelikle bu uygun koşullara kayıtsız kalmayan ilim adamları ve edipler hamilerine şükran göstergesi olarak ilmi ve edebi eserler kaleme aldılar ve himayelerinde bulundukları makam ve güç sahibi patronlarına sundular.

Osmanlı dönemi Kürt mirliklerinde Kürtçe dilinde derli ve hacimli eserler kaleme alınmaya başladı. Nitekim Kürdistan coğrafyasının güney kesimlerinde hâkimiyetlerini tesis etmiş olan Baban, Mukrî ve Soran mirliklerinde bunun ilk örnekleri görülmeye başladı. Nitekim Şeref Han-ı Bedlîsî, Şerefname'de ortak kökten gelen bu mirliklerin ilk dönemleri anlatırken şöyle bir ifade kullanır: "*Kürt şairler onun [Baban mirliği hükümdarı Pîr Bûdaq b. Mir Ebdal (XV. yüzyıl)] hayatını, cesaret, yiğitlik ve cömertlik gibi niteliklerini şiirlerine konu edindiler. İpliğe takılan inciler gibi mısralar dizmeye başladılar. Bu şiir ve hikayeler dilden dile dolaştı. Şarkılar meclislerde ve şölenlerde hükümdarların ve beylerin huzurunda bunları Kürtler'e has makamlarla ve nağmelerle söylemeye başladılar*"[917]. Şerefname'de geçen anektottan anlaşıldığı üzere Osmanlı döneminin ilk dönemlerinde dahi Kürt mirliklerinde güçlü bir saray ve işret kültürünün olduğunu ve saray şairlerinin de Kürdî makamda eserler telif ettiklerini göstermesi son derece önemlidir. Yukarıdaki anektoda istinaden, Soran mirliğinin merkezi olan Herîr'de[918] 'Eliyê Herîrî bilinen ilk Kürtçe şiirler kaleme almış şairdir. Mezkûr şairin Soran mirliğinin başkenti olan Herîr'li olması yahut burada uzun süre bulunmasından dolayı Herîr nisbesiyle anılması onun şairlik yönü de göz önüne alındığında dönemin Sohran miriyle patrimonyal bir ilişkisinin olması kuvvetle muhtemeldir[919]. Nitekim

[917] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 319-320.
[918] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 311.
[919] Yûsuf, **Şaîrên Klasîk ên Kurd**, s. 14-15; Eliyê Herîrî'nin tam olarak nerelei olduğu konusu tartışmalı olmakla birlikte bazı araştırmacılar bu şairin Hakkari'nin bir köyü olan Herîr'den bazıları ise Erbil dolaylarında Kurmanc ve Soran Kürtlerinin kesiştikleri bölge olan Herîr kasabasından olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mezkûr şairin günümüze ulaşmış olan şiirleri ve dili göz önüne alındığında şairin Erbil civarında yaşamıl olması daha ağır basmaktadır. Şairin şiirleri ve hayatı üzerine yapılan son değerli çalışmalardan biri için bkz. Rizgar Cebarî, **Beşek le Gewherekanî Gencîneyî Dîwanî 'Eliyê Herîrî**, Malî Wefayî, Hewlêr 2020, s. 78-84; Bu çalışmamızda bizim de kanaatimiz bu yönde olduğundan dolayı söz konusu dönemde zikri geçen Herîr, Soran mirliği sınırları içerisinde olduğundan böyle mezkûr şairi bu mirlik adı altında değerlendirdik.

Osmanlı döneminin ilk zamanlarına tesadüf eden Kürt mirlikleri döneminde Kürtçeye verilen ehemmiyetin ilmi anlamda da birçok destekçisi olduğunu bilmekteyiz. Nitekim Palu mirinin kâtibi olan Şem'î Şerefname'nin çevirisinde, Kürdistan'ın en meşhur alimleri olan Molla Muhammed Berkal'î ve Molla Muhyiddin-i Cezerî'nin Kürt diline verdikleri önemi vurgulamıştır[920].

Osmanlı hâkimiyeti dönemine tesadüf eden ilk iki yüzyılda Kürt mirliklerinde içerik ve tür açısından orijinal eserler ortaya kondu. Bu türlerin ilki kaside ve gazel tarzı eserlerdi. Bunun başat sebebi Kürdistan coğrafyasında Kürtler'in birçok iktidarının yani sarayının bulunmasıydı. Ayrıca zaten İranî havzada bulunan Kürtler'in ilk dönem kendi hanedanlık devirlerinden itibaren kaside tarzına aşina olmaları tarihsel olarak da edebi bir sürecin içerisinde olduğunun göstergesi olmuştur. Nitekim Kürtçe ilk eserlerin verilmeye başlandığı bu dönemde Eliyê Herîrî, Mîr Ye'qûbê Zirkî, mürettep Kürtçe bir divan ortaya koyan Melayê Cizîrî, yine kaside türünde kendine has tarzıyla şiirler ortaya koyan Feqiyê Teyran bu minvaldeki önemli isimlerdir. Aynı şekilde değindiğimiz gibi Osmanlı hâkimiyetinin ilk iki yüz yılı içerisinde bulunan ve ilmi eserleri de Kürtçe kaleme alarak yeni bir ekol oluşturmanın yanında edebiyat sahasında ilk mesneviyi kaleme alarak yeni bir türün öncüsü olan Ehmedê Xanî bu dönemin bir diğer değerli şairi olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti altında Kürt mirliklerinin yaklaşık olarak geçirmiş oldukları üç asırlık dönemin üçüncü asrında ortaya çıkan eserler zayıflamış Kürt mirliklerinin birer aynası olarak ilk iki yüzyılın gölgesinde kalacak nitelikte daha düşük düzeyde ortaya konulmuşlardır[921]. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında ortadan kaldırılan mirlik statüleriyle birlikte Kürdistan coğrafyasında edebiyat daha çok Nakşibendi tarikatlarının oluşturmuş olduğu tekke ve dergahlarda yeni bir şekil almaya başladı. Bu dönemin sonlarına doğru Osmanlı devletinde matbaanın da yaygınlaşmasıyla birlikte patrimonyal düzendeki hami ve şair arasındaki ilişki de son

[920] İlgili kısım için bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50.
[921] Adak eserinde mirlikler döneminde oluşan klasik edebiyatı iki grupa ayırmıştır. XVI. ve XVII. yüzyılları ilerleme ve özgünlük dönemi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarını ise taklit dönemi olarak sınıflandırmıştır. Bkz. Adak, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk**, s. 186-187.

bulmuş oldu ve ortaya yeni yüzyılın getirmiş olduğu yeni iktidarlar ve patronlar egemen oldular[922].

Yukarıda genel olarak teorik çerçevesini çizmeye çalıştığımız Kürt edebiyatının Osmanlı hâkimiyetine denk gelen zaman diliminde Osmanlı sahası içerisinde kalan Kürt mirliklerini, aşağıda ayrı ayrı ele aldık. Kürt mirliklerinin genel olarak siyasi ve kültürel tarihine değindikten sonra bu mirliklerde himaye görmüş şairler ve hamilerine ithaf ettikleri eserleri patronaj bağlamında değerlendirdik.

3.3.1. Azizan Mirliği (XIII. yüzyıl-1846)

Azîzân, *Cizîr ve Bohtan* gibi isimlerle anılan bu Kürt mirliği kimi zaman kendi adına hutbe okutup sikke kestirmekle[923] en önemli Kürt mirlikleri arasında yer almıştır. Şeref Han-ı Bedlîsî, eseri Şerefname'de *Aziziye* adıyla ün yapmış Cizre Bohtan Kürt mirliği hükümdarlarını Cizre, Gurgil ve Finik mirleri olarak üç başlık altında incelemiştir. Cizre şehri mirliğin merkezi ve başkentini oluştururken diğer iki şehir ise mirliğin taşra kısmını oluşturmuştur. Coğrafya olarak adı *Cezîretu'l-Ekrâd*[924] olan fakat sonradan *Cezîretu İbn Ömer* olarak anılan bölgede hâkimiyet kuran bu mirlik bölgede Gurgil, Bereke, Erûh, Piroz, Badan, Tanz, Finik, Tor, Heytem, Şah, Neş Etil, Ermişat, Kiver, Dirde gibi önemli kaleleler ile çevresindeki köy ve nahiyeleri ellerinde bulundurmuşlardır[925].

Kürt topluluklarında görülen ve mirlik olarak adlandırılan bu idari yapılar birçok aşiretin bir araya gelmesiyle teşekkül eden kurumlardı. Nitekim Cizre Azizan mirliği de Bohtan konfederasyonu[926], Huseynî konfederasyonun kolları olan

---

[922] Matbaanın yeni bir düzen oluşmasındaki önemi için bkz. Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, Metis, İstanbul 2014.

[923] Örneğin Cizre'de bu mirliğe hükümdarlık yapan Mîr Evdalê Botî'nin kendi döneminde birini Cizre'de diğerini ise Siirt'te kestirmiş olduğu sikkeler için bkz. Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî", s. 119-124.

[924] Abbasîler döneminin önemli coğrafya alimlerinden olan İbn Vâzıh el-Yakûbî (ö. 292/905) Cizre'yi Buhtî Kürtleri'nin en önemli yerleşim yerlerinden biri olarak belirtmiş ve buranın adını da "Cezîretu'l-Ekrâd" olarak ifade etmiştir. Daha sonradan Eyyûbî dönemi tarihçilerinden olan İbn Şeddâd (ö. 684/1285) ise bu coğrafyanın adının "Cezîretu İbn Ömer" olduğunu, Kürtler'in burada çoğunluğu ellerinde bulundurduklarını belirtmiştir. Bkz. İzzeddîn Muhammed b. Ali İbn Şeddâd, **el-A'lâk el-Hatîra fî Zikri Umerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre**, Yahya Zekeriyya Abbâre, Dımaşk 1978, c. III/I, s. 7.

[925] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 160-164.

[926] Şerefname'de bu aşiret için şu ifadelere yer verilmiştir: "*Buhtî aşireti Kürdistan'da cesaret ve yiğitlikle ün yapmış, askerlik, süvarilik ve atılganlıkla tanınmıştır. Onlar değerli silahları, iyi savaş*

Şehriyorî, Şehrilî, Gurgîl, Istorî aşiretleri, Yezidî konfederasyonun kolları olan Nividkavun, Şoreş, Heyvdil aşiretleri, Cilkî Aşireti, Şildî Aşireti, Garisî ve Kirşî aşiretleri, Dunbuli, Nokî, Mahmudî, Şeyh Terenî, Masikî, Reşikî, Mih Nehran, Peykan, Belan, Belasturan, Şirviyan, Duturan aşiretleri ile, Finik ve çevresine hâkim olan Bejnevî, Şikakî, Miran ve Goniye aşiretleridir[927].

Azizan Kürt mirliğinin en önemli aşiretlerinden bir olan Bohtan aşireti Mervanî hanedanlığı döneminde dahi büyük bir güç sahibi olarak Hakkari ve Musul bölgeleri arasında iktidarlığını elinde bulundurmuştur. Bütün hanedanlıklarda hükümranlık alameti olarak soy ve nesebi götürebildiği kadar eskiye götürme ve büyük şahlara bağlama geleneği bu mirlikte de göze çarpmaktadır. Bir rivayete göre Buhtîler'in soyu Babil hükümdarı İmparator II. Nabukednezzar lakaplı Buhtu'n-Nasır'a ulaşırken sonraki dönemlerde bu mirliğin hükümdarlarının soyu Emevî halifelerinde Halid b. Velid'e dayandırılmıştır[928].

Çalışmamızın birinci bölümünde XVI. yüzyıla kadar genel olarak değindiğimiz Kürt mirliklerinin siyasi tarihinden dolayı burada kısaca XVI. yüzyıl öncesine değinip ardından Osmanlı döneminde Azizan mirliğinin siyasi tarihine kısaca değineceğiz. Kürt tarihi alanında önemli bir eser olan Şerefname'nin bildirdiğine göre Azizan mirliğinin tarihteki ilk kurucusu Süleyman b. Halid'dir[929]. Aziziye adıyla ün yapmış olan mirliğin ilk hükümdarı ise onun oğlu Mir Abdulaziz veya İzzeddin el-Buhtî'dir[930]. Bohtan/Buhtan aşiretinin bölgedeki Cizre ve çevresindeki hâkimiyeti Abbasîler'e kadar gitmekle beraber kurumsal olarak idari anlamda yönetimi ellerine aldıkları dönem İran Moğolları/İlhanlılar'ın XIII. yüzyılın sonlarına doğru bölgede zayıflamasıyla birlikte iktidarı ellerine almakla oluştu. Dönemin Finik Kalesi hâkimi olan İzzeddin Buhtî Hasankeyf'te hükümdarlık süren ve Eyyûbi Devletinin devamı niteliğinde olan Melikan Mirliğinden yardım alarak

---

araçlarını, özellikle Mısır kılıcı ile Dımaşk mızrağını çok yüksek fiyatlara satın alırlar ve kendi aralarında bunu itibar vesilesi sayarlar. Savaş zamanı düşman karşısına birlikte direnç ve vakarla dikilirler. Bu açıdan Kürdistan'ın öteki aşiretleri arasında seçkin bir yere sahiptirler." Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 161.

[927] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 162-164; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 755-756.

[928] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 161; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 115.

[929] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 161, 164.

[930] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 165.

İlhanlılar'ın Cizre naibi Beklemiş'i öldürerek şehri 738/1337-1338 senesinde ele geçirdi. Böylece Cizre ve çevresinde İlhanlılar'ın devri kapanmış olurken Azizan mirliği tekrardan bağımsız bir şekilde iktidarı ellerine geçirmiş oldu. Birçok Kürt aşiretinden müteşekkil olan Azizan mirliği XIV. yüzyıldan itibaren idari anlamda tam bir düzene oturduğu kabul edilmektedir. Timur'un bölgeye gelişine kadar iktidarı ellerinde bulunduran Azizan mirleri Memlukler'le aralarını iyi tutmaya çalışmış ve onlara gönülden bir bağlılık duymuşlardır[931].

Timur 796/1393-1394 senesinde Mezopotamya'ya geldi ve burada kendisine itaat etmeyen hükümdarların şehirlerini yerle yeksan ederek hükümdarlıklarını dağıttı. Dönemin Cizre hâkimi Mir İzzeddin Ahmed ilkin kendisine itaat etmesine rağmen sonradan Cizre'nin dayanıklı ve yüksek surlarına güvenerek bir elçinin mallarına el koydu ve böylece aralarındaki anlaşma bozuldu. Bunun üzerine Timur'un ordusu Cizre şehrine girerek şehri yağmalayıp topladıkları mal mülk ve çeşitli hayvanlarla şehirden ayrıldılar[932]. Timur'dan sonra büyük bir karmaşa içine giren Cizre, sonraki mirler döneminde tekrardan toparlanyı ve otoritesi tesis etmeyi başardı. Karakoyunlular döneminde bağımsızlığını devam ettiren Azizan mirliği 855/1451 senesinde Akkoyunlular'ın saldırısına uğradı. Akkoyunlu askerleri Cizre ve çevresini yağmalayıp Buhtî Kürtleri'nden birçoğunu öldürdükten sonra Akkoyunlu Uzun Hasan'ın ordusu Azizan mirliğinin bir diğer kolu olan Siirt'e saldırdı ve şehri yağmaladılar. 873/1468-1469 senesinde ise Uzun Hasan, Cizre şehrini tamamıyla Azizan mirliğinin elinden almak için şiddetli bir şekilde şehre saldırdı ve kanlı bir şekilde şehri ele geçirmeyi başardı[933]. Akkoyunlular'ın bölgede yaklaşık otuz yıl hâkimiyet sürmesinden sonra Emir Şeref b. Emir Bedir, Kürt aşiretlerini tekrardan etrafında toparlamayı başararak şehri Türkmenler'den geri aldı[934]. Nitekim bu dönemin Cizre hâkimi Mir Şeref'in bu kahramanlığın Melayê Cizîrî'nin şiirinde şu şekilde yansımıştır[935]:

Sef sef mi dîn Hindî û Zeng Cengîzi hat Teymûrê Leng

[931] Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 116-121.
[932] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 166-168.
[933] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 169; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 126.
[934] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 170.
[935] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 140.

Xef wan reşandin dil xedeng teşbîhê tîrên Xan Şeref[936]

Şah İsmail'in İran sahasında yükselen bir güç olmasıyla Akkoyunlular tarih sahnesinden silinmiş oldular. Bu kez bölgede Şah İsmail baskısı ciddi bir şekilde görülmeye başladı. Ancak Şah İsmail'in üç kez ardı ardına Azizan mirliğinin merkezini ele geçirmeye yeltenmesine rağmen her üç seferde de büyük bir yenilgiyle geri çekilmek zorunda kaldılar ve bir daha Cizre'yi ele geçirme teşebbüsünde bulunmadılar[937]. Safevîler ve Osmanlı mücadelesini tezimizin birinci bölümünde geniş bir şekilde ele aldığımızdan dolayı burada tekrar değinmeyeceğiz. 1514 senesinden itibaren İdris-i Bedlîsî'nin öncülüğünde Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetini tanımış oldular. Yavuz Selim döneminden sonra oğlu Kanuni Süleyman zamanında Kürt mirlikleri ve Osmanlı devleti arasında ilişki kayıt altına alındı[938]. Osmanlı hâkimiyeti altında ilk dönemden itibaren *hükûmet* sancaklardan biri olan Azizan mirliği bu özelliğini XVII. yüzyılın ortalarına kadar da korumayı başardı[939].

Osmanlı devletinin Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra artık gerileme dönemine girmesiyle birlikte bu durum benzer şekilde Kürt mirliklerine de yansımıştır. Osmanlı'nın kaybettiği savaşların faturasını daha ağır vergilerle diğer bölgelerle birlikte Kürt mirlerinden çıkarmaya çalışması, Kürt mirliklerine ilkin verilen imtiyazlara uyulmaması ve kuralların mirlikler aleyhine ihlal edilmesi şeklinde devam etmiştir. 1629 senesinde hükumet sancağı olan Cizre Azizan mirliğinini elinden "azl u nasb olunmaz" hakkı ellerinden alınıp bu yetki padişaha geçmiştir[940]. Nitekim 1706 senesinde dönemin Azizan mirliğinin başına geçen Mir Bedirhan, III. Ahmed'e yazdığı bir arzuhalde Cizre Hükûmeti'nin eskiden sahip olduğu imtiyazların tekrardan kendisine verilmesini bildirmesi[941], Kürt mirliklerine XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı devleti tarafından ciddi derecede müdahale edildiğinin göstergesidir. II. Mahmut döneminde ise hayata geçirilen Osmanlı devletinin merkezileştirme politası sonucu Kürt mirliklerinin lağv edilmesinin

[936] "*Cengiz'in, Timur'un saf saf dizilmiş zenci ve siyah askerlerini gördüm / Xan Şeref'in okları gibi gönlü gizliden ok yağmuruna tuttular*."
[937] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 170.
[938] Kanuni'nin Kürdistan mirlerine verilen imtiyazları bildiren hükmün tam metni için bkz. Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 42-43.
[939] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, c. IV., s. 19; Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", s. 262-263.
[940] Abdullah Yaşın, **Tarih Kültür ve Cizre**, Kuloğlu Matbaacılık, Ankara 2007, s. 62.
[941] Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan**, s. 62-63.

uygulanması ile planıyla birlikte Kürt mirliklerinin Osmanlıya karşı başkaldırıları gerçekleşmeye başladı. Nitekim Azizan mirliğinin son yöneticisi Mir Bedirhan diğer Kürt mirlerinin ve pek çok aşiret reislerinin ittifakıyla gerçekleştirdikleri başkaldırı bir süre sonra çözüldü ve yenilgiyle sonuçlandı[942]. Son Cizre hâkimi Mir Bedirhan'ın Osmanlı ordusuna teslim olup İstanbul'a sürgün edilmesiyle birlikte Azizan mirliği de 1846 yılında tarih sahnesinden kalkmış oldu[943].

Genel olarak siyasi tarihini yukarıda ele aldığımız Azizan mirliği sosyal ve kültürel olarak zengin bir geçmişe sahip olmuştur. Şeref Han'ın eseri Şerefname'de bu beyliği Kürdistan'ın en büyük beş mirliğin içinde göstermesi bu mirliğin sahip olduğu toprak, ekonomik zenginlik ve sahip olduğu güç itibariyle olsa gerektir. Nitekim bu mirliğin sahip olduğu bu hususiyetler mimari, edebi ve ilmi sahada yansımasını bulmuştur. Mimari alanında birçok eser bırakan Azizan mirliği hâkimleri ülkelerine birçok medrese, han, hamam, yönetici sınıf için saray ve köşkler[944], kervansaray, köprü, cami, medrese, türbe, kale surları inşa ettirmişlerdir. Örneğin, bunlardan en ünlüleri II. Han Şeref'in 1508'de ülkesini Akkoyunluların elinden çıkardıktan sonra yapmış olduğu Medreseya Sor[945], 1437-1450 yıllarında Mir Abdal ibn Abdullah Seyfeddin Bohti tarafından inşa ettirilen Abdaliye Medresesi[946], Mir Muhammed ibn Mir Şah Ali Beg'in 1573-1574 yıllarında inşa ettirdiği Süleymaniye Medresesi, Mir Mecduddin ibn Abdulaziz ibn Süleyman el-Bohti'nin yaptırmış olduğu Mecdiyye Medresesi, Mir Nasır'ın Tanzê'de yaptırmış olduğu

[942] Osmanlı belgelerinde Bedirhan Bey'in müttefikleri olarak görülen Kürt mirlerinin, aşiret reislerinin ve eşraf ailelerin isimleri şu şekilde sıralanmıştır: "Müküs'te Xan Mehmûd ve kardeşleri Xan Evdal, Evdirrezzak, Derviş Bey, Şêxo Bey ve Seyfeddin Bey; Hakkari'de Nurullah Bey; Hertoşi aşiretinden Ömer Ağa; Van'dan Timurzade, Topçubaşızade ve Hamiscizade aileleri; Kisan'da Halid Bey; Malazgirt'de Hasanan aşireti reisi Xalitê Rizgan Ağa; Muş'ta Şerif Bey; Ahlat'ta Mustafa Bey; Pervari'de Abdulsamed Bey; Mardin'de Havı Es'ad Bey; Midyat'ta Osman Hasan; Siirt'te Ali Ramo; Garzan'da Derviş Bey; Behdinan'da Amêdiyeli İsmail Paşa ve Zeynel Bey; Soran'da Revanduzlu Resul Bey ve Baban'da Süleymaniyeli Ahmed Paşa. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan**, s. 279-280.

[943] Cizre mirliğinin son beyi Mir Bedirhan hakkında bkz. Lütfî (Ahmed Ramiz), **20. yy'ın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek Emir Bedirhan**, bgst, İstanbul 2007; Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Sürgün Yılları**, Ankara 2003.

[944] Ehmedê Xanî'nin yazmış olduğu Mem û Zîn adlı mesnevideki olayların Cizre'de yaşanması, mesnevinin kurgusunda yer alan Cizre mirinin sarayı, köşkleri dönemin edebiyatında yankısını canlı bir şekilde bulmuştur. Bazîd mirliği ve Ehmedê Xanî bölümünde bu konular üzerinde durulacaktır.

[945] M. Zahir Ertekin, "**Cizre'deki Mimari eserler**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005, s. 26-29.

[946] Baluken, "Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî", s. 120-121; Ertekin, "**Cizre'deki Mimari eserler**", s. 36-40.

Nasıriyye Medresesi, Mir Bedreddin b. İsa ibn Mecduddin'in yaptırmış olduğu Mizgefta Mîrekan (Meydan Camii), yine bu mirliğin hâkimleri tarafından 1545'te inşa ettirilen Seyidan Camii, 1660'ta inşa ettirilen Mizgefta Bilind Camii (Mescidu'l-Ulya), Mem û Zîn Türbesi[947], Mela Ehmedê Cizîrî Türbesi[948], İsmail Ebu'l-'İz el-Cezerî Türbesi, Mir Abdal Camii, Yafes Köprüsü, bu yapılardan bazılarıdır[949].

Azizan mirliği döneminde ilmi faaliyetler ciddi bir şekilde hız kazanmıştı. Örneğin, İzzeddin Yûsuf b. Hasan et-Tebrîzî eş-Şafiî el-Helvaî (ö. 802/1399-1400) dönemin büyük alimleri arasında yer almış, çeşitli yerlerde eğitimlerini tamamlamış bir alimdi. Timur'un oğlu Mirza Şahruh kendisini Tebriz'e davet etmiş ve himayesine almıştı. Kendisi bir süre orada yaşadıktan sonra Cizre mirliğine gelerek burada dersler vermeye başladı ve vefatına kadar burada yaşadı. Cizre mirliğinin bir diğer önemli alimlerinden olan Dımaşklı Ebu'l-Feyz Muhammed b. Ali el-Halebî eş-Şağrî 826/1422-1423 senesinde Hac ziyarinten sonra ilmi amaçlı geziler yaptı. Bu geziler esnasında özellikle Erbil, Musul, Cizre, Hasankeyf, Amid ve Ruha gibi şehirleri gezdi ve Kürt mirliklerinin himayesi altında bulunan medreselerde dersler verdi. Cizre'de bir müddet dersler verdikten sonra Behdinan mirliğinin başkenti olan Amêdiyye ve Akre'de dersler verdi ve burada 857/1453 senesinde vefat etti. Bu mirlikte bulunan bir diğer alim ise Bedreddin Hüseyin b. Yûsuf el-Hilatî el-Vestanî'dir (ö. 858/1454) ki Vestan'da dönemin önemli alimlerinden olan Şeyh Ahmed el-Giylanî'den fıkıh, hadis, nahiv, sarf ve meani derslerini almış, sonradan Tebriz'e giderek Şerif Veli b. Şerafeddin el-Hüseyin'den farklı ilimlerde birçok kitap okuduktan sonra yönünü Cizre'ye vermiştir. Azizan mirlerinden Mecdeddin el-Buhtî'nin yapmış olduğu Mecdiyye Medresesi'nde ve Mir Seyfeddin el-Buhtî'nin yapmış olduğu Seyfiyye Medresesi'nde müderrislik, aynı zamanda Cizre'nin kadılığını yapmıştır. Azizan mirliğinde bulunmuş ve müderrislik yapmış olan önemli alimlerden bir diğeri ise İbnu'l-Hallâl olarak nam bulmuş Zeyneddin Abdurrahman b. Muhammed el-Kazvinî el-Cezirî eş-Şafiî'dir. Bağdat, Halep, Kudüs ve Mısır gibi yerleri dolaşarak eğitimini devam ettirdi. Cizre'de bulunduğu müddet içerisinde müderrislik yaptı. Özellikle kıraat ilminde ön plana çıkan İbnu'l-Hallâl 837/1433-

[947] Ertekin, "**Cizre'deki Mimari eserler**", s. 40-41.
[948] Ertekin, "**Cizre'deki Mimari eserler**", s. 31-34.
[949] Cizre'deki mimari eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Yaşın, **Tarih Kültür ve Cizre**, s. 88-181.

1434 senesinde burada vefat etti. Kendi öğrencilerinden olan Nasireddin Ömer el-Marûnîsî de bu mirlikte bulunan önemli alimler arasında geliyordu. Nasireddin Ömer el-Marûnîsî ilmi eğitimini tamamlamak için diğer birçok İslam şehrini gezmiş, bu sırada hocası vefat edince dönemin Azizan hâkimi Mir Abdullah el-Bohtî kendisine haber göndererek hocasının yerine geçmesini teklif etmişti. Bunun üzerine el-Marûnîsî kendisine gelen teklifi kabul ederek mirinin hizmetine girmiş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan biri Muhammed b. Baheddin Muhammed el-Hemezanî'dir. Yine bir diğer öğrencisi olan Cemaleddin Abdullah b. Muhammed b. Hızır el-Goranî Cizre'de hocasının yanında yetişmiş, burada dersler vermiştir. El-Goranî, buradan Bursa'ya gitmiş, oradaki medresede dersler vermiş ve orada 894/1489 senesinde vefat etmiştir[950]. Cizre Azizan mirlerinin yüzyıllarca hüküm sürdükleri bu bölgelerde başarılı idari ve siyasi deneyimler kendisini ilmi sahada da göstermiş ve bu alanda hem içerden birçok ilim erbabı insanın yetişmesini sağlamış hem de sahip oldukları maddi ve manevi zenginlik sayesinde birçok alimin bölgeye gelmelerine ve buradaki mirlerin himayesi altına girmelerine vesile olmuştur.

Bütün bu faaliyetlerin gerçekleşmesinde iyi eğitim görmüş, yetenekli ve feraset sahibi mirlerin ülkelerinin başına geçmeleri de büyük rol oynamıştır. Örneğin Şeref Han-ı Bedlîsî eserinde Azizan mirlerinin ilim ve fazilet sahibi insanlara büyük önem verdiklerini belirtir ve örnek olarak Mir Bedir b. Şah Ali Bey'in hayatından bir kesiti şöyle verir[951]:

> *"Cezire hükûmetinin kendisine verilmesi konusunda bir Sultanlık emirnamesi çıkartmaya muvaffak oldu. Böylece uzun ömrünü bütün azim ve iradesiyle vilayetin yönetiminde geçirdi. Fakat kendisi meclislerde ve toplantılarda açıkça uyuşturucu madde kullanırdı. Meclislerde her gün beşyüz dirhemlik esrar tüketirdi. Kendisinin bu maddeden her gün sabah akşam kullandığı miktar ise yüz dirhem kadardı. Üstelik özel vekiline bu miktarı helal paradan ödemesini, asla şüpheli parayla esrar almamasını emretmişti… Bunun dışında şer'î emirlere ve dini hükümlere oldukça bağlıydı. Bilgin ve fazilet sahibi insanlara karşı sonsuz bir ilgisi olup onun zamanında Cezire'de hiçbir zaman onun dönemi kadar ilim ve fazilet sahibi insan birarada olmamıştı. Mevlana Muhamed Berkaleî, Mevlana Ebubekir, Mevlana Hasan Sorcî, zahir ve batın ilimlerinde dönemin bilginlerinin ve şeyhlerinin başında gelen Mevlana Zeyneddin Bibî, Mevlana Seyyid Ali ve eserleri alimler arasında dolaşan diğerleri bu alimlere örnek olarak verilebilir. Rivayete göre Mevlana*

[950] Cizre Azizan mirliğinde ilmi faaliyetler, burada yetişmiş veya sonradan bulunmuş önemli alimlerin eserleri ve hayatları hakkında bkz. Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", s. 127-128.
[951] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 173.

Ebubekir bir keresinde Mir Bedir'e çok kırılmış ve Cezire'den ayrılmaya karar vermiş. Bunun üzerine Bedir Bey eşraf ve ileri gelenlerle birlikte onun yanına gitmiş, kendisine hediyeler ve ikramlarda bulunarak sonsuz muhabbetini bildirmiş ve geri dönmesini sağlamıştır."

Yukarıdaki anektotta görüldüğü gibi Azizan mirliğinin hâkimi Mir Bedir ülkesindeki ilim erbaplarının gönlünü almak için onların kapısına kadar gitmesi, onları ülkelerinde çalışmaya teşvik etmek için mücadele etmesi hem ülkesini ilmi ve edebi anlamda ileri bir boyuta taşımış hem de dolaylı olarak kendi mirliğini, hükümdarlığını sahip olduğu alim ve fazilet sahibi insanlarla daha da desteklemiştir. Nitekim Cizre de birçok medresenin bulunması, kimi araştırmacılara göre Medreseya Sor'ın (Kırmızı Medrese) aslında Nizamulmülk tarafından inşa ettirilen ilk düzenli Nizamiye medreselerinden biri olması Cizre ve çevresinde ilmi anlamda bir ilerlemeyi sağlamakla birlikte beraberinde edep ilimlerinin de ilerlemesini sağlamıştır. Elbette daha önceden değindiğimiz gibi Kürt mirliklerinden geriye hükûmet defterleri, çeşitli kayıtlı belgeler ve edebiyat sahasını ilgilendiren çeşitli tezkireler olmamasından dolayı edebi çevrede olup bittenlerin detaylarından haberdar değiliz. Fakat elimizdeki mevcut Kürt edebiyatı tarihi kaynaklarına göre Ehmedê Xanî ve Feqiyê Teyran gibi ilk dönem önemli eserler vermiş Kürt şairleri de Cizre medreselerinde okuyup buralarda hocalık yapmışlardır. Bunların yanı sıra klasik Kürt edebiyatının lirik alanda önemli şairi Mela Ehmedê Cizîrî ve Remezanê Cizîrî gibi şairler bu mirlikten çıkan şairlerdir.

Azizan mirliğinde yetişmiş olan önemli şairlerden biri de ise Remezanê Cizîrî'dir. Remezanê Cizîrî'nin hayatı hakkında elimizde bir veri bulunmamaktadır. Elimizde övdüğü bir memduhu ve bir methiyesi olmadığı için kendisini edebi patronaj bağlamında ele almadık fakat bölgede yetişmiş bir şair olmasından dolayı da üzerinde durma ihtiyacı hissettik. Remezanê Cizîrî mahlasından tahmin edilebileceği üzere Cizre bölgesinden olması büyük ihtimal dahilindedir. Şöhreti Mela Ehmedê Cizîrî'nin "Ey nesîmê sibehê" ile başlayan şiirine tahmis yazması ve bu şiirin de Melayê Cizîrî'nin *Dîwan*'ının son sahifesinde yer almasıyla birlikte yayılmıştır. Fakat sonradan kendisi üzerine yapılan bir çalışmada beş şiiri daha tespit edilmiştir[952]. Elimizde yeterince şiiri bulunmamasına rağmen Remezanê Cizîrî'nin

[952] Ismaîl Badî, **Remezanê Cizîrî di Duyvçûn û Tuyjandineka Dîtir da Qeftek ji Helbestên Wî**, Zankoya Duhok, Duhok 2011, s. 12, 18-20.

altı şiirinin kalite olarak üst seviyelerde bulunması ve Kürt şiirinin piri kabul edilen Melayê Cizîrî'ye tahmis yazma cesareti göstermiş olmasından sebep denilebilir ki kendi döneminin önemli şairleri arasında yer almıştır. Aynı şekilde, ihtimal dahilinde, böylesi bir şairin Azizan veyahut herhangi bir Kürt mirliğinin himayesi altında bulunması, kendisine methiyeler dizmesi mümkün olmakla birlikte elimizde bunu ispatlayacak bir delil bulunmamaktadır[953]. Ancak eldeki mevcut şiirlerden daha çok Melayê Cizîrî gibi lirik tarzda şiirler yazan Remezanê Cizîrî kendi döneminin yüksek edebiyatını şiirlerinde yansıtması Azizan mirliğinde edebiyatın seviyesini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Azizan mirliğinin merkezi olan Cizre'nin yanı sıra mirliğin taşra kesiminde de önemli ilmi ve edebi merkezler oluşmuştur. Bunlardan biri Cizre mirliğinde hükümdarlık yapmış Mir Nasır, mirzadeliği döneminde (günümüzde Eruh'a bağlı bir köy olan) Tanzê'da idarecilik görevini yerine getirirken kendi adına yaptırmış olduğu Nasiriyye Medresesi bölgede ilmi bir havza oluşmasına ortam hazırlamıştır. Nitekim yine Eruh'ta önemli bir Kadiri tekkesi şeyhi olan Şêx Evdalê Şawirî (ö. 1701) bölgede tasavufi anlamda büyük bir etki yapmıştır. Şêx Evdalê Şawirî'nin torunlarından olan Şêx Ehmedê Feqîr (ö. 1832 sonrası) aynı şekilde dedelerinin kurmuş olduğu tekkede tasavvufi anlamda şeyhlik vazifesini yerine getirmiştir. Cizre mirliğindeki ilmi ve edebi atmosferde yetişmiş önemli mutasavvıf şairlerden olan Şêx Ehmedê Feqîr'in, birçok eserinin yanında, bir keşkülü, Arapça ve Farsça şiirlerle birlikte çoğu Kürtçe şiirlerden oluşan divanı mevcuttur[954]. Kendisinin şeyhliğinin yanında şair kimliğinin de olması çevresinde tasavvufla birlikte edebi bir etki de yapmıştır. Nitekim çocuklarından biri olan Şêx İbrahîm'de babası gibi şiirle meşgul olmuş ve geride küçük bir divançe bırakmıştır[955].

Benzer şekilde Eruh'ta oluşan ilmi, tasavvufi ve edebi atmosfer farklı birçok yerde kendisi göstermiştir. Bunlardan biri XVIII. yüzyılın ortalarında Behdinan mirliği sınırları içerisinde bulunan Zêbar bölgesinden Cizre mirliğine gelen Mela Huseyn'in ailesine, dönemin Cizre Azizan hâkimi Mir Mihemed Beg, dini

[953] Zülküf Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, Nûbihar, Stenbol 2014, s. 175-178.
[954] Hayrullah Acar, **Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr (Metn û Lêkolîn)**, Nûbihar, Stenbol 2016, s. 45-49.
[955] Acar, **Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr**, s. 51-52.

hizmetlerini gerçekleştirmesi için Zivingok köyünü[956] hibe etmiştir. Kürt edebiyat tarihinde önemli bir yeri olan Mela Huseyn'in oğlu olan Şêx Xalidê Zêbarî (ö. 1805) bu köyde dünyaya gelmiştir. Kürdistan'ın çeşitli köylerinde dini eğitimini alan Şêx Xalid, Musul'da Şêx Ehmedê Reşîdî'den tasavvufi icazetini alarak Kadiri tarikatında Cizre mirliğinin farklı köylerinde dini ve tasavvufi alanda hizmetlerde bulunmuştur. Tasavvufi kimliğinin yanında ilmi ve edebi yönü olan Şêx Xalidê Zêbarî gerisinde üç eser bırakmıştır. Bunlardan ikisi nesir şeklinde iken diğer eseri uzun bir manzum eser olarak kaleme aldığı Qewlê Newala Sîsebanê'dir[957]. Bu manzum eser özellikle Kürt medreselerinde yayılmış ve çokça okunan eserler arasına girmiştir[958].

3.3.1.1. Mela Ehmedê Cizîrî

Klasik Kürt edebiyatının en büyük şairlerinden sayılan aynı zamanda ilk mürettep divan sahibi olarak kayıtlara geçen ve daha çok Melayê Cizîrî adıyla meşhur olan bu şairin adı Ahmed'tir. Daha öncede belirttiğimiz gibi Kürt edebiyatında tezkirelerin olmayışı ve tarih kaynaklarının sınırlı sayıda olmasından dolayı mezkûr şair hakkındaki bilgiler yazılı belgelerden ziyade sözlü kaynaklardan kayıtlara geçmiştir. Yaşadığı yıllar hakkında elimizde kesin bilgiler olmamakla birlikte Kürt edebiyat tarihi hakkında yazmış olan birçok araştırmacı çeşitli tarihler belirtmişlerdir ki bunların başında Aleksandre Jaba'yla Kürt edebiyatı hakkında fazlasıyla eser toplayan Mela Mehmûdê Bazidî gelmektedir. Bazidî'nin yazmış olduğu söz konusu eserde kendisi Melayê Cizîrî'nin 556/1160 yılında vefat ettiğini iddia etmiştir[959]. Melayê Cizîrî'nin *Dîwan*'ını ilk defa matbu olarak İstanbul'da basan Mela Şefîq Ervasî 1919'da çıkan Kürdistan gazetesinin ilk sayısında "Şerbeta lam û bêyan ez bi cemala te nadim" ile başlayan şiirini verdikten sonra küçük bir haşiye şeklinde kendisi hakkında malumat vermiş ve tahmini olarak şairin XVI.

[956] Günümüzde Şırnak sınırları içerisinde bulunmaktadır.
[957] Adak, **Destpêka Edebiyata Kurdî**, s. 301-302.
[958] İlgili eserin edisyon kritiği için bkz. Ahmet Demir, **Qewlê Newala Sîsebanê**, Nûbihar, Stenbol 2012.
[959] Mela Mehmûdê Bazidî, "Rîsaleyeke di Behsa Şair û Mesnefê di Kurdistanê ku bi Zimanê Kurmanciye Cih û Kitêb û Şi'ir û Hikaye û Qiseyêd Wan Beyan Dike", içinde Mela Mehmûdê Bazîdî, **Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî**, Ziya Avci (Haz.), Stenbol 2010, s. 52-55.

yüzyılın hemen başlarında Cizre Bohti mirliğinde yaşadığını belirtmiştir. Mela Şefîq Ervasî'nin yazmış olduğu malumat bu şekildedir[960]:

> "*Bu zat-ı muhterem Kürd üdebasının şeyhi ve üstadı olûb ilim ve fazılda şöhret-şiar bir alimdir. Takriben beş yüz sene mukaddem, Cizîr prenslerinden ve Aziziye sülalesinden Emîr Şeref'in zamanına yetişmiş ve emîr-i mezkûrun pençe-yi kahramananesiyle Kürdistan'ın istirdadini ve Bohtî aşiretinin kılıçları sayesinde ma'rûf olan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın mağlubiyet-i fahişesini ve üç kere meşhûr Şah İsmail'in makhûriyet ve Kürdistan'ın istiklal ve istikmalini müşahede itmişdir*."

Melayê Cizîrî'nin Divanı'nın tam şerhini yapıp neşreden Mela Ehmedê Zivingî yaptığı şerhin mukaddimesinde mezkûr şairin 1500'den sonra yaşadığını ve 1640'da vefat ettiği belirtmiştir[961]. Diğer Kürt edebiyatı tarihçilerinden olan Elaeddîn Seccadî ve Sadiq Bahaeddîn Amêdî şairin 1407-1481 yılları arasında yaşadığını blirtmişlerdir[962]. Tehsîn İbrahim Doskî ise Mela'nın bir şiirinde geçen "*Ji herfan mah û salê ma, nehat der şiklê falê ma*" dizesinde ebced hesabına dayanarak doğum tarihinin 975/1567-1568 yıllarına tekabül ettiğini belirtmiştir[963]. Birçok farklı tarihlerin belirtildiği bu mevzu üzerine farklı görüşler olmakla birlikte Melayê Cizîrî'nin Divan'ında Kürt edebiyatının önemli bir diğer şairi Feqiyê Teyran'la 1031/1621 senesinde yapmış oldukları muşaare örneğinin olması ikisinin aynı dönemde yaşadığının en önemli kanıtı olarak elimizde bulunmakla birlikte Feqiyê Teyran'ın mezar şahidesinin 2013 yılında Müküs ile Hizan arasında bulunan Şandîs köyünde bulunmasıyla birlikte yaşadığı dönem kesinlik kazanmış oldu. Bu mezar şahidesine göre Feqiyê Teyran'ın ölüm yılı 1041/1632'dir[964]. Ayrıca yine Melayê Cizîrî'nin dönemin Hakkari mirliği beylerinden olan Mîr imameddin ile de karşılıklı muşaare örneğinin olması da Mela'nın XVII yüzyıl'da yaşadığını kesinleştirmektedir[965]. Bütün bunlardan özetle Melayê Cizîrî'nin XVI-XVII.

---

[960] bkz. **Kurdistan Gazetesi**, 30 Kanûn-i Sanî 1335, sayı 1, s. 6.
[961] Mela Ehmedê Zivingî, "Pêşgotin", **Gerdeniya Gewherî Şerha Dîwana Melayê Cizîrî**, c. I, Emîn Narozî (Haz.), Avesta, Stenbol 2013, s. 17-25.
[962] Elaeddîn Seccadî, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, Întîşaratê Kurdistan, Senendec Kurdistan 1389, s. 188-189; Sadiq Behaeddîn Amêdî, **Hozanvanêt Kurd**, Zeynelabidîn Zinar (Haz.), Pencînar, Stocholm 1998, s. 50; Cemal Ehmedî, **Tarîxê Edebiyatê Kurdî ez Ağaz ta Cengê Cihanê Evvel**, İntişarat-ı Gûtar, Senendec 1390, s. 326-339; Feqî Huseyn Sağnıç, **Dîroka Wêjeya Kurdî**, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2002, s. 375-386; Maruf Xeznedar, **Mêjûy Edebî Kurdî**, c. II, Aras, Hewlêr 2002, s. 243-244.
[963] Tehsîn Îbrahîm Doskî, "Pêşgotin", içinde Melayê Cizîrî, **Dîwan**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2012, s. 17-23.
[964] Feqiyê Teyran'ın mezar şahidesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Adak, vd., "Gora Feqiyê Teyran", s. 111-120.
[965] Tehsîn Îbrahîm Doskî, "Sebûrî: Mîr 'Îmameddînê Hekkarî", **Nûpelda**, s. 22, Wan 2016, s. 65-69.

yüzyıllarda yaşamış olduğunu büyük olasılıkla da birçok araştırmacı tarafından kabul edilen 1572-1640 yılları arasında yaşadığını kabul etmekteyiz[966].

Cizre'de 1572 yılında dünyaya gelen Melayê Cizîrî'nin adı Ahmed'dir. Kimi kaynaklarda babasının adı da Mela Muhammed olarak kaydedilmiştir. Medrese hayatına Cizre'de başlayan Mela Ehmed bunun dışında Diyarbekir, Hakkari, Amêdiye ve Hasankeyf gibi yerlerde okumuş ve en son memleketi olan Cizre'ye geri dönmüştür. Melayê Cizîrî'nin hayatından bahsedilince okumak için gittiği iki yer olan Hakkari ve Amêdiye, dönemin en güçlü mirliklerinden olan Şenbû ve Behdinan mirliklerinin başkentleri olması ve dönemin önemli alim ve şairlerinin buralardan çıkması önemlidir[967]. Nitekim Cizre'ye dönen Mela, burada mirliğin himayesinde bulunan Medreseya Sor'da dersler vermiştir. Şairliğinden dolayı sahip olduğu üne muhtemelen Şerefname'nin bitiriliş tarihi olan 1597 senesinden sonra kavuşan Mela bu yüzden bu eserde mevzu bahis olmamıştır, denilebilir. Kendi şehri olan Cizre'de 1050/1640'da vefat eden Mela'nın kabri Medreseya Sor'un alt katında yer alan Cizre mirlerine ait mezar odasının içerisindedir[968].

Mir ve şair arasındaki iki yönlü patrimonyal bir ilişkiyi meydana getirmekteydi. Şair kendisine himaye gördüğü bir mekân, eserlerinin korunması için bir sığınak, nam ve şöhret, mal ve mülk gibi dünyevi kazançlar elde ederken üdeba ve şuaraya sahip çıkan hükümdar ise namını gittikçe yayıyor, dolaylı olarak da iktidarını daha güçlü ve meşru bir zemine oturtmuş oluyordu[969]. Patrimonyal sistemin hâkim olduğu bu dönemde yüksek kültür hâkimiyetin bulunduğu saraylarda yer edinmişti. Öyle ki en iyi şairler, en iyi alimler, en iyi edipler, en iyi sanatçılar ve diğerleri servet ve meziyetin kaynağı, şan ve itibarın yeri olan sarayın birer öğesi

[966] Adak, Melayê Cizîrî'nin yaşamış olduğu dönem üzerine çeşitli tartışmaların hepsini bir arada vermiş, makul olan tarih aralığını ise çeşitli görüşleri değerlendirdikten sonra XVI ve XVI. yüzyıllar olarak kabul etmiştir. Bkz. Adak, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk**, s. 208-215; Aynı şekilde Qanatê Kurdo da aynı şekilde bu tartışmalara yer vermiş ve özellikle Rusya'daki araştırmacıların görüşlerine yer ayırmıştır. İlgili kısım için bkz. Qanatê Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, Lîs, Stenbol 2010, s. 117-120.

[967] Ayrıca Mela'nın bu mirliklerde okumasının neticesi olarak muhtemelen bu mirlikte şairler ve mirlerle olan bağlantısından dolayıdır ki kendisinin *Dîwan*'ının ilk istinsahları (Teyyar Paşa ve oğlu İsmail Paşa örnekleri vd.) bu mirliklerde ortaya çıkmıştır. Melayê Cizîrî'nin hayatı üzerinde tartışılması ve aydınlatılması gereken önemli noktalardan biri de bizce budur.

[968] Zivingî, "Pêşgotin", s. 19-25; Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 117-123; Seccadî, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, s. 188-211.

[969] İnalcık, **Şair ve Patron**, s. 11.

durumunda idiler. Elbette bütün bunlar iktidarın yani genel anlamda gücü elinde bulunduran hükümdarın, özel anlamda ise Kürt mirliklerinde hanedan sahibi mirin elindeydi. Hanedanlık sahibi hüner sahibi insanlarla övünürken buna paralel olarak da hüner sahibi insanlar da gücün gölgesinde yaşamaktan yani sarayda bulunmaktan büyük gurur duyarlardı. Nitekim Melayê Cizîrî de bu bağlamda kendi şiirlerini çalan ve kendisinin olduğunu iddia eden Ahmed adındaki bir şaire karşı yazdığı hicviyesinde kendisini hanedanlığın başkenti olan Cizre şairi olarak gösterip bundan övünçle bahsedip üstünlüğünü rakibine karşı dile getirmiştir. Aynı zamanda şiirlerini kendisininkiymiş gibi okuyan Ahmed adındaki diğer şairi hicvederken onun özellikle Finik'te bulunduğunu vurgulayarak aslında onun bir taşra şairi olduğunu, mirliğin merkezi olan Cizre'nin yani hükümdarın bulunduğu ve gerçek himayenin bulunduğu yerin ancak ceylanların, irem bağlarının ve her türlü güzelliğin yanı sıra gazel ve kasidelerin yani şiirin ve sanatın mekânı olduğu ifade etmiştir. Devamında ise kendisine rakip olarak dahi kabul etmediği şairi küçümseyip onun bulunduğu taşra olan Finik'i ise sık ağaçların bulunduğu küçük bir koruluk alan (dehl) olarak tasvip ederken oranın medeniyet diyarı olmadığını da söylemiş oluyordu. Bu sebepten dolayı güzelliklerden yoksun olan Finik'te eli açık, ihsanı bol, kerem sahibi hamilerin olmadığı bu şehirde ortaya koyduğu metaın (hüner) de bir değeri olmayacağını dile getiriyordu[970]. Ayrıca Melayê Cizîrî şiirlerini kendi malı gibi gösteren bu şairin kendi seviyesinde bir şair olsaydı zaten bu durumda onun da Cizre'de yani büyük mirin gölgesi ve himayesi altında yaşayacağını, onun lütfuna mazhar olacağını ifade etmiştir[971]:

Qewî meşhûr e Mela namê te ye xemset'eşer

Tu bi şi'ra ne te gotî xwe dikî qend û şeker

Durrê na-sufte dihonî me nedî mislê te qet

[970] Klasik doğu şiir örneklerinde merkez-taşra tartışması her zaman gündemde olan bir konu olarak varlığını korumuştur. Merkez şairleri kendilerini taşra şairlerine göre üstün ve şehirli olarak görürlerken, taşra şairlerini ise kaba, cahil, medeniyetten uzak şekilde görürler. Benzer şekilde taşra şairleri ise merkezi bir cazibe mekânı, kendilerini ise merkezin mahrumları olarak görürler. Taşra şairleri güç ve iktidarın yeri olan merkeze özlem duyup oraya karşı her zaman bir hayranlık duyarlar. Klasik edebiyatta merkez-taşra tartışmaları için bkz. Murat Öztürk, **Klasik Türk Şiirinde Merkez ve Taşra**, Kadim, Ankara 2016.

[971] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2012, s. 164-165.

Ne di semtê 'Ecemî de ne di iqlîmê Teter

Ev çi şi'r û xezel û medh û senayê xwe dikî

Di civatan we dibêjî me bi te'n û bi xeber

Ev çi teqlîd û şitat in çi bitat in tu dikî

Serî vê ra dihejînî bi du sed ah û keser

Tu dizanî Finika te ne mekanê xezelan[972] *e*

Çi buha tîne meta'ê te eya bê serûber!

Dest û payan ji berê zêde bikî dê te bikim

Mislê Hemmadê 'ereb her wekî şêx anî bi ser

Ehmed im sînesiper pêşberî tîra felekê

De'wedarê te me îro tu ji dehlê were der

Mela'nın şiirlerini çalan ve kendisine rakip olan Ahmed adındaki diğer şairi eleştiriken kendisinin Cizre'de yani hamisinin himayesinde bulunduğunu belirtirken "meta" kelimesiyle ince bir noktaya dikkat çekmiştir. Nitekim haminin olduğu yerde hünerin değer bulduğunu bilen ve patronaj düzeninin öneminden haberdar olan Mela, rakibinin bulunduğu taşra kasabasında şiire (durre nasufte honandin) ve sanata paha biçecek hünerden anlayan ve ona kıymet veren zürefa sınıfının olmadığından dolayı şiirlerinin (meta) alıcısı olmadığından bir geliri de olmayacağını aslında şiirin, şan ve şöhretin yerinin Cizre yani haminin oturduğu saray olduğunu dile getirmesi Melayê Cizîrî'nin patronaj şairi olmasını göstermesi açısından önemlidir.

[972] Melayê Cizîrî, şiirde geçen "xezel" kelimesini estetik bir şekilde kullanarak hem Finik şehrinin gazel (yani şiir) yurdu yani sanatın yeri olmadığı anlamını vermiş hem de iham sanatıyla gazal (yani ceylan) anlamıyla Finik şehrinin nazik ve zarif insanların yurdu olmadığını ifade etmiştir ki burdan maksat dönemin sanata, hünere ve şiire önem veren zürefa sınıfıdır.

Melayê Cizîrî'yi Cizre'de yani merkezde bulunuşundan övgüyle bahsederken aslında çok yönlü bir övgü içerisinde olduğunu görebilmekteyiz. Hanedanlığın bulunduğu sarayı ve şehri överken burda bulunanları da burda bulunmaya laik olduklarından dolayı övmektedir[973]. Bu sebeple hükümdarlığın bulunduğu merkez Cizre'nin yüceltilmesi dolaylı olarak haminin hem de şairin yüceltmesi şeklinde okunabilir. Nitekim Mela bir şiirinde Cizre'yi bir tek Azizan mirliğinin değil yedi kıtanın payitahtı olarak göstermesi de bu sebepten dolayıdır:

Ma Cizîrê şubhê darê textê heft iqlim bit

Hem bi hukm û seltenet Îskender û Fexfûr bi[974]

Melayê Cizîrî şiirlerinde daha çok lirik gazelleriyle ön plana çıkmışsa da ortaçağın patrimonyal dünyasında memduhları için de kaside yazmaktan geri durmamıştır. Divanında edebi patronaj çerçevesinde değerlendirebileceğimiz şekilde dönemin patronu, sarayın efendisi olan mire sunduğu iki kaside, bir muşaare ve bir de bahariye örneği bize bir şair olarak Melayê Cizîrî ve hamisi olan Azizan miri arasındaki patrimonyal bağı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Mela'nın şiirleriyle methettiği memduhları ile arasında edebi patronaj bağlamında açık bir bağ bulunmasına rağmen elimizde o dönemi aydınlatacak bir belge olmadığından dolayı kendisinin bu patrimonyal ilişkiden ne kadar kazançlı çıktığını yahut bir saray şairi olarak görev alıp almadığını, bu kasideler sayesinde taltif edilip de hükümdarın eliyle hangi payelere mazhar olduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Fakat İnalcık'ın eserinde belirttiği gibi, henüz matbaanın icat edilmediği ortaçağ döneminde ilmi ve edebi eserlerin müellifin geçimi için gelir kaynağı olarak yeterince imkan sağlamadığı dönemlerde hüner sahibi bilgin ve fazıl insanlar hükümdarın ve seçkin tabakanın desteğine muhtaçtılar. Sahibi-mülk olan hanedan sahibi ulema ve üdebanın en önde gelen hamisi ve velinimeti konumundaydı[975]. Bu bağlamda klasik Kürt edebiyatının zirve ismi olan Melayê Cizîrî'nin medhiye içerikli kaside ve kaside türlerinde görüldüğü itibariyle Kürt mirliklerinde sahibi-mülk olan mirlerin sarayında, meclislerinde veya divanlarında bulunması ihtimal dahilinde gözükmektedir. Yine Melayê Cizîrî'nin mir ailesinin özel aile kabristanının içinde gömülmüş olması

[973] Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, s. 136.
[974] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, Emîn Narozî (Haz.), Avesta, Stenbol 2012, s. 245.
[975] İnalcık, **Şair ve Patron**, s. 7-8.

bunun en net delilidir. Hayatta iken bulunduğu konum ölünce de devam etmiştir. Nitekim ortaçağ dünyasının saraylarında bulunan katip, müstensih, hattat, müzehhip, mücellit gibi hüner ehli görevlilerin bulunmasından dolayı hükümdarda beğenilen eserler istinsah edilir ve çoğaltılırlardı[976].

Melayê Cizîrî'nin Azizan mirine sunduğu kasidesinde uzun uzadıya hamisini överek methiyesinde başlamıştır. Yine daha çok İranî gelenekle İslam coğrafyasının şiirlerine yansıyan bir diğer geleneği şiirlerine uygulayarak hamisini büyük ve efsaneleşmiş İran imparatorlarıyla özdeşleştirerek onu şöyle yüceltmiştir[977]:

Xanê xanan lami'ê necma te her pir nur bî

Keştiya bextê te ez bayê muxalif dûr bî

Kewkeba se'da şeref tali' di nêv burca te bit

Da tinê j' çerxê bela şubhê mehê menzûr bî

Encûmê çerxê muheddeb her ji zatê tey şerîf

Kesbê enwarê bikin hetta ku nefxa sûr bî

Lew ziyaret asitanê tête şemsa dewletê

Da sehergahan ji dîdarê şerîf pir nûr bî

Extera te j' perdeya xeybê eger bêtin zuhûr

Dê bitin nisfi'l-nehar e we'r şebê deycûr bî

Ayetu'l-kursî û en'am heykela toxê te bin

Bê nihayet pir murad û bê 'eded mensûr bî

[976] Bu döneme Cizre mirliği hakkında elimizde bilgi mevcut olmadığından, hemen komşu mirlik olan Hasankeyf Melikan mirliğinde bu durum söz konusudur. Melikan hükümdarının emri altında bulunan saraya bağlı kütüphane ve kütüphane görevlileri için bkz. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 306-310.

[977] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 244-246.

Her kinarê wergerînî pê ve ‘ezm û himmetê

Rayeta fethê bi nesra lem-yezel menşûr bî

Paşê Newşîrwan dibêm dê hakimê ‘adil tu yî

Mislê Hatem dê bi danê der cihan meşhûr bî

Ma Cizîrê şubhê darê textê heft iqlim bit

Hem bi hukm û seltenet Îskender û Fexfûr bî

Mislê Cem cama zêrîn xalî nebî te j’ badeyê

Da ji xemra şadimanî daîma mexmûr bî

Ma di baxê ‘eyş û noşê her bi saz û erxewan

Kamiran û kamilbexş û dilxweş û mesrûr bî

Çendekî şirînpeser derbendê dîwana te bin

Bendê şapûrê te bin ta Xosro û Şapûr bî

Hindekî roj û şev in têk ‘îd û Leylu’l-Qedrî bin

Cam mudam pir bade bit lê ne j’ meya engûr bî

Şubhetê Rûhu’l-Qudûs ‘erdê tu pê lê dayîn

Sebze û reyhan û nesrîn û gulê menqûr bî

Her derê ne’lê feres şubhet Buraqê vê kevit

Çeşmeyê heywan ji wî ‘erdê mubarek fûr bî

Ma te 'umrê Xizr û Nûh û mulkê Zulqerneyn itin

Gunbeda çerxê mulemme' her bi te me'mûr bî

Xassê teşrîfê te bin derya û derbendê 'ecem

Daa xelatên her seher sed zerkeş û mexmûr bî

şeklinde devam eden kasidesinde hamisininin idaresinin hep yıldızlar gibi parlak ve muhalif olaylardan uzak olması dileğiyle başlarken sonrasında patronunu efsanevi karakterler haline adilliğiyle tanınan Nûşirevan'a ve cömertliğiyle tanınan Hatem'e benzetmiştir. Klasik methiye geleneğinde özellikle memduhların cömertlikleriyle ön plana çıkarılması, lütufkar, ihsanı bol ve kerem sahibi olarak tanıtılması ortaçağ İslam dünyası edebiyatının en bariz özelliklerinin başında gelmektedir. Aynı şekilde Mela, hamisinin saltanatını İskender ve Cem'inki gibi güçlü, hükümlerinin onlarınki kadar etkili olduğunu; sarayının divanında Sasani imparatorlarından Xosro ve Şapûr'un dahi kemendine bağlı olmalarını; kendisinin Hz. İsa'nın ölüleri canlandırdığı mucizesine atfederek kendisinin de bu özelliklere vakıf olduğunu ve onun sayesinde canlı ve ayakta durduklarını; Hz. Peygamber'i miraca çıkaran Burak misali atının ab-ı hayat suyunu bulacağını ve bu sayede kendisinin de Hızır ve Nuh peygamberler gibi uzun ömürlü olmasını ve Zulkarneyn gibi iktidarının hep mamur kalmasını temenni ederek uzun uzadıya hamisi meth etmiştir. Mela hamisi olan Cizre Azizan mirinin sarayında bulunma şerefini ise şu ifadelerle etkili bir şekilde dile getirmiştir[978]:

Gerçi der dîwanê hezret pir heqîr in şubhê mûr

Çeşmê min çeşmê Suleymanî bi halê mûrî bî

Ê ne wek goy bê ser û pa bêt di benda xizmetê

Ma di çewgana te her perkende û meqhûr bî

[978] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 246-247.

Ma lisanê min du'agoyê li derheq wesfê xan

Mezherê sirra kelamê wek direxta Tûrî bî

Her di medhê te 'w senayê sîne û qelbê Melê

Bê tefawut qulzema pir lu'luwê mensûr bî

Ji asitanê dewletê xayib nebî carek Mela

Da ji fermanê mukerrem dem bi dem me'mûr bî

Mela, methiyesinin devamında sarayda hümükümdarın (mir-patron) hizmetinde olmaktan duyduğu sevinci bir yandan hamisini yüceltip öbür yandan kendisini yererek dile getirmiştir. Mela mirin sarayında kendisinin aslında karınca misali değersiz olduğunu belirtirken ama aynı zamanda hamisini bütün hayvanların ve canlıların dilini bilen Hz. Süleyman'a benzeterek kendisini de Hz. Süleyman ve karıncalar arasında geçen olaya da atfederek, o karıncalar gibi Hz. Süleyman'ı (yani hamisini) görme şerefine nail olduğu için kendisini bahtiyar hissetiğini belirtmiştir. Aynı şekilde mirinin hizmetinde bulunmaktan gurur duyan Mela, kendisini tüm kalbiyle mirin hizmetine vermeyen kişileri de çevgan sopasının önünde hükümdarının celali ve kahrıyla parça parça olan topa benzetmiştir. Yine methiye geleneği içerisinde kasidenin sonunda vasıflarını saymakla bitiremediği hamisine dua ederek, duacı olduğunu belirterek hamisinin incilerle dolu deryalar gibi zengin olmasını dilemiştir. Elbette mir ve şair arasındaki patrimonyal ilişkinin kasideye yansımış şekillerinde klasik doğu şiirinin bir özelliği olarak şair hamisinin zengin, cömert, eli açık, keremi ve ihsanı bol olduğunu dile getirirken kendisine de bu deniz misali cömertlikten katre kadar bahrinin olmasını arzulamıştır. Mela, devamında ise patronunun emirlerini yerine getirerek patronun saray ve saltanatından uzak kalmamayı temenni ederek hamisine ithafen yazdığı kasidesini bitirmiştir.

Ortaçağda bir diğer kaside sunma dönemlerinden biri de bahar dönemleridir. İran ve Kürt coğraflarında genellikle bu Nevroz bayramlarına tekabül etmektedir. Nevroz bayramı ve kültürü Kürtler'in yaşamında önemli bir yer edinmiştir. Nitekim ilk Kürtçe mesnevi olan *Mem û Zîn* eserinde Nevroz sahnesi baharın gelmesiyle

taibatın hayat bulması, insanların tekrardan dışarıya çıkması, gençlerin aşklarını bulması, aşıkların sevgilileriyle Nevroz meydanlarında yüzyüze gelme imkânı bulması gibi sahneler önemli bir bölümü oluşturmuştur[979]. Klasik edebiyatta bahariye olarak da isimlendirilen bu tür kasideler şairlerin yeni hami bulma arayışında olduğu en iyi dönemlerden birine denk gelmektedir. Bu dönemde de hükümdar/hami meddahlarına bolca lütuf ve ikramlarda bulunmuşlardır. Nitekim Mela da kasidesinin sonunda hanedan sahibi mirinden bayram günü dolayısıyla lütuf ve ihsan kapısını açtığını ve kendisini yücelten Mela'ya istediği kadar kerem ve inamda bulunacağını belirtmiştir. Melayê Cizîrî de yazmış olduğu bahariye tarzında bir gazelinde bu arzusunu şöyle dile getirmiştir[980]:

Wer dilo da çîn temaşaya ciwanên çimen

Wê hilanî serbinaz û sayeban dayê niyaz

Zulf û sunbul moşkibûy û bisk û sosin surşirîn

Serwî bala sebzipûş û kilnişan û xunçebaz

'Îd e û mîrê me îro dergehê lutfê vekir

Go Mela hingî bixwazî dê bidim bes tu bixwaz

Melayê Cizîrî'nin şiirlerinde edebi patronajın yansımasının olduğu birçok beyit ve kaside tarzında şiirler mevcuttur. Nitekim bir diğer kasidesinde Mela övdüğü hamisinin adını vermediği için birçok araştırmacı tarafından şu beyit[981],

Ney tinê Tebrîz û Kurdistan li ber hukmê te bin

Sed wekî şahê Xorasanê di ferwarê te bî

tartışma konusu olmuştur. "Tebriz ve Kürdistan saltanatının hükmüne az geldiğini, yüzlerce Horasan şahının kendisine hizmetkar olmasını" şeklinde dile getiren Mela burada methedilen Kürt mirlerinin kendi döneminde Tebriz'e hâkim olmadıkları için

[979] Mem û Zîn'de Nevroz bayramı ile ilgili bölüm için bkz. Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, Jan Dost (Şirove û Kurdiya Îro), Avesta, Stenbol 2010, s. 197-207.
[980] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 110-111.
[981] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 241

yada bu kadar geniş topraklara sahip olamayacakları için övülen kişinin daha büyük bir padişah olduğunu akıllara getirmiştir. Bundan sebep, Melayê Cizîrî'nin memduhunun Cizre Bohtan mirleri olmadığı aksine Osmanlı veya İran hükümdarları olduğu yönünde tartışmalar gündeme gelmiştir. Söz konusu araştırmacılardan Hejar, bu memduhun Fatih Sultan Mehmed (1451-1481); Seccadî Timurlu sanatçıların büyük hamisi Hüseyin Baykara (1470-1506) ile Fatih Sultan Mehmed veya II. Bayezid (1481-1512); kimi tartışmalarda ise Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) olarak; Muhammed Emin Zekî Beg'de ise Zengiler'in emiri İmamuddin Zengi olarak yorumlanmıştır[982]. Nitekim beyitte Tebriz şehrinin geçmesi iki defa burayı ele geçiren Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferlerini akıllara getirdiğinden güçlü bir ihtimal sayılmıştır. Ancak Feqiyê Teyran'ın mezar taşının bulunması ve ölüm yılının 1632 olarak kesinlik kazanmasıyla Melayê Cizîrî'nin yaşadığı dönem aşağı yukarı 1572-1640 olarak kabul edilmesiyle söz konusu Timurlu ve Osmanlı padişahlarının söz konusu memduhlar olmadığı kesinlik kazandı. Melayê Cizîrî'yi patronaj çerçevesinde değerlendiren Ergün da aynı şekilde bu tartışmalara çalışmasında yer vermiştir. Ergün çalışmasında, bahsi geçen makalenin Osmanlı padişahlarına yazıldığı takdirde Osmanlı Türkçesi, Farsça ya da Arapça olarak yazılması gerektiğini belirtmiş ve bu kasidenin Cizre mirliği hâkimine ithaf edildiği yönünde kanaatini dile getirmiştir[983]. Bize göre Melayê Cizîrî'nin edebi döneme denk gelen yıllarının çoğunlukla XVII. yüzyıla denk geldiği göz önüne alındığında bu dönemde Cizre mirliği Osmanlı devleti içerisinde İran'la sınırı olmayan içeri bölgelerde bir mirliktir. Bu sebepten ötürü İran'ın şahlarına ithaf edilme ihtimali yoktur. Çünkü bu dönemde İran'la gerçekleşen savaşlar daha çok Bazîd, Hakkari Şenbû ve Baban mirliklerinin sınırlarında gerçekleşmiştir. Bu yüzyılda Osmanlı dönemine tarih-edebiyat açısından ele aldığımızda Osmanlı'da söz konusu XVII. yüzyılda edebiyat dili artık Osmanlı Türkçesi olarak oturmuş, Farsça ikinci plana atılmıştır. Bu sebepten ötürü ilgili beyitte geçen Safevîler'in payitahtı olan Tebriz şehriyle Melayê Cizîrî zikri cüz iradeyi küll sanatını kullanarak bütün İran coğrafyasını; aynı şekilde bir dönem

[982] Bu konu hakkında tartışmaları içeren birkaç eser için bkz. Seccadî, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, s. 192; Yaşın, **Tarih Kültür ve Cizre**, s. 344; Hejar, Dîwanî Rebbanî Şeyh Ehmedî Cizîrî, Sirûş, Tehran 1361, s. 15; Amêdî, **Hozanvanêt Kurd**, s. 36; Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, s. 140-142.
[983] Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, s. 140.

Timurlu devletinin payitahtı olan Xorasan ifadesiyle de şaire ve şiire önem verip sanatperverlikleriyle tanınan Timurlu padişahları kast etmiştir. Dolayısıyla Melayê Cizîrî himayesinde bulunduğu Cizre hükümdarını kasidesinde iğrak sanatını başarılı bir şekilde kullanarak bütün İran ve Kürdistan'ın onun himayesinde, İran padişahlarının da onun emri altında olması yönünde bir dilekte bulunarak hamisini yüceltmiştir.

Melayê Cizîrî'nin şiirleri arasında hamisine ithafen kaleme aldığı bir methiyesi daha vardır ki banisini şöyle övmektedir[984]:

Ey şehînşahê mu'ezzem Heq nigehdarê te bî

Sûreyê "Înna fetehna" dor û madarê te bî

Her kinarê pê ve wergêrî 'inanê himmetê

Zuhre bî peykê te û Keywan rikêbdarê te bî

şeklinde başladığı ve hamisini övdüğü kasidenin girişinde kendisinin şahların şahı olduğunu, Allah'ın onun koruyucusu olmasını ve Fetih suresinin kendisinin çevreleyen bir sur gibi korumasını dile getirmiştir. Uzunca bir şekilde hamisini meth ettiği bu kasidesinde Mela her şeyin hamisinin hizmetinde olmasını, devletinin bir güneş gibi daima parlak olmasını arzuladığını belirtmektedir[985]:

Daima menzilgeha sûra te bit burca şeref

Tali'ê ferxende û bextê se'îd yarê te bî

Seb'eyê seyyare û neh çerxê sergerdan bi vê

Gerdiş û dewrê 'eceb der xizmet û karê te bî

Mahitaba dewletê yek pertewek şem'a te bit

Afitaba ref'etê berqek ji enwarê te bî

[984] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 240.
[985] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 240-241.

Lami'ê fetha ezel berqê ji ber tacê te dit

Kewkeba se'da ebed necmek ji seyyarê te bî

Berqê subbuûhî ku işraqê li sed canan didit

Ew ku keşfa dil dikit remzek ji esrarê te bî

Rayeta fethê ji nesra te ku her menşûr bû

Şehsiwarê ferrê subhanî 'elemdarê te bî

Ney tinê Tebrîz û Kurdistan li ber hukmê te bin

Sed wekî şahê Xorasanê di ferwarê te bî

Gerçi der iqlîmê rabi' hate textê seltenet

Padişahê heft iqlîman selamkarê te bî

Çîmena sultaniyê yek laleyek baxê te bit

Gulşena xaqaniyê xarek ji gulzarê te bî

diyerek hamisin sultanların ve hakanların karşısında yüceltmiştir. Mela'nın hamisini övdüğü son beyitte, hükümdar olarak Cizre'nin başına geldiği, tahta oturduğunu belirtmesi nu kasidenin hükümdarın cülüsü amacıyla kaleme alınmış bir kaside olduğu fikrini akıllara getirmektedir. Edebi bir sanatla Cizre'nin coğrafik konumu dördüncü iklim olarak dile getiren Mela, yedi iklimle de yedi kıtayı yani bütün dünyanın hükümdarlarının kendisini selamlamasını yani onu tanımasını istemiştir. Dolayısıyla bu sözleriyle Mela, hamisinin hükümdarlığının büyüklüğünün İran (*sultanî*) ve Turan (*xaqanî*)'nınkinden katbekat büyük olmasını şeklinde niyazda bulunmuştur. Methiyenin devamında[986],

[986] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 242.

Ê ji emrê te y' mukerrem serkeşî kit şubhê şem'

Ber serê tîxê te û meqtûlê mukarê te bî

Şahibaz er çendî perwazê bi bala bêt û ret

Dê di nêv tora te bêt û seydê şunqarê te bî

Şahê pir heybet didêrit lê bi sehmê zêde yî

Sa'eta xeflet xuya bî kûz di bin barê te bî

Her serê dewlet hebî dê her di nêv benda te bit

Her kesê 'aqil bitin dê her di çokarê te bî

Ê divêt azade bit dê çehvenêr lutfa te bit

Herçi istixna di dil ber minnet û parê te bî

Her kesê qestek di dil dê qestê dergahê te kit

Ê di xatir ercû kit dê her ricakarê te bî

diyerek Mela devlet, zenginlik ve saadet isteyenlerin ancak hamisinin ipine tutunarak elde edebileceklerini, özgür olmak isteyenlerin ancak patronun lütfuna mazhar olarak elde edebileceklerini, gönlünde bir muradı olanların istek ve arzularına ancak mirin dergahına sığındıkları takdirde kavuşabileceklerini belirtmiştir. Mela, methiyesinde ortaçağın klasik methiye tarzında ifade edildiği gibi aslında her şeyin hükümdarın etrafında döndüğünü, arzu edilen isteklere kavuşmanın tek yolunun hükümdarın asitanına hizmetkar olmakla elde edileceğini belirterek ortaçağ Şark kültüründe hami-şair arasındaki patrimonyal ilişkiyi net bir şekilde tasvir etmiştir. Nitekim Mela da bu tür arzu ve isteklerinin yerine gelmesi için tek yolun hükümdarın sarayı

olduğunu bilmektedir ve bu nedenle kasidesinin sonunda sarayda kendisine verilecek bir hizmet için gönülden hizmet etmeye hazır olduğunu şu şekilde belirtmiştir[987]:

Ê ne dewlet-xwahê hezretbit ji nêva can û dil
Şubhetê ehlê şeqa ber qehr û azarê te bî

Ma bi 'îş û noş û şahî ew qeder 'umrê te bit
Çendekî salik mucedded bêt û bêzarê te bî

Her kesê ne j' can du 'agoy û senaxwanê te bit
Girtiyê qeyda te û amancê nûbarê te bî

Medrekê 'ilmê zemîrê şemmeyek wesfa te hat
We 'r ne key 'alem bi şe'nê qedr û miqdarê te bî

Qest û daxwaza Melê daîm ji can û dil ev e
Her di benda xizmetê pêşdestê dîdarê te bî

Bu kasidelerin yanı sıra Melayê Cizîrî ve dönemin Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Mir Îmameddîn'in sarayında karşılıklı gerçekleştirilen muşaare örneğinde[988] Mela'nın kendisini açık bir şekilde mirlerin divanlarında bulunduğunu ve saray şairi olduğunu belirterek hami sahibi olduğunu, kendisinin de bundan dolayı kıymetli ve değerli bir şair olduğunu belirtmiştir. Burada dikkatleri üzerine çeken bir diğer nokta ise Melayê Cizîrî'nin bir meddah şair olarak hem Azizan hem de Hakkari Şenbû mirliği saraylarında görülmesidir. Nitekim ilk dönem hanedanlıklardan itibaren gördüğümüz bu durum benzer şekilde Mela'da da kendisini göstermiştir. İlim öğrenmek için veya başka sebeplerden ötürü farklı diyarlarda bulunan iyi kalem sahibi şairler gittikleri ülkelerin saraylarında ağırlanmışlardır. Gittikleri ülkelerin saraylarında hoş karşılanan ve kıymet gören şairler buralarda övdükleri hamilerin

[987] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 243.
[988] Sözkonusu muşaare örneği bir sonraki başlık olan Hakkari Şenbû mirliği başlığı altında Mir İmameddînê Hekkarî kısmında ele alınacaktır.

şanlarını ve yüceliklerini daha sonradan gittikleri yerlere de bir nevi medya görevi görerek taşımışlardır. Nitekim benzer durum Mela'da kendini açık bir şekilde göstermiştir. Bu duruma binaen Mela'nın hami sahibi ve saray şairi olmasının verdiği özgüvenle kendisininde "*Di iqlîmê suxen mîr im di şi'rê de cihangir im*"[989] şeklinde ifade ettiği şiirde kendisini otorite olarak görmüş ve bunu "*Mîrê Şi'rê*" olarak ifade etmiştir. Mela bu özgüvenini şiir sahasında, bilhassa gazel alanının piri olan ve aynı zamanda kendisine örnek aldığı Hafız-ı Şirazî gibi İranlı otoritelere karşı meydan okuması da yine aynı şekilde mirin (patron/hami) himayesinde bulunmasından ileri gelmektedir[990]:

Ger lu'luê mensûrî ji nezmê tu bixwazî

Wer şi'rê Melê bîn te bi Şîrazî çi hacet

Mela bu meydan okumayı yaparken yine patronajın iki taraflı ilişkisinden faydalanır. Kendisi İranlı şairleri geri bırakacak kadar büyük bir şair iken, hamisi de böylesi büyük bir şairi (yani kendisini) sarayında himaye edebilecek kadar büyük bir hükümdardır.

3.3.1.2. Feqiyê Teyran

Klasik Kürt edebiyatının köşe taşlarından olan Feqiyê Teyran'ın asıl ismi Muhammed'tir. Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz şairlerden biri olan Feqiyê Teyran, Müküs'ün Warezûz köyünde dünyaya gelmiştir. Kürt edebiyatı üzerine çalışan araştırmacılar genellikle doğum tarihini kesin olmamakla birlikte 971/1563 şeklinde belirtmişlerdir[991]. Ölüm tarihi ise mezarının Hizan'ın Şandîs köyünde bulunması sonucu 1041/1631 senesi olarak kesinlik kazanmıştır. Yaşadığı dönemde dahi ünlü bir alim ve şair olan Feqiyê Teyran'ın mezar taşını ve masraflarını dönemin Hizan hâkimi Mir Şeref'in oğlu Mir Hüseyin 1117/1705 senesinde yaptırmıştır[992]. Nitekim bir evliya olarak da görülmesinden sebep gerçek

[989] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 258.
[990] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 61.
[991] Xeznedar, **Mêjûy Edebî Kurdî**, c. II, s. 171-172; Bu alanda araştırma yapan Sadinî Feqiyê Teyran'ın doğum tarihi üzerine yazılan her şeyi belirttikten sonra kendisi de Xeznedar'ın belirttiği tarihin yani 971/1563'ün en doğru tarih olduğunu belirtmiştir. Sadinî, **Feqiyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî**, s. 36-43.
[992] Adak vd., "Gora Feqiyê Teyran", s. 111-120.

ismi Muhammed'den ziyade, kuşların dilini bilen biri olarak "Feqiyê Teyran" mahlasıyla tanınmış ve bilinmiştir.

Feqiyê Teyran, Müküs'te Mir Hesenê Welî Medresesinde okumuş eğitimine Cizre Azizan mirliği himayesinde bulunan Cizre ve Finik medreselerde devam ettirmiştir. Yûsif, Feqiyê Teyran'ın özellikle Finik'te çok kaldığını hatta isminin Finik ile özdeşleştiğini belirtmiş, birçok şiirini de burada yazdığını ifade etmiştir[993]. Şiirlerinde isminin baş harfleri olan *Mîm û Hê*, *Feqî*, *Mîr Mihê* ve *Miksî* gibi mahlasları kullanan Feqiyê Teyran kaside ve uzun manzumeler yazan bir şair olarak ön plana çıkmıştır. Feqî'nin şiirlerini sade ve akıcı bir dille yazması, uzun ve menkıbevî hikayeleri edebî bir şekilde dile getirmesinden dolayı eserleri halk arasında revaç bulmuş ve ezberlenmiştir[994].

Feqiyê Teyran'ın patronaj bağlamında bizi ilgilendiren yönü kendisinin Müküs mirliğinden çıkıp Azizan mirliğine gitmesi ve burada bir süreliğine ilmi tekamülünü ilerletmek için yerleşmesidir. Nitekim kendisinin Cizre'de bulunduğu sırada Melayê Cizîrî ile muşaarede bulunmaları bunu doğrular niteliktedir. Azizan mirliğinin Finik şehrinde bulunan Mir Nasır medresesinde müderrislik yapmış[995] ve dönemin Cizre hâkimi olan Mir Evdal'dan himaye görmüştür[996]. Bütün bunlar bir araya geldiğinde, şairin gözünden olaya bakıldığında, Feqiyê Teyran'ı Müküs mirliğinden Azizan mirliğine çeken şeyin daha fazla gücü elinde bulunduran iktidarın çekiciliğidir. İktidarın gözüyle olaya bakıldığında ise, dönemin büyük hükümdarların her zaman en iyi alimleri, şairleri, edipleri ve hüner sahibi faziletli insanları kendi himayelerinde bulundurma isteğidir. Dolayısıyla dönemin Azizan mirliğinde hâkimi Mir Evdal'ın Feqiyê Teyran'ı kendi ülkesine davet edip onu Finik'te bulunan Mir Nasir Medresesi'nde müderrislik makamı ile onure etmesi mir ve alim-şair arasındaki ilişki, iktidar ve bilgi bağlamında önem arz etmektedir.

Xan Evdalê Bohtî, Azizan mirlerinden Xan Şeref'in oğludur. Biradost Mirliği hâkimi Xanê Lepzêrîn ile Safevi padişahı Şah Ebbas arasında 1017/1609-1610

[993] Yûsif, **Şaîrên Klasîk ên Kurd**, s. 29.
[994] Yûsif, **Şaîrên Klasîk ên Kurd**, s. 33-34.
[995] Seîd Dêreşî, **Dîwana Feqiyê Teyran**, Lîs, Ankara 2011, s. 25.
[996] Feqiyê Teyran, **Dîwan∞Divan**, Kadri Yıldırım (Çev.), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2014, s. 16-17.

yılında gerçekleşen hazin olaydan sonra[997] oğlu dünyaya gelince yine bu olayda Biradost mirliğinin yardımına giden ve orada öldürülen Mukrî hâkimi Xan Evdal'ın adını oğluna koyar. Aradan uzun bir zaman geçer ve Xan Evdal büyüyüp mirzade olduğu zaman dönemin Finik şehrinde mir medresesinde müderrislik yapan Feqiyê Teyran'dan bu olayı kaleme almasını talep eder. Feqiyê Teyran kendi şiir tarzının dışına çıkarak hamasi olarak ele aldığı tek manzum eseri olan *Kela Dimdimê*'yi mirzade Xan Evdal'e ithafen kaleme alır. Mezkûr manzume şöyle başlamaktadır[998]:

Helal kiriye Tahayê mezhebê we bi kêr nayê

Em dimrin nayêne rayê axret xwoştir e j' dinyayê

...

Xeber nehat ji Romê 'aciz bûne ji domê

Xelqo jê mekin lomê hûn bifikirin li komê

Hûn binêrin li Xan e çi hikmet pehlewan e

Rom nayêne di xwan e xîret karê mêran e

Ez j' xîreta Nebî me ez şêrekî Mukrî me

Xan Ebdalê Bohtî me ez jî bi navê wî me

Bohtan ev nav gerande babim bihîst hebande

Îna li min nihande bi vî navî ez jî xwende

Kesê ku lê ev nav bî îlla ku Xan Evdal bî

Şerm e ku ev zirav bî xetma vî ne temam bî

...

[997] Olayın tarihsel boyutunu ele alan bir inceleme için bkz. Cafer Açar ve Ercan Gümüş, "XVII. Yüzyıl Başlarında Safevi-Bradosti İlişkileri ve Dımdım Kalesi Kuşatması", **Tarih Okulu Dergisi**, y.11, s. XXXV, Ağustos 2018, s. 641-668; Ordixanê Celîl, **Kürt Kahramanlık Destanı Dımdım**, İbrahim Kale (Çev.), Avesta, İstanbul 2001, s. 11-36.

[998] Feqiyê Teyran, **Dîwan∞Divan**, s. 149-159.

Lê dixistin wan b' newbet Xan Ebdal kir 'îşaret

Carek dî jê b' kînayet ber Muhemmed selewet

şeklinde devam eden manzumeyi şu beyitlerle bitirmiştir:

Wan hemî rûsipî bin muqîm li nik nebî bin

Di cenneta baqî bin mehderçiyê Feqî bin

Di paşî wan qisan ra ji nebî û ewliyan ra

Ji Mîm û Hê û Xan ra Fatîhe ji rûhê wan ra

Feqiyê Teyran manzumesini bitirirken Dimdim Kalesi civarında gerçekleşen bu savaşta katledilen Kürtler'i şehit olarak anmış ve öbür dünyada Hz. Peygamber'e komşu olacaklarını belirtmiş ve onların kendisine şefaatçi olmaları yönünde Allah'a dua etmiştir. Son beyit ise hem kendisi (Mîm û Hê) hem de hamisi Xan (Evdal) için fatiha isteyerek eserini tamamlamıştır.

Edebi patronaj bağlamında birçok örneği görülen ve otorite sahibi iktidar/haminin (burada mir) isteğine göre eser(ler) telif etme çoğu zaman şairlerin kendi tarzlarının dışına çıkıp otoritenin zevkine göre eser üretmeyi gerektirmiştir[999]. Nitekim Feqiyê Teyran'ın genel olarak kaside, nasihat ve tasavvuf içerikli manzumeler, aşk ve sevgi temalı gazelleri dışında ele aldığı hamasi bir içeriğe sahip olan tek eseri *Kela Dimdimê* adlı manzumesidir. Bu da bize şairin kendi tarzından ziyade hamisinin zevkini dikkate alarak eser üretmesi Feqiyê Teyran ve Xan Evdal arasındaki edebi yönde patrimonyal ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

3.3.1.3. Basilyos Şemûn (II.)

Azizan mirliğinin sahip olduğu geniş topraklarda Kürtler'in yanı sıra Süryani ve Ermeniler de önemli bir nüfusa sahiplerdi ve aynı şekilde mirin hükümdarlığı altında yaşıyorlardı. Nitekim klasik Kürt edebiyatında Basilyos Şemûn olarak tanınmış Süryani keşiş de bunlardan bir tanesidir. Beth Manam'lı Malke'nin oğlu olan Şemûn kendisini yetiştirmiş devrinin önde gelen bilge insanları arasında yer

[999] İnalcık, **Şâir ve Patron**, s. 28.

almıştır. 1695 yılından önce Turabidin'de bir manastırda rahip olmuş ve ardından kahin olarak takdis edilmiştir. Münzevi ve erdemli yaşamı sebebiyle 1710 yılında Basilius/Basilyos adıyla Turabidin Mafiryanı olarak takdis edilmiştir. 1727 yılında Abraşiyes'inin yönetimine tekrar geçmiştir.

Azizan mirliği ülkesinde Turabidin bölgesinde XVIII. yüzyılda yaşamış önemli bir Süryani keşiş olan Basilyos Şemûn (II.) ve Cizre mirliğinde önemli bir göreve sahip ve mirin yakın adamlarından olan Evdal Ağa arasında bir husumet gerçekleşmiştir. Evdal Ağa, Basilyos Şemûn'u dönemin Cizre hâkimi Mir Mihemed'e (ö. 1740) cezalandırması için göndermiştir[1000]. Basilyos Şemûn ise kendisini affetmesi için Mir Mihemed'in huzurunda:

Lo ew çi deng a, ew çi heydan a, ew çi gurgur e li azmana

Dengê nefîr û zirne û borîzan a

Hin dibêjin qiyamet a û hin dibêjin axir zeman a

Lo ma dengê stîruh û boqilnefîr ji ezmana hatiya?

Erd û azman hejiyan û deng keta guhê miriya

Û ruh ketin bedena, xunava qiyametê bi ser wan da bariya

Û hêşîn bûna weke giyayê ku buhar bi ser da hatiya

Lo merovo, nezano! Berê xwe bide azmana çiqas hêşîn a[1001]

şeklinde başlayan ve elli üç bendden oluşan uzun bir kaside okuyarak kendisini affettirmeyi başarmıştır. Fakat olaydan sonra Evdal Ağa mirin haberi olmaksızın 6 Nisan 1740 yılında öldürülür[1002].

Dönemin Cizre miri ile Süryani keşiş arasında gerçekleşen bu olay iki noktadan ötürü önemlidir. Bunlardan ilki, mirin iktidarını ve otoritesini mirlik sınırları içerisindeki bütün halklar nezdindeki meşruiyetini göstermektedir. İkincisi

[1000] Herekol Azîzan, "Lawijên Mîr Miheme", **Hawar**, (hejmar 29, sal 9, 10 Hizêran 1941), Belkî, Stenbol 2012, s. 484.
[1001] Mir'e ithafen kaleme alınan Süryani cemaatlerine ait garşunilerde birkaç farklı nüshası bulunan bu Kürtçe edebi metnin Türkçe çevirisiyle birlikte tamamı bu çalışmada yer almaktadır. Altan Tan, **Turabidin'den Berriyê'ye Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler**, Nûbihar, İstanbul 2011, s. 395-414.
[1002] Patrik İğnatius Efrem I. Barsavm, **Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi**, İstanbul Süryani Ortadoks Metropolitiği, İstanbul 2005, s. 467-468.

ise, eseri ithaf eden kişinin cezasının iktidar sahibi Mir Mihemed tarafından kaldırılmasıdır. Nitekim patronaj çerçevesinde hükümdar ile şair arasında ithaf olunan kasidenin dönemin gücüne ithafen kaleme alınması, karşılığında cezanın affedilmesiyle mükafatlandırılmıştır.

3.3.2. Hakkari Şenbû Mirliği (XIII. yüzyıl-1849)

Günümüzde Van ve Hakkari bölgelerini kapsayan sahada hâkimiyetini tesis etmiş olan bu mirlik, adını çeşitli kaynaklarda belirtilmiş olduğu üzere bölgedeki aşiretlerin bir cumartesi günü uzlaşıp biraraya geldikleri günü temsilen "Şem-bû" yani "Cumartesi günüydü"den almıştır. Aynı şekilde Hakkari, Hakkari Şenbû veya Şenbû/Şenbo mirliği olarak da isimlendirilmiştir. Kurulduğundan XV. ikinci yarısına kadar başkenti Vestan (Gevaş) olan bu mirlik, sonradan Van ve çevresinin Timur ve Karakoyunlular'ın bölgeyi talan etmelerinden dolayı bugünkü Hakkari sınırlarına çekilmiştir. Bu çekilmenin ardından mirlik, merkezini Vestan'dan Culemêrg'e taşımıştır. Şerefname'nin büyük Kürt mirlikleri içerisinde gösterdiği Şenbû mirliğinin, Osmanlı'ya tabi olmadan önce, birçok hükümdarı kendi adına sikke kestirmiş ve hutbe okutmuşlardır. Nitekim mirliğin ilk dönemlerinde kendilerini Emeviler'e, sonraki dönemlerde ise Abbasi halifelerine dayandıran Şenbû mirleri bu tavırlarıyla diğer İslam hanedanlıkları ve Kürt mirliklerinde olduğu gibi siyaseten meşruiyet kazanma çabası içerisinde olmuşlardır[1003].

Hakkari Şenbû mirliğinin bilinen ilk hükümdarı Seyfeddin Menklan b. Ali el-Hekkari'dir. Memlukler'e tabi olan Seyfeddin b. Menklan 1262'de Moğollar'la yapılan bir savaşta öldürülünce yerine oğlu Zerrinçeng lakablı Esededdin Musa geçti. Şerefname'de bu hükümdar mirliğin asıl kurucusu olarak geçmektedir[1004]. XIV. yüzyılda mirliğin idaresini elinde bulunduran Melik Esededdin Musa cömert ve yüce karakteriyle tanınmış, kendi döneminin saygın hükümdarları arasında gösterilmiştir. Kendisi ve yerine geçen oğlu Melik İmameddin ilim adamlarına değer veren hükümdarlar olarak tanınmışlardır[1005]. Timur'un 787/1385-1386 senesinde Bazid üzerinden Kürtler'in mukim olduğu bölgelere girip Van kalesine doğru ilerlediğinde

[1003] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 138-142; Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği", s. 125.
[1004] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 142.
[1005] Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği", s. 128-129.

Kürdistan hâkimi olarak tanınan Hakkari miri Melik İzzeddin Şîr (ö. 1423) ile karşılaştı. Melik İzzeddin Şîr ilkin Timur'la savaştıysa da sonradan kendisine tabi oldu ve mirliğinin başında kalması için Timur tarafından kendisine berat verildi. Melik İzzeddin Şîr, Karakoyunlular'ın Kürdistan coğrafyasında etkin olmaya çalıştığı bu dönemde sürekli olarak onlarla mücadele etti[1006]. Şah İsmail'in ilk dönemlerinde Mir Zahid Bey 1507'de kendisine karşı başkaldırarak ilk dönemlerde tabi olmadı. Sonradan Şah İsmail'e tabi olunca önemli bir konuma yükseldi ve Şah İsmail tarafından kendisine ülkesini yönetmesi için berat verildi. Yerine oğlu Melik Bey geçtiğinde ise Osmanlı ve Safeviler arasındaki mücadeleler başlamıştı. Bu dönemde Şah İsmail'in Kürt mirlerine karşı düşmanca tutumundan dolayı ve İdris-i Bedlîsî öncülüğünde ayaklanan Kürt mirleriyle beraber Osmanlı'nın safında yer aldılar[1007]. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra hem mirliğin kendi içerisindeki mirlerin iktidar savaşları hem de bundan istifade edip mirliğin yönetimine ve başa geçecek olan kişinin belirlenmesi konusunda mirliğin yönetimine sürekli müdahelede bulunan Osmanlı yönetiminden dolayı Hakkari Şenbû mirliğin XVI. yüzyıldan itibaren zayıflamaya başladı. Ayrıca Hakkari ve Behdinan mirliklerinin İran ve Osmanlı arasında sınır hattında bulunması sebebiyle sürekli dahil olunan sınır savaşları da mirliğin gücüne zarar veren etkenlerdendi[1008].

Hakkari mirliğinin başına Osmanlı hâkimiyeti döneminde çok sayıda fazilet sahibi, ilme ve edebiyata önem veren hükümdar geçti. Bunlardan biri de XVII. yüzyılda hükümdarlık yapmış olan Mir Zeynel Beg'di. Yaklaşık kırk yıl süren idaresi boyunca hüküm ve adalette doğruluktan şaşmayan biri olarak tanındı ve ömrünü ülkesine vakıflar ve hayratlar yaparak geçirdi. Nitekim mirliğine yaptırmış olduğu Zeynel Beg medresesi bölgenin en önemli eğitim kurumu olarak yüzyıllarca devam etti[1009]. Bunu dışında, Hakkari Şenbû mirliğinin XVIII. yüzyılın başlarında hükümdarlık yapmış önemli mirlerinden biri Xan İbrahim'di. Feraset sahibi ve entelektüel bir kişiliğe sahip olan Xan İbrahim bu dönemde İran'la olan sınır

[1006] Hakkari Şenbû mirliğinin Timur, Karakoyun ve Akkoyunlular'la olan ilişkileri ve mücadeleleri için bkz. Khachatarian, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", s. 37-58.
[1007] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 143-144.
[1008] Örnek olarak Xan İbrahim döneminde İran ile olan sınır çatışmaları için bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 70-71; XVI. ve XVII. yüzyılda Hakkari Şenbû mirliğinin özellikle Osmanlı döneminden sonraki durumu için bkz. Reid, "Hakkârî Clan and Society: Kurdistan (1502-1656)", s. 13-30.
[1009] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 147-150; Zeki Tekin, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyânları", s. 119-129; Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 68.

problemlerini sınır hattını tam ve kesin bir şekilde belirlemeye çalışarak problemi ortadan kaldırmaya çalıştı. Kendi döneminde ülkesinde refah seviyesi tekrardan artarken kendisi de birçok vakıf ve imarlar inşa etti. Bunlardan biri Hakkari Şenbû mirliğinin en önemli medreselerinden biri olan 1112/1700 tarihli Meydan medresesidir. Ulema ve üdebaya önem veren Xan İbrahim'in, Mela Muhemmedê Ervasî için Ervas köyünde tekke, cami ve medrese inşa etmesi bunun göstergesidir[1010].

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar önemli Kürt mirlikleri arasında yer alan Şenbû mirliği Tanzimat'ın ardından ortadan kaldırılmak istenince bölgenin son miri İbrahim Bey ayaklandı. İbrahim Bey, Müküs miri Xan Mehmûd ve Cizre Azizan hâkimi Mir Bedirxan ile birlikte gerçekleştirdi. Mir Bedirxan'ın ayaklanmasının Osmanlı ordusu tarafından uzun mücadeleler sonucunda bastırılmasından sonra Hakkari'nin son miri olan Nurullah Bey önce Hakkari'nin içlerine doğru çekildi ve 1849'da Seyyid Tahayê Nehrî'ye kendisine arabulucu olması için sığındı. Buradan affedilmesi için Osmanlı kuvvetlerine teslim edilen Nurulah Bey affedildi ve Hakkari'ye müdür sıfatıyla atandı[1011]. Osmanlılar'ın merkezileştirme politikası neticesinde Şenbû mirliği yurtluk-ocaklık statüsünden düşürülerek kaza olarak yeni Osmanlı idari sistemide yerini aldı. Böylece Hakkari Şenbû mirliği tarih sahnesinden silinmiş oldu[1012].

Ortaçağ hükümdarlarının iktidarlarına meşruiyet kazandırma yollarının en bilindik örneklerinden olan *Şahname* tarzında tarihyazıcılığı Şenbû mirliğinde de göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Şenbû mirliği saray katiplerinden olan Temerxanê Yazici adındaki katibin Firdevsi'ye özenip Şehname tarzında Hakkari Şenbû mirliği hükümdarları tarihini tarihsel anlatıma hamasi bir üslup katıp telif ettiği Farsça eser mirlik tarihi açısından önem taşımaktadır. Nitekim aynı eser mezkûr katibin ahfadından olan bir diğer saray katibi Mîrza Mihemedê Yazici tarafından yeni

[1010] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 76-77.
[1011] Hakkariye müdür olarak atanan ve artık bir devlet memuru olan Nurullah Bey'in maaşı ve oluşan yeni düzen hakkında bkz. Karataş ve Karasu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", s. 375.
[1012] Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, s. 261-279.

bölümler eklenerek genişletilmiş ve Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Xan İbrahim'e ithaf edilmiştir[1013].

Hakkari Şenbû mirliği idari olarak bir düzen kurmuş mirliklerdendi. İdari sisteminde mirin yardımcısı vezir, kethüda, kale dizdarı, mirahur, berid gibi birçok görevli bulunmaktaydı. Ülke merkez ve taşra olarak yönetilmekteydi ki en önemli taşra şehirlerinden biri Elbak (Başkale) ve Şatax (Çatak) idi. Mirzadeler mirliğin başında yönetici olmadan evvel uzunca bir süre mirliğe bağlı taşra bölgelerinde yöneticilik yapıp yönetimde tecrübe kazanıyorlardı. Örneğin, Mir Zekeriya Xan öldüğünde yerine Elbak'ta yöneticilik yapan mirzade Mir Şeref Xan geçmişti, bu sırada diğer oğlu ise Şatax emiriydi[1014].

Genel olarak siyasi tarihini ele aldığımız Hakkari Şenbû mirliğini sosyal ve kültürel açıdan zengin bir birikim oluşturmuştur. Bunun sebebi Şerefname'de de belirtildiği gibi bu beyliğin Kürdistan'ın en büyük beş mirliğin içinde göstermesi, bu mirliğin hem sahip olduğu toprak genişliği, ekonomik zenginlik ve sahip olduğu güçten kaynaklanmaktadır. İktidarın gücünün yansıması olarak Hakkari Şenbû mirleri de ülkelerinde mimari alanda çok sayıda eser bırakmışlardır ki bunların başında mirlik sarayı, cami, mescit, medrese, han, hamam, köprü, kervansaray, kale ve surları gelmektedir. Örneğin, mirliğin ilk başkenti olan Westan'da Hişet Kalesi, yine Westan'daki Mir Êzdîn Şêr'in XV. yüzyılda kendi adına yapmış olduğu cami, Westan'da bulunan Hakkari Şenbû mirlerine ait Hişet mezarlığı, mezarlığın yakınlarında bulunan dönemin Hakkari Şenbû hâkimi Melik Êzdîn Şêr tarafından kızı Halime Hatun için 1335'te yaptırdığı türbe, Colemêrg'te bulunan ve mirliğin en önemli kalelerinden biri olan Bay kalesi, Colemêrg kalesi, Hakkari hâkimlerinden Mir Zeynel Beg tarafından 1560-1578 tarihli yaptırılan Zeynel Beg medresesi, 1700'de dönemin mirlerinden Xan İbrahim'in yaptırmış olduğu Meydan medresesi, Hakkari'de bulunan mirlere ait Kızıl Kümbet ve etrafındaki Kızıl Kümbet mezarlığı, Hakkari'de bulunan Melik Esed mezarlığı, Başkale'de bulunan Pizan kalesi, dönemin Elbak'ta yöneticilik yapmış mirzadelerinden Mir Hüseyin Paşa tarafından

[1013] Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Sadinî, "Hakkarî Mîrleri/Beylerinin Mîrnamesi", s. 22-27.
[1014] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 70.

yaptırılmış olan Pizan Hüsrev Paşa medresesi, Başkale'de bulunan Pira Kelekom köprüsü ve daha çok sayıda mimari ve sanat eserleri yaptırılmıştır[1015].

Mirlikte göze çarpan en önemli vakıflardan biri iki mezar taşının taş vakfiye olarak düzenlenmesi Kürt mirliklerine has bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Mezar taşlarının kitabelerin hergün sabah ve akşam yarımşar cüz Kur'an okunması için günlük on beş kuruş olarak İrisan köyünün gelirinden vakfedildiği şeklinde bilgi mevcuttur. Bu tür vakıf mezarlarının yanı sıra mezar, medrese, saray işlemeciliğince kullanılan Berçelan yaylasından çıkarılan işlemeli serpantin taşlar da ayrıca bölgede taş ocağı ve taş işleme atölyelerinin bulunduğunu bizlere göstermektedir. Bu bilgilere istinaden mirlikte gelişmiş bir sanat anlayışının var olduğunu söyleyebiliriz[1016]. Bir diğer önemli gelir kaynağı ise ilk dönemden itibaren zengin maden yataklarına sahip olan Hakkari mirleri çıkardıkları arsenik, lacivert, kükürt gibi madenleri diğer devletlere satıyorlardı. Mirliğin güçlü ve tamamen bağımsız olduğu XVI. yüzyıl öncesinde Van gölünde resmi işler yiyecek ve levâzım naklinde kullanılan çok sayıda gemi ve tekneleri vardı[1017]. Hakkari mirliğinin sahip olduğu manevi zenginliklerden biri Hz. Peygamber'in Veysel Karanî hazretlerine göndermiş olduğu Hırka-yı Şerif'leriydi. XVII. yüzyılın hemen başlarında İstanbul'a gönderilen *Hırka-yı Şerif*, Osmanlı'nın kutsal emanetler bölümüne alınmıştır. Benzer emanetlerden bir diğeri ise yine Hz. Peygamber'e ait olan *Na'l-i Şerif*'di. Bu ise mirlik ortadan kalktıktan sonra Sultan Abdulaziz döneminde İstanbul'a getirtilmiş ve aynı şekilde kutsal emanetler bölümüne alınmıştır. Üçüncü emanet ise yine Hz. Peygamber'e ait olan *Sancak-ı Şerif*'di. Sancak-ı Şerif mirliğin ortadan kalkmasından sonra 1293/1877'de Şeyh Ubeydullah-ı Nehrî'nin ayaklanmasının hemen öncesinde kendisine teslim edilmiştir[1018].

Genel olarak özetleyecek olursak, ilmi olduğu kadar edebi alanda da Kürt mirlikleri arasında seçkin bir konumu olan Hakkari Şenbû mirliğinin

[1015] Hakkari Şenbû mirliğinde bulunan eserler için bkz. Mehmet Top, "Hakkâri Beyler'inden Kalma Mimari ve Sanat Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Oktay Belli (Ed.), Bitlis Valiliği, Ankara 2007, s. 303-313.
[1016] Bazı vakıf mezarlarının şahidelerinde bulunan yazılar, nakışlar ve işlemeler için bkz. Top, "Hakkari'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları", s. 1291-1320.
[1017] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 62.
[1018] Şenbû mirliğindeki kutsal emanetler ile ilgili kısım hakkında geniş açıklama için bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 109-112.

hükümdarlarının oluşturmuş oldukları atmosfer ilmin ve edebiyatın bölgede gelişmesini sağlamıştır. Aynı şekilde Kürt coğrafyasında ilmin ve edebiyatın kaynağı sayılan Şenbû ve Behdinan mirliklerinin etkisinden dolayı klasik Kürt edebiyatında bu bölgenin dilinin standart şeklinde kabul edildiği kanaatindeyiz. Nitekim mirlikte hâkim olmuş entelektüel ve bilge mirlerin idarenin başında bulunmaları bunda etkili olmuştur. Bu bağlamda Şenbû mirliği içerisinde edebi patronaj çerçevesinde şair hükümdarları/mirleri ve şairleri aşağıda detaylı bir şekilde ele aldık.

3.3.2.1. Mîr Îmameddînê Hekkarî (Sebûrî)

Mîr Îmameddîn Hakkarî, Şenbû mirliği hâkimlerinden olup Mir Yahya Beg'in oğlu, Mir Zekeriya Beg'in ise torunudur. 1632-1639 yılları arasında Hakkari Şenbû mirliğini hâkimi olarak mirlik yapmıştır. Babası Mir Yahya dönemin Van beylerbeyi olan Muhammed Paşa'yla birlikte katıldığı bir askeri seferde 1617'de öldürülmüştü. Babası öldürülünce Hakkari mirliğinin başına amcası Mir Şeref Han büyük mir olarak geçti. Bu sırada amcası tarafından Çihrîq kalesine yönetici olarak atanan Mir Îmameddîn bir süre sonra amcasına karşı ayaklanarak önce Elbak (Başkale) sonra da Culemêrg'i ele geçirerek Şenbû mirliğinin başına geçti[1019]. Osmanlı padişahlarından IV. Murat (1622-1639) ile çağdaş olan bu mir, o dönem Osmanlı ile Safeviler arasında yaşanan yoğun savaşların da etkisi altındaydı. Bu dönemde Osmanlı padişahı IV. Murat'ın kendisinden Safeviler'e karşı yardım istemesine karşın Mir Îmameddîn bu yardım talebini geri çevirmişti. 1635'te Osmanlı ordusunun saldırılarına maruz kalan Mir Îmameddîn, Pîzan'da Osmanlı ordusuyla karşı karşıya geldi. Bu savaştan yenilgiyle çıkan Mir Îmameddîn Haleb'e doğru kaçmaya başladı. Halep'te yakalanıp İstanbul'a gönderilen mir burada Baba Cafer zindanında yedi yıl kaldı. Yedinci yılın sonunda affedilen mir, bir rivayete göre memlekete dönüş yolunda Adana'da veba hastalığına yakalanıp vefat ettiği[1020] diğer bir rivayete göre de 1639 senesinde Sadrazam Mustafa Paşa tarafından İstanbul'da öldürüldüğü belirtilmiştir[1021]. Mir Îmameddîn'den sonra yönetime amcasının oğlu olan İzzeddin Şîr b. Mir Şeref Han geçti.

[1019] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s.70-71.
[1020] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 72.
[1021] Doskî, "Sebûrî: Mîr 'Îmameddînê Hekkarî", s. 65; Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 72-73.

Mir Îmameddîn, Şerefname'de belirtildiği üzere en büyük Kürt mirliklerinden olan Şenbû mirliği hükümdarlarından biri olmakla bereber bir şair olarak ön plana çıkmıştır. Şiirlerinde *Sebûrî* mahlasını kullanan Mir Îmameddîn, küçüklüğünden itibaren iyi bir eğitim görmüştü. Yazdığı Kürtçe ve Farsça şiirlerden sahip olduğu bilgi birikimi açıkça belli olan Mir Îmameddîn'in şiirleri günümüze kadar parça parça ulaşmış olsa da hanedan sahibi mirlerin şair olmaları, edebi zevke sahip olmaları bizlere yönetici sınıfının entelektüel seviyesini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Örnek olması babında Mir Îmameddîn'in bir şiirinden kısa bir kesit şöyledir[1022]:

Dila mehcûr û xemgîn im ji dest eflak û dewranê

Ji çeşman xûn dibarînim wekî tavê di baranê

Bi zecr im ez ji kovanan dinalim ez ji bustanan

Disojît erz û asmanan tenê ahek ji bîcanê

...

Sebûrî ma di hebsê da bi dom mayim di qeydê da

Wekî d'nêrî di çalê da derîne wî ji zindanê

Mir Îmameddîn şiir sanatında kalemine güvenen bir şair olduğunu Melayê Cizîrî'nin bir şiirine yazdığı tahmisten ve onunla muşaare yapma cesaretini kendisinde bulmasında görebilmekteyiz. Dolayısıyla Mir Îmameddîn şair kimliğiyle klasik Kürt edebiyat tarihinde şair mir olarak önemli bir yere sahiptir. Nitekim hükümdarın dini ilimlerin yanında edep ilimlerine vakıf olması ve bunu pratik hayatına yansıtmasının neticesi olarak etrafında edip ve şairleri toplaması, sarayında ve divanında onlara değer vermesi, onlarla işret meclislerinde edeb ilmi üzerine sohbetler yapmalarını daha olanaklı kılmaktaydı. Nitekim bu konuda, İnalcık da hükümdarların bilgi birikiminin ve sahip oldukları edebi zevkin dönemin edebiyatın gelişmesinde önemli bir faktör olduğunu belirtmiştir[1023]. Ayrıca şair mirlerin kendi iktidarlarını öven meddah şairleri saray ve meclislerinde toplamaktan ziyade onlarla

[1022] Doskî, "Sebûrî: Mîr 'Îmameddînê Hekkarî", s. 67-68.
[1023] İnalcık, **Şair ve Patron**, s. 8.

edebi anlamda özel bir dostluk kurmuş ve kendilerine olan hayranlıklarını onların şiirlerine yazdıkları nazire ve tahmis örnekleriyle dile getirmişlerdir. Elbette şair mirler yazmış oldukları tahmis ve nazire örnekleriyle aynı zamanda şairliklerinin ne derece iyi olduklarını da göstermelerinin bir başka yolu olarak görmekteyiz. Bu bağlamda Mir Îmameddîn'in Melayê Cizîrî'nin "*Ey nesîmê seherê ma di mecala sibehê*" ile başlayan gazeline yazmış olduğu tahmis tezimizi destekler niteliktedir ki şiirden bir kesit şöyledir[1024]:

Sed emanet li te ey mehrema esrar û şehê

Bilezîn subhê dem û şam û seher sal û mehê

Di herêma herema xas û humayûn qebehê

Ey nesîmê sibehê ma di mecala sibehê

Sed selaman bigehînî ji me wê padişehê

...

Pir di 'işqê da mehûyîn me neman esl û rehek

Wekî te mest û xumarî kê diye xan û şehek

Lew Sebûrî ji ser û qame ne hişyar e gehek

Ji ezel heq bi Melê daye ji 'işqê qedehek

Ta ebed mest û xerabîn ji meya wê qedehê

Mir Îmameddîn'in Melayê Cizîrî ile olan muşaare örneğinden, yine onun bir şiirine yazmış olduğu tahmis örneğinden gördüğümüz kadarıyla kendisine karşı gönülden beslediği muhabbeti görebilmekteyiz. Nitekim bu durum kendisi de bir şair olan Mir Îmameddîn'in, şairlere ve ediplere karşı özel bir ilgisinin olduğunu göstermektedir.

Kürt mirliklerinde iktidar sınıfının sosyal hayatı hakkında elimizde geniş bilgi veren kaynaklar olmamasına rağmen, ortaçağ İslam dünyasının hemen hemen her bölgesinde benzer bir saray kültürünü görmek mümkün olduğundan Kürt mirliklerinde mevcut saray yaşantısının da diğerleriyle benzer olduğu söylenebilir. Bu sebeple, Kürt mirliklerinde iktidarın yönetim adresi olan ve mirliğin payıtahtında

[1024] Doskî, "Sebûrî: Mîr 'Îmameddînê Hekkarî", s. 66-67.

bulunan saraylar idari anlamda yönetimin yanı sıra edebi patronajın da sağlandığı temel mekandı. Nitekim inam kapısı olan izzeti bol hükümdarın hüner ehline hamilik ettiği mahal saraydı. Sarayda da ulemanın ve üdebanın kendisini gösterdiği yer divanlar ve meclislerdi. Divan ve meclis gibi yerlerde genellikle hükümdarın devlet ve yönetim işlerinden uzak kaldığı zamanlarda edebi sohbetlere katılma, şuaradan kimselerle hasbihal etme, nedim veya musahibiyle vakit geçirmeyi tercih ederlerdi. Nitekim bu edebi meclislerin düzenlendiği ortamlarda şairler otorite olarak görülen hükümdara en güzel şiirlerini burada sunarlardı ve karşılıklı en güzel şiirleri okuyarak güzel bir edebi atmosfer meydana getirirlerdi[1025]. Bu edebi ortamlardan çıkan eserlerden biri muşaarelerdir denilebilir. Bu çerçeveden baktığımızda Mir Îmameddîn'in Melayê Cizîrî'yle karşılıklı oluşturdukları muşaare örneği bu bağlamda ortaya çıkan bir ürün olarak değerlendirebiliriz[1026].

Kürt edebiyatında ilk muşaare örneklerinden sayılan ve mir ile şair arasında olması yönüyle edebi patronaj bağlamında son derece önem arzeden bu şiir türü son dönemlere kadar Mir Îmameddîn'in Azizan mirlerinden olduğu kanısı hâkimdi[1027]. Oysaki bu dönemde Kürt mirlerinin ve mirzadelerinin birbirlerini ziyaret ettiklerini, birbirlerine misafir olduklarını, özellikle büyük mirliklerin başında gelen Bitlis, Azizan, Melikan, Şenbû, Behdinan gibi büyük mirliklerin payitahtlarında bulunan saraylarında diğer komşu veya hısım-akraba beyliklerin mirzadelerinin daha iyi yetişmek ve özel bir eğitim almaları için gönderildikleri bilinmektedir. Nitekim Şeref Han-ı Bedlîsî, bu konuda diğer Kürt mirliklerinden birçok mirzadenin Bitlis mirliği sarayında bulunduğunu, eğitimden geçtiğini ve sarayın yüksek kültürünü öğrendiği belirtirmiştir[1028]. Aynı durumun Mir Îmameddîn için de geçerli olduğunu düşünürsek

[1025] İnalcık, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab**, s. 371-374.
[1026] Kürt edebiyat tarihinde muşaare hakkında bkz. Abdurrahman Adak, "Berawirdiyek di Navbera Muşa'ereyên Edebiyata Klasîk û Lecên Dengbêjan de", **Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)**, Şırnak Üniversitesi, Şırnak 2019, s. 567-604.
[1027] Nitekim bu konu üzerinde yazan ilk araştırmacı olan Mela Mehmûdê Bazidî de ilk dönem Kürt şairleri üzerine yazdığı makalesinde Mir Îmameddîn'in dönemin Azizan mirlerinden olduğunu belirtmiştir. Sonraki dönem araştırmacılar bu ifadeyi tekrarlamışlardır. Tehsîn Îbrahîm Doskî'nin bu konu hakkında bulduğu belgeler kendisinin aslında Hakkari Şenbû hâkimi olduğunu ortaya koymuştur. Bu konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Bazîdî, **Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî**, s. 53; Amêdî, **Hozanvanêt Kurd**, s. 53; Yaşın, **Tarih Kültür ve Cizre**, s. 53-54; Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, s. 146-147; Tehsîn Îbrahîm Doskî, **Baxê Îrem**, M. Zahir Ertekin (Haz.), Dara, İstanbul 2020, s. 17-19.
[1028] Kürt mirliklerinde, mirler arasında hısımlık örnekleri göze çarpmaktadır. Örneğin Cizre Azizan mirliğinin başına babasından sonra geçen Sultan Muhammed b. Emir Muhammed'in annesi

henüz küçük bir mirzadeyken Cizre'de Azizan mirliğinin sarayında ileride geleceği önemli payeler için yetiştirilmektedir ya da idari ve siyasi amaçlarla ziyaret ettiği komşu mirlikte edeb ve işret meclislerinde Melayê Cizîrî'yle aynı ortamda bulunmuştur[1029]. Genel görüş bu yönde olsa da bizce bunun tam aksi yöndedir. Çünkü Melayê Cizîrî'nin hayatı hakkında yazmış olanlar Mela'nın Cizre, Diyarbekir, Hasankeyf, Hakkari ve Amêdiye'de okuduğunu ve bulunduğunu belirtmişlerdir[1030]. Belirtilen yerlerin dönemin önde gelen Kürt mirliklerinin başkentleri olduğundan ve bu merkezlerde Medreseya Sor (Kırmızı Medrese), Abdaliye medresesi, Zeynel Beg medresesi, Kubbehan medresesi, İzzeddin Şîr medresesi, İhlasiye medresesi gibi dönemin Kürt iktidarlarının desteklediği ve iktidarlarının bir ürünü olan mezkûr Kürt medreselerinin bulunduğu edebi ve ilmi ortamdan dolayı Melayê Cizîrî'nin ilmi eğitimi için buralarda bulunduğu tezini doğrular niteliktedir. Bu sebepten ötürü Melayê Cizîrî'nin önceden değindiğimiz gibi edebiyat sever şair bir hükümdarın sarayına gittiğini, mirin meclisinde bulunma şerefine nail olduğunu ve onun bol ve geniş lütuf ve ikramlarından nasiplendiğini göstermektedir. Muşaare örneğinde Mela'nın kendisine "xulam" ibaresiyle kölesi ve hizmetkarı olduğunu belirtmesi, kendisini mirin dergahında küçük görmesi patronajın unsurları olarak göze çarpmaktadır. Buna binaen Kürt kültür ve geleneklerinde misafire fazlasıyla önem ve öncelik verilmesi kendisini bu muşaare örneğinde de göstermiştir ki, Meclisin büyüğü ve merkez noktası mir olmasına rağmen söze misafir olan Mela başlamıştır[1031]:

Mela: *Selama min senaxwanî sehergeh gewherefşan bit*

Bi sûret emrê subhanî ser elqabê zerefşan bit

Bi xizmet 'erzê sultanî 'ebîr û 'enberefşan bit

Hasankeyf Melikan mirliği hükümdarlarından Melik Muhammed'in kızıydı. Bunun gibi birçok evlilik ve hısımlık ilişkisi Kürt mirlikleri arasında mevcuttu. Bu türden hısımlık bağlarının kurulması saray ehli olan üst sınıf Kürtler'in soyluluğunu korumaları ve neseplerinden övünç duymaları özelliğinden ileri geldiği şeklinde okunabilir. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 176-177.

[1029] Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, s. 146-147.

[1030] İzedîn Mustefa Resûl, **Melay Cizîrî Şitêk Derbarey Jiyan û Berhemî**, Zanîngeha Selaheddîn, Hewlêr 1990, s. 11-12; Zivingî, "Pêşgotin", **Gerdeniya Gewherî Şerha Dîwana Melayê Cizîrî**, c. I, s. 18-19.

[1031] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 332.

Mîr: *Selama sani'ê Qadir Mela da pê mu'etter bî*

Muferreh bit me lê xatir peyapey lê mukerrer bî

Ji cama xatirê 'atir me jê ayine enwer bî

Karşılıklı selamlama, atışma ve bir rekabet içerisinde geçen muşaare örneğinde edebi patronaj bağlamında şair olarak Mela'nın bu ortamda bulunması kendi namına nam katmasının yanında dönemin en üst düzey yöneticisi olan mirin yani hükümdarın sarayında bulunması, onun himayesi altında güvende ve rahatta olmasını sağlamıştır. Öbür taraftan patronaj açısından iktidar penceresinden bakıldığında mirin de kendi meclisinde dönemin en büyük Kürt şairini ağırlaması, kendisinin de edebi anlamda entelektüel bir kişiliğe sahip olduğunu göstermesi, iktidarının meşruiyetini dönemin medyası olan edipler ve şairler üzerinden daha da sağlamlaştırdığını söyleyebiliriz. Nitekim muşaarenin birçok yerinde mirin kendisini övmesi de bu sebepledir. Örneğin[1032]:

Mîr: *Ji neş'a badeya kasê bi zat ez xerqê 'irfan im*

Bi vê camê bi wê tasê sifet kisra û xaqan im

Ji berqa xemze elmasê li textê dil Suleyman im

Mir Îmameddîn'in hükümdar olması, otoritenin kendisi olması elbette şair tarafından daha da övülmesini gerektirmektedir. Nitekim Mela da muşaarenin birçok yerinde hamisini överken onun dünyada saltanat sahibi olduğu gibi söz diyarından da hakan olduğunu ve kendisi gibi bir hükümdarın hiçbir yerde bulunmadığını belirterek onun şair hükümdar olduğu ön plana çıkararak patronunu yüceltmiştir[1033]:

Mela: *Di îqlimê suxen xaqan rewanbexş û şekerrêz î*

Nehin wek te di afaqan bi can ra 'enber-amîz î

Ji sîminsa'id û saqan bi sehharî guherrêz î

Muşaare örneği karşılıklı övgülerle mir ve şair arasında devam ederken şiirin sonunda Mela, aslında kendisini de meth ederek mir ve beylerle oturup kalktığını, onların himayesi altında bulunduğunu fakat hiçbir yerde Mir Îmameddîn gibisini görmediğini ve dolayısıyla kendisinin ona köle ve hizmetkar olduğu belirtmiştir.

[1032] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 334.
[1033] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 339.

Ayrıca Mela patronaj çerçevesinde şiirlerde kullanılan Farsça bir deyim olan "*Hamilik geleneği içerisinde birisi için şiir yazmak*" anlamına gelen "*ez behrê kesî guherçîden*"[1034] deyimini Kürtçeleştirerek karşısında oturduğu mirden edebi bir üslupla bir beklenti içerisinde olduğunu dile getirmiştir. Memduhun bu övgülerine aynı güzellikte karşılık veren hanedan sahibi Mir Îmameddîn ise patrimonyal ilişkinin banal bir görüngüsü olarak o da meclisinde bulunan Mela'yı övmüş, kendisinin inşa ve şiir sanatında kendisine üstad olarak kabul etmiş ve ona büyük bir paye bahşederek onurlandırmıştır, şöyleki[1035]:

Mela: *Ji behra qulzûma mîran bi xewwasî guherçîn im*
Di behsa şerh û tefsîran tu deryayan we nabînim
Ji mîr û begler û çîran xulamê Mîr 'Umadîn im

Mîr: *Di baxê lefz û me'nayê suxen min serwi azad e*
Ji vê îmla û înşayê me lewhê dil numa sade
Ji husnê rewneqek dayê ku Şêx Ehmed me ustad e

Yukarıdaki muşaare örneğinde görüldüğü gibi edebi anlamda mir ile şair arasındaki bu edebi yarış dönemin Kürt mirliklerindeki edebi ve ilmi ortamı göstermesinin yanında Kürt mirlerinin sahip oldukları edebi kişilikleri ve entelektüel seviyelerini gösteren birer numune örneği olarak yorumlanabilir. Elbette bu seviye Kürt mirlerinin Kürt mirliklerinde hükümdarlık yapmaları edebi patronaj çerçevesinde şairlerle dostluk kurmalarını, onları saraylarında ağırlamaları ve kendilerine hamilik yapmalarının önünü açmıştır. Buradan nisbetle denilebilir ki bu da Kürt mirliklerinde edebiyatın bir nebze de olsa ilerlemesini ve gelişmesine katkıda bulunmuştur.

[1034] Bu deyim Farsça'da birinden geçinmek anlamına gelmekle birlikte kinaye olarak birinden faydalanmak, birinden beklenti içinde olmak anlamına da gelir. Nitekim aynı fiilin "nisarçîden" versiyonu da benzer şekilde ödüllendirmek anlamına gelmektedir. Bu ödüllendirme de genelde şahların, hamilik geleneği altında başkalarına bağışladığı altın, gümüş ve incileri kapsamaktadır. Bunun için bkz. Mansur Mirzaniya, **Ferhengnameyê Kînaye**, İntişaratê Emirkebir, Tahran 1382, s.772-773.
[1035] Melayê Cizîrî, **Dîwan**, s. 339.

3.3.2.2. Mîr Evdila Xan (Arif)

Hakkari Şenbû mirliğinin şair mirlerinden biri olan Mîr Evdila Xan babası Xan İbrahim vefat edince yerine geçmiştir. İlim, hüner, fazilet ve keremde misli bulunmayan biri olarak bahsedilen bu hükümdar aynı zamanda şair olup mahlası "Arif" idi[1036].

Şiirleri günümüze kadar ulaşmamış olan bu şair mirin patrimonyal devlet anlayışında bütün sistemin merkezinde bulunması, ülkedeki ilmi ve edebi ortamın neşv ü nema bulmasında önemli bir katkı sağladığı kanaatindeyiz. Şair hükümdar olan Mîr Evdila Xan'ın sarayının şairlerin penahgahı ve himaye merkezi olması ihtimalden uzak değildir.

3.3.2.3. Mîr Mustefa Beg (Pertew)

Hakkari Şenbû hâkimlerinden olan Mustefa Beg şiirlerinde kullandığı Perto/Pertew mahlasından dolayı Pertew Beg olarak da nam salmıştır. Mustefa Begê Hekkarî'nin doğum ve ölüm yılları kesin olarak bilinmemesine rağmen tahmini olarak 1777-1841 olarak gösterilmiştir[1037]. Kendisi, aile silsilesi ve yönetimi hakkında bilgiler mevcut olan Mustefa Beg'in babası Xan Ebdullah, dedesi Xan İbrahim'dir[1038]. Kürt tarihi üzerinde araştırmalar yapan Doskî, Mir Mustafa Beg'in 1210/1795 ve 1234/1834 yılları arasında Hakkari'de mirlik yaptığını belirtmiş, bu tarihten sonra ise kendisi hakkında bir malumata ulaşamadığını belirtmiştir[1039]. Ayrıca son dönem Hakkari mirlerinden olan Nurullah Beg'in saray katibi olan Yazıcızadelerden Mirza Muhammed'in yazmış olduğu Hakkari mirlerinin tarihinde özellikle son dönem mirler hakkında önemli bilgiler nakletmiştir[1040].

[1036] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 78.

[1037] Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 170-171; Yûsif, **Şaîrên Klasîk ên Kurd**, s. 92-93; Amêdî, **Hozanvanêt Kurd**, s. 246-248; Adak, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk**, s. 317-318.

[1038] Mustefa Beg'in babası Xan Ebdullah, dedesi Xan İbrahim'dir. Onun da babası Xan Muhammed, onun da babası İzzeddin Şîr, onun da babası Mir Şeref Xan, onun da babası Zekeriya Beg, onun da babası Zeynel Begê Hekkarî'dir. Zeynel Beg, Şerefname'nin yazarı Şeref Han-ı Bedlîsî ile çağdaştır. Bkz. Tehsîn Îbrahîm Doskî, "Perto Beg, Mustefa Begê Kurê 'Ebdullah Xanê Hekkarî", içinde Perto Begê Hekkarî, **Dîwan**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2011, s. 22.

[1039] Perto Begê Hekkarî, **Dîwan**, s. 22.

[1040] Aslı Farsça olan bu eseri mezkûr katibin oğlu Muhammed Bey 1336/1916 yılında tekrardan düzenlemiştir. 1947 senesinde ise Hüseyin Hilmi İstanbulî bu eseri Osmanlıca'ya çevirmiştir. Araştırmacı Dündar Alikkılıç ise bu Osmanlıca nüshadan faydalanarak Hakkari mirleri tarihini çalışmıştır. Bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri Abbâsî Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne**, İstanbul 2006.

Yazıcızadelerden Mirza Muhammed'in belirtiğine göre "*Mustafa Han Bey hüsn-i tedbir ve hüsn-i siyasetinden dolayı kırk beş sene emarette kaldı*". Sonradan mirliğin içerisinde kargaşa çıkarmak isteyenler Xan Mustefa ile oğlu Xan Muhammed Nasrî arasında problemler çıkarmaya başladılar. Bunun üzerine Xan Mustefa oğlu Xan Muhammed Nasrî'yi henüz hayatta iken Hakkari'ye büyük mir olarak atadı ve kendisi Xerwate (Hırvata) köyüne çekildi. Mirliğin başında bir yıl kaldıktan sonra Xan Muhammed Nasrî vefat edince Xan Mustefa tekrardan yönetime geçti ve Hakkari mirliğinin idaresini kontrolü altına aldı[1041]. Xan Mustefa'nın vefatından sonra yeğenlerinden İshak b. Emir şeref geçti ise de yönetimi sadece üç ay sürdü. Ondan sonra ise Hakkari mirliğinin son hâkimi olan Nurulah Beg yönetime geçti[1042].

Xan Mustefa'nın bütün zahiri ve batıni ilimlerden nasiplendiğini belirten Kâtip Mirza, onun bütün güzel hasletlerde kemale erdiğini, akıl ve siyasetiyle bütün muhaliflerini itaat ve inkıyada getirdiğini belirtmiştir. Özellikle münazaralarda Xan Mustefa'nın üstünlüğü belirten belirten kâtip, onun alim ve ediplerlerle sohbet etmeyi sevdiğini belirtmiştir[1043]. "Perto/Pertev" mahlasını kullanan Xan Mustefa'nın Abdullah Bey, Muhammed Nasrî Bey ve Ubeydullah Bey adında üç oğlu vardı ki bunlardan Abdullah Bey ilim ve siyasette kemale ermiş biriydi. Aynı zamanda babası gibi şair de olan Abdullah Bey şiirlerinde "Mestî" mahlasını kullanmıştır. Fakat henüz babası hayattayken vefat ettiğinden dolayı mirliğin başına geçememiştir[1044]. Günümüzde *Mestî* mahlasıyla ulaşmış klasik şiir örneği mevcut olmamasına rağmen buradan Kürt hanedan sahiplerinin edebiyat ve şiirle iştigal etmeleri Kürt mirliklerindeki var olan edebi geleneği de göstermesi açısından önemlidir.

Hakkari Şenbû mirliği hâkimlerinden bir diğer şair mir olan Mustefa Beg entelektüel bir kişiliğe sahip olması, edebi kişiliği bu mirliğin yönetici sınıfında devam edegelen edebi bir birikimi de sürdürmüştür. Mir Îmadeddîn'den Mustefa Beg'e kadar arada bilmediğimiz, bilgileri/şiirleri günümüze ulaşmamış fakat karinelerin varlıklarına ihtimal verdiği diğer birçok şair mirin varlığını da bize göstermektedir. Ayrıca Mustefa Beg'in oğlu Abdullah Bey'in de aynı zamanda şair

[1041] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 84.
[1042] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 86-87.
[1043] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 84.
[1044] Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 84, 86.

olması Kürt mirliklerinde yönetici sınıfın sahip olduğu üst düzey edebi zevki de göstermektedir. Bütün bunlardan hareketle diyebiliriz ki iyi eğitim almış, ilmi ve edebi alanda yetişmiş mirlerin edebi bir zevke sahip olmaları, yönetici sıfatlarının yanında şair kimlikleriyle de ön plana çıkmaları patronajın bir diğer kolunu oluşturmaktadır ki bu da Kürt mirliklerinde edebiyatın ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Bir şair olarak Mustefa Beg şiirlerinde özgün ve sade bir Kürtçe kullanmaya çalışmış, edebi ve estetik anlamda başarılı şiir örnekleri ortaya koymuştur. Melayê Cizîrî'den etkilendiğinden dolayı onun bazı şiirlerine nazireler yazan Pertew Beg daha sade ve yalın bir Kürtçeyle divanını meydana getirmiştir. Örnek olması açısından Mir Mustefa Beg'in bir şiirinden kısa bir kesit şöyledir[1045]:

Murxê canim bendê qeydê seyrê gulzarek tivêt

Derdemendê mihnetê tîmar û xemxwarek tivêt

Ah û efxanê ti min beyhûde ku nayên ji dil

Dil gelek mecrûh e wî derman ji dildarek tivêt

Roj û şev ez canfegar im bi hîvî û bi du'a

Mehrûmî esrarê xef da canî efkarek tivêt

...

Bende çi bitirs ji Perto arezûya dil bibêj

Zehrenûşê firqetê tiryakê dîdarek tivêt

3.3.3. Behdinan Mirliği (XIII. yüzyıl-1844)

Behdinan mirliği, Dicle nehriyle Yukarı Zap bölgeleri arasında kalan bölgeden adını almış, bu bölge üzerine hâkimiyet sahasını kurmuş büyük Kürt mirliklerinden biridir. Şerefname'nin tasnifine göre kendi adına sikke kestirip hutbe okutan büyük mirliklerden biri olan Behdinan mirliği adını kurucusu Bahauddin'den almıştır[1046]. Mirliğin başkenti Amêdiye şehri olduğu için bu isimle de çoğu zaman

[1045] Perto Begê Hekkarî, **Dîwan**, s. 129.
[1046] Bitlisi, **Şerefname**, s. 152-153.

anılan bu mirliğin hükümdarları yaklaşık olarak XIII. yüzyıldan itibaren Amêdiye'nin yanı sıra Duhok, Zaxo, Akre, Simêl, Berdereş ve Şêxan gibi bölgelerde hâkimiyet sahasını tesis etmişlerdir. Bu mirliği oluşturan önemli ve etkin Kürt aşiretleri Mizûrî, Zebarî, Berwarî, Rikanî, Doskî, Sindî ve Silîvanîler olarak yer almıştır[1047]. Özellikle Mizûrî ve Zebarî aşiretleri mirliğin siyaseti üzerinde etkili olmuş, öyleki kimi mirzaların ve mirzadelerin etkin bir makama getirilmesine ve bulunduğu makamdan düşürülmesine kadar müdahele edebilmişlerdir[1048].

Behdinan mirliği de diğer Kürt mirlikleri gibi Safevîler'le olan mücadele ardından 1514 Çaldıran savaşından sonra Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı devleti tarafından ilkin Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmış olsa da daha sonra Bağdat beylerbeyliğine bağlı hükümet sancak olarak idari sistemdeki yerini almıştır. Behdinan mirliği coğrafik olarak önemli bir sahada bulunuyordu. Kuzeyden Hakkari Şenbû ve Azizan mirliklerine, güneydoğu tarafından Soran mirliğine ve batı tarafından Musul eyalet merkezine komşuydu. İran hattında olmasından dolayı Osmanlı'nın İran'la yaptığı bütün savaşlarda yer almıştır[1049]. Behdinan mirliğinin hâkimiyet sahasında Doğu Süryanileri (Nesturiler) Kilisesi Patrikliği'nin yer aldığı Elkuş kazası, Êzîdî Kürtler'in kutsal mekânı Laleş, Kadiri tarikatının Kürdistan'daki önemli merkezlerinden biri olan Birîfkan köyü, Bamernî köyündeki Nakşibendi tekkesi ve önemli bir Yahudi nüfusu bu mirliğin bölgesinde yer almaktaydı. Şerefname'de belirtildiğine göre bu mirliğin önemli kaleleri arasında Amêdiye, Akre, Duhok, Dîr, Beşrî, Şûş, Umranî, Baziran, Zebarî kaleleridir[1050]. Önemli kaleleri ve sahip olduğu stratejik coğrafya sayesinde bağımsızlığını çoğu zaman koruyabilmiş olan Behdinan mirliğinin önemli hâkimleri arasında Emir Sultan Hüseyin (1534-1576) ve Mir Behram Paşayê Mezin (1714-1768) gösterilmektedir.

Behdinan mirliğinin hâkimleri iktidarlarının mutlakiyetini pekiştirmek için başvurdukları bir gelenek olarak şecere tutma kültürünü güçlü bir şekilde devam ettirmişleridir. Nitekim bu şereceler doğrultusunda Osmanlı hâkimiyeti altındayken

[1047] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 291.
[1048] Behdinan mirliğindeki tüm aşiretler ve bunların mirlik ile olan ilişkileri için bkz. Samyan Abdulkhaleq Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017, s. 144-160.
[1049] Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 5-6.
[1050] Bitlisi, **Şerefname**, s. 153.

bu mirliğin başında yirmi altı mir hükümranlık sürmüştür. Akkoyunlular'ın son döneminde mirliğin tahtına oturan Mir Hesen b. Seyfedin ilk dönemler Safevîler'le iyi bir politika izleyerek mirliğini dolayısıyla iktidarını garanti altına aldı. Çaldıran savaşının son anlarına kadar bağımsız bir tavır takınan Mir Hesen, diğer Kürt mirliklerinin Osmanlılar'dan yana tavır almaları ve İdris-i Bedlîsî'nin çabaları sonucunda Behdinan mirliği de Osmanlılar'ın saflarına katıldı[1051]. Mir Hesen'ın 1534 yılında vefat edince yerine oğlu Sultan Hüseyin Bey'e güçlü bir mirlik ve idari yapısı oturmuş bir kadro bıraktı[1052]. Şerefname'de Sultan Hüseyin için takvalı, faziletli bir hükümdar olan bu şahsın sarayında ediplere ve alimlere sonsuz saygı gösterdiğini ve ilme olan muhabbetinden dolayı kendisine "Sultan Huseynê Welî" de denildiğini belirtmiştir[1053]. Osmanlı yönetimi ile de iyi bir siyaset geliştiren Sultan Hüseyin bölgede otoritesini arttırmış ve bir lider pozisyonuna gelmiştir. Öyleki diğer Kürt mirleri arasında çıkan problemlerde Sultan Hüseyin arabulucu olarak her zaman yer almış ve saygın kişiliğinden dolayı olaylara çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu konu hakkında Şerefname'de şu ibareler geçer[1054]:

> "*Aynı zamanda sarayın emirlerine de itaat ederdi. Bu sayede benzer emsaller arasında imtiyazlı ve imrenilecek bir konuma gelmişti. O kadar ki, Kürdistan hükümdarları ve beyleri arasında başvurulacak kişi olarak kabul edilmişti. Bunlar Kürdistan'ı ilgilendiren meselelerde ve olaylarda yalnız onun emrini dinlerler, yalnız onun nasihatlerine uyarlardı. Onun Sultan Süleyman'ın huzuruna sunduğu talepleri hiçbir zaman reddilmezdi*…"

Sultan Hüseyin, Osmanlı devleti adına İran sınırları içerisinde bulunan Erdelan mirliğine karşı büyük bir saldırıda bulunmuş ve bu saldırı sonucunda Erdelan hâkimi Mir Me'mun Bey'i esir almıştı[1055]. Yine bu dönemde bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhülislamlık görevini yürüten Ebu Su'ûd Efendi de İmadiyeli büyük bir Kürt alim olup bu mirlikten İstanbul'a giden alimlerden biriydi. Sultan Hüseyin, hükümdarlık boyunca babasından devraldığı Behdinan mirliğinin idari kadrosunu kendi döneminde daha da güçlendirmişti. Büyükçe bir saraya sahip olan Behdinan mirliğinde göze çarpan idari kadroda şehir subaşısı, mirahur, çeşnigir,

[1051] Bidlîsî, **Selim Şah-Nâme**, s. 286.
[1052] Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 42-44.
[1053] Bitlisi, **Şerefname**, s. 155.
[1054] Bitlisi, **Şerefname**, s. 156.
[1055] Parmaksızoğlu, "... Memun Bey'in Hatıraları", s. 197-230.

kapıcıbaşı, kethüda, kale dizdarları gibi görevliler gelmekteydi[1056]. Yine bu dönemde Behdinan mirliğinde hiç olmadığı kadar imar alanında eserler ortaya konulmuş ve çok sayıda cami, medrese, mescit, han, hamam, köprü ve askeri yapılar inşa edilmişti.

Sultan Hüseyin'in 1573'te ölümünün ardından yerine oğlu Mir Qubad Xan geçti. Şerefname'de bu mirin derviş, kanatkâr, ince ruhlu, zarif karakterli, hassas mizaçlı ve merhametli bir yüreğe sahip biri olarak tanıtılmıştır. İbadetlerine düşkün biri olan Mir Qubad avlanmaya meraklı bir hükümdar olarak kayıtlara geçmiştir. Mirliğin yönetim işlerini vezirlerine bırakan Mir Qubad yönetim işlerindeki zaafiyetinden dolayı Behdinan mirliğindeki çoğu aşiretin düşmanlığı kazanmış, kardeşi Mir Behram Bey kendisine karşı ayaklanmıştı. İkili arasında uzun süren mücadeleler neticesinde Behdinan mirliği siyasi ve ekonomik olarak büyük gerileme yaşadı. Nihayetinde Behram Bey, Mir Qubad Xan'ın öldürülmesiyle Mizurî ve Zebarî aşiretlerinin desteğiyle mirliğin başına geçti. Fakat kısa bir süre sonra Mir Qubad'ın oğlu Mir Seydi Xan İstanbuldan mirliğin başına geçmek için aldığı beratla yönetimi amcasından 1585'in sonlarında devraldı[1057]. Mir Qubad Xan'ın işret kültürünü sevmesi, av şölenlerinden hoşlanması, alimleri ve şairleri sarayında himaye etmesi gibi vasıfları onun iyi bir hami ve patron olmasına rağmen elimizdeki verilerden kendi dönemine ait bir şair ve alim bilinmemektedir. Fakat kendisi hakkında Behdinan mirliğinde yaşamış ve Mir Qubad'ın[1058] saray kâtibi olan ve Ehmed Begê Katib olarak nam bulan bu musahip-şairin yaşadığı dönemin tam olarak bilinmemesine rağmen kendisinin Mir Qubad b. Sultan Hüseyin döneminde saray katipliği yapma olasılığını güçlendirmektedir. Dolayısıyla denilebilir ki Mir Qubad Xan ve saray kâtibi olan Ehmed Begê Katib arasında mir ve musahip-şair arasında patronaja dayalı edebi bir ilişki mevcuttu.

[1056] Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 48-50.
[1057] Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 72-75.
[1058] Behdinan mirliğinde Mir Qubad adında dört hükümdar tahta geçmiştir. Bunlardan ilki 1573-1583 yılları arasında babası Mir Sultan Hüseyin'in yerine geçen Mir Qubad'tır ki mirliğin en güçlü ve gözde olduğu dönemdir. Diğer Mir Qubad adındaki hükümdarlar sırasıyla 1638-1640, 1662-1679 ve 1700-1701 yıllarında hüküm sürmüşlerdir. İlki hariç diğer Mir Qubad isminde yöneticilerin hem hükümdarlık sürelerinin kısa hem de biraz daha geç dönem olmasıyla birlikte kanaatimizce sözü edilen şair Ehmed Begê Katib büyük bir ihtimalle birinci Mir Qubad'ın musahip şairlerindendir. Behdinan mirliğinde hüküm süren mirlikler hakkında bkz. Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 60-84.

Behdinan mirliğinin entelektüel ve eğitimli mirlerinden biri de I. Zübeyr Paşa'ydı. Mirzadeliği döneminde iyi bir eğitim alan Mir Zübeyr Paşa yönetim tecrübesi kazanması için babası tarafından Zaxo'ya yönetici olarak tayin edildi. Mirliğin başına 1701'de geçen Mir Zübeyr Paşa ilk zamandan itibaren halkın sevgisini kazanmayı başarmıştır. Hükümdarlığı döneminde mirliğindeki medreseleri restore edip tekrar faal hale getiren Mir Zübeyr Paşa kendi döneminin en büyük alimi olarak tanınan Allame Resûl Zekî Sirûcî'yi Behdinan mirliğinin şeyhülislamı olarak atadı ve Kubbehan medresesine de başmüderris olarak atadı. Behdinan mirliğine ilmi ve edebi alanda eski itibarını kazandırmak için birçok faaliyette bulunan Mir Zübeyr Paşa 1714 yılında ölünce yerine oğlu Mir Behramê Mezin geçti[1059]. Babası tarafından iyi bir eğitim alması için özel hocalarla yetiştirilen Mir Behramê Mezin'ın lalalığını yapmış Sindî aşiretinden olan İsa Dela, mirzadesi hükümdar olunca kendisi de mirliğin veziri konumuna terfi ettirildi ve tarihte de Behdinan mirliğinin en büyük vezirleri arasında gösterildi. Zeki, entelektüel, edip, adil ve faziletli bir kişiliği olan Mir Behram'ın hükümdarlığı 1768'e kadar etti ve toplamda elli üç yıl sürdü. Kendi döneminde ülkesine müreffeh bir hayat yaşatan Mir Behram dedesi Sultan Hüseyin gibi mirliğe ikinci altın çağını yaşatmıştır. Mir Behram alimleri ve edipleri sarayında toplamayı ve onlarla ilgilenip entelektüel sohbetlerde bulunmayı seven biri olarak dönemin alimlerinden Pîr Mehmûd Zevikî'yi saraya aldırmıştır. Hükümdarlığı süresince birçok kez İran'la yapılan savaşlara katılan Mir Behram zaman zaman diğer Kürt mirlikleriyle olan hâkimiyet mücadelesinde de bulunmuştur[1060]. Bir dönem Revanduzlu Muhammed Paşayê Kor'un güçlendiği dönemde Behdinan mirliğinin tamamını hükümranlığı altına almasıyla[1061] mirlik fetret devrine girdiyse de tekrardan İsmail Paşa'nın yönetimi eline almasıyla mirlik kendini topralamaya başladı. Nitekim bu durum çok devam etmeden Osmanlı idaresi altında Behdinan mirliği merkezileştirme politikası neticesinde diğer Kürt mirlikleri gibi 1259/1843-1844 yılında mirlik statüsünden düşürüldü[1062].

[1059] Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 84-88.
[1060] Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 89-105.
[1061] Nebez, **Mîrê Kurd Mîr Mihemedê Rewandizî**, s. 145-150.
[1062] Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 533-535; Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, s. 133-134.

Güçlü bir yapıya sahip olan Behdinan mirliği siyasi alanda olduğu kadar ilmi ve edebi alanda da Kürt mirlikleri arasında ilk sıralarda yer almıştır. Behdinan mirlerinin ilme ve edebiyata olan etkisinin muhtemel yansıması olarak ülkede çok sayıda cami, mescit, medrese, han, hamam, kervansaray, köprü ve sair yapılar inşa edilmiş ve halkın hizmetine sunulmuştur. Örneğin, 1684 tarihli Duhok camisi, 1704 tarihli Mir Zübeyr Paşa tarafından yaptırılan Ermişt cami ve medresesi, Mir Seydi b. Qubad Beg tarafından yaptırılan Birîfkan köyündeki Kadiri tekkesi ve medrese bunlardan birkaçıdır. XVII. yüzyılın önemli seyyahlarından Evliya Çelebi de Behdinan mirliğine uğramış ve konuya dair birtakım malumatlar vermiştir. Seyahatnamesinde dönemin Amêdiye'sinde yedi medrese bulunduğunu belirten Çelebi isimlerini şöyle zikretmiştir[1063]:

> "*…Ve medrese-i Emîrhâc, evkâfı ma'mûr ve kitâbhâne hazînesinde on bin pâre kütüb-i nefîsesi mestûr medrese-i Emîrü'l-Hac'dır ve medrese-i Zêbarî, dergâh-ı azîmdir. Ekseriyyâ kavm-i Zêbarî talebeleri vardır ve medrese-i Murâd Hâniyye, âsitâne-i kübrâdır. Her suhteye hücre-bahâ lahmiyye ve şem'iyyesi, vazîfe-i mu'ayyenesi cânib-i vakıfdan mâh u sâl bi'l-guduvvi ve'l-âsâl vâsıldır ve medrese-i Memkân ya'nî Memê Hân, bu dahi ma'mûr ve telâmîzleri mesrûr medrese-i dârü's-sürûrdur ve medrese-i Melik Êzdin ya'nî Melik Îzzeddîn, rûzmerre merreteyn çobrası mebzûldur. Andan medrese-i Seyyid Hân, buna medrese-i Nev derler, ya'nî yeni medresedir. Andan sonra kal'a-i İmâdiyye'nin aşağı deresinde Hân bâğ-ı iremi kurbünde bâğlar kenârında medrese-i Sultân Hüseyn-i Âdil, bundan gayrı binâ-yı azîmli ve evkâf-ı metînli medrese-i kebîr yokdur… Derûn-ı medrese sayf u şitâda üç yüz dörd yüz talebe ile memlûdur kim cemî'i fünûn bu âsitânede kırâ'at olunur ders-i Aristo ve Hâkim Sînâ-tabî'at kimesneler vardır ve sâhibü'l-hayrât gâyetü'l-gâye muhibb-i ulemâ olmağile bu medreseye elli aded ma'mûr kurâlar…*"

Evliya Çelebi'nin sadece Behdinan mirliğinin başkenti Amêdiye'de bulunan medreselerin genel bir resmini kısa da olsa tasvir etmesi, küçük bir medresenin kütüphanesinde bulunan kitapların sayısının on bini bulması, bir diğer medresede dört yüze yakın talebenin tedrisatı, medreselerin isimlerinin mirlerin adına olması ve diğer birçok özellikler Behdinan mirliğinde ilmi zenginliği göstermektedir[1064]. Yine bu mirliğin ilmi havzasına dahil olan kendi döneminde allame olarak tanınan 'Ebdurrehmanê Kiwaşî (ö. 1403), Mela Muhemedê Şeranşî (ö. 1580), Şêx Şemsedînê Exlatî (ö. 1674)[1065], Mela Mehmûdê Behdînî, Mela Salihê Akreyî, Mela Yehyayê

[1063] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 293.
[1064] Behdinan mirliğinde mevcut bütün eğitim kurumları için bkz. Ebdulrehman Mizûrî, "Gavdanên Rewşenbîrî li Mîrgeha Behdîna", **Kovara Dîrok**, hijmar 5, Havîn 2014, s. 6-11.
[1065] Bitlis mirliğinin taşra kenti olan Ahlat'da 997/1588 senesinde tasavvuf ehli bir ailede dünyaya gelen bu mutasavvıf şairin dedeleri Hemedan'dan gelip Ahlat'a yerleşmiş Suhreverdiyye tarikatına

Mizûrî (ö. 1834), Şeyh Nureddinê Birîfkanî (ö. 1850) bu mirliğin bilinen edip ve alimlerindendir[1066]. Yine mirlik topraklarında bulunan ve Êzidilik inancında önemli bir yeri olan Şeyh Adi b. Musafir'in türbesinin burada olması ülkeyi Êzidiler için çok önemli bir konuma getirmişti[1067].

Şerefname'de Behdinan mirliğinin payitahtı olan Amêdiye'nin özellikle ilmi sahada önplanda olduğunu şöyle belirtmiştir:

> *"Kürdistan'da özellikle de Amêdiye'de, birçok ilim ve fazilet erbabı kişi bulunmaktadır. Akli ve nakli ilmlerin tahsilinde hadis, fıkıh, sarf, nahiv, kelam, mantık, meani ve diğer yaygın ilimlerin çoğunun öğrenilmesinde eksiksiz bir çaba sarf ederler. Muhtemelen bazı ilim alanlarında telif ve tasnifleri de mevcuttur ancak meşhur değillerdir. Araştırma konularında çok çaba sarf ederler…*

Fakat Şeref Han-ı Bedlîsî bu ifadesinden sonra Kürt mirliklerinde bu merkez üzerinden özellikle edebi ilimlerde bir genellemeye gitmiştir. Şeref Han, genel olarak Kürt alim ve bilgelerin dini ilimlere ağırlık vermelerine, bu alanda kendilerini geliştirmelerine rağmen saray ve saray kültürünün bir parçası olan edebi ilimlere çok fazla itibar etmediklerini şöyle dile getirmiştir:

---

mensup insanlardı. Tarihi geçmişi olarak köklü ve zengin bir birikimi olan Bitlis ve Ahlat şehirleri tasavvufi alanda da Nusayri, Vefai, Nakşibendi, Kadiri gibi birçok tarikata ev sahipliği yapmıştı. Medrese eğitimine dedesi Seyyid Ebdulkerîm'in yanında başlamış sonrasında ise babası ve ağabeyinden de dersler almıştır. Şêx Şemseddînê Exlatî Suhreverdiyye tarikatının bir kolu olan Halvetiyye kolunda ilerlemiş ve seyr u sülûkunu tamamlamış ve tarikatte *kutup* mertebesine erişmiştir. Ahlat'tan Hakkari Şenbû mirliğine topraklarına giden Şêx Şemseddîn, burada dönem kaldıktan sonra Behdinan mirliği bölgesine geçmiştir. Behdinan mirliği payitahtı olan Amêdiye'de dönemin hâkimi Mir Seydî Xan ile görüşmüş, mir kendisine hürmet etmiş ve Birîfkan Köyüne yerleştirmiş, kendisine bir tekke, medrese ve cami inşa ettirmiş ve gelir olması için de yedi köyü buraya vakfetmiştir. Şêx Şemseddîn bu köyde seksen altı yaşındayken 1674 yılında vefat etmiştir. Buradan dönemin iktidarı olan mirlerin ulema ve mutasavvıflarla olan ilişkisi ilmi patronaj çerçevesinde değerlendirilebilir. Bir şair olarak Şêx Şemseddînê Exlatî şiirlerinde *Şemdîn* ve *Xelwetî* mahlaslarını kullanmış ve yoğun bir şekilde tasavvufu şiirlerinde işlemiştir. Şiirlerinden çok azı günümüze varmış olan Şêx Şemseddînê Exlatî'nin edebi patronaj bağlamında dönemin iktidarını elinde bulunduran mirlerle açık bir şekilde gösteren eserler mevcut olmasa dahi dönemin edebi ruhunu ortaya koyması ve kendinden sonraki şairleri etkilemesi açısından önemlidir. Ayrıca kendisinden sonra kurmuş olduğunu tekkenin postnişinliğini yapan Şêx Nûredînê Birîfkanî ve Şêx Memdûhê Birîfkanî'nin de şair kimliği kazanmalarında önemli bir etki yapmıştır. Bamed Serdar, **Dîwana Şêx Şemsedînê Exlatî**, Nûbihar, İstanbul 2015, s. 25-46.

[1066] Bu mirlikte yetişmiş önemli şahsiyetler için bkz. Mizûrî, "Gavdanên Rewşenbîrî li Mîrgeha Behdîna", s. 12-16.

[1067] Behdinan mirliğinin ilim, kültür ve sanat faaliyetleri için bkz. Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 161-172.

Ancak sultanlara yakınlaşmayı ve padişahlarla sıcak ilişkiler kurmayı sağlayacak olan şiir, inşa ve hüsnü hat gibi resmi kurumlarda ilgi gören yetenek ve alanlarda pek görünmezler[1068] *".*

Şeref Han'ın bu ifadelerinden anlaşıldığı gibi Kürt mirliklerinden çıkan alimlerin edep ilimlerinden ziyade dini ilimlere eğilmeleri söz konusu mirliklerde elbette hiç de şair çıkmadığı anlamını taşımamaktadır. Nitekim Behdinan mirliği, ilmi yönüyle olduğu kadar edebi yönüylede ön plana çıkan en önemli Kürt mirliklerinin başında gelmektedir. Nitekim bu mirliğin şairlerinden olan ve hayatları ile eserleri hakkında elimizde çok az veri bulunan Mela Şemseddînê Exlatî, Mîna, Macîn, Sadiq, Biharî, Derdî, Mela Remezanê Ebbasî, Hemkê Towê, Seyfiyê Şoşî, Bekir Begê Erizî, Mela Mensûrê Girgaşî (ö. 1805), Şêx Nûredînê Birîfkanî (ö. 1851), Xalid Axayê Zêbarî (1731-1805 [?]), Feqî Hamidê Mayî, Mihemed Se'îd Mîhrî (1795-1883) daha birçok şair Behdinan mirliği şairlerindendi[1069]. Bu kadar çok şairin birarada bulunması doğrudan doğruya mezkûr mirlikteki edebi zenginliği göz önüne sermektedir. Evliya Çelebi bu mirlikte birçok şairin bulunduğunu, kaside, müselles, murabba, mülemma tarzında birçok şiirler söylediklerini, Nevroz Bayramlarında meydanlarda şiirler okuduklarını ifade etmiş, böylelikle ülkenin edebi anlamda ne derece zengin bir kültürel ortama sahip olduğunu belirtmiştir[1070]. Bütün bu edebi zenginlikten mülhem denilebilir ki Behdinan mirliğinde önemli bir ilmi ve edebi gelenek mevcuttu. Bunda ilk dönemlerden itibaren mirliğin başında bulunan eğitimli, edebi kişiliğe sahip şair-mirlerin bulunmasının ülkenin şairler yurdu olmasında önemli bir katkısı sağlamıştır. Dolayısıyla bu da Behdinan mirliğini Kürt edebiyatının kaynağının oluşturan ve temelinin atılmasının sağlayan Şenbû mirliğiyle birlikte iki önemli mirlikten biri haline getirmişti. Behdinan mirliğinde edebi patronaj bağlamında ele alınan şair mirler ve şairler aşağıda şiir örnekleriyle birlikte değerlendirildi.

3.3.3.1. Mela Mehmûd (Hemîdî)

Klasik Kürt (Kurmanci) Edebiyatı'nın bilinen ilk şairi olan Mela Mehmûd hakkında malumat bilinmemesine rağmen onun dönemin Behdinan mirliği hâkimi olan Sultan Husênê Welî için ithaf ettiği bir kasidesi yaşadığı dönem hakkında fikir

[1068] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 64.
[1069] Behdinan mirliğinden çıkmış olan şairler hakkında kısa tanıtıcı bilgiler için bkz. Mizûrî, "Gavdanên Rewşenbîrî li Mîrgeha Behdîna", s. 7-27.
[1070] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 296.

vermektedir. Dönemin en güçlü Kürt mirlikleri arasında yer alan Behdinan mirliğinin hâkimi olan Sultan Husênê Welî, 1533 yılında babasının ölümünün ardından tahta geçmiş ve 1573 senesinde ölünceye kadar yönetimi elinde bulundurmuştur. Yönetimde etkili bir isim olduğundan ve idaresi döneminde büyük bir güç elde etmesinden dolayı kendisine "Sultan" lakabı verilmiştir. Şerefname'de kendisinin çok bilgin ve zeki olduğu belirtmiştir. Ayrıca bu mirin alimleri, edipleri ve fazilet sahibi insanları kendi sarayında sürekli olarak ağırlandığını ve onlara karşı sonsuz hürmet ettiğini yazmıştır. Başarılı bir siyaset izlediği için taleplerinin Kanuni Sultan Süleyman tarafından hiçbir zaman geri çevrilmediğini ifade eden Şeref Han-ı Bedlîsî bu mirin Kürdistan hükümdarları ve beyleri arasında önde gelen bir konuma yükseldiğinden dolayı Kürdistan ile ilgili meselelerde ve olaylarda başvurulan kişinin o olduğunu belirtmiştir[1071]. Mirliğinin başkenti olan Amêdiye'deki sarayından ülkesini yöneten Sultan Husênê Welî iktidarının nişanesi olarak ülkesinde birçok cami, medrese, han, köprü ve sair yapılar inşa ettirmişti. Kürt mirlik medreseleri arasında ön planda olan Kubbehan medresesini onararak tekrardan hizmete koymuştu[1072].

Şair Mela Mehmûd, günümüze ulabilen tek eseri, mülemma tarzındaki kasidesinde bölgenin hâkiminin saray ve köşkünü övmesi edebi patronaj açısından Şerefname'de geçen bilgileri teyit eder niteliktedir. Elimizdeki şiirden sarayla bağlantısı olduğu anlaşılan Mela Mehmûd hamisini övmek ve yüceltmek için bu bahariye tarzındaki kasideyi kaleme almıştır ki şöyle başlamaktadır[1073]:

Wacib û lazim li her kes kin ji bo mîrê kubar

Hem senayan hem du'ayan da nemînin dîn û har

Weqt xoş der 'endelîban nale û efxandar

Gül açılmış nalî û bilbil fixanları berar

[1071] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 155-156.
[1072] Doskî ve Ertekin, "Mela Mehmûd an jî Hemîdî: Şa'irê Berî Melayê Cizîrî û Yekem Mulemme'a Kurdî", s. 48; Se'îd Dêreşî, "Hemîdî Şa'irê Êkêyê Kurde di Dîroka Torevaniya Kurdî da", **Kovara Dîrok**, jimar 1, Havîn 2003, s. 61-72.
[1073] Doskî ve Ertekin, "Mela Mehmûd an jî Hemîdî", s. 55-56.

Da'iyê ma dewlet ba dewlet-serara wasfî dar

Bulbulan ra naxme bayed der çemen-zarî bihar

Min 'ecîbullah înna qed nera bil-î'tibar

Rewzete ma xuyyîret û we's-sirru fîha ma yudar

Peh çi nazik menzil e ji rengê beheşta baqî ye

Têk kulîlkêt wê dibişkiftîne daim çar kinar

... ... raye-î bi kez padişahim qesrî kîm

Her taraf çîçekberî ağazlari şeker yağar

Baxiban xuld ra rûy est elzam temam

Bezmgah şo kî amed minker ez ixtiyar

Hazîhî rewzatu'l-'adnîn fedxuluha faizîn

Eyyûhe'l-Îslam fe'tuwa feskunû darue'l-qerar

Gul şilêl şermende mane ji heyeta pir heybetê

Lew ser û çehvêt xwe têkdan li bin piyan daynane xwar

Gözlerin koyup aşağı dağların zanbakları

Ehlî îz'anın bulanda bakmak olur bahar

Ser û ber pa istiyade yek-dilî de'wa koned

Ya'nî înî herkes ra yek-dîlî ayed li kar

Qaîlun bil'hal 'en şe'ni'l-lezî yercû'n-nida

In men ye'tî'l 'ula ma male 'enha bi'xtiyar

Sorgul û zergul bi de'wane li nîva çîmenê

Êk dibêt mehbûb ez im ya dî dibê ji 'işqê me jar

Sünbül ile tutiya açiq kurmuşlar dilleri

Kîm biz hem tutiya vü kim biz hem zilf-i yar

Resmê xidmetkarî amûz û be etrafê çemen

Nêrgis şurîde k'amed çar çeşm ez her kenar

Asemîn wek asûman tên serkuzot û bergerî

Batiyê xêrxwaz nebîtin daîma bît tazîdar

Harmanın ğuşları her birisi Bağdadîdir

Şuvişler haliyle kimi bunda daden hatmidar

Tuxî şahî û qerenfîl qehweî û şebubha

Manî der bitxaneyê çîn kî keşîd în yadigar

Nadete'l-tubî fe tubî eyyûhe'l-muste'mîlûn

Fî zîlalî kullî e'malîn bi 'izz û iftixar

Ya Rebbî daîm mubarek bin li we dîwan û text

Cumleyê Kurmanc silavkêş bin bi pêşgeştî xedar

‘Edl û dadin text û dîwan mubarek olalar

Zerrece olmaya xamdan koynunuzda bîr xubar

Kaînat hest tarem sakinat şerq û xerb

Cumle-î ba tesura ya Rab mubarek baddar

Bareke’l-barî lekum eywankum muddeî’z-zaman

Qed eradellah fî exlaqîkum ne’tu’l-weqqar

Şairin hamisine ithafen kaleme almış olduğu methiyenin Kürtçenin yanında Arapça, Farsça ve Türkçe ile yazılması dikkatleri celbetmektedir. Bu da gösteriyor ki Mela Mehmûd bu dillere şiir yazacak kadar vakıftır. Bu hususiyet genellikle dönemin saray katiplerinin, iyi eğitim görmüş inşa memurlarının sahip olduğu bir meziyyetti. Aynı zamanda bu yetenek sayesinde kişi sarayın üst düzey bürokratik makamlarına yükselebilirdi. Nitekim Eyyûbîler’de değindiğimiz gibi Sultan Selahaddîn’in saray katipleri olan Kadı Fazıl ve İmamuddîn İsfahanî’nin sarayın en üst makamlarını elde etmelerinde temel etken güçlü bir kaleme sahip olmalarıydı. Benzer şekilde Mela Mehmûd’un bu mülemmasının karşılığında kendisinin saraya münşi/katip olarak taltif edilmesi patronaj çerçevesinde değerlendirildiğinde kuvvetle muhtemeldir. Nitekim şair kasidesinin yirmi ile yirmi üçüncü beyitleri arasında hamisini övmüş ardından ise kalem erbabı olan kendisini ve alimliğini şöyle yüceltmiştir[1074]:

Mehmudo xweş tişt e ‘ilm xasma ji bo xelqê mela

Me divê mîzan di heybet wa l’ bû eniya şehsuwar

Fazlınıza ey Hemîdî ‘ilm ile yetişen yokdur

Eyleyem ‘alem içinde almak olur namidar

Der nucûm û hikmet û ‘ilmê meanî ta be şer’

[1074] Doskî ve Ertekin, “Mela Mehmûd an jî Hemîdî”, s. 57.

Ey Hemîdî gerçi serraf û mihenk der pîşidar

Edde'î bi'l-'ilm û fedlen men yusemma bi'l-Hemîd

Eyne men ye'tî mucîben bahîsen bi'l-îqtidar

Diğer şairlerde de kimi zaman bahsettiğimiz gibi methiye tarzı şiirlerde kasidenin muhatabı olan hami övülürken çoğu zaman memduhu için yazmış olduğu kasideyi kaleme alan meddah kendisini de yüceltir. Şair kendisini överken dönüşlü olarak tekrardan hamisini övmüş olur. Çünkü hamisinin sarayı ve meclisi ancak ve ancak kıymetli şairlerin himaye edilmesi içindir ve hünerden yoksun şairlerin hükümdarların meclislerinde yer bulma şansları yoktur. Dolayısıyla patrimonyal bir bakış sarf edildiği zaman burada mir ve şair arasındaki karşılıklı iki yönlü işleyen ilişki açık bir şekilde görülür ki bundan hem hükümdar mir hem de hüner sahibi şair fayda görür.

3.3.3.2. Ehmed Begê Katib

Behdinan hâkimlerinden Mir Qubad'in[1075] kâtibi olarak bilinen şair Ehmed Beg'in hayatı hakkında elimizde detaylı bilgi mevcut değildir. Şiirlerinde de "Kâtib" mahlasını kullanan bu şair anlaşıldığı kadarıyla adeta mesleğiyle özdeşleşmiştir. Ortaçağ İslam dünyasında yönetici sınıfında ilkin inşa memuru olan münşi/katipler üst düzey memur sınıfında yer alırlardı[1076]. Özellikle başkatipler Arapça ve Farsçaya

[1075] Doskî, Ehmed Katib'in hangi Behdinan mirine münşilik yaptığını kesin olarak bilmemektedir. Çünkü Amêdiye'de mirlik koltuğuna oturmuş birçok Qubad Beg mevcuttur. Bunlardan ilki 1576 senesinde Behdinan mirliğinin başına geçen Sultan Huseyn'in oğlu olan Mir Qubat Beg'dir fakat Doskî çalışmasından dönemin hâkiminin bu olduğunu kabul etmemiştir. Doskî'nin ihtimal verdiği dönemin hâkimi olarak XVIII. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Huseyn b. Behram'ın oğlu olan ve 1805 civarında vefat etmiş olan Mir Qubad Beg'i görmüştür. Mir Qubad Beg babasının ölümünden sonra yerine geçen amcası İsmail Paşa'yla sürekli iktidar mücadelesinde bulunmuş, kendisine karşı çoğu zaman Zaho ve Akre kalelerini hükümdarlığı altında bulundurarak amcasına karşı direnmiştir. Doskî, **Baxê Îrem**, s. 118; Ayrıca dönemin siyasi olayları için bkz. Saadi, "**Behdinan Kürt Emirliği**", s. 107-118; Fakat bize göre bahsi geçen şair Ehmed'in mirliğin son dönemlerinde tahta geçen ve siyasi bir karmaşa dönemi içerisinde kısa bir süreliğine tahta oturan Qubad Xan'dan ziyade ilk dönemler mirliğin başına geçen ve uzunca bir süre mirliğin yönetimini elinde bulunduran Qubad Xan'a katiplik yapması daha doğru gelmektedir. Elbette bu tahminler ileride yeni bulunan keşkül, divan, mirlik tarihi ile ilgili vesikaların gün yüzüne çıkmasıyla daha da netliğe kavuşacaktır.

[1076] XVI. yüzyıla kadar devlet erkanında bu görev için "Münşi" ifadesi kullanılırken Osmanlı'nın devletleşme sürecini tamamlamasıyla birlikte bu ibare yerini "Katip" kelimesine bırakmıştır. Sasaniler ile Fars ve Hint kültür sahasındaki bazı devletlerde ise bunun yerine "Debir" sözcüğü tercih edilmiştir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâtip", **DİA**, İstanbul 2002, c. XXV, s. 49-55.

hâkim ilim ve edebiyatta belli bir seviyeyi yakalamış kişilerden seçilirlerdi. Devletin özelikle dışişlerini ilgilendiren bütün yazılar başkatiplerin elinden çıkardı. Kürtler'in yönetim anlayışında genellikle vezirler katiplerden seçilirdi ki bunların en bariz örneği Selahaddîn-i Eyyûbî'nin iki önemli veziri olan İbnu'l-Farız ve İmamuddîn İsfahanî'dir ki önceki bölümde değinmiştik. Yine İdris-i Bedlîsî kendi döneminin en önemli münşilerinden biriydi. İdris-i Bedlîsî'nin öğrencilerinden olan ve Cizre Azizan mirlerinin başkatibi olan Bitlisli Derviş Mahmud Kelecîrî önemli katiplerin arasında gelmekteydi. Katiplerin en önemli özelliği nesir ve nazımdan iyi derecede anlamalarıydı. Peygamber ve evliya kıssalarını, didaktik mahiyette hikayeleri, güzel ve estetik şiirleri hıfz edip yeri geldiğinde hükümdara güzel bir şekilde sunan katipler çoğu zaman hükümdarlara nedim, bir diğer adıyla musahip olurlardı. Sarayda hükümdara bir musahip olan şair bundan böyle hamisinin sırdaşı ve dert ortağı olurdu. Sohbet zamanlarında kendisiyle her türlü konuda sohbet eder ve patronun gönlünü hoş etmeye çalışır, anlattığı hikâye ve okuduğu önemli eserlerle onun zihnini açmaya çalışırdı[1077]. Bütün bu bilgilerden özetle özel yaşamı hakkında bilgi sahibi olmasak bile şair Ehmed'in kâtip olmasının yanında şair olması Kürt mirliklerinde mir ve musahip-şair arasındaki ilişkiye örnek olması babında önem arz etmektedir. Patronajın önemli unsurlarından biri olan musahip-şairlerin varlığı aynı zamanda Kürt mirliklerinin saraylarında dönem dönem edebi patronajın güçlü bir şekilde var olduğunun bir diğer göstergesidir.

Ehmed Katib'in divanı günümüzde mevcut değildir, ancak birkaç şiiri çeşitli keşkülerde kaydedildiğinden günümüze ulaşmıştır. Şiirinden bir kesit şöyledir[1078]:

Çeşmên di şehla 'enberîn wan derbê îman e xered

Daîm vi min ra kînî ye wan derb û lêkdan e xered

Ev sefheyê kafûrî ye xal û nîşan lê bûne xet

Hin suhr û hin zerd in binefş daîm ji me can e xered

...

[1077] Mehmet İpşirli, "Musâhib", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 230-231; Nebi Bozkurt, "Nedim", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 509-510.
[1078] Doskî, **Baxê Îrem**, s. 119.

Katib qelem rewşen bitin ‘ennabê lêvan wer nebîn

Ta soz û saz sazende bin lewra ku seyran e xered

3.3.3.3. Mîr Muhemed Teyyar Paşa (Xerîbî)

Behdinan mirliğinin hâkimlerinden olan Muhemed Teyyar Paşa 1784-1821 yılları arasında yaşamıştır. Mirzadeliği döneminde ilme ve edebiyata düşkünlüğüyle ön plana çıkmış, dönemin Amêdiye’de bulunan önemli alimlerinden dersler almış ve Arapça ve Farsça’da üstün bir seviyeye gelmişti. Ayrıca cesur ve iyi ahlak sahibi olarak tanınmıştı. Babası Mir İsmail Paşa’nın otuz sene süren yönetimi sırasında 1153/1740-1741 senesinde Akre’ye yönetici olarak atanmıştı. 1232/1816 yılında Behdinan mirliğinin büyük miri olan Muhemed Teyyar Paşa mirlik içerisindeki siyasi çekişmelerin neticesinde kendisinden önce mir olan ve Kürt aşiretleri tarafından mirliği elinden alınan Mir Zubeyr Paşa tarafından mirliği elinden alındı ve hapse atıldı ve ölünceye kadar hapste kaldı[1079].

Kürt edebiyat tarihinde önemli bir yeri Muhemed Teyyar Paşa entelektüel ve edip kişiliğiyle tanınmıştır. Şiirlerinde “Xerîbî” mahlasının kullanan bu şair hükümdar şiirlerini daha çok Farsça yazmıştır. Divanı günümüze ulaşan bu şair mir, özellikle Melayê Cizîrî’nin etkisi altında kalmış, onun beş şiirine tahmis yazmıştır. Muhemed Teyyar Paşa’nın konumu patronaj çerçevesinde değerlendirildiğinde özellikle şair hükümdar olmasından dolayı önemlidir. Kendisi mirzadeliği döneminde ağabeyi Murad Xan’ın Behdinan mirliği tahtına oturduğu zaman ağabeyine yazmış olduğu kaside saray eşrafından olan birinin yine saraydan birinin cülûsuna/tahta oturmasına methiye dizmesi saray içerisinde mir ve mirzadeler arasında da patrimonyal bir ilişkinin olduğunu göstermesi açısından değerlidir[1080]:

مـژده بـاد ای دل کـه دیگـر نوبـت عشـرت رسـید غنچـهٔ اقبـال و دولـت درعمـادی بشـکفید

Müjdeler olsun ey gönül ki tekrar işret mevsimi geldi, İmadiye’de devlet ve ikbal goncaları yeniden açtı.

یعنـی نأجـل پادشـاهی کـامران سـلطان مـراد پـرورده دیـنِ محمد صـاحب بخـت سـعید

Yani o Muhammedi dinin yetiştirdiği, o muradına eren kutlu talihli Sultan Murat tahta geçti.

[1079] Doskî, **Baxê Îrem**, s. 132-136.
[1080] Doskî, **Baxê Îrem**, s. 138-139.

آیـــت فـــلاح خیـــر حافظـــا خیـــرش بـــود رایـــت نصـــر مـــن الله پـــیش او بـــس بریـــد

Kurtuluş ayeti hayırla hıfz etsin onu, "Yardım ve Nusret Allah'tandır"[1081] *sancağı daima (onun) önünde olsun.*

چـون کـه عمـری شـد غریبـی مـن دعـاگویم مـدام شـــرط نبـــود از وفـــاداری فراموشـــم کنیـــد

Ben Xerîb'in ömrü gariblikle geçti yine de daima onun duacısıyım, (ben gibi bir duacının) unutulması vefaya sığmaz.

Şairliğinin yanı sıra iyi bir hattat olan Muhemed Teyyar Paşa kendi hattıyla birçok eser istinsah etmiştir. Bunlardan biri 1231/1816'da tamamlamış olduğu Melayê Cizîrî'nin divanıdır. Bunların yanında hacimli bir şiir keşkülü, kendi şiir divanı ve Farsça bir mesnevi mevcuttur. Elimize ulaşan örneklerden dahi edebiyata olan alakası gayet yüksek olan bu şair hükümdarın yazmış olduğu Kürtçe şiirlerin yanı sıra kendisinin Hakkari Şenbû hâkimlerinden Mir Mustafa (Pertew Beg)'in şiirine tahmis yazması Kürt edebiyat tarihinde iki sebepten ötürü öneme sahiptir. Bunlardan ilki Muhemed Teyyar Paşa'nın Hakkari Şenbû hâkimlerinden Mir Mustafa'nın bir şiirine tahmis yazması şunu göstermektedir ki şair mirler tarafından yazılan şiirler sadece sarayda defterler arasında saklı kalmamış aksine Kürt mirliklerinde ve mirlerin saraylarında okunmuş ve yazılmıştır. İkinci ise bu şiirlerin mirlikler arasında gidip gelmesi Kürt mirlikleri arasında edebi anlamda etkileşiminin de kanıtıdır.

Divanı günümüze ulaşan şair mirlerden olan Muhemed Teyyar Paşa'nın örnek olması açısından bir şiirinden kısa bir kesit şöyledir[1082]:

Çendi bibarînim ji çehvan eşkê gewherî bari bar

Rojê 'işret bit li min wek rojê hicran tari tar

Dil ji narê firqetê daîm tijî bit pêtî pêt

Sîneyê mecrûh û kul her dem tijî tê xari xar

Zer kirim derdê firaqê wek xîzanan rengi reng

[1081] Saff suresi 13. ayete telmih vardır.
[1082] Doskî, **Baxê Îrem**, s. 142-143.

Lal bûm teşbîhê bilbil dûr ez gul zari zar

...

Xalê ruxsaran ku min dîtin Xerîbî çînî çîn

Miskê çîn min dî bi ser da nuqte 'enber bari bar

Edip bir kişiliğe sahip olan Muhemed Teyyar Paşa'nın sarayında ve çevresinde edebi anlamda önemli bir etki yaptığının en güzel örneklerinden biri halefi olan oğlu İsmail Paşa'nın da babası gibi edip ve şair olmasıdır.

3.3.3.4. Mîr İsmail Paşa

Muhemed Teyyar Paşa'nın altı oğlundan biri olan Mîr İsmail Paşa (ö. 1879) Behdinan mirliğinin son hâkimi olarak kayıtlara geçmiştir. Edip ve şair bir kişiliği olan bu mir aynı zamanda iyi bir hattattı. Melayê Cizîrî'nin Divan'ının 1260/1844-1845 tarihinde kendi hattıyla bir nüshasını istinsah etmiştir[1083]. Farsça yazmış olduğu şiirlerden bazıları günümüze ulaşmıştır. Behdinan mirliğinin son şair hükümdarı olması itibarıyla önemlidir[1084].

3.3.3.5. Bekir Begê Erizî

XIX. yüzyılın başlarında yaşayan Amêdiye mirzadelerinden olan Bekir Beg, Eriz kalesine yönetici olarak atanmıştır. Mirzade ailesinden olmasının yanında asıl şanını şairliğinden kazanmış olan Bekir Beg Kürdistan'ın şair mirleri kategorisinde yer almıştır. Nitekim kendisinin Eriz bölgesine yönetici olarak atanması onun buraların hâkimi olduğunu göstermektedir[1085].

Behdinan mirliğinde yöneticilik sıfatında bulunmuş ve saray eşrafından olan Bekir Beg'in şairlik yönü onun edebiyata dolayısılya şairlere olan ilgisini göstermesi yönüyle önemlidir. Nitekim daha önce de değindiğimiz gibi şairlik yönü bulunan

[1083] Mîr İsmail Paşa'nın kendi eliyle istinsah ettiği yazma karıştırılarak babasınınkiymiş gibi lanse edilmiştir. Nitekim bu yanlış, elyazma örneğinin basılması sırasında da tekrarlanmış ve babası Muhemed Teyyar Paşa adına basılmıştır. SözkonusuMelayê Cizîrî'nin *Dîwan*'ının tıpkı basımı için bkz. Melayê Cizîrî, **Dîwan**, Muhemmed Teyyar Paşa (Mustensîx), Abdusselam Kartal ve Umîd Demîrhan (Haz.), Hîvda, Stenbol 2020.

[1084] Se'îd Dêreşî, "Kutahiya Mîrgeha Behdînan û Mîrê wê yê Zana û Welatperwer Îsma'îl Paşayê Dûyê", **Dîrok**, hijmar 9, Havîn 2015, s. 6-43.

[1085] Warîn Dilşad Salih, "**Bekir Begê Erzî (Jiyan û Berhem)**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2015, s. 58-68.

hükümdarların divanları alim, edip ve şairler için adeta birer sığınma yeri olmuştur. Bu bağlamda, ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olmasak da Bekir Beg'in ilişkisi olduğu tek şair olarak Mela Mensûrê Girgaşî bilinmektedir. Şiirlerinde konu olarak dini, lirik, övgü, hicv, nasihat örnekleri bulunan bu şair, daha çok Feqiyê Teyran tarzını örnek almıştır. Aynı şekilde mahlasını da Feqiyê Teyran gibi isminin baş harflerinden yani "*Bê û Kef*"ı oluşturmuştur[1086]. Bekir Beg'in şairliğine örnek olması açısından şiirinden bir kesit şu şekildedir[1087]:

Biderkeftim temaşa kim tiyê rojê l' dinê dabû

Xeyala dilberê nakim me dî nagem ku peyda bû

Me dî nagem ji ihsanê heland perde derîzanê

Ji burcê hate eywanê muqabil hat û westa bû

Muqabil hat û rawesta du xadim dest li ser desta

Li pêş wê dilberê westa helat rojê rojê l' dinê dabû

…

Peşîman im qewî gêj im gelek wesfa neşêm bêjim

Bekir me'lûlekê j' mêj im ji nû hubbê l' min dabû

3.3.4. Bitlis Mirliği (XIII. yüzyıl-1850)

Şeref Han-ı Bedlîsî'nin Şerefname'de yapmış olduğ tasnife göre ikinci grup Kürt hanedanlıkları kategorisinde yer alan Bitlis mirliği hükümdarları, kimi zaman kendi adlarına sikke kestirip hutbe okutmuş olan Kürdistan'ın büyük hükümdarları arasındadır. Bitlis, Muş, Ahlat, Diyadin ve Hınıs gibi bölgeleri içerisine alan sahada hâkimiyetini kuran bu mirliğin dönem dönem sınırlarında değişiklikler olmuşsa da genel olarak bu topraklarda hâkimiyetini tesis etmiştir. Evliya Çelebi'nin o döneme

[1086] Şiirlerinde Feqiyê Teyran'la olan edebi ilişkisi için bkz. Salih, "**Bekir Begê Erzî (Jiyan û Berhem)**", s. 129-133.

[1087] Muhemmed Emîn Doskî, **Erzê û Bekir Begê Erizî**, Spîrêz, Duhok 2002, s. 133-141. Şairin şiirlerinden bazıları eksik olmakla birlikte toplamda on dört şiiri günümüzde mevcuttur. Bu şiirlerin hepsinde tarz ve üslup Feqiyê Teyran'ınkiyle benzerdir ve aynı şekilde uzun ve iç kafiyeli kasidelerden oluşmuştur. Doskî, bu eserinde sözkonusu on dört şiiri edisyon ederek vermiştir.

has sınır kavramıyla ifade edilirse, doğu tarafında Hakkari mirliği ile, güney tarafında Şêrvan mirliği ile, kıble tarafında Hizan mirliği ile, batı tarafında üç konak ötede Hazzo mirliği ile, kuzey tarafında üçüncü menzilde Tercil mirliği ve dördüncü menzilde ise Çapakçur hâkimi ile, Muş ovasının ötesinde Erzurum topraklarında Mamrevan beyi ile, kuzeyde üç günlük ötede Malazgird beyi ile komşu ve sınırdaştır[1088]. Bitlis mirliği konfere-aşiret olarak Rojkîler'den oluşmuştur. Şeref Han, eserinde Rojkîler'in Bilbasî ve Kavalisî olarak iki gruba ayrıldığını belirtmiştir. Bilbasîler'in Kelecîrî, Herbîlî, Balıkî, Heyartî, Gorî, Berîşî, Sekrî, Garisî, Beydorî ve Belakurdî aşiretleri oluştururken, Kavalisîler'i ise Zerdozî, Endakî, Pirtafî, Kavalîsî, Girdîkî, Sehrodî, Kaşağî, Halidî, İstorkî ve Azizan aşiretleri meydana getirmiştir[1089].

Bitlis mirliğinin İran sahasında olmasından dolayı İranî etkinin ve kültürün etkili bir şekilde yaşandığı bu mirliğin hâkimleri soylarını İran kisralarından Nuşirevan'a dayandırmışlardır[1090]. Aynı şekilde bundan dolayı güçlü bir işret kültürünün hâkim olduğu Bitlis mirliğinde hâkimiyet unsurlarından izlenilen yönetime, mimariye ve daha pek çok alana sirayet etmiş bu izler görülmektedir.

Eyyûbîler döneminde Melik Eşref ve çocuklarının[1091] hâkimiyet sahası içerisinde bulunan Bitlis ve çevresi sonradan Harzemşahlar ve Moğollar'ın istilalarından sonra Bitlis hükümdarlarının iktidarında tahmini olarak XIII. yüzyıldan itibaren tekrardan tarih sahnesinde yer almaya başladı. XIV. yüzyılda ise Kürdistan coğrafyasında Moğollar'ın bakiyeleri olan Karakoyunlu, Timur ve Akkoyunlular'ın mücadelerine sahne oldu. Timur'un 796/1394 senesinde Kürdistan üzerine yapmış olduğu sefer esnasında Muş'ta kurmuş olduğu karargâhını büyük hediyelerle karşılayan dönemin Bitlis hükümdarı Hacı Şeref b. Diyauddin, Timur'dan büyük iltifat görmüş ve kendisine bu hediyeler ve itaati karşılığında Pasin, Avnik ve Malazgirt bölgeleriyle Bitlis'teki hâkimiyetini teyit eden *beratname* verilmiştir[1092]. Timur'un ölümü üzerine tekrardan Mısır'dan kaçıp gelen Kara Yusuf'a ev sahipliği yapıp ona hertürlü yardımda bulunan dönemin Bitlis hâkimi Emir Şemseddin b. Emir

[1088] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 61; Alsancakli, "Matrimonial Alliances and the Transmission of Dynastic Power in Kurdistan", s. 222-249.
[1089] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 395-396.
[1090] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 396.
[1091] Eyyûbîler döneminde Bitlis'in hâkimiyeti için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s.401-405.
[1092] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s.406-407.

Hacı Şeref, ayrıca kendisiyle akrabalık bağı üzerinden de yakınlık kurdu. Nitekim sonrasında Karakoyunlular'ın bölgede büyük bir güç hâline gelmelerinde büyük katkısı olan Emir Şemseddin izlemiş olduğu başarılı siyaset sayesinde Bitlis mirliği söz konusu devirde müreffeh bir dönem yaşadı. Dindar, bilgili, siyaset adamlığı yönüyle tanınan Emir Şemseddin ayrıca mutasavvıf kişiliğinden dolayı "Welî" lakabıyla anılmıştır. Kendi adına Bitlis mirliğinde 810/1407-1408 senesinde yaptırmış olduğu zaviye, hastane, aşhane ve camiden müteşekkil olan Şemsiyye külliyesi ve daha birçok vakıf bunlardan bazılardır[1093]. Bitlis mirliğinde hükümdarlık tahtındayken kendi adına sikke kestiren mirlerden biri olan Emir Şemseddin izlediği başarılı siyaset sayesinde tam bağımsız bir iktidarlık sürmüştür[1094].

Karakoyunlular'ın ardından Akkoyunlular'ın sahnede yer almasıyla birlikte bütün Kürt mirlikleri zor bir süreç içerisine girdi. Aynı şekilde Bitlis mirliği de hâkimiyetini Akkoyunlular'a vermemek için büyük mücadelelerde bulundu. Dönemin Bitlis hâkimi Mir İbrahim'in destansı direnişi yaklaşık olarak iki yıl sürdü ve kalede son yedi kişi kalıncaya kadar bu direniş devam etti. Akkoyunlu komutan Bicenoğlu Süleyman Bey'in meddahlarından olan şair Mahmudoğlu Akkoyunlu hükümdara Bitlis'in bir türlü teslim olmadığını şu sözlerle dile getirmiştir[1095]:

Şeha! Ol Bedlîs'in Kürdü mutî' olmaz Süleyman'e

Ezelden kalma adettir, çalışurlar ocağ üste

Bitlis kalesinin elden çıkmasıyla, Bitlis hâkimi Mir İbrahim ve on iki önemli aile Azerbaycan'a gönderildi[1096]. Bitlis mirliği ise Akkoyunlular'ın hâkimiyeti altında kalır ve bölgede aşiretler içinde birçok ayaklanma ve kargaşa çıkmasına rağmen Akkoyunlu hâkimiyetinden kurtulamadı. Tam olarak yirmi dokuz yıl sonra Mir Şah Muhammed (ö. 903/1497-1498) 900/1494-1495 senesinde etrafına topladığı

[1093] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 408-413.
[1094] Baluken, "Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî", s. 121-130; Şerefname'de Bitlis hükümdarlarından ayrıca Muhammed b. Şeref, Şeref b. Muhammed ve Şemseddin b. Diyauddin'in kendi adlarına sikke kestirdikleri belirtilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki Bitlis mirliği en azından dört hükümdarı döneminde tam bağımsız bir şekilde hiçbir devlete bağlı olmadan kendi hâkimiyet sahasında egemenliğini kurmuştur. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 413.
[1095] Bu beyit Şerefname'nin Kahire'de yapılan edisyonlu baskısında yer almaktadır. Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, c. I, M. Emin Bozarslan (Çev.), Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 449; Rusya'da hazırlana Farsça edisyonlu kitapta ise sadece şiirin sadece ilk mısrası vardır. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 421.
[1096] Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 205.

Rojkî güçleriyle Akkoyunlular'ın elinden Bitlis kalesini ve çevresini aldı ve bölgede tekrardan Bitlis mirlerinin hâkimiyeti kuruldu[1097]. Nitekim çok geçmeden Kürtlerin hâkim olduğu bölgede bu kez Safevîler'in gücü artmaya başladı. İlk dönemler Şah İsmail öncülüğünde Safevîler, Dulkadiroğulları üzerine yaptıkları Maraş seferinden dönerlerken Bitlis miri Emir Şeref kendisini büyük hediyelerle karşılayıp itaatini bildirdi. Bu güzel karşılamaya istinaden Şah İsmail de kendisini "Xan" unvanıyla onurlandırdı, devletinin mühürdarlık işlerini ve oğlu Tahmasb'ın lalalık görevini kendisine teslim etti. Böylece Bitlis hâkimleri artık "Xan" unvanıyla anıldılar[1098].

Bitlis hâkimi Emir Şeref ve Melikan hâkimi Melik Halil öncülüğünde on bir civarında çeşitli bölgelerin Kürt mirleriyle birlikte Şah İsmail'i Hoy'da ziyaret etmek için gitmeleri ve hapse atılarak karşılık bulmaları Safevîler'le Kürt mirlikleri arasında bağların kopmasına sebep olmuştu. Bu olaylardan sonra Kürt mirlikleri tekrardan bir araya gelerek İdris-i Bedlîsî aracılığıyla Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'e bağlılıklarını arz ettiler. Çaldıran savaşının ardından Kürt mirlikleri Safevîler'i bölgelerinden birbir çıkardıkları gibi Bitlis ve çevresi de Emir Şeref komutasında bir orduyla Safevîler bölgeden çıkarıldı[1099]. Emir Şeref yaklaşık olarak otuz yıl süren başarılı bir siyaset izlediği hükümdarlık süresinde iktidarlığını dahada güçle kılmak için ülkesinde Şerefiyye adıyla tanınan cami, medrese ve zaviyeden oluşan külliyesi, bir kayseriye, büyük bir kervansaray, türbe ve çeşitli vakıflar yaptırdı[1100].

Emir Şeref'in yerine geçen oğlu Emir Şemseddin babası gibi Osmanlı ve İran İran arasındaki mücadelelerin yoğun yaşadığı bir döneme denk geldi. Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Osmanlı ile Safevîler arasında sınır şehri olan Bitlis ve çevresi, İran ile olan mücadelelerin devam etmesinden dolayı önemli ve strateji bir konuma sahipti. Kanuni'nin Bitlis hâkimi Emir Şeref'e Malatya ve Maraş'ı Bitlis'e karşılık kendisine mülkiyet yoluyla vermesi üzerine Emir Şeref, Tebriz'de bulunan Şah Tahmasb'a sığındı ve ondan gerekli ilgiyi gördü. Emir Şemseddin'in

[1097] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 427-430.
[1098] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 438-439, 457.
[1099] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 441-447.
[1100] Osmanlı ve Safevîler arasında tampon bölge durumunda olan Bitlis'in Emir Şeref hâkimiyetindeki dönem için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 438-465; Demir, "16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", s. 253-283.

Tahmasb'ın sarayına gitmesiyle Bitlis mirliği Osmanlılar'ın eline geçti ve sancak şeklinde birkaç parçaya bölünerek idari sisteme dahil edildi. Emir Şemseddin'in İran'da Şah Tahmasb'ın sarayında bütün görevlerinden el çekmesinden sonra yerine Şah Tahmasb'ın sarayında özel bir eğitimle yetişmiş olan Şerefname'nin yazarı Şeref Han getirildi. Şeref Han Bedlîsî daha sonra almış olduğu önemli görevleri başarıyla yerine getirerek Şah Tahmasb'ın yanında yüksek bir makama erişti. Çeşitli bölgelerde yöneticilik yaptı ve Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra yerine geçen İsmail Mirza'nın döneminde ise Kürdistan, Loristan, Goran emirlikleri ve aşiretlerinin işleri kendisine bağlandı ve Kürdistan beylerbeyliği göreviyle onurlandırıldı. Bu dönemde İran'da çıkan karışıklıklardan ve kendisini hakkında yapılan yalan iftiraların yanında Osmanlı padişahı Sultan III. Murat (ö. 1595) tarafından kendisine atalarının yurdu olan Bitlis mirliğinin verildiği iletilince Şeref Han-ı Bedlîsî Osmanlılar'ın safına geçerek Bitlis mirliğinin başına geçti. Böylelikle Bitlis mirliği tekrardan eski mirlerinin idare altında yönetilmeye devam etti ve 1012/1603-1604 senesinde ölünceye kadar mirliğin başında kaldı. Şeref Han döneminde tekrardan eski zenginliğine kavuşan Bitlis mirliği tekrardan Kürt mirlikleri içerisinde eski konumuna yükseldi[1101].

Bitlis mirleri tarihinde önemli bir konuma sahip olan bir diğer hükümdar ise Şerefname'nin yazarı Şeref Han-ı Bedlîsî'nin torunu olan Evdal Xan'dır. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde uzunca bir bölüm ayırdığı, kendisinden hezar-fen sahibi olarak hayranlıkla bahsettiği Evdal Xan, Bitlis mirliğinde 1617 ile 1656 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır[1102]. Evdal Xan'ın hükümdarlık sürdüğü dönemde Bitlis mirliğinin sahip olduğu zenginlik bütün yönleriyle dikkatleri üzerine çekmekteydi. Aynı zamanda Osmanlı'nın gerilemeye dönemine girmesi ve merkezi İstanbul hükûmetinin maliyesindeki düzensizlikler merkezi problemleri oluşturuken, öbür yandan İran'la olan sınır problemlerinin devam etmesi ve Kürt mirliklerini kontrol etme çabaları, Hoşap bölgesinde bulunan Êzidiler'in Van kalesini ve şehrini talan etmeleri bu dönemdeki başlıca problemleri oluşturuyordu. Bütün bu problemler üzerine Osmanlı devletini temsilen bölgede beylerbeyi görevini yürüten Melek

[1101] Şerefname'nin müellifi Şeref Han-ı Bedlîsî'nin kendi kaleminden hayatını ele aldığı kısım için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 475-487.
[1102] Ulugana, **Mîrektiya Bitlîsê di Êwra Evdal Xan de**, s. 23-25.

Ahmed Paşa öncelikle Şengal üzerine ağır seferler düzenleyerek ve büyük katliamlar gerçekleştirerek Êzidileri kontrol altına almaya çalıştı. Yine aynı şekilde Bitlis mirliğinin sahip olduğu zenginliği ele geçirmek için çeşitli gerekçeleri bahane ederek Bitlis mirliği üzerine büyük bir ordu toparlayarak gitti. Melek Ahmed Paşa önderliğindeki orduya başkaldıran Evdal Xan daha fazla direnemeyerek bu savaşta yenildi[1103]. Savaş sonrasında Evdal Xan İstanbul'a sürgüne yollandı, mirliğin bütün zenginliğine el konularak İstanbul'a gönderildi. Evdal Xan'ın yerine ise oğlu Bedreddin mirlik tahtına oturdu ve saltanatı 1674 yılına kadar sürdü[1104]. Bu tarihten sonra Bitlis mirliği hiçbir zaman toparlanamadı ve eski gücüne kavuşamadı. Nitekim aynı siyaset Osmanlı devleti tarafından diğer Kürt mirliklerine karşı yürütülerek bölgede hâkimiyeti kendi elinde tutarken öbür taraftan Kürt mirliklerinin hâkimiyetini iyice zayıflatmaya ve daha da kontrol edilebilir bir seviyede tutmaya çalıştı[1105]. Kürt mirlikleri için kırılma noktası olan bu savaş artık ciddi bir şekilde Kürt mirliklerinin düşüşünü gösteren önemli bir tarihi nokta olarak kayıtlara geçmiş oldu. Bitlis mirliği de diğer Kürt mirlikleri gibi merkeze bağlanarak mirlik sona erdirildi.

Bitlis mirliği tarih sanhesine önemli Kürt mirlikleri arasında yer almasına rağmen Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra bu gücünü büyük oranda yitirmiş ve farklı dönemlerde farklı statülerde Osmanlı idari taksimatında yer almıştır. İlk dönemler Osmanlı idari sisteminde hükûmet sancak statüsünde yer alan Bitlis mirliği, Mir Şeref Han'ın oğlu Şemseddin Han'a Bitlis'e karşılık Malatya ve Maraş'ın teklif edilmesi neticesinde Şemseddin Han'ın 1579'a kadar süren tarihte İran'da bulunduklarından dolayı Bitlis mirliği bu dönemde mevcut statüsünden düşürülüp Diyarbekir'e bağlı klasik Osmanlı sancağı statüsünde kaydedilmiştir. Ancak 1579'da Şerefname'nin yazarı olan Şeref Han-ı Bedlîsî'nin Safevîler'in hizmetindeyken Kürdistan beylerbeyliği görevini bırakıp tekrardan kendisine tevcih edilen Bitlis mirliğine dönmesiyle birlikte mezkûr mirlik Osmanlı idari taksimatında

[1103] Evdal Xan ve Osmanlı arasındaki savaş ve sebepleri için bkz. Reid, "Rozhîkî Revolt, 1065/1655", s. 13-40.
[1104] Ulugana, **Mîrektiya Bitlîsê di Êwra Evdal Xan de**, s. 28-29.
[1105] Kürt mirliklerinin bu dönemde içinde bulunduğu durumu anlatan Aziz Efendi'nin ıslahatnamesi bu durumu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Risalenin içeriği ve Osmanlı'nın o dönemde Kürt mirliklerine karşı yürttüğü siyaset için bkz. Beyter ve Ekinci, "Kürd Emirlerinin Muktedir Oldukları Zamanlarda Yaptıklar Hizmetler", s. 20-27; Ekinci, "Azîz Efendi'nin Islahatnâmesi Üzerine", s. 12-19.

tekrardan Van beylerbeyliğine dahil olarak hükûmet sancak statüsüne yükseltilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Muş hâkimi Selim Paşa tarafından Bitlis mirliği Muş'a dahil edilmiş, 1850 yılında ise, 1847'de kurulmuş olan Kürdistan eyaletine Muş'a bağlı bir kaza olarak bağlanmıştır[1106].

Bitlis mirliği hakkında detaylı bilgi veren Şerefname'nin yanı sıra, Evliya Çelebi'nin de Seyahatname'sinde en geniş şekilde yer verdiği yerlerden biri Bitlis mirliğidir. Bunun sebebini eserinde birçok kez hayranlıkla dile getiren Çelebi, buradaki sosyal hayata, halkın yaşamına, mirliğin mamur oluşuna, halkın müreffeh bir hayat sürüşüne dair temasları bizlere önemli Kürt mirlikleri içerisinde yer alan Bitlis mirliğinde mevcut olan işret kültürünü anlamamıza yardımcı olmaktadır. Patrimonyal devlet anlayışının hâkim olduğu Bitlis Kürt mirliğinde de hükümdarın yönetim işlerini yürüttüğü ve yaşadığı yer olan saray yüksek kültürün dışa vurumu açısından büyük öneme sahiptir. Çelebi de Bitlis'te kale içerisinde Bitlis hükümdarının sarayının dışında yine mirlik bürokrasisinde önemli makamlara sahip olan kişilerinde sahip olduğu Beşaret Ağa sarayı, Lala Mustafa Ağa sarayı, Haydar Kethüda sarayı, Çaker Ağa sarayı gibi toplamda sekiz sarayın ismini zikretmiştir[1107]. Özellikle mirin sarayının irem bağlarını andıran bahçelerinin olduğunu, bu bahçelerdeki Avrupaî tarzda çeşitli heykellerin, havuz, fiskiye ve selsebillerin bulunduğunu belirten Çelebi bilhassa mirliğin imar alanında ne derece ilerde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yine bu şehirdeki ve saraylardaki hamamların eşsiz güzellikte olduğunu anlatmış oyma özel mermerlerden yapılan duvarlarını ve pencelerini uzun uzadıya tasvir etmiştir[1108].

Dönemin Bitlis hükümdarı Evdal Xan'ı yakından tanıma fırsatı bulan Çelebi, seyahatnamesinde onun sanatsever, edebi ve ilmi kişiliği tanıtması patronaj çerçevesinde entelektüel yönetici profili çizmesi onun sarayının ilmi ve edebi himaye merkezi olduğunu göstermektedir. Nitekim saray yaşantısının ayrıntılarını verdiği

[1106] Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s. 33, Erzurum 2007, s. 243-252; Kılıç, "Kuruluşundan 1846 Vilayet Nizamnamesi'ne Kadar Bitlis'in Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme", s. 333-343; Emine Altunay, "**1540 (h. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Samsun 1994, s. 20-28.
[1107] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 62.
[1108] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 70-71.

eserinde Evdal Xan'ın sahip olduğu kütüphaneyi ve kitapların padişah ve şeyhülislamların kütüphanelerinde bile bulunmadığını belirtmiş ve sonrasında kitapların listesini vermiştir. Birçok dini ve la-dini eserin bulunduğu zengin mirlik kütüphanesinde melikler için yazılmış mücevher ciltli ve özel çeşitli hatlarla yazılmış, iki bin civarında her biri *Dımeşkî*, *Hıtayî*, *Semerkandî* ve *Abâdî* kağıtlarına yazılmış Kur'anlar, çeşitli tarih kitapları, yetmiş farklı tefsir kitapları, yaklaşık bin üç yüz kitaptan oluşan hadis ve luğatlar, içinde nesih, kufî, mağribî, hafsî kufisî gibi önceki hattatların hatlarını içeren iki yüz altmış adet murakka mecmuası bu eserlerden bazılarıdır. Binlerce kitabın yer aldığı bu kütüphanede özellikle edebiyat sahasında da birçok eserin bulunduğunu belirten Çelebi bunları yirmi ciltlik talik hattıyla yazılmış Firdevsi'nin Şahnamesi, tamamı bin cilt civarında olan Hamse-yi Nizamî, Divan-ı Hafız, Örfî, Bostan, Gulistan, Divan-ı Molla Camî, Hasan Çelebi'nin Tezkiretu'ş-Şuarası, Latifî Tezkiresi, Sa'ib Divanı, Bakî Divanı, Nef'i Divanı, Hakanî Divanı, Enverî Divanı, Nisarî Divanı gibi pek çok şiir divanlarının ve edebi eserlerin bulunduğu şeklinde belirtmiştir[1109]. Bütün bu edebi eserler Bitlis mirlerinin edebiyatla olan ilişkisini açık bir şekilde göstermektedir.

Çelebi, Bitlis miri Evdal Xan'ı başarılı bir siyaset adamı, bilge, edib, şair, dürüst ve cömert kişiliğinin yanında tıp alanındaki iyi bir hekim, mimar, ressam, hattat ve nakkaş olduğunu belirtmiştir. Özellikle Evdal Xan'ın Farsça, Kürtçe ve Türkçe şiirler yazdığını belirten Çelebi, örnek olması bağlamında mirin Türkçe bir şiirini de seyahatnamesinde kaydetmiştir. Patrimonyal düzen Kürt mirlikleri içerisinde şair mirlerden biri olan Evdal Xan aynı zamanda birçok sanat dalından mahir bir kişi olması onun edebiyatın yanında sanat alanında zevk sahibi biri olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi, Bitlis mirlik sarayında geniş bir müzik kültürü olduğunu, sarayda yüz altmış civarında müzik aletinin olduğunu belirtmiş, burada kendisinin de katıldığı düzenlenen işret meclislerinden bahsetmiştir. Ayrıca mirlikte ve saraydaki

[1109] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 142-143. Ayrıca Evliya Çelebi seyahatnamesinin ilerleyen sayfalarında (sayfa 144 ve 145) tek tek Bitlis miri Evdal Xan'ın özel sandukalarından çıkan ve kendi mührüyle mühürlenmiş olan kitapların adını ve bazı özellikleri vermiştir. Osmanlı ordusu tarafından talan edilen Bitlis mirliğinin kütüphanesindeki bu kitaplar İstanbul gönderilmek üzere binek hayvanlarının sırtında yüklenir. Fakat henüz kitaplar yerlerde iken bir kısmı talan edilir.

av hayvanları ve av kültürü hakkında bilgi vermiş, özelllikle Evdal Xan'ın sadece avda için kullandığı on beş çeşit av kuşuna vurgu yapmıştır[1110]. Nitekim Şerefname'de verilen minyatür sahnelerinde av sahnelerine yer vermesi, Cizre Bohtan ve Hakkari mirleriyle ilgili minyatürlerde av ve av hayvanlarına yer vermesi Kürt mirliklerinde av kültürünün önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir[1111]. Bütün bunların yanında daha pek çok alanda yüksek saray kültür yaşamına, işret kültürüne ve öğelerine örnekler veren Evliya Çelebi özetle, Bitlis mirliği özelinde, genel olarak da diğer büyük Kürt mirliklerinde var olan saray yaşam kültürünü ortaya koymuştur. Nitekim bütün bu elit yaşam ve saray kültürü kendisiyle birlikte ilmi ve edebi patronajı da getirmiştir. Bitlis mirliğinde bulunan Kürdistan alimleri arasında büyük bir üne sahip olan Mevlana Muhammed Berkal'î'nin dönemin nahiv üzerine bir kitabı Bitlis hükümdarı Emir Şeref'e ithafen kaleme almış ve bunun neticesinde Şerefiyye medresesinin müderrisliğine taltif edilmiştir. Bitlis miri Evdal Xan'ın isteği üzerine çevrilen *Mecmuatu'n-Sanayi'*[1112] çevrildikten sonra yine kendisine ithaf edilmiştir. Bitlis mirlerinden Ziyaddin Xan'a ithafen çevirisi yapılan *Terceme-i Nuzhetu'l-Kulûb*[1113] ilmi ve edebi patronaj bağlamında dönemin Bitlis hükümdarlarına sunulan eserlerdir[1114]. Benzer şekilde Bitlis mirlerinden olan Mir Evdal'ın oğlu Şeref Xan'ın isteği üzerine mirliğin katiplerinden olan Muhammed b. Ahmed hamisi için Şerefname'yi Farsçadan Osmanlı Türkçesine çevirerek 1078/1668'de kendisine ithaf etmiştir[1115]. Nitekim Bitlis mirliğinin hâkimlerinden Şeref Han-ı Bedlîsî, Osmanlı padişahı III. Mehmed'e ithaf ettiği Şerefname adlı eseri dış-patronaj olarak değerlendirilebilir.

Evliya Çelebi kendisinin Bitlis'i ziyaret ettiği dönemde divan sahibi yedi şairle tanıştığını belirtmiş. Bu şairlerden dönemin Evdal Xan'ın sarayının katibi olan ve muhtemelen musahipliğini de yapan Katibî Çelebi, Molla Remezan Çelebi, Cennetî Çelebi, Gencî Çelebi'nin isimlerini zikretmiş ve daha nice şairlerin bu

[1110] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 67-70.
[1111] Şerefname'deki minyatürleri yorumlandığı eserde Hakkari'deki av sahneli minyatür için bkz. Yûsif, **Hunerê Tabloyên Şerefnameyê**, s. 53-55.
[1112] Bu eserin bir nüshası Viyana Üniversitesi Kütüphanesi'nde Flügel, No: 1459 kayıt numarası altında bulunmaktadır.
[1113] Bu eser bir nüshası Ankara Milli Kütüphanesi'nde 06 Mil YZ A 957/1 kayıt numarasında bulunmaktadır.
[1114] Ulugana, **Mîrektiya Bitlîsê di Êwra Evdal Xan de**, s. 36.
[1115] Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 20.

mirlikte mevcut olduğu belirtmiştir. Fakat bu şairler içinden bir sıralama da yapan Evliya Çelebi bölgedeki en iyi şairin Bitlis'in miri Evdal Xan olduğunu ifade etmiştir. Evliya Çelebi'nin anlattıklarından özetle görülmektedir ki Bitlis mirliğinde ortaçağ devlet düzenin anlayışı dahilinde merkezde bir güneş misali yer alan hükümdarın sahip olduğu meziyetlerin (burada edipliği) ne derece önemli olduğunu göstermektedir[1116]. Nitekim, daha önceden de değindiğimiz, İnalcık'ın da belirttiği gibi hükümdarın sahip olduğu edebi zevk patrimonyal devlet anlayışında edebi üretim açısından önemli bir yere sahipti ve şairlerin şiir anlayışını da etkilemekteydi[1117].

Şeref Han-ı Bedlîsî eseri Şerefname'de bilhassa Bitlis mirliğini ele aldığı kısımda mirliğin hâkimlerini anlatırken iktidarda kaldıkları süre içerisinde yapmış oldukları külliye, cami, medrese, tekke ve zaviye gibi hayratlarını iktidar gözüyle değerlendirmiş ve bu eserleri iktidarı meşru kılması yönünde ele almıştır. Bitlis mirliği hâkimleri hâkim oldukları topraklarda söz konusu minval üzerinden birçok imar faaliyetinde bulunmuşlardır. Yukarıda Bitlis mirliğinin siyasi tarihi içerisinde kısmen değindiğimiz yerlerin yanı sıra bu mirlikte bulunan Şerefeddin cami, Şeref Han Cami, Bedlis Cami, Memê Dede mescidi, Ömer Kethuda mescidi, Zeydan mescidi bu ülkedeki başlıca cami ve mescitlerdendir. İlim sahasında Hakkari Şenbû, Behdinan ve Azizan mirlikleriyle rekabet edecek kadar güçlü olan bu mirlikte Şerefiyye, Gökmeydan, İdrisiyye[1118], İhlasiyye, Haci Beg, Hatibiyye medreseleri ile yine bu mirliğin dahilinde bulunan dokuz kervansaraydan Hatuniye, Şeref Han, Mutaflar ve Büyük Han bunlardan bazılardır. Bitlis mirlerinin yaptıkları önemli imar faaliyetlerinin içinde bedesten ve çarşılar ülkedeki ticareti canlandırması ve ekonomik canlılığı saplaması için önemli bir yere sahipti. Örneğin, Evliya Çelebi bedesten kısmında değerli ipek ve kumaşlar, meyve ve sebze, güzel kokuların satıldığı debbağhane ve daha birçok farklı iş ve mesleklerin olduğu toplamda iki bin yüz dükkân bulunduğunu belirtmiştir[1119].

[1116] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 63.
[1117] İnalcık, **Şâir ve Patron**, s. 28.
[1118] Rahmi Tekin, "İdris-i Bitlisi ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s. 40, Erzurum 2009, s. 233-246.
[1119] Bkz. Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 63; Ayrıca Bitlis mirliğinde sur içinde ve sur dışında yapılmış olan mimar eserler ve birtakım özellikleri için bkz. Nil Nadire Gelişkan,

İlmi ve tasavvufi sahadaki zenginliğiyle ön plana çıkan Bitlis mirliği sahası içerisinde çok sayıda alim bulunmuş ve yetişmiştir. Mantık ve meanî alanında fazilet sahibi olan Mevlana Abdurrahman Bedlîsî, fıkıh ve hadis alanında büyük bir alim alim olan Mevlana Muhammed Berkal'î bu alimlerden bazılardır. Bitlis bölgesinin tasavvuf alanında geniş bir yelpazede birçok tarikate ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan biri de Şeyh Ebu Necibeddin Sühreverdî'nin müridi ve Şeyh Necmeddin Kübra'nın (ö. 618/1221) şeyhi olan Şeyh Ammar Yasir (ö. 650/1253) Bitlis'te tekkesi ve dergâhı olan önemli mutasavvıfların başında gelmektedir. Nurbahşiyye tarikatından tasavvuf alanında fazilet sahibi Mevlana Hüsameddin Bedlîsî (ö. 909/1504) Şeyh Ebu Tahir el-Kurdî, Ahlat'ta Halveti tarikatının öncülerinden olan ve yine bir şiir divanı bulunan Şeyh Şemseddinê Exlatî (ö. 1674) bu mirliğin geniş tasavvuf havzasında yetişmiş önemli kişilerdendir. Mevlana Hüsameddin Bedlîsî oğlu olan Mevlana İdris-i Bedlîsî (ö. 926/1520) kendi döneminin en önemli münşileri arasında yer almış, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı hükümdarlarının saraylarında inşa sanatıyla meşgul olmuş önemli şahsiyetlerdendir[1120]. Bitlis mirliği medreselerinde ilmi hizmetlerde bulunan Şükriyye medresesi müderrisi Mevlana Musa, Şerefiyye medresesinde tefsir ve hadis alanında yetkin Mevlana Hızır Bibî, bütün Kürdistan alimleri ve bilginleri arasında yüksek ilmiyle tanınan ve tefsir, kelam, astronomi, mantık gibi alanlarda yetkin olan İhlasiyye medresesinde ders veren Şemseddin Mevlana Muhammed Şeranişî, Hacibegiyye medresesinde müderrislik yapan Mevlana Sufi Muhammed Zirkî, İdrisiyye medresesinde müderris olan "Reşik" lakaplı Mevlana Abdullah, Farsça bir şiir divan sahibi olan Müştak-ı Bedlîsî (ö. 1859) önemli alimleri ve mutasavvıflarından bazılarıdır[1121].

Sonuç olarak Bitlis mirliğinde hükümdarlık yapmış olan bilgili, siyaseten başarılı ve entelektüel mirlerin sayesinde ülkede ilmi, edebi, mimari ve diğer birçok alanda çeşitli yatırımlar yapılmıştır. Nitekim bu yatırımların sonucunda Bitlis ve çevresi ilmi, edebi ve tasavvufi alanda önemli bir konum merkezine yükselmiştir. Buradaki tekke, zaviye ve medreselerden çıkmış olan birçok mutasavvıf ve alimin

---

"**Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 33-95.

[1120] İdris-i Bedlîsî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bir araştırma için bkz. Genç, **Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî**, Ankara 2019.

[1121] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 377-384; Rekani, "Bedlis ve Civarındaki Medreselerde Yazılan Behdinan Alimleri El Yazmaları", s. 248-265.

yanı sıra edebi sahada yetişen şairler ve edipler bunun göstergesidir. Nitekim zengin hükümdarlarının ve sarayının sahip olduğu işret kültürünün bölgede gelişen edebiyatta önemli bir etkisi olmuştur. Böylesi entelektüel bir ortamda şair ve yazar mirlerin çıkması ve aynı şekilde himayelerinde ulema ve üdebayı barındırmaları Bitlis mirliğinde güçlü bir patronaj sisteminin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda edebi patronaja örneklem için Şukriyê Bedlîsî ve Harisê Bedlîsî eserleriyle birlikte kısaca ele alınacaktır.

3.3.4.1. Şukriyê Bedlîsî

Bitlis hükümdarlarından Şeref Han'ın saray şairi ve musahibi olan Şukriyê Bedlîsî (ö. 937/1531) Bitlis mirliğinden çıkmış önemli şairlerden biridir. Gençlik yıllarında İran sahasını dolaşarak Gîlan ve Herat gibi bölgelerde bulunan medreselerde eğitimini tamamlayan bu şair Bitlis mirliğine döndüğünde sarayda görev almıştır. Şukriyê Bedlîsî şairliğinin yanı sıra sahip olduğu müzik yeteneği, tambur çalmayı bilmesi, aklî ve naklî ilimlerden haberdar olması, yüzme, ok ve biniciliğe hâkim olması onu tam bir musahip şair olarak ön plana çıkarmıştır. Nitekim iyi bir şair ve musahip olan Şukriyê Bedlîsî muhtemelen daha büyük bir patron arayışı düşüncesiyle Bitlis mirliğinden ayrılıp önce Dulkadiroğlulları'nın sarayında bir müddet katiplik görevinde bulunduktan sonra oradan da İstanbul'a Yavuz Sultan Selim'in sarayına gitmiştir. Yavuz'a bir kaside sunan Bedlîsî bunun karşılığında önemli miktarda bir ücretle onure edildi. Yavuz Selim'in ölümü ardından da hamisi için yazmış olduğu bir mersiyenin yanı sıra yerine geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman'a ithafen yazmış olduğu ve babası Yavuz Selim'in hayatını ve savaşlarını konu ettiği Selimname'si kendisine ün getiren eser olarak ön plana çıkmıştır[1122].

Şukriyê Bedlîsî'nin Kürtçe yazmış olduğu şiirlerin günümüzde mevcut olmamasına rağmen *Selim-name*'sinin bir bölümünde Kürtçe yazdığını belirtmesi önemlidir. Bedlîsî'nin mezkûr beyitler şu şekildedir[1123]:

Fenn-i inşâda dahl-ı tâmmum var

[1122] Abdülkadir Özcan, "Şükrî-i Bitlisî", **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 254-256.
[1123] Mustafa Argunşah, **Şükrî-i Bidlisî Selîm-nâme**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997, s. 312-313.

'İlm-i edvârda kelâmum var

Şâ'irem usta ortalıkda sözüm

Altı dilde ğazel direm men özüm

Türkî dir men revân Nevâyî gibi

Farisîde hemân Binâyî gibi

'Arabî söylerem velî Kürdem

'Aybsız Tanrıdur budur hûrdem

Ermenî dilini kemâlince

Bilürem Hindî dahı hâlince

Gezmişem men Herât u Gîlanı

Tâ bulup men bu nev'e 'irfanı

...

Düşse kulluk mecâl-i ferrâşam

Gördi nâmûsa n'oldu yoldaşam

Türk ilen Türk û Kürd ilen Kürdem

Evde koyun yabanda bir kurdam

Şukriyê Bedlîsî yukarıdaki beyitlerde kendisinin de belirttiği gibi, Arapça, Farsça, Türkçe, Kürtçe, Ermenice ve Hindçe dillerinde şiir yazacak kadar bilgili ve kültürlü olduğunu belirtmiş, hakeza inşa sanatı ve çeşitli ilimlerde de yetkin biri olduğunu ifade etmiştir[1124]. Söz konusu beyitlerden birçok dilin yanında Kürtçe

[1124] Şukriyê Bedlîsî'nin Selimnamesi'nde Kürtler konusunun detayları için bkz. Başçı, "Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında 'Selimnâmeler'de Kürtler", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, s. 230.

şiirler de yazdığını belirten Şukriyê Bedlîsî, Çağatay Türkçesiyle yazmış olduğu eseri Selimname'de, yukarıda da görüldüğü gibi, açıkça Kürt olduğunu belirtmiştir. Şair bu beyitlerde istifham-ı inkari sanatını kullanarak hem milli kimliğini sahiplenmiş hem de Kürt oluşundan dolayı dışardan gelen saldırılara ve ithamlara açıkça cevap vermiştir. Dolayısıyla birçok yerde bu beyitlere atfen yapılan "*Kürt olduğundan utanması*" gibi yanlış ve eksik yorumlamalardan ziyade şair zaten peşinen Kürt olduğu belirtmiş ve çevresindekilere bir nevi, ben buyum mesajını vermiştir.

Çalışmamızın temel konusu olan patronaj çerçevesinden Şukriyê Bedlîsî'nin Bitlis mirliğini terk edip Osmanlı'nın payıtahtına gitmesi bize, sanat ve edebiyat anlamında, Osmanlı padişahının Bitlis mirinden daha güçlü olduğunu göstermektedir. Nitekim şairlerin güce ve büyüklüğe tevessül etmesi aynı zamanda yeni haminin terk edilen hamiden, şairin gözünden, daha büyük olduğu dolayısıyla onun himayesinde bulunmanın daha kazançlı bir durum olduğu görülmektedir. Nitekim benzer şekilde, Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet (ö. 1481) ile Timurîler'in hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara (ö. 1506) arasında Molla Camî'yi (ö. 1492) himaye etmek konusundaki yarışları ve patrimonyal rekabetleri bu minvalde bilinen örneklerdendir. Nitekim Fatih'in bütün hediye, lütuf ve ihsanlarına karşı Molla Camî'nin her seferinde bahaneler bularak geri çevirmesi, İnalcık'ın da belirttiği gibi, aslında şairin gözünde Sultan Baykara'nın Fatih'ten daha büyük bir hami ve patron, Herat'ın ise İstanbul'dan daha ilmi ve edebi bir mekân olmasıdır[1125].

3.3.4.2. Harisê Bedlîsî (Sewadî)

Bitlis mirliğinde yaşamış ve eserler vermiş olan Harisê Bedlîsî'nın hayatı hakkında elimizde bilgi mevcut değildir. Kimi kayıtlara göre *Xarisê Bedlîsî* olarak da kaydedilmiştir. XVIII. yüzyıl Kürt şairlerinden olan bu şair Leyla ve Mecnûn, Yûsuf û Zuleyxa mesnevilerini Kürtçe telif etmiş, gazel ve kaside tarzında birçok şiir yazmıştır. Şiirlerinde "Sewadî" mahlasını kullanan bu şair, Leyla û Mecnûn eserini 1172/1758-1759 yıllarında yazdığı belirtmiştir. Bu mesnevisinde Mir Emînê Yûsif ve

[1125] İnalcık, **Şâir ve Patron**, s. 9-10.

Mir ‘Ebdulla Xan isimlerinin geçmesi kendisinin bu iki mir döneminde yaşadığına işaret etmektedir[1126].

Kürt mirliklerinin Osmanlı Devleti idaresi altında hâkimiyetlerini sürdürdükleri XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en büyük ve güçlü mirlerin başında gelen Bitlis mirliğinde İran sahası ile Osmanlı sahası arasında tampon bölge olmasından ve bölgede başat Farsça eserlerin yoğun bir şekilde okunmasından haberdar olduğumuz bu dönemde aynı şekilde Kürt şairlerin de eserler telif etmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim bu geleneği bölgede devam ettiren şairlerin başında özellikle mesnevi alanında eserler vermiş olan Harisê Bedlîsî’dir. Güçlü bir edebi geleneğin olduğu Bitlis mirliğinde mir ve şair arasındaki patrimonyal ilişki birçok örnekte kendisini göstermiştir. Nitekim Sewadî de kaleme aldığı Leyla û Mecnûn mesnevisini sebeb-i telif kısmında böyle bir eseri Kürtçe yazması konusunda mirin kendinden talep ettiğini, kendisine lütuf ve ihsanlarda bulunduğunu şu şekilde belirtmiştir[1127]:

Ew hat û selam û merheba kir

Pirsa me kir û dilê me şa kir

Rûnişt û bi leb kirim muşerref

Exbar û qises kirin muserref

Mebhes vedikir ji her kelamê

Hetta ku gihaye vê meramê

Go şi’r û wezin çi xweş kelam in

Meqbulê cemî’ê xass û ‘am in

…

[1126] Parviz Jahany, “**Leyla û Mecnûna Sewadî (Metn-Lêkolîn-Şîrove)**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 21-28; Harisê Bedlîsî, **Leyla û Mecnûn**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Spîrêz, Duhok 2004, s. 7-18.
[1127] Jahany, “**Leyla û Mecnûna Sewadî**”, s. 113-114.

Hasil li me kir kemalê teklîf

Îlhah û tesellutek bi teltîf

Bo xatirê 'atirê mubarek

Eslen me nebû xelas û çarek

Pirsî mi jî wî muradê meknûn

Go, muxteserek ji Leyl û Mecnûn

Kurdî tu wezin kî da bizanîn

Lew em çu bi farisî nizanîn

Sewadî de kaleme aldığı Leyla û Mecnûn adlı mesnevisini bir Nevroz bayramından on gün sonra tamamladığı belirtmiş ve eseri dönemin hükümdarı Mir Emînê Yûsif'un muhtemelen oğlu olan Mir 'Ebdulla Xan'a ithaf etmiştir. Ortaçağın klasik edebiyat geleneğini çerçevesinde Sewadî, hamisine devletinin daim olması yönünde dua etmiş ve övmüş, adalet ve irfan sahibi bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmiş, cömertliğine ve eliaçıklığına vurgu yaparak onun bütün arifler ve fazilet sahibi insanların memduhu olduğu belirtmiştir. Sewadî, dönemin mirinin eser telif etme isteğine edebi bir eser inşa etmesi edebi patronaj geleneğinin somut bir örneğini oluşturmaktadır. Nitekim Sewadî bu ifadeleri şu beyitlerle dile getirmiştir[1128]:

Mîrê ku felek li wî muessef

Zî'l-'îzz û 'ela Emînê Yûsif

Hetta ku hebû li textê dewlet

Ba 'edl û sexa û şer'î û sewlet

Alayê hukûmetê qewî bû

[1128] Jahany, "**Leyla û Mecnûna Sewadî**", s. 111-113.

Hukûmê wî kitabê heqrewî bû

Billahî nezer bida li mewta

Derhali dibûne ji nû ve ihya

…

Roja feleka kemalê ‘irfan

Begzadeyê ‘alî Ebdulla Xan

Durra qotiya îmaret û cah

Şemsa feleka terîqet û rah

Sûretmelek û firiştesîret

Bercîsê dilê felek bi hîret

Memdûhê dev û dilê ‘arifan

Serdarê newadir û şerîfan

Derrak û hemûl û zûkeyaset

Ba hilm û kemal û ba feraset

Şahînê ‘urûcê ewcê dewlet

‘Enqayê semayê zîb û şewket

3.3.5. Zirkan Mirliği (XIV. yüzyıl-1846)

Zirkan mirliği bügünkü Lice, Hazro ve Baykan ilçelerinin bulunduğu alanda hâkimiyet kurmuş olan Kürt mirliğidir. Şeref Han'ın Kürt mirliklerinin tasnif etmiş olduğu sisteme göre Zirkan mirliği dört ana kola ayrılmıştır ki bunlar Derzîn, Girdîkan, Atak ve Tercîl mirlikleridir. Çaldıran savaşından önce Safevîler'e

bağlıyken bu savaştan sonra Osmanlı hâkimiyetini kabul eden mirlikler arasında yer almıştır. Osmanlılar'ın hâkimiyeti altında hükümet sancak ve yurtluk-ocaklık statüsünde yönetilmişlerdir[1129].

Şerefname'de Zirkiler'in Mervanîler'in hâkimiyetlerinden sonra bölgede hâkimiyet kuran Selçuklular'ın Artuklu atabeyliği döneminde Şam bölgesinden Mardin'e yerleştiğini belirtmiştir. O dönemde Zirkiler'in ileri gelenlerinden Şeyh Hasan b. Abdurrahman'ın Allah dostu bir veli olması, sürekli mavi renkli bir elbise giymesinden dolayı halk arasında Şeyh Hasan-ı Zerrakî olarak anılmasını sağlamıştır[1130]. Daha sonradan Şeyh Hasan'ın bölgede etkinliğinin artmasından dolayı kendisinden korkan Mardin Artuklu emiri, Şeyh'i önce hapse attırmış, sonrasında ise kendisinini müridi olmuş ve hapisten çıkarmıştır. Şeyh'in etkisinin bölgede artması ve halk arasında kadrinin artmasından dolayı Artuklu emiri ölünce onun yerine Şeyh Hasan yönetici olarak geçmiştir[1131]. Sonradan Şeyh Hasan'ın oğullarının her birinin farklı bölgelere hâkim olmasıyla beraber Zirkiler'in kolları oluşmuştur.

Feraset sahibi, entelektüel birikimi olan bilge mirleri ile bölgede hâkimiyetini tesis eden Zirki mirliğinin her dört kolunda da önemli mirler bölgelerinin hâkimiyetini ellerine almışlardır. Örneğin, İdris-i Bedlîsî Çaldıran'ın ardından Yavuz Sultan Selim'e yazdığı mektubunda Derzîn mirliği hâkimi Mir Muhammed Bey ve Atak mirliği hâkimi Mir Ahmed'ten övgüyle bahsetmiş ve bölgenin önemli mirleri arasında göstermiştir. Savaş diplomasisini iyi bilen ve zekasıyla nam salan mezkûr Atak hâkim Mir Ahmed'in bölgede çok fazla vakıflar tesis edip halkının hizmetine sunmasından dolayı kayıtlara Vakıf Ahmed Beg olarak geçmiştir[1132]. Çok sayıda sivil mimari örnekleri bulunan Zirkan mirlerinin kendi mirliklerinin yönetimi için inşa ettirdikleri büyük konaklarının yanı sıra bölgede inşa ettirdikleri Atak kalesi,

[1129] Alpay Bizbirlik, "16. yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", Tarih İncelemeleri Dergisi, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları**, s. XIV, 1999, s. 109-110; Alpay Bizbirlik, "16. yy.'da Tercil Sancağı Üzerine Notlar", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, s. XVI, s. 85; Şakir Epözdemir, **Di Dîroka Mîrekiyên Zirkan de Mîrekiya Derzin**, Fanos, Stenbol 2011, s. 17-29.
[1130] Zerrak isminin tarihsel kökeni ve anlamı ile Şeyh Hasan hakkında geniş bilgi için bkz. Pekol, "**Zirki Beylikleri ve Beyleri Tarihi**", s. 6-11.
[1131] Bitlisi, Şerefname, c. I, s. 279-280.
[1132] Pekol, "**Zirki Beylikleri ve Beyleri Tarihi**", s. 15.

Lice'nin Kabakkaya Köyü'nde bulunan Melik Adil Cami (Ulu Cami), Lice'de bulunan Atak Vakıf Ahmed Cami, Kör Veli Cami, Şey İsmail Türbesi, Şeyh Hasan-ı Zerraki Türbesi, Diyarbakır Ulu Cami Şafiler kısmı, Derzin kalesi, Adakale Köyü Camisi, Girdîkan Kalesi, Çevrimtepe Köyü Camisi, Boşat kalesi, Hazro Ulu Cami, Tercil kalesi, Tercil Mirler Konağı ve daha birçok mimari bunlardan bazılarıdır[1133]. Nitekim hâkimiyet tesis edilen topraklarda imar edilen bu mimari eserler Zirkilerin siyasi iktidar olarak ne derece etkin olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

XVI. yüzyıldan önce kendi bölgelerinde daha çok konfederal-aşiret yapısıyla etkin olduklarından dolayı etkili bir şekilde nüfuz edememelerine rağmen Osmanlı döneminden itibaren etkin bir siyaset izlemiş olan Zirkiler, XVIII. yüzyıldan itibaren diğer Kürt mirlikleri gibi Osmanlının müdahelelerinden dolayı zayıf düşmüş ve nihayetinde XIX yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlının izlediği merkezileşme politikasıyla birlikte mirlik statüleri ortadan kaldırılmıştır[1134].

3.3.5.1. Mîr Ya'qûbê Zirkî

Kürt mirlikleri içerisinde Kürtçe divan sahibi şair mirlerden ilki olarak bilinen Mîr Ye'qûb, Zirkan mirliğinin Derzîn kolunun hâkimiydi. Kendisi hakkındaki malumatlar Şerefname'nin belirttikleriyle sınırlı olan bu şair mir 949/1543 senesinde ağabeyi Şahkulu Bey'in öldürülmesinin ardından Kanuni Sultan Süleyman'ın kendisine verdiği beratla bütün Zirkan mirliğinin büyük miri oldu. Mîr Ye'qûb mirliğin başında yirmi beş yıl kaldıktan sonra kendi isteğiyle yönetimden ferağat edip mirliğin başına oğlu Duman Bey'i geçirdi. Duman Bey'in iki yıl yönetimde kaldıktan sonra Şirvan savaşında, Çıldır civarında Kızılbaşlar'la olan savaşta öldürülmesinin ardından yönetimi tekrardan babası Mîr Ye'qûb aldı ancak o da bir yıl sonra 987/1580 senesinde vefat etti[1135].

Zirkan mirliğinin coğrafya olarak Bitlis mirliğine yakın olması ve Şerefname'nin yazarı Bitlis hâkimi Şeref Han-ı Bedlîsî'nin Mîr Ye'qûb'un yaşadığı dönemi görmüş olması dolayısıyla hakkında özel bilgiler vermesini sağlamıştır.

[1133] Zirkilerin inşa veya restore ettirdikleri mimari örneklerin inşa tarihleri, bulundukları yerler gibi ayrıntılı bilgiler için bkz. Pekol, "**Zirki Beylikleri ve Beyleri Tarihi**", s. 35-42.
[1134] Bayraktar, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, s. 149-151.
[1135] Bitlisi, **Şerefname**, s. 281-283.

Şerefname'de bildirildiğine göre Zirkan mirliği hâkimi olam Mîr Ye'qûb ahlaklı, mutasavvıf, zeki ve feraset sahibi bir kişiliğe sahip olup aynı zamanda edebiyattan ve şiirden iyi derece anlayan biriydi, diyerek entelektüel kişiliği hakkında bilgi vermiş ve onun toplum içinde seçkin bir insan olduğunu belirtmiştir. Mîr Ye'qûb, Allah'ın varlığı ve birliği gibi vahdet içerikli konularda Kürtçe çok sayıda şiir yazmıştır. Divanı olmasına rağmen günümüze ulaşamamıştır[1136].

Bütün bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kürt mirliklerinde hâkimiyeti elinde bulunduran çok sayıda şair mir idareyi ellerine almışlardır. Şair ve edip mirlerin yönetimde olması patronaj bağlamında hem saray ve meclisleri hem de edip ve şairler için büyük önem taşımaktadır. Nitekim Zirkan mirliği hâkimi Mîr Ye'qûb'un da divan sahibi şair mirlerden olmasına rağmen Zirkan mirliği hakkında ve bölgede yetişen alim, edip ve şairler hakkında elimizdeki bilgilerin yetersiz olmasından dolayı bu konuda ve Zirkan mirliğinin hükümdarları ve şairleri arasındaki edebi patronaj bağlamından değerlendirilmesini kısıtlamaktadır. Buna rağmen mirliğin başında bulunan Mîr Ye'qûb'un edip ve mutasavvıf olması dahi bize Kürt mirliklerindeki kültürel, edebi ve ilmi anlamda yetkin Kürt beylerinin varlığının yanı sıra hâkimiyet tesis ettikleri geniş coğrafyalarda bir edebiyat ortamının olduğunun, şairleri ve tasavvufa ehemmiyet verildiğini göstermektedir.

3.3.6. Hizan Mirliği (XIII. yüzyıl-1846)

Şeref Han-ı Bedlîsî eseri Şerefname'de Hizan hükümdarlarının üç kola ayrılıp her kolun ayrı bir mirlik oluşturduğunu belirtmiştir. Hâkim oldukları bölgelerin de birbirlerine sınır komşusu olan bu mirlikleri Hizan, Müküs ve İspayird/Spayird olarak belirtmiştir[1137]. Bunlardan Hizan mirliği Hizan ve çevresinde, Müküs mirliği bugünkü Bahçesaray'da hâkimiyet tesis ederken, İspayir mirliği ise ikisine sınır olmakla birlikte Pervari'yle komşu olan bölgede mirliğini kurmuştur. İspayird mirliği Osmanlılar bölgede hâkimiyet tesis etmesinden sonra çeşitli sebeplerle birlikte XVII.

[1136] Bitlisi, **Şerefname**, s. 281.
[1137] Bitlisi, **Şerefname**, s. 253.

yüzyılın ortalarına doğru son hükümdarı Mir Şeref b. Muhammed Bey'in ölümüyle birlikte ortadan kalkmış ve kısmen Hizan mirliği topraklarına dahil olmuştur[1138].

Çaldıran savaşından önce ve sonrasında İdris-i Bedlîsî tarafından İstanbul'a gönderilen mektuplarda sürekli olarak ismi geçen, dönemin siyasi olarak etkin mirlerine sahip olan Hizan mirliği siyasi alanın yanı sıra kültürel ve mimari alanda bölgede önemli faaliyetler göstermiştir. Nitekim Hizan'ın (günümüzde Ğayda köyü) bugün bile çevresinin yüksek ve güçlü surlarla çevrili olması ve içindeki imar yapıları bunu teyit etmektedir. Şerefname'de Hizan ve Müküs bölgesindeki aşiret(ler)i Nemiran olduğu belirtmiştir[1139]. Özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda etkin ve güçlü Kürt mirlikleri arasında görülen bu mirliği Şeref Han, eserinde kendi adına sikke kestirip hutbe okutan mirlikler kategorisine dahil etmeyip bu grubun bir alt basamağında değerlendirmiştir. Öte yandan dönemin önemli Kürt mirlikleri arasında olmasından dolayı Osmanlı devleti tarafından bu mirin mirlerine yazılan yazışmalarda "Cenab" ifadesi ile başlanılmış ve hükümdar unvanı verilmiştir[1140]. Ayrıca Şerefname'de minyatürlerle yer verilen önemli merkezlerden biri olarak da Hizan'la ilgili olması bu mirliğin önemine binaen olması gerektir. Nitekim bu minyatürlerde Hizan'ın kalesine ve kale içindeki çeşitli mimari yapılara değinilmiş, hemen kale önünde mevcut olan şehrin çarşı ve pazar çeşitli şekillerde minyatüre yansıtılmıştır. Bunun yanı sıra Şerefname'de de geçen Hizan'ın fındıklarla kaplı dağlarına ve bereketli tarım alanlarına atıf yaparak büyük yeşil ve bereketli bostanlar

[1138] İspayird Mirliği için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 262-263.

[1139] Şerefname'de bu bölgeden bahsederken bölgenin aşireti olan *Nemiran* [*ölümsüzler/ölmeyenler*] isminin nereden geldiğini şöyle açıklar: "*Aşiret ve kabilelerin ulufe sahibi olan bir ferdi öldüğünde yönetici bu ulufeyi eksiksiz olarak çocuklarına dağıtırmış. Böylece geçimlerini sağlayan kişi ölmemiş gibi maddi durumlarında bir değişiklik olmazmış. Bu nedenle onlara Nemiran denilirmiş*." Bugün bölgedeki halk arasında ise bu isimle ilgili iki görüş söz konusudur. Bunlardan ilki bölgedeki Kürtler'in ölümden korkmayan delidolu savaşçılar olmasından dolayı kendilerine Arapça *nemir* "kaplan" sözcüğü ve Kürtçe *-an* "-lar" çoğul ekiyle oluşan *kaplanlar* lakabı verildiği söylenmektedir. İkincisi ise orada bulunan mir ailelerinin, aşiret ağalarının ve yöre eşrafının yardım ehli olmalarından; kendi memleketlerine medrese, yol ve köprü gibi kalıcı hizmetler yaptıklarından isimlerinin hiç ölmeyeceği, yaptıkları hizmetlerle birlikte yaşayacağı için kendilerine bu ismin verildiği söylenmektedir. Bölgede hâkim olan bu aşiret diğer birçok aşiret ile birlikte mirliğin yönetiminde, mirlerin değişmesinde ve mirlik içerisinde yaşanan bir karışıklığın giderilmesinde siyasi olarak büyük rol oynamıştır. Özetle, Nemiranlar'ın cesaret, yiğitlik ve hayırseverliklerinden dolayı bu isimle anıldıkları anlaşılmaktadır. Bitlisi, **Şerefname**, s. 255; Yakup Aykaç, "Kürt Coğrafyasında Bir İlim, Kültür ve Edebiyat Diyarı: Müküs", **Dünyada Van**, Ercan Çağlayan (Der.), İletişim, İstanbul 2019, s. 281-282.

[1140] **Kânûn-Nâme-i Sultan Süleyman Hân**, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 1969., vr. 7b; Bitlisi, **Şerefname**, s. 256.

tasvir edilmiştir. Kale önünde eğeri altından olan bir ata binmiş mir(zade)lerden olma ihtimali yüksel birini ve önünde piyadeler ve arkasında süvariler olacak şekilde tuvale yansıtılmıştır[1141]. Bu minyatürlerden de anlaşıldığı gibi aktif bir pazarı, canlı bir ticaret hayatına sahip olan Hizan mirliğinin müreffeh bir yaşama sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Fazilet sahibi ve yönetimde başarılı olan birçok hükümdara sahip olan Hizan mirliğinde, örneğin Mir Davud b. Emir Melik otuz dokuz yıl mirliğini sorunsuz bir şekilde yönetmiş bu süreç içerisinde ülkesinde imar alanında birçok yapı kazandırmıştır. İlmi seven, edebiyattan hoşlanan ve ulema ve bilgin insanlara saygı duyan bir hükümdar olan Mir Davud kendi adıyla meşhur olan Hizan'da Davudiye medresesini yaptırmıştır. Aynı zamanda Şerefname'de belirtildiğine göre saray sahibi olan Mir Davud eğlenceye önem veren biri olarak bahsedilmiş ve sarayında sürekli olarak işret gecelerinin düzenlendiğini belirtmiştir[1142].

Hizan mirliğinden mevcut olan Davudiye medresesinin yanı sıra Medreseya Etîq, Medreseya Şehzade, Medreseya Ûsivê Welî, Medreseya Meydanê, Medreseya Sîxalê, Medreseya Taxê ve Medreseya Gulpikê bölgedeki önemli medreseler olarak göze çarpmaktadır. Yine bölgeden çıkan, Şeyh Abdullah Bedexşanî'nin halifesi olan Hizanlı Şêx Hesen, yine Şêx Hesen'ın oğlu ve Bitlis mirliğinin şeyhülislamlığını yapmış ve yanında şiirleri mevcut olan Mewlana Evdulxaliq[1143], Bitlis mirliği medreselerinden olan Şerefiye medresesinin XVI. yüzyılda önemli müderrislerinden Mewlana Xizirê Bîbî, Mele 'Emerê Gulpikî, Mela Muradê Xorosî, Mele Xelîlê Gulpikî (Sêrtî) bu alimlerden bazılarıdır[1144].

Hizan mirliğinde yetişmiş önemli şairlerinden biri de XVIII. yüzyıl şairlerinden olan Axayokê Bêdarî'dir. Hakkında bilgi sahibi olmadığımız bu şair Hizan'ın Bêdarî köyündedir. Şiirlerinden birkaç tanesi günümüze ulaşmasına rağmen hiciv tarzı ve üslubuyla kendini diğer şairlerden ayrı bir konuma oturtmayı başarabilmiştir. Doskî bir şiirinde vefat eden iki oğlu üzerine 1140/1728 senesinde

[1141] Hizan'la ilgili minyatür yorumları için bkz. Yusif, **Hunerên Tabloyên Şerefnameyê**, s. 95-102.
[1142] Bitlisi, **Şerefname**, s. 256.
[1143] Bitlisi, **Şerefname**, s. 382.
[1144] Hizan'da yaşamış olan alimler ve mutasavıfflar için bkz. Nevzat Eminoğlu, "**Nêrînek Gelemperî li Mîrektiya Hîzanê: Îlm û Edebiyat**", (Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2016, s. 75-77.

mersiye yazmasından hesapla, ortalama o dönemde kırk yaşlarında olduğunu kabulden yola çıkarak bu şairin doğum yılının 1100/1688 civarında olabileceğini belirtmiştir. Şiirlerinde Feqiyê Teyran gibi baş harfleri olan "*Xeyn* û *Elîf*" harflerini mahlas olarak kullanmıştır[1145]. Şairin hayatı ve patronaj çerçevesinde dönemin mirlerine ithafen yazmış olduğu şiirlerinin olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat Hizan mirliğinde edebi bir ortamın olduğunu doğrulaması babında şairlerin ve yukarıda değindiğimiz alimlerin bulunması, ülkedeki ilmi sahanın gelişmesi için yapılan medreselerin ve çeşitli imar faaliyetlerinin hepsi bir araya geldiğinde Hizan mirliğinde dönem dönem güçlü bir patronaj sisteminin oluştuğunu görmekteyiz. Dönemin Hizan mirliği hâkimine ithaf edilen Yûsuf û Zuleyxa mesnevisini edebi patronaj kapsamında örneklem olarak ele almak iddiamızı ortaya koyması açısından önemlidir.

3.3.6.1. Suleymanê Hîzanî (Selîm)

Klasik Kürt edebiyatında Yûsuf û Zuleyxa mesnevisinin yazarı olarak bilinen Selîmê Hîzanî veya Suleymanê Hîzanî hakkında, adı da dahil olmak üzere, neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Eserde geçen bir beytinden ebced hesabıyla 1168/1754 tarihine işaret edilmesi bu eserin yazılış tarihini vermektedir[1146].

Hizan mirliğinin Bitlis, Müküs, Hakkari Şenbû mirliklerine komşu olması her anlamda burayı da önemli bir şekilde etkilemiştir. Özellikle Müküs ve Hizan arasında ortak coğrafyadan ve ortak atadan gelmeden dolayı iki mirlik arasında sürekli bir devinim mevcut olmuştur. Bunun edebi sahadaki örneklerinden bir tanesi Feqiyê Teyran'ın Müküs mirliğinde doğup yaşamasına rağmen ömrünün sonlarına doğru Hizan mirliğine gelmesi ve burada vefat etmesidir ki mezar taşı ve masrafları dönemin Hizan hâkimi Mir İbrahim Xan tarafından karşılanmıştır. Şerefname'de özellikle güçlü bir mirlik olarak tanıtılmasının yanında ilmi ve kültürel alandaki faaliyetlerine de vurgu yapılmış olması Hizan mirliğinin gelişmiş ve kurumsallaşmış bir yönetime sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kurumsallaşmış mirliklerin saray ve divanları, oluşan saray kültüründen nedeniyle şairsiz ve alimsiz kalmamıştır. Suleymanê Hîzanî de Kürt edebiyatında önemli bir yere sahip olan böylesi bir

[1145] Doskî, **Baxê Îrem**, s. 41-42.
[1146] Selîmiyê Hîzanî, **Yûsuf û Zuleyxa**, Ayhan Geverî (Haz.), Nûbihar 2013, s. 41

mesneviyi telif etmesi onun, dönemin mirlik yönetimi ve sarayıyla ilişkili olduğu fikrini akıllara getirmektedir. Nitekim Rusya St. Peterburge'da bulunan dönemin Rusya Erzurum konsolosu Aleksandre Jaba tarafından oradaki üniversiteye gönderilen Yûsuf û Zuleyxa'nın düzgün ve tezhipli elyazmasının sonunda şu ifadeler yer almaktadır[1147]:

Selîmdil men Suleymanem esîrê mîrê Hîzanem

Her an cayî kî men manem eger xidmet netewanem

Kî û ra her du'axwanem dîger çîzî nemî danem

Bu beyitlerin eserin dönemin Hizan mirine ithaf edildiğini göstermektedir. Nitekim aynı yerdeki elyazmaları üzerine çalışan ve bir katalog hazırlayan Rus Kürdolog Rudenko, söz konusu yazmanın temmet kısmını şu şekilde kataloğuna kaydetmiştir[1148]: **تمت كتاب المسما بيوسف و زليخا على يد حقير الفقير الأدنى سليمان خادم حاكم هيزان في يوم الجمعة ... مير شرف حاكم شهر خيزان**

Rudenko'nun kayıtlarında bildirdiği temmet bilgilerine göre, açıkça ifade edildiği gibi Yûsuf û Zuleyxa mesnevisi Hizan hâkimi *Mîr Şeref* için Süleyman tarafından kaleme alınmıştır. Qanatê Kurdo da Rus Kürdolog Margaret Rudenko gibi dönemin Hîzan hâkiminin Mir Şeref olduğunu belirtmiştir[1149].

[1147] Beytin çevirisi: Gönlü saf bir Süleymanım Hizan mirinin esiriyim / Her nerede kalırsam kendisine (mire) hizmet edemesem de / daima onun duacısıyım, ona dua etmektekten gayrı bir şey bilmem. Yûsuf û Zuleyxa Elyazması, **Aleksandre Jaba Arşivi**, Kurd 15, vr. 60 b.
Ayrıca yukarıdaki beyitler Mevlana Celaleddin Rûmî'nin,

چه تدبیر ای مسلمانان که من خود را نمیدانم نه ترسا نه یهودی ام نه گبر و نه مسلمانم

Ey müslümanlar bu ne efkar, bu ne düşüncedir / ki ben bir kendini bilmezim ne Hristiyan ne Yahudiyimdir, ne Gavur ne Müslümanımdır.

…

الا ای شمس تبریزی چنان مستم در این علم که جز مستی و سرمستی دگر چیزی نمی دانم

Ey Şemsi Tebrizi şu dünyada öyle mestim ki / mestten ve mestlikten gayri bir şey bilmezim.

Beyitleri ile başlayıp ve biten gazeline gönderme yaparcasına aynı vezin ve bahir üzere kaleme alınmıştır. Nitekim son beyitte de bunun lafzî etkileşimi de açıkça görülmektedir. Buradaki etkileşim ve vezinden anlaşıldığı üzere bugüne kadar bütün araştırmacıların "Selîm dil men Suleymanem" ifadesindeki "dil" sözcüğü "selîm" ile birlikte okunarak daha anlamlı bir beyit haline gelmiştir.

[1148] M. B. Rudenko, **Opisanie Kurdskix Rupopisey Leningradskix Sobraniy**, Moskova 1961, s. 55

[1149] Fakat Doskî bu iddiayı kabul etmemiş, Mir Şeref'in çok erken bir dönem olduğunu belirtmiştir. Bkz. Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 135; Selîmê Hîzanî, **Yûsif û Zuleyxa**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Spîrêz, Duhok 2004, s. 11-15.

Ayrıca temmet ifadesinde görüldüğü gibi eserin müellifinin adı Süleyman olarak geçmektedir. Söz konusu beyitlerde "*Selîm-dil*" kelimesi bir mahlas olarak görülmekte aynı zamanda tevriyeli bir anlatımla da gönlü saf ve temiz olan kişi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla *Selîm* ismi mahlas olarak alırsak şairin adının *Süleyman* olduğu da iddia edilebilir. Ayrıca aynı eserde geçen şu beyitler eserin edebi patronaj çerçevesinde ele alındığını açık bir şekilde göstermektedir[1150]:

Ger medhê bikin ji bo emîr e

'Alem ku hemî bi wî xebîr e

Her medhê hêja ji bo Xuda ye

Lewra ku 'ezîm e kibriya ye

...

Ya Rebbî bi heqqê mahê Ken'an

Mehfûz bikî emîrê Hîzan

Ya Rebbî bi heqqê îsmê e'zem

Duşmen ku bibin ji dest wî mulzem

Herçî ku bibit ji bo wî dijmin

Çavik birijin ku bête ber min

Mesnevinin farklı bir yerinde yine aynı şekilde Hizan mirine dualar ederek Allah'tan onu koruyup ve kollamasını şöyle istemiştir[1151]:

Ya Rebbî letafeta hekîman

[1150] Bu beyitleri Doskî, Rudenko'nun 1986'da Moskova'da basmış olduğu Yûsif û Zuleyxa adlı çalışmasından aktarmıştır. Bkz. Selîmê Hîzanî, **Yûsif û Zuleyxa**, s. 10-11.
Ayrıca bu eserin çok fazla yazma nüshası olduğunu ve bu nüshaların arasındaki farkların da önemli derecede olduğunu belirtmekte fayda var. Bu sebepten dolayı bu eserle ilgili gündeme gelen eserin müellifinin Ehmedê Xanî olduğu, eserin "Sebebê Telîf" kısmının Weda'î tarafından yazıldığı ve dönemin mirine ithaf edildiği gibi tartışmalara tezin konusu dışında olduğundan yer verilmemiştir. Bu tartışmaların bir kısmı için bkz. Selîmiyê Hîzanî, **Yûsuf û Zuleyxa**, s. 64-73.
[1151] Selîmê Hîzanî, **Yûsif û Zuleyxa**, s. 11.

Azad bikî tu emîrê Hîzan

‘Edlê tu bikî li wî ziyade

Rehmê tu bikî li wî îfade

Mehfûz bikî ewî bi şewket

Mexsûs bikî ewî bi dewlet

Xalî tu nekî ji dest wî îhsan

Her weqt û zeman biçîte dewran

Roja ku bibîte heşr û mêzîn

Wechê wî bike Îlahî, nûrîn

Ya Rebbî bi cahê nûrê Yasîn

Meqbûl bikî du’a-go amîn

Mesnevide geçen bu beyitlerden görüldüğü gibi şairin mesnevisinde Hizan mirine ettiği dualardan anlaşılmaktadır ki kendisi mirin sarayında kabul edilmiş ve himaye görmüştür. Patrimonyal sistemde klasik bir düzen halini alan hami ile şair arasındaki patronaj ilişkisi bir şekilde şairlerin hamilerine ithafen eserler kaleme almalarına ve bunun karşılığında da hamilerinin lütuf ve ihsanlarına mazhar olmalarını sağlamıştır. Bunun neticesinde edebi anlamdaki en büyük kazanç ise elbette doğmuş olan yeni eserler ve o dile kazandırılan zenginliktir. Nitekim Yûsuf û Zuleyxa mesnevisini de bu çerçevede değerlendirmek Kürt edebiyatı açısından doğru bir öneri olarak değerlendirilebilir.

3.3.7. Müküs Mirliği (XIII. yüzyıl-1847)

Hizan mirliği kısmında değindiğimiz gibi, Şerefname'de belirtildiğine göre[1152] Hizan mirliğinin üç kolundan biri olan Müküs mirliği günümüzde Van'a bağlı olarak fakat coğrafya ve kültür olarak Hakkari kültürüyle içiçe olan bu mirliğin sınırları bugünkü sistemde Bahçesaray ilçesi ile Gevaş ilçesinin bir kısmını hâkimiyet alanında bulundurmaktaydı. Çevresinin çok yüksek dağlarla çevrili olması adeta doğal bir sur olarak Müküs mirliğini çevrelemiş ve korumuştur. Müküs mirliği de Hizan mirliği gibi güçlü Hakkari Şenbû, Bitlis, Cizre Azizan gibi güçlü mirliklere komşu olmanın verdiği rekabeti yaşarken öte yandan bunun verdiği edebi, ilmi ve kültürel müktesebatına sahip olmuştur. Müküs mirliği de diğer mirlikler gibi aynı tarihsel süreçten geçtikten sonra 1514 Çaldıran savaşından sonra Osmanlı devletinini hükümranlığı altına girmiş ve yurtluk-ocaklık statüsünde yönetimine devam etmiştir[1153].

Müküs mirliği Osmanlı Devleti yönetimi altındayken Şerefname'nin tasnif ettiği sisteme göre üçüncü sınıf mirlik statüsünde olmasına rağmen Osmanlının XIX. yüzyılın başlarından itibaren güçten düşmesiyle beraber bu mirliğin özellikle son iki miri olan Şêxî Beg (ö. 1821) ve Xan Mehmûd (ö. 1850 [?]) dönemlerinde mirliğin sınırları genişletilmiş, Van şehri ve Hoşap mirliği de genişleyen sınırlara dahil edilmiştir. Nitekim bu gelişmelerle birlikte Xan Mehmûd neredeyse bütün Van bölgesine hâkim olduğundan dolayı mirliğinin başkenti olarak bölgenin en güçlü kalelerden biri olan Hoşap Kalesine taşımıştır. Mirliklerin Osmanlı Devleti tarafından merkeze bağlanmasıyla Müküs hâkimi Xan Mehmûd ve Cizre mirliği hâkimi Mir Bedirxan güçlü bir ittifak kurarak mirliklerinin devamı yönünde mücadele etmiş fakat bu ittifak 1847'de Osmanlı orduları tarafından peyderpey dağıtılması mirliklerde dolayısıyla ortadan kalkmıştır[1154].

Müküs mirleri hâkim oldukları kapalı coğrafyayı çeşitli imar faaliyetleriyle mirliğin başkenti olan Müküs'ü canlandırmışlardır. Bunların başında Müküs ile

[1152] Bitlisi, **Şerefname**, s. 260-262.
[1153] Sinan Hakan, **Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud**, Pêrî, İstanbul 2002, s. 13-20.
[1154] Müküs mirliğinin son miri ve serencamı hakkında bkz. Hakan, **Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud**, s. 89-109; Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, s. 157-192.

Gevaş arasında bulunan Xana Pûtê, diğer taraftan ise Şax (Çatak) yolu üzerine bulunan Xana Dudêr, Çiyayê Axirov dağı eteklerinde bulunan Xana Mîr Hesenê Welî kervansaraylarıdır. Bu kervansarayların yanı sıra bölgede bulunan en önemli yapılardan biri bölgenin hâkimlerinden Mir Evdal tarafından yapılan Ebdaliye medresesidir[1155]. Bunun yanında Müküs hâkimlerinden Mir Hesen tarafından yaptırıldığına inanılan Mîr Hesenê Welî medresesi bölgedeki bir diğer mirlik medresesidir[1156]. Yine bölgede Hakkari Şenbû mirliğinin hâkim olduğu bir dönemde Hakkari hâkimi Mir İbrahim tarafından yaptırılan Ervas medresesi ve tekkesi, Müküs mirliğinde adeta bir tasavvuf merkezi olarak XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede hizmette bulunmuştur[1157]. Aynı şekilde Teremax medresesi de bölgede bulunan daha çok yerele hitap medreselerden biridir[1158]. Bunların yanında Müküs mirleri hâkim oldukları topraklarda birçok köprü, kale, burç, cami, medrese gibi yapılar da inşa ettirerek iktidarlarını bölgede hâkim kılmışlardır.

Müküs mirliğinin, önceden de değindiğimiz gibi Kürdistan bölgesinde coğrafik olarak bulunduğu bölgenin önemli ve etkili mirliklerle komşu olması ilmi ve edebi alanda bölgeye etki etmiştir. Nitekim bu mirlik sahasından çıkan ilk Kürtçe sarf kitabı *Tesrîfa Kurmancî*'nin yazarı Mela Eliyê Teremaxî, aynı şekilde Kürtçe kaleme alınan *Zurûf* ve *Terkîb* kitaplarının yazarı Mela Yûnusê Erqetînî, Müküs mirliği alimlerinden olup yazmış oldukları Kürtçe eserlerle Kürt medrese literatürünün Kürtçeleşmesine büyük katkıda bulunmuşlardır[1159]. Yine mirliğin son dönem alimlerinden biri olan ve bilinen tek eseri *Terîqu'n-Necat* adlı akidename

[1155] Muhammed Elî Qeredaxî'nin Bağdat Daru's-Selam el-Mahtuta Kütüphanesi'ndeki elyazma eserlerden yaptığı bibliyografik çalışmada hicrî 987/1579'de Müküs Ebdaliye Medresesinde istinsah edilen kitabın kaydını şöyle düşmüştür: *el-Medresetu'l-Ebdaliyye fî Şehri Muks* (Kayıt No: 14574) Bkz. Mihemed Elî Qeredaxî, **Bojûndenewey Mêjûy Zanayanî Kurd**, c. I, Wemîd, Bexda 1998, s. 99.

[1156] Ebdaliye medresesinin günümüzde kalıntıları ve yeri bilinmediğinden dolayı her iki medresenin de aynı olduğu yönünde bir görüş de bulunmaktadır. Müküs hâkimlerinden Mir Evdal'ın temelini attığı düşünülen mezkûr medresenin sonraki mirlerden Mir Hesen tarafından restore edilip yenilenmesiyle muhtemelen yeni hamisinin ismiyle tüm Kürt mirliklerinde meşhur olmuştur. Bkz. Aykaç, "Kürt Coğrafyasında Bir İlim, Kültür ve Edebiyat Diyarı: Müküs", s. 285-286.

[1157] Ervas medresesi hakkında Tarînî, bu medrese ve Ervas şeyhleri ve şecereleri hakkıda geniş bilgi vermiştir. Ön söz için bkz. Muhemmed Qutib, **Tibba Mela Muhemedê Ervasî**, s. 8-14.

[1158] Aydın Üneşi, "**Tesrîfa Teremaxî**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2016, s. 26-30.

[1159] Bu eserlerin Kürt medrese eğitimini Kürtçeleştirmelerinin yanında Leezenberg tarafından ayrıca filolojik açıdan Kürt milliyetçiliği bağlamında da değerlendirilmiştir. Bkz. Michiel Leezenberg, "Elî Teremaxî and Vernacularization of Medrese Learning in Kurdistan", **Routledge Iranian Studies**, 47: 5, 2014, s. 720.

eseri olan Mela Haşimê Miksî'dir[1160]. Müküs mirliği ilmi alanda olduğu gibi edebi alanda da birçok şaire ev sahipliği yapmış, böylelikle edebi bir muhit olduğunu ispat etmiştir. Bunların başında Kürt edebiyatının yapı taşlarından olan Feqiyê Teyran bu bölgenin en önemli şairidir. Feqî, Müküs ve Hizan mirliklerinin hemsınır olmasından dolayı her iki mirliğin tarihinde çok sık anılmaktadır. Nitekim kendisinin Müküs'te doğup Hizan'da vefat etmesi ve mezarının dönemin Hizan miri tarafından yaptırılması bunu göstermektedir[1161]. Ayrıca Feqî'nin sadece Müküs'te değil bütün Kürt mirliklerinde bilinen bir şair olması, kendisinden sonra Axayokê Bêdarî, Bekir Begê Erizî, Şêx Nûredînê Birîfkanî, Feqe Reşîdê Koçer gibi birçok şairi etkilemesi onun şairlik yönünden ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Bunun dışında bölgeden çıkmış olan Weda'î mahlasıyla tanınmış Mela Evdilhemîd önemli şairlerdendir.

Müküs mirliğinin kapalı bir coğrafya olmasından dolayı mirliklerin kaldırılmasından sonra dahi kurmuş olduğu düzen 1915'lere kadar kendini korumuş, bölge Müküs mirliği hâkimlerinin soyundan olan yetenekli beyzadeler tarafından mutasarrıf/kaymakamlık olarak yönetilmiştir. Bu sebepten dolayı Mîr Hesenê Welî medresesi 1915 olaylarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Buradan hareketle denilebilir ki mirliklerin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren lağv edilmesiyle mirlik medreseleri ortadan kalktıktan sonra bile Müküs bölgesinde mirzadelerin etkin olmasından dolayı medrese geleneği devam etmiş, medrenin ihtiyaçları bir şekilde tedarik edilmiştir. Nitekim mezkûr medresenin son müderrislerinden olan ve aynı zamanda bir şiir divanı da bulunan "*Laxer*" mahlaslı Mela Emerê 'Aşiq bunlardan biridir. Yine aynı şekilde "*Beyaz*" mahlaslı Mela Xurşîdê Tînîsî bölgenin mirlik sonrası son şairleri olmakla birlikte Müküs mirliğinin ilme ve edebiyata önem veren hâkimleri tarafından köklü ve etkin bir biçimde oluşturulmuş olan edebi geleneğin hemen sönmediğini ve yıllarca devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Müküs mirliğinde edebi patronajı göstermesi açısından örneklem olarak ele aldığımız Weda'î ve mirliğin hâkimleriyle olan ilişkisi aşağıda edebi himaye çerçevesinde incelenmiştir.

[1160] Eser hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Hanifi Taşkın, "Mela Haşimê Miksî û Dîtina Terîq-un Necata Wî", **Nûbihar**, s 137, Payîz 2016, s. 66-71.
[1161] Adak, vd., "Gora Feqiyê Teyran", s. 111-120.

3.3.7.1. Mela Evdilhemîd (Weda'î)

Klasik Kürt edebiyatında asıl ismi Mela Evdilhemîd'ten ziyade şiirlerinde kullanmış olduğu Weda'î mahlasıyla tanınmış olan bu şair 1790 yılında Müküs'ün Tînîs Köyünde doğmuştur. Muhtemelen dönemin mirlik merkezi olan Müküs'teki Mîr Hesenê Welî Medresesi'nde ilmi ve edebi eğitimin tamamlamış olan Mela Evdilhemîd, Arapça ve Farsçadaki mahirliğinden ve inşa hünerine hâkim olmasından dolayı Müküs miri Mir Şêxî Beg'in (ö. 1821) divan katipliği görevine getirilmiştir. Mir Şêxî Beg'in öldürülmesinin ardından yerine geçen Xan Mehmûd'un da aynı şekilde divan katipliği görevini üstlenmiş, mirliğin yazışmalarını yapmıştır[1162]. Mirlik divanında üstlendiği görevinin yanı sıra şair kimliğiyle ön plana çıkan Mela Evdilhemîd, Müküs mirliğinde önemli bir makamda bulunmuş ve mirin sağ kolu olarak görev almıştır[1163]. Dönemin miri Xan Mehmûd'a musahip olan Mela Evdilhemîd Kürt mirliklerinde bilinen önemli şair-musahiplerden biridir. Nitekim bu kimliğiyle Mela Evdilhemîd hem Mir Şêxî Beg'e hem de Xan Mehmûd'a birçok methiye ithaf etmiştir. Örneğin, bir methiyesinde dönemin en güçlü mirleri arasında gösterilen Xan Mehmûd'a ithaf ettiği bir methiyesinde şöyle demiştir[1164]:

Min ji Heq daxwaz e dê Heq yarikar Mehmûd bî

Heq muyesser ket ji bo vî her çi ya meqsûd bî

'Eskerê rûhaniyan daîm di ferwara te bît

Dijminê vê dewletê rencûri hem nabûd bî

Her dema vî dî rikêba dewletê bûy .....

Nesreta kamil ji bo te hazir û mewcûd bî

[1162] Müküs mirliğinin son iki hâkimi olan Şêxî Beg ve ardından Xan Mehmûd döneminde mirlik gücünün en zirvesine ulaşmıştı. Xan Mehmûd da selefi gibi mirliğin sınırlarını genişletmiş bir dönem Van ve Hoşap gibi bölgenin önemli merkezlerini de himayesi altına almış, mirliğin yönetim merkezini Hoşap kalesine taşımıştır. Ayrıntı bilgi için bkz. Hakan, **Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud**, s. 48-52.
[1163] İbrahim Sunkur, "Weda'î Kî ye?", **Kovara Dîrok**, Payîz, jimar 2, 2013, s. 73-81.
[1164] Seîd Dêreşî, **Dîwana Weda'î**, Nûbihar, Stenbol 2012, s. 110.

Xas û ‘amê ‘alemê çavnêrî ihsana te bîn

Ta ebed ba dewlet û ba ‘edl û sahib-cûd bî

Dil bi ‘edla te xoş in bê hed feqîr û bê newa

Pêşî çavê dijminan qehra te dê meşhûd bî

Kes nihin sadiq yeqîn wek mîr sahib husnê zen

Hafizê zatê te mîrim xaliqê mebûd bî

Her du‘a-goyî evê neslê me heta ez xoş im

Namî te bê min ..... Mehmûd bî

Ger ji halê min Weda‘î mîr bipirsit carekê

Dê bibêjim wesfê halim her çi ya me’dûd bî

Pir wezîrê namidar îroke muhtacê tey în

Kewkebê bextê te mîrim daîma mes’ûd bî

Mela Evdilhemîd, divanında ilk hamisi Şêxî Beg ölümü ardından Ehmedê Xanî'nin hamisine yazmış olduğu mersiyesine nazire yaparak bir mersiye kaleme almış ve üzüntüsünü dile getirmiştir. Edebi patronaj bağlamında şairlerin hamileri için kaleme aldıkları mersiyeler edebi patronajın şair ve hami arasındaki zahirde maddiyata dayalı görünen patrimonyal ilişkinin aslında batında manevi bir yönü olduğunu, kimi şairlerin hamilerine gönülden bağlı olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Mela Evdilhemîd bu bağlamda kaleme aldığı otuz sekiz beyitlik uzun mersiyesinde Şêxî Beg'in mir iken elde ettiği zaferleri ve mirlik topraklarına kattığı yerleri de övünçle anlatarak ilk hamisini yad etmiştir[1165]:

Îro ji destê felekê kanê cihangêrê cihan

[1165] Dêreşî, **Dîwana Weda'î**, 95-100.

Bigrîn ji bo Şêxî Begê kanê cihangêrê cihan

Mîrê bi îhsan û kerem kan sahibê cûd û nî'em

Wesfê di wî her dê bikem kanê cihangêrê cihan

...

Mîrê bi îhsan û xelat j' Romê vegirtin pir welat

'Esker ji Bohtan bo dihat kanê cihangêrê cihan

...

Babê feqîr û rêwiyan deryê murad û hêviyan

Sed heyfi Mîrê Miksiyan kanê cihangêrê cihan

Medhê di Mîr min kir temam daîm ji Heq lê bin selam

Her şa bit ev cennetmeqam kanê cihangêrê cihan

...

Min dil ji bo Mîr sohtiye dê behs biken jê 'amiye

Bêjin Weda'î gotiye kanê cihangêrê cihan

Osmanlı'nın son dönemlerinde Kürt mirleri tekrardan kendi bölgelerini kontrol etmiş ve sınırlarını genişletmişlerdir. Müküs mirliği hâkimi Xan Mehmûd da kendi bölgesine hâkim olmakla kalmamış dönenim en muhkem ve gözde kalelerinden olan Hoşap Kalesini ve bölgesini hâkimiyeti altına alarak mirliğinin merkezi haline getirmiştir[1166]. Bütün bu olanlara hamisinin sağ kolu olarak şahitlik eden Weda'î Hoşap üzerine Farsça bir kaside yazarak Hoşab'ı ve kalesini övmüş, Müküs mirliğini ve hâkimini yüceltmiştir. Weda'î yine bir methiyesinin sonunda yazmış olduğu şu beyitte dönemin iktidarının yani mirin gücünü ve otoritesi şu sözlerle dile getirmiştir[1167]:

Min ji Heq daxwaz e daîm dê ji Heq destûr bî

Her bi kam û şadiman û xûrrem û mesrûr bî

[1166] Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler**…, s. 126-130.
[1167] Dêreşî, **Dîwana Weda'î**, s. 73.

Qet di ddinyayê nebînî xem ji dewrana felek

Kewkebê bextê Humayûnî te her pir nûr bî

Xunçeya bextê te xendan bê bi 'eyş û nûş û naz

Roz û şeb ez afetê çeşmê hesûdan dûr bî

Her di nêva serfîrazan bextiyar û kamiyab

Xettê îqbal û kerem ber rûyê tu mestûr bî

Ey cewanbext û felekyar û keremkarê cihan

Min ji Heq hêvî heye mulkê te dê me'mûr bî

Her kesê vê dewletê her dê nexwazit ta qiyam

Rûsiyah û şermisar û xeste û rencûr bî

Nezm û eş'arê Weda'î ger bibit meqbûl Mîr

Dê di iqlîmê cihan şi'rê me dê meşhûr bî

Mela Evdilhemîd'in hemen yukarıda yer alan beyitinde gücü elinde bulunduran otoritenin hükümdar (Mir) olduğunu belirterek her şeyin merkezinde onun olduğunu ve her şeyin onun etrafında döndüğünü dile getirmiştir. Nitekim hükümdarın tek başına siyasi iktidarı elinde bulundurduğu yönetim anlayışında aynı zamanda hüner ehli insanlar için bir otoriteydi. Şayet hükümdar kötü de olsa bir şeyi beğendiği ve takdir ettiği zaman artık o şey iyi, güzel ve takdir edilmiş olarak nam salardı. Weda'î de ortaçağ patrimonyal anlayışı içerisinde bu durumun ehemmiyetinden haberdar olduğundan şiirlerini sadece gücü ve kudreti elinde bulunduran ve tek otorite olan mire beğendirmeye çalışmaktadır. Çünkü otorite merkezi olan mir sanat anlayışının burada önemli bir yeri vardır. İnalcık bu konuda şunu da ekleyerek dönemin hükümdarlarının sanat ve bilim eserlerinin kalitesinin ve

sanatkarın şöhreti çoğu kez hükümdarın elindeydi. Zira bir ürünün mu'teber ve makbul olması herşeyden önce hükümdarın iltifatına bağlıydı[1168]. Bu bağlamda bir şair olarak Weda'î de yazmış olduğu şiirlerinin mir tarafından makbul ve mu'teber karşılanması endişesini taşımaktadır. Çünkü şair, patrimonyal sistem içerisinde otorite merkezi olan mirin eserlerine iltifat etmesi durumunda, zaten kendisinin yedi kıtada da meşhur olacağını bilmektedir.

Weda'î'nin yine patronaj bağlamında kendisine ithafen kaleme aldığı ve Feqiyê Teyran ile Melayê Cizîrî'nin muşaare örneklerine benzeyen bir diğer kasidesi ise şu şekildedir[1169]:

Selamêd min senagoyê bibin 'erd e di dîwanê
Ji bêhna misk û ahuyê bibin meqbûli Sultanê

Dema bayê seher têtin du'ayê min digel wî ne
Bike pirsê ku der têtin li halê min senaxwanê

Mubarek bît ew mesned muzaffer bî di dunyayê
Bi heqqê Wahidê sermed nebînî xem ji dewranê

Li te feyrûze bit ev text tu rûnê şubhetê xaqan
Felek hem yar û hem dewlet ji nû key geşt û seyranê

Bi îqbal û bi dewlet bî bibî meşhûri der 'alem
Li edayan bi nesret bî Nebînî qet çu noqsanê

Di medhê mîr nuqsan im, ne la'iq hezreta mîr e
Li vê neslê senaxwan im bi medhê şekker-efşanê

[1168] İnalcık, **Şâir ve Patron**, s. 13.
[1169] Dêreşî, **Dîwana Weda'î**, s.101-102.

Eger ez dûr weger hazir Weda'î her du'ago me

Qebûl ket xatira 'atir bi 'eynê lutf û ihsanê

Divanı günümüze ulaşan Mela Evdilhemîd şiirlerini Farsça ve Kürtçe olarak kaleme almıştır. Weda'î divanında kendisinin belirttiği üzere şiir yazmak için önceden "Suleyman" adındaki üstadından izin alması Kürt edebiyat tarihinde önemli ve farklı bir durumdur[1170]. Farsça yazdığı şiirlerinde özellikle Hafiz ve Molla Cami'ye, Kürtçe yazdığı şiirlerinde ise Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî ve Perto Begê Hekkarî'ye tahmis ve nazireler yazarak kaleminin gücünü göstermek istemiştir. Mela Evdilhemîd'in döneminin özellikle mirliklerin son dönemine denk gelmesine rağmen şiirlerinde İran edebiyatının büyük oranda etkisini göstermesi ve büyük İran şairlerini örnek alması İran edebiyatının Kürt edebiyatı üzerindeki etkisini de göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Müküs mirliğindeki kitabelerin üzerindeki yazıların, önemli şahısların mezar şahidelerindeki Farsça beyitler de bunu teyit eder niteliktedir[1171].

Mela Evdilhemîd ömrünün sonlarına doğru elini eteğini divan ve yönetim işlerinden çekmiş ve Mewlana Xalidê Şehrezorî'nin (ö. 1826) halifelerinden olan Şêx Tahayê Nehrî (ö. 1853) hazretlerine intisap etmiştir[1172]. Ömrünün geri kalanını ehli tarikat bir sûfî olarak yaşamıştır. 1850 yılında vefat ettiği tahmin edilen Mela Evdilhemîd'in mezarı yine kendi köyündedir[1173].

3.3.8. Bazîd Mirliği (XIV. yüzyıl-1846)

Bazîd veya diğer bir adıyla *Bayezid* mirliği, Ağrı dağının eteklerinde kurulu olan Bazîd şehri merkez olmak üzere Eleşgirt, Karakilise, Şelve, Tutak, Diyadin,

[1170] Weda'î'nin kendisinden üstad olarak bahsettiği kişinin adının Süleyman olması akıllara Hizan mirliğinde değindiğimiz Yûsuf û Zuleyxa'nın yazarı Selîmê Suleyman'ı getirmektedir. Nitekim şairin adının Süleyman olduğuna, Selîm'in ise onun mahlası olduğuna değinmiştik. Bu durumda ihtimal dahilindedir ki Weda'î, sözkonusu şairin şiir alanında talebesidir. Bkz. Dêreşî, **Dîwana Weda'î**, s. 225-226.

[1171] Örneğin son dönemlerde Müküs'te Mîr Hesenê Welî medresesinin inşa kitabesi de Farsça olarak taşa nakşedilmiştir. Bkz. Hanifi Taşkın, "Nivîsteka Medreseya Mîr Hesenê Welî", **Nûbihar Akademî**, j. 8, sal 4, 2017, s. 141-148.

[1172] Şêx Tahayê Nehrî'nin hayatı ve tasavvufî yönü hakkında bkz. Abdulcebbar Kavak, **Hakkâri'den Yükselen İlim ve Tasavvuf Güneşi Seyyid Taha-i Nehrî**, DAKA, Van 2016.

[1173] Hayrullah Acar, "Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Farisînûsî: Nimûneya Weda'î", **e-Şarkiyat**, c. 8, sayı 1 (15), Nisan 2016, s. 297.

Ovacık, Urut, (bazı dönemlerde Patnos ve Erciş) bölgelerini içine alan sahada hâkimiyet kurmuş bir Kürt mirliğidir. Bazîd mirliği hakkında Osmanlı dönemi öncesi hakkında pek bilgi sahibi değiliz. Bu mirliğe Şerefname'de yer verilmemiş olmasından kaynaklı, Bazid mirliğinin Kürt mirlikleri ile olan ilişkisi hakkında da detaylı bilgiye sahip değiliz. Bunların yanında, Bazîd mirliğindeki önemli aşiretlerden bazıları Pisyan, Sipkî, Heyderan, Celalî, Zilan, Hesenan, Şikak aşiretleridir.

İlk dönemlerden itibaren özellikle Cenevizliler'in kullanmış olduğu Trabzon limanından başlayan ticari yolun Erzurum'dan Tebriz üzerine giderken Bazîd şehrinden geçmesi, bu şehri ve kalesini tarih sahnesinde ön plana çıkarmıştır.

Timur'un 1386 civarında Kürdistan'a yapmış olduğu ilk sefere Bazîd şehrinden başlamıştı. Timur, Bazîd şehrinin surlarını kuşatması neticesinde dönemin Bazîd miri Timur'a vergi ödemeyi ve asker vermeyi kabul ederek şehrin Timur'un askerleri tarafından yağmalanmasının önüne geçmişti[1174]. Daha sonradan bölgede Karakoyunlular'ın hâkimiyet sağlaması ve Timurlular ile rekabetin sürmesinden dolayı bu kez babası Timur'un yerine geçen Şahrûh tekrardan Bazîd mirliğinin hâkimiyet sahasına gelerek 1421'de Bazîd mirliğini ele geçirdi ve aynı yıl Eleşgirt'te Karakoyunlular'la yaptığı savaşta onları mağlup etti[1175]. Akkoyunlular ve Safevîler'in Bazîd mirliğini de içine alan bölgede hâkimiyet kurmaya çalıştılar. Daha sonra da hâkim olduğu saha itibariyle Osmanlı ve Safevî arasında stratejik bir konuma sahip olan Bazîd mirliği, Osmanlı ve İran için sınır bölgesi olarak görüldüğünden "Serhad" olarak isimlendirildi. Benzer şekilde stratejik konumundan dolayı iki büyük devlet arasında tampon bölge durumuna geldi. Bu sebepten ötürü Bazîd mirliği diğer Kürt mirlikleri gibi Çaldıran savaşından hemen sonra Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş olsa da XVI. yüzyılda Safevîler'in Van ve Bitlis civarında tekrardan dönem dönem hâkimiyet sağlamasından dolayı Bazîd mirliği kesin olarak 1578 tarihinde Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. Osmanlı hâkimiyeti altındayken,

[1174] Timur'un Kürdistan bölgesine gelmesinden iki yıl sonra bölgeye gelen seyyahın anıları için bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, Ömer Rıza Doğrul (Çev.), Ses, İstanbul 1993, s. 91.

[1175] Bilgehan Pamuk ve Ahmet Aydın, "Karakoyunlu-Temürlu Mücadelesi ve Eleşgird Meydan Muharebesi", **Güneşin Doğduğu Yer: Doğu Bayazıt Sempozyumu**, Oktay Belli (Ed.), Çekül Vakfı, İstanbul 2004, s. 145-161.

Osmanlı idari sistemine göre yurtluk-ocaklık statüsünde Bazîd sancağı olarak Osmanlı idari sisteminde yer aldı[1176]. İlk dönemler Van beylerbeyliğine bağlı bir sancak olan Bazîd mirliği, 1595-1604 yılları arasında Revan'a bağlı görünürken sonraki yüzyıllarda Erzurum beylerbeyliğine bağlanmıştı[1177].

Osmanlı dönemi kayıtlarına göre 1003/1595 senesinde mirliğin başında Mir Bayezid Bey bulunurken, kendisinde sonra Şah Suvar Bey 1595-1602 yılları arasında mirliğin başında bulunmuştur. 1602 yılında Şah Suvar Bey'i oğlu Mir Hacî Bey geçmiştir. 1623 yıllarında ise mirliğin başına Şah Suvar Bey'i diğer oğlu Abdi Bey[1178] geçmiş ve 1636 yılına kadar tahtta kalmıştır. Abdi Bey'in yerine ise Behlül Bey yönetici olarak geçmiş ve 1650 senesine kadar mirliğin başında bulunmuştur. 1650 sonrasında öldüğü bilinen Behlül Bey'in yerine Mir Muhammed Pirbela geçmiştir. Mir Muhammed Pirbela hükümdarlık sürdüğü dönemde Erciş'e torunu Abdulfettah Bey'i atamıştır[1179]. Ehmedê Xanî'nin sarayında ilk defa kâtip olarak çalıştığı dönenim Bazîd hâkimi olan Mir Muhammed Pirbela 1681 yılına kadar Bazîd mirliğini sürdürmüştür. Öldüğünde ise yerine sırasıyla Mirza Bey, İbrahim Bey (?-1700), Muhammed (II.) Bey (1700-1706), Abdulfettah Bey (1706-1711), Ahmed Bey (1711-1715), Osman Bey (1715-1720), Mahmud Paşa (1720-1768), Abdulfettah Paşa (1768-1775), İshak Paşa (1775-1799), Mahmut (II.) Paşa (1799-1806), İbrahim Paşa (1806-1814), Muhammed Behlül Paşa (1814-1820), Ahdulhamid Paşa (1820-1821), mirliğin başına dışardan atanan Çeçenzade Hasan Paşa (1821-1824) ve yine mirzadelerden olan Muhammed Behlül Paşa (1824-1849) Bazîd mirliğine sırasıyla hükümdarlık yapmış mirlerdir[1180]. Verilen isimlerde de görüldüğü gibi Bazîd mirleri XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından sancak beyi olarak resmi

[1176] Hakan Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 22-26.
[1177] Bazîd mirliğinin süreç içerisinde Osmanlı idari sisteminde bağlandığı eyaletler için bkz. Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 39-46.
[1178] Mela Mehmûdê Bayezîdî Kürtler'in gelenek ve görenekleri üzerine yazmış olduğu eserinde Bazîd hâkimi Mir Abdi Bey'in Silivanlı bazı aşiretlerin de yardımıyla Osmanlı padişahı Sultan Murad'ın safında Safevîler'e karşı yer almıştır. Bu destek ve katkılarından dolayı Sultan Murad da karşılık olarak Mir Abdi Bey'e Bayezid, Eleşgirt ve Şelve'yi yurtluk-ocaklık olarak vermiştir. Bayezîdî, **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye**, s. 224.
[1179] Varlı, **Dîwan û Jînewariya Ehmedê Xanî**, s. 351.
[1180] Bazîd mirlerinin tablo olarak hazırlanmış listesi için bkz. Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 35-36.

yazışmalarda muhatap alınırken XVIII. yüzyıl ve sonrasında ise "Paşa" unvanı ve sancak mutasarrıfı olarak kayıtlara geçmişlerdir[1181].

Osmanlı'nın XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Kürt mirliklerinin içişlerine müdahaleleri Bazîd mirliğinde de kendisini göstermiştir. Örneğin, 1117/1705-6 yıllarında bölgede çıkan iç karışıklıklardan dolayı Osmanlı yönetimi tarafından Bazîd miri Mir Muhammed (II.) ve Süleyman Bey öldürülmüşlerdir. Yaklaşık olarak bir yıl kadar devam eden karışıklık neticesinde Erzurum beylerbeyliğince yapılan tahkikat neticesinde bölgenin etkin aşiret, ulema ve önde gelenlerin tercihiyle yine mirzadelerden olan Abdulfettah Bey mirliğin başına geçirilmiştir. Yaklaşık olarak beş yıl gibi bir süreden sonra bu kez Mir Ebdulfettah devlet tarafından şaki olarak görülmüş, hükümdarlığına müdahale edilmiş ve mirlik Ahmed Bey'e tevcih edilmiştir[1182]. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı merkez yönetiminin zayıflamasıyla birlikte Osmanlı'nın taşra kesimlerinde bulunan mahalli yöneticiler de aynı şekilde merkeze olan itaatlerinde gevşek davranmışlardır. Bazîd mirliği hâkimlerinden olan İshak Paşa da hüküm sürdüğü süreç içerisinde hâkimiyet sahasının sınırlarını genişletmiş ve bölgesinde nüfuzunu iyice arttırmıştır. Hâkimiyet bölgesinde yaptığı kimi haksız uygulamalara ve yaptığı zulümlere karşı merkezden kendisine karşı bir müdahalede bulunulmamıştır[1183].

XIX. yüzyılın ilk yarısıdan itibaren uygulanmaya başlayan Tanzimat Fermanı uygulamalarının bir sonucu olarak tedricen Kürt mirlikleri merkeze bağlandılar. Benzer şekilde Bazîd mirliği de Tanzimant'ın merkezileşme politikası neticesinde 1263/1846-7 senesinde mirlik/sancak statüsünden düşürüldü. Bu dönemde Bazîd mirliğinin başında bulunan Muhammed Behlül Paşa ise tekrardan bölgeye müdür sıfatıyla atanarak maaşlı bir devlet memuru oldu[1184]. Böylelikle Bazîd mirliği de tarih sahnesinden kalkmış oldu.

Bazîd mirliğinde kadı, keyhüda, alaybeyi, kale dizdarı, kâtip gibi görevlilerin bulunması idari olarak belli bir düzenin oturduğunu göstermektedir. Bazîd mirliğinin

[1181] Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 34.
[1182] Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 56-57.
[1183] Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 58.
[1184] Karataş ve Karasu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", s. 375.

Osmanlı'nın uç bölgesinde ve daima rekabet içerisinde oldukları İran'ın sınır bölgesinde olduğundan dolayı tedbiren Bazîd kalesi sürekli olarak silah ve barut deposu olarak görülmüş ve dolu tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Bazîd mirliğinin sınırda ve Tebriz ticaret yolu üzerinde bulunuyor olması bölgeye ticari olarak bir zenginlik getirmiştir. Bunlara ilaveten, bölgenin ortaçağ İslam tarihi kitaplarında belirtildiği ismiyle Zevezan/Zozan olması, yüksek platolara sahip olması burada bulunan Kürt aşiretlerinin hayvancılıkla uğraşmaları ve bunun ticaretini yapmasını sağlamıştır[1185].

Bazîd mirliğinde en dikkat çeken imar faaliyeti bölgede yüksekçe bir mevkiye kurulmuş olan ve şehri içerisine alan Bazîd kalesi ve surları ile, bu surların içerisinde bulunan İshak Paşa sarayıdır. Bazîd şehrinin surlarının günümüzde sadece kalıntıları kalmıştır. İshak Paşa sarayı ise restore edildikten sonra büyük bir kısmı durmaktadır. Kürt mirliklerinin inşa ettikleri saraylar içerisinde en büyüğü İshak Paşa sarayıdır. Sarayın giriş kitabesinde İshak Paşa'nın adı ve bitiş tarihi olarak da 1119/1784-1785 verilmişse de sarayın inşaatının yüzyıldan fazla sürdüğü söylenmektedir. Sarayın içerisinde bulunan ve saraya hâkim olan camisinin kubbesi ve minaresi olmasından dolayı mabed-saray tarzı üslup olarak ön plana çıkmıştır. Sarayın kesme taşlar kullanılarak yapılması ayrıca saraya bir görkemlilik kazandırmıştır[1186]. Ayrıca yine kale içerisinde bulunan eski cami adıyla bilinen Gevherê Digar camisi, Ehmedê Xanî cami ve medresesi, Sinaniye medresesi bölgedeki diğer önemli imar faaliyetlerinden birkaçıdır.

Bazîd mirliği stratejik konumunun yanı sıra ilmi ve edebi sahada da önemli bir yere sahip olmuştur. Kürt edebiyatında önemli yere sahip olan Ehmedê Xanî'nin yanı sıra Mela Îsmailê Bazidî (ö. 1709), Miradxanê Bazidî (ö. 1778), Mela Mehmudê Bazidî (ö. 1863) bunlardan bazılardır. Ehmedê Xanî'nin çağdaşı ve öğrencisi olan Mela Îsmailê Bazidî, *Gulzar* adında çocukların eğitimi için pedogojik nitelikte bir sözlük yazmıştır. Bazîd mirliğinin en önemli şairleri arasında olan Miradxanê

[1185] Bazîd mirliğinin iktisadı yapısı, müslim ve gayri-müslim nüfusu, köyler, tımar gelirleri, vergiler, zirai üretim için bkz. Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 64-102.

[1186] Yusuf Çetin, "Eski Gravür ve Çizimlere Göre Doğubayazıt İshak Paşa Sarayının Mimari Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme", **Sanat Dergisi**, Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, sayı 22, s. 177-194.

Bazidî'nin şiirleri kısmen günümüze ulaşmıştır. Şair daha çok yazmış olduğu Kürtçe *Zembîlfroş* manzumesiyle tanınmıştır. Tamamen Kürt kültürüne has olan bu hikayenin mirin sarayında geçmesi ve saray yaşamının kısmen anlatılması yönünden işret kültürü öğelerine vurgu yapması yönüyle önemlidir[1187]. Bazîd mirliğinin son dönem alim ve müelliflerinden olan Mela Mehmudê Bazidî bölgedeki medreselerin dışında Tebriz ve daha birçok medresede ilmi eğitimini tamamlamış ve tekrar Bazîd'e dönmüştür. Özellikle son dönemde Erzurum'un Rus konsolosu Aleksandre Jaba ile olan dostluktan sonra Kürtçe birçok eser kaleme alan ve derleyen Mela Mehmudê Bazidî Kürt edebiyatında en çok nesir eser telif eden kişi olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle Kürt edebiyatından birçok şaire ait şiirler derlemesi, keşküller biriktirmesi, Şerefname gibi birçok eseri Kürtçeye çevirmesi, Kürtler'in sosyal ve gündelik hayatları hakkında bilgiler içeren eserler kaleme alması bunlardan bazılarıdır[1188].

Ehmedê Xanî'nin ortaya koyduğu dini eserleri de Kürtçe yazma düşüncesinin büyük bir etki yarattığı Bazîd mirliğinde, bu düşünce diğer birçok şairde de görülmüştür. Bu düşüncenin edebiyattaki yansımasının yanında Ehmedê Xanî'nin yaptırmış olduğu (söylenen) caminin kitabesinin Kürtçe olması ve bu düşüncenin mimari alana da yansıması mezkûr etkinin söz konusu dönemde elit sınıfta büyük bir etki yarattığını göstermektedir. Bu konuyu detaylı olarak Ehmedê Xanî'nin hayatı kısmında değerlendirdik. Birçok şair, edibin bulunduğu ve yetiştiği Bazîd mirliğinde edebi patronaj örneklemi bağlamında ele aldığımız Ehmedê Xanî'nin dönemin Bazîd hükümdarlarıyla olan ilişkisi dikkate şayandır.

3.3.8.1. Ehmedê Xanî

Ehmedê Xanî 1061/1651 senesinde Bazîd mirliğinde doğmuştur. Kendi döneminde elit bir tabakada dünyaya geldiğinden dolayı iyi bir eğitim alma fırsatı bulmuştur. Önce babası Şêx İlyas, sonrasında ise ağabeyi Mela Qasimê Xanî'nin yanında eğitimini alan Xanî, Muradiye'de Gulgûn Medresesinde, Hoşap'ta Ataiyye

[1187] Bu konu hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Jegr Najeb Abdulrazaq, "**Binyatê Honerî di Dastana Zembîlfroş ya Feqiyê Teyran û Miradxanê Bayezîdî da**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2017.

[1188] Mela Mehmudê Bazidî hayatı ve çalışmaları hakkında bkz. Murat Çelik, "**'Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiye ya Mela Mehmûdê Bazîdî**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2015.

Medresinde, Cizre'de, Urfa gibi çeşitli yerlerde eğitimini tamamlamış, Bazîd'te medresede dersler vermiştir. Aynı zamanda Nakşibendi tarikatına bağlı olan Ehmedê Xanî bunu birçok kez eserlerinde belirtmiştir. 1121/1709 senesinde vefat eden Xanî, hali hazırda yazmış olduğu kesin olan ve günümüzde varolan Nûbihara Biçûkan, Eqîdeya Îmanê, Mem û Zîn mesnevisi ve eksik bir şiir divanı vardır[1189].

Ehmedê Xanî'nin ailesi de üyesi olduğu büyük Xanî aşireti Hakkari'den Westan ve Hoşap gibi yerlere göç etmiş, ardından Varlı'nın belirttiğine göre 1615 civarından itibaren akrabaları olan Bazîd mirliğinin himayesine yerleşmeye başlamıştır. Aşiretin önde gelenlerinden olan Şêx Îlyasê Xanî dönemin Pisyan aşireti mensubu Bazîd hâkimi Mir Bazîd'in oğlu Mir Qerexan tarafından 1026/1617'de Sinaniye Medresesi'nde müderris olarak görevlendirilmiştir. Bunun ardından 1054/1644 senesinde Bazîd mirliğine başkatip olarak atanan Şêx Îlyas bu görevi 1656 yılına kadar sürdürmüş ardından Westan'da bir köyde yaşamını ilim ve tedrisatla geçirmiştir. Yerine oğlu Mela Qasimê Xanî, dönemin Bazîd hâkimi Mir Muhammed Pirbela tarafından saray katipliğine atanmıştır. Aynı zamanda kayınpederi olan Mir Muhammed Pirbela'nın yanında 1073/1663 yılında ayrılan Mela Qasim, Van gölününü kenarında bugünkü Mela Qasim adıyla anılan köyün arazini satın alarak bir cami ve külliye inşa ettirmiş ve dersle meşgul olmuştur. Bu tarihten itibaren ağabeyinin yerine saray katipliğine geçen Ehmedê Xanî, Mir Muhammed Pirbela'nın hizmetinde 1663 ile 1681 yılları arasında çalışmıştır[1190].

Osmanlı son dönemi araştırmacı ve tezkire yazarı Diyarbekirli Ali Emîrî (1857-1924) Ehmedê Xanî hakkında *Mir'atü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid* adlı eserinde Cizre'ye ait düştüğü haşiye kısmında Xanî'nin saray katibi olduğunu şöyle teyit etmiştir[1191]:

> "*…ve kezâlik Ahmed-i Hânî isminde bir zât roman kılıklı Kürdce ve mevzûn Mem'le Zîn isminde bir kitâb yazmıştır ki, her bir 'ilmden kemâl-i mahâretle bâhis ve hikâyesi dahi Cizre'ye 'â'id olub 1061 târihinde ikmâl etmişdir. Mahlâsını ba'zen Ahmed ve ba'zen Hânî vaz' ediyor. Ekrâd meyânında ve o lisâna vâkıf olanlar*

[1189] Seccadî, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, s. 220-226; Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s.138-161; Sağniç, **Dîroka Wêjeya Kurdî**, s. 394-398; Ehmedî, **Tarîxê Edebiyatê Kurdî**, s. 341-361.
[1190] M. Abdullah Varlı, **Dîwan û Gobideyê Ehmedê Xanî yêd Mayîn**, Sipan, İstanbul 2004, s. 261-262.
[1191] Ali Emîrî, **Mir'atü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid (Diyarbakır Ulema ve Eşrâfı Mukaddime)**, c. I, Günay Kut vd. (Haz.), TYEKB, İstanbul 2014, s. 28.

'indinde büyük bir rağbet ve iştihârı hâ'izdir ve Nûbahâr isminde Kürdce ile 'Arabca lugati hâvî evlâd-ı Ekrâd içün daha bir kitâbı olub, nihayetinde yine manzûm olarak beş on sahîfe latîf ve belîğ bir vâdîde 'akâ'id-i dîniyyeyi beyân etmiştir ve Nüsha-i Tecvîd isminde tecvîd-i kelâm-ı Rabb-i Mecîd hakkında 'Arabiyyü'l-'ibâre bir kitâb-ı latîfi daha vardır ki, bunun her üçü de manzûr-ı hakîr olmuştur. İhtimâl ki daha başka te'lîfleri de vardır. 'Âşık-ı muhrik ve münşi-i müflik olup Bâyezîd sancağı ümerâsının mu'allim ve kâtibi idi. Bâyezîd şehrinde vefât ederek dâ'ire-i hükûmette medfûn ve ol havâlînin ziyâretgâhıdır…".

Ehmedê Xanî'nin, eserlerinden anlaşıldığı gibi güçlü bir kaleme sahip olmasından dolayı saray idaresinde mirden sonra, en yüksek makamlardan biri olan saray katipliği (münşi) ile görevlendirilmesi ve şair olmasından dolayı musahip-şair olarak dönemin Bazîd hâkimi Mir Muhammed Pirbela ile aralarında patrimonyal bir ilişkinin gelişmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim Xanî, Bazîd mirliğinin saray katipliğine getirildiğini kendisi bazı beyitlerinde şöyle ifade etmiştir[1192]:

Ji saz qelem girîftar bûn bûna sera munşîdar bûn

Ewan karan ji bab mabûn lew dîwan da munşî hildan

Mir Muhammed Pirbela alimleri ve edipleri seven bir kişiliğe sahip olup bilge insanlarla sohbet edip vakit geçirmeyi seven bir kişiliğe sahip olarak tanınmıştır. İktidar sahibi bir hükümdar olarak Mir Muhammed Pirbela da kendi hâkimiyetini pekiştirmek ve hükümdarlığını meşru göstermek için Bazîd kalesinin içinde, sonradan "İshak Paşa Sarayı" olarak bilinecek olan mirliğin görkemli sarayının temellerini atmıştır[1193].

Ortaçağ patrimonyal devlet düzeninde hükümdarlar, saraylarında her şeyin en iyisini istedikleri gibi en iyi katibin, en iyi danışmanın da kendi hizmetlerinde çalışmalarını isterlerdi. Aynı şekilde bu hizmetliler de sahip oldukları hünerlerini gösterebilecekleri ve dünyevi bir karşılık bulan tek yer hükümdarların sarayları idi. Bundan dolayı diyebiliriz ki, Mir Muhammed Pirbela ile Ehmedê Xanî arasındaki ilişki ilkin mir ve kâtip ilişkisine dayanmakla birlikte, mevcut karineler doğrultusunda Xanî'nin de şairlik vasfından dolayı mir ve musahip-şair ilişkisi bağlamında değerlendirmek kanaatimizce daha doğru olacaktır. Elimizde tezkire tarzında eserler olmadığından dolayı bu ilişkinin detaylarından haberdar olmasak da

[1192] Varlı, **Dîwan û Gobideyê Ehmedê Xanî yêd Mayîn**, s. 194.
[1193] Varlı, **Dîwan û Jînewariya Ehmedê Xanî**, s. 216-217; Yaşın, **Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri**, s. 38-42.

Xanî'nin patronunun ölümü ardından yazmış olduğu mersiye onun hamisine karşı vefalı bir şair olduğunu göstermektedir[1194]:

Kanê Muhemmed Beg gelo kan padişahê Serhedan

Îro ji dil bigrîn de lo kan padişahê Serhedan

...

Mîrê di nêv mîran binav eşheb siwarê rim zirav

Balabilindê per belav kan padişahê Serhedan

Kê dî we reng zatek şerîf erkan û ezmanek letîf

'Alem di dest wî bû ze'îf kan padişahê Serhedan

...

Weqtê bi ser hespê diket şeş caniban ref pê diket

Heybet bi ser xelqê diket kan padişahê Serhedan

Daim 'edaletpîşe bû xayet deqîqendîşe bû

Nazik tebî'etşîşe bû kan padişahê Serhedan

...

Xanî tu jî destan hilîn herçend ku zêde dilkul în

Îro bo Mîrî sail în kan padişahê Serhedan

Mir Muhammed Pirbela'dan sonra Bazîd mirliğinin tahtına Mir Abdi geçer. Mir Muhammed Pirbela devrinde olduğu gibi bu mirin döneminde de saray katipliğini görevini sürdüren Ehmedê Xanî aynı zamanda bir saray şairi olarak da mezkûr mirin cülüsünü, yazmış olduğu şu kasideyle tebrik etmiştir[1195]:

Xaniya! Mizgîn ku hatî nesba 'Ebdî bo mîratî

Mehmedî Pisyan hilatî durra yetîm hukm girtî

[1194] Ehmedê Xanî, **Dîwan**, Kadri Yıldırım (Çev. ve Analiz), Avesta, İstanbul 2014, s. 204-208.
[1195] Varlı, **Dîwan û Gobideyê Ehmedê Xanî yêd Mayîn**, s. 38-39.

...

Xanî xwe jî pîroz dike bo durra yetim çi bike

Guhdarbûn e şîret dike leqed sare hukm girtî

Ehmedê Xanî'nin hayatı üzerine mirlik tarihiyle ilgili araştırmalar yapan Varlı, Xanî'nin 1112/1700 senesinde saray katipliği görevinden ayrılıncaya kadar Mir Muhammed Pirbela'dan sonra Bazîd mirliğinin başına geçen Mir Abdi, Emir Mirza, Mir Xelîl, Mir İbrahim, Emir Mirza (II.), Mir Muhamed (II.) ve Emir Evdulfettah'ın hizmetinde çalışmıştır[1196].

Xanî'nin, dönemin yönetici sınıfı olan mirlerle ilişkisi kaleme aldığı kaside örneklerinden görüldüğü gibi sadece edebi patronaj çerçevesiyle sınırlı olmayıp, ilmi patronaj çerçevesinde de gelişmiştir. Bölgede hâkim olan diğer dillerin yerine, Xanî'nin Kürt kültür ve coğrafyasına getirmiş olduğu en önemli yenilik Kürtçe dilini ilmi ve edebi sahada tesis etmesi olmuştur. Bu bağlamda Kürtçe eksenli telif ettiği *Nûbihara Biçûkan* adlı Kürtçe-Arapça manzum sözlük ile *Eqîdeya Îmanê* adlı eserleriyle bu fikriyatını hayata geçirmiştir. Nitekim Xanî'nin medrese müfredatı kapsamında kaleme aldığı bu eserler ihtimal dahilindedir ki dönemin mirleri tarafından desteklenmiş ve bu eserlerin diğer Kürt mirliklerinin medreselerinde hızlı bir şekilde yayılmalarını sağlamıştır. Ayrıca Xanî'nin öncülük ettiğini varsaydığımız Kürtçe dilini hayatın her alanında hâkim kılma düşüncesi, ilerde değineceğimiz Baban mirliğinden çok daha önce, kendini dönemin kitabelerinde de göstermiştir. Nitekim Xanî'nin 1102/1690-91 tarihinde Bazîd mirliğinde imar edilen cami için kitabesine yazdırmış olduğu Kürtçe beyitler şu şekildedir[1197]:

Mehza eserê xeyrî nedihat ji destê Ehmed

Tewfiq nedaya wî ger padişahê Emced

Gulbang ji xeybê hat li vir kongehe tarîx

[1196] Varlı, **Dîwan û Jînewariya Ehmedê Xanî**, s. 223; Ayrıca Varlı, eserininin çeşitli yerlerinde Ehmedê Xanî'nin yaşadığı dönemde iktidara gelen Bazîd mirlerinin isimlerini ve hükümdarlık yaptıkları süreleri vermiştir. Bkz. Varlı, **Dîwan û Jînewariya Ehmedê Xanî**, s. 221-223, 385-390, 421-423.

[1197] Müfid Yüksel, "Şêx Ehmedê Xanî/ Şeyh Ahmed el-Hanî", **Rûdaw**, 17.03.2018.

Me'bud inayet kir çêbûwe ev me'bed

3.3.8.1.1. Mem û Zîn ve Patronaj

Ehmedê Xanî'nin son eseri olan Mem û Zîn, aynı zamanda Kürt edebiyatının da ilk aşk mesnevisidir. Xanî, bu eserinin İran'da oluşan mesnevi yazma geleneği içerisinde birtakım farklılıklar ortaya koyarak yazmıştır. Ayrıca Mem û Zîn mesnevisiyle Xanî, klasik Kürt edebiyatında kendisinden sonra gelen şairleri etkisi altına almıştır. Bazîd mirliğinin gölgesinde bir katip ve belki de saray şairi olarak himaye gören Xanî, söz konusu mesnevisinde güçlü bir şekilde iktidar, saray, sanat, şair ve himaye konularını ele almıştır[1198].

Ortaçağ döneminin en önemli özelliklerinden patrimonyal sisteminin ana kaynağı Kürt mirliklerinde payitahtı ve hükümdarı temsil eden sarayı ve üst sınıfın dahil olduğu saray yaşamını dolayısıyla patronaj sisteminin de sadece bir parçası olduğu elit kesimin işret kültürünü ve bu kültürün öğelerini Xanî, mesnevisi olan *Mem û Zîn*'de gerçeği kurgusal bir şekilde yansıtmıştır. Mem û Zîn'de mir ve mirlik ailesinin ait olduğu yönetici kesimin saray hayatını ve işret kültürünü birçok örneğiyle sahneler şeklinde yansıtmıştır. Eserin birçok yerinde mirin köşkünden bahsederken buradaki çeşitli bölümler için saray, divan, saray haremi, şahnişîn şeklinde ayırmıştır. Bunlardan biri mirin "İrem bağı" olarak tasvir edilen bahçesidir[1199]. İrem bağlarını andıran saray bahçelerinin, sarayın işret gecelerinin vazgeçilmezi olan müziğe çokça yer verilen bu eserde, sarayın eğlence zamanlarında kullanılan def, kanun, ud, çeng, rubab, tanbur, santur, nefir gibi birçok musik aletinin isminin yanında ırak, uşşak, hicaz gibi çeşitli musiki makamlarına yer verilmiştir[1200]. Yine bu dönemin en önemli özelliklerinden biri olan ve genellikle hükümdarların vezirleri, yakın çevresindeki danışmanları veya musahipleri tarafından yazılan

[1198] Xanî'nin Mem û Zîn mesnevisini patronaj bağlamında değerlendiren makale için bkz. Ayhan Tek, "Li dor behsa Patronajê *Mem û Zîn*a Ehmedê Xanî", **Mukaddime**, sayı 3, y. 2010, s. 41-60.

[1199] *Baxek we hebû Emîr Zeynedîn*
Baxê Îremê diçû bi mizgîn
"Dastanê bostanê cennetnîşanê mîran…" başlıklı bölüm için bkz. Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, s. 297.

[1200] Mem û Zîn'de yüksek saray kültürüne ait birçok unsura değinilmiştir. Nitekim bunlardan önemli olanlarından biri de musikidir. Mezkûr eserin çeşitli yerlerinde "geweşt, şehnaz, uşşaq, ewc, iraqî, rast, rehawî, zengulî ve huseynî" olmak üzere birçok makam ve "def, kanun, sentur, rebab, kemençe, ney ve çeng" gibi muzik aletlerinin ismi geçer. Geniş bilgi için bkz. Behrûz Rezayî, **Muzîka Serayê ya Kurdî**, Kom Müzik (Haz.), İmaj Matbaacılık, Stenbol 2007, s. 11-17.

hükümdara nasihatler veren eserler kaleme almaktır. Mem û Zîn'de de Kürt mirliklerinin hükümdarları olan mirler için bu bağlamda önemli nasihatler verilmiş, iyi ve kötü mirlerin sahip oldukları vasıflar belirtilmiş ve özellikleri sıralanmıştır. Bunun yanında[1201],

Rehmê ku dikin ji rengê roj in

Qehrê ku dikin cihan disojin

şeklinde eserin birçok yerinde hükümdarın (mirin) güneşe benzetilmesi, mutlu olduğunda parlak bir güneş gibi merhamet ettiği, kızdığında ise yine kızgın bir güneş gibi dünyayı yakması şeklindeki hükümdara karşı olan klasik bakış açısı dönemin patrimonyal sisteminde en çok kullanılan hükümdar tasviri olarak Xanî'nin eserinde yerini bulmuştur.

Kürt coğrafyasında işret geleneğinin önemli unsurlarının başında gelen Nevroz bayramı Mem û Zîn mesnevisinde aşıkların birbirlerini görüp bağlanmaları açısından kilit rolü üstlenmiştir[1202]. Geniş İran coğrafyasında özellikle Kürt kültüründe Nevroz dönemlerinde mirin halkın arasına karışması, halkla buluşması, seyran alanlarında eğlencelerin düzenlenmesi, şiir ve şarkıların okunması, Kürt kültürüne has eğlencelerin düzenlenmesi bu bayramın göze çarpan unsurlarıdır. Evliya Çelebi'nin bu minvalde "… *ve bu şehir kavmi nevrûz-ı sultânî olunca sağîr ü kebîrleri ve cemî'i ulemâ ve şu'arâları mesîregâhlara gidüp hasmâne ebyât-ı eş'âr okurlar*[1203]" şeklindeki gözlemleri Kürt mirliklerinde Nevroz zamanlarını edebi anlamda tasvir eden önemli bir kaynaktır. Nitekim Nevroz'un gelişiyle bahar dönemlerinde hükümdarlara kasideler sunmak, bahariyeler ve nevroznameler ithaf etmek için bir fırsat doğururken beraberinde hükümdar ve şair arasında patrimonyal ilişkinin tesis edilmesine de önayak oluyordu.

Sarayda yaşayan elit kesimin işret geleneğinde yer alan eğlencelerden biri de av şöleniydi. Neredeyse bütün Kürt mirliklerinin kayıtlarında mirlerin av ve ava

[1201] Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, s. 263.
[1202] Mem û Zîn'de Nevroz bölümünün anlatıldığı eserin on birinci kısmının başlığı şu şekildedir: "*Dastana beyana Newroza Sultanî, Tesmiyeê mewsîmê surûr û şadimanî, bi mersûmê qedîmê Kurdistanî, ku wan digotine sersal 'îd dikirin bi 'îdê wisal*". Başlıkta da görüldüğü gibi Xanî, Kürt kültüründe yılbaşı olarak Nevroz kutlamalarına "Sultanî" vasfını da ekleyerek bu kutlama ve şölenlere Kürt yönetici sınıfının da dahil olduğunu belirtmiştir.
[1203] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, s. 296.

çıkma törenlerinin kaydedildiği çeşitli kayıtlar bulunmaktadır[1204]. Benzer şekilde Mem û Zîn'de de büyük bir av sahnesine yer verilmiş, mir ve saray halkının av şölenine katılımı detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir[1205]. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren hanedanlıklara ait yüksek saray kültürünün bir parçası şeklinde görülen ava çıkmak veyahut av şöleni düzenlemek büyüklüğün ve azametin de bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Nitekim Firdevsî'nin birçok yerinde ava çıkma ve av sonrası sahnelerin tasvir edildiği Şahname'de de bu davranış şahlara ve onun saray eşrafına ait İrani bir gelenek olarak da gösterilmiştir. Nitekim Kürtler'in tarihinden bahseden Şerefname'de birçok mirlikten bahsedilirken onların ava çıktıklarına atfedilmiş ve aynı zamanda minyatürlerinde de av sahnelerine yer verilmiştir. Şerefname'yi örnek alarak bu tarzda Şêrwan mirliğinin tarihini yazan Mir Salih de aynı şekilde eserinde av kültürüne, nasıl ava çıktıklarına, kendileri için dağda av evi inşa ettiklerini, avdan dönerken avladıkları av hayvanlarını köylülere dağıtmasına kadar av kültürünün mir gözüyle farklı birçok yönüne değinmiştir[1206]. Mem û Zîn'de başarılı bir şekilde yansıttığı yüksek saray kültüründen dolayı Xanî için, bütün bu hususiyetlerin farkında ve bilincinde olmakla beraber patronaj geleneğinin öneminin ve gerekliliğinin farkında olan bir saray şairidir denilebilir. Yukarıda ayrıntılarıyla ve tarihsel boyutuyla değindiğimiz gibi hem saray kâtibi hem de musahip şair olarak sarayda bulunan Xanî, bir haminin himayesinde bulunmanın verdiği özgüveni benzer şekilde mesnevisi Mem û Zîn'e de yansıtmıştır. Nitekim İranî bir gelenek içerisinde Xanî'nin kaleme aldığı ve İranlı şairlerden Nizamiyê Gencevî ile Molla Camî'yi örnek alarak, şekilsel olarak aynı mesnevi formu içerisinde telif ettiği Mem û Zîn'de zikredilen İranlı otorite şairlere meydan okuması, bir saray şairi olarak Xanî'nin sahip olduğu özgüvenden gelmektedir diyebiliriz[1207]. Ayrıca Kürtçeyi hem dini hem

[1204] Ayrıca av kültürü veya avcılıkla ilgili klasik edebiyatta geçmişten günümüze pek çok eser kaleme alınmıştır. Özellikle padişahların av merasimleri, av hayvanları yetiştirme merakı veya yırtıcı hayvanların nasıl avlanması gerektiğini beyan eden eserler olmuştur ki bu tür eserlere Arap ve İran coğrafyasında fazlasıyla rastlanılır. İslam öncesi medeniyette, özellikle İrani sahada kaleme alınmış eserler vardır. Bugün *Bazname, Şikarname, Uşkurename, Seydname, Cefarihname, Kitabê Şikardarî* vb. isimlendirmelerle çeşitli av hayvanlarının nasıl avlanması veya yetiştirilmesini anlatan eserlerdir. Edebiyatta ise bu kavram "Adabu'l-seyd" olarak yer etmiştir. Özellikle hükümdarlarlara bu alana mahsus eserler ithaf edilmiştir. Av ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hesen Ali b. Ehmed Nesevî, **Bazname**, Ali Garavi (Haz.), Vezaret-i Ferheng ve Huner, Tahran, 1354, s. 1-44.

[1205] Bu kısım "*Çûna Mîr Zeynedîn e bi seyd û nêçîrê…*" başlıklık bölümde detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bkz. Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, s. 293-296.

[1206] Bkz. Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan (Dîroka Mîrekên Şêrwanê)**, Stenbol 2004.

[1207] Xanî'nin mesnevisi Mem û Zîn'de hem İran şairlerinden mesnevi alanından öne çıkan Nizamî ve Camî'den bahsetmesi hem de *Leyla û Mecnûn, Veys û Ramîn, Ferhad/Xosro û Şirîn, Yûsuf û Zuleyxa,*

edebi sahaya koymak için ön plana alan Xanî'nin mesnevisini kurgularken Leyla ve Mecnun, Ferhad ile Şirin, Yûsuf u Züleyha gibi klasikleşmiş eserleri Kürtçeye kanalize etmek yerine, Kürtler'e has ve Kürt kültüründe yer edinmiş Memê Alan destanına sırtını yaslamış olan Mem û Zîn'le de millilik özelliğini koruyarak saray eşrafının dışında avama da hitap edebilecek şekilde mesnevisini kurgulaşmıştır. Bu bağlam üzere patronaj çerçevesinde özgün bir eseri telif eden şairin elbette bunun bir karşılığının olmasını umut etmiştir.

Xanî'nin yaşadığı dönemi göz önüne aldığımızda, şairin patron arayışı içerisinde olmadan böylesi bir eseri telif etmesi beklenilmeyen bir durumdur. Nitekim Mem û Zîn'in içerik olarak güçlü bir şekilde Kürt mirliklerinde gücün simgesi olan mirin otorite, iktidar ve gücü elinde bulunduruşunu patrimonyal çerçevede açık bir şekilde birçok kez tasvir edilmiştir. Ayrıca Varlı'nın verdiği bilgilere istinaden Xanî'nin babasının, ağabeyinin ve kendisinin saray katibi olarak çalıştıkları bilinmektedir. Ayrıca Xanî'nin 1700 yılına kadar sarayda katip olarak çalıştığı ve eseri Mem û Zîn'i kırk dört yaşındayken kaleme aldığı hesaba alındığında söz konusu mesnevinin 1105/1693-94'te yazıldığı görülecektir. Dolayısıyla Xanî'nin eserinin sarayda katip olarak himaye gördüğü yıllarda kaleme aldığı ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlara rağmen Xanî, eserinin *sebeb-i telif* kısmında patronajın yoksunluğunu şöyle dile getirmiştir[1208]:

Rabit ji me jî cihanpenahek

Peyda bibitin me padişahek

Şî'rê hunera me bête danîn

Qedrê qelema me bête zanîn

Derdê me bibînitin 'ilacê

'Ilmê me bibînitin rewacê

Vamiq û Ezra gibi İran'ın önemli mesnevilerine atıfta bulunması İran edebiyatının Kürt edebiyatıyla olan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. İlgili aşk mesnevi kahramanlarının bahsinin geçtiği yer için bkz. Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, s. 133-134.

[1208] Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, s. 152-153.

Ger dê hebuwa me serfirazek

Sahibkeremek suxennewazek

Neqdê me dibû bi sikke meskûk

Nedma wehe bê rewac û meşkûk

Herçendi ku xalis û temîz in

Neqdeyni bi sikkeyê ‘ezîz in

Ger dê hebuwa me padişahek

Laîq bidiya Xudê kulahek

Te’yîn bibuwa ji bo wî textek

Zahir vedibû ji bo bextek

Hasil bibuwa ji bo wî tacek

Elbette dibû me jî rewacek

Xemxarî dikir li me yetîman

Tînane derê ji dest leîman

Xalib nedibû li ser me ev Rûm

Nedibûne xerabeyê di dest bûm

Mehkûmun ‘eleyh û se’alîk

Mexlûb û mutî‘ê Tirk û Tacik

Yukarıda verdiğimiz örnek beyitlerin tümünü göz önünde bulundurduğumuz zaman patronaj ve unsurları açık bir şekilde görülmektedir. Tek ise, bu konu üzerine yazmış olduğu makalesinde, yukarıda Mem û Zîn'in kısmen vermiş olduğumuz beyitlerin hernekadar milliyet(çilik) yönüyle ön plana çıktığını ve değerlendirildiğini ifade etse de bu beyitlerin patronaj açısından değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Çünkü Xanî'nin patronajın şartlarını söyledikten sonra patrimonyal bir düzeni istemesine dikkat çekmiştir. Nitekim Xanî, söz konusu düzende padişah/hükümdarın ortaya koyulan eserlere mührünü vurmasıyla piyasada revaç bulacağını, ardından Kürtler'in milli meselelerde hüküm sahibi olacağını ifade etmiştir. Buna paralel bir görüş ortaya koyan Tek şu şekilde fikrini dile getirmiştir: Xanî'ye göre Kürtler'den bir hükümdarın (sanat ve edebiyat için) uygun bir pazar ve patronaj sistemini ortaya koyabilseydi o zaman Rum ve Acem'in Kürtler üzerinde hâkim olmayacaktı. Bunun tam aksine, burada patronajı ön plana çıkarmadan ilgili beyitlerin yorumlanması halinde ise, Xanî'nin öncelikle Kürtler'i Rum ve Acemler'den kurtaran bir padişahın arzusu içerisinde olacağını, ardından onun ilme ve bilime kadir kıymet biçeceğini ifade etmiştir[1209].

Xanî'nin bir hami/patrona sahip olduğunu belirttiğimiz halde, onun bir taraftan patronaj çerçevesinde kasideler telif ettiğini öbür taraftan ise patronajdan dem vurduğu halde patronun/padişahın yoksunluğundan bahsetmesini nasıl okuyabiliriz?

Bu sorunun cevabını salt edebi bir eser üzerinden giderek bulmak, kanaatimizce bizleri yanlış bir noktaya sevk edecektir. Xanî'nin istifham-ı inkari sanatını kullanarak bahsettiği bu durumu anlamak için, Xanî'yle ilgili herşeyi bir bütün olarak, tarihsel süreçle birlikte ele alıp değerlendirmemiz daha doğru düşünmemizi sağlayacaktır. Bu bağlamda genel olarak Xanî'nin yaşadığı dönemi (1651-1709) ele aldığımız zaman Kürt mirliklerinin Osmanlı yönetimi tarafından pasivize edildiği dönemin hemen başlangıç aşamasına denk gelmektedir. Özetle, 1650'de Osmanlı'nın Diyarbekir beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa tarafından Bitlis mirliğinin yağmalanması ve gücünün kırılmasıyla birlikte Osmanlının diğer Kürt mirlikleri üzerinde olan hegemonyasını iyice artırmıştı. Ayrıca İran ile olan

[1209] Tek, "Li dor behsa Patronajê *Mem û Zîn*a Ehmedê Xanî", s. 53.

bütün sorunlarda düz bir hat şeklinde Osmanlı sınırında sıralanmış olan Kürt mirliklerinin, her savaşta öncü birlikleri olarak kullanılmaları da buna eklenmişti. Sonuç olarak mirliklerin maddi ve askeri bakımdan önemli oranda güçten düşürmüştü. Nitekim bu durumdan en çok muzdarip olan mirliklerin başında Osmanlı'nın İran tarafında en uç noktası olan Bazîd mirliği gelmekteydi. Ayrıca Kürt mirlikleri arasında da dönemsel olarak çıkan sorunlar bunlara ilave oluyordu[1210].

Yaşadığı dönemde Osmanlı ve İran arasındaki mücadelede söz sahibi olmayan ve her zaman kana bulanan Kürtler'in durumunu[1211] sarayda bir bürokrat gözüyle de gören Xanî, bunun tek çözümü olarak mirden daha büyük bir hükümdarın varlığı olduğunu görmüştür. Kürtler'in içinde olduğu durumu dile getiren ve her eserini bilhassa Kürtçe kaleme alan Xanî'nin güçlü bir etnik aidiyete sahip olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu durumda Xanî himaye gören bir şair olduğu halde patronsuz olduğunu dile getirirken, daha güçlü ve kudretli bir hükümdarı kast etmektedir, diyebiliriz. Ortaçağın patrimonyal düzeni içerisinde yer alan şairlerin saray saray dolaştıklarına, bu durumun ilk hanedanlıklar döneminden itibaren var olduğunu örnekleriyle daha önce belirtmiştik.

[1210] Mem û Zîn mesnevisinde bahsedilen yerlere Xanî şu şekilde temasta bulunmuştur:

Ev Rom û 'Ecem bi wan hesar in
Kurmanci hemî li çar kenar in

Herdu terafan qebîlê Kurmanc
Bo tîrê qeda kirîne amanc

Goya ku li ser heddan kilîd in
Her taîfe seddek in sedîd in

Ev qulzûmê Rom û behrê Tacîk
Gava ku dikin xurûc û tehrîk

Kurmanc dibin bi xwînê mulettex
Wan jêk ve dikin misalê berzex

Ehmedê Xanî, **Mem û Zîn**, s. 154-155.

[1211] Xanî'nin *Dîwan*'ında bu durumu anlatan bir kasidesinde şöyle geçmektedir:

Xelqê me Hekkarî we dibêtin ku ji bo şah
Hîna seferan ew dişehînin 'edewatan

Mîrê Nemiran wê dimirîtin ji feqîrî
Şêrwan û Muks biwîne û muhtacê zekatan

Ya Reb di vê 'esrê biparêz Qizilbaş
Tuxyan û xurûcê nekin ew bêne welatan

Ehmedê Xanî, **Dîwan**, s. 202.

O halde, burada şu soruyu sormak yerinde olacaktır: Xanî himayesinde bulunduğu hamisinden (mir) daha büyük hami olan Rûm ve Tacik olarak değindiği Osmanlı ve İran padişahlarının saraylarına neden gitmedi?

Bu sorunun cevabında mikyas olarak Bitlis mirliğinde, patronaj çerçevesinde değerlendirdiğimiz Şukriyê Bedlîsî'yi ele almak yerinde olacaktır. Nitekim konumu ve şairliği konusunda Xanî'den neredeyse farksız olan Bedlîsî, Bitlis sarayının hem kâtibi hem de şairi olmasına rağmen daha büyük ve zengin bir patron olan Osmanlılar'ın sarayına Yavuz Sultan Selim'e musahip olmuştu ve kendisine ithafen sunmuş olduğu eserler karşısında da fazlasıyla ödüllendirilmişti. Fakat Xanî'de bu durumu engelleyen ve onu Kürtler'in ittifak yapması durumunda ancak ve ancak kendilerine "xulam" olacak kişilere *xulam*[1212] olmayı abes görmesi sahip olduğu "özbilinç"ten kaynaklıdır şeklinde yorumlayabiliriz. Nitekim bu özbilinçten dolayı Xanî, daha büyük ve kudretli hükümdarların sarayında bulunmaktansa kendi hükümdarının Kürtler'i koruyup kollayacak, onlara hamilik edecek kadar büyük olmasını arzulamaktadır. Böyle olduğu takdirde Kürtler'in de diğer milletlerden eksik yönlerinin olmayacağını ve aslında onların da edebiyat ve sanat da ileri bir seviyeye geleceğini ancak o zaman hüner ve kalemlerinin kıymetinin anlaşılacağını belirtmiştir. Nitekim bu ifadelerde ortaçağın patrimonyal düzeninin bir yansıması olarak hüner ve kalem ehli olan insanların ancak bir hükümdar/hami olduğu takdirde yaptıklarının bir "baha"sının olacağını zikretmesi açıkça göstermektedir ki Xanî de bu patronaj sistemi içerisinde bir şairdir ve daha iyi bir sanat ve edebiyatın olması için daha güçlü bir patronajın olması gerektiği düşüncesindedir.

3.3.8.2. Xewsî

Bazîd mirliğinden çıkmış bir diğer şair ise Xewsî'dir. Asıl adı Ebubekir olan bu şair hakkına elimizde genel bilgiler mevcut değildir. 1740-1755 yılları arasında Kürtçe'nin dışında Farsça, Arapça ve Türkçe dilinde şiirlerinin olduğu bir divanı

[1212] Buradaki "xulam" kelimesinden kasıt patronaj çerçevesinde hükümdar-şair, hami-edip, patron-kul ilişkisindeki "kul" kelimesidir.

günümüze ulaşmayı başarmış olan bu şair, XVIII. yüzyılda Bazîd mirliğinde yaşamıştır[1213].

Xewsî'nin şiirleri, onun dönemin Bazîd mirliğinin hükümdarlarıyla ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bazîd mirliğinin Osmanlı'nın İran tarafında son ve en önemli askeri konumu olduğu, Azerbaycan tarafında olup biten her şeyin merkeze rapor edildiği ve İran'la her zaman yaşanan sınır sorunlarından dolayı Bazîd adeta bir silah ve cephanelik olarak kullanılması bu mirliğin İstanbul ile olan sıkı bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bürokratik alanda yapılan yazışmaların dilinin Türkçeydi. Xewsî'nin de divanında çokça Türkçe şiirlerinin olması, bu şairin Bazîd mirlerinin sarayı olan İshak Paşa'da katip olduğu fikrini güçlendirmektedir. Muhtemelen hamisi olan ve 1768-1775 yılları arasında Bazîd mirliği tahtına olturan Mîr Abdulfettah Paşa'nın ölümü üzerine yazmış olduğu şu beyitler de bunu teyit eder niteliktedir:

Abdulfettah Paşa etti rıhlet-i dünyay-yı dûn

İns-i cin matem dutup alemde oldu gam-ı hüzûn

Gaybdan ervahine tarih kıldı bu kalem

Cennet-i azîme varup "inna ileyhi raci'ûn"[1214]

Ebced hesabıyla 1189/1775-76 yıllarını veren bu beyit diğer tarihsel araştırmaların bulgularıyla da uyuşmaktadır[1215].

Bazîd mirliğinde inşa edilmiş ve bitimi, 1775-1799 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Bazîd mirlerinden İshak Paşa döneminde 1199/1784-85'te biten saray, dönemin hükümdarının iktidarını ve gücünü temsilen onun adıyla anılmıştır. Kendi döneminde bölgenin en büyük mirlerinden olan ve kardeşi Mîr Abdullfettah Paşa'nın ölümü üzerine onun yerine geçen İshak Paşa için de methiyeler kaleme almış olan Xewsî'nin bu durumu, bir şair ve katip olarak onun

[1213] Son yıllarda Sedat Ulugana tarafından bulunan Xewsî'nin divanın henüz yayınlanmadığından elimizde sınırlı olarak, bu şair hakkında yazılmış olan bu yüzeysel makaleden dolayı diğer şiirlerinde patronaj ilişki olup olmadığını bilmiyoruz. İlgili makale için bkz. Sedat Ulugana, "Di Kurdolojiyê de keşfeke nû: Xewsî û Dîwana wî – Sedsala XVIII", **Nûbihar**, jimar 137, Payîz 2016, s. 5-9.
[1214] Ulugana, "Di Kurdolojiyê de keşfeke nû: Xewsî û Dîwana wî – Sedsala XVIII", s. 7.
[1215] Kaya, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", s. 35-36.

sarayla içiçe olduğu göstermektedir. Nitekim Xewsî'nin katip ve şair kimliği göz önüne alındığında dönemin Bazîd hükümdarına yazmış olduğu bu beyitler ikisi arasındaki ilişkinin patronaja dayalı olduğunu göstermektedir:

Vezir-i âsaf-ı devran kim İshak Paşa'dur

Dila yani kim bir alicenab-ı ma'delet-pîşe

Zeban-ı kem-suhan vasfında kâsır gören âsafdur

Eya Xewsî adîmu'l-misil olan İshak Paşa'dur[1216]

Xewsî'nin patronaj çerçevesinde hamisi için kaleme aldığı bir diğer şiir türü ise mersiyedir. Hamisine karşı vefalı bir şair olduğunu göstermek için hamilerinden Mustafa Beg için kaleme aldığı bu mersiye şu şeklindedir:

Başaçixan bûye sefer çû ew emîrê muteber

Ew ma li wî cih bê mefer kan Mustefa Beg naxuyê

'Ebdal bûyî mal û hewliya derdan dikêşî di rêya

Mîrê te bû ey Xewsiya kan Mustefa Beg naxuyê

Çend padişah ew rakirin xapand hinek ew şakirin

Paşê hemû wenda kirin kan Mustefa Beg naxuyê[1217]

Yukarıda verilen mersiye özrneği aynı zamanda Ehmedê Xanî'nin kendi hamisi için yazmış olduğu mersiyeye nazire şeklindedir[1218]. Nitekim saray katipleri inşa metinlerini ortaya koymadan önce, her zaman kendinden önceki katiplerin çalışmalarını incelemekteydiler. Bu da Bazîd mirliğinde önceki kuşak şairlerin eserlerinin okunduğu ve kaleme alınan eserlerin arasında etkileşimin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla şairler arasındaki bu mersiyeler üzerinden olan edebi

[1216] Ulugana, "Di Kurdolojiyê de keşfeke nû: Xewsî û Dîwana wî – Sedsala XVIII", s. 8.
[1217] Ulugana, "Di Kurdolojiyê de keşfeke nû: Xewsî û Dîwana wî – Sedsala XVIII", s. 8-9.
[1218] Ehmedê Xanî'nin "Kan padişahê Serhedan" nakaratlı mersiyesi için bkz. Ehmedê Xanî, **Dîwan**, s. 204-208.

etkileşimi, Bazîd mirinin sarayında edebi bir ortamın olduğu şeklinde de okuyabiliriz.

3.3.9. Baban Mirliği (XIII. yüzyıl-1851)

Süleymaniye ve çevresinde kurulan Baban mirliği güçlü Kürt mirliklerinden biri olarak tarihe geçmiştir[1219]. Bu mirliğin ilk kurucusu olarak kabul edilen Feqî Ehmed, Merge ve çevresinde hâkimiyetini tesis ettikten sonra sınırlarını genişletmeye başladı. Bir rivayete göre Feqî Ehmed'in bir savaşta esir düşen Bizanslı bir asilzadenin kızıyla evlenmesinden Süleyman ve Abdullah adında iki oğlu oldu[1220]. Baba Mir olarak adlandırılacak olan Abdullah, Mukrî bölgesini ele geçirdi ve orada kendi hükümdarlığını kurdu. Süleyman Bebe/Baba ise on sekiz yaşına geldiğinde ölen babasının yerine geçti. Ondan sonra tahta geçenlere ise Baban hâkimleri denildi. Süleyman Bebe hâkim olduğu sınırların içerisine Şehrezor ve Baban ovalarını, Mukrî ve Bilbas bölgelerini dahil etti ve hükûmetinin merkezini Dara Şamane'ye taşıdı[1221].

Süleyman Bebe 997/1589 senesinde ölünce mirliğin başına oğlu Ferhad Bey geçti. Ferhad Bey de yirmi yıllık başarılı hükûmetinin ardından ölünce yerine oğlu Bekir 1017/1608'de tahta geçti. Bekir Bey hükümdarlığın merkezini Dara Şamane'den Mavt'a taşıdı ve Şehresoz ovasında, Bekirabad adıyla isimlendirilen, uzun ve yüksek surlarla örülü sağlam bir kale inşa etti. Şehrezor'da kurulmuş olan bu kalenin etrafına değişik yerlerden birçok yerden insanlar bu bölgeye gelip yerleştiler. Bekir Bey'in yönetimindeki bölge zenginleşip müreffeh bir hayata kavuştu fakat Bekir Bey'in özellikle dışardan gelip yerleşenleri yüceltip Baban halkını küçümsemesi sonucunda Revanduz, Koy, Herir ve Bilbas aşiret reisleri toplandı ve beş bin askerden oluşan bir orduyla Bekir Bey'e saldırdı. Baban mirliğinde çıkan

---

[1219] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 325.

[1220] Baban mirliğinin kurucu olan Feqî Ehmed hakkında geniş bilgi için Abdulkadir b. Rüstem el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870)**, Veysel Başçı ve Eral Ceylan (Haz.), Peywend, İstanbul 2019, s. 130-135; Cemal Baban, **Baban fi'l-Tarîh Meşahîru'l-Babaniyyin**, Matbaatu'l-Havadis, byy., 1993, s. 31-38; Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 542-543; Metin Atmaca, "**Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Albert Ludwigs University Faculty of Philosophy, Freiburg 2013, s. 27-31.

[1221] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 136; Ahmed Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgahê Beynelmileliyê İmam Humeyni Danişgedeyê 'Ulum ve Tehqîqatê İslamî, Mardin 2016, s. 14-18.

karışıklıklar ve iç savaşlar neticesinde mirlik, büyük zarar gördü. On iki yıl tahta kalan Bekir Bey bu olaylar sonucunda öldürüldü ve yerine oğlu Süleyman Paşa 1029/1620 senesinde mir olarak Baban mirliğinin başına geçti. Süleyman Paşa sekiz yıllık hükümdarlığı boyunca güçlü bir sistem kurmaya çalıştı. Nitekim Osmanlı'nın Irak-ı Arap'taki merkezi olan Bağdat beylerbeyliğine doğru büyük bir orduyla giden Süleyman Paşa, Bağdat beylerbeyinin kendisinden özür dilemesi ve barış istemesi üzerine savaşsız bir şekilde bitti. Süleyman Paşa ölmeden önce yerine oğlu Mahmud Paşa'yı veliahtı olarak atamıştı[1222].

1037/1628 senesinde mirliğin başına geçen Mahmud Paşa on yıl süren hükümdarlığı süresince hükûmetinin merkezini Şehrezor'daki Bekirabad'dan Çuvalan kalesine taşıdı. Kale surları içinde devlet adamlarına birer hane yaparak burayı bayındır bir hale getirdi. 1047/1638'de öldüğünde yerine Xalid Paşa geçti. Xalid Paşa yönetimi süresince ülkesine yeni kurallar getirdi, vergi düzenini oluşturmaya çalıştı. Halkının refahına önem veren bir yönetici olduğundan dolayı bütün geliri harap olan yerleri tamir ettirip, onararak geçirdi ve birçok yeri iskana açtı. Xalid Paşa iktidardayken Baban mirliği ile her türlü rekabet içerisinde olan Erdelan mirliği ile bir savaş gerçekleşti ve savaş Babanlar'ın galibiyetiyle sonuçlandı. Xalid Paşa 1067/1657'de ölünce yerine oğlu Muhammed Paşa geçti. Muhammed Paşa'nın iktidarı kardeşi Ahmed Bey'in ona karşı isyan etmesinden dolayı debdebli bir şekilde geçti[1223]. Nitekim bu sıkıntılı süreç Ahmed Bey'in yeğeni Süleyman Paşa'nın 1077/1667'de Baban'a mir olmasıyla ortadan kalktı. Süleyman Paşa, öncelikle dönemin Erdelan miri II. Xan Ehmed'le ittifak kurdu. Sonrasında Koy, Herir, Bilbas, Mukrî ve Zohab gibi bölgelerde tam hâkimiyet sağlayarak yirmi bin kişilik bir süvarı birliği oluşturdu. Bu dönemde Erdelan mirliği hâkimi II. Xan Ehmed'le gerçekleşen savaşların İran'ın da Erdelan'ı desteklemesiyle kaybeden Süleyman Paşa 1098/1687 senesinde öldürüldü[1224]. 1122/1710 senesinde Baban hanedanlığının başına Xanê Paşa geçti. Bu dönemde Safevî devleti tarihe karışıp bölgede Afgan akımları başlamıştı. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Osmanlı, Bağdat beylerbeyi öncülüğünde bir orduyla İran'a saldırdı. Osmanlı ordusuna

[1222] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 138-139.
[1223] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 140-141.
[1224] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 141-143.

yardımlarından dolayı Xanê Paşa'ya ele geçirilen Erdelan mirliği toprakları verildi. Erdelan miri Abbas Qûlî Xan ise mecburen İsfahan'a gitti. Xanê Paşa Erdelan mirliği topraklarında dört yıl hüküm sürdü ve sonra tekrardan Baban mirliğine geçti. Erdelan'ın yönetimini ise oğlu Ali Paşa'ya bıraktı. Ali Paşa babasının 1134/1722 senesinde ölmesiyle Baban mirliğinin başına geçmek için Süleymaniye'ye geri döndü. Bu dönemde İran'ı hükümdarlığı altında toplayan Nadir Şah 1143/1730'da Erdelan'ı Baban mirliğinin elinden çıkararak tekrardan Erdelan mirlerine teslim etti[1225]. XVIII. yüzyılın ilk yarısı görünürde Erdelan ve Baban mirliklerinin, çoğu zaman arka planda ise Osmanlı ve İran mücadelesi ile geçti.

Baban mirliğinin başına geçen önemli hükümdarlardan biri 1196/1782 senesinde tahta geçen Süleyman Paşa'ydı. Babası İbrahim Paşa yönetimdeyken koydurduğu kanun ve kuralları uygulamayı zorunlu kıldı. Dört yıl tahtta kendi adıyla anılacak şekilde babası İbrahim Paşa'nın kurmuş olduğu Süleymaniye şehrinde imar faaliyetlerine devam etti. Şehrin imarını bitiremeden mirlik tahtını Osman Paşa'ya kaptırdı. Osman Paşa şehrin tamamlanması için özellikle sivil mimari alanında büyük paralar harcadı ve ülkenin yönetimini Süleymaniye'ye taşıdı. Burada hüküm sürerken Bağdat beylerbeyi büyük bir orduyla Baban mirliğine saldırdı. İki ordu arasında çıkan savaşta Osman Paşa savaştan büyük kayıplar vermesine rağmen galip geldi ve büyük miktarda ganimet elde etti. 1207/1793'te ölünce yerine Abdurrahman Paşa geçti[1226].

Baban mirliğinin en önemli hükümdarı olarak tarihe geçen Abdurrahman Paşa hükümdarlık tahtına oturduğu dönemde İran şahı Ağa Muhammed-i Kacar'la da iyi bir siyaset geliştirdi ve başarılı bir şekilde ilkesini yönetti. Yönetimdeyken yeğeni Xalid Paşa'nın kendisine iktidarı ele geçirmek için isyan etmesi sonucunda ikisi arasında büyük mücadeleler yaşandı. Abdurrahman Paşa'yı İran şahı desteklerken Osmanlı'nın Bağdat beylerbeyi ise mire karşı çıkan ve iktidarı ele geçirmeye çalışan Xalid Paşa'ya destek verdi. Bağdat beylerbeyi Baban mirliğine karşı sürekli aynı siyaseti izleyerek Baban mirliğinin gücünü kırmaya çalışıyordu. Nitekim Abdurrahman Paşa'nın Xalid Paşa'nın isyanı bastırdıktan sonra Baban mirliğinde

[1225] Zekî Beg, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, s. 544; el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 146-147.
[1226] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 147-149.

tekrardan siyasi otorite hâkim olmaya başladı. Abdurrahman Paşa döneminde Baban mirliğinde zenginlik ve refah seviyesi arttı. Baban mirliğinin sınırları içerisinde bulunan Koy, Herir, Revanduz ve Serdeşt bölgelerinde tam bir şekilde hâkimiyetini tesis etti. Bu dönemde Bağdat beylerbeyi Abdurrahman Paşa ile iyi ilişkiler içerisine girerek kendisine itaatini bildirdi[1227]. Bir süre sonra Koy bölgesi üzerine çıkan birtakım problemlerin ardından Abdurrahman Paşa Bağdat'ın üzerine yürüdü ve şehri fethetti. Bağdat beylerbeyi firar ederek Arap kabilelerin arasına kaçtı. Takriben on bin kişinin öldüğü bu savaşta Osmanlı ordusu büyük bir hezimete uğramıştı. Abdurrahman Paşa bir süre Bağdat'ta kaldı fakat Baban halkının onu geri çağırması üzerine eski valinin kahyasını kendisine bağlı olarak Irak-ı Arap (Bağdat beylerbeyi) hükümdarlığına getirdi[1228]. Abdurrahman Paşa yirmi dört yıl süren hükümdarlığı döneminde siyasi alanda olduğu kadar kültürel alanda da birçok önemli faaliyetlerde bulundu. Bunlardan kültürel anlamda en önemlisi Kürtçenin Sorani lehçesini resmi ve edebiyat dili haline getirdi[1229].

Abdurrahman Paşa'nın 1231/1816'da ölmesinin ardından yerine oğlu Mahmud Paşa geçti. Mahmud Paşa da babası gibi başarılı bir hükümdar olarak Baban mirliği tahtında oturdu ve aynı şekilde Bağdat'la olan husumetini Bağdat'ı fethederek çözdü. Mahmud Paşa'nın on altı yıllık mirlik süresince müreffeh bir hayat yaşayan Baban mirliğinde kardeşi Süleyman Paşa'nın kendisine isyan etmesiyle birlikte buradaki siyasi otorite bozulmaya başladı. Mahmud Paşa ile kardeşi Süleyman Paşa arasında son dört yılda hükümdarlık altı defa el değiştirdi ve bu durum Baban mirliğine büyük zarar verdi. Bu sürtüşmelerin sonucunda Mahmud Paşa bir Nakşibendi dergahına çekilerek inziva hayatı sürmeye başladı ve elini siyasetten çekti. Böylelikle Süleyman Paşa rakipsiz bir şekilde tahta iktidarını kurmayı başardı ve 1252/1837'de zatüre hastalığından öldü ve yerine oğlu Ahmed Paşa geçti[1230].

Mirliğin son dönemlerinde hükümdar olan Ahmed Paşa mirliğin başındayken askeri alana ehemmiyet verdi. Dört bin kişilik düzenli mirlik ordusu kurdu ve Baban,

[1227] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 149-156.
[1228] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 157-166.
[1229] Atmaca, "**Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)**", s. 52-60.
[1230] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 166-177.

Caf ve diğer aşiretlerden yirmi bin kişiden oluşan bir süvari birliği oluşturdu. Bu dönemde Bağdat beylerbeyi arasını iyi tutmak için kendisine hükümdarlık alameti olarak hilat ve hediyeler gönderdi. Ahmed Paşa, Koy ve Herir bölgelerini Baban topraklarına kattı. Kardeşi Abdullah Bey 1844 yılında kendisine karşı isyan etti ve iktidarı ele geçirmek için uğraştı. Bağdat beylerbeyinden destek bulan Abdullah Bey, Ahmed Paşa'yı yendi ve tahtı ele geçirdi[1231]. Abdullah Bey "paşa" unvanıyla Baban mirliğinin hükümdarlığını dört yıl boyunca sorunsuz bir şekilde yönetti. Osmanlı'nın Tanzimat'la birlikte merkezileşme politikaları nedeniyle her tarafta ortadan kaldırılan mahalli ve yerel güç ve iktidarlar merkeze bağlanmaya başlamıştı. Bu dönemde İstanbul'dan Bağdat beylerbeyliğine 1265/1849'da Abdulkerim Paşa atandı ve Baban mirliğinin sona erdirilmesi görevi ona verildi. Vali Abdulkerim Paşa ise dışardan Mısırlı İsmail Paşa'yı Süleymaniye'ye vali olarak atadı ve büyük bir orduyla şehre girmesini sağladı. Kendisine karşı Babanzadelerden Aziz Beg'in önderliğinde gerçekleşen direnişleri askeri yollarla ve Bağdat'ın yardımıyla bastırmayı başaran yeni yönetim böylece Baban mirliğine 1267/1851 yılında son vermiş oldu[1232].

Baban mirliği hükümdarları siyasi tarihlerinde olduğu gibi kültürel tarih anlamında da önemli işler yapmışlardır. Babanzade hükümdarları hüküm sürdükleri dönemlerde kendi adlarına medrese, mescit, cami, hankah, tekke, yok ve köprü gibi çeşitli vakıflar inşa ettirmişlerdi. Özellikle Baban mirliği ile Erdelan mirliği arasında yaşanan rekabetten dolayı dönem dönem Baban'ın Erdelan mirliği topraklarında hâkimiyet sağladığı sırada buralarda kendi iktidarlarını meşru göstermek için birçok medrese, mescit ve cami gibi yapılar inşa etmiş ve kitabelerinde açık bir şekilde bunu belirtmişlerdi[1233].

[1231] Bu durumda Ahmed Paşa, Kermanşah ve mukri bölgelerine uğradıktan sonra Hakkari'de Şeyh Tahayê Nehrî'nin dergahına sığındı. Beş ay gibi bir süre burda kaldıktan sonra İstanbul'a giden ahmed Paşa, İstanbul'da bir süre kaldı. Burada çeşitli idarecilik görevleriyle meşgul olduktan sonra İstanbul hükûmeti tarafından Yemen, Mekke, Van gibi bölgeleri üst düzey yönetici ve vali olarak atandı. Bkz. el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 190-191; Ayrıca Ahmed Paşa İstanbul'da bulunduğu dönemde İstanbul'da bulunan Baban mirliğinden buralara gitmiş olan elyazma kitapları tespit edip mührünü üzerine bastıktan sonra tekrardan Süleymaniye'ye geri göndermiştir. Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 48.

[1232] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 191; Baban mirliğinin son miri Abdullah Paşa ise Bağdat ve İstanbul başta olmak Hicaz ve Kerbela gibi yerlerde bulundu ve buralarda yöneticilik ve idare işleriyle görevlendirildi. el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 193-194; Atmaca, "**Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)**", s. 151-155.

[1233] Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 44.

Baban mirlerinden İbrahim Paşa (ö. 1782) mirzadeliği döneminde Bağdat'ta bulunmuş ve şehrin tesiri altında kalmıştı. Bu nedenle kendisi Baban mirliğinin başına geçtiğinde Bağdat'a rakip olacak şekilde bir şehir kurmayı planlamış ve Süleymaniye şehrini kurmuştu. İbrahim Paşa öncelikle şehir kültürünü kendi ülkesinde yaygınlaştırmayı böylelikle Kürtler'in ve ülkesindeki diğer milletlerin kültürel ihtiyacının karşılanmasını hedeflemiştir[1234]. Aynı şekilde Baban mirleri Süleymaniye'de *Çar Bax* adında İrem bahçelerini andıran havuz ve fiskiyeler, ağaç ve çiçeklerle süslenmiş seyran ve dinlenme yeri olarak saray ahalisi için yaptırmışdı[1235]. Babanzade mirlerinin önem verdikleri konulardan biri de musikiydi. Saray ve divanlarında musikili geceler düzenlenirdi[1236]. Aslında ilk zamanlardan beri mirliğin sahip olduğu yüksek saray kültürü benzer şekilde Şerefname'de de şöyle ifade edilmiştir[1237]:

> "*Kürt şairleri mirin hayatını, cesaretini yiğitlik, cömertlik gibi niteliklerini şiirlerine konu edilindiler… Şiirler dizmeye başladılar. Bu şiir ve hikayeler dilden dile dolaştı. Şarkıcılar meclislerde ve şölenlerde hükümdarların huzurunda bunları Kürtler'e özgü makamlarla ve nağmelerle söylemeye başladılar…*"

Baban mirliğinin en önemli sivil mimari örneklerinden olan Süleymaniye şehri kültürel bir merkez olarak kurulduktan sonra zamanla önemli bir ticaret ve üretim merkezi haline gelmişti. Şehirde hükümet binalarının yanında; çarşılar, dükkanlar, cami, medrese ve mescitler, yol, köprü ve su kanaları oluşturularak imar edilmişti. Bunların yanı sıra Babanzade hükümdarları tarafından ülkenin Kerkuk, Kel'ê Çûlan, Koy, Xurmal ve Hewlêr gibi yerlerinde arazi, bağ, bahçe, değirmen, kervansaray, su kanalı, dükkan, mescit, medrese gibi kurumlar inşa edilmiş ve bulundukları bölgelerde çeşitli vakıflarla güçlendirilerek devam etmesi sağlanmıştı. Ayrıca kimi zaman Baban ve Erdelan mirlikleri arasında rekabetin yanı sıra dostluğun nişanesi olarak karşılıklı olarak vakıflar inşa edilmişti. Örneğin, Erdelan miri Emanullah Xan, Baban mirliğine birkaç köy vakfetmiş ve bunu vakıfnamelerle

[1234] Baban, **Baban fi'l-Tarîh Meşahîru'l-Babaniyyin**, s. 45-47; Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 87-88.
[1235] Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 64.
[1236] Xeznedar, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, c. III, s. 19.
[1237] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 319-320.

mühürlemiş ve bir nüshasını da Baban mirlerinden II. Süleyman Paşa'ya göndermişti[1238].

Baban mirliğinin tarihinde önemli bir yeri olan Abdurrahman Paşa (1816) yirmi yıllık yönetimi döneminde kültürel anlamda devrim niteliğinde bir karar alarak Baban mirliğinin resmi ve edebiyat dilini Kürtçenin Sorani lehçesi olarak belirlemişti. Diğer hiçbir Kürt mirliğinde görmediğimiz devrim niteliğindeki bu kararın ardından o güne kadar Kürtçenin Gorani lehçesiyle yazılan klasik Kürt edebiyatının yönü Soraniceye doğru evrilmeye başladı. Nitekim bu kararın alınması ve uygulanmasında iktidarın önemi, edebiyat ve dil üzerindeki etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Aynı şekilde Abdurrahman Paşa'nın emirleriyle Eli Berdeşanî'nin Kürtçenin Kurmanci lehçesinde yazmış olduğu destanı, Sorani lehçesine uyarlanmıştı. Abdurrahman Paşa yönetimi döneminde Erdelan mirliğini bir süre hükümdarlığı altına almış ve bu sebeple Erdelan mirliğinde de bulunmuştu. Kültürel olarak ileri bir seviyede olan Erdelan mirliğinden etkilenmiş ve bu kültürel birikimi kendi mirliğine taşımak istemişti. Bu sebeple Erdelan miri I. Emanullah Xan'ın sarayına benzer bir saray mirliğin başkenti olan Süleymaniye'de inşa ettirmişti. Sarayında ulema ve üdebayı toplayarak onlar için bir bölüm yaptırmış ve buranın adını "Merkezê Rewşenbîrî" koymuştu. İlme ve edebiyata önem veren Abdurrahman Paşa Süleymaniye'de kurmuş olduğu medresede kendisi de öğrencilere dersler vermiş, devlet işlerinin yanında ilimle meşgul olmuştu[1239].

Baban mirliğinde hükümdarlar mirzadelerin iyi bir eğitim alması için en iyi alimleri lala/eğitmen olarak saraylarına alırlardı. Örneğin, Baban mirlerinden Xanê Paşa (ö. 1732) Erdelan mirliğini ele geçirdikleri zaman Erdelan sarayında bulunan devrin önemli matematik ve astronomi alimlerinden Allame Ahmed Merdûx'un oğlu Şêx Muhammed Wesîm'i oğlu mirzade Ali Xan'a matematik, riyaziyat ve astronomi dersleri vermesi için lala olarak atamıştır[1240]. Hakeza İbrahim Paşa ve Abdurrahman Paşa'nın kendi kurmuş oldukları medreselerde kendilerinin de bir müderris olarak ders vermeleri, iyi bir medrese eğitimi aldıklarını göstermekle beraber kendilerinin

[1238] Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s.61.
[1239] Baban, **Baban fî'l-Tarîh Meşahîru'l-Babaniyyin**, s. 47-51; Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 48.
[1240] Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 45.

de ilim erbabı oldukları ve dolayısıyla ilme önem verdiklerinin resmidir. Buradan hareketle Baban mirliğinde mirzadeler çocukluk döneminden itibaren iyi bir eğitimden geçtiği, dini ve edebi alanın yanı sıra matematik ve astronomi gibi alanlarda da yetkin bir seviyeye geldiklerini göstermektedir. Nitekim Baban hükümdarlarının mirzadelik dönemlerinde aldıkları iyi eğitimin sonucu olarak bilgin, fazilet sahibi ve entelektüel kişiliğe sahip olmaları yönetim anlayışlarına da yansımıştı. Baban hükümdarları ülkelerinde ilmi, edebi ve kültürel yatırımların yanında ticaret alanında da önemli işler yapmışlardı. Örneğin, Süleymaniye'de XIX. yüzyılın hemen başlarında Abdurrahman Paşa tarafından kurdurulan sabun fabrikası yılda beş yüz ton sabun üretmeye başlamış ve üretilen mallar Sakız, Kerkuk, Musul, Sine gibi yerlere satılarak mirliğe büyük miktarda para girişi olmuştur. Süleymaniye'nin ticari olarak daha da gelişmesi için bu şehrin çevresinde beş büyük kervansaray kurulmuş ve bölgede mirlerin himayesi altında güvenlik artırılarak talan ve hırsızlık kaldırılmıştı. Böylelikle kervanların Süleymaniye'den güvenli bir şekilde geçmeleri sağlanarak ticaret güzergahı Süleymaniye'ye kaydırılmıştır. Aynı şekilde gelen kervanlardan gerekli olan diğer mallar tedarik edilmiş ve böylece şehrin canlı bir ticaret hayatına sahip olması sağlanmıştır. Ayrıca Baban mirliğinde üretilen bıçak, makas, bağ makası, orak, Kürt hançeri, kılıç, tüfek ve tabanca yapımı ülkeye büyük katkı sağlayan gelir kapılarından başlıcalarıydı. Bunlarla birlikte Süleymaniye ve Şehrezor bölgelerinde büyük ovalar ziraat ve tarım alanları haline getirilerek üretim desteklenmiştir[1241].

Baban mirliği tarikat ve tasavvuf alanında Adeviyye, Kübreviyye, Halvetiyye, Sühreverdiyye gibi birçok tarikatın merkeziydi. Bölgenin her tarafında çeşitli tarikatlara mensup hankah ve dergahları mevcuttu. XVIII. yüzyıldan itibaren Kadiriliğin bölgeye gelmesiyle diğer tairkatlar zayıfladı ve ortadan kalktı. Şêx Ma'rûfê Nodehî (1766-1838) ve oğlu Şêx Kak Ehmed (1792-1887) bölgenin Kadirî tarikatında en önemli isimlerindendi[1242]. Aynı şekilde Nakşibendi tarikatı da

[1241] Xeznedar, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, c. III, s. 15-16; Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 65.

[1242] Baban mirliği ve çevresinde Kadiri tarikatının gelişi ve yayılışı için bkz. Abdulcebbar Kavak, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kadiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rölü", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s. 28 [2011/2], s. 137-157; Abdulcebbar Kavak, "XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak'ta Tasavvufî Faaliyet Yürüten Kâdirî Şeyhleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XIX, 2 (15 Aralık 2015), s. 29-47.

Mevlana Xalidê Şehrezorî (1779-1827), halifelerinden Şêx Osmanê Tewîle (Siraceddin) (1775-1867), Şêx Mihemedê Tewîle (Bahaeddin) (1819-1880) ve Şêx Omerê Tewîle (Ziyaeddin) (1839-1900) bölgedeki önemli Nakşibendi alim ve mutasavvıflarıydı. Baban mirliğinde halkın çoğu Kadiri tarikatına mensup iken sonradan Mevlana Xalid'ın etkisiyle bölgede yavaştan Nakşibendilik yayılmaya başlamıştı[1243]. Özellikle, Osmanlı ve İran sahasından birçok önemli alim, devlet adamı ve idareci kişilerin Mevlana Xalid'a intisap edip Nakşibendi tarikatına dahil olmasının yanında Baban mirleri de benzer şekilde Kadirilikten Nakşibendiliğe doğru bir geçiş içerisine girmişlerdir. Mevlana Xalid hem Baban hem de Erdelan hükümdarları tarafından saygı görmüş ve saraylarında ağırlanmıştır. Baban mirliğinde Kadiri ve Nakşibendi tarikatının nevşünema bulup yayılmasına ve buranın hükümdarları tarafından desteklenmişlerdi[1244]. Örneğin, Baban miri İbrahim Paşa, Mevlana Xalid'ın ders vermesi için bir medrese inşa ettirmiş fakat Mevlana Xalid kendisinin ders verme konusunda yetersiz olduğunu belirterek kendisinden özrünü talep etmiştir[1245]. Dönemin Baban ve Erdelan mirlerinin bu olumlu ilişkilerine rağmen rağmen söz konusu mirler, mezkûr şeyhlere sadece intisap etmişlerdir. Yönetimde etkili olmalarının önüne geçmek için şeyhlerle organik bir bağ kurmamışlardır[1246].

Genel olarak Baban mirliğine baktığımız zaman bölgenin hem coğrafik olarak İstanbul merkezden uzak olması hem de Osmanlı'nın özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren gerilemesi ve söz konusu bu bölgelerde otoritesini sağlayamamasına paralel olarak Baban mirliği de ters orantılı bir şekilde bölgede iktidarını giderek

---

[1243] Tavakkoli, **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, s. 152-168, 215-236.

[1244] Atmaca, "**Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)**", s. 61-74; Ayrıca Mewlana Xalid'ın kurcusu olduğu Nakşibendiliğin Xalidiyye kolu hakkında bkz.Hamid Algar, **Nakşibendîlik**, Komisyon (Çev.), İnsan, İstanbul 2019, s. 119-124.

[1245] Bu dönemde Baban mirliği topraklarında kalan dönemin önemli ajanlarından Rich, Baban mirliğinin merkezi olan Süleymaniye birçok şeye şahitlik etmiştir. Bunlardan biri de Mevlana Xalidê Şehrezorî'nin durumuna o dönemde bizzat şahitlik etmesidir. Bu konuda seyahatnamesinde verdiği bilgiler dikkate şayandır: "…*Süleymaniye'de çok ünlü Müslüman bir muhterem zat yaşıyor. Adı Şeyh Halid, fakat Kürtler ona kutsal sevgili anlamına gelen Hazreti Mevlana'dan başka bir isimle hitap etmeyi hürmetsizlik addediyor. Ayrıca onun sözleri hadis (ilham alınan) olarak kabul ediliyor. Kendisi Caf aşiretinden ve Delhi'de, yüce sufî Sultan Abdullah'ın öncülüğünde kabul ettiği Nakşibendi tarikatının bir dervişi. Türkiye ve Arabistan'ın çeşitli yerlerinde on iki bin müridi var. Bütün Kürtler ona evliya diyor ve pekçoğu onu neredeyse peygamberleriyle aynı tutuyor…birçok Kürdün müridi olduğu [Şeyh] Osman Bey ise onun ünlü Müslüman aziz Şeyh Abdulkadir [Geylanî] ile en azından eşit seviyede olduğunu söyledi...*" Bkz. Claudius James Rich, **Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü**, Arif Karabağ (Çev.), Avesta, İstanbul 2018, s. 120.

[1246] Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s. 44.

güçlendirmiş ve otoritesini kurmuştur. Ayrıca Baban mirliğinin dönemin İran devleti içerisinde kalan en önemli ve güçlü Kürt mirliklerinden olan Erdelan mirliğine sınır komşusu olmasının neticesinde aralarında siyasi mücadelenin yanında kültürel rekabetin de yaşanmasına sebep olmuştur. Nitekim Erdelan mirliğinde edebiyatın dili Kürtçenin Gorani lehçesi iken, Baban mirlerinin ülkelerinde Kürtçenin Sorani lehçesinin resmi dilin yanı sıra edebiyat dili olarak ilan edilmesinden sonra Baban mirliğinden çıkmış olan bu lehçenin saçayağı olan Nali, Salim ve Kurdi gibi şairler mirliğin son döneminde yetişmiş, edebi bir dilin oluşmasını sağlamış ve Baban hükümdarlarına methiyeler kaleme almışlardır. Nitekim Baban mirlerinin saraylarında Kürtçe (Sorani)ye rağbet etmelerinin neticesinde Kürtçe hem saray hem de edebiyat dili haline gelmiştir. Aynı şekilde iki rakip Kürt mirliği arasındaki bu kültürel etkileşim Erdelan mirliğine de yansımış ve Erdelan mirliğinin saray ve dolayısıyla edebiyat dili de Kürtçenin Gorani lehçesinden Sorani lehçesine doğru kaymıştır. Böylelikle Erdelan mirliğinin saray ve edebiyat dili de Sorani lehçesi olmuştur.

Mirliklerin ortadan kalkmasına rağmen bölgede oluşan edebi akım aynı şekilde devam etmiş ve Şêx Riza Talebanî, Hecî Qadirê Koyî gibi önemli şairler Baban mirliği hakkında hüzünlerini belirten şiirler telif etmişlerdir. Buna bir örnek olarak, aşağıda edebi patronaj bağlamında sırasıyla Baban mirliği döneminde yaşamış olan Nalî, Salim ve Kurdî'nin şiirlerini edebi patronaj dahilinde ele aldık. Bunlara ek olarak, Baban mirlerinin muktedir oldukları günleri XVIII. yüzyılın ilk yarısını ve iktidardan düştükten sonraki ikinci yarısını gören iki şairi Şêx Riza Talebanî'yi de mercek altına almayı yerinde gördük. Zikredilen şairin mirliklerin Süleymaniye'de iktidarlık sürdükleri döneme şahitlik etmesinin yanında sonrasında iktidarsız kalan Kürtler'in durumuna binaen özelde Baban mirlerinin, genelde ise bütün Kürt mirliklerini iktidarının değerini bilhassa şiirlerine yansıtması açısından patronajın daha iyi kavranması bağlamında önemlidir. Bu nedenle söz konusu şairin şiirleri bir nevi Kürt mirliklerinin lağv edilmesinin ardından iktidarın yokluğunu, dolayısıyla patronajın mahrumiyetini dile getirmesi açısından önem arz etmektedir.

3.3.9.1. Mela Xidirî Şaweysî (Nalî)

Baban mirliğinin en önemli şairlerinden olan Nalî 1798 yılında Şehrezor'a bağlı Xakxole köyünde dünyaya gelmiş. Caf konfederasyonuna bağlı Mikailî aşiretinden olan, fakir bir ailede dünyaya gelen Nalî, dini tedrisatını almak için Qeredax'a gitmiş, sonrasında Xaneqîn ve Süleymaniye'de de eğitimini çeşitli medreselerde sürdürmüştür. Mela Ebdullahê Reş'den icazetini aldıktan sonra Mizgefta Seyîd Hesen camisinde imamlık yapmaya başlayan Nalî, Osmanlı'nın yerel güçlere karşı izlediği siyaset ve Baban mirliğinin yıkılışına binaen 1850-1851 yıllarında Süleymaniye şehrini terk ederek Hac'a gitmiştir. Hac dönüşünde bir müddet Şam'da kalan Nalî sonrasında İstanbul'a giderek öldüğü tarih olan 1856 (?) yılına kadar burada kalmıştır[1247].

Şiirlerinde "Nalî" mahlasını kullanan Mela Xidir, daha çok gazel tarzında şiirler yazmış, bununla birlikte kaside, müstezad ve ferd şeklinde şiir örnekleri de kaleme almıştır. Baban mirliğinde Abdurrahman Paşa'nın çabalarıyla edebiyat dilinin Kürtçeye dönüşme hareketinin ardından bu minvalde ilk ve en önemli şairlerden olması dolayısıyla kendi döneminde Babanzade hükümdarları tarafından itibar görmüş ve önemsenmiştir. Nitekim 1254/1838-1839 senesinde kaleme aldığı bir şiirinde dönemin Baban miri Süleyman Paşa'nın vefatı ve yerine Ehmed Paşa'nın mir olması dolayısıyla yazmış, Ehmed Paşa'ya ithaf etmiş olduğu kaside şu şekildedir[1248]:

Ta felek dewrey neda sed kewkebî awa nebû

Kewkebey mîhrî mubarek tel'etî peyda nebû

Ta negirya asman û, tem wilatî da negrit

Gul çemenara nebû hem lêwî xunçey wa nebû

Ta çemen pîra le ser eslî dirextî la neda

[1247] Xeznedar, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, c. III, s. 44-46; Seccadî, **Mêjûy Edebî Kurdî**, s. 243-257; Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 251-252; Hemin Omar Ahmad, "Nalî di Belgenameyên 'Usmanî da", **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü**, yıl 3, sayı 5, c. 3, Haziran 2017, s. 45-74.

[1248] Mela Xidirî Ehmedî Şaweysî Mikayelî, **Dîwanî Nalî**, Mela 'Ebdulkerîmê Muderrîs ve Fatih 'Abdulkerîm (Haz.), Întîşaratî Kurdistan, Sine 1387, s. 381-385.

Fer'î taze xurrem û berz û bulend bala nebû

Ta Suleymanan nebûne sedrî textî axîret

Ehmedî Muxtarî ême şahî text-ara nebû

Şeklinde başlayan kasidesinde buraya kadar kendisini sarayında ağırlamış ve hamilik etmiş Süleyman Paşa'ya vefadar bir şairi olarak sevgisini göstermek istemiştir. Hamisinin ölümüyle gökyüzünün ağladığını, yıldızların gökyüzünde tutunamayıp aşağı döküldüğünü edebi bir dille anlatan şair, bu durumun Ehmed Paşa'nın tahta oturmasıyla tekrardan her yerin güllük ve gülistanlık olduğu, her yerde goncaların açtığını ve ülkeye tekrardan baharın geldiğini devamında dile getirmiştir.

Qîsse bê perde w kînayet xoşe, şahî min kewa

'Adîlê bû qet 'edîlî ew le dunya da nebû

Bo nîşingey murxî rohî ew ke 'alî fîtret e

Cêgeyî xoştir le rewzey cennetu'l-me'wa nebû

Wek qiyasêkî ke musbet bê netîcey bête cê

Hemdulîlla şeh ke 'alî ca bû xalî ca nebû

Şahî cem ca Naliya "Tarîxu Cem" te'rîxîye

Da nelên le'm 'esre da Eskenderî Cem ca nebû

Nalî kasidesinin devamında tarihi ve efsanevi bir hükümdar olan İskender'e benzeterek yücelten hamisi Süleyman Paşa'nın adil ve yüksek bir makamda bulunduğunu, öbür dünyada gideceği yerin Cennet olduğunu ifade etmiştir.

Yukarıda değindiğimiz gibi Ehmed Paşa, Baban mirliğinin tahtına oturduktan sonra yaptığı ilk iş, Baban mirliğinde düzenli bir ordu kurmak ve mirliğin yönetim işlerini düzene koymak olmuştu. Dört bin kişilik düzenli ordusunun yanında mirliğin bünyesinde bulunan bütün aşiretlerden askerler derleyerek savaş çıktığı durumda

yirmi bine kadar atlı askeri de hazır bulundurmuştur. Bunlara binaen Nali, yeni hamisinin gücünü gösteren ordusunu yüceltmiş ve askerlerini şöyle övmüştür[1249]:

Em taqme mumtaze kewa xaseyî şah in
Aşûbî dilî memleket û qelbî supah in

Sef sef ke dewestin be nezer xettî şu'a'in
Helqe ke debestin wekû xermaneyî mah in

Nergis nîgeh û saq semen, kurte benefşen
Mû sunbul û rûmet gul û hem lale kulah in

Gulzarî der û deşt in û xîlmanî beheşt in
Ahû sef wateş be kef û tîz nîgah in

Sehra be tecellî dekene wadîy Eymen
Qamet şecer û mezherî eltafî îlah in

Geh tawus û geh kebk in û geh boqelemûn in
Geh ateş û geh şu'le gehê dûdî siyah in

Lalen be beden etlesî exzer ke leber ken
Newreste gul in beste legel deste giyah in

Tenhayî semen bergî benewşe ke le ber ken
Wek nûrî dilî mu'mîn û zulmatî gunah in

[1249] Mela Xidir, **Dîwanî Nalî**, s. 354-350.

Bo seyrî xeramîdenî em ser û qeda ne

Sofî le telebdan û hemû salîkî rah in

Bo zulf û rûx ebrûy çun zulfî siyatan

'Alem wekû Nalî hemû ba nale û ah in

Nalî! Be Xuda heyf e derencênî dilî xot

Em taqme mexsus e hemû sahîbî cah in

Nalî, Şam'da bulunduğu dönemde memleketi ve Baban mirliğine olan özlemini bir kasideyle Süleymaniye'de bulunan ve mirliğin bir diğer önemli şair olan Salim'e yollamıştır. Salim ise yazmış olduğu "*Canim fîday sirweket…*" ile başlayan kasidesiyle Süleymaniye ve Baban mirliğinin içinde bulunduğu kötü ve perişan durumu cevaben kendisine yazmıştır. Bunun üzerine Nalî Baban mirliğinin içerisinde bulunduğu durumdan ve ortadan kaldırılmaya çaşıldığı durumdan dolayı duyduğu üzüntüyü Baban mirliğinin yolunun tozu ve toprağına kurban olduğunu belirterek dile getirmiştir[1250]:

Qurbanî tozî rêgetim ey badî xoşmurûr

Wey peykî şareza be hemî şarî Şarezûr

Ey lutfeket xefî û hewaxwah û hemdeme

Wey sirweket beşaretî sergoşeyî huzûr

Ey hemmîzacî eşkî terr û germî 'aşiqan

Tofanî dîde û şererî qelbî wek tenûr

Gahê debî be rewh û dekey baweşênî rûh

Gahê debê be dem, dedemênî demî xurûr

[1250] Mela Xidir, **Dîwanî Nalî**, s. 184-207.

Mehwî qebûlî xatîrî ‘atîr-i şemîmte

Gerdî şemall û gêjî cenûb û kizey debûr

Sûta rewaqî xaneyî sebrim dill û derûn

Neymawe xeyrî goşeyî zîkrêkî ya sebûr

Hem hem’enanî ahim û hem hemrîkabî eşk

Rehmê em ah û eşke bike heste bêqusûr

Nalî bu kasidesinde özlemini rüzgâra açarak dile getirmiş ve onun Kürdistan topraklarına gittiğinde oraları iyice gözlemlemesinin, memleketinden haber getirmesini rica etmiş ve Baban mirliğinden birçok köy ve kasabanın adını zikredek hasretini ve merakını dile getirmiştir:

Wek ahekem dewan be heta xakî Koyî yar

Wek eşkekem rewan be heta awî Pirdesûr

Bew awe xot bişo le kedûratî ser zemîn

Şad bin be weslî yekdî ke toy tahîr, ew tehûr

Em ca meweste ta degeye ‘eynî Serçinar

Awêke pirr le nar û çinar û gull û çinûr

...

Demgut dû çawî xom e eger Bekrecoyî eşk

Nebuwaye tîj, bêsemer û germ û swêr û sûr

...

Daxîl mebe be ‘enberî saray-i Xak û Xoll

Ta ku nekey be xakî Silêmanî ya ‘ubûr

...

Şarêke pirr kerem, ‘edl, le cêgeyêkî xoş û nerm

Bo def’î çawezar e dellên şarî Şarezûr

Bu ifadelerden sonra kasidesinde birtakım sorulara başlayan Nalî, hatıralarını gözünde canlandırmış ve Osmanlılar’ın Baban mirliğini nasıl talan ettiklerini ve taş üstünde taş bırakmadıklarını hüzünlü bir şekilde dile getirmiştir:

Seyrê bike le dar û le berdî mehelleka

Dewrê bide be pirsiş û teftîşî xwar û jûr

Daxo derûnî şeq nebuwe pirdî Ser Şeqam

Pîr û wefta deten hebuwe darî Pîrmesûr

Êsteş be berg û bar e ‘elemdare Şêxebas

Ya bênewa û berge gerrawe be şexsî ‘ûr

Aya be cem’i û daîre ye dewrî Kanîba

Yaxo buwe be tefreqeyî şorişî nuşûr

Seywan nezîrî gunbedî Keywan e sewz û saf

Yaxo buwe be daîrey encumenî qubûr

Êsteş pirre le ahûyî ber-i Kanîaskan

Yaxo buwe be mel’ebey-i gurg û lûre lûr

Êsteş siruşkî ‘îşqî heye Şîwî Awidar

Yaxo buwe be sofiyî uşkî le heq be dûr

Qelbî munewwere le hebîbanî nazenîn

Ya wek seqer pirre le reqîbanî lendehûr

Daxo derûnî safe gurrey mawe Tacerro

Yaxo esîrî xak e be lêllî deka 'ubûr

Baban mirliğine ve Süleymaniye şehrine olan hasretini ve ayrılığını dile getiren bu hüzünlü kasidesinin sonunda şairin kendisi de biliyordu ki artık hamisiz (hükümdar/mir) kalan Baban ülkesinin perişan bir haldeydi ve artık eski haline dönemeyecekti.

Zarim weko xîlal û nehîfim weko xeyall

Aya dekewme zar û be dill da dekem xutûr

Lem şerhî derdî xurbete lem sozî hîcrete

Dill wexte bêbe aw û be çawma bika 'ubûr

Aya meqamî ruxset e lem beyne bêmewe

Ya meslehet teweqquf e ta yewmî nefxî sûr

Hallî bike be xufiyeke ey yarî seng dill

Nalî le şewqî to ye denêrî selamî dûr

Bütün bu şiirlerden hareketle diyebiliriz ki Baban mirliğinin en güçlü olduğu XIX. yüzyılın son döneminde yaşayan ve mirliğin bütün ihtişamına, saraya ve oradaki hükümdarlara yakinen şahit olan bir şair olarak edebi patronaj çerçevesinde en başta şiirlerini hükümdarlarının istediği Kürtçe dilinde kaleme alması, onlar için methiye ve mersiyeler ithaf etmesi, Nalî'nin önemli bir patronaj şairi olduğunu göstermektedir. Baban mirlerinin önemli saray şairi olan Nalî, bir haminin himayesinde bulunmanın da verdiği gururla, kendisiyle övünç duyulmasını ve bir özgüvene sahip olma arzusunu bir kasidesinde açık bir şekilde şöyle ifade etmiştir:

Xatirêkî şox û xoş û bêxem û cem'im hebû

Êste bo zulfî kesê meşqî perêşanî deka

Bilbilî teb'im ewa dîsan senaxwanî deka

Nukte sencî, bezge goyî, gewher efşanî deka

Her kesê îzharî danayî bikat û meqsedî

Xudpesendî bêyeqîn îzharî nadanî deka

Zabîtey teb'im siware îddî'ay şahî heye

Muhteşem dîwane daway textî Xaqanî deka

şeklinde başlayıp devam eden beyitlerden hareketle Nalî'nin şiirleri ve şairliğiyle gurur duymasının arkasında yatan temel sebebin hami sahibi bir şair olduğu denilebilir. Çünkü iyi şairlerin saraya kabul edildiği ve hükümdarla oturup kalktığı patrimonyal devlet düzenlerinde söz konusu bu durum, daha önceden de bahsettiğimiz gibi, şaire bir patronun gölgesine sığınacağı, himaye sağladığı gibi ona bundan gurur duyma özgüveni de vermekteydi. Nitekim "marifet iltifata tabidir" düsturunca marifet sahibi şair, saraya kabul edilmek ve hükümdarla oturup kalkmakla bu yeteneğini ispat etmiş oluyordu. Böylece şairin ispat ettiği meziyyetini öne sürüp bununla fahrini dile getirmesi, kendisini büyük şairlerle (burada meşhur İranlı şair Hakanî-i Şirvanî'yle) kıyaslaması ve şiirin diğer beyitlerinde daha pek çok özelliğinden dem vurması özetle, şairin patronaj çerçevesinde hami sahibi bir saray şairi olmasından ötürüdür. Son olarak, Babanzade hükümdarlarının son derece kerem ve ihsanlarına nail olan Nalî'nin mirliğin lağv edilmesine dayanamayarak terk-i diyar eylemesi onun sıradan bir meddah şair olmasından çok musahip derecesinde mir/patronuna önemli bir saray şairi olduğunu göstermektedir.

3.3.9.2. Evdirehman Beg (Salim)

Baban mirliğinin bir diğer önemli şairi olan Evdirehman Beg, 1805 yılında Süleymaniye'de dünyaya gelmiştir. Ailesi İran Kürtler'in olan bu şairin dedesi

Süleymaniye şehri kurulduğunda buraya gelip yerleşen ilk ailelerden olmuştur. Baban mirliği döneminde *Sahibqêran* olarak tanınan ve Süleymaniye şehrinin büyük ailelerinden olan bu köklü ve kültürlü aileden Mistefa Beg (Kurdî) ve Ehmed Hemdî Beg adında iki önemli şair daha çıkmıştır. Medrese eğitimine başlayan Evdirehman Beg eğitimini tamamlamadan bırakmıştır. XIX. yüzyılda ilk yarısında yaşayan şair Baban mirliğinin hem en güçlü hem de keşmekeş içerisinde bulunduğu dönemlere denk geldiği için özellikle Süleymaniye şehrini ve toplumun yapısını canlı bir şekilde şiirlerine aktarmıştır. 1869'da Süleymaniye'de ölen şair, yaşadığı dönemde sürekli İran'a ve çeşitli Arap şehirlerine seyahatler yapan ve oralarda bir süre kalan Salim, özellikle Tahran'dayken Baban mirliğine ve memleketi Süleymaniye'ye olan özlemini dile getiren birçok şiir kaleme almış, huzuru ve güveni bulduğu Süleymaniye şehrine hep dönmek istediği belirtmiştir[1251]:

Xozge demzanî le Tarana necatim key debê

Koyê yarim Meşhed e ya menzilim her Rey debê

ve yine Xeznedar'ın belirtmiş olduğu üzere, aynı mevzuyu başka bir şiirlerinde ise şöyle dile getirmiştir:

Legel dil şert e Salim ger necatim bê le Taran

Beheşt er bête Deştî Rey b' Êrana guzer nakem

Baban mirliğinde Nalî'den sonra gelen önemli şairlerin başında gelen Salim, şiirlerinde Baban mirliğine ve başkenti olan Süleymaniye halkına olan sevgisi ve bağlılığından dolayı kaleme aldığı şiirleri çok sevilmiş ve yayılmıştır. Ayrıca şiirlerinde Nalî'yi övdüğü gibi kendisini üstad olarak kabul etmiş ve şiirlerine tahmisler yazmıştır[1252]. Yine aynı şekilde Salim'ın, Mewlana Xalid ve diğer önemli Baban şairlerine tahmis yazması dönemin Baban mirliğinde oluşmuş olan kültürel ve edebi havayı yansıtması açısından önemlidir. Şiirlerinde genel olarak methiye, toplumsal eleştiri, hicviye, kahramanlık, Kürtlük vurgusu, vatanseverlik gibi konuları kaleme almasına rağmen bütün şiirleri günümüze ulaşmamıştır. Mevcut divanında

[1251] Xeznedar, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, c. III, s. 117-118; Seccadî, **Mêjûy Edebî Kurdî**, s. 258-274; Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 345.

[1252] Nalî'nin Salim üzerindeki etkisi üzerine bir değerlendirme yapan Xeznedar'ın incelemesi ve şiirler üzerinden değerlendirmesi için bkz. Xeznedar, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, c. III, s. 123-124.

Baban mirliği ve hükümdarları üzerine şiirleri olan Salim'in bu bağlamda yazdığı en önemli şiiri "*Elveda*" redifli eseridir. Osmanlı hükûmeti tarafından Baban (Bebe) mirliğinin son hükümdarını Ehmed Paşa'nın tahtan indirilmesine şahit olan Salim, bu durum üzerine hamisine karşı hüzün ve kederini ele alan alan bir kaside yazmıştır[1253]:

Nema rengim Bebê dîdarî Ehmed

Çi dilteng im Bebê ruxsarî Ehmed

Serî pir şor im sewdayî hicran

Dû çawim ta seher bêdarî Ehmed

Debarê eşkî xwên gul gul le çawim

Weko le'lî lebî gulnarî Ehmed

Bînayîm tar û eşkim sûr û reng zerd

Derûn pir nar û leb pirr barî Ehmed

Le dewr qutbî xeyalim wek cedîwar

Le mexrîb ta beyan dewwarî Ehmed

Zemane merkez û ew qutbekey naw

Dilim dewrî nuqte pirgarî Ehmed

Dirextî kunfekan ewwel ke nêj da

Cîhan hat şaxî pir gubarî Ehmed

[1253] 'Ebdurrehman Begî Sahêbqiran, **Dîwanî Salim**, Mela 'Ebdulkerîmî Muderrîs vd. (Haz.), Binkey Jîn, Silêmaniye 2015, s. 265-266.

Le jêr barî xefet Salim sebûr be

Denêrê Ehmedit Muxtarî Ehmed

Salim, kasidesinin sonunda özellikle son Baban miri Ehmed Paşa ile Hz. Peygamber (sav.)'in isim benzerliklerini de kullanarak iham sanatıyla hamisi olan Ehmed Paşa'ya büyük bir makam nispet etmiştir. Bu da genel olarak patronaj çerçevesinde patron ve kul, bir diğer deyişle hükümdar/mir ve şair arasında görülen ve şairin hamisini yücelten en bariz örneklerindendir.

Salim, bir başka kasidesinde himayesinde yaşadığı Baban mirliğinin içinde bulunduğu durumdan duyduğu elemi[1254],

Bi min î sergeşte elheq pirr fena bû asman

Derheqim em care yekser bêwefa bû asman

...

Têkî da xurfey muradim bûme lerzey înqîlab

Bo binaxey mulkî 'îşqim bedbîna bû asman

Wek humawerdanî meydan çaw, rûy hewra le min

Bo kemînim ferduşî rû berqefa bû asman

Mulkî Baban pirr l' xewxa xakî Kurdistan le xem

Mayeyî fîtne, fesad û macera bû asman

şeklinde dile getirmiştir. Muhtemelen aynı dönemlerde şairin kaleme aldığı bir diğer eseri ise adeta ölüm döşeğinde olan bir sevgiliye benzettiği Baban mirliği için bir vedalaşma niteliğinde olan şu kasidesidir[1255]:

Elweda' ey mulkî Baban elweda'

Elweda' ey ehlî îman elweda'

[1254] 'Ebdurrehman Beg, **Dîwanî Salim**, s. 519-521.
[1255] 'Ebdurrehman Beg, **Dîwanî Salim**, s. 398-400.

Wek esîrî turkiman demben be zor

Elweda' ey şahî xûban elweda'

Muste'îd im bo bîladî rafizî

Elweda' ey canî canan elweda'

Deştî hîcret tal e wek deryayî qîr

Elweda' ey mîhrî rexşan elweda'

Rûberûy meşrîq deçim bo mulkî Rey

Elweda' ey qîbleyî can elweda'

Eşkî dîdem rengî gulnarî heye

Elweda' narî pustan elweda'

Sîhhetî da weslî to hîcrî merez

Elweda' ey derd û derman elweda'

Dil beraber zulfî to wazîh delê

Elweda' ey sunbulistan elweda'

Zexmî dil bo abî peykan tuş nema

Elweda' ey tîrî mujgan elweda'

Gerçî bo ehwalî Salim bêxem î

Elweda' ey namusliman elweda'

Baban mirliğinin tarih sahnesinden silinmesinin ardından Babanzade mirlerinden Abdurrahman Paşa'nın oğlu Aziz Bey'in önderliğinde Osmanlı yönetimine karşı gerçekleştirilen direnişlerini ele alan ve aynı zamana yakın bir ilişki içerisinde olduğu Aziz Bey'i kaplana benzeterek, kahraman bir komutan şeklinde ele almış, yiğitliğini dile getirmiş, onu ve Babanzadeleri meth etmiştir[1256]:

Deka dunyayî pir şoriş be dayim fîtneha peyda

Be neyreng û fisûnî ew le her sûyê wexa peyda

'Eceb maxûlîyayî bû dilî dunya musellet bû

Le sewday muqtezarî teb'î be muxtes macera peyda

Temaşay cewrî dunya ken çi qehrêkî le Xusro girt

Ne bo tacî nîşanî ma nebo textî niya peyda

Be mîslî xûyî me'şûq e dilî dunya le gel xelqî

Be dujmin nî'met û lutfî cefay bo aşna peyda

...

Xubarî simî espî ew meger eczayî îksîr e

Le çehrey dujminî bêxud sef ender sef tela peyda

Le pîşan pîş ew rengî 'edû wek cîwe bo zîwe

Deka eczayî tîxî ew le qelba kîmya peyda

...

Eger awî beqay noşî bê dujmin faîde nada

Le mewcî cewherî tîxî hurûfî la beqa peyda

...

Le derya me'rekey tîxî nehengî ger nemayan bê

[1256] 'Ebdurrehman Beg, **Dîwanî Salim**, s. 63-83.

Le naw ordûyî turkana debê şîn û seda peyda

‘Esay Mûsa ye sernêzey le rexmî miştî Fîr’ewnî
Be berqî ateş efşan û be şikllî ejdeha peyda

Welê talih nebê poşîde ye cewher le rûy dunya
Be merdanî dilawer hasilî koşiş cefa peyda

‘Ezîz e wa le nawçaha Xudawenda necatî dey
Le çehrey ew bika Ye’qûb dilî şêwî sefa peyda

Xudaye mulkî Baban bêrewac û qelbe sa lutfê
Be eksîrî ucûdî ew bika wek misbeha peyda

Bu minvalde daha pek çok kaside kaleme alan Salim, Süleymaniye’de bulunduğu dönemde yazdığı methiye içerikli eserlerin yanı sıra İran’da bulunduğu dönemlerdeyse Baban mirliğine ve Süleymaniye şehrine olan hasretini ve sevgisini dile getirmiştir. Aynı şekilde Baban mirliğinin Osmanlı devleti tarafından ortadan kaldırılması üzerine duyduğu hüznü ve kederi birçok şiirine yansıtan Salim, kendisine şiirde üstad olarak seçtiği Nalî’nin memleketin içinde bulunduğu ahvali soran şiir şeklindeki namesine aynı edebi güzellikte bir kasideyle cevap vermiştir. Bütün bunlardan hareketle kendisini öğrencisi olarak kabul ettiği Nalî gibi patronaj şairi olan Salim hamilerine, himayesi altında bulunduğu Baban mirliğine ve hükümdarlarına her zaman bağlılık içerisinde kalmış, geh bir saray şairi gibi baharın ve aşkın güzelliğini ele alan gazeller kaleme almış gah ülkenin içerisinde bulunduğu vahim durumu dramatik bir dille anlatmış ve yeri geldiğinde hamileri için hamasi ve epopik bir dil kullanmıştır.

3.3.9.3. Mistefa Beg (Kurdî)

Baban mirliğinde Nalî ve Salim ile birlikte ilk dönem Kürt edebiyatın saç ayaklarından biri olan Mistefa Beg, 1812'de Süleymaniye şehrinde dünyaya gelmiştir. Kendisi ve yaşamı hakkında çok fazla şey bilmediğimiz bu şair Salim ile akraba olup İran'dan yeni kurulan Süleymaniye'ye gelip yerleşen Sahêbqiran ailesindendir. Süleymaniye'de küçük bir cami hücresinde eğitimini alan şair daha çok tasavvuf ve sofizm ile ilgilenmiş, bu nedenle şiirlerinde çokça tasavvufi remzlere ve sembolik unsurlara yer vermiştir. Şiirlerinde *Kurdî*'nin yanında kimi zaman *Hicrî* mahlasını kullanan şair 1850 yılında Baban mirliğinin son zamanlarına da şahitlik ederek 1850 yılında Süleymaniye'de ölmüştür[1257].

Şairin hayatı hakkında bilgi sahibi olmamıza rağmen, şairin günümüze ulaşan şiirlerinden Baban mirliğinin hükümdarlarıyla ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Baban mirliğinin en güçlü dönemlerine denk gelen ve ülkenin yeni kurulmuş kültür şehri olma düşüncesiyle temeli atılan bu şehirde, dünyaya gelen ve büyeyen Kurdî'nin, dönemin en iyi şairlerinden biri olarak sarayla ilişkisi olmadığını düşünmek gerçeklikten uzaktır. Ayrıca Kurdî'nin Nalî'nin şiirlerini okumuş olması ve onun bazı şiirlerine de nazire yapması iki şairin arasında oluşan edebi ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Bu sebeple Kurdî için de diyebiliriz ki Baban mirlerinin sarayıyla bir şekilde patronaj çerçevesinde bir bağlantısı olmuştur. Nitekim aşağıda vermiş olduğumuz şiirinde Kurdî, Baban mirlerinden Mehmûd Paşa'nın mirliğinin elinden çıkmasından sonra bir felakete maruz kalırcasına ele aldığı kasidesi şu şekildedir[1258]:

Xeberêkim bidenê ehlî xeber heşre meger

Roj kewa emro le mexrîb serî hênawete der

Nûrî Mehdî le teref Mekkewe zahîr bûya

[1257] Xeznedar, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, c. III, s. 167-168; Seccadî, **Mêjûy Edebî Kurdî**, s. 321-333; Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 260.
[1258] Mistefa Begî Kurdîyî Sahêbqiran, **Dîwanî Kurdî**, c. I, Mihemmed Mistefa Hemebor (Haz.), Aras, Hewlêr 2010, s. 136.

Xelebey Rome le bo kuştinî men kane kefer

Eşkî xwênîne le çawma begrê westawe

Ya, xubarî eleme ba'îsî 'umyanî beser

Sebtî tarîxî le nîw behrî hurufa eleme

Serbeser seyrî biken seyre heta ser yekeder

Xew e yan weswese ye ya ke be re'yu'l-'eyn e

Em 'elamat e kewa dêne ebemeddî nezer

Rohî şîrîne ke derdê le tenî mehcûr im

Ya mehî min nîyetî rîhlet e bo 'ezemî sefer

Bes e ta key be sefay Zeyd û 'Emir debne şimir

Xwênî kurd carîye her carê, be corêke heder

Bo sefer kirdeyî min layqe xo, bedrî melek

Bête ser destî w bo reddî 'edu bê be super

Ba wicûd ta ku reqîb yawerî em dilbere bê

Hîç tefawit niye bo min le sefer ya le heder

Daîma destî du'a bend mu şayed zû zû

Şay seferkirdeyî min bêtewe bê 'îciz û zerer

Sozşî Kurdîye ya coşşî eyyamî firaq

Genel olarak dönemin patronaj çerçevesinde Baban mirlerine methiye ve kasideler ithaf eden şairler olarak Nalî, Salim ve Kurdî'den bahsedebiliriz. Bunun dışında mirliğin son dönemlerini görmelerinden ötürü, iktidarın varlığıyla yokluğunu görmenin ve yaşamanın verdiği durum karşısında, hamileri olan Baban mirlerine büyük saygı ve sevgi çerçevesinde bağlı oldukları da söylenebilir. Bundan dolayı Baban mirliğinin ortadan kaldırılması üzerine yaşadıkları derin üzüntüleri mersiye yazarcasına kaleme almaları ise dikkat edilmesi gereken bir husutur.

3.3.9.4. Şêx Riza Talebanî

Şêx Riza Talebanî 1800'lü yılların ilk yarısında, bugünkü Irak Kürdistan'ının Kerkük ile Süleymaniye şehirleri arasında yer alan Çemçemal/Çimçemal kasabasının Bazyan bölgesindeki Kerh/Qerx köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 1830'lu yıllarda dünyaya geldiği tahmin edilmektedir[1259]. Babası Şêx Diyauddîn Evdirrehman Xalis Talebani (1797-1859)[1260] annesi ise Safiye Hatun'dur. Şêx Riza ilk eğitimini babasından almıştır. Ancak eğitiminin büyük bir

[1259] Örneğin "Encümenî Edîbanî Kurd" adlı Kürt şairleri tezkiresinde Şêx Riza'nın doğum yılı 1837 olarak gösterilmiştir. Emîn Feyzî Beg, **Encumenî Edîban**, s. 29; Cemal Ahmedi'nin çalışması ile Marûf Xeznedar'ın eserlerinde de Şêx Riza'nın doğduğu yıla ilişkin yine aynı tarih verilmiştir. Ahmedî, **Tarîxê Edebiyatê Kurdî**, s. 527 ve Xeznedar, **Mêjûy Edebî Kurdî**, c. 4, s. 279. Eladîn Seccadî, eserinde ise Şêx Riza Talebani'nin 1835 yılında doğduğu belirtmiştir. Seccadî, **Mêjûy Edebî Kurdî**, s. 366; Qanatê Kurdo ise Şêx Riza'nın 1942'de dünyaya geldiğini yazmıştır. Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 211. Feqi Huseyin Sağniç ise şairin 1820 ila 1837 yılları arasındaki bir tarihte doğduğunu yazmıştır. Sağniç, **Dîroka Wêjeya Kurdî**, s. 263.

[1260] Kadiri-Talebani şeyhlerinin ilki olan Şêx Mele Mehmûd (1717-1800)'un dedelerinden olan Rüstem Ağa İran Kürdistanı'nın Bukan bölgesinden Baban mirliği hâkimiyeti altında olan Karadağ bölgesine yerleşmiş ve Mele Mehmûd da burada dünyaya gelmiştir. Zengene aşiretinin reisi Mir İsmail'in kızıyla evlenmiştir. Şêx Mehmûd'un oğlu ve varisi Şêx Ehmed (ö. 1834), Kerh köyünün karşısında Taleban adında yeni bir köy inşa etmiştir. Bu köye nispetle aile Talebani şeyh ailesi olarak anılmaya başlamıştır. Ayrıca Talebani şeyh ailesi, Şêx Ehmed döneminde Kerkük ve çevresinde kurulan tekke ağlarıyla geniş bir toplumsal kitle üzerinde etki kapasitesini daha da artırmıştır. İşte bu şeyh ailelerinden olan Talabani şeyhlerinin en meşhuru ise kuşkusuz Şêx Ehmed'in oğlu ve Kadiriliğin kendi adı ile anılan "Xalisiyye" kolunun kurucusu Şêx Riza'nın babası Şêx Ziyauddin Evdirrehman Xalis Talebani'dir. Şêx Evdirrehman'ın Kadiri tarikatında irşat makamına geçmesiyle beraber ailenin nüfuzu, Kerkük ve çevresinde bulunan bütün toplulukları kuşatmış ve koruyucu bir niteliğe dönüşmüştür. Şêx Evdirrehman Kerkük'teki Talebani tekkesini merkez haline getirmiştir. Ayrıca Şêx Ziyauddin Evdirrehman Xalis Talebani'nin Kürtçe başta olmak üzere Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler içeren bir şiir divanı vardır. Bu divan ilk defa 1284 tarihinde İstanbul'da Rıza Matbaasında, ikinci kez ise 1367/1948 senesinde Cezbe-i Aşk adıyla Tahran'da Afitab Matbaasında basılmıştır. Fasih Dinç, "**XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2016, s. 702; İsa Çelik, "Kâdiriyye Tarîkatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî", **A.Ü. Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s. 38, Erzurum 2008, s. 159-184.

kısmını bugün Kerkük'te Talebaniye adıyla bilinen Kadiri tarikatına ait tekkede farklı hocalardan dersler alarak edinmiştir. Bu tekkede Seyid Muhammed Efendi ile Hilmizade Said Efendi gibi alimlerden dersler almıştır. Bununla beraber Koy, Kerkük ve Süleymaniye'deki çeşitli medreselerde eğitimine devam etmiş, bir süre amcası Şêx Xefûr, Seyid Muhammed Billah ve Koy'da Molla Esed Celizade gibi hocaların yanında bulunarak onlardan da ilim iktibas etmiştir. Rivayete göre, Koy'daki ders arkadaşlarından birisi Molla Abdullah Celizade diğeri de Kifi-i Cevanrudi adlı şairlerdir. Kerkük'teki adı geçen Talebani tekkesinin Şêx Riza'nın hayatında ve yetişmesinde önemli bir rolü olmuştur. Hayatının her devresinde hatta ölene kadar bu tekke ve tekke etrafında dönen gelişmeler onun yaşamında önemli bir yer teşkil etmiştir. Kardeşleri ve yakın akrabaları ile yaşadığı rekabet ve ihtilafların odak noktalarından birisi de söz konusu bu tekkedir. Şair tekke kültüründe yetişmiş bir şairdir, dolaysıyla zamane ilimlerinden sarf, nahiv, mantık, bedi', beyan gibi ilimleri burada öğrendiği gibi Arapça, Farsça ve Osmanlıcayı da aynı muhitten öğrendiği anlaşılmaktadır. Dini ve tasavvufi bir ortamda yetiştiği, şairin her dört dilde söylediği şiirlerinden de açıkça anlaşılmaktadır[1261]. Bunun dışında şairin yirmi beş yaşına kadar söz konusu bölgede ilim ve irfan edindiğine dair farklı kaynakların verdiği bilgiler ise ortaktır.

Şêx Riza ilk olarak 1856 yılında babası Şêx Evdirrehman Xalis henüz hayatta iken Halep üzerinden İstanbul'a gitmiş orada iki yıl kaldıktan sonra tekrar Kerkük'e dönmüştür. 1868 yılında ikinci kez İstanbul'a giden Şêx Riza, Yusuf Kâmil Paşa'nın konağında ikamet ederken diğer şair ve yazarlarla, aynı şekilde İstabul'un önemli aydınlarıyla da yakından tanışma fırsatı bulmuştur. Ünlü şair Namık Kemal ve Osman Nevres gibi şairler ile bu konakta muaşerette bulunmuş, aynı şekilde Osmanlı devlet ricali ile de münasebetleri olmuştur. Şêx Riza 1874 yılında İstanbul'dan Kerkük'e döndükten sonra bir süreliğine ailesine ait tekkede kendisine tahsis edilmiş hücrede yaşamak zorunda kalmıştır. Şêx Riza 1900 yılında ağabeyi Şêx Ali tarafından Bağdat'taki Kadiriler Tekkesine postnişin olarak tayin edilmesi üzerine Bağdat'a giderek oraya yerleşmiştir. Şêx Riza'nın Bağdat'ta mukim olduğu yıllarda

[1261] Kurdo, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, s. 211; 'E. Talebanî, **Diwanî Şêx Riza Talebanî**, s. 197; Xeznedar, **Mêjûy Edebî Kurdî**, c. IV, s. 283.

dahi fakir bir hayat sürdüğünü belediyeden ona kendisinin maaş tahsis ettirdiğini belirtmiştir. Şair 1910 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir[1262].

Şêx Riza Talebanî'nin hem mirlik dönemini hem de mirlik sonrasını görmesinin yanı sıra Süleymaniye'nin etkili ve nüfuzlu ailelerinden birine mensup olması onu Kürt edebiyat tarihinde önemli bir konuma taşımıştır. Seçkin bir aileye mensup olan Şêx Riza'nın ailesi, Baban mirleriyle her zaman ilişkili olmuştur. Çünkü Baban mirliğinin başkenti, her ne kadar Mewlana Xalid hazretleri ile birlikte Nakşibendiliğin gelişmeye ve yayılmaya başladığı yer olsa da, Kadirilik çok daha önceden Baban mirliğini ve halkının arasında yayılmış ve mürid toplamıştı. Buradan hareketle Şêx Riza'nın Babanzade mirlerine birçok defa yazmış olduğu methiyelerden ilişkisinin olduğu görülmektedir. Nitekim edebi patronaj çerçevesinde kaleme aldığı methilerden bir olan Al-i Bebe (Babanzadeler)i övdüğü şu kasidesinde açık bir şekilde Baban hükümdarlarının kapılarına gelen fakirlere dahi verdikleri en düşük bahşişin dahi insanı zengin ettiğini, Baban mirlerinin kerem ve cömertikte çok ileri olduklarından dolayı hiçbir şairin onların bu ali vasıflarını dile getiremeyeceğini ifade etmiştir. Methiyesinin devamında Baban mirlerinin atalarının kadim İran şahlarından Feridun ve Cemşid olduğunu, bu yönüyle cömert oldukları kadar asil ve soylu olduklarını da belirten şair bu sebepten dolayı ikramlarıyla tıpkı toprağı altına çeviren iksir tutan ellere sahip Baban mirlerinin ayak tozlarının dahi ziyaret edilmesinin dahi efdal ve yerinde olduğu dile getirdiği şu kasidesi şöyledir[1263]:

Sa'îl bexîna na'îl eka bexşîşî kemêtan

Alî Bebe ya xuwa erzî destî keremêtan

Her çend be mislî xencerî elmas e zebanim

Nabirê serê mûyê le eday şûkrî nî'emêtan

Ger fanî geda bî kirdûne kanî cewahîr

Êksîrî nîsarî zer û şabaşî diremêtan

[1262] Mukerrîm Talebanî, **Şêx Riza Talebanî, Jiyan Perwerde Bîr û Bawerî Şi'r**, Aras, Hewlêr 2001, s. 44-45.
[1263] 'Elî Talebanî, **Dîwanî Şêx Riza Talebanî**, Çapxaneyi Me'arif, Bağdat 1946, s. 30-31.

Êwen be heqîqet melîkî mîlletî Kurdan

Şayan e ziyaret bikrî xakî qedemêtan

Înkarî hiquqyan le ser em milletî nakirê

Abayî Ferîdûn-ferr û Cemşîd e heşemêtan

Şêx Riza'nın son Baban mirlerinden Ehmed Paşa'yı övmüş ve yüceltmiştir. Şairin Ehmed Paşa'nın velinimeti olduğunu belirterek onun dinin övgüsü, edep ve hayanın madeni, cömertlik deryası şeklinde tasvir ettkten sonra ayrıca Hz. Peygamber'in (sav.) ismi ile müsemma olmasını da belirterek kendisinin eşine az rastlanır bir hami/patron bulunmadığını kaleme şöyle almıştır[1264]:

Eme sê roj e ke sergeşte û heyran degerrêm

Kêm heye xeyrî welînî'metî ferxunde şî'ar

Ye'nî hem namî Nebî, Hezretî Ehmed Paşa

Fexrî dîn kanî heya behrî kerem kûhî wîqar

Medhî îhsanî bikem hîlmî bikem edlî bikem

Be Xwa! xaric e ewsafî hemîdey le şomar

Methiyesinin devamında ise hamisinin cömertliği üzerinden betimlemeler yapan şair, onun avucunun altınlar saçtığını, kendisinin tıpkı cevher madeni ve inci deryası olduğunu belirtmiştir. Şair hamisinin kantarlar dolusu altınlar bahşederken altınları yüklenen develerin katarlar gibi peşi sıra uzadığını, bunun ise velinimeti olan Ehmed Paşa'nın cömertlik tinetinden geldiğini ifade etmiş, bütün bu iyilik, lütuf, kerem ve ihsanlarından dolayı dünya döndükçe talihin ve bahtın hep ondan yana olmasını dileyerek kasidesini şu şekilde sonlandırmıştır.

Kefî zerrbexşî kewa menbe'î durr û gewher e

[1264] Şukûr Mustefa, **Dîwanî Şêx Riza Talebanî**, Aras, Hewlêr 2010, s. 248.

Mîslî behrêk e ne sahilî bêt û ne kenar

Teb'î cewad û kerîm her weku qa'anî dellê

Zer bê qentar hemî bexşed û uştir bê qetar

Ta weku dewr e bikat û bigerrê çerx û felek

Ta weku dêt û deçê bêt û biçê leyl û nehar

Be miradî bigerrê şems û qemer çerx û felek

Zefer û fethî qerîn bextî mu'în tali'î yar

Re'îy ew ba'îsî tenzîmî umûrat welê

Bo kurreyî 'alemî îmkan bûtewe qutbî medar

Daha öncede belirttiğimiz gibi, XIX. yüzyılın hemen ortalarında Baban ve diğer Kürt mirliklerinin mirlik statüsülerinin ellerinden alınması ve Osmanlı'da yeni bir idari yapılanmaya gidilmesinin ardından dönemin Kürt mirliklerinde yeni durumun kabul edilemez olduğu şeklinde birtakım siyasi ve askeri karşı çıkışmalar ve başkaldırılar olmuştu. Bu durum şairlerin eserlerine yansımış ve benzer şekilde Şêx Riza'nın da şiirlerinde yankısını bulmuştur. Nitekim Şêx Riza'nın bir kasidesinde Baban mirliğinin tarih sahnesinden silinmesinden sonra Baban'ın hükûmet merkezi olan Süleymaniye'yi ve Baban hanedanlığını övdüğü en çok bilinen kasidelerinden birini "*Hatırlıyorum da Süleymaniye Baban mülkü idi, ne Acem (İran)'a mahkûm ne de Osmanlı'ya maskara idi. Sarayın kapısı önünde şeyhler, mollalar ve zahidler saf bağlayıp beklerlerdi. İhtiyaç sahipleri Seyvan tepesindeki (Hükümet Binasını) Kabe'yi tavaf eder gibi dönerlerdi…*" şeklinde başlayan ve hamilerinden olan Baban mirliğinin hükümdarlarına karşı duyduğu sevgiyi ve hasreti şu şekilde dile getirmiştir[1265]:

Le bîrim dê Silêmanî ke darulmilkî Baban bû

[1265] Talebanî, **Dîwanî Şêx Riza Talebanî**, s. 34-35.

Ne mehkûmî 'Ecem, ne suxrekêşî Alî 'Usman bû

Le ber qapî sera sefyan debest şêx û mela û zahîd
Me'tafî Ke'be bo erbabî hacet girdî Seywan bû

Le ber tabûrî 'esker rê nebû bo meclîsî paşa
Seday muzîqe neqqare ta eywanî keywan bû

Direx bo ew zemane ew deme ew 'esre ew roje
Ke meydanî cirîdbazî le dewrî Kanî Askan bû

Be zerbî hemleyê bexday tesxîr kird û têy hellda
Suleyman zeman rastit ewê bawkî Suleyman bû

'Ereb înkarî fezlî êwe nakem efzel in emma
Selaheddîn ke dinyay girt le zumrey kurdî Baban bû

'Ûmumî şehr baran û selatînî ferengistan
Le ru'bî setwetî ew şêreda gîştî her asan bû

Quburî pirr le nûrî Alî Baban pirr le rehmet bê
Ke baranî kefî îhsanyan wek hewrî nîsan bû

Ke Ebdulla Paşa leşkerî walîy siney şirr kird
Reza ew wexte 'umrî pênc û şeş tiflî debistan bû

Şêx Riza'nın Baban mirliğine veda niteliğinde yazdığı bu kasidesinin devamında Baban mirlerinin zengin işret kültüründen dem vurması patronaj

bağlamında bu kasideyi önemli kılmaktadır. Nitekim kasidesinin ortalarından itibaren Baban mirlerinin saraylarından müzik ve nakkare seslerinin göğe kadar yükseldiğinden, Süleymaniye'nin ovalarında cirit ve çevgan oyunlarının oynandığından ve Baban mirlerinin nesebinin soylu ve yüce olduğundan, nitekim müslümanların gururu olan Selahaddîn-i Eyyûbî'nin de Baban mirlerinin atalarından olduğundan bahsetmesi kaside de güçlü bir İranî geleneğin ve patronajın olduğunu da bizlere göstermektedir.

3.3.10. Erdelan Mirliği (XIII. yüzyıl-1867)[1266]

Erdelan mirliği, Civanrûd, Merivan, Bane, Sekız ve İsfendabad bölgeleri üzerine hâkimiyet sahasını kurmuş Mukrî bölgesinde bulunan Bûkan'dan Zohab sınırına kadar, ordan Şehrezûr sınırlarına kadar olan sahada kurulmuş en büyük Kürt mirliklerinden biridir[1267]. Erdelan mirliğini oluşturan en büyük Kürt konfedere-aşiretler Caf, Goran, Kelhor ve Bilbas'tır[1268].

Erdelan tarih kaynaklarına göre, Erdelan mirliğinin hâkim olduğu bölgelere ilkin Abbasîler döneminin hemen başında Ebû Muslim Horasanî'nin yardımcısı olan Xosro Asyabanî adındaki Kürt emiri, idaresini kurmuştur. Bir diğer teoriye göre, Mervanî hükümdarı Nasruddevle'nin soyundan gelen Emir Xosro o dönemde bölgenin en önemli aşireti olan ve sonradan bölgeye adını veren Erdelan aşiretine liderlik ederek söz konusu bölgede hükümranlığı kurmuştur. Nitekim Emir Xosro sonradan Baba/Babe Erdelan olarak anılagelmiştir[1269]. Şerefname'nin tasnifine göre, kendi adına sikke kestirip, hutbe okutan büyük Kürt mirliklerden biri olan Erdelan mirliği adını kurucusu Mervanî hükümdarı Ahmed b. Mervan'ın torunlarınlarından olan Baba/Babe Erdelan'dan almıştır[1270].

[1266] Erdelan mirliği bulunduğu coğrafya itibariye İran sahasında yer almasına rağmen kısa süreli de olsa Osmanlılar'a bağlı Baban Kürt mirliğinin hâkimiyeti altına girmesinden ötürü, Osmanlı sahasına giren Kürt mirlikleri içerisinde kabul edilerek bu çalışmaya dahil edilmiştir.
[1267] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 49.
[1268] Cemal Zehra, "**Berresî Hokûmet-i Mîrnişînê Erdelan der Kordestan**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgahê Şehîd Behiştî Danişgede-yê Edebiyat ve Ulûmê İnsanî, Tehran 1384, s. 257-283.
[1269] Ardalan, **Erdalan Kürtleri**, s. 27; Cafer Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, Nûbîhar, Stenbol 2019, s. 33-38; Mestûre Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, Sabîr Ebdulahîzad (Çev.), Sîtav, Wan 2020, 19-21.
[1270] Bitlisi, **Şerefname**, s. 131-132.

Erdelan mirliği, diğer Kürt mirliklerinin geçtiği tarihsel süreçten geçti. İlhanlılar'ın son dönemin XIV. yüzyılın ortalarından itibaren tam idari düzenini kuran bu mirlik ardından Timur, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın hükümranlığı altında iktidarını sürdürmeyi başardı. Safevîler'in kendilerine düşmanlık beslediği Kürt mirliklerinden olan Erdelan mirliği 1514'te gerçekleşen Osmanlı-Safevî arasındaki savaş ve Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1535 yılları arasında Irakeyn seferi[1271] olarak bilinen İran seferinin ardından Osmanlı ve Safevîler arasında sınırın belirgin hale gelmesinin ardından Erdelan Kürt mirliği İran tarafında kalmıştır.

Emir Xosro'nun torunlarından olan Sorhab Han adındaki Erdelan miri 930/1524 senesinde Pilingan kalesini Kelhor emirlerinden aldı ve kale çevresinde bir yerleşim yeri kurdu. Otuz yıllık hükümdarlığının ardından yerine oğlu Ali Han geçti. Ali Han da babası gibi bağımsız bir şekilde ülkesini yirmi üç yıl yönetti ve 983/1575 senesinde öldüğünde yerine Halu Han geçti. Erdelan mirliğinin başında bağımsızlık şekilde hareket eden Halu Han, Safevî hükümdarı II. Şah ismail ve onun ardından gelen Şah Muhammed dönemlerinde İran'daki karışıklıklar ve ülkenin zayıflığından dolayı bu durumunu sürdürdü. 999/1590'da Safevî hükümdarı Şah Muhammed ölünce yerine Şah Abbas geçti. Şah Abbas döneminde Safevîler tekrardan toparlanmaya başladı ve devlet düzeni oturtuldu. Şah Abbas, Erdelan mirliğinin kendisine boyun eğmemesi üzerine iki sefer düzenledi. Her iki seferin de başarısız olmasının ardından bu kez siyasi bir şekilde Erdelan mirliğine boyun eğdirmeye çalıştı. Siyasi hamlelerle Erdelan miri Halu Han'ı hep sarayına davet etmesine rağmen bir türlü sözünü geçiremeyen Şah Abbas, kurduğu baskılar neticesinde Halu Han'ın oğlu Han Ahmed Han'ı sarayına getirmeyi başardı[1272]. Kendisine büyük saygı göstererek siyasi, stratejik, edebi ve ilmi alanda ciddi bir eğitimden geçiren Şah Abbas, Han Ahmed Han'ı kızkardeşi Zerrinkulah ile evlendirdi. Han Ahmed Han, üçüncü yıl Erdelan mirliğine geri döndü[1273].

Han Ahmed Han, Erdelan mirliğine geri döndüğünde ilk iş olarak yavaştan babası Halu Han'ı iktidardan uzaklaştırmak oldu. Gayesine kısa bir sürede ulaşan

[1271] Bkz. Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", **DİA**, c. XIX, İstanbul 1999, s. 116-117.
[1272] Halu Han dönemi için bkz. Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 38-43; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, s. 40-42.
[1273] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 57-59; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 43-51.

Han Ahmed Han, Şah Abbas'a da durumu bildirdi. Kısa bir süre Halu Han 1014/1605'te öldü. Ülkesini adalet üzere yöneten Han Ahmed Han, Hasanabad dağında büyük bir yerleşim merkezi oluşturdu ve burayı bayındır hale getirdi. Ardından mirliğin hükûmet merkezini Pilingan kalesinden buraya taşıdı. Bu döneme Baban mirliğinde yaşanan iç karışıklıktan istifade ederek, bu mirliğin topraklarına saldırdı ve iki bine yakın köylüyü esir ederek kale ve şehrin yapmında çalıştırdı. Han Ahmed Han bu başarılarının ardından kendisini eğlenceye verdi ve sarayında sürekli olarak işret geceleri düzenledi. Yirmi sekiz yıllık hükümdarlığının ardından 1044/1635'te öldü ve yerine oğlu Süleyman Han geçti[1274].

Cesur ve bilgili bir kişiliğe sahip olan Süleyman Han, sürekli olarak ava çıkar ve av şenlikleri düzenlerdi. Hükümdarlığının ikinci yılında mirliğinin hükûmet merkezini Sine köyüne taşıdı. Çok geçmeden bu kez idari merkezi Senedec'e taşıyarak burayı ülkenin payitahtı olarak ilan etti. Burada birçok yeni bina inşa edildi ve şehir bayındır hale getirildi. 1047/1638'de Erdelan mirliğinin sınırlarının genişlemesi ve Baban mirliğine komşu olması iki büyük ve rakip mirlik arasında sınır savaşlarının olmasına sebebiyet verdi. Nitekim Erdelan mirliği Safevîler'in şahına bağlıyken, Baban mirliği ise Osmanlı'nın Bağdat beylerbeyliğine bağlı olup netice itibariyle Osmanlı'ya tabiydi. İki mirlik arasında çıkan savaşta Baban hâkimi Halit Paşa galip geldi ve Erdelan mirliğinin bir kısmını kendi topraklarına kattı. Yirmi yıllık hükümdarlık döneminden ardından 1065/1655'te öldü ve yerine kardeşi Hasan Han geçti[1275]. Hasan Han'ın dört yıllık yönetiminin ardından ani bir şekilde ölünce bu kez Erdelan'ın ileri gelenleri Süleyman Han'ın oğlu Xosro Han'a biat ettiler. Xosro Han, mirlik tahtındayken Senedec'i bayındır hale getirdi. Büyük bir hükûmet merkezi inşa etti. Bu dönemde Sine köyü büyük bir şehir olma yoluna girdi. Kendi döneminde İran hükümdarı II. Şah Abbas'la iyi geçinen Xosro Han ülkesinin başında bulunduğu on altı yıllık süre içerisinde yönetimi sorunsuz bir şekilde idare etti ve yerine 1081/1671'de oğlu II. Han Ahmed Han geçti[1276].

[1274] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 59-62; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 42-45.
[1275] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 52-54; el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 63-64; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 46-47.
[1276] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 64-65.

II. Han Ahmed Han şiire ve sanata düşkün bir hükümdar olup fakirlere yardım etmeyi seven biriydi. Dönemin Safevî padişahı Şah süleyman'a hediyeler göndererek ilişkileri iyi tutmak için uğraşırken araya düşmanca fikriyata sahip aracıların girmesi sebebiyle II. Han Ahmed Han ve Şah Süleyman arasındaki ilişkiler bozuldu. Bunun neticesinde II. Han Ahmed Han, kadim rakipleri ve dostları olan Baban miri Süleyman Paşa'yla anlaşarak büyük bir isyan başlattı. İki büyük Kürt mirliğinin ittifakının neticesinde Hemedan ve Kermanşah'a kadar olan bütün bölgeler ele geçirildi. İran şahı, Erdelan miri II. Han Ahmed Han'ı tekrardan kendi yanına çekmek için değerli hediyeler vererek ve seferlerindeki başarılarını övgülerin yer aldığı mektuplar yazarak tebrik etti. Böylece kendisine yakınlaşmayı başardı. Tekrardan İran şahına tabi olmayı kabul eden II. Han Ahmed Han'ın kararı üzerine, Baban miri Süleyman Paşa onun ittifakı bozması üzerine sinirlenerek iki bin kişilk ordusuyla Erdelan mirliğine saldırdı. Altı bin kişilik ordusuyla bu savaşta yenilen Erdelan mirliği Senendec şehrine kapanırken Babanlı Süleyman Paşa değerli ganimetlerle ülkesine geri döndü. Tekrardan ülkesinde siyasi birliği kuran II. Han Ahmed Han yirmi sekiz yıllık sürenin ardından 1109/1698'de büyük oğlu Rıza Quli Han geçti[1277]. On dört yıllık hükümdarlığı süresince halkı ve İran padişahı Şah Hüseyin'i memnun etmek için sürekli hediyeler yollayan Rıza Quli Han hükümdarlığı süresince sarayında işret ve eğlence meclisleri düzenleyerek geçirdi. Bir çeşit hayal alemine kapılan ruhî hastalığa kapılıp ölünce yerine amcaoğullarından Abbas Quli Han geçti. O da ülke yönetimini iyi bir şekilde edemeyince mirlik siyasi ve askeri yönden gerilemeye başladı[1278]. Aynı dönemde komşu Baban mirliği hükümdarı Hane Paşa, Erdelan topraklarını ele geçirmek için tam teçhizatlı büyük bir orduyla Merivan sınırlarına saldırdı, Abbas Quli Han İsfahan'a kaçtı. Çok geçmeden Babanlılar, mirliğin merkezi olan Senendec şehrini 1124/1712 senesinde ele geçirdi. Bu dönemde Safevîler'in yaşadığı iç karışıklıklar, Afganlar'ın İran'a olan seferlerinden dolayı Babanlı Hane Paşa'nın önüne kimse çıkıpta karşı koyamadı. Hemedan sınırlarına kadar olan bölgeyi ele geçiren Hane Paşa dört yıl boyunca her iki mirliği Erdelan'ın payitahtı olan Senedec'ten idare etti. Erdelan mirliğinde hâkim olduğunu göstermek ve ve buradaki iktidarını somutlaştırmak ve ebedileştirmek için

[1277] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 56-59; el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 65-66; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 48.
[1278] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 66-67.

birçok mescit, cami ve medrese inşa etti. Dördüncü yılın sonunda Osmanlı'nın Bağdat beylerbeyi üzerinden kendisini Baban topraklarına çağırması üzerine geri dönen Hane Paşa, yerine oğlu Ali Han'ı yönetici olarak koydu[1279]. Babanlı Ali Han, ilme düşkün adaletli bir yönetici olduğundan Erdelan halkı kendisinden hep memnun kaldı. Ali Han Erdelan mirliğinin derin kültürel zenginliğinden çok etkilendi ve burada dönemin matematik alimi Şeyh Ahmed Merdûxî'den özellikle matematik ve astronomi dersleri aldı. Safevî hükümdarlığına Şah Tahmasb oturunca büyük bir orduyla Erdelan mirliğinin üzerine yürüdü ve Babanlılar'ı buradan çıkardı ve tekrardan Erdelan mirliğinin tahtına Abbas Quli Han'ı oturttu[1280]. Böylece Erdelan mirliği üzerindeki Baban mirliğinin hâkimiyeti bitmiş oldu. Bu süreç içerisinde ilmi ve kültürel iki mirlik arasında etkileşimler oldu. Örneğin, Baban mirliği, Erdelan mirliğinde görmüş olduğu saray'ın benzerini ülkesinde inşa ettirdi.

Abbas Quli Han'ın ardından Sübhanvêrdi Han tahta geçti ve ülkeyi on beş yıl yönetti[1281]. O da ölünce yerine oğlu II. Xosro Han 1150/1738'de mirliğin başına geçti. Mal ve mülk biriktirmekten uzak biri olan II. Xosro Han, kendisine gelen bütün hediyeleri halkına dağıttığı ve ülke yönetimini veziri İbrahim Bey'e bıraktığı için "Derviş Han" olarak anılmıştır. II. Xosro Han ülkesinde çokça bina inşa etti. Öyleki onun yaptırdığı büyük hükûmet binaları ve saray "Xosroviyye" tarzıyla ünlü olmuştur. II. Xosro Han iktidarının dördüncü yılında iran'da hükümdarlığı ilan eden Zend Hanedanlığından Cafer Han-ı Zend, kendisine tabi olmasını istedi. Bu durumu kabul etmeyen II. Xosro Han, Zendler'in Lor/Lûr askerlerinden oluşan ordusuyla savaşmak zorunda kaldı ve büyük kayıplar vermesine rağmen savaştan galip ayrılmayı başarabildi[1282]. Bunun ardından Kacar hükümdarı Muhammed Şah-ı Kacar ile yakınlaşan Erdelan miri, bu yönde ilişkilerini geliştirdi. Kacar şahından zafer kazandığına dair fetihname, Erdelan'ın tek hâkimi olduğuna dair beratname ve değerli hediyelerle tekrardan şereflendirildi. Kırk bir yıllık hükümdarlığı döneminde Erdelan mirliğinde bolluk ve bereketten dolayı refah seviyesi yükselmiş ve nufus artmıştı. Şiirleri günümüze ulaşmamış olsa da şair kimliğiyle de bilinen "Derviş" Xosro Han, Şii mezhebine mensuptu. 1201/1787'de öldüğünde Erdelan mirliğinde

[1279] Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 59-61.
[1280] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 67-68; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 64-70.
[1281] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 68-69; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 71-72.
[1282] Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 91-93.

iki ay yas ilan edilmişti[1283]. Xosro Han'ın yerine Lutf Ali Han geçti. Kendisi ülkeyi dokuz yıl boyunca bağımsız bir şekilde yönetti ve 1210/1796'da vefat edince yerine oğlu Hasan Ali Han hükümdar oldu[1284]. Aynı yıl Kacar şahı Ağa Muhammed Han için yararlılıklar gösterdiği için tahta geçince Kacar şahı tarafından kendisine beratname, hilat ve mühür yollandı[1285]. Yaklaşık dört yıllık hükümdarlığının ardından ülkesinde yaşanan idari sorunlardan dolayı Kacar şahı tarafından görevinden azledildi ve yerine Emanullah Han, Erdelan mirliğinin başına getirildi[1286].

Emanullah Han 1214/1799'da mirliğin başına ihtişamlı bir törenle geçti. Hasan Ali Han'ın vezirliğini yapan Vekil Feth Ali ve ailesi mirliğin bütün işlerini kontrol altına tutmaktaydılar. Bu durumdan rahatsız olan Emanullah Han, vezir Feth Ali ve kardeşlerini öldürüp ailesinin tüm malına el koyduktan sonra artık iktidarını daha da güçlendirmiş oldu. İktidarda kaldığı süre içerisinde halk ondan korktuğu için kimse cesaret edipte bir şey soramıyor ve yapamıyordu. Emanullah Han'ın yaptığı zulümler İran şahına şikayet edilmesine rağmen bir sonuca varmıyordu. Bu sıralarda Emanullah Han'ın büyük oğlu Muhammed Hasan, etrafına topladığı bin askerle babasına karşı isyan etti. Çıkan savaşta Muhammed Hasan büyük yaralar aldı ve birçok asker savaş yerinde öldü. Savaşın ardından saraya getirilen Muhammed Hasan cerrahların tüm çabalarına rağmen iki ay sonra 1235/1820'de öldü. Bu olaydan beş yıl sonra babası Erdelan miri Emanullah Han 1240/1825'te ölünce yerine diğer oğlu ve aynı zamanda İran şahının damadı olan Xosro Han geçti[1287].

Xosro Han'ın mirliğin başına geçmesinin ardından ülkede büyük bir kıtlık yaşandı. Xosro Han bu durum karşısında üç bin eşek ve katır yükü buğdayı bütün halkına dağıttı ve onları kıtlıktan korumayı başardı. Şair, hoşsohbet bir kişiliğe de

[1283] Xosro Han döneminin siyasi olayları için bkz. Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 94-119; Ardalan, **Erdalan Kürtleri**, s. 223-227; el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 69-75.
[1284] Lutf Ali Han hakkında geniş bilgi için bkz. el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 75-76; Açar, "**Tarih-i Kurd**…", s. 117-118; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 119-122; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, s. 97-98.
[1285] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 77; Açar, "**Tarih-i Kurd**…", s. 119; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s.122-124; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, s. 98-100.
[1286] Hasan Ali Han hakkında geniş okuma için bkz. el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 76-78; Açar, "**Tarih-i Kurd**…", s. 119-124; Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 100.
[1287] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 124-142; el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 78-92.

sahip olan Xosro Han ülkesinin idaresini kontrolü altına aldıktan sonra kendisini eğlence gecelerinde vaktini geçirdi ve üç yıllık hükümdarlığının ardından 1250/1835 yılının başında yirmi dokuz yaşındayken sürekli içki içmekten kaynaklı manihulya hastalığından dolayı öldü[1288].

Erdelan halkı, Xosro Han genç yaşta ölünce onun on yaşındaki oğlu Rıza Quli Han'a biat ettiler. Fakat Rıza Quli Han'ın yaşı küçük olduğundan dolayı devlet idaresi Vezir Mirza Ferecullah'a yüklendi. Bu dönemde Xosro Han'ın ilk eşi ve İran şahının kızı olan Şehzade Tuba Hanım mirliğin yönetiminde etkin bir rol üstlendi. Mirliğin gelenek ve göreneklerine göre bir siyaset izledi ve Erdelan mirliğindeki ayan ve eşrafla iyi ilişkiler kurdu. Baban mirliği ile geçmişten gelen adet ve yasalara göre adım atıyordu. Bütün bu icraatlarından dolayı kendisine "Valiye"[1289] lakabı verilmişti. Valiye Hanım oğlu Rıza Quli Han'ı İran şahının naibinin kızıyla evlendirdi ve mirliğin Tahran'la olan ilişkilerini daha güçlendirdi. Bu dönemde Erdelan mirliğinde yönetimi etkili isimlerinden vezir Mirza Ferecullah öldü ve yerine en küçük kardeşi Mirza Hidayetullah vezirlik makamına getirildi. Fakat Erdelan miri Rıza Quli Han'ın yeni veziri ile uyuşmayınca ülke yönetiminde sorunlar ortaya çıkmaya başladı. İran şahının durumdan haberdar olması ve durumun her iki taraftan dinlenmesinin ardından Erdelan miri Rıza Quli Han, Tahran'a çağırıldı ve yönetimden uzaklaştırıldı. On sekiz aylık süre içerisinde Vezir Mirza Hidayetullah, Erdelan mirliğini kendi başına yönetti. Bu sürenin sonunda tekrardan Rıza Quli Han'a mirliğin başına geçebileceğine dair hilat verildi. Mirliğin başına geçen Rıza Quli Han, tekrardan halkının teveccühü kazanmayı başardı. İki yıllık bir süreyi hep eğlence ve işret gecelerinde geçirdi. Kacar şahına giden şikayetlerin ardı arkası kesilmeyince yine Erdelan mirliği Rıza Quli Han'dan alındı ve mirliğin yönetimi Emanullah Han'a verildi[1290].

1262/1846'da (II.) Emanullah Han Erdelan mirliğinin tahtına oturdu. Bu durumun ardından Rıza Quli Han'ın tekrardan iktidarı ele geçirmek için topladığı çok sayıda asker ile Emanullah Han'ın ordusu arasında çıkan savaşta Rıza Quli Han

[1288] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 143-152; el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 93-94.
[1289] Osmanlı sınırları içerisinde kalan mirliklerde de kimi zaman bu duruma benzer şekilde mirin eşi tarafından devlet idaresi yürütülmüştür ki kendilerine "Mîranete" denilmiştir.
[1290] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. -97; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 152-164.

kaybetti ve çok sayıda zayiat vererek mirlik topraklarlarından çıktı. Emanullah Han döneminde mirliğin başkentinde yaşanan olaylar, savaşlar, veba hastalığı, ülke içindeki sorunlar nedeniyle huzursuz olan halk tekrardan İran şahına şikayetlerde bulununca 1262/1846'da tekrardan mirliğin başına Rıza Quli Han getirildi[1291]. Erdelan mirliğindeki taşların yerinden oynamasından ve İran şahının sürekli olarak mirlik yönetimine müdahale etmesinden dolayı Erdelan mirliğinin siyasi birliği XIX. yüzyılın ortalarından itibaren iyice çöktü. Nitekim Rıza Quli Han'ın da tekrardan yönetime gelmesi mirliğin idaresini yoluna koyamadı[1292]. Bunun üzerine mirliğin başına Emanullah Han'ın oğlu Hüseyin Quli Han getirildi. Son olarak, Kacar padişahı Nasıreddin Şah döneminde Erdelan mirliğinin başına 1262/1846'da ikinci kez II. Emanullah Han getirildi. Emanullah Han 1284/1867'de ölmesinin ardından Erdelan mirliği Nasıreddin Şah tarafından kaldırıldı ve Kacarlar devletinin yeni idari sisteminde Erdelan Kürdistan'ı olarak yer aldı ve merkezden bu yeni eyalete genel bir vali atandı. Böylece Erdelan mirliği tarih sahnesinden silinmiş oldu[1293].

Erdelan mirlerinin iktidarını güçlü kılan bir özelliği de bu mirlikte gelişen tarih yazılığı geleneğidir. İktidarın meşruiyetini ve gücünü pekiştirmenin yollarından biri olan tarih yazıcılığı bu mirlikte zirve nokta ulaşmıştır. Erdelan saray eşrafının, bilge ve tarih sanatına ilgi duyan kişilerin yazmış oldukları Erdelan tarihi kitaplarının yanı sıra Erdelan mirinin eşi olan Mestûre Kurdistanî tarafından da bizzat kaleme alınan "Tarih-i Erdelan" adlı mirlik tarihi kitabı bizlere göstermektedir ki mirlik yönetiminin bizzat tarihe karşı özel bir ilgisi olmuştur[1294].

Uzun bir hükümranlık sonunda ortadan kaldırılan Erdelan mirliğinin hükümdarları, iktidarlarını tesis ettikleri günden itibaren çeşitli faaliyetlerle otoritelerini daha da pekiştirmek birçok alanda yatırımlar yapmışlardır. Erdelan mirliğinin en önemli sivil mimari örneklerinden olan Senendec/Sine şehri Erdelan mirliğinin merkezi haline getirildikten sonra her mir döneminde özellikle yapılan mirliğin kamu binaları, cami, mescit, köprü, han, hamam, medrese, çarşı, dükkan ve pazar gibi yapılarla yeni baştan imar edildi. Bunların yanı sıra Erdelan hükümdarları

[1291] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 164-168.
[1292] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 168-171.
[1293] Ardalan, **Erdalan Kürtleri**, s. 229-234; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 180-185.
[1294] Erdelan'da yazılan mirlik tarihinin listesi ve Erdelan tarih yazıcılığının genel bir değerlendirmesi için bkz. Açar, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê**, 21-30.

tarafından ülkenin Hasanabad ve Merivan gibi yerlerinde kale, arazi, bağ, bahçe, değirmen, kervansaray, su kanalı, dükkan, mescit, medrese gibi kurumlar inşa edilmiş ve bulundukları bölgelerde çeşitli vakıflarla güçlendirilerek devam etmesi sağlandı. Ayrıca kimi zaman Baban ve Erdelan mirlikleri arasında siyasi rekabetin yanı sıra kültürel alanda da önemli bir yarış vardı. Örneğin, Erdelan miri Emanullah Xan, Baban mirliğine birkaç köy vakfetmiş ve bunu vakıfnamelerle mühürlemiş ve bir nüshasını da Baban mirlerinden II. Süleyman Paşa'ya göndermişti[1295]. İki mirlik arasındaki kültürel ilmi yarışı gösterecek bir diğer örnekte şudur: II. Xosro Han ikinci kez mirliğin başına geldiği zaman, öncesinde bir müddet Baban miri Süleyman Paşa'nın hâkimiyeti altında kaldığından dolayı Erdelan'ın ayan ve eşrafından, alim ve ediplerinden bir çoğu Baban mirliğinin merkezi olan Şehrezor'da mirin yanında bulunuyorlardı. II. Xosro tekrardan Erdelan mirliğinin başına geçince, Şehrezor'daki Erdelanlı ileri gelenler tekrardan kendi mirliklerine dönmek istediler fakat Baban miri Süleyman Paşa, Erdelan'ın ileri gelenlerinden olan Necef Quli Bey, Yusuf Bey ve Mihr Ali Sultan'ın dönmelerine izin vermedi ve kendi sarayında himaye etmeye devam etti[1296]. Bu da bize göstermektedir ki mirliğin ileri gelenleri, alim ve edipleri dönem dönem güçlü olan iktidarın yanında yer alabilmişlerdir.

Xosro Han mirliğin başına ikinci kez Kerim Han-ı Zend tarafından atandıktan sonra Erdelan mirliğini her açıdan bayındır hale getirdi. Ülkesinde hükmûmet merkezi, birçok mescid, cami, köprüler inşa ettirdi ve yine şehrin her tarafında bağ ve bahçeler kurdurdu. Kışlak köprüsü ve Bağ-ı Meydan, Çehar Bağ gibi yerler bu hükümdarın döneminde yapılmıştır[1297].

Erdelan mirliğinin önemli hükümdarlarından birisi de hiç şüphe yok ki I. Emanullah Han'dır. Nitekim kendisi de iyi bir mimar olan I. Emanullah Han aynı zamanda sanat ve edebiyat aşığı biriydi. Bu sebeple, onun döneminde Erdelan mirliği ve özellikle de mirliğin merkezi olan Sine özellikle mimari açıdan bayındır hale getirildi. Örneğin, bu dönemde yapılan mimari eserlerin başında mirlik köşkü olarak Xosroviyye Köşkü, Daru'l-İhsan camisi ve vakıfları, Kasr-ı Hasanava, Qeslan pazarı, Kanîşifa seyranlık alanı gibi eserler bu dönemde şehre güzellik katan

[1295] Seydzade, "**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**", s.61.
[1296] Açar, "**Tarih-i Kurd**…", s. 91.
[1297] Açar, "**Tarih-i Kurd**…", s. 98.

yapılardandır[1298]. I. Emanullah Han dönemin en büyük alimlerinden olan allame Hacı Şeyh Muhammet Sait ve kardeşi Şeyh Muhammet Kasım ders versinler diye Daru'l-İhsan camisinin yanına 1152/1739-40'de medrese inşa etmiştir. Nitekim bu dönemde ilme ve edebe verilen önemden dolayı bu şehir "Daru'l-'ilm" olarak adlandırılmıştır. Bu da Erdelan mirliğini ilmi bir cazibe merkezi haline getirdi[1299].

Erdelan mirliğinin siyasi gücünün yanında sahip olduğu ilmi, edebi, kültürel birikim göstergesi olarak birçok hüner ehli insan yetişmiş veyahut bu mirliğin eğitim kurumlarından geçmiştir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Mewlana Muhemmedê Gişayîş (ö. 873/1468-69), Şeyh abdulğaffar Erdelanî (ö. 900?/ 1494-95), Allame Şeyh Abdulğaffur Merdûxî Erdelanî (ö. 934/1527-28), Şeyh Şemseddin Weliyê Merdûxî (ö. 985/1577-78), şair ve edip, Erdelan mirliğinin şeyhulislamlarından Mela Abdullatif Qaziyê Erdelan (ö. XI/XVII. ikinci yarısı), Hasanabad şehri v e kalesinin kadısı Mela Yakup Qaziyê Hasanabad (ö. XI/XVII. asrın üçüncü çeyreği), Erdelan mirliğinin sarayının başkatibi şair ve edip Xosroyê Senendecî (ö. 1142/1729-30), şair ve edip Xoce Sadiqê Erdelanî (ö. XII/XVIII. yüzyılın ortaları), Erdelan saray katibi Abdullah Bey (ö. 1191/1777-8), Şeyh Muhammed Selim Erdelanî (ö. XII/XVIII. yüzyıl sonu), şair Mîrza Şefi' Kulyayî (ö. XII/XVIII. yüzyıl sonları), Erdelan tarihi yazarı hattat, edip Mela Şerîfê Qazî (ö. XIII/XIX. yy başları), felsefe, matematik, astroloji, fıkıh alanlarında Allame Hecî Şêx Muhammed Seîdê Textî Senendecî (ö. 1236/1820-21), alim, şair ve edip Xorrem mahlaslı Mirza Fettullah (ö. 1239/1823-24) gibi birçok alim, edip, şair, hattat, fakih ve sair hüner ehli insan Erdelan mirliğinde yetişmiş yada bu mirliğin himayesi altında bulunmuştur.

3.3.10.1. Xosro Begê Münşî

Erdelan mirliği sarayının başkatibi olan Xosro Begê Senendecî olarak bilinen bu şair şiirlerinde *Xosro* mahlasını kullanmıştır. Yetenekli bir şair, nüktedan ve iyi bir hatip olarak tanınan Xosro Beg, Erdelan hükümdarı Xosro Han (ö. 1204/1789-90) döneminde sarayın başkatibi görevinde bulunmuştur. 1142/1729-30'da Senendec'te

[1298] Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 141-142.
[1299] Sadık el-Mulk, s. 33'den akt. Ardalan, **Erdalan Kürtleri**, s. 232; Kurdistanî, **Dîroka Erdelanê**, s. 125.

ölen Xosro Beg'in yerine katip ve kendisi gibi şair olan oğlu Abdullah Bey (Racî) geçmiştir. Katip şairlerden olan Xosro Bey, dönemin hükümdarı için çokça kaside kaleme almıştır. Genellikle Farsça kaleme alınan bu kasidelerinden bir örneği aşağıdaki şekildedir[1300]:

فغـــان کـــه چـــرخ فرومایـــهٔ ســـتم کـــردار شکســـت خـــاطر ناشـــاد مـــن نمـــوده شـــعار

Feryat ki zülmü adet eylemiş şu alçak felek / Bu bahtsız gönlümü payimal etmiş onu kendine şiar edinmiştir.

ز زلـــف ماەرخـــان طـــالعم چـــه تیرەتـــر اســـت چـــه چشـــم بادەکشـــان بخـــت مـــن بـــود بیمـــار

Talihim ay yüzlülerin zülfünden daha siyahtır / Ve Bahtım, çekik gözlülerden sebep hastadır.

بـــه لـــوح خـــاطر مـــن سالهاســـت منشـــی چـــرخ ز بـــس کـــه مشـــق نمـــوده کشـــیده خـــط غبـــار

Felek katibi, senelerdir, benim akıl levhamı / Meşk ile karaladığından onu bir hatt-ı gübarîye çevirdi.

خضـــر بـــه ظلمـــت بخـــتم اگـــر نظـــر فکنـــد فتـــد ز لجـــهٔ امیـــد زنـــدگی بـــه کنـــار

Hızır dahi benim o kara bahtıma nazar kılsa / Hayatın o umut deryasından kenara çekilir.

ز آفتـــاب حـــوادث پنـــاه خـــواهم بـــرد بـــه ظـــل مرحمـــت شـــاه معـــدلت اطـــوار

Bela ve musibet güneşinden / Devrin adil ve merhametli şahının gölgesine sığınacağım

محـــیط مکرمـــت وکـــان جـــود خســـروخان کـــه ابـــر خواســـته از فـــیض عـــام او زنهـــار

Xosro Han ki muhiti kerem ve madeni ihsandır / Bulutlar dahi onun o geniş feyizinden zinhar talep eder.

ســـپهر دانـــش و دیـــن آن کـــه ملـــك ایـــران را بـــه ذات کامـــل و قـــدس صـــفات اوســـت مـــدار

Odur dinin ve bilginin kalkanı / Odur mukaddes sıfatı ve kamil zatı ile İran mülkünün medarı.

بـــه عـــزم بـــأس اگـــر بانـــگ بـــر زمانـــه زنـــد شـــود بـــه حفـــظ رمـــه گـــرگ راعیـــان را یـــار

Cesaret azmi ile zamana seslenirse eğer / Sürüyü korumak için kurt kuzuya yar olur.

بـــــه عهـــــد او نتـــــوان یـــــافتن پریشـــــانی مگـــر ز چنبـــر زلـــف بتـــان چـــین و تتـــار

Onun devrinde perişan olmuş bulamazsın / Bulunan yegane perişan, Tatar ve çin güzellerinin zülüfleridir.

آیـــا ســـتوده حـــدیوی کـــه از سیاســـت تـــو گـــوزن را نبـــود ضـــرب دم ز بـــردن مـــار

Senin siyasetini övmeycek padişah var mıdır?! / Geyik yılanın kuyruğuna basmaktan korkar mı hiç[1301]!

زهـــی ز روی تـــو خورشـــید را بـــه رخ حســـرت خهـــی ز رای تـــو جمشـــید را بـــه دل أزار

Ne hoş ki güneşin yüzünde senin yüzüne hasretlik vardır / Ne mutlu sana ki Cemşit dahi re'yine (görüşüne) gönülden tutsaktır.

در ایـــن زمانـــه تـــوی آنکـــه آفتـــاب صـــفت رســـیده پرتـــو فیضـــت ابـــر یمـــین و یســـار

[1300] Baba Merdûxê Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, Sirûş, Tehran 1382, s. 231.

[1301] Yani deyimsel olarak, senin siyasette utanılacak herahangi bir aybın yoktur anlamında kullanılmıştır.

Şu zamane de sensin güneş sıfatlı olan / Öyle ki feyzinin nuru doğu ve batının bulutlarına ulaştı.

ولیك بنده در این روزگار فیض سرشت ندیده دیدهٔ بختم جز از لیالی تار

Lakin şu kulun talih gözü, yaratılışı gereği bu zamanda / Kara siyah geceden gayrısını göremez olmuş.

دلم ز غم شده خون غصه‌ام ز حد بگذشت چنین اسیر به دام نوایبم مگذار

Gönlüm gamdan kanlıdır, kederime sınırı yok / Şu zamanenin bela tuzağında esir bırakma beni.

به حق صفوت آدم که بدو خلقت او سلالهٔ گل صلصال بود کالفخار

O seçilerek yaratılmış Adem'in hakkı için / Ki ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yaratılmıştır[1302].

به شاه کشور لولاك شمع جمع رسل حبیب حضرت خلاق (أحمد مختار)

O levlak ülkesinin şahı[1303]*, Peygamberler cem'inin nuru / yüce yaratıcının habibi, Ahmedi Muhtar hatırına;*

که رحم کن به روان من اسیر بلا که مهر آر به حال من شکستهٔ زار

Merhamet et ben gibi belaya esir olmuşun ruhuna / Şu per-perişan olmuş, zarı haldeki halime şefkat eyle.

خموش (خسرو) و این هرزه گویی آخر کن کف دعا به امید اجابتی بردار

Sus ey 'Xosro' bitir artık şu lakırdıları / Dua elini icabet olunacak umuda aç.

همیشه تا که بود آفتاب عالمتاب برین مقرنس فیروزه لامع الأنوار

Şu ışıltılı parlak firuze damın altındaki / Alem üzerine vuran güneş var oldukça;

فوافقان تو را شب چو روز روشن باد مخالفان تو را روز تیره چون شب تار

Taraftarlarına gece gündüz gibi aydın olsun / Düşmanlarına da gündüz gece gibi karanlık olsun.

3.3.10.2. Evdillahê Münşî (Racî)

Erdelan mirliği saray şairlerinden olan Racî mahlaslı şairin gerçek adı Evdillahê Münşî b. Xosro Begê Münşî'dir. Aynı zamanda Erdelan'da mirlik sarayının başkatibi olan bu şair Xosro Han (ö. 1204/1789-90) döneminde sarayda himaye görmüştür. Bilgi ve zekasıyla ön plana çıkan Racî nesir ve nazımda ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Divanı günümüze ulaşmayan şairin şiirlerin kesitler farklı kitaplarda bulunmaktadır. Evdillahê Münşî, 1191/1777-8 yılında Baban miri

[1302] Rahman Süresi 14. Ayetine telmih vardır.
[1303] "Levlake" kudsi hadisine gönderme vardır.

Muhammed Paşa ve Erdelan miri Xosro Han arasında çıkan savaşta canını vermiştir[1304].

Şair Raci ve hamisi Erdelan miri Xosro Han arasında geçen bir olay şu şekildedir: Birgün Şair Raci, Erdelan miri Büyük Xosro Han'dan kendisi için ev ve mesken temin etmesi için bir kıta şiir yazarak ricada bulunur. Mir de kendisinden ricada bulunan başkatibinin talebini yerine getirir ve cevap olarak da bir şiir yazar ki şöyledir[1305]:

مخلـــــص دیرینـــــه عبـــــدالله بیـــــگ آنکـــه فضـــل اواســـت بـــر خلـــق آشـــیکار

O eski dost Abdullah Beg / ki fazileti halka aşikardır.

قطعهـــای در مـــدح مـــا گفـــت و نوشـــت جملـــه الفـــاظش چـــو در شـــاهوار

Bizleri öven birtakım kıtalar yazdı / Her bir cümlesi sanırsın başat incisidir.

لیـــک از مســـکن شـــکایت کـــرده بـــود کانـــدر او ســـاکن شـــده او جغـــدوار

Lakin orada evinden şikayet etmiş / Oturduğu ev, baykuş yuvası gibiymiş.

ای وکیـــل الشـــان رشـــید دولـــتم یـــک بـــرآتش ده دو عباســـی هـــزار

Ey devletimin şayeste vekili! / Kendisine (bu hususta) bir berat ve yanında iki bin de Abbasi ver.

تـــا بســـازد آشـــیانی بهـــر خـــویش همچـــو شـــهبازی در او گیـــرد قـــرار

Ta ki kendine onunla bir yuva kursun / Ve bir şahin gibi içinde kılsın karar.

Talebini şiirle dile getiren şair Raci, hamisinden istediğini elde edince yine kendisine teşekkür mahiyetinde bir kaside ithaf etmiştir ki o da şöyledir[1306]:

منشـــر و عـــز و دولـــت و اقبـــال ســـرمدی فرمـــان کـــامرانی اعیـــان روزگـــار

Ebedi izzet û ikbal ve devlet sahibi / devrin seçkini ve saadet fermanı,

حکـــم جهـــان مطـــاع و تمنـــای بنـــدگان اعنـــی نشـــان خســـرو ذی شـــان کامگـــار

Maddi dünyanın kanunu, (biz) kulların arzusu / Şan sahibi o Bahtiyar Xosro,

کانـــدر جـــواب بنـــدهٔ دیـــرین خـــود رقـــم فرمـــوده یـــافتم ز مضـــامینش افتخـــار

Eski dostu- kulu olan bana cevaben / Ferman buyurdu ki o fermanın muhtevasıyla müftehir oldum

بـــا آنکـــه بـــی مطایبـــه از صـــعوه کمتـــرم خـــط شـــریف داد بـــه شـــهبازیم قـــرار

Gerçekte serçeden daha düşkün olsam bile / O yüce fermanla şahinliğime karar kıldı

بهـــر عمـــارت دل و دار خرابـــه ام از جـــود بـــی نهایـــت و از بـــذل بـــی شـــمار

[1304] Şairin hayatı ve şiirlerinden birkaç numûne için bkz. Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 258.
[1305] Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, 258-259.
[1306] Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 259.

Harabeye dönmüş hane ile şu gönlümü / Abad kılmak için sınırsız ve sayısız ihsanda bulundu

از نقـد خالصـی کـه بـه دینـار چـون کنـی تعـداد ان عطیـه بـود چارصـد هـزار

Verdiği o halis altınları dinara vurduğunda / Sayısı dörtyüz bin eder

بنوشـت بـر وکیـل و رسـانید بنـده را ایـزد دهـادش از عـوض در همـی هـزار

Beratı Vekil'e yazdırıp şu kuluna gönderdi / Her bir dirheme karşılık Hak ona bin (katını) versin.

Yukarıda geçen şair ve mir arasındaki edebi ilişki aynı bizlere Erdelan mirliğinde hükümdarın patrimonyal devlet düzenindeki "baba" pozisyonu ve himayese örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda patron konumunda olan mirin şaire aynı güzellikte şiirle cevap vermesi hükümdarın da sahip olduğu sanatsal zevki, şair-mir kimliği ve entelektüel seviyeyi göstermesi açısından önemlidir.

Erdelan mirliği ile siyasi ve kültürel alanda rakip Baban mirliği arasındaki mücadelelerden kısmen her iki mirliğin tarih kısmında değindik. Nitekim Baban miri Halit Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa'nın (ö. 1178/1764-5) bir dönem Erdelan mirliğini hükümdarlığı altına almış ve Senedec'te Erdelan mirlik sarayından her iki mirliği yönetmişti. İşte Erdelan sarayının başkatibi ve aynı zamanda saray şairi olan Raci ile ilişkilerinin gelişmesi muhtemelen bu dönemde olmuştur. İhtimal dahilindedir ki Süleyman Paşa ve şair Raci arasında edebi patronaj çerçevesinde gelişen dostluk hükümdar-musahip ilişkisine dönmüştür. Çünkü hamiye olan içten sevginin ve vefalı bir şairin dostuluğunun nişanesi olarak şair-katip Raci, hamisi Süleyman Paşa için bu mersiyeyi kaleme almıştır[1307]:

والـی عصـر و سـلیمان زمـان آنکـه گـرد سـتم از دهـر برفـت

Asrın valisi, devrin Süleymanı / Dehrin etrafından zülmü süpüren,

وانکـه تـا چـرخ بـه کـامش گردیـد کـام خـویش از همـه اعـدا بگرفـت

Felek muradınca dönene dek / Her düşmanından istediğini alan.

آشـکارا چـو بـه شـغل دنیـا بـود مشـغول ولـیکن نـه نهفـت

Zahiren dünya işleriyle meşgül idi / lakin batınen (öyle) değildi.

اهتمـامش همـه دینـداری بـود نـه بـه کـام دل خـود خـورد و بخفـت

Tüm ihtimamı dindarlıktı / muradınca yiyip gönlünce uyuyamadı.

بـود در عـدل در ایـن عـالم طـاق بـا کفـش تیـغ سیاسـت هـم جفـت

Adaleti bu alemde gök kubbe misaliydi / Siyasetin kılıcıyla yoldaştı.

[1307] Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, 259.

چنـــد ســـالی کـــه بـــدین قـــانون زیســـت یافـــت تشـــریف شـــهادت را مفـــت

Bu şekilde birkaç yıl yaşadıktan sonra / Karşılıksız şehadet makamına erişti.

مفســـدی نیمـــه شـــبی بـــا خنجـــر گـــوهر جســـم گـــرامیش بســـفت

Müfsidin biri bir gece vakti / Elindeki hançerle kıydı onun o inci bedenine.

بعـــد نُـــه روز ز رضـــوان چنـــان بانـــگ بـــازای بـــه جنـــت بشـــنفت

Dokuz gün sonra cennet bekçisinden / Cennete geri gel, cennete koş sesini duydu.

از خـــرد ســـال وفـــاتش جســـتم (جَعَـــلَ الْجَنَّـــةَ مَثْـــوًی لَـــهُ)[1308] گفـــت

Vefat yılını akıldan sordum / Dedi ki "Cennet onun için menzil kılındı".

3.3.10.3. Mîrza Şefî' Kolyayî

Mirza Şefi' veya Şefîê Dineverî, Kermanşah bölgesindeki Kolyay şehrinin Bilvar kasabasının bağlı Rezle köyündendir. Hacî ve Şefî' mahlaslarını tercih eden bilgin ve dindar bir şair olan Mîrza Şefî' XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar yaşamıştır. Şiirlerini Kürtçenin Gorani lehçeçinde yazan şairin kendi döneminin önemli şairlerinden Elmas Xanê Ken(d)ûleyî ile nazım ve nesir şeklinde mektuplaşmaları olmuştur. Mirza Şefi' (ö. 1204/1789-90) zamanında Erdelan mirliğinde bulunmuştur. Muhtemeldir ki mirlik sarayında katiplik tarzında kalem ehli bir mevkide hizmet vermiştir. Nitekim kendisi Senendec'te yaşamış ve dönemin hükümdarı Xosro Han için çok sayıda övgü dolu methi ithaf etmiştir. Şairin günümüze ulaşmış divanı olmamakla birlikte şiirlerinden parçalar mevcuttur[1309].

3.3.10.4. Mîr Xosro Han

Erdelan mirliğinin şair-mirlerinden olan Xosro Han hoşsohbet, hatip ve edip kişiliğiyle ön plana çıkmış bir hükümdardı. Sarayda gördüğü özel eğitimlerin ardından özelllikle edebiyata ve şiire olan merakı son derece fazlaydı. Şiirlerinde *Nâkam* mahlasını kullanan ve Farsça şiirde iyi bir şair olan Xosro Han, sarayında sürekli olarak işret geceleri düzenlerdi. Alim, edip ve şairlerle bir araya gelmeyi seven bu mirin günümüze ulaşmış şiirleri bulunmamaktadır[1310].

[1308] Ebcet hesabıyla hicri 1178 yılına denk gelmektedir.
[1309] Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 266-67.
[1310] el-Bâbanî, **Siyeru'l-Ekrad**, s. 93.

Xosro Han'ın şair-hükümdar olması, ediplere ve şairlere önem vermesi, ayrıca yine şair ve edip bir kişiliğe sahip Mestûre Kurdistanî ile evlenmesi Erdelan mirlerinin saray ve çevresinin entelektüel seviyesini, edebiyata olan bağını göstermesi açısından önemlidir.

Kürtçe ve Farsça şiirler kaleme almış olan Mîr Xosro Han'ın şiirlerinden parçalar kısmen günümüze ulaşmıştır. Bunlardan birisi de ölmeden önce yazmış olduğu son rubaisidir[1311]:

خسرو دلت ار ز غم دو نیم است مترس ور جان بره امید و بیم است مترس

گر از سر و کار آخرت می ترسی آنجا سر و کار با کریم است مترس

Xosro yüreğin gamdan paralandıysa da korkma

Ruhtan umut ve korku çıkacaksa da korkma

Ahiretin sana ne yapacağından mı korkarsın

Bil ki orda işler Kerim iledir korkma

3.3.10.5. Mestûre Kurdistanî

Erdelan mirliğinin merkezi Senendec'te 1805'te doğan Mestûre Hanım, anne ve baba tarafından mirlik sarayında görev almış, etkin ve nüfuzlu bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelmiştir. Dedesi Muhammed Ağa Kadiri dört Erdelan miri döneminde bölge güvenliğinden sorumlu "Nazır-ı Kurdistan" olarak görev yapmıştır. Aynı şekilde kalem ehli olan amcazadeleri de yüksek bir eğitime sahip olup mirliğin üst kademelerinde bulunmuşlardır. Babasının eğitimiyle özel ilgilendiği Mestûre Hanım, ilk eğitiminin ardından Arapça ve dini ilimleri öğrenmiş, sonradan kendisini edebiyat ve hat sanatında da geliştirmiştir. 1826'da dönemin Erdelan miri Xosro Han'la evlenen Mestûre Hanım, sarayda aynı zamanda "Vezire-i enderûn" görevini üstlenmiş ve kocasının yaptığı yolculuklarda kendisine eşlik etmiştir. Xosro Han'ın 1835'te ölmesinin ardından Mestûre Hanım bir süre daha sarayda yaşamaya devam etti. İran şahının Erdelan mirliğinin içişlerine müdahale etmesinin ardından Mestûre Hanım ve beraberinde yaklaşık iki bin kişi Merivan civarına sürgün edildiler.

[1311] Mestûre Kurdistanî, **Tarîxê Erdelan**, Nasir Azadpor (Haz.), Çapxaneyê Behramî, Kermanşah 1332, s. 181.

Mestûre Hanım ve ailesi 1847'de Baban mirliğine sığındılar. Fakat çok geçmeden bölgede yaygın olan veba hastalığından dolayı 1847'de vebadan hayatını kaybetti[1312].

Farsça ve Kürtçe şiirler yazan ve *Mestûre* mahlasının kullanan Mestûre Hanım, şair kimliğinin yanında İslam tarihinde de ilk kadın tarihçi olması bakımından önemlidir. Ayrıca *Mu'cemu'l-Udeba* ile *Akaid ve Şeriat*[1313] adlı eserleri de mevcuttur. Mestûre Hanım, şair kimliğiyle dönemin önemli şairleri olan Molla Hızır Nali ve Yexmayê Cendakî ile mektuplaşmış, Mevlana Abdurrahim Mevlevî ile de tanışmış, şiirleriyle onun övgüsünü kazanmıştır. Mestûre Hanım ve eşi Xosro Han birbirlerine övgü dolu karşılıklı şiirler yazmışlardır. Nitekim Xosro Han'ın genç yaşta ölmesinin ardından ise Mestûre Hanım, Erdelan'ın miri olan kocası için çok sayıda mersiye kaleme almıştır. Mestûre Hanım'ın Kürtçe (Gorani ve Sorani) ve Farsça şiirlerden oluşan divanındaki beyitleri sayısı yirmi bin olarak belirtilmişse de günümüzde sadece Farsça şiiri ihtiva eden yaklaşık iki bin beyitlik şiirleri kalmıştır[1314]. Mestûre Hanım'ın gazel, kaside, terci-i bend, mesnevi ve mersiye tarzında yazılmış Farsça şiirlerinden Erdelan mirliğine dair methiye veye mersiye bulunmamaktadır. Ancak kendisinin yazmış olduğu *Tarih-i Erdelan* adlı kitabında Erdelan miri olan eşinin ölümünün üzerine yazdığı mersiye tarzındaki iki beyiti şöyledir:

تنی نبود نپیچید زین ستم چون موی در آتش دلی نبود ننالد زین الم چون رعد در بیدا

Ateşte büzüşen kıl gibi kavrulmayacak hiçbir ten yoktur bu zulümden / Sızlanmayacak hiçbir yürek yoktur çöldeki şimşek gibi inen bu derdin elinden.

از این غم زیبد ایدر تا دم یوم النشور آید بود همدوش ماتم در چرخ چارمین عیسی

Kıyamet gününe kadar sürecek bu gamın elinden / Dördüncü felekte bulunan İsa dahi matem etse yeridir.

Genel olarak çalışmamızın üçüncü bölümünde, XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısında kalan zaman diliminde, Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Kürt

---

[1312] Ahmet Özel, "Mâh Şeref Han", **DİA**, c. EK-2, İstanbul 2016, s. 172-173; Rûhanî, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, s. 379-383.

[1313] Eserin çevirisi için bkz. Mesture Erdelanî, **Şeriat Risalesi Bir Kürt Alimenin Fıkıh Kitabı**, Hatice Yılmaz (Çev.), Nûbihar, İstanbul 2004.

[1314] Selim Temo, **Kürt Şiiri Antolojisi**, c. I, Agora, İstanbul 2007, s. 486-487; Açar, "**Tarih-i Kurd**…", 27-30; Ayrıca Mestûre Hanım'ın geriye kalan şiirlerinin derlemesi olan divanı için bkz. Mahşeref Hanım Kurdistanî (Mestûre), **Dîvan**, Haci Şeyh Yahya Marifet (Haz.), Matbaa-yı Şûrevî, Tahran 1304.

mirliklerinde iktidarları çevresinde ortaya çıkan edebi ürünleri patronaj çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık. Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyulular ve Safevîler gibi İranî hanedanlıkların egemenliği altında bulunduğundan XV. yüzyıldan itibaren her alanda Farsça dilinin baskınlığı görülmüştür. Nitekim Kürt mirlerinin diğer devletlerle olan yazışmalarının büyük çoğunluğunun Farsça olması bunun göstergesidir. Bu sebepten dolayı yaklaşık olarak bir yüzyıl sonra başlayacak olan klasik Kürt edebiyatının İran edebiyatıyla olan ilişkisine giriş mahiyetinde değinilmiştir. Çalışmanın ana konusu olarak Kürt mirliklerinde ortaya çıkan şairlerin, himayesinde bulundukları mirliklerin sınırları ve iktidarı içerisindeki yeri incelenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde üzerinde durduğumuz gibi, mirliklerin tarihsel bir süreçten geçerken kurumsallaşma anlamında birtakım özellikler kazandıklarını belirttik. Bu kurumsallaşma içerisinde mirliklerin diğer devletler gibi hükümranlıklarını meşru kılmak için iktidarı pekiştirme aygıtlarından yararlandıklarını gördük. Bu bağlamda Kürt mirliklerinin de iktidar sahibi birer devlet olarak ülkelerinde çeşitli imar faaliyetleri içerisinde olduklarını, çeşitli eğitim kurumları ve vakıflar inşa ettiklerini kaydettik. Buna benzer olarak iktidarı pekiştirme araçlarından biri olarak da himaye ve hamiliğin Kürt mirliklerinde de geliştiğini gördük.

Kürt mirlikleri hakkında yazılı belgelerin günümüze tam ulaşmamış olması, edebiyat çerçevesinde şairler hakkında bilgilere ulaşamamız, şairlerin biyografilerinin çok az bilinmesi veya hiç bilinmemeleri, şair tezkirelerinin olmaması gibi sebeplerden dolayı Kürt mirliklerinde mir ve şairler arasındaki edebi patronaj ilişkisine dair yorumlar; mirlere sunulan kaside ve mesnevi gibi şiir türleri üzerinden geliştirilmiştir. Bütün bunlara rağmen edebi patronaj çerçevesinde söz konusu Kürt mirliklerindetespit edilen şairler mirliklerine göre şu şekildedir: Azizan mirliğinde Mela Ehmedê Cizîrî, Feqiyê Teyran ve Basilyos Şemûn; Hakkari Şenbû mirliğinde Mîr Îmameddîn Hakkarî, Mîr Evdila Xan (Arif) ve Mîr Mustefa Beg (Pertew); Behdinan mirliğinde Mela Mehmûd (Hemîdî), Ehmed Begê Katib, Mîr Muhemed Teyyar Paşa, Mîr İsmail Paşa ve Bekir Begê Erizî; Bitlis mirliğinde Şukriyê Bedlîsî ve Harisê Bedlîsî; Zirkan mirliğinde Mîr Ye'qûbê Zirkî; Hizan mirliğinde Selîmê

Hîzanî; Müküs mirliğinde Mela Evdilhemîd (Weda'î); Bazîd mirliğinde Ehmedê Xanî ve Xewsî; Baban mirliğinde Mela Xidirî Şaweysî (Nalî), Evdirehman Beg (Salim), Mistefa Beg (Kurdî) ve Şêx Riza Talebanî; Erdelan mirliğinde Xosro Begê Senendecî, Evdillahê Münşî (Racî), Mirza Şefi' Kolyayî, Mîr Xosro Han ve Mestûre Kurdistanî'dir.

Kürt mirliklerinde patronaj bağlamında tespit ettiğimiz şairlerden yirmi yedi şairden sekiz şairin aynı zamanda bulundukları mirliklerde hükümdar olmaları, söz konusu Kürt mirliklerinde şiire verilen önemin yönetici sınıfında da önemli bir yere sahip olduğu göstermektedir. Aynı şekilde patronaj bağlamında değerlendirildiğinde ise şair mirlerin saraylarında şairleri ve edipleri himaye etme ve saraylarında istihdam etmeye ehemmiyet verdikleri bilinen bir gerçek olduğundan, bu durumun Kürt mirliklerinde hamilik ve himaye kavramlarının gelişmesinde önemli bir durum olduğu gördük.

Kürt mirliklerinde himaye görmüş şairlerin çoğunlukla katip olması, Kürt mirlik saraylarında münşi olarak himaye görmeleri tespit edilen önemli noktalardan biri olmuştur. Bu bağlamda eli katipliğe yatkın olan şairlerin mirlik saraylarında himaye görmeleri, Kürt mirlerinin hüner ehli insanları saraylarında himaye ettiklerinini bir nişanesidir.

Kürt mirliklerinde himaye olgusunu genel olarak ele aldığımızda mirliklerin sahip oldukları ülke sınırları, ekonomik güç ve iktidar yapısı olarak kendi kararında olduğu kanaatindeyiz. Ancak Kürt mirliklerinde iktidar ile patrimonyal bir çizgide buluşan şairlerin sayısı günümüze ulaşan divan, şiir ve yazılı belgelerden belirlediğimizde ve aynı zamanda hiçbir şair ve şiir emaresi göremediğimiz mirlikleri de göz önünde bulundurduğumuzda genel bir değerlendirme sonucunda Kürt mirlikleri için patronaj kapsamında şairlerin oranının düşük bir seviyede olduğu söylenebilir.

Kürt mirliklerinde edebi patronaj geleneğinin düşük bir oranizlemesinden sebep, söz konusu mirliklerde yazılan az sayıdaki methiye içerikli kaside yazma geleneğinin klasik Kürt edebiyatında tam olarak oluşmadığını söyleyebiliriz.

Kürt mirliklerinde gelişen saray kültürüne rağmen mirliklerdeki alim ve fazilet sahibi insanlar tarafından edebi ilimlerinden ziyade dini ilimlere edildiği belirtmiştir:

> *"Kürdistan'da ... bir çok ilim ve fazilet erbabı kişi bulunmaktadır. Akli ve nakli ilmlerin tahsilinde hadis, fıkıh, sarf, nahiv, kelam, mantık, meani ve diğer yaygın ilimlerin çoğunun öğrenilmesinde eksiksiz bir çaba sarf ederler. Muhtemelen bazı ilim alanlarında telif ve tasnifleri de mevcuttur ancak meşhur değillerdir. Araştırma konularında çok çaba sarf ederler. Ancak sultanlara yakınlaşmayı ve padişahlarla sıcak ilişkiler kurmayı sağlayacak olan şiir, inşa ve hüsnü hat gibi resmi kurumlarda ilgi gören yetenek ve alanlarda pek görünmezler*[1315] *".*

Şeref Han'ın bu tespitini göz önünde bulundurularak, Kürt edebiyatında şair tezkirelerinin neden olmadığının cevabını görebiliriz. Şeref Han her ne kadar fazilet sahibi insanların meyillerinin dini ilimlerden yana olduğunu belirtmişse de bu durum edep ilimlerine vakıf hüner ehli kişilerin hiç olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim her Kürt mirliğinin siyasi ve sosyal tarihine değindiğimiz bölümlerde dini alanda ön plana çıkmış alimlerin yanı sıra edip, şair, katip, hattat vb. alanlarda hüner sahibi insanların olduğunu gördük. Şeref Han'ın tesbiti ve bizim belirlemiş olduğumuz mirliklerdeki şair ve diğer hüner sahibi insanların himaye görmesini kıyasladığımız vakit, Kürt mirliklerinde ilmi patronajın edebi patronajdan daha önde olduğunu söyleyebiliriz.

[1315] Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 64.

SONUÇ

"Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj" adlı bu çalışma, 1514-1846 yılları arasında Osmanlı sınırları içerisinde kalan Kürt mirliklerinde ortaya konan edebi eserleri patronaj bağlamında ele almaktadır. Bu çalışmayla Kürt mirliklerinde iktidar ve şair arasındaki edebi patronajın ne derecede olduğunu tespit etmek amaçlanmıştır. Bu çerçevede ortaya konan edebi eserlerin iktidar eksenli yaklaşımı değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, çalışmanın iki temel yönünü oluşturan iktidar ve edebiyat üzerinde durulmuş ve bunun neticesinde aşağıdaki bu sonuçlara ulaşılmıştır:

İslamiyet sonrasındaki dönemde Kürtler'in hanedanlık, devlet ve mirlik olmak üzere üç iktidar formu çerçevesinde tarih sahnesinde yer aldığı görülmektedir. Bu iktidar formalarından İslam tarihinde tevâif-i mülûk olarak bilinen yaklaşık olarak X-XII. yüzyılları arasında hâkimiyetlerini tesis etmiş Kürt hanedanlıkları sırasıyla; Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Fadleveyhî, Hasanveyhî ve Annazîler'dir. Bu hanedanlıkların ortadan kalkmasından sonra Kürtler, yaklaşık olarak XII-XIII. yüzyılları arasında, hanedanlığın bir üst basamağı olan devlet formunda Eyyûbîler olarak ortaya çıkmıştır. Eyyûbîler'in tarih sahnesinden silinmesinin ardından Kürtler'in iktidar formu olarak mirlikler şeklinde bir oluşum gösterdikleri görülmektedir. Kürtler'in geniş bir coğrafyayı kapsayan ve yaklaşık sayıları elli kadar olan mirlikler iktidarda oldukları süre içerisinde üç ana dönemden geçtikleri belirlendi. Bunların ilki, yarı-bağımsız dönem olan ve XIII-XV. yüzyıllar arasını kapsayan İran Moğolları/İlhanlılar, Timur istilası ve Karakoyunlular devri; ikincisi, fetret dönemi olan ve XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki zaman dilimini kapsayan Akkoyunlular ve Safevîler devri; üçüncüsü ise, 1514'te gerçekleşen Çaldıran savaşıyla başlayan ve Kürt mirliklerinin bir kısmının Osmanlı diğer bir kısmının ise Safevîler/İran hâkimiyeti altına girdikleri süreçtir. Her iki imparatorluğun hâkimiyeti altında kalan Kürt mirlikleri XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettikleri görüldü.

Kürt mirliklerinin bir iktidar kurumu olarak zamanla oluşan kurumsal ortak özellikleri tespit edildi. Bu bağlamda Kürt mirliklerinin statüleri, Şerefname esas alınarak, hem Kürtler'e göre hem de Osmanlı kanunnamelerine göre belirlenmeye çalışıldı. Bu belirlemeye göre Kürt mirliklerinin Kürtler'in gözünde bağımsız olanlar, kendi adına sikke kestirip hutbe okutanlar ve sikke kestirmeyip hutbe okutmayanlar şeklinde bir sınıflandırmanın olduğu tespit edildi. Osmanlı hâkimiyeti altındaki statü sınıflandırmasında ise Kürt mirliklerinin, Klasik Osmanlı sancakları, Ekrad (Yurtluk-Ocaklık) sancakları ve Hükûmet sancakları olarak tasnif edildikleri görüldü. Bunun yanı sıra Kürt mirliklerinin idari yapısını belirlemeye çalıştık. Mirliklerin iktidar kurumu olarak, iktidarlarını güçlü ve meşru göstermek için ihtiyaç duydukları elkâb, menşur/berat, sikke ve hutbe, sancak, bando ve musiki gibi hâkimiyet alametlerinin yanı sıra hâkimiyetleri pekiştirmek amacıyla başvurdukları tarih ve tarih yazıcılığı, mirlik tarihleri, aile şecereleri gibi aygıtlar saptandı. Mirlikler, merkez ve taşra teşkilatı şeklinde bir idari yapıya sahip olduklarını ve her mirliğin bir merkez ve birkaç taşra şehrinden oluştuğu görüldü. Kürt mirliklerinde yönetici mirler tarafından ülkelerine birçok alanda çeşitli faaliyetlerle zenginleştirdiklerini, bunun yanı sıra mirlik topraklarında eğitim kurumları, medrese, mescit, cami, tekke, zaviye, kütüphane ve çeşitli vakıflar imar ettiklerini belirlendi.

İktidar, patrimonyal devlet düzeni, hamilik ve himaye sistemi İslam'ın geniş coğrafyalara yayılması ve yeni kültürlerle tanışmasının neticesinde İran, Yunan, Mısır ve Bizans kültüründe var olan saray ve saray kültürü Abbasîler'de oluşmaya başlamıştır. X. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan ilk Kürt hanedanlıkları olan Şeddadîler, Mervanîler, Revvadîler, Fadleveyhîler, Hasanveyhîler ve Annazîler, hâkimiyetleri altında bulundukları Abbasîler'den saray ve saray kültürü benzer şekilde alıp kendi iktidarlıklarına tatbik ettikleri belirlendi.

Kürt hanedanlıklarında saray kültürünün de getirdiği yönetim anlayışına binaen hükümdarlar iktidarlarını meşru bir zemine oturtmak ve otoriteyi hâkim kılıp korumak için, sanatla yani özel anlamda edebiyatla ilgilenmiş ve korumuş, hüner sahibi insanları saraylarında ve ülkelerinde himaye etmişlerdir. Nitekim hükümdarın lütuf, ihsan, kerem ve inayetine erişen hüner sahipleri sahip oldukları ve hamilerine sunmuş oldukları hünerlerinden dolayı onure edilmiş, toplumda makam ve mevki

elde etmiş ve şerefli ve zengin sınıf içerisine dâhil olmuşlardır. Bu durum hüner sahiplerinin daha özgün ve estetik eserler üretmelerini sağlamış ve daha da teşvik etmiştir. Edebiyat alanında da benzer şekilde kendini göstermiştir. Söz konusu patrimonyal devlet anlayışı doğrultusunda Kürt hanedanlıklarında birçok edip ve şairin himaye gördüğü tespit edildi.

İran'da ortaya çıkan ilk mahalli hanedanlıklardan Saffarîler ve Samanîler'in saraylarında edebi patronaj çerçevesinde ilk kaside örneklerini ortaya koyan ve isimleri Bessam-i Kurd-i Sistanî ve Ebu'l-Hasan-ı Lûkerî olan iki Kürt şair tespit edildi.

Şeddadîler, Mervanîler, Revvadîler, Fadleveyhîler, Hasanveyhîler ve Annazîler gibi Kürt hanedanlıklarının saraylarında patronaj bağlamında tespit edilen şairler bunlardır: Şeddadî sarayında Unsuru'l-Meâlî Keykâvus, Katrân-ı Tebrîzî, Esedî-i Tûsî; Mervanî sarayında bulunan İbnu'l-Mağribî, Menazî, el-Hafacî, Tihamî, ez-Zarif, İbnu's-Sevdadî, İbnu'l-Ğedaîrî, Hasan el-Beşnevî, İbn Esed el-Fârikî, Ğassanî, Muhammed b. Ahmed el-Amidî ve Ali b. Tistanî; Revvadî sarayında Katrân-ı Tebrîzî ve Hâkânî-i Şirvânî; Hasanveyhî sarayında Mihyar ed-Deylemî; Fadleveyhî sarayında Kemaluddîn İsmail ve Esiruddîn-i Evmanî.

İsimlerini zikrettiğimiz yukarıdaki şairler Kürt hanedanlıklarında himaye görmüş, gördükleri himaye karşısında hükümdar hamileri için eserler kaleme almış ve kendilerine ithaf etmişlerdir. Bu patrimonyal ilişkinin neticesinde Katrân-ı Tebrîzî ve Esedî-i Tûsî gibi şairler saray şairliği statüsüne getirilirken, Unsuru'l-Meâlî Keykâvus gibi edipler hükümdara musahip olmuştur.

Kürt hanedanlıkları döneminde bilinen ilk şair hükümdarları Revvadî Kürt hanedanlığı hükümdarı Memlan b. Vehsûdan ve Fadleveyhî Kürt hanedanlığının hükümdarı olan Melik Said b. Muzaffereddîn Muhammed b. Mubariz olarak tespit edildi.

Kürt hanedanlıklarında eğitimli ve kültürlü hükümdarlar tarih alanına da önem vermiş ve iktidarlarınının bilinir oluşunu ve meşruiyetlerini bu yolla sağlamlaştırmışlardır. Bu bağlamda, Kürt hanedanlıklarında kendi hanedanlık tarihini

yazan ilk tarihçi hükümdar, Revvadî Kürt hanedanlığının emiri Ebû'l-Heycâ er-Revvadî olarak tespit edildi.

Kürt mirliklerinin ilk siyasi formu olan hanedanlıklardan Bağdat'a yakın olan Mervanîler ve Hasanveyhîler hanedanlığında edebiyat dili olarak Arapça; Bağdat'tan uzak olan Şeddadîler, Revvadîler ve Fadleveyhîler'de ise Farsça olarak belirlendi.

Kürt hanedanlıklarının siyasi olarak devamı olan Eyyûbîler iktidar formu olarak devlet şeklinde teşekkül etmiştir. Kürt hanedanlıklarında görülen hamilik ve himaye geleneği daha da güçlü bir şekilde Eyyûbîler'de var olduğu görülmüştür. Patrimonyal devlet anlayışının güçlü bir şekilde görüldüğü Eyyûbîler'in merkez ve eyaletlerinde bulunan saraylarda çok sayıda alim, edip ve şairin himaye gördüğü, hamilerine patronaj bağlamında eserler ithaf ettikleri görüldü.

Eyyûbîler ailesinden ilk dönemlerden itibaren şiir divanları bulunan ve çeşitli ilmi alanlarda ön plana çıkan melikler, edip ve şairlere hamilik yapma yönüyle dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda, Eyyûbîler ailesinden olan ve yöneticilik de yapan ve birer şiir divanları bulunan şair-melikler Melik Takiyuddîn, Melik Ferruhşah ve Melik Böri olarak tespit edilmiştir.

Eyyûbîler'in ortadan kalkmasından sonra önemli bir kolu olarak Hama Eyyûbîleri uzun bir dönem daha iktidarlarını sürdürmüş ve bu süreç içerisinde saraylarında birçok alim, edip ve şairi himaye etmişlerdir. Hama Eyyûbîleri'nde patrimonyal devlet düzeninin oluşmasında ilim sahibi ve şair hükümdarların büyük rolü olduğu görülmüştür. Nitekim en büyük İslam tarihçileri arasında "alim derecesinde" gösterilen Ebu'l-Fida Hama Eyyûbîleri'nde hükümdarlık yapmış ve dönemin en büyük ilim ve edebiyat hamilerindendir.

Eyyûbîler'in ortadan kalkmasından sonra devam eden Hasankeyf Eyyûbîleri de uzun bir dönem iktidarlarını sürdürmüş, saray ve saray kültürünün öncülük ettikleri Kürt mirliklerine yansımasında etkili olmuşlardır. Nitekim tarihte Hasankeyf Melikan Kürt mirliği olarak da bilinen bu mirliğin ilimde ve edebiyatta ileri seviyeye gelmiş pek çok hükümdar yönetimin başına geçmişlerdir. Bundan dolayı, tespit edebildiğimiz ve birer şiir divanları bulunan şair hükümdarlar şu şekilde

belirlenmiştir: Melik Adil Şehabeddin Gazi, Melik Adil Süleyman, Melik Eşref Ahmed ve Melik Kamil Halil'dir.

Melikan Kürt mirliğinde şair hükümdarların kaleme aldıkları divanların içerikleri tevhid, naat, nasihat konulu şiirlerin yanı sıra kendilerinden önce tahta bulunan hükümdarlara ithafen yazdıkları methiye, mersiye ve çeşitli kasideler ile hamriyat, mudabat, gazel türünde şiirlerden oluştuğu görülmüştür. Bu yönüyle Hasankeyf Melikan Kürt mirliğinde güçlü bir patronaj sisteminin ataları olan Eyyûbîler'deki gibi devam ettiği görülmüştür.

Melikan Kürt mirliğinde hükümdarlara şiirler ithaf eden veya Hasankeyf'te saray şairi olarak görev yapan şairlerden ikisi İbnu'l-Ayirman ve Alaeddîn Ali b. el-Müşerref; saray müzisyeni olarak görev yapmış Muzafferredîn, dönemin önemli hüner sahibi insanları olarak tespit edilmişlerdir.

Kürt mirliklerinde patrimonyal devlet anlayışı, hamilik ve himaye geleneğini daha iyi anlamak için siyasal olarak Kürt mirliklerinin selefleri olan Kürtler'in kurmuş oldukları hanedanlıklar ve devlet'te patronaj anlayışı incelenmiş ve bu bağlamda iktidarı güçlendirme aygıtlarından tarih yazıcılığı, ilim, edebiyat, alim ve ediplerin himaye edilmesi; şehirlerin bayındır hale getirilmesi, medrese gibi eğitim kurumları ve çeşitli vakıfların imarı gibi birçok ortak yön tespit edilmiştir.

Kürt mirlikleri Eyyûbîler'in ortadan kalkmasından sonra sırasıyla İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler döneminden geçmişlerdir. Zikri geçen devletlerin resmi yazışma ve devlet dilinin Farsça olmasından sebep bu dönemde Kürt mirlikleri ve diğer devletlerle olan resmi yazışmalar Farsça olarak tespit edilmiştir. Buradan hareketle Osmanlı hâkimiyeti dönemine tesadüf eden zaman diliminde Kürt mirliklerinde ortaya çıkacak olan Kürtçe edebi ürünlerde İran edebiyatının etkisinin de olabileceği kanaatine varılmıştır.

Kürt mirliklerinin 1514'te Osmanlı ve Safevîler arasında gerçekleşen savaşın ardından iki imparataroluk arasında sınırın bu dönemlerde belirlenmeye başlamasıyla birlikte, Kürt mirliklerinin bir kısmı Osmanlı, diğer bir kısmı ise İran tarafında kaldığı görülmüştür. Bu çalışmada Osmanlı sınırları içerisinde kalan Azizan, Hakkari

Şenbû, Behdinan, Bitlis, Zirkan, Hizan, Müküs, Bazîd ve Baban mirlikleri ile dönem dönem Osmanlı sınırlarına dâhil olduğu için bunlara ek olarak Erdelan mirliği de iktidar kurumu olarak ele alınmıştır. Adı geçen mirliklerde patronaj çerçevesinde iktidar ile ilişkisi olan şairler ve bu minvalde onların ortaya koydukları eserler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Edebi patronaj çerçevesinde söz konusu Kürt mirliklerinde tespit edilen şairler bulunduğu mirliklere göre şöyle sıralanmıştır: Azizan mirliğinde Mela Ehmedê Cizîrî, Feqiyê Teyran ve Basilyos Şemûn (II.); Hakkari Şenbû mirliğinde Mîr Îmameddîn Hakkarî, Mîr Evdila Xan (Arif) ve Mîr Mustefa Beg (Pertew); Behdinan mirliğinde Mela Mehmûd (Hemîdî), Ehmed Begê Katib, Mîr Muhemed Teyyar Paşa, Mîr İsmail Paşa ve Bekir Begê Erizî; Bitlis mirliğinde Şukriyê Bedlîsî ve Harisê Bedlîsî; Zirkan mirliğinde Mîr Ye'qûbê Zirkî; Hizan mirliğinde Selîmê Hîzanî; Müküs mirliğinde Mela Evdilhemîd (Weda'î), Bazîd mirliğinde Ehmedê Xanî ve Xewsî; Baban mirliğinde Mela Xidirî Şaweysî (Nalî), Evdirehman Beg (Salim), Mistefa Beg (Kurdî) ve Şêx Riza Talebanî; Erdelan mirliğinde Xosro Begê Senendecî, Evdillahê Münşî (Racî), Mirza Şefi' Kolyayî, Mîr Xosro Han ve Mestûre Kurdistanî'dir.

Saltanat ve sanat arasındaki ilişkide patronajın en önemli ayağı iktidar tarafıdır. İktidarda bulunan hükümdarın ilme ve edebiyata karşı olan ilgi ve tutumuna göre edip ve şairleri saraylarında himaye etmişlerdir. Ayrıca hükümdarların da bizzat şiire ilgi duymaları söz konusu mirliklerde edip ve şairlerin himaye edildiği konusunda bizlere ipucu vermektedir. Burada hükümdarların şair kimliğine sahip olmaları iktidar kavramınının edebi bir yanının da olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Kürt mirliklerinde tespit edebildiğimiz şair mirler sırasıyla şunlardır: Zirkan mirliği hükümdarı Mîr Ya'qûbê Zirkî; Hakkari Şenbû mirliği hükümdarları Mîr Îmameddînê Hekkarî (Sebûrî), Mîr Evdila Xan ('Arif) ve Mîr Mustefa Beg (Pertew); Behdinan mirliği hükümdarları Mîr Muhemmed Teyyar Paşa (Xerîbî) ve Mîr İsmail Paşa; Erdelan mirliği hükümdarı Mîr Xosro Han'dır.

Kürt mirliklerinde edebi patronaj çerçevesinde bulundukları mirliklerde dönemin hükümdarlarına ithafen eser(ler) kaleme alan şairler bu şekilde belirlenmişlerdir: Mela Ehmedê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Basilyos Şemûn (II.), Mela

Mehmûd (Hemîdî), Ehmed Begê Katib, Şukriyê Bedlîsî, Harisê Bedlîsî, Selîmê Hîzanî, Mela Evdilhemîd (Weda'î), Ehmedê Xanî, Xewsî, Mela Xidirî Şaweysî (Nalî), Evdirehman Beg (Salim), Mistefa Beg (Kurdî), Şêx Riza Talebanî, Xosro Begê Senendecî, Evdillahê Münşî (Racî), Mirza Şefi' Kolyayî ve Mestûre Kurdistanî'dir.

Kürt mirliklerinde patronaj bağlamında hamilerine eserler sunan ve muhtemelen bu eserlerin karşılığında dönemin hükümdarları tarafından mirlik yönetiminde münşî/katiplik görevine taltif edilen veya mirliklerde katipliklerinin yanında şair kimlikleriyle de önplana çıkan şairler şöyle tespit edilmişlerdir: Mela Mehmûd (Hemîdî), Ehmed Begê Katib, Şukriyê Bedlîsî, Mela Evdilhemîd (Weda'î), Ehmedê Xanî, Xewsî, Xosro Begê Senendecî, Evdillahê Münşî (Racî) ve Mirza Şefi' Kolyayî. Buradan hareketle Kürt mirliklerinde önemli bir makam olan katipliğin, patronaj çerçevesinde eserler kaleme alan şairler için ulaşılmak istenilen bir makam olarak yorumlanabilir.

Kürt mirliklerinde edebi patronaj çerçevesinde şairler hamilerine ithafen çeşitli türlerde eserler kaleme almışlardır. Kürt mirliklerinde hamilere ithafen kaleme alınan eserler methiye, bahariye, mersiye, muşaare, kaside, manzume ve mesnevi türünde belirlenmiştir. Bu türler içinde ise en çok kaside ve mersiye önplana çıkarken mesnevi, manzume ve muşaare örnekleri en az kullanılan türler olmuşlardır.

Şukriyê Bedlîsî, Bitlis mirliğinde saray katibi çalışmış kendi döneminin önemli şairlerindendir. Kendisinin Bitlis mirliğinde hami sahibi bir saray şairi olmasına rağmen oradan ayrılıp önce Dulkadiroğulları beyliğine, kısa bir süre sonra da Osmanlı devletine gitmiştir. İstanbul'da Yavuz Sultan Selim'in himayesini kazanması ve ona musahip olması bizlere kimi şairlerin daha büyük hami arayışı içerisinde oldukları ve bu nedenle yurtlarını terk ettiklerini göstermiştir.

Bazîd Kürt mirliği şairlerinden olan Ehmedê Xanî, hem katip hem de şair olmasıyla ön plana çıkmıştır. Mirlik sarayında katipliğinin yanı sıra saray şairi olarak da himaye görmüştür. Nitekim Xanî, vefalı bir saray şairi olarak hamilerinin cülüs/tahta oturmalarını birer kasideyle tebrik ederken, ölümlerinin ardından da mersiye kaleme almıştır. Xanî'nin kaleme aldığı bu eserler yanyana getirildiğinde

kendisinin Bazîd mirliğinin patrimonyal sistemi içerisinde himaye görmüş bir şair olduğunu göstermektedir.

Ehmedî Xanî'nin saray şairi ve katibi olmasına rağmen Mem û Zîn mesnevisinde patronajı eleştirmesi Xanî'nin sahip olduğu özbilinçten kaynaklıdır. Nitekim Xanî'nin yaşadığı dönemin hemen öncesinde Kürt mirliklerinin hızlı bir şekilde gerileme dönemine girmesi, Osmanlı ve İran arasındaki mücadelede söz sahibi olmayan ve her zaman kana bulanan Kürtler'in durumu, Bazîd mirliğinin bu mücadelede aktif bir rol üstlenmesi gibi durumları sarayda bir bürokrat gözüyle de gören Xanî, sahip olduğu özbilinçten kaynaklı olarak Kürtler için söz konusu gidişatın tek çıkış noktası olarak mirden daha büyük bir hükümdarın varlığı olduğunu görmüştür. Kürtler'in içinde olduğu durumu dile getiren ve her eserini bilhassa Kürtçe kaleme alan Xanî'nin güçlü bir etnik aidiyete sahip olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu durumda Xanî bir patrona sahip himaye gören şair olduğu halde patronsuz olduğunu dile getirken Kürtler adına daha güçlü ve kudretli bir hükümdarı kast ettiği görüşündeyiz.

Çalışmamızın konusu olan Kürt mirliklerinde var olan edebi patronaj, ilmi patronaja göre daha sonradan başlamıştır denilebilir. Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Kürt mirliklerinde ilmi çerçevede alimler ve mirler arasında patronaja dayalı örnekler görülmesine rağmen edebi anlamda Kürtçe patronaj örnekleri XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Çeşitli kayıtlarda bahsi geçtiği halde günümüze sağlıklı bir şekilde ulaşamayan veya kaybolan Kürtçe eser, şiir ve divanların olduğunu bildiğimizden dolayı bu çalışmada tespit edilen şairlerin sayısına göre bir kıyaslamaya gitmenin doğru bir sonuç vermeyeceği kanaatindeyiz. Nitekim ortaçağ dünyasında devletlerde gelişen hamilik ve himaye sistemi yöneticilerin sahip oldukları ilmi, edebi ve entelektüel kişilikleriyle ilgili olduğu kadar ülkenin ekonomik gücüyle de doğrudan bağlantılıdır. Bu noktadan bir değerlendirmeye gittiğimiz vakit İlhanlılar'ın son dönemlerinde kurulan ve büyük Kürt mirlikleri içerisinde yer alan Azizan, Hakkari Şenbû, Behdinan, Bitlis, Baban ve Erdelan gibi mirliklerde çok daha fazla himaye gören şairlerin olması gerekecekti. Oysaki elimizdeki verilere göre, Hakkari Şenbû mirliğinde patronaj kapsamında üç şair hükümdar bulunmasına rağmen saraylarında himaye görmüş şaire rastlanmamıştır.

Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyeti döneminde Osmanlılar'a bağlı birer beylik; aynı şekilde İran sahasında kalan Erdelan mirliği ise Safevîler ve Kacarlar'a bağlı birer valilik/eyalet statüsünde olmuşlardır. Bundan ötürü söz konusu Kürt mirliklerinin hâkimiyetleri altında bulunan ve statü, güç, iktidar olarak aynı seviyede olmayan iki imparatorluk ile kıyaslanması adil ve eşitsiz olduğu gibi doğru sonuçlar veremeyeceğinde böyle bir araştırma içerisine girilmemiştir.

Kürt mirliklerinin tarihsel süreç ve sahip oldukları statü göz önüne alındığında Anadoluda kurulan Türkmen beylikleri ile eş değerdir. Bu sebeple, Kürt mirliklerinin Anadolu Türkmen beylikleri ile patronaj sahasında kıyaslanmasının daha uygun olduğu görülmüştür. İlhanlılar'ın ortadan kalkmasından sonra benzer şekilde hâkimiyetlerini tesis eden Kürt mirlikleri ile Türkmen beyliklerinin iktidarlar etrafında ürettikleri edebi eserler göz önüne alındığında Kürt mirliklerinde ilmi patronajın ön plana çıktığı görülürken, Türkmen beyliklerinde bilhassa kendi dillerinde edebi patronajın öne çıktığı görülmüştür.

Osmanlı hakimiyeti altında olan Kürt mirliklerinde edebi patronaj, mirlik ve mirlik merkezindeki saraylardan dolayı çokluk göstermektedir. Şöyle ki birçok mire, birçok şair ve edip tarafından eserler ithaf edilmiştir. Bu da dönemin mirlerine sunulan eserlerin parça parça ve birbirinden ayrı ele alınmasından dolayı Kürt mirliklerinde genel bir patronaj görüntü oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Kürt mirliklerinin bağlı olduğu Osmanlı'da ise tek bir devlet merkezinin olmasından ötürü ilmi ve edebi patronajın merkezi İstanbul olmuştur. Dolayısıyla tek bir merkez etrafında patronaj örneklerinin yoğunluk kazanmasından ötürü daha net bir görüntü oluşmuştur.

Söz konusu dönemde, Kürt mirliklerinde patronaj çerçevesinde sarayda himaye görmüş edip ve şairlerin sundukları eserler karşılığında nasıl ve hangi makamlara taltif edildikleri, ne kadar para ve değerli eşyalarla ödüllendirildikleri, nasıl onure edildikleri hakkında yazılı belgeler ve kayıtlar günümüzde mevcut değilken; Osmanlı sarayında bu türden saray gider defterleri, inam defterleri gibi kayıtlar, patronaj ilişkisinin ayrıntılarına vakıf olmayı ve daha derin yorumlar geliştirme imkanı sağlamıştır. Ayrıca hami ile şair arasındaki ilişkiyi edebi bir gözle

değerlendiren şair tezkirelerinin Kürt edebiyatında olmayışı da Kürt mirliklerinde mevcut edebi patronajın yorumlanmasını güçleştiren noktalardan biri olmuştur.

Kürt mirlikleri siyasi açısından iktidar yapısı selefleri olan Şeddadî, Mervanî, Revvadî, Fadleveyhî, Hasanveyhî ve Annazî Kürt hanedanlıkları ile Eyyûbî devletinden form olarak daha küçük bir yapıya sahip olmuştur. Bu da Kürt mirliklerinin siyasi iktidarların küçülmesinin yanında; ekonomik, mimari ve kültürel olmak üzere birçok alanda küçülmeyi de beraberinde getirdiğini göstermiştir. Bundan kaynaklı olarak, Kürt mirliklerinde kendi siyasi seleflerine göre himayelerinde bulunan şairlerin sayısının çok daha az olduğu tespit edilmiştir.

Kürt mirliklerinde himaye olgusunu genel olarak ele aldığımızda mirliklerin sahip oldukları ülke sınırları, ekonomik güç ve iktidar yapısı olarak kendi kararında olduğu kanaatindeyiz. Ancak hiçbir şair ve şiir emaresi göremediğimiz mirlikleri göz önünde bulundurarak, Kürt mirliklerinde iktidar himayesinde bulunan şairlerin sayısını, günümüze ulaşan edebi ürünlerini Osmanlı sahasında kalan bütün Kürt mirliklerine böldüğümüz zaman, himaye görmüş şair sayısının oranının düşük bir seviyede kaldığını söyleyebiliriz.

Kürt mirliklerinde edebi patronaj geleneğinin düşük bir oran izlemesinden sebep, söz konusu mirliklerde yazılan az sayıdaki methiye içerikli kaside yazma geleneğinin klasik Kürt edebiyatında tam olarak oluşmadığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

ABBAS, I., "Barmakids", **EIr**, 1988, (ulaşım tarihi 18.11.2019).

'EBDULA, Kamran 'Ezîz, **Hokarekanî Serheldan û Rûxanî Mîrnişîne Kurdiyekan le Serdemî Ebbasiyan da**, Ekadîmyay Kurdî, Hewlêr 2012.

'EBDURREHMAN BEGÎ SAHÊBQİRAN, **Dîwanî Salim**, Mela 'Ebdulkerîmî Muderrîs, Fatih 'Abdulkerîm, Muhammed Mela Kerîm (Düzenleme ve İnceleme), Sidîq Salih (Haz.), Binkey Jîn, Silêmaniye 2015.

ABDULRAZAQ, Jegr Najeb, "**Binyatê Honerî di Dastana Zembîlfroş ya Feqiyê Teyran û Miradxanê Bayezîdî da**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2017.

ACAR, Hayrullah, "Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Farisînûsî: Nimûneya Weda'î", **e-Şarkiyat**, c. 8, sayı 1 (15), Nisan 2016, s. 297-326.

ACAR, Hayrullah, **Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr (Metn û Lêkolîn)**, Nûbihar, Stenbol 2016.

AÇAR, Cafer ve GÜMÜŞ, Ercan, "XVII. Yüzyıl Başlarında Safevi-Bradosti İlişkileri ve Dımdım Kalesi Kuşatması", **Tarih Okulu Dergisi**, yıl 11, s. XXXV, Ağustos 2018, s. 641-668.

AÇAR, Cafer, "**Tarih-i Kurd Adlı Yazma Eserin Çevirisi ve Değerlendirilmesi**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2018.

AÇAR, Cafer, **Di Zubdetu't-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê û Lêkolînek li ser Nerîta Dîroknûsiya Erdelanê**, Nûbîhar, Stenbol 2019.

ADAK, Abdurrahman, "Berawirdiyek di Navbera Muşa'ereyên Edebiyata Klasîk û Lecên Dengbêjan de", **Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)**, Şırnak Üniversitesi, Şırnak 2019, s. 567-604.

ADAK, Abdurrahman, "Mela Xelîlê Sêrtî: Helbestvanê bi Mexlesa 'Şewqî' û Helbestên Wî yên Kurdî (Kurmancî)", **Mukaddime**, sayı 1, 2010, s. 143-169.

ADAK, Abdurrahman, BALUKEN, Yusuf ve ACAR, Hayrullah, "Gora Feqiyê Teyran", **Nûbihar Akademî**, sayı 1, yıl 1, 2014, s. 111-120.

ADAK, Abdurrahman, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk**, Nûbihar, İstanbul 2015.

ADAK, Abdurrahman, **Teşeyên Nezmê di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de**, Nûbihar, İstanbul 2019.

ADDAY, Basibrinalı, **Basibrinalı Adday Vakayinamesi**, Kutlu Akalın (Edisyon ve Çev.), Peywend, İstanbul 2015.

ADİLOĞLU, Tuba, "**Nietzsche'de Gücü İsteme Kavramı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004.

AFYONCU, Erhan, "Otlukbeli Savaşı", **DİA**, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 4-6.

AĞAOĞULLARI, M. Ali, AKAL, Cemal Bâli ve KÖKER, Levent, **Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, İmge, Ankara 1994.

AHMAD, K. M., "'Annazids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017, (ulaşım tarihi 21.03.2019).

AKA, İsmail, "Timur / Timurlular", **DİA**, c. XLI, İstanbul 2012, s. 173-180.

AKA, İsmail, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, TTK, Ankara 2001.

AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara 2017.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 4. Kitap, I. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler**, İstanbul 1992.

AKKUŞ, Fatma, "**Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

AKKUŞ, Mustafa, "**İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.

AKOPYAN, Alexander, "Şeddâdî Emîri Aşot bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", Nevzat Keleş (Çev.), **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2013 Bahar, sayı 24, ISSN: 1302-6879, s. 109-112.

ALANOĞLU, Murat, "**Osmanlı İdari Sitemi İçerisinde Palu Hükûmeti**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.

al-BIRWARI, Abdulelah M. Abdulah, "**'Annazi Kürt Emirliği**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2016.

ALBUM, Stephan, "Notes on the Coinage of Muhammed Ibn al-Husayn al-Rawwadi", **Revue Numismatique**, 6e série - Tome 14, Année 1972, s. 99-104.

ALGAR, Hamid ve Alparslan, Ali, "Hüseyin Baykara", c. XVIII, **DİA**, İstanbul 1998, s. 530-532.

ALGAR, Hamid, **Nakşibendîlik**, Komisyon (Çev.), İnsan, 6. Baskı, İstanbul 2019.

ALİKILIÇ, Dündar , **İrisân Beyleri Abbâsî Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2006.

ALLOUCHE, Adel, **The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)**, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983; **Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi**, Ahmed Emin Dağ (Çev.), Anka, İstanbul 2001.

ALSANCAKLI, Sacha, "Historiography and language in 17th-century Ottoman Kurdistan: A study of two Turkish translations of the Sharafnāma", **Kurdish Studies**, volume 6, no 2, s. 171-196.

ALSANCAKLI, Sacha, "What's old is new again: A study of sources in the Šarafnāma of Šaraf Xān Bidlīsī (1005-7/1596-99)", **Kurdish Studies**, volume 5, no 1, s. 11-31.

ALSANCAKLI, Sacha, "Matrimonial Alliances and the Transmission of Dynastic Power in Kurdistan: The Case of the Diyadinds of Bidlis in the Fifteenth to Seveenth Centuries", **Eurasian Studies**, v. 15, 2007, s. 222-249.

ALTHUSSER, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Yusuf Alp-Mahmut Işık (Çev.), İletişim, 5. Baskı, İstanbul 2002.

ALTUNAY, Emine, "**1540 (h. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Samsun 1994.

AMÊDÎ, Sadiq Behaeddîn, **Hozanvanêt Kurd**, Zeynelabidîn Zinar (Haz.), Pencînar, Stocholm 1998.

AMITAI, Reuven, "Il-Khanids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2012, (ulaşım tarihi 25.07.2018).

ANDERSON, Benedict, **Hayali Cemaatler**, Metis, İstanbul 2014.

ANDREWS, Walter G., **Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı**, Tansel Güney (Çev.), İletişim, 9. Baskı, İstanbul 2017.

APAK, Adem, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", **İstem**, yıl: 6, sayı 12, 2008, s. 17-51.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, "**Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) 1438-1467**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

ARDALAN, Sheerin, **Erdalan Kürtleri**, Heval Bucak (Çev.), Avesta, İstanbul 2011.

ARGUNŞAH, Mustafa, **Şükrî-i Bidlisî Selîm-nâme**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.

ARSLAN, Ahmet, **İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Vadi, Ankara 2002.

ASLAN, Seyfettin, "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm", **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c. XVII, s. 1-2, Nisan 2003, s. 245-253.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Devri Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", **Selçuk ÜİFD**, s. 8, Konya 2002/Bahar, s. 69-88.

ATEŞ, Ahmed, "Hâkânî", **İA**, c. V/I, İstanbul 1987, s. 85-95.

ATEŞ, Ahmet, "Katran", **İA**, c. VI, İstanbul 1988, s. 447-452.

ATMACA, Metin, "**Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Albert Ludwigs University Faculty of Philosophy, Freiburg 2013.

AVCI, Casim, “Takvîmü’l-Büldân”, **DİA**, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 492-493.

AVCI, Casim, “Yâkūt el-Hamevî”, **DİA**, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.

AVFÎ, Muhammed, **Lubabu’l-Elbab**, E. G. Browne ve Muhammed Kazvînî (Haz.), c. II, Leiden 1903.

AVNİ, Dürriye, ZAYED, Mahmud ve AVD, Mustafa, **Mısır’da Kürtler**, Harun Ünal (Çev.), Nûbihar, İstanbul 2015.

AXWORTHY, Michael, **İran: Aklın İmparatorluğu**, Özlem Gitmez (Çev.), Say, İstanbul 2016.

AYAZ, Fatih Yahya, “Üstâdüddâr”, **DİA**, c. XLII, İstanbul 2012, s. 393-395.

AYAZ, Fatih Yahya, “Vezir”, **DİA**, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 79-82.

AYDIN, Nusret, **Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi**, Keskesor Avesta, İstanbul 2000.

AYDIN, Nusret, **Diyarbekir ve Mırdasî Tarihi (Piran-Gil-Çermog-Pale)**, Avesta, İstanbul 2011.

AYDINLU, Seccat, **Firdevsi’nin Şahnamesi’nde Kürtler**, Erkan Çardakçı (Çev.), Avesta, İstanbul 2012.

AZÎZ EFENDİ, **Kanûn-Nâme-i Sultânî**, Rhoads Murphey (Ed. ve Çev.), Harvard University Publisher 1985.

AZÎZAN, Herekol, “Lawijên Mîr Miheme”, **Hawar**, (hejmar 29, sal 9, 10 Hizêran 1941), Belkî, Stenbol 2012, s. 484.

BAADJ, Amar S., **Saladin the Almohads and the Banū Ghāniya, The Contest for North Africa (12th and 13th Centuries)**, Brill, Leiden 2015.

BABAN, Cemal, **Baban fî’l-Tarîh Meşahîru’l-Babaniyyin**, Matbaatu’l-Havadis, byy., 1993.

BABINGER, Franz, **Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı**, Dost Körpe (Çev.), Oğlak Bilimsel Kitaplar, 5. baskı, İstanbul 2003.

BADÎ, Ismaîl, **Remezanê Cizîrî di Duyvçûn û Tuyjandineka Dîtir da Qeftek ji Helbestên Wî**, Weşanên Zankoya Duhok, Duhok 2011.

BAJALAN, Djene Rhys, "Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy", **Iranian Studies**, volume 45, number 6, November 2012, s. 795-818.

BAKKAL, Ali, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", **Uluslararası Silvan Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin 2012, s. 279-303.

BALOG, Paul, **The Coinage of The Ayyubids**, Royal Numismatic Society, London 1980.

BALTACI, Cahid, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, c. I, 2. baskı, İFAV, İstanbul 2005.

BALUKEN, Yusuf, "Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî", **Nûbihar Akademî**, jimar 2, sal 1, 2014, s. 117-124.

BALUKEN, Yusuf, "Çend Dokument ji Serdema Mîrektiya Melkîşî", **Nûbihar Akademî**, jimar 7, sal 4, 2017, s. 117-128.

BALUKEN, Yusuf, "Eyyubîler Devri Şairi İbnu'n-Nebîh el-Mısrî'ye Ait Çapakçur Şiiri, Edisyon Kritiği ve Tercümesi", **Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, c. 1, s. 2, Bingöl, Güz 2008/2014, s. 97-103.

BALUKEN, Yusuf, "**Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.

BALUKEN, Yusuf, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)**, Nesim Doru (Edit.), Ankara 2010, s. 115-133.

BALUKEN, Yusuf, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği", **Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu (14-16 Kasım 2014)**, Yaşar Kaplan vd. (Edit.), Hakkari 2014.

BALUKEN, Yusuf, "**Mervânîler Devrinde Dinî Gruplar Arasındaki Münasebetler**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010.

BALUKEN, Yusuf, "Mervanîler Döneminde İlmi Faaliyetler", **Uluslararası Silvan Sempozyumu (25-27 Nisan 2008)**, Editörler. M. Edip Çağmar, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin 2012, s. 304-314.

BALUKEN, Yusuf, "Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî", **Nûbihar Akademî**, jimar 4, sal 2, 2016, s. 121-130.

BALUKEN, Yusuf, "Şafiîliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervânîler'in Rolü", **Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu**, Kent Işıkları, İstanbul 2012, s. 67-74.

BALUKEN, Yusuf, "Şerefname Bibliyografyası", içinde Bitlisi, Şerefhan, **Şerefname Kürt Tarihi**, Abdullah Yeğin (Farsça'dan Çev.), c. I, bas. 4., Nûbihar, İstanbul 2016, s. 25-43.

BANARLI, Nihad Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi -Destanlar Devrinden Zamânımıza Kadar-**, c. I, MEB, İstanbul 1983.

BARKAN, Ömer Lutfi, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Âit Bütçe Cetveli ve Ekleri", **İÜİFM**, XV, sayı 1-4, yıl 1953-1954, s. 251-333.

BARTHOLD, W., "Bermekîler", **İA**, c. II, İstanbul 1979, s. 560-563.

BASUĞUY, Bedrettin, **Selâhâddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Fa'âliyetler**, Hîvda, İstanbul 2009.

BAŞÇI, Nezahat, "Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında 'Selimnâmeler'de Kürtler", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali (Edit.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 207-239.

BAŞÇI, Veysel, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", **Kadim Akademi**, c. 3, sayı 2, yıl 2019, s. 63-114.

BAŞI, Halit, "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", **Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi**, c. 4, s. 1, Haziran 2015, s. 47-60.

BAYEZÎDÎ, Mela Mehmûdê, **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye**, Jan Dost (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2010.

BAYKARA, Tuncer, "Lala", **DİA**, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 70-71.

BAYRAKTAR, Uğur Bahadır, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali (Edit.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 135-154.

BAZİDÎ, Mela Mehmûdê, "Rîsaleyeke di Behsa Şair û Mesnefê di Kurdistanê ku bi Zimanê Kurmanciye Cih û Kitêb û Şi'ir û Hikaye û Qiseyêd Wan Beyan Dike", içinde Mela Mehmûdê Bazîdî, **Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî**, Ziya Avci (Haz.), Stenbol 2010, s. 52-55.

BAZÎDÎ, Mela Mehmûdê, **Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî**, Ziya Avci (Haz.), Stenbol 2010.

BAZÎDÎ, Mela Mehmûdê, **Tewarîxê Qedîmê Kurdistan Tercema Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî**, Se'îd Dêreşî (Thk.), Spirez, Duhok 2007.

BEDLÎSÎ, Harisê, **Leyla û Mecnûn**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Spîrêz, Duhok 2004.

BEHRÂMÎ, Asker, **İran Bayramları**, Nihat Değirmenci (Çev.), Demavend, İstanbul 2016.

BENLİ, Mehmet Sami, "Küşâcim", **DİA**, c. XXVI, İstanbul 2002, s. 579.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (Haz.), YKY, 18. Baskı, İstanbul 2012.

BERNARDS, Monique, "The Contribution of Mawali to the Arabic Linguistic", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, Monique Bernards & John Nawas (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 426-453.

BEYSANLIOĞLU, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar**, c. II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.

BEYSANLIOĞLU, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar**, c. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2003.

BEYTER, Önder ve EKİNCİ, Rêzan, "Kürd Emirlerinin Muktedir Oldukları Zamanlarda Yaptıklar Hizmetler", **Kürt Tarihi**, s. 2, 2012, s. 20-27.

BEYYUMİ, Ali, **Kuruluş Döneminde Eyyübiler, Selahaddin'in Devleti**, Abdulhadi Timurtaş (Çev.), Nûbihar, İstanbul 2015.

BİDLÎSÎ, İdrîs-i, **Selim Şah-Nâme**, Hicabi Kırlangıç (Haz.), Hece, Ankara 2016.

BİLGE, Mustafa L., "Ziyâdîler", **DİA**, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 489-490.

BİLGİN, Feridun, "Aziz Efendi'nin Risâlesinde Kürt Emîrleri (IV. Murad Dönemi, 1623-1640)", **Mukaddime**, 2019, 10(1), s. 1-19.

BİLGİN, Orhan, "Esedî-i Tûsî", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 370.

BİLKAN, Ali Fuat, "Sebk-i Hindî", **DİA**, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 253-255.

BİTLİSİ, Şerefhan, **Şerefname Kürt Tarihi**, Abdullah Yeğin (Farsça'dan Çev.), c. I, bas. 4., Nûbihar, İstanbul 2016.

BİZBİRLİK, Alpay, "16. yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", Tarih İncelemeleri Dergisi, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları**, s. XIV, 1999, s. 109-133.

BİZBİRLİK, Alpay, "16. yy.'da Tercil Sancağı Üzerine Notlar", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, s. XVI, s. 85-120.

BLAİR, Sheila S., "Tabriz", **EI**, Ledien 2000, c. X, s. 41-51.

BLAUM, Paul A., "Life in a Rough Neighborhood: Byzantium, Islam and the Rawwadid Kurds", **The International Journal of Kurdish Studies**, 2006, Vol. 20, ½. s. 1-46.

BOSWORTH, C. E., 'Shaddādids', **EI**, Leiden 1997, c. IX, s. 169-170.

BOSWORTH, C. E., "Kay Kā'us b. Iskandar", **EI**, Leiden 1986, c. IV, s. 815.

BOSWORTH, C. E., "Rawwādids", **EI**, Ledien 1995, VIII, s. 469.

BOSWORTH, C. E., "Saffarids", **EIr**, 2010, (ulaşım tarihi 18.11.2019).

BOSWORTH, C. E., **The New Islamic Dynasties A Chronological And Genealogical Manual**, Edinburg University Press, (Digital Print, e-book), Edinburg 2012.

BOYLE, John Andrew, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", **History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods**, Cambridge 1968, s. 303-421.

BOZKURT, Kenan ve YALÇIN, İdris, "Necâtî Bey'in Kasidelerinde Hâmî ve Caize Arayışı", **ASOS**, yıl 8, sayı 101, Şubat 2020, s. 82-114.

BOZKURT, Nahide, "Mansûr", **DİA**, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 5-6.

BOZKURT, Nahide, “Me’mûn”, **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 101-104.

BOZKURT, Nebi, “Müsamere”, **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 75-76.

BOZKURT, Nebi, “Nedim”, **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 509-510.

BROCKELMANN, Carl, “Emeviler Döneminde Şam ve Irak’ta Arap Edebiyatı”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 3, 2014, s. 249-255.

BROWN, Edward G., **A Literary History of Persia - Modern Times (1500-1924)**, c. IV, Cambridge University Press, London 1959.

BURGE, Peter, **Avrupa’da Rönesans Merkezler Çeperler**, Uygar Abacı (Çev.), Literatür, İstanbul 2016.

BURKE, Peter, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2005.

BÜCHNER, V. F. ve BOSWORTH, C. E., “Shabānkāra”, **EI**, Leiden 1997, IX, s. 156-158.

CAF, Hasan, “Revâdiyân Fermânrevâyân-ı Azerbaycân”, **Berresmîhâ-yi Târîhî**, 70, 1356, s. 191-212.

CAHEN, Cl., “Ayyūbids”, **EI**, Leiden 1979, c. I, s. 796-807.

CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Erol Üyepazarcı (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

CÂMÎ, Mevlânâ Abdurrahman, **Salâmân û Absâl**, Şeyh Abdulkadir-i Serfiraz (Thk.), Qayyimah Press, Bombay 1936.

CEBARÎ, Rizgar, **Beşek le Gewherekanî Gencîneyî Dîwanî ‘Eliyê Herîrî**, Malî Wefayî, Hewlêr 2020.

CELÎL, Ordixanê, **Kürt Kahramanlık Destanı Dımdım**, İbrahim Kale (Çev.), Avesta, İstanbul 2001.

CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma, 3. Baskı, İstanbul 1999.

CHAMAN ARA, Behrooz, **The Kurdish Şahnama and Its Literary and Religious Implications**, CreateSpace Independent Publishing, 2015.

CHRISTENSEN, Arthur Emanuel, **İran Der Zaman-ı Sasaniyan**, Reşid Yasemi (Çev.), İntişarat-ı Sedayi Muasır, Tahran 1385.

CIRIK, Mehmet Emin, "**Weliyên Kurd di Nefahatu'l-Unsê de**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2019.

CIWAN, Murad, **Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Safeviler ve Kürtler, İlk Osmanlı-Kürt İttifakı (1514)**, Avesta, İstanbul 2015.

CLAVIJO, Ruy Gonzales de, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, Ömer Rıza Doğrul (Çev.), Ses, İstanbul 1993.

COLLIN, Peter Hodgson, **Dictionary of Politics and Goverment**, Bloomsbury, 3. Baskı, London 2004.

COSTAMBEYS, Marios, **Power and Patronage in Early Medieval Italy Local Society, Italian Politics and the Abbey of Farfa, c. 700-900**, Cambridge Universty Press, New York 2007.

CÜNEYD, Yahya Mahmud, **İslâm Aleminde Vakıf Kütüphaneciliğinin Doğuşu ve Gelişimi (Kültür Mirasının İçeriği)**, Süheyl Sapan (Çev.), Kent Işıkları, İstanbul 2009.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Tülay Ercoşkun (Der.), İmge, Ankara, 2007.

ÇAĞATAY, Neş'et, **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1957.

ÇAKAR, Enver, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1, Elazığ 2002, s. 261-282.

ÇELİK, İsa, "Kâdiriyye Tarîkatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî", **A.Ü. Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s. 38, Erzurum 2008, s. 159-184.

ÇELİK, Murat, "**'Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiye ya Mela Mehmûdê Bazîdî**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2015.

ÇETİN, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, Kapı, 2. baskı, İstanbul 2019.

ÇETİN, Seyfettin, "**Hasanveyhî Kürt Emirliği**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2018.

ÇETİN, Seyfettin, **Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler**, Nûbihar, İstanbul 2014.

ÇETİN, Yusuf, "Eski Gravür ve Çizimlere Göre Doğubayazıt İshak Paşa Sarayının Mimari Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme", **Sanat Dergisi**, Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, sayı 22, s. 177-194.

ÇETİNDAĞ, Yusuf, "Biyografik Bilgi ve Şiir Eleştirisi Açısından Çehar Makale", **Bilig**, sayı 34, Yaz 2005-3, s. 145-169.

ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan, İstanbul 2009.

ÇİÇEKLER, Mustafa, "Sa'dî-i Şîrâzî", **DİA**, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 405-407.

ÇUBUKÇU, Asri, "Devâtdâr", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 221-222.

DĀNEŠPAŽŪH, Moḥammad-Taqī, "Bāz-Nāma", **EIr**, 1989, (ulaşım tarihi 14.11.2019).

DANIEL, Elton L., "Taherids", **EIr**, 2015, (ulaşım tarihi 18.11.2019).

DANKOFF, Robert, **Evliya Çelebi in Bitlis The Relevant Section of The Seyahatname**, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln 1990.

DAVUTOĞLU, Ahmet, "Devlet", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 234-240.

de BRUIJN, J. T. P., "Kaykāvus b. Eskandar", **EIr**, 2010, (ulaşım tarihi 30.10.2019).

DEHGHAN, I., "Ḳaṭrān", **EI**, Leiden 1986, c. IV, s. 773.

DEHNEVÎ, Nizam Ali, "Hukûmet-e Benî Hesneviye ez Zuhûr ta Suqût (Kamerî 330-406/Miladî 941-1015)", **Pijûheşhâ-ye Tarîhî**, sal 5, dovre-ye cedîd, sal 6, şomare 2, (piyapî 22), Tabistan 1393, s. 105-123.

DEHQAN, Mustafa, "Haşiyeya Enwar el-Tenzîlê ya Muhemmed el-Şîranşî el-Kurdî", Robîn Şahin (Çev.), **Derwaze**, jimare 1, Gulan 2017, s. 128-146.

DEHQAN, Mustafa, "Kurdish Writers in arabic Biographical Dictionary", **Journal of Religious & Theological Information**, volume 7, 2009, s. 171-179.

DEHQAN, Mustafa, "The Fatwa of Mala Salih al-Kurdî al-Hakkarî: An arabic Manuscript on the Yezidi Religion", **The Journal of Kurdish Studies**, volume VI, s. 140-162.

DEMİR, Abdullah, "16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", **I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri**, Mehmet Bilen, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş (Ed.), Beyan, İstanbul 2008, s. 253-283.

DEMİR, Abdullah, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine İltihakı", **Köprü**, XCVIII (2007), s. 167–182.

DEMİR, Ahmet, "Meyyafarıkin Eyyûbîleri (1185-1260)", **Uluslararası Silvan Sempozyumu (25-27 Nisan 2008)**, Mardin Artuklu Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 126-187.

DEMİR, Ahmet, **Ahlât Eyyûbîleri Tarihi**, Nûbihar, İstanbul 2019.

DEMİR, Ahmet, **Qewlê Newala Sîsebanê**, Nûbihar, Stenbol 2012.

DEMİR, Ahmet, **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, Kent, İstanbul 2008.

DEMİRAYAK, Kenan, **Abbasi Edebiyatı Tarihi**, Aktif, İstanbul 1998.

DEMİRCAN, Adnan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi**, Beyan, 2. baskı, İstanbul 2015.

DEMLİKOĞLU, Uğur, "998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi SBD**, s. 44, Ağustos 2018, s. 40-61.

DEMOMBYES, G., "Ağlebiler", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, s. 149-151.

DÊREŞÎ, Se'îd, "Hemîdî Şa'irê Êkêyê Kurde di Dîroka Torevaniya Kurdî da", **Kovara Dîrok**, hijmar 1, Havîn 2003, s. 61-72.

DÊREŞÎ, Se'îd, "Kutahiya Mîrgeha Behdînan û Mîrê wê yê Zana û Welatperwer Îsma'îl Paşayê Dûyê", **Kovara Dîrok**, hijmar 9, Havîn 2015, s. 6-43.

DÊREŞÎ, Seîd, **Dîwana Weda'î**, Nûbihar, Stenbol 2012.

DEVLETŞAH, **Devletşah Tezkiresi (Tezkirü'ş-Şuara)**, c. I ve II., Necati Lugal (Çev.), Tercüman, İstanbul 1977.

DİKİCİ, Recep, "Fârikî", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 167-168.

DİLEZÎ, Sam Rencber, **Şerha Bostana Se'dî**, Ferhengê Nizamî, Ûrmiye 2018.

DİNÇ, Fasih, "**XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2016.

Dirasetu Şi'ri Taci'l-Mülûk Börî bin Eyyûb, Hasan Muhammed Abdulhadi (Thk.), Daru'l-Yenâbi', Amman-Ürdün 1997.

Divanu Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tihamî, Muhammed b. Abdurrahman er-Rebî' (Thk.), Mektebetu'l-Me'arîf, Riyad 1982.

Divânu İbn-i Senâilmülk, Muhammed İbrahim Nasr (Thk.), Daru'l-Kâtibi'l-Arabi, Kahire 1969.

Divanu İbn-i Sinan el-Hafâcî, Muhtar el-Ehmedî Nüveyvat ve Nesib Neşavî (Thk.), Matbuatu'l-Mucemme' el-Luğati'l-Arabiyya bi Dimaşq, Dimaşk 2007.

DOSKÎ, Tehsîn Îbrahîm, **el-Medxel lî Dîraseti'l-Edebi'l-Kurdî**, Spîrêz, Duhok 2011.

DOSKÎ, Muhemmed Emîn, **Erzê û Bekir Begê Erizî**, Spîrêz, Duhok 2002.

DOSKÎ, Tehsîn Îbrahîm ve Ertekin, M. Zahir, "Mela Mehmûd an jî Hemîdî: Şa'irê Berî Melayê Cizîrî û Yekem Mulemme'a Kurdî", **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, yıl: 5, c. 5, sayı 9, s. 43-61.

DOSKÎ, Tehsîn Îbrahîm, "Pêşgotin", içinde Melayê Cizîrî, **Dîwan**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2012, s. 17-23.

DOSKÎ, Tehsîn Îbrahîm, "Sebûrî: Mîr 'Îmameddînê Hekkarî", **Nûpelda**, sayı 22, Wan 2016, s. 65-69.

DOSKÎ, Tehsîn Îbrahîm, **Baxê Îrem**, M. Zahir Ertekin (Amd.), Dara, İstanbul 2020.

DÖLEK, Elif, "**Max Weber ve Michel Foucault'da İktidar: Karşılaştırmalı Bir Analiz**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.

DURMUŞ, İsmail ve KUTLUER, İlhan, "İbnü'l-Mukaffa", **DİA**, İstanbul 2000, c. XXI, s. 130-137.

DURMUŞ, İsmail, "Eski Arap Şiiri", **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, Kuramer, İstanbul 2019, s. 191-266.

DURMUŞ, İsmail, "İbnü'l-Esîr, Ziyâeddîn", **DİA**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 30-32.

DURMUŞ, İsmail, "İbnü'l-Mu'tez", **DİA**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 143-147.

DURMUŞ, İsmail, "Kur'an'ın Nüzûlü Sırasında Arap Nesri", **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, (Editöryal), Kuramer, İstanbul 2019, s. 267-299.

DURMUŞ, İsmail, "Mütenebbî", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 195-200.

DÜNDAR, Mahmut, "**Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.

EAGLETON, Terry, **Edebiyat Kuramına Giriş**, Tuncay Birkan (Çev.), Ayrıntı, 4. baskı, İstanbul 2014.

ed-DÛRÎ, Abdülazîz, "Divan", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 377-381.

EHMEDÊ XANÎ, **Dîwan**, Kadri Yıldırım (Çev. ve Analiz), Avesta, İstanbul 2014.

EHMEDÊ XANÎ, **Mem û Zîn**, Jan Dost (Şirove û Kurdiya Îro), Avesta, Stenbol 2010.

EHMEDÊ XANÎ, **Mem û Zîn**, Kadri Yıldırım (Çev. ve Analiz), Avesta, İstanbul 2010.

EHMEDÎ, Cemal, **Tarîxê Edebiyatê Kurdî ez Ağaz ta Cengê Cihanê Evvel**, İntişarat-ı Gûtar, Senendec 1390.

EKİNCİ, Mehmet Rêzan, "Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşîna Osmanî û Sefewîyan de di Sedsala XVI û XVIIan de", **Nûbihar Akademî**, jimar 11, sal 6, 2019, s. 47-68.

EKİNCİ, Rêzan, "Azîz Efendi'nin Islahatnâmesi Üzerine", **Kürt Tarihi**, s. 2, 2012, s. 12-19.

ELAD, Amikan, "Mawali in The Composition of al-Ma'mûn's Army: A Non-Arab Takeover?", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, Monique Bernards & John Nawas (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 278-325.

el-BÂBANÎ, Abdulkadir b. Rüstem, **Siyeru'l-Ekrad Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870)**, Veysel Başçı ve Eral Ceylan (Haz.), Peywend, İstanbul 2019.

el-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ, **Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi**, Mustafa Fayda (Çev.), Siyer, İstanbul 2013.

el-HİSNÎ, el-Hasan b. İbrahim el-Münşî, **Tarîhu Hisn Keyfa**, Yusuf Baluken (Thk.), Nûbihar, istanbul 2019.

el-İSFAHANÎ, İmad, **Haridetu'l-Kasr ve Ceridetu'l-'Asr**, Şukrî Feysel (Thk.), c. II, el-Matbaatu'l-Haşimiyye, Dimaşk 1959.

el-KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Ali, **Subhu'l-E'şa fî Sina'ati'l-Înşa**, c. VIII, Yûsuf Ali Tavîl (Haz.), Beyrut 1987.

ELMALI, Hüseyin, "Bahâ Züheyr", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 453-454.

ELMALI, Hüseyin, "Hassân b. Sâbit", **DİA**, c. XVI, İstanbul 1997, s. 399-402.

el-MELİK HALİL EL-EYYÛBÎ, **Dîvanu's-Sultân Halîl el-Eyyûbî Nucûmu'l-Felek min Nazmı'l-Melik**, Abdulhasaneyn el-Hıdır (Thk.), Dımaşk 1993.

el-MELİKU'L-ÂDİL SÜLEYMÂN b. GÂZÎ, **Dîvân**, John Rylands Library Manchester, nr. 476. Ayrıca divanın eksik bir nüshasının tavsifi için bkz. Alphonse Mingana, **Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester**, s. 791-796.

el-MELİKU'L-EŞREF AHMED b. SÜLEYMAN, **Dîvân**, Şâm Daru'l-Kutub'z-Zahiriyye, 2/64.

el-MELİKU'L-KÂMİL HALİL b. AHMED, **ed-Durru'l-Munedded min Nazmi'l-Halil b. Ahmed**, Berlin 7898/we 149.

el-SAFEDÎ, Selahaddin, **Kitabu'l-Vafi bi'l-Vefâyat**, c. XXII, Ahmed el-Arnavud (Thk.), Daru İhyaid Turasi'l-Arabi, Beyrut 2000.

EMECEN, Feridun, "Irakeyn Seferi", **DİA**, c. XIX, İstanbul 1999, s. 116-117.

EMECEN, Feridun, "Şahkulu Baba", **DİA**, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 284-286.

EMÎN FEYZÎ BEY, **Encumenî Edîban**, M. Xalid Sadînî (Haz.), Dîwan, İstanbul 2012.

EMİNOĞLU, Nevzat, "**Nêrînek Gelemperî li Mîrektiya Hîzanê: Îlm û Edebiyat**", (Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2016.

EMÎRÎ, Ali, **Mir'atü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid (Diyarbakır Ulema ve Eşrâfı Mukaddime)**, c. I, Günay Kut, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (Haz.), TYEKB, İstanbul 2014.

EPÖZDEMİR, Şakir, **Di Dîroka Mîrekiyên Zirkan de Mîrekiya Derzin**, Fanos, Stenbol 2011.

EPÖZDEMİR, Şakir, **Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, Nûbihar, İstanbul 2015.

EPPEL, Michael, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First

Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, vol. 44, no. 2. March 2008, s. 237-258.

ERDELANÎ, Mesture, **Bir Kürt Alimenin Fıkıh Kitabı Şeriat Risalesi**, Hatice Yılmaz (Çev.), Nûbihar, İstanbul 2004.

ERDEM, İlhan ve PAYDAŞ, Kâzım, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, Birleşik, Ankara 2007.

ERGİN, Ali Şakir, "Ferezdak", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 373-375.

ERGÜN, Zülküf, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, Nûbihar, Stenbol 2014.

ERMEKÎ, Sîde Zehra Velîpûr, "**Tehlil-e Nûrûz der Eş'ar-e Dîlemî**", Danişgah-i Mazenderan, Danişgede-e Ulûm-e İnsanî ve İctima'î, Mazenderan 1392.

ERTEKİN, M. Zahir, "Analîzek li ser Guldana Hezîn di Çarçoveya Şîretnameya Kurdî de", **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Ensitüsü**, c. 2, sayı 3, 2016, s. 62-86.

ERTEKİN, M. Zahir, "**Cizre'deki Mimari eserler**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005.

ERÜNSAL, İsmail E., "Kütüphane", **DİA**, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 11-32.

ERÜNSAL, İsmail E., The Archival Sources of Turkish Literary History, Harvard Universty, 2008.

es-SEÂLİBÎ, Ebû Mansur, **Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)**, Sait Aykut (Çev.), İnsan, İstanbul 1997.

ESTERÂBADÎ, Aziz b. Erdeşir-i, **Bezm û Rezm**, Kilisli Muallim Rıfat (Haz.), İstanbul 1928.

ETTİNGHAUSEN, R., "Īlk̲h̲āns", **EI**, Leiden 1986, c. III, s. 1121-1127.

EVLİYÂ ÇELEBİ b. Derviş Mehemmed Zıllî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

ez-ZEHEBÎ, el-Hafız Şemsuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, **Tarihu'l-İslam ve Vefayati'l-Meşahir ve'l-A'lam**, Beşâr Avvâd Ma'rûf (Thk.), c. 9, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, byy. 2003.

FAHD, T., "Ibn Waḥshiyya", **EI**, Leiden 1986, c. III, s. 963-965.

FAYDA, Mustafa, "Câhiliye", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 17-19.

FEQIYÊ TEYRAN, **Dîwan∞Divan**, Kadri Yıldırım (Çev.), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2014.

FERİDUN BEY, **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, İstanbul 1275.

FETTAH, Fevziye Yunus, "Selçuklu Döneminde Kürtler", **Kürtler**, Adnan Demircan-Mehmet Akbaş (Ed.), c. I, Nida, İstanbul 2015, s. 129-155.

FOUCAULT, Michel, **İktidarın Gözü**, Işık Ergüden (Çev.), Ayrıntı, İstanbul 2012.

FOUCAULT, Michel, **Özne ve İktidar**, Işık Ergüden ve Osman Akınhay (Çev.), Ayrıntı, İstanbul 2014.

FOUCAULT, Michel, **Toplumu Savunmak Gerek**, Şehsuvar Aktaş (Çev.), YKY, İstanbul 2002.

GALİB, İsmail, **Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye Katalogu**, Kostantiniyye, 1312, c. II, s. 368.

GARTHWAITE, Gene R., **İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze**, Fethi Aytuna (Çev.), İnkılap, İstanbul 2007.

GAZÂLÎ, İmam-ı, **Mülkün Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, Osman Şekerci (Çev.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016.

GELİŞKAN, Nil Nadire, "**Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015.

GENÇ, Vural, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği, ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014; Tezin kitaplaştırılmış hali, Vural Genç, **Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)**, TTK, Ankara 2019.

GENÇ, Vural, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XLVII (2016), s. 147-208.

GENÇ, Vural, **İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)**, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

GHOUCHANI, Abdullah, "Kalemrû-ye hukûmet-e Ebû'l-Necm Bedir b. Hesneviye be İstinad-e Sikkeha", **Iranian Journal of Arcaeology and History**, vol. 8, no. 2, Spring-Summer 1994, serial no. 16, 1995, s. 46-65.

GIBB, H. A. R., "Abu'l-Fidā", **EI**, Leiden 1986, c. I, s. 118-119.

GIBB, H. A. R., **Arap Edebiyatı**, Onur Öztağ (Çev.), Doğubatı, Ankara 2017.

GILLIOT, Cl., "Yāḳūt al-Rūmī", **EI**, Leiden 2002, c. XI, s. 264-266.

GOLDHIZE, Ignaz, **Muslim Studies**, c. 1 & 2, C. R. Barber ve S. M. Stern (Almancadan İng. Çev.). Aldine Publishing Company, Chicago 1966.

GOLDZIHER, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, Azmi Yüksel ve Rahmi Er (Çev.), İmaj, Ankara 1993.

GÖKMEN, Gökhan, "Emîrüşşü'arâ Mu'izzî Dîvânı'nda Nizâmülmülk Methiyeleri", **Bilge Vezir Nizamülmülk**, M. K. Arıcan, M. E. Kala, M. Tuğrul

(Ed.), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya 2019, s. 421-442.

GÖRDÜK, Yunus Emre, "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", **OTAM**, 35/Bahar 2014, s. 89-120.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdâri Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXIII, 1969, s. 23-34.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Ocaklık Deyimi Hakkında", **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990**, TTK, Ankara 1994, s. 873-877.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan**, İstanbul 1991, s. 13-27.

GÖYÜNÇ, Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK, Ankara 1991.

GRAEFE, E., "Fatimîler", **İA**, c. IV, Eskişehir 1987, s. 521-522.

GUDERZÎ, Hüseyin-i, "Mukiyeti Zeban ve Edebiyatı Farisi Der İran-i Asr-ı Safevi ve Revabıt-ı An Ba Zeban Resmi ve Millî", **Faslname-yi Mutalaat-ı Millî**, sal 12, şomare 3, 1390, s. 68-73.

GUTAS, Dimitri, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu**, Lütfü Şimşek (Çev.), Kitap, İstanbul 2003.

GÜLER, Kadir ve Yaşar, Kerim, "Dîvân Şiirinde Câize (Şâir-Patron-Hâmî İlişkisi) Üzerine Değerlendirmeler-I", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 18, Ağustos 2017, s. 267-300.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, Endülüs, İstanbul 1991.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Mehmet Mahfuz Söylemez (Haz.), Ankara Okulları, Ankara 2006.

GÜNALTAY, Şemseddin, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli (Haz.), Ankara Okulları, Ankara 1997.

GÜNER, Ahmet, "Merdâvîc b. Ziyâr", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 178-179.

GÜNER, Ahmet, "Mutî'-Lillâh", **DİA**, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 401-402.

GÜNER, Ahmet, "Nasr b. Ahmed", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 412-413.

GÜR, Fehmi, **Ortaçağ ve Sonrasında Kürt Mimarisi**, Hedef Ay, Van 2009.

H., T., "Vezir", **İA**, c. XIII, İstanbul 1986, s. 309-314.

HAKAN, Sinan, **Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud**, Pêrî, İstanbul 2002.

HAKAN, Sinan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, Doz, İstanbul 2011.

HÂKÂNÎ-Yİ ŞİRVÂNÎ, **Divân-ı Hâkânî-yi Şirvânî**, Ali Abdurresulî (Tsh.), 1316, Çaphaneyi Saadet, Tahran 1316.

HAKÎM KATRÂN-E TEBRÎZÎ, **Divân**, Muhammed-e Nahcevânî (Tsh.), İntişarat-ı Kaknus, Tahran 1362.

HAMD ALLAH MUSTAWFI QAZVINI, **Biographies of Persian Poets**, Edward G. Browne (Farsçadan İngilizceye Çev.), Journal of the Royal Asiatic Society, 1901.

HARISÊ BEDLÎSÎ, **Leyla û Mecnûn**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Spîrêz, Duhok 2004.

HARTMANN, Angelika, "el-Melikü'l-Mansûr", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 70-71.

HEIDEMANN, Stefan, "A New Ruler Of The Marwanid Emirate In 401/1010 - And Further Considerations On The Legitimizing Power Of Regicide", **Aram**, v. 9-10 (1997-1998), s. 599-617.

HERÛTÎ, Sadî Osman, “Osmanlılar Döneminde Kürtler”, Hüseyin Güneş (Makaleyi Çev.), **Kürtler (Tarih)**, Adnan Demircan ve Ahmet Akbaş (Edit.), Nida, İstanbul 2015. s. 329-368.

HERÛTÎ, Sadî Osman, “Safevîler Döneminde Kürtler”, Hüseyin Güneş (Makaleyi Çev.), **Kürtler (Tarih)**, Adnan Demircan ve Ahmet Akbaş (Edit.), Nida, İstanbul 2015. s. 321-328.

HEWRAMÎ, Heme Kerîm, **Mêjûy Perwerde w Xwêndin le Hucrekanî Kurdistan da**, c. 1., Kitêbxana Cizîrî, Duhok 2008.

HEZÎN, Mela Husnî, **Guldan**, Nûbihar, 2. baskı, İstanbul 2011.

HILLENBRAND, Carole, “Marwānids”, **EI**, Ledien 1991, VI, s. 626-627.

HINZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran’ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi**, Tevfik Bıyıklıoğlu (Çev.), TTK, Ankara 1992.

HİDAYET, Rıza Kulihan-e, **Mecmau’l-Fusaha**, Muzahir Museffa (Haz.), c. 1, Emir Kebir, Tahran 1381.

HOBBES, Thomas, **Leviathan**, Semih Lim (Çev.), YKY, 6. Baskı, İstanbul 1992.

HODGSON, Marshall G. S., **İslâm’ın Serüveni İslâm’ın Klasik Çağı**, c. I ve II., İz, İstanbul 1995.

HOURANI, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, İletişim, İstanbul 2013.

HUART, Clément, **Arab ve İslam Edebiyatı**, Cemal Sezgin (Çev.), Tisa Matbaacılık, Ankara 1971.

HUMPHREYS, R. Stephans, **From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus 1193-1260**, State Universtiy of New York Press, Albany 1977.

HUSREV b. MUHAMMED b. MENUÇEHR ERDELAN, **Lubbu't-Tevârih**, İntişârât-e Hânevâdegi-ye Erdelan, Tahran 1356.

IBN el-ESÎR, **el-Kamil fî t-Tarîx Kurd di Tarîxa Ibn el-Esîr de**, c. I ve II., Emîn Narozî (Çev.), Avesta, Stenbol 2018.

İBN BİBİ, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi, **el-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)**, c. I, Mürsel Öztürk (Çev.), Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.

İBN ŞEDDÂD, İzzeddîn Muhammed b. Ali, **el-A'lâk el-Hatîra fî Zikri Umerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre**, Yahya Zekeriyya Abbâre, Dımaşk 1978, c. III/I.

İBN VAHŞİYYE, **Şevku'l-Müsteham fî Marifeti Rumuzu'l-Aklam**, İyad Halid et-Tebba (Thk.), Beyrut 2003.

ÎBN XELİKAN, **Siltan Selaheddînê Eyyûbî**, M. Emîn Narozî (Çev.), Avesta, İstanbul 2008.

İBNİ ARABŞAH, **Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)**, Ahsen Batur (Çev.), Selenge, İstanbul 2012.

İBN-İ HALDÛN, **Mukaddime**, c. I ve II., Halil Kendir (Çev.), Yeni Şafak, Ankara 2004.

İBNU'L-ADÎM, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, **Buğyetu't-Taleb fi Târihi Haleb**, c. III, Süheyl Zekkâr (Thk.), Dımaşk, 1983.

İBNU'L-BELHÎ, **Fârsnâme**, Guy le Strange & Reynold Nicholson (Thk.), İntişarat-ı Esatir, Tahran 1384.

İBNU'L-EZRAK EL-FARİQÎ, **Târîhu Meyyâfârikîn**, Karim Farouk el-Kholy & Yusuf Baluken (Thk.), Nûbihar, İstanbul 2014; Eserin Mervanîler'le olan kısmının çevirisi için bkz. İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, M. Emin Bozarslan (Çev.), Koral, İstanbul 1990.

İhvân-ı Safâ Risaleleri, Abdullah Kahraman (Ed.), Ayrıntı, İstanbul 2016.

İNALCIK, Halil, **Has-bağçede 'Ayş u Tarab, Nedîmler Şâîrler Mutrîbler**, Türkiye İş Bankası, 2. Baskı, İstanbul 2016.

İNALCIK, Halil, **Şâir ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme**, Doğu Batı, Ankara 2011.

İNBAŞI, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s. 33, Erzurum 2007, s. 243-261.

İPEK, Ali, "Sâcoğulları", **DİA**, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 364-366.

İPEKTEN, Halûk, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, MEB, İstanbul 1996.

İPEKTEN, Halûk, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Musâhib", **DİA**, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 230-231.

İSEN-DURMUŞ, Tûba Işınsu, "**II. Selim Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Edebî Hâmîlîk Geleneği**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

İSKENDER BEY TÜRKMEN MÜNŞÎ, **Târih-i Âlemârâ-yi Abbâsî**, c. I, İ. Afşar (Tash.), İntişârât-ı Emir-i Kebir, Tahran 1350.

İZGİ, Cevat, "Emînüddin Ebherî", **DİA**, c. X, İstanbul 1994, s. 75.

JAHANY, Parviz, "**Leyla û Mecnûna Sewadî (Metn-Lêkolîn-Şîrove)**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Erzurum 2015.

JAMES, Boris, "Mamluk and Mongol Peripheral Politics: Asserting Sovereignty in the Middle East's 'Kurdish Zone' (1260-1330)", **The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran**, Bruno de Nicola ve Charles Melville (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 277-305.

JAMES, Boris, **Selahaddin ve Kürtler Haçlılar Döneminde Bir Topluluğun Kavranması**, Nazlı Bilgiç (Çev.), Avesta, İstanbul 2015.

JUDA, Jamal, "The Economic Status of The Mawali in Early Islam", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, Monique Bernards & John Nawas (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 263-277.

JWAIDEH, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, İsmail Çekem ve Alper Duman (Çev.), İletişim, 9. Baskı, İstanbul 2016.

KAFALI, Mustafa, "Timur", **İA**, c. VII/I, İstanbul 1979, s. 336-346.

KANAR, Mehmet, "Firdevsî", **DİA**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 125-127.

KANAR, Mehmet, "Şâhnâme", **DİA**, c. XXVIII, İstanbul 2010, s. 289-290.

Kânûn-Nâme-i Sultan Süleyman Hân, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 1969.

KAPANİ, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi, 19. Baskı, İstanbul 2007.

KAPAR, Mehmet A., "Es'ad b. Memmâtî", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 349-350.

KARA, Mustafa, "Tekke", **DİA**, c. XL, İstanbul 2011, s. 368-370.

KARAARSLAN, Nasuhi Ü., "Ebû Nüvâs", **DİA**, c. X, İstanbul 1994, s. 205-207.

KARAASLAN, Nasuhi Ü., "İbn Cübeyr", **DİA**, c. XIX, İstanbul 1999, s. 400-402.

KARABIYIK, Kasım, "Dahvâr", **DİA**, c. VIII, İstanbul 1993, s. 419-420.

KARAHAN, Abdülkadir, "Evhadüddin Enverî", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 267-268.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, "Acem", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 321.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, "Katrân-ı Tebrîzî", **DİA**, c. XXV, İstanbul 2002, s. 59.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, "Kemâleddîn-i İsfahânî", **DİA**, c. XXV, İstanbul 2002, s. 233.

KARATAŞ, Yakup ve KARASU, Demet Dural, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", **JASSS**, s. 56, 2017, s. 369-381.

KARDAM, Ahmet, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları**, Dipnot, 3. baskı, Ankara 2017.

KARDAM, Ahmet, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Sürgün Yılları**, Dipnot, Ankara 2013.

KATİPOĞLU, Hasan ve KUTLUER, İlhan, "İshak b. Huneyn", **DİA**, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 377-380.

KAVAK, Abdulcebbar, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kadiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rölü", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s. 28 [2011/2], s. 137-157.

KAVAK, Abdulcebbar, "XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak'ta Tasavvufî Faaliyet Yürüten Kâdirî Şeyhleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XIX, 2 (15 Aralık 2015), s. 29-47.

KAVAK, Abdulcebbar, **Hakkâri'den Yükselen İlim ve Tasavvuf Güneşi Seyyid Taha-i Nehrî Hayatı, Tasavvufî Yönü ve Tesirleri**, DAKA, Van 2016.

KAYA, Hakan, "**Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

KAYA, Mahmut, "Abdüllatîf el-Bağdadî", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 254-255.

KAYA, Mahmut, "Beytülhikme", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 88-90.

KAYA, Mahmut, "Fahreddin İbnü's-Sââtî", **DİA**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 190.

KAYA, Mahmut, "İbn Vahşiyye", **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 436-438.

KAYA, Mahmut, "İbnü'l-Kıftî", **DİA**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 112-114.

KAZAN, Hilâl, "**Arşiv Belgeleri Çerçevesinde XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı Himâyesi**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

KELEŞ, Nevzat, "Sâcoğulları'ndan Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör Deysem b. İbrahim el-Kürdî", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14, Iğdır 2018, s. 118-145.

KELEŞ, Nevzat, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", **Tarih Okulu Dergisi**, Aralık 2015, y 8, sayı XXIV, s. 1-23.

KELEŞ, Nevzat, **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

KEMÂLEDDİN ABDÜLVASÎ NİZÂMÎ-Yİ BÂHARZÎ, **Makâmât-ı Câmî, Molla Câmî'den Ali Şîr Nevâî ve Sultan Baykara'ya Şahitliklerim**, Veysel Başçı (Haz.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016.

KESREVÎ, Ahmed, "Katrân Ṣa'ir-e Azerbaygan", **Armağan**, şomare 125, 1310, s. 177-184.

KESREVÎ, Ahmed, **Şehriyârân-ı Gomnâm**, Çapê Noxostîn Neşrê Înternetî, Tahran 1392.

KHACHATARIAN, Alexander, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", **Iran & Caucasus**, vol. 7, no. ½, Brill 2003, s. 37-58; Makalenin Kürtçe çev. Khachatarian, Alexander, "Mîrektiya Hekkariyê ya Kurdan (Sedsala 14-15an)", M. Şirin Filiz (Çev.), Nûbihar Akademî, jimar 11, sal 6, 2019, s. 127-142.

KHALEGHİ-MOTLAGH, Dj., "Adab; Adab in Iran", **EIr**, 2011, (ulaşım tarihi 26.09.2019).

KHALEGHİ-MOTLAGH, Dj., "Asadī Ṭūsī", **EIr**, 2011, (ulaşım tarihi 06.11.2019).

KILIÇ, Mahmud Erol, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî", **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 493-516.

KILIÇ, Muhammet Fatih ve AYDIN, Muhammed, "XIV.-XV. Asır Hasankeyf'inde Bir Müzikoloji Risalesi: Muzaffer Haskefi'nin el-Keşşâf fî 'İlmi'l-Engâm Adlı Eseri", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. XXII, sayı 42 (2017/1), s. 33-65.

KILIÇ, Mustafa, "Umâre el-Yemenî", **DİA**, c. XLII, İstanbul 2012, s. 145-146.

KILIÇ, Mustafa, **Hama Eyyûbîleri Siyasal ve Kültürel Tarih**, Yayınevi Yayınları, Ankara 2009.

KILIÇ, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkari Hükümeti Örneği", **XIV Türk Tarih Kongresi**, II. cilt, I. Kısım, Ankara 9-13 Eylül, s. 703-719.

KILIÇ, Orhan, "Kuruluşundan 1846 Vilayet Nizamnamesi'ne Kadar Bitlis'in Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, c. I, Mehmet İnbaşı ve Mehmet Demirtaş (Ed.), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 333-346.

KILIÇ, Orhan, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 11, s. 1, Elazığ 2001, s. 257-274.

KILIÇ, Orhan, "Ocaklık", **DİA**, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 317-318.

KILIÇ, Orhan, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", **Osmanlı Araştırmaları**, s. XXI, İstanbul 2001, s. 189-210.

KILIÇ, Orhan, "Yurtluk", **DİA**, c. ILIII, İstanbul 2013, s. 614-615.

KILIÇLI, Mustafa, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, İşaret, İstanbul 1992.

KILPATRICK, Hilary, "Mawali and Music", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, Monique Bernards & John Nawas (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 326-348.

KIRKIZ, Mustafa, **Arap Belâğat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları**, Beyan, İstanbul 2014.

KIRKPINAR, Mahmut, "Mütevekkil Alellah Ca'fer b. Muhammed", **DİA**, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 212-214.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Kars Tarihi**, c. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

KÎDÂRÎ, Abbas Kadîmî, "Târîhnigârî Mehellî Kurdistân ve Zuhûr Nohostîn Târîhnigâr-e Zen der İran", **Pijûheşhâyê Târîhî**, sal 45, Dovre-ye Cedid, Şomare 1, Behar 1388.

KİNARÎ, Sekîne Talibî, "**Mihrigân der eş'ar-ı Mihyâr Deylemî**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgah-i Mazenderan, Danişgede-e Ulûm-e İnsanî ve İctima'î, Mazenderan 1392.

Koçi Bey Risaleleri, Seda Çakmakcıoğlu (Haz.), Kabalcı, İstanbul (1011/1631) 2008.

KODAMAN, Bayram, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986.

KOUYMİJAN, Dickran, "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", Artun Gebenlioğlu (Çev.), **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, Richard G. Hovannisian (Ed.), Aras, İstanbul 2016, s. 135-150.

KÖK, Bahattin, "el-Melikü's-Sâlih Eyyûb", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 80-82.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken, İstanbul 1983.

KRAEMER, Joel L., **Humanism in the Renaissance of İslam: The Cultural Revival During the Buyid Age**, Brill, Leiden, 1992.

Kurdistan Gazetesi, 30 Kanûn-i Sanî 1335, sayı 1.

KURDISTANÎ, Mahşeref Hanım (Mestûre), **Dîvan**, Haci Şeyh Yahya Marifet (Haz.), Matbaa-yı Şûrevî, Tahran 1304.

KURDISTANÎ, Mestûre, **Tarîxê Erdelan**, Nasir Azadpor (Haz.), Çapxaneyê Behramî, Kermanşah 1332; Eserin Kürtçe çev. Kurdistanî, Mestûre, **Dîroka Erdelanê**, Sabîr Ebdulahîzad (Çev.), Sîtav, Wan 2020.

KURDO, Qanatê, **Tarîxa Edebiyata Kurdî**, Lîs, Stenbol 2010.

KURT, Hasan, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 399-400.

KURT, Hasan, "Tahirîler", **DİA**, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 403-404.

KURTULUŞ, Rıza, "Kaçarlar", **DİA**, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 53-54.

KURTULUŞ, Rıza, "Keykâvus b. İskender", **DİA**, c. XXV, İstanbul 2002, s. 357.

KURTULUŞ, Rıza, "Luristan", **DİA**, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 227.

KURTULUŞ, Rıza, "Mes'ûd Sa'd-i Selmân", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 352-353.

KURTULUŞ, Rıza, "Zendler", **DİA**, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 256-258.

KUT, Günay, "Alî Şîr Nevâî", **DİA**, c. II, İstanbul 1989, s. 449-453.

KUTLUER, İlhan, "Maktûl Sühreverdî", **DİA**, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 36-40.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Kâtip", **DİA**, c. XXV, İstanbul 2002, s. 49-55.

LANE, George E., "The Mongols in Iran", **The Oxford Handbook of Iranian History**, Touraj Daryaee (Ed.), Oxford University Press, New York 2011.

LAPIDUS, Ira M., **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, Yasin Aktay (Çev.), İletişim, İstanbul 2005.

le STRANGE, G., "Cibâl", **İA**, c. III, İstanbul 1988, s. 158.

LEEZENBERG, Michiel. "Elî Teremaxî and Vernacularization of Medrese Learning in Kurdistan", **Routledge Iranian Studies**, 47: 5, 2014, s. 713-733.

LEV, Yaacov, **Saladin in Egypt**, Brill, Leiden 1999.

LEVI, E. ve Proçental, "Emevîler", **İA**, c. IV, Eskişehir 1987, s. 249-258.

LEWIS, Bernard, **Tarihte Araplar**, Ağaç, İstanbul 2009.

LOCKHAR, L., "Dīnawar", **EI**, Leiden 1991, c. II, s. 299-300.

LOWICK, Nicolos M., "Oriental Hoards", **Coin Hoards**, c. V, London 1980.

LUTHER, K. A., "Atābakān-e Marāğa", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017, (ulaşım tarihi 12.05.2018).

LÜTFÎ (Ahmed Ramiz), **20. yy'ın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek Emir Bedirhan**, bgst, İstanbul 2007.

MACHIAVELLI, Nichollo, **Hükümdar**, Selahattin Bağdatlı (Çev.), Sosyal, İstanbul 1992.

MAKDISI, George, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.), Klasik, İstanbul 2009.

MALMÎSANIJ, M., **Kürtçede Ses Değişimi**, Vate, İstanbul 2013.

MANZ, Beatrice Forbes, **Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din**, Dilek Şendil (Çev.), Türkiye İş Bankası, İstanbul 2013.

MARDŪḴ, ʿAbd-Allāh, "Education The Madrasa in Sunni Kurdistan", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2011, (ulaşım tarihi 28.03.2018).

MASSÉ, H., "Asadī", **EI**, Leiden 1986, c. I, s. 685-686.

Mecmû'ayê Meqalat Kongreyê Beynelmîleliyê Bozorgdaşt Mamosta Mela Ebûbekir Musennif, İdareyê Ferheng ve Erşadê İslmaî Şehristanê Merivan, Merivan, Ordıbıhışt 1391.

MELA 'ARIF KURÊ SEYDAYÊ MELA ZUBEYRÊ PIRKAŞÎNÎ, **Tercuma Gulistana Şêx Se'dî bi Zimanê Kurdî**, byy, Wan 2009.

MELA XIDIRÎ EHMEDÎ ŞAWEYSÎ MIKAYELÎ, **Dîwanî Nalî**, Mela 'Ebdulkerîmê Muderrîs ve Fatih 'Abdulkerîm (Haz.), Întîşaratî Kurdistan, Sine 1387.

MELAYÊ CIZÎRÎ, **Dîwan**, Emîn Narozî (Haz.), Avesta, Stenbol 2012.

MELAYÊ CIZÎRÎ, **Dîwan**, Muhemmed Teyyar Paşa (Mustensîx), Abdusselam Kartal ve Umîd Demîrhan (Haz.), Hîvda, Stenbol 2020.

MELAYÊ CIZÎRÎ, **Dîwan**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2012.

MERÇİL, Erdoğan, "Büveyhîler", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 496-500.

MERÇİL, Erdoğan, "Gazneliler", **DİA**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 480-484.

MERÇİL, Erdoğan, "Hazinedar", **DİA**, c. XVII, İstanbul 1998, s. 141-143.

MERÇİL, Erdoğan, "Saffâr Ya'kûb b. Leys", **DİA**, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 463-464.

MERÇİL, Erdoğan, "Saffârîler", **DİA**, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 464-465.

MERÇİL, Erdoğan, "Taştdâr", **DİA**, c. XL, İstanbul 2011, s. 161-162.

MERÇİL, Erdoğan, "Ziyârîler", **DİA**, c. ILIV, İstanbul 2013, s. 498-499.

MILES, George C., **The Islamic Coins**, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton New Jersey 1962.

MINORSKY, V., "Annazids", **EI**, c. I, 512-513.

MINORSKY, V., "Baba Tahir Uryan", **İA**, c. II, İstanbul 1979, s. 166-170.

MINORSKY, V., "Bābā-Ṭāhir", **EI**, Leiden 1986, c. I, s. 839-842.

MINORSKY, Vladimir, **Studies in Caucasian History, I. New Light on the Shaddādids of Ganja, II. The Shaddādids of Ani, III. Prehistory of Saladin**, Taylor's Foreign Press, London 1953; Bu eserin çevirileri için krş. Minorsky, V., **Pêşdîroka Selaheddîn**, Emîn Narozî & Emîne Onatli (Çev.), Avesta, İstanbul 2008; Minorsky, V., **Şedadî di Lêkolînên ser Dîroka Kafkasyayê de**, Emîn Narozî (Çev.), Avesta, İstanbul 2010.

MISTEFA BEGÎ KURDÎYÎ SAHÊBQIRAN, **Dîwanî Kurdî**, c. I, Mihemmed Mistefa Hemebor (Haz.), Aras, Hewlêr 2010.

MIYNAT, Ali, "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXIV, s. 2, Aralık 2009, s. 47-68.

MIZÛRÎ, Ebdulrehman, "Gavdanên Rewşenbîrî li Mîrgeha Behdîna", **Kovara Dîrok**, hijmar 5, Havîn 2014, s. 6-37.

MİHYÂR ed-DEYLEMÎ, **Divân**, c. I ve III., Daru'l-Kutûb el-Misriyyetun, Kahire 1349/1939.

MİRZANİYA, Mansur, "Nisarçîden", **Ferhengnameyê Kînaye**, İntişaratê Emirkebir, Tahran 1382, s.772-773.

MISKEWEYHÎ, Ebû Elî Ehmed ibn Yaqûbê, **Tecarib ul-Umem Kurd di Tarîxa Miskeweyhî de**, Emîn Narozî (Çev.), Avesta, Stenbol 2018.

MOHAMMEDNEJAD, Hamidreza, "**Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

MOLLA CÂMÎ, **Bahâristan**, M. Nuri Gençosman (Çev.), MEB, İstanbul 1990.

MONFERİD, Efsâne, "Farsça Tezkire Yazıcılığı", **AKRA**, c. 7, ss. 19, yıl 2019, s. 167-177.

MUHAMMED ŞERİF KADI, **Tarihê Kordhayê Erdelan**, Siyamend Halilî (Haz.), İntişârât-e Kordestan, Senendec 1392.

MUHAMMED ŞERİF KADI, **Zubdetu't-Tevârih**, Muhammed Rauf Tevekkolî (Tas.), İntişârât-e Tevekkolî, Tahran 1389.

MUSADDİK, Ali Asker, "**Berresî Hukûmet-e Mîrnişînîn-e Erdelan der Kordestan**" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgâh-e Şehîd Behiştî Danişgede-e Edebiyat ve 'Ulûm-e İnsanî, Tahran 1384.

MUSTEFA, Şukûr, **Dîwanî Şêx Riza Talebanî**, Aras, Hewlêr 2010.

MÜSTEFVÎ, Hamdullah, **Nüzhetu'l-Kulûb**, Mîrhaşim Müheddis (Thk.), İntişarat-ı Sefir Erdihal, Tahran 1396.

NADİR, Seîd Mewlûd ve Slêvanî, Mehdî Salih, "Sîyasetî Bedreddîn Lu'lu' Beramber Navçe Kurdnişînekan", **The Journal of Mesopotamian Studies**, c. 3/1, Winter 2018, s. 163-178.

NEBEZ, Jemal, **Mîrê Kurd Mîr Mihemedê Rewandizî**, Hüseyin Kartal (Çev.), Rûpel, Stenbol 2015.

NESEVÎ, Ebu'l-Hesen Ali b. Ehmed, **Bazname**, Ali Garavi (Haz.), Vezaret-i Ferheng ve Huner, Tahran, 1354.

NIETZSCHE, Friedrich, **Güç İstenci**, Sedat Umran (Çev.), Birey Yayıncılık, İstanbul 2002.

NİZÂMÎ Arûzî Semerkandî, **Çehâr Makâle**, Esin Eren Soysal (Çev.), Demavend, İstanbul 2016.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi**, Kitap, İstanbul 2011.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 480-481.

OKUMUŞ, Ömer, "Abdurrahman Câmî", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 94-99.

OMAR AHMAD, Hemin, "Nalî di Belgenameyên 'Usmanî da", **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü**, yıl 3, sayı 5, c. 3, Haziran 2017, s. 45-74.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareler (1840-1880)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

ÖZ, Mehmet, "Reâyâ", **DİA**, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 490-493.

ÖZ, Mustafa, "Ubeydullah el-Mehdî", **DİA**, c. XLII, İstanbul 2012, s. 23-25.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Benî Cehîr", **DİA**, c. V, İstanbul 1992, s. 447-449.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ağlebiler", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 475-478.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ahmedîlîler", **DİA**, c. II, 1989, s. 168-169.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Annâzîler", **DİA**, c. III, İstanbul 1991, s. 215-216.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ebü'l-Fidâ", **DİA**, c. X, İstanbul 1994, s. 320-321.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "el-Muhtasar", **DİA**, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 70-71.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Mustekfî-Billâh", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 139-140.

ÖZBALIKÇI, M. Reşit, "Mihyâr ed-Deylemî", **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 44-45.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Bâznâme", DİA, İstanbul 1992, c. V, s. 284-285.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Şükrî-i Bitlisî", **DİA**, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 254-256.

ÖZCOŞAR, İbrahim, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali (Edit.), Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 9-37.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Endülüs Emevîleri", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 211-225.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Mülûkü't-tavâif", **DİA**, c. XXXI, İstanbul 2006, 2006, s. 553-556.

ÖZEL, Ahmet, "Fakî-yi Teyrân", **DİA**, c. EK-1, İstanbul 2016, s. 436-439.

ÖZEL, Ahmet, "Mâh Şeref Han", **DİA**, c. EK-2, İstanbul 2016, s. 172-173.

ÖZEL, Harun (2016). "Birinci Abbasi Devlet-i Döneminde Arapça İslâmî Bilgilerin Avrupa'ya Taşınmasında Tercüme Faaliyetlerinin Rolü". **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sayı 28, s.412-430.

ÖZER, Ahmet, **Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler**, Hemen, İstanbul 2009.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Merâga", **DİA**, c. XXIX, 2004, s. 162-163.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Târîh-i Cihângüşâ", **DİA**, c. XL, İstanbul 2011, s. 77-79.

ÖZKAN, Halit, "Vezîr el-Mağribî", **DİA**, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 92-93.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Tolunoğulları", **DİA**, c. XLI, İstanbul 2012, s. 233-236.

ÖZTÜRK, Murat, **Klasik Türk Şiirinde Merkez ve Taşra**, Kadim, Ankara 2016.

PAKİŞ, Ömer, "Molla Halil Siirdî", **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 250-251.

PAMUK, Bilgehan ve Aydın, Ahmet, "Karakoyunlu-Temürlu Mücadelesi ve Eleşgird Meydan Muharebesi", **Güneşin Doğduğu Yer: Doğu Bayazıt Sempozyumu**, Oktay Belli (Ed.), Çekül Vakfı, İstanbul 2004, s. 145-161.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları", **Belleten**, XXXVII/146, (1973), s. 191-230.

PATRİK İĞNATİUS EFREM I. BARSAVM, **Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi**, İstanbul Süryani Ortadoks Metropolitiği, İstanbul 2005.

PAUL, Jürgen, "Ḥasanwayh b. al-Ḥusayn al-Kurdī (350–369/961–979) From Freehold Castles to Vassality?", Deborah G. Tor (Ed.), **The Abbasid and Carolingian Emprires, Comparative Studies in Civilizational Formation**, Brill, Leiden 2017, s. 52-70.

PEACOCK, Andrew, "Rawwadids", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2017, (ulaşım tarihi 12.05.2018).

PEACOCK, Andrew, "Shaddadids", **EIr**, 2017, (ulaşım tarihi 2 Mayıs 2018).

PEKOL, Fatih, "**Zirki Beylikleri ve Beyler Tarihi**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2017.

PELLAT, Charles, "Adab; Adab in Arabic Literature," **EIr**, 2014, (ulaşım tarihi 26.09.2019).

PENAHİ, Keyhan Muşir, "Erdelan Kürt Beyliği'nin Osmanlı ve Safevi Devletleri ile İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıl)", Veysel Başçı (Çev.), **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali (Edit.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77-95.

PERTO BEGÊ HEKKARÎ, **Dîwan**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Nûbihar, Stenbol 2011.

PÎRA, Suâd ve Özgüdenli, Osman Gazi, "Nâsırüddin Şah", **DİA**, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 405-406.

PLESNER, M., "Keykâvus b. İskender", **İA**, c. VI, İstanbul 1997, s. 630.

POLADYAN, Arşak **VII.-X yüzyıllarda Kürtler**, Mehmet Demir (Çev.), Öz-Ge, Ankara 1991.

POLAT, Hüseyin, "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 14, cilt 5, yıl 2018, s. 636-649.

POWER, Michael Hope, **Politics and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran**, Oxford University Press, New York 2016.

Qabusnama, Rehim Sultanov (Çev.), Şerq-Qerb, Bakı 2006.

QEREDAXÎ, Mihemed Elî, **Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekanyanewe**, c. I, Çapxaney Wemîd, Bexda 1998.

QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmaparatorluğu 1700-1922**, Ayşe Berktay (Çev.), İletişim, İstanbul 2011.

RAUF, İmad Abdusselam, **eş-Şeceretu'l-Zivekiyye Vesiqetu'n-Nesebi Umerai Behdinan ve Tarixihum**, Mektebu'l-Tefsir li'l-Neşr ve'l-İ'lan, Erbil 2009.

RAZÛK, Muhammed, "İdrîsîler", **DİA**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 495-497.

REID, James J., "Hakkârî Clan and Society: Kurdistan (1502-1656)", **The Journal of Kurdish Studies**, vol. II, s. 13-30.

REID, James J., "Mahmûdî Order and Clan, 1500-1606", **The Journal of Kurdish Studies**, vol. IV, s. 1-18.

REID, James J., "Rozhîkî Revolt, 1065/1655", **The Journal of Kurdish Studies**, vol. III, s. 13-40.

REINERT, B., "Khāḳānī", **EI**, c. IV, Leiden 1997, s. 915-916.

REKANI, Hersh Kamal, "Bedlis ve Civarındaki Medreselerde Yazılan Behdinan Alimleri El Yazmaları", **Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, c. I, Mehmet İnbaşı ve Mehmet Demirtaş (Ed.), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 248-265.

RESÛL, Izedîn Mustefa, **Melay Cizîrî Şitêk Derbarey Jiyan û Berhemî**, Zanîngeha Selaheddîn, Hewlêr 1990.

REZAYÎ, Behrûz, **Muzîka Serayê ya Kurdî**, Kom Müzik (Haz.), İmaj Matbaacılık, Stenbol 2007.

RICH, Claudius James, **Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşam Öyküsü,** , Arif Karabağ (Çev.), Avesta, İstanbul 2018.

RIPPER, Thomas, **Diyarbekir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Bahar Şahin Fırat (Çev.), Avesta 2012.

RITTER, H., "Ebû Nuvâs", **İA**, c. IV, Eskişehir 1987, s. 41-43.

RİYÂHİ, Muhammed Emin, **Firdevsi**, Terh-i Nû, Tahran 1387.

RİYÂHÎ, Muhammed Emin, **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, Mehmet Kanar (Çev.), İnsan, İstanbul 1995.

ROEMER, Hans R., "Timurlular", **İA**, c. VII/I, İstanbul 1979, s. 346-370.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi ya da Politik Hukuk İlkeleri**, Vedat Günyol (Çev.), Adam, 2. Baskı, İstanbul 1987.

RUDENKO, M. B., **Opisanie Kurdskix Rupopisey Leningradskix Sobraniy**, Moskova 1961.

RÛHANÎ, Baba Merdûxê, **Tarixê Meşahirê Kurd**, c. I, Sirûş, Tehran 1382; Eserin Türkçesi için krş. Rûhanî, Baba Merdûx, **Kürt Meşhurları Tarihi**, c. I, Hatice Yılmaz Arslan ve Kenan Subaşı (Çev.), Hîvda, İstanbul 2017.

RUMLU, Hasan, **Ahsenü't Tevârih Şah İsmail Tarihi**, Cevat Cevan (Çev.), Ardıç, Ankara 2004.

RUMLU, Hasan-ı, **Ahsenü't-Tevârîh**, Mürsel Öztürk (Çev.), TTK, Ankara 2006.

RUSSELL, Bertrand, **İktidar**, Mete Ergin (Çev.), Altın Kitaplar, 2. baskı, byy, 1976.

SA'DÎ-Yİ ŞİRÂZÎ, **Hükümdarlara Öğütler / Nasihatü'l-Mülûk**, Turgay Şafak (Çev.), Büyüyen Ay, İstanbul 2016.

SAADİ, Samyan Abdulkhaleq, "**Behdinan Kürt Emirliği**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017.

SADİNÎ, M. Xalid, **Feqiyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî**, Nûbihar, çapa 6., Stenbol 2012.

SADÎNÎ, Xalid, "Hakkarî Mîrleri/Beylerinin Mîrnamesi", **Kürt Tarihi**, sayı 30, İstanbul 2017, s. 22-27.

SAFÂ, Zebîhullah-i, **İran Edebiyatı Tarihi**, c. I ve II., Hasan Almaz (Çev.), Nusha, Ankara 2005.

SAĞNIÇ, Feqî Huseyn, **Dîroka Wêjeya Kurdî**, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2002.

SALIH, Warîn Dilşad, "**Bekir Begê Erzî (Jiyan û Berhem)**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2015.

SALIHÊ KURÊ XAN BUDAQ, **Dîroka Nijada Şêrwan (Dîroka Mîrekên Şêrwanê)**, Kerem Soylu (Arapça'dan Kürtçe'ye Çev.), Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004; Eserin Arapça aslı Salih Beg b. Han Budak eş-Şirvanî, **Tarihu'l-Ensâb**, Tahsin İbrahim Doskî, Spirêz, Erbil 2005.

SALLER, Richard P., **Personal Patronage Under the Early Empire**, Cambridge University Press, London -New York 2002.

SANJIAN, K. Avedis, **Colophons of Armenians Manuscripts 1301-1480 A Source for Middle Eastern History**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969.

SE‘DIYÊ ŞÎRAZÎ, **Gulîstan**, Mela Abdulkerîmê Cizîrî (Çev.), Nûbihar, Stenbol 2014.

SE‘DIYÊ ŞÎRAZÎ, **Gulistan**, Seyda Mela Îbrahîm Xelîl el-Amedî (Çev.), Seyda, Diyarbakır byy.

SECCADÎ, Elaeddîn, **Mêjûyî Edebî Kurdî**, Întîşaratê Kurdistan, Senendec Kurdistan 1389.

SEFÎZADE, Sidîq Borekeyî, **Mêjûyî Wêjeyî Kurdî**, c. I, Aras, Hewlêr 2008.

SELAHADDİN el-SAFEDÎ, **Kitabu’l-Vafi bi’l-Vefâyat**, c. XXII, Ahmed el-Arnavud (Thk.), Daru İhyaid Turasi'l-Arabi, Beyrut 2000.

SELÎMÊ HÎZANÎ, **Yûsif û Zuleyxa**, Tehsîn Îbrahîm Doskî (Haz.), Spîrêz, Duhok 2004.

SELÎMIYÊ HÎZANÎ, **Yûsuf û Zuleyxa**, Ayhan Geverî (Haz.), Nûbihar, İstanbul 2013.

SERDAR, Bamed, **Dîwana Şêx Şemsedînê Exlatî**, Nûbihar, İstanbul 2015.

SEVGEN, Nazmi, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1976.

SEVİM, Ali, “İbn Münkız”, **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 221-222.

SEYDZADE, Ahmed, “**Revîkerdhayê Ferhengî ve Amûzeşî der Qelemrûyê Îmaratê Baban**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgahê Beynelmileliyê İmam Humeyni Danişgedeyê ‘Ulum ve Tehqîqatê İslamî, Mardin 2016.

Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar Giovanni Maria Angiolelli – Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D’Alessandri’nin Seyahatnâmeleri, Tufan Gündüz (Çev. ve Notlar.), Yeditepe, 2. baskı, İstanbul 2007.

SHARLET, Jocelyn, **Patronage and Poetry in the Islamic World, Social Mobility and Status in the Medievel Middle East and Central Asia**, I.B. Tauris, London-New York 2011.

SHILOAH, Amnon, **The Theory of Music in Arabic Writings (c. 900-1900)**, München 1979.

SINCLIAR, Thomas A., "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, R. G. Hovannisian (Ed.), Aras, İstanbul 2016, s. 157-176.

SMOOR, P., "al-Maghribī", **EI**, Leiden 1986, c. V, s. 1210-1212.

SÖNMEZ, Ebru, "**An Acem Statesman in the Ottoman Court: İdris-i Bidlisî and the Making of Policy on Iran**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Meyyâfarikîn (Silvan) Tarihi Üzerine Notlar", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 20, yıl 2009, s. 221-249.

SÖZMEZOĞLU, Faruk, **Ansiklopedik Politika Sözlüğü**, İletişim, İstanbul 1980.

SPULER, B., "Atābakān-e Lorestān", **Encyclopædia Iranica**, 2011, (ulaşım tarihi 28.05.2018).

SPULER, Bertold, "Fadlawayh", **EI**, Leiden 1991, II, s. 736-737.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350**, Cemal Köprülü (Çev.), TTK, Ankara 2011.

SUNKUR, İbrahim, "Weda'î Kî ye?", **Kovara Dîrok**, Payîz, jimar 2, 2013, s. 73-81.

SÜMER, Faruk, "Akkoyunlular", **DİA**, c. II, İstanbul 1989, s. 270-274.

SÜMER, Faruk, "Karakoyunlular", **İA**, c. VI, İstanbul 1977, s. 292-305.

SÜMER, Faruk, "Kitâb-ı Diyarbekriyye", **DİA**, c. XXVI, İstanbul 2002, s. 75.

SÜMER, Faruk, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 524-526.

SÜMER, Faruk, **Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar**, TTK, Ankara 1967.

SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, 2. baskı, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 1972.

SÜMER, Faruk, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK, 2. baskı, Ankara 1999.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, "Ferîdüddin Attâr", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 95-98.

ŞÂMÎ, Nizamüddin, **Zafernâme**, Necati Lugal (Çev.), TTK, Ankara 1987.

ŞANLIOĞLU, M. Nafiz, "Ferîdüddin Attâr", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 95-98.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, **Mecma'u'l-Ensâb**, Mir Haşim Muheddis (Thk.), Çaphane-i Sipehr, Tahran 1363.

ŞEM'Î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, Adnan Oktay (Haz.), Nûbihar, İstanbul 2016.

ŞEREF HAN, **Şerefname Kürt Tarihi**, c. I, M. Emin Bozarslan (Çev.), Ant Yayınları, İstanbul 1971.

ŞEREFXANÊ BEDLÎSÎ, **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe Çev.), Avesta, Stenbol 2007.

ŞEŞEN, Ramazan, "Câhiz", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 20-24.

ŞEŞEN, Ramazan, "Divan", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 381-383.

ŞEŞEN, Ramazan, "el-Melikü'l-Âdil I", **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 59-60.

ŞEŞEN, Ramazan, "İmâdüddin el-İsfahânî", **DİA**, c. XXII, İstanbul 2000, s. 174-176.

ŞEŞEN, Ramazan, "Kâdı el-Fâzıl", **DİA**, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 114-115.

ŞEŞEN, Ramazan, **Eyyûbîler (1169-1260)**, İSAM, İstanbul 2012.

ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Vakfı, İstanbul 1998.

ŞEŞEN, Ramazan, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

ŞEŞEN, Ramazan, **Selâhaddin'den Baybars'a Eyyûbîler Memlukler (1193-1260)**, İSAR 2007.

ŞÊX SÂDÎ ŞÎRAZÎ, **Gulîstan**, Mela Muhammed Garsî Farqînî (Çev.), Nûbihar, Stenbol 2005.

ŞİMŞEKLER, Nuri, "Şehîd-i Belhî", **DİA**, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 436.

ŞİRİNOV, Agil, "Nasîrüddin Tûsî", **DİA**, c. XLI, İstanbul 2012, s. 437-442.

TAHUR, Cemal, "Beşâr b. Bürd", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 8-9.

TALEBANÎ, 'Elî, **Dîwanî Şêx Riza Talabanî**, Çapxaney Me'arif, Bağdat 1946.

TALEBANÎ, Mukerrîm, **Şêx Riza Talebanî, Jiyan Perwerde Bîr û Bawerî Şi'r**, Aras, Hewlêr 2001.

TAN, Altan, **Turabidin'den Berriyê'ye Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler**, Nûbihar, İstanbul 2011.

TANERİ, Aydın, "Hâcib", **DİA**, c. XIV, İstanbul 1996, s. 508-511.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh, 23. baskı, İstanbul 2014.

Tarih-i Sîstan, Muhammed Taki -Meliku'ş-Şu'ara- Bahar (Haz.), İntişarat-ı Mu'in, Tahran 1380.

TARÎNÎ, Mela Birhanê, **Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me**, Şîn, Ankara 2011.

TAŞKIN, Hanifi, "Mela Haşimê Miksî û Dîtina Terîq-un Necata Wî", **Nûbihar**, s 137, Payîz 2016, s. 66-71.

TAŞKIN, Hanifi, "Nivîsteka Medreseya Mîr Hesenê Welî", **Nûbihar Akademî**, j. 8, sal 4, 2017, s. 141-148.

TAVAKKOLİ, Muhammed Rauf, **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, Mehmet Polat (Çev.), Hîvda, İstanbul 2010.

TEFAZZULİ, Ahmed, **Tarih-i Edebiyat-ı İran Piş ez İslam**, Suhen, Tahran, 1376.

TEK, Ayhan, "Li dor behsa Patronajê *Mem û Zîn*a Ehmedê Xanî", **Mukaddime**, sayı 3, y. 2010, s. 41-60.

TEKELİ, İlhan ve İlkin, Selim, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, 2. baskı, TTK, Ankara 1999.

TEKİN, Ahmet, "Meyafarkin Âlimlerinden İbn Esed el-Farikî ve 'el-İfsâh fî Şerhi Ebyati Muşkileti'l-İ'rab' Adlı Eseri", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018/2, c. IX, s. 20, s. 407-420.

TEKİN, Rahmi, "İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, s. 40, Erzurum 2009, s. 233-246.

TEKİN, Talât, "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri",**Türk Dili Dergisi**, sayı 409, Ocak 1986, TTK, Ankara, s. 81-157.

TEKİN, Zeki, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyânları", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 10, s. 2, Ocak 2007, s. 119-132.

TEMİZEL, Ali, "Nizâmülmülk Döneminde Şair ve Şiir", **Bilge Vezir Nizamülmülk**, M. K. Arıcan, M. E. Kala, M. Tuğrul (Ed.), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya 2019, s. 450-465.

TEMO, Selim, **Kürt Şiiri Antolojisi**, c. I, Agora, İstanbul 2007.

TENİK, Ali, **Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar**, Nûbihar, İstanbul 2015.

TEZCAN, Nuran, **Divan Edebiyatına Yeniden Bakış**, YKY, İstanbul 2016.

THOMAS OF METSOP, **Thomas of Metsope' on the Timurid-Turkman Wars**, V. Minorsky (Çev.), Panjab University Press, Lahore, (yıl yok), s. 1-26.

TİHRANÎ, Ebu Bekr-i, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Mürsel Öztürk (Çev.), TTK, 2. baskı, Ankara (875/1470-1471) 2014.

TOMAR, Cengiz, "İbn Vâsıl", **DİA**, İstanbul 1999, c. XX, s. 438-440.

TOMAR, Cengiz, "Mağribîler", **DİA**, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 322-323.

TOP, Mehmet, "Hakkâri Beyler'inden Kalma Mimari ve Sanat Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Oktay Belli (Ed.), Bitlis Valiliği, Ankara 2007, s. 303-313.

TOP, Mehmet, "Hakkari'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları", **XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999**, Ankara 2002, s. 1291-1320.

TORAMAN, Ömer, "**Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulaması (1839-1864)**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.

TUFANTOZ, Abdürrahim, "Mervânîler", **DİA**, c. XXIX, 2004, s. 230-232.

TÜCCAR, Zülfikar, "Buhtürî", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 381-383.

TÜCCAR, Zülfikar, "Cerîr b. Atiyye", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 412-412.

TÜLÜCÜ, Süleyman, "İbn Matrûh", **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 173-174.

TÜLÜCÜ, Süleyman, "Muallakât", **DİA**, c. XXX, İstanbul 2005, s. 310-312.

Türkçe Sözlük, "İktidar", c. I, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

ULAŞ, İskender, "**Divan Şairinin Yetişmesinde ve Eğitiminde Hâmî-Şair ve Usta-Çırak İlişkisi**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2017.

ULUGANA, Sedat, "Di Kurdolojiyê de keşfeke nû: Xewsî û Dîwana wî – Sedsala XVIII", **Nûbihar**, jimar 137, Payîz 2016, s. 5-9.

ULUGANA, Sedat, **Mîrektiya Bitlîsê Di Êwra Evdal Xan de (1618-1664)**, Nûbihar, İstanbul 2018.

ULUKÜTÜK, Mehmet, "İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri: Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı", **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010/1(2), s. 249-288.

UNSURU'L-MEÂLÎ KEYKÂVUS, **Kabusname**, Said Nefisî (Tsh.), Matbaayê Meclis, Tahran 1320.

USTA, Aydın, "Samânîler", **DİA**, İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 64-68.

UZUN, Mustafa İsmet, "Câize", **DİA**, c. VII, İstanbul 1993, s. 28-29.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal; Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlular ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, TTK, 4. baskı, Ankara 1988.

ÜÇOK, Bahriye, **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fak. Yay., Ankara 1968.

ÜLKE, Cemal, "**Kürdistan Eyaleti'nin İdarî Yapısı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2016.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Ülken, İstanbul 1997.

ÜNAL, Mehmet Ali, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitapevi, 11. baskı, Isparta 2015.

ÜNEŞİ, Aydın, "**Tesrîfa Teremaxî (Metn û Lêkolîn)**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin 2016.

ÜREKLİ, Muzaffer, "Celâyirliler", **DİA**, , c. VII, İstanbul 1993s. 264-265.

van BRUİNESSEN, M., "Osmanlılar'ın Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari organizasyonu", **Evliya Çelebi Diyarbekir'de**, Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (Ed.), İletişim, 3. Baskı, İstanbul 2015, s. 39-61.

van BRUİNNESSEN, M., **Ağa Şeyh Devlet**, Banu Yalkut (Çev.), İletişim, İstanbul 2013.

van GELDER, Geert Jan, "Mawali and Arabic Poetry: Some Observation", **Patronate and Patronage in Early and Classical Islam**, Monique Bernards & John Nawas (Ed.), Brill, Leiden-Boston 2005, s. 349-369.

VANLIOĞLU, Mehmet, "Kaside / Fars Edebiyatı", **DİA**, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 564.

VARDANYAN, Aram, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According the Narrative Sources and Coins", **An Offprint from The Numismatic Chronicle**, 2009, s. 245-262.

VARLI, M. Abdullah, **Dîwan û Gobideyê Ehmedê Xanî yêd Mayîn**, Sipan, İstanbul 2004.

VARLI, M. Abdullah, **Dîwan û Jînewariya Ehmedê Xanî**, Sipan, İstanbul 2004.

VASILYEVA, E. İ., "Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İran'ın Yapısı İçinde Kürtler (16.-18. Yüzyıllar)", **Kürt Tarihi**, E. İ. Vasilyeva (Ed.), Avesta, İstanbul 2010, s. 69-102.

VEZİNPÛR, Nadir, **Medh Dağ-ı Neng ber Sima-yı Edeb-i Farsî**, İntişaratê Mu'in, Tahran 1374.

WEBER, Max, **Bürokrasi ve Otorite**, H. Bahadır Akın (Çev.), Adam, Ankara 2005.

WEBER, Max, **Ekonomi ve Toplum**, c. I ve II., Latif Boyacı (Çev.), Yarın, İstanbul 2012.

WEBER, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Emir Aktan (Çev.), Alter, Ankara 2011.

WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, Taha Parla (Çev.), Hürriyet Vakfı Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1993.

WEİR, T. H., "Câhiliye", **İA**, c. III, İstanbul 1988, s. 11-12.

WOODS, John E., **The Aqquyunlu Clan, Confederation, Empire**, Bibliotheca Islamica, Minneapolis & Chicago 1976.

XEZNEDAR, Maruf, **Mêjûy Edebî Kurdî**, c. II, Aras, Hewlêr 2002.

YAKUT el-HAMEVÎ, Şihabuddin Ebi Abdullah, **Mu'cemu'l-Udeba**, c II, İhsan Abbas (Thk.), Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut 1993.

YAKUT el-HAMEVÎ, Şihabuddin Ebi Abdullah, **Mu'cemu'l-Buldan**, c. I, Daru Sadir, Beyrut 1977.

YANIK, Nevzat H., "Bahâeddin İbnü's-Sââtî", **DİA**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 189-190.

YASEMİ, Reşid, **Kurd ve Peyvestegi-yi Nejadî ve Tarihî-i Û**, İbn-i Sina, Tahran byy.

YAŞIN, Abdullah, **Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri**, Lîs, Ankara 2012.

YAŞIN, Abdullah, **Tarih Kültür ve Cizre**, Kuloğlu Matbaacılık, Ankara 2007.

YAZ, Arafat ve Ünalan, Sıddık, "Mervânî Devleti'nin Kuruluşu", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Aralık-2019, c. 11, s. 3 (25), s. 1200-1212.

YAZ, Arafat, **Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed**, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2019.

YAZICI, Tahsin, "Baba Tâhir-i Uryân", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 370-371.

YAZICI, Tahsin, "Feruhî-yi Sîstânî", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 410-411.

YAZICI, Tahsin, "Feth Ali Şah", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 451-452.

YAZICI, Tahsin, "Hâfız-ı Şîrâzî", **DİA**, c. XV. İstanbul 1997, s. 103-106.

YAZICI, Tahsin, "Hakanî-i Şirvânî", **DİA**, c. XV, İstanbul 1997, s. 168-170.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", **DİA**, c. XLII, İstanbul 2012, s. 479-486.

YEZDÎ, Şerafeddîn Ali, **Zafername**, Mevlevi Muhammed İlâhdâd (Nşr.), c. I., Calcutta 1887.

YILDIRIM, Kadri, **Baba Tahirê Uryan Hayatı Görüşleri Dîwanı**, Avesta, İstanbul 2013.

YILDIRIM, Kadri, **Kürt Medreseleri ve Âlimleri, Cami ve Hücreler**, c. III, Avesta, İstanbul 2018.

YILDIRIM, Mustafa, "17. Yzyılda Avrupa'da Kurulan Bilim Akademileri ve Bilimsel Gelişmelerideki Rolleri", **ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 10, sayı 2019 Özel, s. 96-113.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdurrahman III", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 152-155.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ahmed b. Tolun", **DİA**, c. II, İstanbul 1989, s. 141-143.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Babek", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 376-377.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Bermekîler", **DİA**, c. V, İstanbul 1992, s. 517-520.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ebû Müslîm-i Horasânî", **DİA**, c. X, İstanbul 1994, s. 197-199.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ebü's-Sâc", **DİA**, c. X, İstanbul 1994, s. 339.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Emîn", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 112-114.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Emîru'l-Umerâ", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 158-159.

YILMAZ, Bülent, "**Celayirliler Kabile Devlet**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Erzurum 2002.

YILMAZ, Şakir, **Sultanların Aynası / Mirâtu'l-Mülûk, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eserleri**, Büyüyen Ay, İstanbul 2016.

YİĞİT, İsmail, "Emevîler", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 87-104.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Akkoyunlular", **İA**, c. I, İstanbul 1978, s. 251-270.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Celâyir", **İA**, c. III, 64-65.

YİNANÇ, Refet, **Dulkadir Beyliği**, TTK, Ankara 1989, s. 92-94.

YOUSİF, Ephrem Isa, "Di Waqaînameya Metropolît Elyasê Nisêbînî de Mirektîya Merwanîyan", Mustafa Aslan (Çev.), **The Journal of Mesopotamian Studies**, c. 4/1, Winter 2019, s. 175-185.

YURDAGÜR, Metin, "Esâsü't-Takdîs", **DİA**, c. XI, İstanbul 1995, s. 358-359.

YURDAYDIN, Hüseyin G., **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.

YÛSIF, ‘Ebdurreqîb, **Hunerê Tabloyên Şerefnameyê**, Avesta, Stenbol 2007.

YÛSIF, Abdulreqîb, **Şaîrên Klasîk ên Kurd**, Elî Şêr (Haz.), Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1988.

YŪSOFĪ, Ḡ. Ḥ., “Abu Moslem Korasani”, **EIr**, 2014, (ulaşım tarihi 30.10.2019).

Yûsuf û Zuleyxa Elyazması, Aleksandre Jaba Arşivi, Klasör Kurd 15, Mardin Artuklu Üniversitesi.

YÛSUF, Abdurrakib, **ed-Devletu’d-Dûstekiye fi Kurdistani’l-Vusta**, c. II, Matba’atu’l-Livâ, Bağdat 1972ç

YUVALI, Abdülkadir, “İlhanlılar”, **DİA**, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102-105.

YÜCEL, Yaşar, **Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, TTK, Ankara 1989.

YÜKNEKÎ, Edib Ahmed b. Mahmud, **Atabetü’l-Hakayık / Gerçeklerin Eşiği (Günümüz Diliyle)**, Yaşar Çağbayır (Haz.), Ötüken, İstanbul 2013.

YÜKSEL, Azmi, “Ahtal”, **DİA**, c. II, İstanbul 1989, s. 183-184.

YÜKSEL, Azmi, “İbn Senâülmülk”, **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 315-316.

YÜKSEL, Emrullah, “Seyfeddin Âmidî”, **DİA**, c. III, İstanbul 1991, s. 57-58.

YÜKSEL, Müfid, “Şêx Ehmedê Xanî/ Şeyh Ahmed el-Hanî”, **Rûdaw**, (ulaşım tarihi 17.03.2018).

YÜKSEL, Müfit, “Ali bin Ahmed el-Âmidi ve Erken Dönem Diyarbakır Ulemasından Bazıları”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, Diyarbakır 20-21-22.05.2004, s. 633-639.

ZEHRA, Cemal, “**Berresî Hokûmet-i Mîrnişînê Erdelan der Kordestan**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgahê Şehîd Behiştî Danişgede-yê Edebiyat ve Ulûmê İnsanî, Tehran 1384.

ZEKÎ BEG, Mihemed Emîn, **Dîroka Kurd û Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe'ye Çev.), 2. baskı, Avesta, Stenbol 2012.

ZERKANÎ, Seyid Mehdi, **Tarihê Edebiyê İran ve Kalemrûyê Zebanê Farisi**, İntişaratê Suxen, Tahran 1388.

ZERRİNKÛB, Abdulhuseyin, **Du Karn-ı Sükût**, Sûhen, Tahran 1384.

ZERRİNKÛB, Abdulhuseyin, **Ez Gozeşte-i Edebi-yi İran**, Sûhen, Tahran 1385.

ZETTERSTEEN, K. V., "Hasanveyh", **İA**, İstanbul 1988, c. V/I, s. 337.

ZEYDÂN, Corcî, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I ve II., Nejdet Gök (Çev.), İletişim, 3. baskı, İstanbul 2013.

ZINAR, Zeynelabidîn, **Xwendina Medresê**, Pencînar, Stockholm 1993.

ZIVINGÎ, Mela Ehmedê, "Pêşgotin", **Gerdeniya Gewherî Şerha Dîwana Melayê Cizîrî**, c. I, Emîn Narozî (Haz.), Avesta, Stenbol 2013, s. 17-25.

ZOZANÎ, Wisif, "En Eski Kürt Alfabesi", **TimeTürk Online Gazete** (ulaşım tarihi 30.10.2019).

http://db.stevealbum.com/php/lot_rtl.php?site=1&lang=1&sale=246&lot=263 (ulaşım tarihi 03.02.2019)

http://rasmircoins.ucoz.ru/forum/2-1398-5 (ulaşım tarihi 03.02.2019).

http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157 (ulaşım tarihi 27.02.2019).

https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=352&lot=730 (03.02.2019).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1092 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11021 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11288 (ulaşım tarihi 01.06.2018).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=14353 (ulaşım tarihi 10.12.2019).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=5067 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=6884 (ulaşım tarihi 01.06.2018).

https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8688 (ulaşım tarihi 01.04.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=112007 (ulaşım tarihi 03.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=116538 (ulaşım tarihi 03.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=132769 (ulaşım tarihi 02.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=133818 (ulaşım tarihi 03.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=160156 (ulaşım tarihi 02.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=189620 (ulaşım tarihi 03.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=196910 (ulaşım tarihi 02.03.2020).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=30229 (ulaşım tarihi 02.02.2019).

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=37233 (ulaşım tarihi 02.04.2019).

https://www.nisanyansozluk.com/?k=patrimonyal (ulaşım tarihi 09.09.2019).